THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, S K BELVALKAR, A B GAJENDRAGADKAR, P V KANE, R D KARMARKAR, V G PARANJPE V K RAJAVADE, N B UTGIKAR†, P L VAIDYA, V P VAIDYA, RAGHU VIRA, M WINTERNITZ, R ZIMMERMANN, S J†, AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 5

Under the Patronage of the Raja of Aundh, the Imperial Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma, the Hyderabad (Deccan), Baroda and Mysore States, the University of Bombay, and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1936

THE

VIRĀṬAPARVAN

BEING THE FOURTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

CRITICALLY EDITED BY

RAGHU VIRA

PROFESSOR OF SANSKRIT, SANATAN DHARMA COLLEGE, AND DIRECTOR,
INTERNATIONAL ACADEMY OF INDIAN CULTURE, LAHORE

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1936

*Printed at cost of a subvention from
the Trustees of the Mahabharata
Fund of Great Britain
in London*

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona Printed by Ramchandra
Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay

CONTENTS OF VOLUME FIVE

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN VOLUME FIVE

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

The MSS. utilized for this edition of the Virāta are as follows

I N(orthern) Recension.

(a) North-western Group

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś)

$Ś_1$ = Calcutta, Library of the Asiatic Society of Bengal, No 8312 (4065). Probable date ca A.D 1708

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kaśmīrī) Version (K)

K_1 = London, India Office Library, No 3226 (2137) Probable date ca A.D 1783.

K_2 = Poona, BORI, Mbh Collection, No 15 (purchased through Dr. N G Sardesai of the Oriental Book Agency, Poona) Dated V. Sam 1828 (ca A.D. 1772)

(b) Central Group

Bengali Version (B)

B_1 = Santiniketan, Visvabharati Library, No 727. Dated Śaka 1721 (ca A D. 1799)

B_2 = Santiniketan, Visvabharati Library, No 11 D.

B_3 = Santiniketan, Visvabharati Library, No 563

B_4 = Calcutta, Sanskrit Sahitya Parishad Library, No 100.

B_5 = Calcutta, Library of the Asiatic Society of Bengal, No III G 156.

Devanāgarī Versions *other than K* (D)

Devanāgarī Version of Nilakaṇṭha (Dn), "the Vulgate".

Dn_1 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 187 of 1891–95. Dated Śaka 1606 (ca A D 1684)

Dn_2 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No 1497. Dated V Sam 1670 (ca. A.D 1614).

Devanāgarī Composite Version

D_1 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 113 of 1884–87 Dated V Sam 1493 (ca 1437)

D_2 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 115 of 1884–87

D_3 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 29 of A 1879–80.

D_4 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 3949. Dated V Sam 1700 (ca. A D 1644)

D_5 = Baroda, Oriental Institute Library, No 5 Dated V Sam 1716 (ca A D 1660)

D_6 = Baroda, Oriental Institute Library, No 10803. Dated V. Sam 1745 (ca A.D. 1689)

D_7 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No 114 of 1884–87 Dated V Sam 1550(?) (? ca A D 1494)

D_8 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 59 of 1882–83. Dated V Saṁ. 1595 (ca A D 1539).
D_9 = Madras, Adyar Library, No 34 M 8.
D_{10} = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), Visrāmbāg I, No 473.
D_{11} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 8315 (1103)
D_{12} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 8322 (1272).

II. S(outhern) Recension

Telugu Version (T)
T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 155
T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11809 (8245)
Grantha Version (G)
G_1 = MS lent by Rao Bahadur Professor Dr. S. Krishnaswami Aiyangar, M.A., Ph.D., F A S B, *Madras*
G_2 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number)
G_3 = Poona, BORI, Mbh. Collection, No 54
Malayālam Version (M)
M_1 = Trivandrum, Palace Library, No 377 (in Devanāgarī transcript).
M_2 = Trivandrum, Palace Library, No. 378 (in Devanāgarī transcript)
M_3 = Poona, BORI, Mbh. Collection, No 33
M_4 = Cochin, State Library, No 14 Dated Kollam 1006 (ca A.D. 1831).
M_5 = MS belonging to Mankavu Padinnare Kovilakam of Calicut Dated Kollam 1013 (ca A D. 1838)

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś1

Calcutta, Library of the Asiatic Society of Bengal, No. 3312 (4065) Folios 37 (of which some are stuck together), with about 29 lines to a page; size 13½" × 10" Śāradā Characters Old Indian unglazed paper

This is the only Śāradā MS extant of the Virāta, and unfortunately even this is incomplete and fragmentary though generally correct. The beginning and the end are both missing We have now only folios 2–31 and 36–42, of which folios 2 to 5 are considerably damaged — The extant portion commences with stanza 17 of adhy 8, and breaks off at stanza 10 of adhy 65 [1] — The MS was collated at the society's premises in Calcutta under difficult conditions, and the Institute is greatly obliged to Mr. K N Dikshit, M A., of the Archaeological Survey Department of the Government of India, for his disinterested and willing co-operation, which alone made the collation of the MS possible A facsimile of a page of this MS appears as the frontispiece. It contains the text beginning with 4. 32 20[cd] and includes the first 14 lines of passage No. 32 given in App. I.

Besides the fragmentary character of the MS, there was still another most disconcerting circumstance The folios of the MS were generally stuck together,

[1] The references to stanzas and adhyāyas are to the Critical Edition, and not to the MS.

probably on account of moisture penetrating their substance It was with considerable difficulty that the collator, Shankar Sastri Bhilavadikar, Head Sastri of the Mahābhārata Department of the Institute, who was specially deputed by the Institute to Calcutta to collate the MS, succeeded in separating most of them · a most delicate task Still some of the folios could not be disjoined So that now we have no Śāradā collations for: 4. 17. 1 to 18 24, 20 5 to 21 21^{a}, 21 39^{ab}, 40, 41^{a} (with the last word of st 41), 42–43, 50–58, 22 12 to 25 10, 34 4^{cd} to 36 4^{cd}, 51 17^{ef} to 56 4 In the process of separating the folios, the ink has sometimes slightly peeled off with the paper, thus blurring the letters This can be seen in the facsimile — Here and there one meets with variae lectiones noted between the lines in smaller letters, e g 4 21 28^{d}, 27 18^{b}, 29 8^{c}, 11^{a}; 30 18^{d}. Occasionally one reading is struck off in favour of another, e g 4 32 30^{d}. The margins (which are one inch broad) are generally clean Only in a few cases are variants noted thereon, e g 4 29 11^{d}, 25^{a}, 38 35^{cd} (a whole line) Remarkable is an additional colophon after 4 38 35, and a passage of four lines, 536*, after 4 27. 12, which have been taken on to the margin from some Devanāgarī MS of the central group, for none of them is contained in the K version, the additional colophon is also missing in D_4 All other N and S MSS have them This illustrates the process of contamination A marginal gloss, an explanation of the word क्षमा, has even crept into the body of the text, after 4 27 26^{ab} That belongs to an earlier marginal stratum. — Another distinguishing feature of the MS is the substitution of ब् by व् In the entire North of India the Sanskrit व् has been very often confounded with ब् for the last more than a thousand years In the Ātharvaṇa literature a specific ancillary work "Dantyoṣṭhyavidhi" was compiled with the sole purpose of discriminating between the dento-labial व् and the pure labial ब् It occupies an important place in the Lakṣaṇa literature (being one of the five) While there were scholars who mispronounced every व् as a ब् because of the speech-habit of their own mother-tongue (e g Bengali, Hindi), there were still others who blundered on the other side, hyper-sanskritization, every ब् altered to a व्. This was reflected in the orthography of MSS and inscriptions It is very unsafe at this stage of the enquiry to surmise percentages, but I am on safe ground in stating that an unexpectedly large number of northern MSS show this tendency to hyper-sanskritization. Among my own Devanāgarī MSS of the Virāṭa which I have before me now (14 in number) there are no less than three In Kashmir, the house of a purer and more ancient tradition, there must have been a strong current of hyper-sanskritization (cf K_1, which goes back to a Śāradā original) In the Paippalāda recension of the Atharvaveda (of which the only known exemplar comes from Kashmir, a birch-bark MS written in Śāradā characters, superbly reproduced by chromophotography by Garbe and Roth, Gottingen, 1901) *brahma, brhaspati, bravīti* and *pibati* are throughout spelt with a *v* — It is also worth noting that in our MS the superscript ए and ऐ signs are the Devanāgarī sloping signs, and not the horizontal Śāradā signs — Red ink has been used mostly for names of speakers, such as जनमेजय, वैशंपायन such as also for the colophons. — Some of the colophons are in Devanāgarī characters! — Besides the Virātaparvan, the MS. contains the Āraṇyaka, Karna and Bhīṣma parvans At the end of the Āraṇyaka, the date of the copying of the MS is given as Śaka 1630 (ca A D. 1708) and V Sam 84 (?)

K1

London, India Office Library, No 3226 (2137). Folios 48; size $16\frac{1}{4}'' \times 9''$. Devanāgarī characters of the Kaśmīrī type, probable date ca. A D 1783. Indian Paper

This is also K1 of the Ādiparvan, and has been minutely described in the Prolegomena, pages xi–xii Besides the Virāṭa and the Ādi the codex contains also the Bhīṣma and a portion of the Anuśāsana. The Bhīṣma and Anuśāsana are dated V Sam 1839 (ca A D 1783) — Of all our MSS, K1 is the most corrupt, orthographically Generally the Mahābhārata MSS. are fairly accurate, unlike the MSS of the Vedic literature One of the contributive causes in that is that it has been copied from the Śāradā by one who was not well practised in the intricacies of the various ligatures of the script. Without the comparison of other MSS, especially K2, whole strings of syllables would be insoluble riddles One of the mislections of the Śāradā, उत्प्रेक्ष्य for तत्प्रेक्ष्य, is common with K2 (4 2 3[c]) Deaspiration of the voiced plosives is rather common, e g मूड (for मूढ), दीयते (for धीयते), अदोमुख (for अधो°) — In the उवाच formulae, श्री is often prefixed to the speaker's name, e g श्रीसहदेव (for सहदेव उवाच), श्रीयुधिष्ठिर, श्रीभीष्म, श्री शं य (for वैशंपायन, leaving the alternate syllables to be written in red ink later on), उवाच being omitted Independently G3 shows several श्रीs Once T1 also has it, just in the beginning — K1, together with K2, writes *uniformly* सुदोष्णा ("of charming arms") for सुदेष्णा (apparently without any connotation) It is an ancient Kaśmirian hyper-sanskritization, preserved by Kṣemendra in his Bhāratamañjarī.

K2

Poona, BORI, Mbh. Collection, No 15 Folios 59, with about 14 lines to a page, each line containing about 44 syllables Size $13'' \times 6\frac{1}{2}''$, written space $10\frac{1}{2}'' \times 4\frac{1}{2}''$ Devanāgarī script Unglazed paper, with watermarks. Dated V Sam 1828 (ca A D 1772)

It was purchased from Dr N G. Sardesai of the Oriental Book Agency, Poona, and is the most fortunate acquisition made by the Institute in recent years; for besides Ś1 and K1 it is the only MS. really representative of the Kashmiri tradition. — The MS is neatly written and fairly correct There are hardly any marginal or interlinear notes No red ink has ever been used. Red chalk is freely used for rubbing over colophons and *uvācas* The use of व् for ब् is very regular—वह्म, वाह्मण, वान्धवा, महावाहो, अव्रवीत्, प्रवीष्य, सुवाणो, सहवान्धव, वभ्रवो, वलिनो, महावला, पिनद्धकम्बु, अश्वपन्थो, यथावुद्धि, निवोधत, etc, etc, and even in the case of the reduplicated वीभत्सु

B1

Santiniketan, Visvabharati Library, No 727 Folios 79. Bengali characters Dated Śaka 1721 (A D 1799). Paper

Copied by one Utsavanandana Devaśarman — *Collated at the Visvabharati.*

B2

Santiniketan, Visvabharati Library, No 11 D Folios 55, with 8 lines to a page. Bengali characters Undated. Paper

Copied by one Vrajamohana of Navadvīpa from an exemplar belonging to Mādhavānanda Nyāyālamkāra Bhaṭṭācārya. The MS appears to be fairly old. — *Collated at the Visvabharati*

B_3

Santiniketan, Visvabharati Library, No 563 Folios 90, with 5 lines to a page. Bengali characters Undated Palm-leaf

The MS has been revised and corrected with occasional variants and additions, e g. 4. 32 9[a], 702[*], 888[*], 960[*], 966[*]. — *Collated at the Visvabharati*

B_4

Calcutta, Sanskrit Sahitya Parishad Library, No 100 Folios 112, with three lines to a page Undated. Palm-leaf

Some leaves slightly worm-eaten — *Collated at the Visvabharati*

B_5

Calcutta, Library of the Asiatic Society of Bengal, No III G 156 (entered at p 140 of the old catalogue of the Society) Folios 122 Bengali characters Indian Paper.

This is MS N of the Tentative Edition of the Virāṭaparvan by the late Mr. Utgikar The last two folios appear to be substitutes There are a few marginal corrections — *Collated at the Visvabharati*

Dn_1

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 187 of 1891–95. Folios 100, with about 11 lines to a page and 34 syllables to a line. Size $12\frac{1}{2}'' \times 6''$; written space $16'' \times 3\frac{1}{2}''$ Devanāgarī characters Unglazed Indian paper

The colophon at the end reads शके १६०६ (ca A D 1684) देशमुखरघोजी पंडितां विराटपर्व गोविन्दभट्टेन लिखितम् The margins are clean No red chalk or pigment has been used The deletion, wherever necessary, has been carried out by black ink A neat and fairly accurate MS.

Dn_2

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 1497 of Viśrāmbāg I Folios 88, with about 10 lines to a page, and 47 syllables to a line. Size $16'' \times 7\frac{1}{2}''$, written space $11\frac{1}{2}'' \times 4\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters Unglazed European paper (with the watermark "A GERVINO" on the last folio) Dated V Sam 1670 (ca A.D 1614).

Red ink used for double dandas enclosing *uvācas*, colophons or the introductory and closing lines of certain chapters Yellow pigment for deletion व् has usurped the entire sphere of ब्

D_1

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 113 of 1884–87. Folios 51 (of which 1, 28, 30–32, 34, 38 are missing) A page has about 15 lines, every line about 45 syllables Size $10\frac{1}{2}'' \times 5''$, written space $8\frac{1}{2}'' \times 3\frac{1}{2}''$. Old Devanāgarī characters. Dated V. Sam 1493 (ca A D 1437) Unglazed old Indian paper.

This is MS. F of the Tentative Edition — The colophon, containing the date, the provenance and the name of the writer is इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि शतसाहस्र्यां संहितायां विराटपर्व

समाप्तमिति ॥ अत परस्तुयम(sic!)पर्वं भविष्यति ॥ संवत् १४९३ वर्षे फाल्गुन शुदि २ द्वितीयायां गुरौ etc. — 1437 A D is no doubt the genuine date of the writing of this MS, as is indicated by the characteristic ancient pṛṣṭhamātrās, and other letter-forms The MS is slightly worm-eaten It is the oldest MS of our critical apparatus and *probably the oldest dated MS of the Mahābhārata now available.* The margins are generally clean No red ink has been used Red chalk is rubbed over colophons and *uvācas.*

D_2

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No 115 of 1884–87. Folios 80 (of which 1, 22, 23, 25–30 are substituted folios). A page has about 12 lines, and a line about 38 syllables Size $10\frac{3}{4}'' \times 4\frac{1}{2}''$, written space $8\frac{1}{2}'' \times 3''$. Old Devanāgarī with pṛṣṭhamātrās Unglazed Indian paper.

This is MS. A of the Tentative Edition — Considerable repairs have been done to several pages The MS. has been much used, but still easy to handle, not being brittle. The colophon at the end reads संवत् १४ चैत्र (the rest missing) The writing is not neat and the margins for the first 50 folios are very dirty The margins and the substituted folios show more than one hand. Pigment has been freely used for deletion of letters. The punctuation *dandas* are indiscriminately rubbed over with red chalk. The margin supplies a number of variant readings and additions, apparently derived by comparison with inferior MSS, e g 362*, 614*, 652*, 679*. There are also some unique marginal additions not shown by any other MS, e g. 598*, 600*

D_3

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 29 of A 1879–80 Folios 67. A page has about 15 lines, and a line about 38 syllables Size $12'' \times 7\frac{1}{2}''$, written space $9'' \times 5''$ Devanāgarī characters. Unglazed thin paper, with water-marks

This is MS. M of the Tentative Edition The writing is neat and uniform. Red ink used for punctuation *dandas* and colophons Marginal notes are rare.

D_4

Baroda, Oriental Institute Library, No 3949. Folios 72. A page has about 13 lines, and a line about 44 syllables Size $11'' \times 5''$, written space $9'' \times 4''$. Devanāgarī characters Unglazed Indian paper. Dated V Sam 1700 (1644 A D)

The margins are worn out, the folio numbers in some cases have thus been lost Pṛṣṭhamātrās are used in letters compounded particularly with र्‍ Red chalk is rubbed over colophons and *uvācas.* A remarkable feature is the use of white pigment in lieu of the yellow pigment for the deletion of *dandas, mātrās,* single syllables and even words The writing is not uniform The margin supplies variants here and there, even complete lines, e g. 601* After 4 29. 19 the margin has an additional passage of as many as 22 lines (App I, No 20).

D_5

Baroda, Oriental Institute Library, No 5 Folios 130, with three supplementary folios appended to folios 55, 60, 86 and written on one side only A page has about 10 lines, every line with about 28 syllables. Size $10'' \times 5''$, written space $8'' \times 3''$

Devanāgarī characters. Unglazed paper with watermarks Dated V. Sam 1716 (ca. A.D. 1660)

Red chalk has been used for colophons, *uvācas* and punctuation *dandas*. Instead of the usual yellow pigment, black ink has been utilized for deletion. The MS has been revised, corrected, compared and annotated on the margin. The number of variants supplied to our critical apparatus by the margin is very large. Among these variants there are whole lines too, e g 601*, 631*, 632*, 703*, 718*, 719*. Paper and writing are not uniform. Some of the folios have grown brittle.

D_6

Baroda, Oriental Institute Library, No 10803. Folios 88, with two *supplementary folios*, marked 8 and 9, for Durgāstava [App I, No 4 (F)]. A page has 10–14 lines and a line 40–56 syllables. Size 12" × 5½", written space 9½" × 4". Devanāgarī characters. Unglazed old Indian paper. Dated V. Sam 1745 (ca A.D 1689)

Red chalk rubbed over *dandas*, *uvācas* and colophons. Yellow pigment used for deleting dots, *mātrās* and single syllables. The MS is neatly and carefully written. Besides the text, it contains the commentary of Caturbhuja in a finer hand. Only the epic text was collated. The colophon at the end, however, reads शाण्डिल्यलक्ष्मणकृतो विराटपर्वप्रकाशः समाप्त ॥ Occasionally variants appear interlineally or on margins

D_7

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 114 of 1884–87. Folios 101. A page has about 11 lines, and a line about 34 syllables. Size 11½" × 5", written space 9" × 3½". Devanāgarī characters. Unglazed Indian paper. *Dated* V Sam. 1550 (corrected to 1553 or 1557), i e ca A.D 1494 (?) The writing is not uniform. Pṛṣthamātrās are frequent. Red chalk has been rubbed over *dandas* and colophons. Of all our MSS. it contains the largest number of marginal variants. The space between the lines has also been utilized for this purpose. There are numerous short glosses too. In one case, 651*, it is four lines. For additions, see 472*, 752*, 753*, 777*, 784*, 805*, 811*, 832*, 845*, 855*, 879*, 882*, etc. Several of the colophons appear only in the margin, e g for adhyāyas 42, 45, 49, 51, 55. Sometimes original readings are cancelled and other readings are substituted, cf v l 4. 53 6[ab]

D_8

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 59 of 1882-83. Folios 80 (of which folio 24 is a later substitute). A page has about 12 lines, and a line about 38 syllables. Size 11" × 5", written space 9" × 4". Old Devanāgarī characters. Unglazed Indian paper. Dated V Sam 1595 (ca 1539 A D)

In the beginning and at the end, the edges are worn out. The pṛṣthamātrās are of frequent occurrence. Red chalk is rubbed over *uvācas* and colophons. Marginal variants are rare

D_9

Madras, Adyar Library, No 34 M 8. Folios 115 (of which folio 7 is missing). A page has about 9 lines, and a line about 36 syllables. Size 11" × 5", written

space 9″ × 3½″. Old Devanāgarī characters (with frequent pṛṣṭhamātrās) Unglazed Indian paper

A folio 7″ × 5″ is appended to folio 51 with the words at the end. विराटपर्वणि साक्षष्टे एकपचाशत्तमे पत्रे सर्वाधस्तनचरमपंक्तिस्थ शोध. Folio 11 is doubly numbered 11, 12 Up to this point all the folios are late substitutes With folio 13 begins the original old MS Folio 99 is again a substituted folio. The substituted folios are much later in age and hence do not show any pṛṣṭhamātrās.

A late hand has been very busy with the yellow pigment by which it covered the original successfully and over it gave it own version This hand also utilized the interlinear spaces and margins for variant readings, additions and colophons, e g 4 4. 8ᵇ, 9ᵇ, 15 15ᵇ, 401*, 777*, 795*, 966*, colophons for adhy 19, 31.

D10

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No 473 of Viśrāmabag I. Folios 67. A page has about 11 lines, and a line about 52 syllables. Size 14″ × 6″, written space 11″ × 4″. Devanāgarī characters Glazed old Indian paper.

It is written in a beautiful hand. Only the punctuation *dandas* are in red ink. Like Ś1 and K2, it also substitutes व् for व्

D11

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 8815 (1103) Folios 90, with about 10 lines to a page. Size 13½″ × 6″. Devanāgarī characters Paper.

The total number of *granthas* noted on the margin is 2700 The Devanāgarī is of the Bengali style. A few marginal and interlinear variants — *Collated at Tanjore.*

D12

Tanjore, Saraswathi Mahal library, No 8322 (1272). Folios 66, with about 11 lines to a page. Size 13½″ × 6″. Devanāgarī characters. Paper.

The total number of *granthas* noted is 2574. The Devanāgarī is of the Bengali style. — *Collated at Tanjore.*

T1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library No 155 Folios 23 (numbered 212–234), some damaged, 14 lines to a page, and every line about 140 syllables. Telugu characters. Palm-leaf.

The complete MS contains the first five parvans of the Mahābhārata. There are a few marginal and interlineal additions, e g. 4. 34 4ᵈ, 1050*, 62 7ᵇ. Copied by Dupagunta Sankarappa. — *Collated at Tanjore*

T2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809 (8245) Folios 47. 12–14 lines on a page Size 21½″ × 2¼″ Telugu characters. Palm-leaf.

This MS., which contains the first five parvans, has the appearance of being very old, and is slightly damaged (see v. l 4 43 12, 43 colophon, 44. 7, 15). — *Collated at Tanjore*

invade the Virāta country and carry away the cattle. He does so. The king of Virāta and the four Pāndavas pursue the Trigarta forces. Bhīma plays the hero in the ensuing battle and rescues the Matsya king, who had been captured alive. In the meanwhile the Kauravas invade the country from the other side. Uttara, the heir-apparent, the śūnyapāla (4. 33. 11), in a spirit of bravado, brags in the harem of his valour and prepares to fight all the Kaurava heroes, only if someone could act as his charioteer. Draupadī recommends the eunuch Bṛhannadā, who, at the request of Uttara's sister, his pupil in dance and song, agrees. At the actual sight of battle, Uttara's heart begins to sink and he jumps out of the chariot and flies. Arjuna catches him by his locks, and brings him back, reveals to him his identity, and goes to battle. The battle scenes are described vividly. The honour of Arjuna and the Pāṇdavas stands vindicated. With gladdened hearts the audience follows back to the final scenes at the court of Virāta. There is a small unfortunate incident. The Virāta king strikes Yudhiṣṭhira at his impudence in insisting that the reported victory of Uttara was due to the eunuch Bṛhannadā, whom he yet does not know to be the famous Arjuna. When Uttara comes and reveals the identity of the five brothers and Draupadī, the king is repentent, and in gratefulness for what the Pāndavas did for him and his country, he offers to Arjuna his daughter in marriage, who in a most befitting manner declines her for himself, but accepts her as his daughter-in-law. Thus ends the career of incognito exile, full of excitement and human interest.

It was natural that such a piece should enjoy a greater popularity than any other parvan of the Mahābhārata. It even, in a way, supplanted the Ādi. The Mbh. reciters commenced their sessions with the Virāta and not with the Ādi. The Virāta came to be the *mangala* of the Mahābhārata recitation. In the North as in the South, it passed through an intensive life. Taking the North and the South separately, as we have the text for the last one thousand years, the uniformity of the text is well nigh established, but between the North and South there has arisen a barrier for the greater part of the total length in the form of alterations of varying heights, which does not permit a view of the common source. In the very extent there is the proportion of 22 (N) : 35 (S). The division of the text into adhyāyas shows an excess of 10 in the Southern, which is highly significant. In S every item of any consideration has an inflated character as compared with N. It leaves nothing unsaid, it anticipates too much, thus leading to partial repetitions. It accounts for incidents which are simply mentioned or passed over in silence in N. It is the Northern text plus comment and extension in the same literary form and style as the original (style by itself would be a poor criterion for distinguishing what is early and what is late). There lies the crux of the Mahābhārata text problem. If the redactors and pseudo-redactors had only delivered their explanatory remarks in prose form, the usual literary vehicle of comment of any kind, the Mahābhārata would have been saved hundreds of surreptitious intrusions, for the *conscious* interpolations, meant to be understood by the readers and listeners as the work of Vyāsa himself, could not have been very many at any period of the growth of the epic. But the fathers of our agglutinous text were so much at home with the epic verse that prose came to them with difficulty, while the metrical verse was their natural medium of expression. So the inevitable has happened.

In three important cases, those of change of sequence, it would not be possible to be dogmatic as to the genuineness of N or S, although the present editor is inclined in favour of N

Firstly, there is the inter-parvan transposition The last chapter of the Āraṇyaka in N appears as an organic part of the first chapter of the Virāta in S

Secondly, the entry of Pāṇḍavas and Draupadī into the Virāta capital is in the order of their ages in S, viz, Yudhiṣṭhira, Bhīma, Arjuna, Sahadeva, Nakula and Draupadī In N, however, the order is Yudhiṣṭhira, Bhīma, Draupadī, Sahadeva, Arjuna and Nakula.

Thirdly, the battle scenes, which are smooth and clear in N, but in S are handled in an awkward manner and are unnecessarily complicated. Arjuna, single-handed fights the entire Kaurava army, and enters into duel contests with the Kaurava leaders, one by one The order of N is as follows

(1) Adhy. 49, stanzas 3–20. Arjuna fights Vikarṇa and others who were sheltering Karṇa Vikarṇa has to fly away, Śatrumtapa is killed. Karna's brother Soṇāśvavāha is killed Karṇa takes up the fight

(2) Adhy. 49, stanzas 21–23 Karṇa flees from battle-field.

(3) Adhy 50. Arjuna describes to Uttara the chariots and the distinctive flags of Kṛpa, Droṇa, Aśvatthāman, Duryodhana, Karṇa and Bhīṣma

(4) Adhy. 51. The gods come in their aerial cars to witness the battle.

(5) Adhy 52, stanzas 1–25 Arjuna gives fight to Kṛpa (N further Kṛpa is wounded and rescued and removed from the field by the infantry)

(6) Adhy. 53. Arjuna's duel with Droṇa, whose chariot Arjuna completely covers over with arrows His son Aśvatthāman comes and engages Arjuna. Droṇa makes his escape

(7) Adhy 54, stanzas 1–14 *In the course of fight* Aśvatthāman's quiver is exhausted, that of Arjuna, being inexhaustible, remains as full as ever (N further Karṇa comes in)

(8) Adhy. 55, stanzas 1–21. Fight with Karṇa. (N further Karṇa's armour is shattered and arrows pierce his body In great agony he leaves the battle-field)

(9) Adhy. 56 Arjuna turns towards Bhīṣma, but he is confronted first by Duḥśāsana, then by Vikarṇa, and finally by Duṣṣaha and Viviṃśati, who make a joint attack Their horses are killed and themselves they get wounded Other soldiers carry them away

(10) Adhy 57 All the great Kaurava heroes come to fight Arjuna Arjuna slaughters a large part of the army.

(11) Adhy 58 There is another rally under Duryodhana, Karṇa and others. The attack on Arjuna is launched by Kṛpa, Karṇa and Droṇa. They are all routed and take to flight.

(12) Adhy. 59 Bhīṣma seeing the great slaughter comes forward and meets Arjuna. They use divine missiles Arjuna pierces him in the chest by ten arrows Bhīṣma becomes unconscious and is carried away.

The order of these twelve items in S is 4, 3, 1, 8, 2, 6, 7, 5, 10, 12, 9, 11[1] Of course the scenes are at the same time more elaborately spun out.

Transpositions of pādas and stanzas are too numerous to be noted here They have to be carefully picked out from the labyrinth of the critical apparatus Small discrepencies were also bound to arise To quote one instance In N, Nakula climbs the Śamī tree and deposits the weapons thereon. In S, however, it is Yudhiṣṭhira himself who goes up the tree, and after invoking and paying obeisance to Indra, Kubera, Varuna and a host of other deities, he puts the weapons on the tree as a trust to them, which they are to hand over, at the expiry of one year, to none but himself or Arjuna, but in no case to Bhīma Yudhiṣṭhira then orders Sahadeva to pick the carcass of a *gomrga* lying near by, to flay it and cover the bows against heat, cold, wind and rain

Coming to the additions, S has them in plenty They are ubiquitous The *motives are easy enough to be guessed in most cases Here are some examples* The Pāndavas have decided to play certain rôles at Virāta's court In N, immediately afterwards, every one of them is seen coming to the court in his proper dress The question must have been put by the inquisitive audiences of the South wherefrom did the erstwhile foresters procure their dresses? The raconteur's answer is After making the decision as to the rôles they were to play, the party repaired to the Ganges, and there Yudhiṣṭhira invokes Dharma In a moment, miraculously, they are dressed for Virāta

Kīcaka, on whom hangs in a sense the entire story of the parvan, is not properly introduced in N He is described just as the brother of the queen, and the commander of Virāta's forces The Southern readers and audiences must know more. So, a whole chapter is devoted in S (after our adhy 13) detailing Kīcaka's parentage and family history, and describing his heroic deeds, the battles which he won and how he rose to be the commander of Virāta's army

The scene of the meeting of Sudeṣṇā and Kīcaka is long drawn out in S In N (our adhy. 14) Kīcaka declares that he would die if she does not get Draupadī for him Sudeṣṇā feels pity for her love-stricken brother, ponders for a moment, and then proposes to Kīcaka to celebrate a feast day when she would send Draupadī to fetch liquor, and then Kīcaka could try his persuasions with her S spins it out into a long rigmarole Sudeṣṇā delivers a long speech to begin with Draupadī is a charming but virtuous woman Sudesnā makes a very instructive disclosure as to how her own husband had been captivated by Draupadī's charms, but was cured by the fear of the Gandharvas As to the Gandharvas, Kīcaka is dauntless He would kill them by the hundred and the thousand As to Draupadī's being virtuous, he declares the deep feminine secret (Sastri's ed 4. 15 19-20)

पुत्रं वा किल पौत्रं वा भ्रातर वा मनस्विनम् ।
रहसीह नर दृष्ट्वा नानागन्धविभूषितम् ।
योनिरुत्क्लिद्यते स्त्रीणाम्—

here he realises that he is speaking to his sister and hence adds the delimiting clause

असतीनां मया श्रुतम् ॥ (Cf Ādi 1189*)

Sudeṣṇā also forecasts the destruction of Kīcaka and his relatives, which comes true

As here Sudeṣṇā is able to make a correct forecast, so in the sequel Duryodhana makes in S an equally correct guess as to the identity of Sairandhrī, and her husband

Gandharva, who could reduce Kīcaka to pulp Duryodhana also infers therefrom that all the other Pāndavas too must be in Virāta All this is directly against N

The same mind is also working to supply the why and the wherefore of an action The Virāṭa king had struck Yudhiṣṭhira with a dice-piece in the face Yudhiṣṭhira's nose bleeds Draupadī brings a golden cup and receives the blood therein (our adhy. 63) In N the matter ends here But in S, being questioned by the king, Sairandhrī explains "For so many years would there be no rain in thy kingdom, as many drops of blood fall on the ground"

S develops the scene further Bhīma and Arjuna, coming to know, propose to kill Virāta and install Yudhiṣṭhira in his place Yudhiṣṭhira says Wait till tomorrow. We shall go in royal attire, and occupy the throne at the court of Virāṭa If the Virāta king objects to that, we shall kill him and his relatives.

Set against this, N has an insignificant quota of additional matter, such as is alien to S Worthy of mention among these is particularly the Durgāstava, an addition after adhy 5 This, however, is missing in the Kaśmīrī and Bengali versions, and even in some commentaries It is, hence, a comparatively recent addition

A love of duels has ever existed in the human mind The wrestling contest between Bhīma and Jīmūta is amplified in N (App. I, No. 11) Similarly, in the contest between Bhīma and Kīcaka, N has 40 additional lines (App I, Nos 23–24). Still another addition concerns the valour of Bhīma (App I, No. 32) It is, however, a badly fitting replica of a scene in the Āraṇyaka

The differences in the adhyāya divisions in the two recensions may be seen from the variants of our colophons The Southern recension, as already observed, contains ten adhyāyas above the concordant Parvasamgraha figure In this matter, the Critical Edition can be safely taken as representing a more ancient state of N than even the majority of N MSS

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Śāradā Version

The representative of this version is a single late fragmentary codex Ś1. Unfortunately even this has been contaminated with Devanāgarī (and possibly Bengali) MSS. Ś1 has 679* in common with B Dn and seven (inferior) D MSS, but against K and five (mostly superior, e g D1–8) D MSS together with S Passage 805*, an intruder from the South, is found in B Dn, six inferior D MSS and Ś1 Further, 254* is copied out from Nīlakaṇṭha's *commentary* by an ignorant scribe! This incidentally throws light on the main source of contamination But that is not the only one Ś1 shows readings which are not met with in K and Dn It has a good number of individual readings, which can be seen in the critical apparatus of any page. The number of additional passages of the same type is, however, only four 612*, 717*, 896* and 1006* The additional passages where K appears with Ś1 are 320* and 613* In four other passages (732*, 822*, 888* and 1060*), Ś K are supported by some other Northern MSS

All these passages together comprise no more than 12 lines These additions are, however, counter-balanced by some very significant omissions, e g App I, No 44 (26 lines), found in *all* MSS except Ś$_1$ K D$_{1\ 2\ 4\ 8}$ 1026*, otherwise a Northern line, is missing in Ś$_1$ K

It is, moreover, the close relationship between Ś$_1$ and K that has been of great value Neither Ś$_1$ by itself nor K alone would have given that strength to the edition, which they conjointly have bestowed on it Ś$_1$, K$_1$ and K$_2$ are independent MSS, with their vagaries and conflations (specially Ś$_1$ and K$_2$), but they represent the same version For the determination of the adhyāya division, Ś$_1$ K form the rock basis, though undoubtedly some Devanāgarī MSS lent to them their very welcome support Now we believe that the adhyāya division is firmly fixed, a statement which is hard to make in many other respects

The "K" Version

In the Virātaparvan, K has a slightly different value than in the case of most of the other parvans Here K is a Kaśmīrī version, as good as Ś$_1$, only that it is not written in Śāradā but in Devanāgarī The two manuscripts forming the K group are undeniably copies from Śāradā

K$_1$, though very corrupt, is freer from outside influences than K$_2$ In that respect it is superior even to Ś$_1$ K$_2$ has been freely compared with MSS of the Central and Eastern group It can be properly illustrated by citing the numbers of additional passages 29*, 43*, 45*, 53*, 59*, 65*, 75*, 202*, 220*, 224*, 246*, 263*, 264*, 278*, 794*, 945*, 1028*, and Nos 12, 14 of App I Some passages have percolated through D (and perhaps B) from S 5*, 22*, 113*, 209*, 882*, 1032* The specific additions of K$_2$ are 275*, 787*, 992*, 1121* along with passage No 2 of App I, and with K$_1$, 1137*. K$_1$ alone has *no specific additional passage* a most remarkable circumstance Together with Ś$_1$ and K$_2$ (with or without other MSS) it appears only six times, noted under Ś$_1$ Without Ś$_1$, but with K$_2$ and some others, it appears twice: 44*, 78* (the points of insertion are, however, different in both places) And there is just one additional line, 701*, where K$_1$ sides with B and D, unaccompanied by K$_2$ The value of K$_1$ is further enhanced by its omission of passage No 57 of App I, which is found in all other MSS Besides other considerations, the text of K$_1$ derives support from the fact that N MSS do not all insert it at the same point This establishes the great purity of K$_1$

The Bengali and Devanāgarī Versions

Bengal was a continuous plain with the Devanāgarī provinces, and hence B and D are constantly running into each other Curiously enough the Durgāstava did not find entry into Bengal There are no such things as *specific* B or D passages, i e passages found in the whole of B or the whole of D, but nowhere else B's closest approach to D is D$_n$ and D$_{n1\ n2}$ D$_{n1\ n2}$ are so near to D$_n$ that (but for a few minor variations) they might as well have been marked D$_{n3\ n4}$

Taken one by one, B D MSS. show the following *specific* additions, not found elsewhere

B_2 258*

B_3 41*, 702*, 781*.

B_4 699*, 846*, 887*.

B_5 778*.

Dn_1 865*, 919*

D_2 2*, 3*, 42*, 65*, 80*, 319*, 645*, 656*, 765*, 833*, 1063*, and App I, No 4 (A)

D_3 128*, 174*, 875*, 909*, 1039*, and App I, No 4 (E).

D_4 10*, 34*, 37*, 86*, 91*, 168*, 173*, 201*, 249*, 250*, 657*, 693*, 796*, 931*, 1029*, 1030*, 1037*, 1097*, and App I, No 56

D_5 150*, 786*, 1104*.

D_6 18*, 142*, 171*, 971*, 1016*, 1091*, and App I, No 4 (B, F)

D_7 316*, 651* (a gloss), 653*, 681*, 784*, 845*, 855*, 914*, 1056*, 1109*, and App. I, No 42

D_8 11*, 118*, 256*, 1038*, 1042*

D_9 66*, 196*, 199*, 233*, 248*, 266*, 1048*; and App I, No. 4 (G).

D_{10} 46*, 115*, 786*, and App I, No 38

Among these there are also incorporated lines from the margins, and that serves as an incidental indication of still other MSS from which these marginalia have probably been quoted

Only B_1 Dn_2 $D_{1\ 11\ 12}$ of the B D group have no *specific* additions

D_4 has not only the largest number of additions, but in readings of single words and lines it shows a preponderance of *individual* readings Against the whole of N, D_4 sometimes sides with S, e g the last adhyāya of the Āraṇyaka is brought over to the Virāta by D_4 S (except T_2) But it also sides with $Ś_1$ and K, and forms a group with D_{1-8}

D_{1-8} (which are the F, A, M of the Tentative Edition) are highly valuable MSS If I had widened the K sphere and included within it not only the genuine and demonstrably Kaśmīrī MSS but also allied MSS, then D_{1-8} would have been marked K_{8-5}

Telugu, Grantha and Malayālam Versions

Only two Telugu MSS were utilized for this edition, one clearly conflated, the other purer The conflated one, T_2, omits the last adhyāya of the Āraṇyaka, reads Durgāstotra as well as passage No. 12 of App I, and exhibits Northern readings here and there T_1, alone, with N is rare, e. g 1111*.

Among our Grantha MSS, direct accretions from North are not very conspicuous. In one case, however, 263*, a Northern stanza, has clearly crept into G_2. It may have been through some conflated Telugu MS different from ours.

The Telugu and Grantha are near neighbours, and in the Mbh. text they stand closer together than Grantha and Malayālam. Against more than 90 additional passages in common exclusively between T and G (singly or in groups) there are only 5 exclusively common between G and M (singly or in groups). T alone with M, I have noted only twice: 90* (T_1 M_2), 124* (T_1 M_1).

Being intercepted by T and G, M was free from direct Northern influence. It kept the Southern tradition comparatively undefiled. Five MSS represent this version in our apparatus. The purity of this version is further proved by the paucity of additional passages. While T and G MSS (5 in all), separately, together or in groups, contain about 135, M (also 5) contain no more than about 20 of such passages.

There are two instances where M has kept free of an interpolation which has penetrated every other version, irrespective of where it started, viz. 862* and 1082*. But there is a puzzling line, 106*, which has pervaded N and M, but of which the intermediate T G know nothing.

OLDER (PRINTED) EDITIONS

Of the numerous available versions of the North and the South (Ś, K, B, D including Dn, T, G, M) only three—and they the inferior ones, viz., Dn, T, G—have so far been published. Dn, the Nīlakaṇṭha version, here termed the Vulgate, was the first to be put in print in 1836, and has ever since been reproduced with slight alterations in several editions, sometimes with comments and translations in the Indian languages. For purposes of this edition we utilized only three of them. (1) The *editio princeps* (Calcutta 1836), comprising 2376 stanzas arranged in 72 adhyāyas. References to this and the following edition appear on the outward margins of the pages of this edition. (2) The *pothī*-form edition published by Ganpat Krishnaji, of Bombay, in Śaka 1799. References to this edition are made in the outward margins of our pages. (3) The edition of the late Mahadeva Gangadhara Bhatta Bakre, with eight commentaries, those of Nīlakantha, Arjunamiśra, Caturbhuja, Vimalabodha, Rāmakṛṣna, Sarvajña-Nārāyaṇa, Vādirāja, and an unknown author (of the commentary Viṣamapada-vivarana), and with variant readings from 14 MSS (with or without commentary), as well as from two printed texts, the Kumbhakonam edition, and the Jagadīśvara Press (Bombay) edition (1887). The editor made great efforts for securing the manuscript material for the commentaries and the footnotes, the latter embodying a fairly large number of important variations and even additions. The text of the commentaries is well presented and is, on the whole, reliable. With the exception of Durghatārthaprakāśikā of Vimalabodha, which is very meagre, and the Southern Laksābharana of Vādirāja, which is printed only partially, i. e. as far as its explanations concern stanzas common with the Vulgate, we have utilized the remaining six commentaries for our critical apparatus. Further this

edition has been used in the making of Table A in the Concordance Attention in that table may be drawn to 4 24. 8^{ab}, 55 44^{ab}, which do not occur in *any* of our MSS, and to 4 36 10–13, 20, which have no counterparts in N! This edition comprises 72 adhyāyas and 2272 stanzas.

The Grantha edition (Sarfojirajapuram 1896) and the old Telugu edition (Madras 1855) were not available to me

"The Southern Recension, critically edited" by Prof. P. P S Sastri (Madras, 1932) is merely a partial reproduction of one single Telugu MS, the property of Mr Krishnaswami Sastrigal, Sub-Registrar, Tanjore District The MS bears a date corresponding to 2nd July 1604 A D Professor Sastri had acquired seven more MSS, five Grantha and two Malayālam. Six of these he has occasionally utilized in his footnotes, citing here and there variants and additional lines (*adhika-pāṭha*) The seventh, a Malayālam MS, which was acquired at a late stage of the work, forms the basis of his Appendix II, where only the number of additional lines and stanzas is noted. The edition, I am bound to say, is far from being critical From the editor of a critical edition we expect at least a faithful registration of the contents of the MSS. collated, e g their variations from each other, their colophons, the repetitions, the transpositions and even characteristic faults The editor must place at the disposal of his readers all the material he possibly can, so that they might be able to appreciate and even disagree with the editor's treatment of this material Prof Sastri does not evidently believe in such a procedure His labours as an editor have been acutely concentrated on getting at the Parvasamgraha figures for the Virāta, viz, 67 adhyāyas and 3500 slokas *All* his MSS. divide the text into 76 (or 77) adhyāyas! He has, however, evolved for himself "the principle of grouping one (sic!) or more chapters together, if either the Northern or the Southern Texts favour it" (Introduction, p viii) Prof Sastri goes on: "We easily arrive at the figure, sixty-seven, which is what has been fixed by the Anukramaṇikā-dhyāya, according to both Recensions" (*ibid*). Again, "We are happy to note that, according to our printed edition, the Virāṭa Parvan contains all the 3,500 stanzas claimed for it The actual number of stanzas in all the 67 chapters, according to the Principal Text edited comes to 3283 stanzas The additional stanzas, given as अधिकपाठ in the several footnotes, yield after re-examination as specified in the last page of the Text 217 stanzas making thus a total of 3,500 stanzas for the whole Virāta Parvan" (*ibid.*)

Prof Sastri apparently wants us to believe that he has produced a text which is true to a stanza to the original. Of course the idea is absurd A study of our Table B in the Concordance mentioned above will convince him that his text and footnotes, which contain some adventitious matter from the North and which exhibit repetitions and omissions, do not always reflect faithfully even the Southern Recension Moreover, it is highly problematic as to how far the Parvasamgraha figures are reliable for the *original* Mahābhārata In the Virātaparvan, as in several others, they are different in the different versions The *original* Mahābhārata must go far beyond the versions The figures have clearly been revised from time to time and brought into consonance with the text The figures that we have now are the latest, pertaining to a time, undefinable yet Prof Sastri has hardly expended any time and labour on the editing of the text. The

only merit of his text is that it gives a continuous Southern version, in howsoever uncritical a form. A really good edition of the Southern recension made on sound principles would still be welcome

The Kumbhakonam edition of the Virataparvan by T R Krishnacharya and T R Vyasacharya described on its title page as "a new edition mainly based on the South Indian texts with footnotes and readings", and printed at the Nirnaya Sagar Press, Bombay, in 1909, comprises 78 adhyāyas and 3494 stanzas Among the editions it is a "misch-edition", a counterpart to our misch-codices, taking in both the Northern and the Southern versions and placing them side by side, to the utter bewilderment of the reader The Durgāstava, which is totally missing in the K and Bengali versions as well as in the entire Southern recension, is of course included in this edition!

The correspondences of the stanzas and the chapters of the Calcutta, Bombay and Kumbhakonam editions have been shown on the outward margins of the pages of this edition These also serve to show the transposition of the adhyāyas, and with the help of our tables in the Concordance a fair idea may be obtained of its correspondence to the Vulgate and the Southern versions.

Last of all, there is the Tentative Edition of the Virātaparvan prepared by the late Mr. N. B Utgikar, M.A., and published by this Institute in 1923 It was based on eleven Devanāgarī MSS (our $D_{1-3 \cdot 5-10}$ $Dn_{1\ n2}$, the others having been rejected by me as of little critical value), one Bengali (our B_4), one Telugu, one Grantha and two Malayālam MSS (our $M_{1\ 2}$) Out of these 16 MSS, Mr. Utgikar had chosen three (F A M = our D_{1-3}) as the basis of his text The chief reason of his preference for these seems to have been their division of the Virātaparvan into 67 adhyāyas, exactly the number given in the Parvasamgraha Further by effecting certain omissions favoured by the Southern recension, Mr Utgikar was able to arrive at a text of just 2050 stanzas, not a stanza less or more 2050 is, again, the Parvasamgraha figure. Relying on the Kumbhakonam edition as the Southern recension, which is in reality a hopeless blend of the Northern and the Southern, and which at this particular point (Parvasamgraha) has the Northern text, Mr. Utgikar came to believe that the Parvasamgraha data in both the recensions are the same, that the Parvasamgraha has not been tampered with, and that having been known to Kumārila in about the 7th century A.D, it must reflect the Mahābhārata of a still more ancient age, and hence his own text which tallies with this data so perfectly must be as old as "fourth century. A.D *at least*" Mr Utgikar thought that he could go even further back, beyond the Parvasamgraha age, by purging the text of 34 lines which had already crept into the Mahābhārata when the Parvasamgraha was composed. Every one of these 34 lines is the *third* line of a six-pāda stanza, and as such could not have been original, for the norm of the stanza was four pādas forming two lines So though found in all MSS, Mr Utgikar did not admit them into the text, which was thus curtailed by him to 2033 stanzas Since the time of Mr. Utgikar more MS material has been discovered, notably $Ś_1$ $K_{1\ 2}$, which represents a tradition superior to the three basic MSS. of Mr. Utgikar, and a prolonged and intensive study of the Mahābhārata MSS has established definitively that too much reliance on any group of MSS is unwarranted and misleading, and that the Parvasamgraha figures, even when uniform, can be no sure guide in our effort at going beyond the versions.

4

THE CRITICAL EDITION

The general principles observed in the making of this edition of the Virātaparvan are necessarily the same as those laid down in the first volume of this Epic, the Ādi For their perusal the reader is referred to the Prolegomena (pp LXXVI ff). But the application of those principles has not been as straightforward and smooth as elsewhere. As it is true, in a general way, of the Mahābhārata text, that it is a problem *sui generis*, so within the Mahābhārata itself it is equally true that the Virāta problem is *sui generis* Here every difficulty is accentuated to the highest degree Here the material, out of which the editor struggles to evolve and reconstruct a tolerably reliable text, that according to the procedure adopted, should logically launch us some distance further to the splitting up of the Mahābhārata text into numerous versions, that material fails him. If it were the alternating divergence and convergence alone of the versions, the editor would have a chance of finding his way through them up to the objective in view But when the versions begin to run parallel, smooth in their own channels, without coinciding, the reconstruction becomes only partial Out of a total of 1834 stanzas of the constituted text the editor is sure for only about 300 stanzas The rest bear the wavy line, either for a part or for the whole, an indication that the manuscripts do not permit a clear view of the common source And then, for one-fourth of the entire extent of the Virāta, the *sequence* of stanzas, connected or even disconnected with the order of events, is far from certain Not willing to create a greater chaos than already exists, we have uniformly kept the sequence of the North, that being, on the whole, the purer tradition The wavy line is subjected to the same principle Only in rare cases have we found reason strong enough to override this principle and put above the wavy line an S reading, e g 4. 4 39^{ab}, 62 11^{abcd} This leaning on N must not be understood to be anything more than "āpaddharma" Wherever S has been helpful in the fixing of the text and the detection of the accretions to the whole of N (about 200 lines = 100 stanzas), we have taken good advantage of it. We have not given undue weight to either of the recensions At the same time we have avoided emendations so far as possible. Only in three instances have we effected emendations, such as are suggested by and explain the diversity in the mass of variants, viz, 4 13 19^{a} *अशक्यरूपं, 14 7^{d} *सुपरिस्रुताम, and 25 2^{c} *उदीक्षध्वम्

A word about the Parvasamgraha too The Parvasamgraha figures for the Virātaparvan are 67 adhyāyas and 2050 ślokas The best Northern manuscripts have preserved the division into 67 adhyāyas and because S did not assist us to proceed further, so the Critical Edition also shows the same figure for adhyāyas But for ślokas, S has been of greater aid and hence we have been able to reduce the figure to 1834

We issue this edition in the belief that with the existing manuscript material it is not possible to get better results The technique of reconstruction has been perfected to such a degree that the personality of the editor has been almost eliminated That is the triumph of our labours But let us warn the uninitiated that there are pit-falls and traps quite invisible to his eye, should he try to judge too hastily

At the end of my labours extending over three years I look back with pleasure to the assistance afforded to me in this heavy task by the Mahābhārata staff of the

Institute The preparation of the collation sheets and the critical apparatus, and no less the correcting of the proof sheets, as they came in week after week, lightend my burden immensely It is, however, to Dr V S Sukthankar that I owe the greatest debt of gratitude From the start to the finish he has been ever ready to come to my help His vigilant eye and his experience of the last eleven years in the Mahābhārata MSS vagaries has often stood me in good stead I hope and pray that he may be able to lead and guide the course of this truly great edition to its completion

My sincere thanks are also due to Prof A B Gajendragadkar, Principal Karmarkar, Dr P L Vaidya and Rao Bahadur Dr S K Belvalkar who with Dr V S Sukthankar, recommended my name to the Regulating Council of the Institute as an editor of the Virātaparvan

Poona,
August 1936

RAGHU VIRA.

CONCORDANCES

A. Concordance of Adhyāyas and Ślokas between the Bombay Edition (Gujarati Printing Press, 1915) and the Critical Edition of the Virātaparvan.

Bom Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
Adhy. 1	**Adhy 1**	
1		1*
2	1	
3		5*
4		7*
5–13^{ab}	2–9	
13^{cd}		13*
14–25	10–21	
26		25*
27–28	22–23	
Adhy. 2	**Adhy. 2**	
1–4^{ab}	1–3	
4^{cd}–5		33*
6–13	4–11^{cd}	
14^{ab}		40*
14^{cd}–20^{ab}	11^{ef}–17^{ab}	
20^{cd}		44*
20^{ef}–21^{ab}	17^{cd}–18^{ab}	
21^{cd}		45*
22–25	18^{cd}–21	
26^{ab}		58*
26^{cd}	22^{ab}	
27^{ab}		59*
27^{cd}–32	22^{cd}–27	
Adhy. 3	**Adhy. 3**	
1		63*
2^{ab}	1^{ab}	
2^{cd}		64*
2^{ef}–3^{ab}	1^{cd}–2^{ab}	
3^{cd}		70*
4–5	2^{cd}–4	
6^{ab}		76*
6^{cd}		78*
7–18^{ef}	5–17^{ab}	

Bom Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
19		96*
20–22	17^{cd}–19	
23		99*
Adhy. 4	**Adhy. 4**	
1–5	1–5	
6		103*
7–8		105*, 106*
9^{ab}	6^{ab}	
9^{cd}		107*
10–12^{ab}	6^{cd}–8	
12^{cd}		108*
13–19	9–15	
20–21		113*
22–31^{ab}	16–24	
31^{cd}		116*
32–45	25–38	
46^{ab}		117* v. l.
46^{cd}	39^{cd}–43	
51^{ab}		119*
51^{cd}–56	44–49	
57–58		127*
Adhy. 5	**Adhy. 5**	
1–2^{ab}	1–2^{ab}	
2^{cd}		131*
[2^{cd}]		132*
2^{ef}	2^{cd}	
3–4	3–4	
5^{ab}		137*
5^{cd}–10	5–10	
11		148*
12–14^{ab}	11–13^{ab}	
14^{cd}		152*
15^{ab}	13^{cd}	
15^{cd}		157*

Bom Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
$16–21^{ab}$	$14–22^{ab}$	
21^{cd}		166*
25^{ab}	22^{cd}	
25^{cd}		167*
26–27	23–24	
28		170*
29–36	25–31	
Adhy. 6		App I,
1–4		No 4 (D) 1–8
5		No 4 (C,E) 9–10
6–35		No 4 (D) 9–71
Adhy 7	Adhy 6	
$1–4^{ab}$	$1–4^{ab}$	
4^{cd}		177*
5–9	$4^{cd}–8$	
10^{ab}		179*
$10^{cd}–18$	9–16	
Adhy 8	Adhy 7	
1–4	1–4	
5–6		186*
7–13	5–11	
Adhy 9	Adhy. 8	
1^{ab}	1^{ab}	
1^{cd}		195*
2–12	$1^{cd}–12$	
13		200*
14	13	
15		202*
$16^{ab}–18^{ab}$	$14^{ab}–16^{ab}$	
18^{cd}		209*
19–27	$16^{cd}–25$	
28		216*
29–34	26–31	
35^{ab}		220*
$35^{cd}–36$	$32–33^{ab}$	
37^{ab}		224*
37^{cd}	33^{cd}	

Bom Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
Adhy 10	Adhy 9	
1	1	
2		227*
3–16	2–15	
Adhy 11	Adhy. 10	
$1–11^{ab}$	$1–11^{ab}$	
11^{cd}		239*
12–14	$11^{cd}–13$	
Adhy. 12	Adhy 11	
1–13	1–13	
Adhy. 13	Adhy. 12	
1–2	1–2	
3		243*
$4–12^{ab}$	$3–11^{ab}$	
$12^{cd}–13^{ab}$		246*
$13^{cd}–15^{ab}$	$11^{cd}–13^{ab}$	
15^{cd}		247*
16–22	$13^{cd}–19$	
23^{ab}		251*
$23^{cd}–24^{ab}$	20	
$24^{cd}–33$		App I, No 11. 1–21
$34–44^{cd}$	21–31	
44^{ef}		257*
45		262*
46	32	
Adhy 14	Adhy 13	
$1–3^{ab}$	$1–3^{ab}$	
$3^{cd}–4^{ab}$		263*
$4^{cd}–11$	$3^{cd}–10$	
12–31		App I, No 12. 1–42
32–37	11–16	
38–46		App I, No. 14.
47–51	17–21	
52		278*

Bom. Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
Adhy. 15	**Adhy 14**	
1–2^{ab}	1–2^{ab}	
2^{cd}		285*
2^{ef}–6	2^{cd}–6	
7^{ab}	7^{ab} v 1	
7^{cd}	7^{cd}	
8^{ab}	8^{ab} v 1	
8^{cd}–21	8^{cd}–21	
Adhy 16	**Adhy 15**	
1–2^{ab}	1–2^{ab}	
2^{cd}		301*
3–5	2^{cd}–6^{ab}	
6–8		307* 1–12
9–14	6^{cd}–11	
15–16^{ab}		312*, 313*
16^{cd}		314*
17^{ab}	12^{ab} v 1	
17^{cd}	12^{cd}	
18–19		317*
20–31	13–24	
32	26^{cdef}	
33	25	
34		326*
35–37	27–29	
38		332*
39–44^{ab}	30–34	
44^{cd}		337*
45–51	35–41	
Adhy 17	**Adhy. 16**	
1–6^{ab}	1–5^{cd}	
6^{cd}		343*
7	5^{ef}	
8	10	
9–10		349*
11–12^{ab}	6–7^{ab}	
12^{cd}		345*
13	7	
14^{ab}		346*
14^{cdef}	8	

Bom Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
15–21	9–16	
Adhy 18	**Adhy. 17**	
1–20	1–20	
21–23		360*
24^{abc}	21^{abc}	
24de		361*
24^{f}	21^{d}	
25–29	22–26	
30		362*
31–33	27–29	
Adhy. 19	**Adhy. 18**	
1	1	
2–5		363* 1–8
6	2	
7^{ab}		364*
7^{cd}–12	3–8^{ab}	
13^{ab}		367*
13^{cd}–16	8^{cd}–11	
17		370*
18–19	12–13	
20	20	
21–26	14–19	
27–28		374*
29–33^{ab}	21–25^{ab}	
33^{cd}		379*
34	25^{cdef}	
35–38	26–29	
39–40		382*
41–47	30–36	
Adhy 20	**Adhy. 19**	
1–3	1–3	
4^{ab}		387*
4^{cd}	3^{cd}	
5^{abcd}	4	
5^{ef}		388*
6–31	5–30	

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
Adhy. 21	Adhy 20	
1–2^{ab}	1–2^{ab}	
2^{cd}–4		397*
5–9	2^{cd}–6	
10^{ab}	7^{ab} v l	
10^{cd}–14	7^{cd}–11	
15		401*
16–28^{ab}	12–24^{ab}	
28^{cd}–37^{ab}		App I, No 21
37^{cd}–41^{ab}	24^{cd}–27^{cd}	
41^{cd}–42^{ab}		405*
42^{cd}–49	28–34^{cd}	
50–51^{ab}		407*
51^{cd}	34^{ef}	
51^{ef}		408*
Adhy 22	Adhy 21	
1–36^{ab}	1–36^{ab}	
36^{cd}		431*
37–44^{ab}	36^{cd}–44^{ab}	
44^{cd}–45^{ab}		441*
45^{cd}–47	44^{cd}–46	
48		444*
49	47^{abcd}	
50–51		445*
52–54^{ab}	47^{ef}–49	
54^{cd}–64		App I, No. 23 1–21
65–73	50–58	
74–81		App I, No 24 1–17
82–84	59–61	
85–88^{ab}		450*
88^{cd}–92	62–66	
93–94^{ab}		455*
94^{cdef}	67	
Adhy. 23	Adhy 22	
1–19^{ab}	1–18	
19^{cd}–21^{ab}		466* 1–5
21^{cd}		466*, 6 v l

Bom Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
22–24	19–21	
25–27	23–25	
28^{ab}		470*
28^{cd}–34	26–30	
Adhy. 24	Adhy. 23	
1–7	1–7	
8^{ab}	—	—
8^{cd}–23	8–23	
24–25		487*
26–28^{cd}	24–26	
28^{ef}		490*
29–30	27–28	
Adhy. 25	Adhy 24	
1–14^{ab}	1–14^{ab}	
14^{cd}		501*
15–22	14^{cd}–21	
Adhy. 26	Adhy. 25	
1–5	1–5	
6^{ab}	6^{ab} v l	
6^{cd}–13	6^{cd}–13	
14^{ab}		517*
14^{cd}		518*
15–18	14–17	
Adhy. 27	Adhy. 26	
1–10	1–10	
Adhy. 28	Adhy. 27	
1–6^{ab}	1–6^{ab}	
7^{abcd}		530*
7^{ef}–10	6^{cd}–9	
11^{ab}		531*
11^{cd}–13	10–12^{ab}	
14		533*
15^{ab}	12^{cd}	
15^{cd}–16		536*
17–24	13–20	
25^{ab}		539*

Bom Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
25^{cd}–33	21–28	
Adhy 29	**Adhy 28**	
1–14	1–14	
Adhy. 30	**Adhy 29**	
1–25^{ab}	1–27^{ab}	
25^{cd}–26^{ab}		551*
26^{cd}–27	27^{cd}–28	
Adhy 31	**Adhy 30**	
1–2	1–2	
3		553*
4–27	3–24	
28		562*
29^{ab}	25^{ab}	
29^{cd}		563*
30–34^{ab}	25^{cd}–28	
34^{cd}		567*
35^{ab}–36^{cd}	29^{ab}–30^{cd}	
Adhy 32	**Adhy 31**	
1–4^{ab}	1–4^{ab}	
4^{cd}		570*
5^{ab}	4^{cd}	
5^{cd}–6^{ab}		571*
6^{cd}–7^{ab}	5	
7^{cd}		572*
7^{ef}–15^{ab}	6–13	
15^{cd}–16^{ab}		575*
16^{cd}–17^{ab}	14	
17^{cdef}		577*
18^{ab}	10^{ab} v l	
18^{cd}	10^{cd}	
19	15^{abcd}	
20^{ab}		580*
20^{cd}–24	15^{ef}–19	
25		582*
26–30	20–24	

Bom Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
Adhy 33	**Adhy 32**	
1–21	1–21	
22–26		App I, No 31 1–10
27		12–13
28^{ab}		11
28^{cd}–30		14–19
31–35^{ab}	22–25^{cd}	
35^{cd}		596*
36–42	25^{ef}–31	
43–45		599*
46^{ab}	32^{ab}	
46^{cd}–47^{ab}		601*, 602*
47^{cd}	32^{cd}	
48–49		604*
50–52^{ab}	33–35^{ab}	
52^{cd}–61		App I, No 32 1–19
Adhy 34		
1–2^{cd}		20–23
2^{ef}–18^{ab}	35^{cd}–49	
18^{cdef}		614*
19	50	
Adhy 35	**Adhy 33**	
1–20^{ab}	1–20^{ab}	
20^{cd}–21^{ab}		621*
21^{cd}–22	20^{cd}–21	
Adhy 36	**Adhy 34**	
1–9	1–9	
10–13	—	—
14–19	10–15	
20		627* v l
21–24	16–19	
Adhy 37	**Adhy 35**	
1–5		629*
6–10	1–5	
11		632*
12–32	6–26	

Bom Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
33–34		643*
Adhy 38	Adhy 36	
$1–5^{ab}$	1–4	
5^{cd}		644*
6–26	5–24	
27		652*
$28–41^{cd}$	$25–38^{cd}$	
42		671*
$43–48^{ab}$	$39–44^{ab}$	
48^{cd}		679*
$49^{ab}–51$	$44^{cd}–47$	
Adhy 39	Adhy. 37	
1–9	1–9	
10		686*
$11–13^{ab}$	10–12	
13^{cd}		687*
14–17	13–16	
Adhy 40	Adhy 38	
$1–8^{cd}$	1–8	
8^{ef}	5^{ab}	
Adhy 41		
$1–7^{ab}$	$9–15^{ab}$	
7^{cd}		695*
8^{ab}	15^{cd}	
8^{cdef}		696*
9–12	16–19	
Adhy 42		
1–10	20–29	
11^{ab}		701*
$11^{cd}–16^{ab}$	30–34	
$16^{cd}–17$		703*
18	35	
Adhy 43		
1–3	36–38	
4^{ab}		710*

Bom Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
$4^{cd}–7^{ab}$	$39–42^{ab}$	
7^{cd}		712*
8–23	$42^{cd}–58$	
Adhy 44	Adhy 39	
$1–8^{ab}$	$1–8^{ab}$	
8^{cd}		732*
9^{ab}		733*
$9^{cd}–12^{ab}$	$8^{cd}–10$	
12^{cd}		738*
13–25	11–23	
Adhy. 45	Adhy 40	
1–4	$1–4^{cd}$	
5		753*
$6–26^{ab}$	$4^{ef}–24^{ab}$	
$26^{cd}–29^{ab}$		764*
$29^{cd}–31^{ab}$	$24^{cd}–26^{ab}$	
31^{cd}		767*
$31^{ef}–32$	$26^{cd}–27$	
33–41		App I, No 39 1–17
Adhy 46	Adhy 41	
$1–5^{ab}$	$1–5^{ab}$	
$5^{cd}–6^{ab}$		772*
$6^{cd}–16$	$5^{cd}–15^{ab}$	
17^{ab}		777*
$17^{cd}–19^{ab}$	$15^{cd}–16^{ef}$	
19^{cd}		779*
20	17	
21		785*
22	18	
23		790*
$24–29^{ab}$	19–22	
$29^{cd}–32^{cd}$		798*
$32^{ef}–33$	23	
Adhy 47	Adhy. 42	
$1–11^{ab}$	1–11	
11^{cd}		805*
$12–13^{c}$	$12–13^{c}$	

Bom Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
13^{de}		807*
13^{f}–19	13^{d}–19^{d}	
20^{ab}		810*
20^{cd}–22	19^{ef}–21	
23^{ab}		811*
23^{cdef}	22	
24		812*, 813*
25–31^{ab}	23–29^{ab}	
31^{cd}–32^{ab}		815*
32^{cd}–34	29^{cd}–31	
Adhy 48	Adhy 43	
1–12	1–12	
13		823*
14–16	13–15	
17		826*
18–23	16–21	
Adhy 49	Adhy 44	
1–6	1–6	
7^{ab}		832*
7^{cd}–23	6^{ef}–22	
Adhy 50	Adhy 45	
1–6^{ab}	1–5	
6^{cdef}		841*
7–26	6–25	
27		847*
28	26	
Adhy 51	Adhy 46	
1–9	1–9^{cd}	
10		852*
11^{ab}–13	9^{cd}–11	
14–15		853*
16–22	12–18	
Adhy 52	Adhy 47	
1–16^{ab}	1–16^{ab}	

Bom Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
16^{cd}		862*
17–18^{ab}	16^{cd}–17^{ab}	
18^{cdef}		863*
19^{ab}	17^{cd}	
19^{cd}		865*
20–21		868*
22–23	18–19	
Adhy 53	Adhy 48	
1–7	1–7	
8		879*
9		882*
10–18^{ab}	8–16	
18^{cd}		888*
19	17	
20–24^{ab}	18–22^{ab}	
24^{cd}		895*
25	22^{cd}–23	
Adhy 54	Adhy 49	
1–20	1–20	
21–33		App I, No 44 1–52
34–36	21–23	
Adhy 55	Adhy 50	
1–2^{ab}	1–2^{ab}	
2^{cd}		App I, No 45 addl line before line 1
3–6^{cd}		App I, No 45 1–8
6^{ef}		Addl line
7–8^{ab}		16–18
8^{cd}		19 v l
9^{ab}		20
9^{cd}–10^{ab}		21–22 v l
10^{cd}–11		23–25
12		28–29 v l
13		30–31
14^{ab}		34
14^{cd}		36

Bom Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
15		Addl line
16^{ab}		37
16^{cd}		Addl line
17^{ab}		38
17^{cd}		40
18^{ab}		42 v l.
18^{cd}		43
19		Addl line
20^{ab}		50
20^{cd}		51 v l.
$21–27^{ab}$		52–64
27^{cd}		65 v l.
28–31		66–73
32^{ab}		76 v l.
$32^{cd}–33^{ab}$		77–78
$33^{cd}–34$		82–84
$35–36^{ab}$		86–88
$36^{cd}–37^{ab}$		90–92
37^{cd}		93 v l.
$38–39^{ab}$		100–102
$39^{cd}–43$	$2^{cd}–6$	
44^{ab}	—	—
$44^{cd}–60$	7–23	
Adhy 56	**Adhy 51**	
$1–2^{cd}$	1–2	
2^{ef}		912*
$3–4^{ab}$	$3–4^{ab}$	
4^{cd}	4^{cd} v l	
5^{abcd}	5	
5^{ef}		915*
6–17	6–17	
$18^{cd}–19$		916*
Adhy 57	**Adhy 52**	
1–11		App I, No 47
12^{ab}	1^{ab}	
12^{cd}	1^{cd} v l	
13^{ab}	1^{ef}	
$13^{cd}–14$		920*
15	2	

Bom Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
16		922*
17–43	3–28	
Adhy 58	**Adhy 53**	
1–2		937*
3–21	1–19	
22		944*
23–58	20–54	
59–60		958*
$61–65^{ab}$	$55–59^{ab}$	
65^{cd}		960*
66–76	$59^{cd}–69$	
Adhy 59	**Adhy 54**	
1^{ab}		963*
$1^{cd}–6$	1–6	
7^{ab}		965*
7^{cd}		966*
8–21	7–20	
Adhy 60	**Adhy 55**	
1	1	
2		969*
3–6	2–5	
7		970*
8–27	6–25	
Adhy 61	**Adhy 56**	
1–2	$1–2^{cd}$	
$3–17^{ab}$		App I, No 49 1–31
$17^{cd}–23^{ab}$	$2^{ef}–7$	
23^{cd}		979*
24–27	8–11	
28		982*
$29–30^{ab}$	$12–13^{ab}$	
30^{cd}		984*
$30^{ef}–34$	$13^{cd}–17$	
35		989*
$36–40^{ab}$	$18–22^{ab}$	
$40^{cd}–46$		

Bom Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
Adhy. 62	Adhy 57	
1–18^{ab}	1–18^{ab}	
18^{cd}–21^{ab}		1005*
21^{cd}–22	18^{cd}–19	
Adhy 63	Adhy 58	
1–11^{ab}	1–11^{ab}	
11^{cd}		1015*
12^{ab}	11^{cd}	
12^{cd}	12^{ab} v l	
13–14	12^{cd}–13	
Adhy. 64	Adhy 59	
1–9	1–9	
10–11		1016*
12	10	
13^{ab}		1020*
13^{cd}–26^{ab}	11–24^{ab}	
26^{cd}		1024*
27–39	24^{cd}–36	
40		1025*
41	37	
42		1026*
43–49	38–44	
Adhy 65	Adhy 60	
1–19	1–19	
Adhy. 66	Adhy 61	
1–22^{ab}	1–22	
22^{cd}		1040*
23–29	23–29	
30		1047*
Adhy 67	Adhy 62	
1–6	1–6	
7–15		{ App I, No 57 1–38
16^{ab}	7^{ab}	
16^{cd}		1055*
17	7^{cd}	
18–20	8–10	
21		1057*
22–23		1059*

Bom Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
Adhy 68	Adhy 63	
1–3^{ab}	1–3^{ab}	
3^{cd}		1060*
4^{ab}–26^{ab}	3^{cd}–26^{ab}	
26^{cd}	26^{cd} v l	
27–42	27–42	
43–44		1082*, 1083*
45–48	43–46	
49^{ab}	47^{ab} v l	
49^{cd}–56	47^{cd}–54	
	Adhy 64	
57–74	1–18	
75–76		1111*
Adhy 69		
1–8	19–26	
9	27 v l	
10–19	28–37	
Adhy 70	Adhy 65	
1–5^{ab}	1–5^{ab}	
5^{cd}		1127*
6–9	5^{cd}–8	
10–15		1128*
16^{ab}–28	9^{ab}–21	
Adhy 71	Adhy 66	
1–11	1–11	
12^{ab}		1135*
12^{cd}–17		1136*
18^{ab}		1137*
18^{cd}–36	11^{cd}–29	
Adhy 72	Adhy 67	
1–19^{ab}	1–19^{ab}	
19^{cd}		1151*
20–36	19^{cd}–35	
37		1169*
38–39	36–37	
40^{ab}		1173*
40^{cdef}	38	

CONCORDANCES

B Concordance of Adhyāyas and Ślokas between Professor P P S Sastri's Edition (Southern Recension) and the Critical Edition of the Virātaparvan

N B—In the enumerations of stanzas of Professor Sastri's edition, (′) takes the place of Sastri's ‖ (i e ½)

Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
Adhy 1	Adhy 1	
1	1	
2		5*
3–6^{ab}	2–5^{ab}	
6^{cd}–7		9*
8–17		App I, No 1 1–20
18	—	—
18′–37′^{ab}		22–59
37′^{cd}–42^{ab}		
42^{cd}–47		60–70
Adhy 2		
1–2		8*
2′	5^{ab}	
3′^{ab}		
3′^{cd}		11*
4′–5′	7–8	
6′–7	9 v l	
8–9′		14*, 15*
10′–12′	11–13	
13′		19*
14′–16′	14–16	
17′–18′^{ab}		20*
18′^{cd}–20	17–18	
20′		21*
21–23′	19–21	
24–29		22*, 23
30	22	
31^{ab}		24*
31^{cd}	23^{ab}	
Adhy 3		
1^{ab}		26*

Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
1^{cd}–7′^{ab}		27*
7′^{b}	23^{d}	
	Adhy 2	
8′	1	
9′^{ab}		30*
9′^{cd}	2^{ab}	
10′		31*
11′	3 v l.	
12′–13′^{ab}		36*
13′^{cd}–14′	5^{cd}, 6 v l	
15′–16′		35*
17′		38*
18′	7	
19′^{ab}	8^{cd}	
19′^{cd}		39*
20′–40		47*
41		55*
42^{ab}		56*
42^{cd}	21^{ab} v l	
43^{ab}		57*
43^{cd}	21^{cd}	
44	22	
45^{ab}	23^{ab}	
45^{cd}	25^{ab}	
45′	23^{cd}	
46′	24	
47′^{ab}		61*
47′^{cd}–48′	25^{cd}–26	
49′		62*
50′	27	
Adhy 4	Adhy. 3	
1	1	

Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
2^{ab}		67^{*}
2^{cd}		68^{*}
3	2	
$3'$		71^{*} 1
$4'$	3	
$5'$		74^{*}
$6'$	4	
7		83^{*}
8–$10'^{ab}$		84^{*}
$10'^{cd}$–$12'$	5–7^{ab}	
$13'$–15		88^{*}
$15'$	7^{cd}	
$16'$–$19'^{ab}$	8–11^{ab}	
$19'^{cd}$	11^{cd}	
$20'$	13	
$21'$	15	
$22'$	12	
$23'$	14	
$24'$–$26'$		94^{*} 1–6
$27'$	16	
$28'^{ab}$	17^{ab}	
$28'^{cd}$–$29'^{ab}$		97^{*} 2–3
$29'^{cd}$–$30'^{ab}$	18	
$30'^{cd}$	17^{cd}	
$31'$	19	
Adhy. 5	Adhy 4	
1–5^{cd}	1–5^{cd}	
6		104^{*}
7–9	6–8	
10–11		109^{*}, 110^{*}
12		112^{*}
13		113^{*} 3–4
14		113^{*} 1–2
15	9	
16–$29'^{ab}$		120^{*} 1–28
29^{cd}	—	—
30–56		29–81
$56'$–$75'$		82–120

Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
$76'$	44	
$77'$–$78'$		123^{*}
Adhy 6		
1^{ab}	49^{ab}	
1^{cd}		126^{*}
2–3	45–46	
4–$4'$		125^{*}
$5'^{ab}$	49^{cd}	
$5'^{cd}$		129^{*}
	Adhy 5	
$6'^{ab}$	1^{ab}	
$6'^{cd}$	1^{cd} v 1	
$7'$	3^{cd}–4^{ab}	
$8'^{ab}$	2^{ab}	
$8'^{cd}$		132^{*}
$9'^{ab}$	2^{cd}	
$9'^{cd}$–$10'$		133^{*}
$11'$		135^{*}
$12'^{ab}$	3^{ab}	
$12'^{cd}$		136^{*}
13	4^{cd}	
14		139^{*}
$14'$–$15'^{ab}$	5	
$15'^{cd}$		141^{*}
$16'$	6	
$17'$–24		143^{*}, 144^{*}
$24'$	7^{cd}	
$25'^{ab}$		145^{*}
$25'^{cd}$	8^{ab}	
26–27		146^{*}
$27'$	8^{cd}	
28	9^{ab}	
29		147^{*}
30	10	
31^{ab}		148^{*} 1
31^{cd}		149^{*}
32^{ab}		cf 148^{*} 2
32^{cd}		148^{*}. 3
33	11^{cdab}	

Sastri's Ed	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App
34–35		151*
36	12	
37	13^{cdab} v l	
38		153*
38′	14^{ab} v. l	
$39'^{ab}$		154*
$39'^{cd}$	14^{cd}	
40		155*
41	15	
42		158*
43^{a}	16^{a}	
$43^{b}–43'^{a}$		160*
$43'^{b}–46^{b}$	$16^{b}–18^{b}$	
$46^{cd}–48^{ab}$		161*
48^{cd}	18^{cd} v l.	
$49–51^{ab}$	$19–21^{ab}$	
$51^{cd}–53^{ab}$		162*
53^{cd}	21^{cd}	
54–56		163* 1–6
57^{ab}	22^{ab}	
57^{cd}		4
57′		cf 6
58–59′		7–10
$60'^{ab}$	cf 23^{ab}	164*
$60'^{cd}$		cf 163* 10
61′	24 v l	
$62'–64'^{ab}$		App I, No 3 1–5
$64'^{c}$		7 prior half
$64'^{d}$		8 post half
65–75′		9–34
$76'–79^{ab}$		175* 1–6
79^{cd}		
79′–95		7–37
Adhy 7		
1–7		
8		App I, No 5 1–28
$9–11^{ab}$		29–38

Sastri's Ed	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App
	Adhy 6	
11^{cd}	1^{cd}	
12^{ab}	1^{ab}	
$12^{cd}–52'$		180*
53′	16	
Adhy 8	Adhy 7	
1^{ab}	1^{ab} v l	
1^{c}		181*
1^{d}	1^{c}	
2		182*
3	2	
4–6		183*
6′–11		184*, 185*
11′	5^{ab} v l	
12′–14′		187*–190*
15	6^{ab}	
$16–20^{ab}$		191*
$20^{cd}–21^{ab}$	8	
$21^{cd}–22'$		192*
$23'^{ab}$	9^{cd}	
$23'^{cd}$		193*
24′–25′	10–11	
Adhy 9	Adhy 10	
1	1 v l	
2^{ab}		231*
2^{cd}	2^{ab}	
3^{ab}		232*
$3^{cd}–5$	$2^{cd}–4$	
6–10′		App I, No 9
11′–16′		234*
17′	8 v. l	
18	10^{ab}	
19–20′		236*
$21'^{ab}$		238*
$21'^{cd}–23$	12–13	
Adhy 10	Adhy 11	
$1–2^{ab}$	$1–2^{ab}$	
$2^{cd}–3$		240*

Sastri's Ed	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App
4	3	
5–6		241*
7–10	5–8	
11–12		242*
13–16	9–12	
Adhy 11	**Adhy 9**	
1–11		App I, No 8
12–18'	4^{cd}–11^{cd}	
19'		228*
20'–21'	12–13	
22'–23'		229*
24'	14	
25'		230*
	Adhy 11	
26'	13	
Adhy 12	**Adhy 8**	
1^{ab}		194*
1^{cd}	1^{ab} v l.	
1'	1^{cd}	
2'	2	
$3'^{ab}$		197*
$3'^{cd}$–8^{ab}	3–7^{ab}	
8^{cd}–12'		App I, No 6 1–10
$13'^{ab}$		10 v l
$13'^{cd}$–14'		Addl. lines
15'–31		11–44
32–34^{ab}	10–12	
34^{cd}	13^{cd} v l	
35^{ab}		203*
35^{cd}	14^{ab}	
36^{ab}	11^{ab}	
36^{cd}–37^{ab}	14^{cdef} v l	
37^{cd}–38		205*
39	15 v l	
40–41		208*
42^{ab}	16^{ab} v l	
42^{cd}–$43'^{ab}$		209*, 210*
43^{cd}–44^{ab}	16^{cd}–17^{ab}	

Sastri's Ed	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App
$44'^{cd}$	17^{cd} v l	
$45'^{ab}$		211*
$45'^{cd}$	19^{ab}	
46–53'		App I, No 7
54'	20 v l	
55'		212*
$56'^{ab}$	21^{ab}	
$56'^{cd}$		213*
57'	22 v l	
58'–59'	23–24	
60'–65'		215*, 216*
66'	26	
67'		217*
$68'^{ab}$	27^{ab}	
$68'^{cd}$		218*
$69'^{ab}$	27^{cd}	
$69'^{cd}$	28^{ab} v l	
70'–74		219*
75–77	29–31	
77'–82		221*, 223*
83^{ab}	33^{ab} v l	
83^{cd}–84^{ab}		225*
84^{cd}	33^{cd} v l	
85		226*
Adhy 13	**Adhy 12**	
1–7	1–7	
8–9	29–30	
10	9	
11		245*
12^{ab}	8^{ab} v l	
12^{cd}		244*
13	8	
14–$19'^{ab}$	10–15^{ab}	
$19'^{cd}$	15^{cd} v l	
$20'^{ab}$	16^{ab} v l	
$20'^{cd}$–$33'^{ab}$		App I, No 10 Addl line
$33'^{cd}$		
34–37	16^{cd}–19	
37'		252*
38'	20	

Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
39′–40′		253*
41–47′	21–27	
48′		255*
$49'$–53^{ab}	28–31	
53^{cd}		261*
54	32	
Adhy 14	**Adhy 13**	
1–4	1–4	
5–6	10–11	
7–14		267*
15–22		App I, No. 13. 1–30
23	13	
24–25		269* 1–4
26–29		269* 6–13
29′	14^{cd} v. l.	
30′		269* 5–6
31′–32′	15–16	
$33'^{ab}$	14^{ab}	
$33'^{cd}$–34		270*
$35'^{ab}$	17^{cd}	
$35'^{cd}$		272*
$36'^{a}$	18^{a}	
$36'^{bc}$		274*
$36'^{d}$–$37'^{ab}$	18^{bcd}	
$37'^{cd}$–$38'^{ab}$		276*
$38'^{cd}$–39	19^{cdef} v l	
39′	19^{ab}	
40′–44′		280* 1–18
$45'^{ab}$		282*
$45'^{cd}$–47		280* 19–26
Adhy 15	**Adhy 14**	
1^{ab}	1^{ab} v. l.	
1^{cd}–2^{ab}		283*
2^{cd}	1^{cd}	
3–4		284*
5	2 v. l.	
6^{ab}–29^{ab}		App. I, No. 15. 1–47

Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
29^{cd}	5^{ab}	
30^{ab}		286*
30^{cd}–31	5^{cd}–6	
$31'$–$33'^{ab}$		287*, 288*
$33'^{cd}$	8^{ab}	
$34'^{ab}$	8^{ab} v. l	
35′–42		289*
43	10	
44^{ab}–45^{ab}		290*
45^{cd}–45′	11	
46′–47′	13–14 v l.	
48		291*
49	15	
50–$54'^{ab}$		292*–294*
$54'^{cd}$	17^{ab}	
55		295*
56	17^{cdef} v l	
57	18	
Adhy. 16		
1–3^{ab}		297*
3^{cd}–4′	19–20	
5′		298*
6′	21	
7		299*
	Adhy 15	
8	1	
9		300*
10	2 v. l	
10′–11		302*
12	3	
13–17		303*
18^{ab}	4^{ab} v l	
18^{cd}		304*
19^{ab}	4^{cd} v. l	
19^{cd}		305*
20^{ab}	5	
20^{cd}		306*
20′–22′	6–7	
23′–24		309*

Sastri's Ed	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App
25–26	8–9	
27–27′		310*
$28'^{ab}$	10^{ab} v l	
$28'^{cd}$	10^{cd}	
29′–30		311*, 312*
31	11	
32–38′		314*, 315*
39′	12	
$40'$–43^{ab}		318*
43^{cd}–44′	13–14	
$45'$–63^{ab}		App I, No 16 1–36
63^{cd}–63′		Addl line
64′–70′		37–50
71′–72′	24–25	
73′		325*
$74'$–$75'^{ab}$	26	
$75'^{cd}$		328*
76′	27	
$77'$–$80'^{ab}$	15^{ab}–18^{ab}	
$80'^{cd}$		321*
81–86	18^{cd}–23	
87–88		324*
89	28	
90		331*
91	29	
92–98		333*
98′	30^{ab}	
99′	—	—
100–101^{ab}	30^{cd}–31^{ab}	
101^{cd}		334*
102^{ab}	31^{cd}	
102^{cd}–102′		335*
103′–104′	32–33	
$105'$–$113'^{ab}$		App I, No 17. 1–17
$113'^{cd}$	—	—
114′–115		18–20
116^{ab}	34^{cd} v l	
116^{cd}	34^{ab} v l	
116′		336*

Sastri's Ed	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App
117′	35 v l	
118′–125′		338*, 339*
$126'^{ab}$	38^{ab}	
$126'^{cd}$		340*
$127'^{ab}$	38^{cd} v l.	
$127'^{cd}$–128′		341*
129′–130	39–40^{ab}	
131^{ab}		342*
131^{cd}–132	40^{cd}–41	
133–141′		App I, No 18
142′		App I, No 19. 1–2
$143'$–167^{ab}		3–51
167^{cd}		Addl line
$167'$–$174'^{ab}$		52–65
$174'^{cd}$		66–67
175′–179′		68–77
Adhy 17	**Adhy 16**	
1–4′	1–4	
5′–6	5^{abefcd}	
7^{ab}–8^{ab}	6^{abefcd}	
8^{cd}–9^{ab}		344*
9^{cd}	7^{ef}	
10^{ab}	7^{cd} v l	
10^{cd}	7^{ab} v l	
11–13′		347*
14′	8 v l	
15′–16′	9–10	
17′		350*
18′	11	
$19'^{ab}$		351*
$19'^{cd}$–$20'^{cd}$	12^{ab}–13^{ab}	
$21'^{ab}$		352*
$21'^{cd}$–24′	13^{cd}–16	
25′–26′		353*
	Adhy 17	
27′–28′	1–2	

Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
29′–32		354*
33–34	3–4	
35–38		356*
39–40	5–6	
41–43		357*
44–46	7–9	
47–53		358*
54	10	
55	11 v l	
56–73	12–29	
	Adhy 18	
74–75	1–2	
75′		363* 8
$76'^{ab}$		364*
$76'^{cd}$–$81'^{ab}$	3^{cd}–8^{ab}	
$81'^{cd}$–82		368*
82′–83′	8^{cd}–9^{cd}	
84	16^{cd}	
85–87^{ab}	10–12^{ab}	
87^{cd}–87′		371*
88–91	12^{cd}–15	
92–98	17–23	
99–103		378*
104	31	
105		384*
105′–$106'^{ab}$	33 v l	
$106'^{cd}$–107	32	
108^{ab}	34^{ab}	
108^{cd}	24^{ab}	
109^{ab}	30^{ab}	
109^{cd}	24^{cd} v l.	
110–114′	25–29	
$115'^{ab}$		383*
$115'^{cd}$	30^{cd}	
116–118	34^{cd}–36	
Adhy 18	Adhy 19	
1–28′	1–28	
29′–30′		393*
31′–32′	29–30	

Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
Adhy 19	Adhy 20	
1–3′		394*
4′	1	
5		395*
6–8′	2^{ab}–4^{cd}	
9^{ab}–15^{ab}		398*
15^{cd}	4^{cd} v l	
16–17	5–6	
17′		399*
18′–$19'^{ab}$	9–10^{ab}	
$19'^{cd}$		400*
20	10^{cd}	
21	11 v. l	
22–23	7–8	
23′	12^{ab}	
24′		402*
25′–26	12^{cd}–13	
26′–29		403*
29′	14^{ab}	
30′–33		404*
34–54′	15–34	
Adhy 20	Adhy 21	
1–4	1–4	
4′		409*
5′–6′	5^{ab}–6^{ab}	
7′		412*
8^{ab}–12^{ab}	6^{cd}–10^{ab}	
12^{cd}		413*
13–14′	10^{cd}–12^{cd}	
$15'^{ab}$		416*
$15'^{cd}$–20	13–17	
21–24		417*
25–32	18–25	
33^{ab}		420*
33^{cd}–36	26^{ab}–29^{ab}	
37^{ab}		421*
37^{cd}–40	29^{cd}–32^{cd}	
41^{ab}		422*

Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
41^{cd}	33^{ab}	
41′		423* 2
42′–44		424*, 425*
45^{ab}		426*
45^{cd}	34^{cd}	
46–47′		427*, 428*
48′	35 v l	
49′–50		430*
51–52	36–37	
53^{ab}		434*
53^{cd}		435*
54		436*
55	38	
56^{ab}	39^{ab} v l	
56^{cd}		438*
57^{ab}–58^{ab}	40 v l	
58^{cd}	41^{ab}	
58′–59′	42^{ab}–43^{ab}	
60	43^{cd}	
61	44 v l	
62	45	
63–63′		442*
64	46^{ab}	
65–66		443*
66′–68	46^{cd}–47	
69	58 v. l.	
70–71	48–49	
72–73		447*
74^{ab}–77^{ab}	50–53^{ab}	
77^{cd}	53^{cd} v l	
78	54	
79	55 v l	
80–81	56–57	
82	58 v l	
83–84		448*
85–85′	59^{ab}–60^{ab}	
$86'^{ab}$		449*
$86'^{cd}$	60^{cd} v l.	
87–87′	61	
88′		450* 5–6
89′	62	

Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
90′		452*
91′–94	63–65	
95^{ab}		453*
95^{cd}–95′	66	
96		455* 1
97	67	
Adhy 21	**Adhy 22**	
1–3^{ab}	1–3^{ab}	
3^{cd}–4^{ab}		458*
4^{cd}–6^{ab}	3^{cd}–5^{ab}	
6^{cd}		459*
7^{ab}–8^{ab}	5^{cd}–6^{cd}	
8^{cd}–11′		460*, 461*
12′	8	
13′–16′		462*
17′–18′	11–12	
$19'^{ab}$		464*
19^{cd}	12^{cd}	
20′–21′	13–14	
22′		465*
23′–26	15–17	
27^{ab}	18^{ab} v l	
27^{cd}	18^{cd}	
28–30^{ab}		466* 1–5
30^{cd}		466* 6 v. l.
30′	19^{ab}	
$31'^{ab}$		467*
$31'^{cd}$–36^{ab}	19^{cd}–23^{ab}	
36^{cd}		468*
36′–37′	23^{cd}–24^{cd}	
38′	25	
39^{ab}–40^{ab}		471*
40^{cd}–41	26	
42	27^{abcd}	
43^{ab}		472*
43^{cd}	27^{ef}	
43′–47		474*
48–49	28–29	
50		475*
51		476*

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
52	30	
Adhy 22	Adhy 23	
1–7	1–7	
8–$15'^{ab}$	8–15	
$15'^{cd}$–16		483*
17^{ab}	16^{ab} v l	
17^{cd}		484*
18	16	
19		485*
20^{cd}–$29'^{ab}$	17^{cd}–26	
$29'^{cd}$–33		491*
34–35	27–28	
36–39		493*
Adhy 23	Adhy 24	
1		495*
2–2′	1^{ab}–2^{ab}	
$3'^{ab}$	2^{cd} v l	
$3'^{cd}$		496*
$4'^{ab}$–$7'^{ab}$	3^{ab}–6^{ab}	
$7'^{cd}$	6^{cd} v l	
$8'^{ab}$		497*
$8'^{cd}$	7^{ab}	
$9'^{ab}$–$10'^{ab}$		498*
$10'^{cd}$	7^{cd}	
11′–13′	8–10	
14′	11 v l	
15′–16′	12–13	
17′–18′		500*
19′–21	14–15	
22^{ab}	16^{ab}	
22^{cd}–23^{ab}		503*
23^{cd}	16^{cd}	
24–24′		504*
25′–27′	17^{ef}–20^{ab}	
28′–31′		505*
$32'^{ab}$		506*
$32'^{cd}$	20^{cd} v l.	
$33'^{ab}$		508*
$33'^{cd}$–35′		509*

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
36′	21	
Adhy. 24	Adhy 25	
1–5	1–5	
6		518*
7–8	6–7	
9^{a}	8^{a}	
9^{bcd}	8^{bcd} v. l.	
9′–10′	9–10^{ab}	
11	11^{cd}	
12	12	
13	10^{cd}–11^{ab}	
14	13	
14′	14^{ab}	
15′		522*
16′	14^{cdef} v. l	
17′–$18'^{ab}$	15–16^{ab}	
$18'^{cd}$–$19'^{ab}$		524*
$19'^{cd}$	16^{cd}	
20′–21	14^{cd}–15^{ab}	
22	17 v. l.	
Adhy. 25	Adhy. 26	
1–8^{ab}	1–8^{ab}	
8^{cd}–9^{ab}		526*
9^{cd}	8^{cd} v l	
10	9	
11	10 v l	
	Adhy 27	
12	1	
13	2 v l	
14^{ab}	3^{ab}	
14^{cd}		527*
15	3^{cdef}	
16^{ab}	4^{ab} v l	
16^{cd}–17^{ab}	5^{a}, 4de, 5^{b}	
17^{cd}–22	5^{cd}–10	
23–23′		532*
24′–25	11^{ab}–12^{ab}	
25′		534*

Sastri's Ed	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App
26–27	12^{cd}–13^{cd}	
28^{ab}		536* 1
28^{cd}		536*. 3 v. 1
28′		536* 4
29′–$32^{\prime ab}$	14^{ab}–17^{ab}	
$32^{\prime cd}$	17^{cd}	
$33^{\prime ab}$	18^{ab} v 1	
$33^{\prime cd}$	18^{cd}	
$34^{\prime ab}$		538*
35	19	
36^{ab}–38^{ab}	21^{ab}–23^{ab}	
38^{cd}	24^{ab}	
39^{ab}	23^{cd} v 1	
39^{cd}	23^{ef}	
40		540*
41–42	25–26	
43^{ab}	27^{ab} v 1	
43^{cd}–44^{cd}	27^{cd}–28^{cd}	
44′		543*
Adhy 26	**Adhy 28**	
1–6	1–6	
7^{ab}		544*
7^{cd}–8′	7–8	
9^{ab}–10^{ab}	9 v 1	
10^{cd}	10^{ab}	
10′	6^{ab}	
11^{ab}–12^{ab}	10^{cd}–11^{ab}	
12^{cd}	14^{cd}	
13^{ab}	11^{cd} v 1	
13^{cd}–13′	12	
14′	13	
15	14^{ab} v 1	
16–35		App I, No 27
	Adhy 29	
36^{ab}	1^{ab}	
36^{cd}		545*
36′–$38^{\prime ab}$	1^{cd}–3^{ab}	
$38^{\prime cd}$	4^{ab} v 1	
$39^{\prime ab}$	4^{cd}	
$39^{\prime cd}$	5^{ab} v 1	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App
40–49′	5^{cd}–15^{ab}	
$50^{\prime ab}$		547*
$50^{\prime cd}$	15^{cd} v 1	
51′–53′	16–18	
$54^{\prime ab}$		548*
$54^{\prime cd}$–60	19–24	
61–62		549*
63–66	25–28	
66′		552*
Adhy. 27	**Adhy 30**	
1–3	1–3	
4–10		App I, No 29. 1–14
11^{ab}		
11^{cd}		15
11′	4^{ab}	
12		554*
13^{ab}	6^{ab} v 1	
13^{cd}–14^{ab}	5	
14^{cd}	6^{cd} v 1	
15–15′	7	
$16^{\prime ab}$		555*
$16^{\prime cd}$–18	8–9	
19		557*
20–21	10–11	
22–23	13–14	
24	12	
25	15 v 1	
26	16	
27^{ab}–28^{ab}	17–18^{ab} v 1	
28^{cd}	18^{cd}	
28′–31		559*
31′–$32^{\prime ab}$	19^{abcd}	
$32^{\prime cd}$	21^{ab}	
33^{ab}–35^{ab}	19^{ef}–20^{ef}	
35^{cd}–36′	21^{cd}–22^{ef}	
$37^{\prime ab}$	23^{ab} v 1	
$37^{\prime cd}$–39′	23^{cd}–25^{ab}	
40′		563*, 564*
41′	25^{cdef}	
42′–44′		65*

Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
$45'^{ab}$	26^{ab}	
$45'^{cd}$	27^{ab}	
$46'^{ab}$	26^{cd}	
$46'^{cd}$	27^{cd}	
$47'^{ab}$	30^{cd}	
$47'^{cd}$	30^{ab}	
48	29^{cd}	
49^{ab}	28^{ab}	
49^{cd}		566*
50^{ab}–51^{ab}	28^{cd}–29^{ab}	
51^{cd}		569*
Adhy 28	Adhy. 31	
1–13	1–13	
14		576*
15	14	
16–19		579*
20–21'	15–16	
22'		581*
$23'^{ab}$	17^{ab}	
$23'^{cd}$	17^{cd} v l	
24'–25'	18–19	
$26'^{ab}$		584*
$26'^{cd}$	21^{cd} v. l	
27'	22	
28		585*
29	23	
30^{ab}	24^{ab} v l	
30^{cd}	24^{cd}	
Adhy 29	Adhy. 32	
1–7	1–7	
8–9		586*
10^{ab}	8^{ab}	
10^{cd}–11^{ab}		587*
11^{cd}–13^{ab}	8^{cd}–10^{ab}	
13^{cd}		588*
14^{ab}	10^{cd}	
14^{cd}		589*
15–16'	11^{ab}–13^{ab}	
17'		590*

Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
18	13^{cd}	
19		591*
20–21^{a}	14–15^{a}	
21^{b}	15^{d} v l	
21^{cd}	15^{ab}	
22	16 v l.	
23–24'	17–18	
$25'^{ab}$		592* 1
$25'^{cd}$		592* 3
26'–28'	19–21	
29'		594*
30'		593*
31'	22 v. l.	
32'	22	
33'	23	
34–35^{ab}		595*
35^{cd}	24^{cd} v l.	
36	21^{abef}	
37	25^{abcd}	
38^{ab}	25^{ef} v l.	
38^{cd}		597*
39^{ab}–$48'^{ab}$	26^{ab}–35^{ab}	
$48'^{cd}$–58		App I, No 32. 1–20
59^{ab}		22 v l.
59^{cd}		23
59'	35^{cd}	
Adhy. 30		
1	36	
1'		609*
2'–6'	37–41	
7'		610*
8'–13'	42^{ab}–47^{ab}	
14–18^{ab}		App I, No 33 1–8
18^{cd}		9 v l
18'–22		10–17
23^{ab}–$25'^{ab}$	47^{cd}–49	
$25'^{cd}$–27		615*, 616*
28^{ab}	50^{cd} v l	

Sastri's Ed	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App
28^{cd}		617*
Adhy. 31	Adhy. 33	
$1–13^{ab}$	$1–13^{ab}$	618*
13^{cd}	13^{cd}	619*
14^{ab}		
14^{cd}	$14–16^{ab}$	
$15–17^{ab}$	16^{cd} v l	620*
17^{cd}		
18^{ab}	17–20	
$18^{cd}–21'$		
Adhy 32	21	
1		
	Adhy. 34	
	1–3	
2–4	4 v l.	
5	5–10	623*, 624*
6–11		
12–19'	13^{cd} v l	
20	14^{ab} v l	
21^{ab}	$14^{cd}–15$	625*
$21^{cd}–22$		627*
22'–24		628*
25		
26–26'	16–17	
27'–28'	18	629*. 1–2
29'		630*
$30'^{ab}$		629* 5–9
$30'^{cd}–31'$		10 v l.
$32'–33'^{a}$		11–12
$33'^{b}$		17–18 v l
$33'^{cd}$		19
34		20 v l
35^{a}		21–22
35^{b}		633*
35^{cd}		
36–41'		
		Adhy. 35
		9–11
42'–44'	7	

Sastri's Ed	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
45'–48	14–15	636*, 637*
51–54		
55	17	638*
$56–58^{ab}$		639*, 640*
$58^{cd}–60$	21^{ab}	641*
61^{ab}		
61^{cd}	$21^{cd}–25$	642*, 643*
61'–65'		
66'–68'		
Adhy 33	Adhy. 36	646*
$1–11'^{ab}$	$1–10^{ab}$	
$11'^{cd}$	$10^{cd}–12$	647*
$12'–15^{ab}$		
$15^{cd}–17'$	13	648*
18'		
$19'^{ab}$	$14^{cd}–16$	649*
$19'^{cd}–21'$		
22'	17–19	650*
23'–25'		
26–27	20–24	652* l
28–32		654*
33^{ab}		
33^{cd}		
$34–36^{ab}$	$25–27^{ab}$	
$36^{cd}–36'$	$27^{c/cd}$	658*
$37'^{ab}$		
$37'^{cd}–38'$	$28–29^{ab}$	659*
$39'^{ab}$		
$39'^{cd}–40$	$29^{cd}–30^{ab}$	660*
41–42'	30^{cd}	
$43'^{ab}$		661*
$43'^{cd}$	31–32	
44'–45'		662*
46	33	
47		663*
47'	34^{ab} v l	
$48'^{ab}$		664*
$48'^{cd}–49$	$34^{cd}–35$	
$50–51^{ab}$		665*. 2
51^{cd}		

Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
52	36^{abcd}	
$52'$–55		666*
56^{ab}	36^{ef}	
56^{cd}–58		667*
59	37	
$59'$		669*
$60'$	38	
$61'$		673*
$62'^{a}$	39^{a}	
$62'^{bcd}$		674*
$63'$–64	39^{cd}–40	
$64'$–$65'$		675*
$66'$–67	41–42^{ab}	
$67'$		678*
$68'$–$71'$	42^{cd}–45	
72		680*
73–74	46–47	
75–$75'$		682*
Adhy. 34	Adhy 37	
1–6	1–6	
7^{ab}	7^{ab} v l.	
7^{cd}	—	—
8–$8'$	7^{cd}–8	
9–$12'$		683*. 1–10
$13'^{ab}$		684*
$13'^{cd}$		683* 11
$14'$–$17'$	9–12	
18		688*
19–22	13–16	
	Adhy 38	
23	1	
24^{ab}		689*
24^{cd}–26^{ab}	2–3	
26^{cd}–27		690*
$27'$–33^{ab}	4–8	
33^{cd}		691*
34^{ab}	9^{ab} v l	
34^{cd}	9^{cd}	
35^{ab}	10^{ab} v. l.	

Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
35^{cd}	11^{cd} v. l.	
36–37		694*
38–44^{c}	12–18^{e}	
44^{d}–$44'$ prior half		697*
$44'$ post half–46 prior half		698*
46 post half–47	18^{d}–19	
Adhy. 35		
1–13^{ab}		704*. 1–25
13^{cd}		705* v. l.
14		706*
15–$22'$		704*. 26–43
$23'$	35	
Adhy. 36		
1	36 v l	
2^{ab}		709*
2^{cd}	37^{ab}	
3^{ab}	38^{ab}	
3^{cd}	39^{ab}	
4^{ab}	38^{cd}	
4^{cd}–5^{ab}	39^{cd}–40^{ab}	
5^{cd}	40^{cd} v l	
$5'$	41^{ab}	
$6'$		711*
$7'$	41^{cd}–42^{ab}	
$8'$		713*
9	43^{ab} v. l	
10		715*
11^{ab}	43^{cd}	
11^{cd}		716*
12^{ab}	42^{cd} v. l.	
12^{cd}–13^{ab}		714*
13^{cd}–$26'$		720*
Adhy 37	Adhy. 39	
1		723*

Sastri's Ed	Critical Edition — Text	Critical Edition — Foot-notes & App
2	1	
3–5		724* 1–6
6–7	3–4	
$7'-9'$		726* 1–5
$10'-11'$	5–6	
12		730*
13	7 v l	
14^{ab}	8^{ab}	
14^{cd}		734*
15	8^{cdef}	
$15'-16'$		736*, 737*
$17'^{ab}$	9^{ab}	
$17'^{cd}$	9^{cd} v. l	
$18'-22$	10–13	
$23-24^{c}$		740*, 742*
$24^{d}-26^{b}$	$15^{d}-17^{b}$	
26^{cd}		744*
$26'$	17^{cd} v l	
$27'$	18	
$28'$	14	
$29'-30$		741*
31^{ab}	19^{ab} v l	
31^{cd}	19^{cd}	
$31'-45'$		App I, No 37 1–29 Addl line 30–38
$46'^{ab}$		
$46'^{cd}-48$		
Adhy. 38		
1	21 v l	
$2-3^{a}$	22^{abcde}	
3^{bc}		747*
$3^{d}-4^{d}$	$22'-23$	
$4'-5'$		748*
	Adhy 40	
$6'^{ab}$	1^{ab}	
$6'^{cd}$	1^{cd} v l	
$7'-8'$	2–3	
$9'^{ab}$		751*
$9'^{cd}-11^{ab}$	4	

Sastri's Ed	Critical Edition — Text	Critical Edition — Foot-notes & App
11^{cd}		754*
$12-13^{ab}$	$5-6^{ab}$	
13^{cd}		755*
$13'-20'^{ab}$	$6^{cd}-13^{ab}$	
$20'^{cd}$		758*
$21'-26'^{ab}$		757*
$26'^{cd}-30'$	$13^{cd}-17$	
$31'$		760*
$32'-33'$	18–19	
$34'$	21	
$35'$	20	
$36'$	22	
37–38		761*, 762*
39	23 v l	
40^{ab}		763*
$40^{cd}-43'^{ab}$	$24-27^{ab}$	
$43'^{cd}-44'^{ab}$		768*
$44'^{cd}$	27^{cd}	
Adhy. 39	Adhy 41	
1	1	
2	2 v l	
3	3^{cdab}	
$3'-4'^{ab}$	4	
$4'^{cd}$		770*
$5'-7'^{ab}$	$5-7^{ab}$	
$7'^{cd}$	7^{cd} v. l	
$8-9'$		775*
$10'^{ab}$	8^{ab} v l.	
$10'^{cd}$	8^{cd}	
$11'^{ab}$	9^{ab} v. l.	
$11'^{cd}-12'^{ab}$		776*
$12'^{cd}-20'$	$9^{cd}-16$	
$21'$		780*. 1–2
22	—	—
23^{ab}		780*. 3
$23^{cd}-23'$	17	
$24'-25$		783*
26	18	
27		793*
28	19	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App
29		797*
$30–31^{ab}$	$20–21^{ab}$	
31^{cd}	21^{ef}	
32^{ab}	22^{ab}	
32^{cd}	22^{cd} v l	
33^{ab}	22^{ef}	
$33^{cd}–36^{ab}$		799*
$36^{cd}–37^{ab}$	23^{abcd}	
$37^{cd}–38$		800* 1–3
38′	21^{cd}	
$39'–42'^{ab}$		800*. 4–10
$42'^{cd}$	23^{ef}	
43′		801*
Adhy. 40	**Adhy. 42**	
1–8	1–8	
9	9 v l	
10^{a}	10^{a}	
10^{bc}		804*
$10^{d}–12^{b}$	$10^{b}–11^{d}$	
$12^{cd}–13^{cd}$		805*, 806*
14–19	12–17	
20^{ab}		809*
20^{c}	18^{a} v. l.	
$20^{d}–22^{b}$	$18^{d}–19$	
$22^{cd}–26'$	20–24	
27′–28′		814*
29′–35′	25–31	
36		816*
Adhy. 41	**Adhy. 43**	
1	1	
2^{ab}		817*
$2^{cd}–2'$	2 v l	
3′–5′	4,3,5	
$6'^{ab}$		818*. 1
$6'^{cd}–7'$		4–6
8′–9′	17–18	
10′		828*
$11'–12'^{ab}$	$6–7^{ab}$	
$12'^{cd}$	7^{cd} v l	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
13′	8	
14′		819*, 820*
$15'^{ab}$		821*
$15'^{cd}$	9^{ab}	
16′	11 v. l.	
17′	15	
18′		827*
19′	10	
20′	12	
$21'^{ab}$	13^{ab} v. l.	
$21'^{c}$,22′,23′		824*, 823*, 825*
24′–25′	19–20	
26′	16	
27′	21	
Adhy. 42	**Adhy. 44**	
1		830*
2–6	$1–5^{ab}$	
7^{ab}		831*
$7^{cd}–8$	$5^{cd}–6^{cd}$	
9^{ab}	6^{ef} v. l.	
$9^{cd}–10'$	7–8	
11′		834*
12′–21′	9–18	
$22'^{ab}$		836*
$22'^{cd}–23'^{ab}$	19	
$23'^{cd}–24'$		837*, 839*
25′	20	
26		838*
Adhy. 43		
$1–7^{ab}$		App I, No 41. 1–13
7^{cd}	—	—
7′–8′		14–16
	Adhy. 45	
9′	1	
10′		840*
11′–16	2–6	
17		842*. 3–4

Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
18	7	
19^{ab}	8^{ab}	
19^{cd}	8^{cd} v l.	
20^{ab}	10^{cd}	
20^{cd}	10^{ab} v. l	
21	9	
22–37	11–26	
Adhy 44	Adhy 46	
1		848*
2^{ab}	1^{ab}	
2^{cd}		849*
3–$5'^{ab}$	1^{cd}–4^{ab}	
$5'^{cd}$–7'		850*
$8'^{ab}$–22	5^{ab}–18	
Adhy. 45	Adhy 47	
1–4	1–4	
4'		854*
5'–15	5–14	
16–16'		858*
17'	15	
18'–19'		860*, 861*
20	16^{ab} v l	
21^{ab}	16^{cd} v l	
21^{cd}–22^{ab}	$16^{c'}$–17^{ab}	
22^{cd}		864*
23^{ab}	17^{cd}	
23^{cd}		866*
24–25		868*
25'		867*
26'	18	
27'–28		869*
29	19	
30–32		870*
Adhy 46		
1–3		917* 1–6
4^{ab}		918*
4^{c}–22^{d}		917* 7–44

Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
Adhy. 47	Adhy 48	
1–2	1–2	
3–8'		871*
$9'^{ab}$–11^{ab}	3–4	
11^{cd}–13^{ab}		874*
13^{cd}	5^{ab}	
14		876*
15^{ab}	6^{ab} v l	
15^{cd}		877*
16^{ab}	6^{cd} v l	
16^{cd}–17		878*, 879*
18	7	
19–21		881*, 882*
Adhy. 48		
1–1'		883*
2'	8 v l	
3'–4'		884*
$5'^{ab}$	9^{ab}	
$5'^{cd}$–14'		885*
15'–18'		886*
19'–21'	15–17	
22'–27'		889*
$28'^{ab}$	18^{ab} v l	
$28'^{cd}$		890*
$29'^{ab}$	18^{cd} v l	
$29'^{cd}$		891*
$30'^{ab}$	19^{ab} v l	
$30'^{cd}$		893* 1
$31'^{ab}$		892*
$31'^{cd}$	19^{cd}	
32'		893* 2–3
$33'^{ab}$	20^{ab} v l	
$33'^{cd}$	20^{cd}	
$34'^{ab}$		894*
$34'^{cd}$	21^{ab}	
35	21^{cd} v l	
36	22	
37^{ab}		897*
37^{cd}–37'	23 v l	
38'–45		App I, No 43

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
	Adhy 49	
46^{ab}	1^{ab}	
46^{cd}	2^{cd}	
47^{ab}	2^{ab}	
47^{cd}		898*
Adhy. 49		
1–5		899*
$6–28^{ab}$		910*. 1–45
28^{cd}	—	—
Adhy. 50		
1–19		App I, No 46. 1–38
20^{ab}		Addl. line
$20^{cd}–21$		39–41
22–36′		App I, No. 45. 1–31
$37'–42^{ab}$		32–41
42^{cd}		Addl line
$43–66^{ab}$		42–88
66^{cd}	—	—
67–72′		89–101
Adhy. 51		
1–4		102–111
5	3	
6–7		903*
8–9	4–5	
9′		905*
10′	6	
11′–15		908*
16′–27′	9–20	
$28'^{ab}$		App I, No 44 1–2
$28'^{cd}–29'^{ab}$		Addl. lines
$29'^{cd}$		3–4 v l
30′–38′		5–40
39′–43		Addl. lines
	Adhy. 55	
44	1	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
45–46	2–3 v. l.	
$47–48^{ab}$	$4–5^{ab}$	
48^{cd}	5^{cd} v. l.	
49–50	6,13	
51^{ab}	14^{ab} v l.	
51^{cd}	14^{cd}	
52–57	7–12	
58	15	
58′	16^{ab} v. l.	
$59'^{ab}$	16^{cd}	
$59'^{cd}–60'$		972*. 1–3
61′		5–6
$62'^{ab}$	17^{ab}	
$62'^{cd}–65'$		973*
$66'^{ab}$	20^{ab}	
$66'^{cd}–67$		974*
68	21	
69–70		975*
71		App. I, No. 44. 41–44 v. l.
72–73		Addl. lines
74		45–48
75		49–52 v. l.
	Adhy. 49	
76–78	21–23	
Adhy. 52		
1–14		App. I, No. 48
	Adhy 53	
$15–16^{ab}$	1	
16^{cd}		938*
17	2^{abef}	
18^{ab}		939*
18^{cd}	2^{cd}	
$19'–20'^{ab}$	3–4 v l.	
$20'^{cd}$	5^{cd}	
$21'^{ab}$		940*
$21'^{cd}$	5^{ab} v l.	
$22'^{ab}$	6^{ab}	

Sastri's Ed	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App
$22'^{cd}$	6^{cd} v. l	
$23'^{ab}$		941*
$23'^{cd}$–$24'^{ab}$	7 v. l	
$24'^{cd}$		942*
25'	8 v. l	
26'	9	
27'		943*
28'–29'	16–17	
30'	10	
31'–33	18–20^{ab}	
34	11 v. l	
35^{ab}	14^{cd}	
35^{cd}	14^{ab} v l	
36	13	
37	20 v l.	
38	12	
39–39'	21 v l.	
40'–$42'^{ab}$	22–23	
$42'^{cd}$–$43'^{ab}$	24 v l	
43^{cd}		946*
44'	25 v l	
45'	26	
46'	27 v l.	
47–48		947*
49	28^{abcd}	
49'		948*
$50'^{ab}$	28^{ef}	
$50'^{cd}$–51	29 v l	
52	30	
53		949*
54	31	
55–56^{ab}		950*
56^{cd}	34^{cd} v l	
56'		952*
$57'^{ab}$	34^{ab} v. l	
$57'^{cd}$	33^{cd} v l	
58–59'		951*
60'–61'	35–36	
62'	37 v l	
63		953*
64	38	

Sastri's Ed	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App
65–66	39–40 v l	
67	41	
68–70^{ab}	43–45^{ab}	
70^{cd}–71^{ab}		955*
71^{cd}	45^{ef} v. l	
72	42	
73		954*
73'–$74'^{ab}$	46^{cd}–47^{ab}	
$74'^{cd}$	47^{cd} v l	
75		956*
76–85	48–57	
86		959*
87–93	58–64	
94^{ab}		961*
94^{cd}–98'	65–69	
99'		962*
Adhy 53	**Adhy 54**	
1–7^{ab}	1–6	
7^{cd}		964*
8–9	7–8	
10		967*
11–16	9–14	
Adhy 54	**Adhy 52**	
1–1'	1	
2'		921*
3'–4'	2–3 v l	
5		923*
6	4 v l	
7–8^{ab}		924*
8^{cd}–9^{ab}	5 v l	
9^{cd}–10^{ab}	6	
10^{cd}		925*
11^{ab}	7^{ab}	
11^{cd}		926*
12–13^{ab}	7^{cd}–8^{ab}	
13^{cd}–18		928*, 932*
19–21'	21–24^{ab}	
22'		929*
23'	18^{abcd}	

Sastri's Ed	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App
24	18^{ef} v l	
25^{ab}		930*
25^{e}	24^{e}	
25^{d}–$25'^{b}$		933*
26'	25	
$27'^{a}$–$30'^{a}$		934*, 1–7 prior
$30'^{b}$–31^{b}		7 post.–9
32–33'		998*
	Adhy. 57	
$34'^{ab}$	1^{ab} v l.	
$34'^{cd}$–$37'^{ab}$	1^{cd}–4^{ab}	
$37'^{cd}$	4^{cd} v l	
$38'^{ab}$	5^{ab} v l.	
$38'^{cd}$	5^{cd}	
$39'^{ab}$		999*
$39'^{cd}$–42^{ab}	6–8^{ab}	
42^{cd}		1000*
42'	9^{ab} v l.	
$43'^{ab}$	9^{cd}	
$43'^{cd}$		1001*
44'–$48'^{ab}$	10–14^{ab}	
$48'^{cd}$		1002*
49'–50'	14^{cd}–15	
51'		1003*
$52'^{ab}$	16^{ab} v l	
$52'^{cd}$	16^{cd}	
$53'^{ab}$		1004*
$53'^{cd}$–54'	17–18^{ab}	
55–56		1007*, 2–4
57^{ab}–$59'^{ab}$		1008*, 1009*
$59'^{cd}$	18^{ef}	
60'	19	
Adhy. 55		
1–13'		App I, No. 50 1–27
	Adhy 59	
14'	1 v l	
15'–$18'^{ab}$	2–5^{ab}	

Sastri's Ed	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App
$18'^{cd}$–19'		1017*
$20'^{ab}$	5^{cd}	
$20'^{cd}$–29'		App I, No. 51.
30'–31'	6–7	
32'–$33'^{ab}$		1018*
$33'^{cd}$	9^{ab} v. l.	
34'	10	
35'		1021*
36'	11	
37'	12 v l	
$38'^{ab}$	13^{cd}	
$38'^{cd}$	13^{ab} v l.	
39'–$41'^{ab}$	14–16^{ab}	
$41'^{cd}$–43'		1022*, 1023*
44'	17 v. l.	
45–50	18–22	
51^{ab}	23^{ab} v. l.	
51^{cd}–73	23^{cd}–44	
Adhy. 56		
1–24'		App. I, No. 52
Adhy 57	Adhy. 56	
1–2	1–2 v. l.	
3–4^{ab}		977*
4^{cd}	2^{cd}	
4'–$5'^{ab}$	3 v. l.	
$5'^{cd}$–6'	4	
7'	5 v. l.	
8'	6	
9'		978*
$10'^{ab}$	12^{ab}	
$10'^{cde}$		983*
11	12^{cd}	
12^{ab}	7^{ab} v. l.	
12^{cd}–12'	7^{cdef}	
13'	13	
$14'^{ab}$	8^{ab}	
$14'^{cd}$	8^{cd} v. l.	
$15'^{ab}$	9^{ab}	
$15'^{cd}$–17^{ab}		980*

Sastri's Ed	Critical Edition Text	Critical Edition Foot-notes & App
17^{cd}–18^{ab}	11	
18^{cd}	9^{cd}	
$18'$		981*
$19'$	10	
$20'^{ab}$	14^{ab}	
$20'^{cd}$		985*
$21'^{ab}$	14^{cd}	
$21'^{cd}$–22		987*
$23'$	16	
$24'$	17 v. l	
25–26^{ab}		990*
26^{cd}–27	18^{cd}–19	
28		991*
29–31	20–22	
$31'$	28^{ab}	
$32'$–$36'$	23–27	
$37'$		993*
$38'^{ab}$	28^{cd}	
$38'^{cd}$–$41'$		994*
	Adhy 58	
$42'$–$44'$	1–3 v l	
$45'^{ab}$	4^{cd} v. l	
$45'^{cd}$	[illegible]	1011*
$46'$	5 v l	
$47'$	6	
$48'$	8	
$49'^{ab}$		1014*
$49'^{cd}$	7^{cd} v l	
$50'$	9 v l.	
$51'$	10	
$52'$	11 v l	
$53'$–55	12–13	
Adhy. 58	Adhy. 60	
1–$20'$		App. I, No 53
21–$34'$	2–15	
$35'$–$44'$		App I, No 54
$45'^{ab}$	16^{ab}	
$45'^{cd}$	16^{cd} v. l	

Sastri's Ed	Critical Edition Text	Critical Edition Foot-notes & App.
$46'$–$48'$		1032*
$49'$–$50'^{ab}$	17–18^{ab}	
$50'^{cd}$		1033*
51–52	18^{cd}–19	
Adhy 59	Adhy 61	
1–2	1–2	
3–$6'$		1034*
$7'$–$19'^{c}$	3–15^{c}	
$19'^{d}$–$21'^{b}$		1035*
$21'^{cd}$	15^{cd}	
$22'$		1036*
$23'$–29^{ab}	16–21	
29^{cd}	22^{ab} v. l.	
$29'$	22^{cd}	
$30'$–$32'$		1041*
$33'$–$35'^{c}$	23–25^{c}	
$35'^{d}$	27^{d}	
$36'^{a}$–$38'^{c}$		1043*
$38'^{d}$	25^{d} v. l.	
39		1044*
40–$40'$	26–27^{ab}	
$41'$		App I, No 57 1–4
$42'$–$43'$		1046*
$44'^{ab}$	29^{cd}	
$44'^{cd}$–45		1049*
Adhy 60	Adhy 62	
1–4	1–4	
5–7		1052*
8	6	
9^{ab}		1053*
9^{cd}–$16'$		App I, No. 57 5–36
17		37–38 v l
$17'$–18	7^{cdab}	
19–22	8–11	
Adhy 61	Adhy 63	
1–9	1–9	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
10		1062*
11–16	11–16	
17	10	
18–22	17–21	
23		1064*
24–24′	22	
25′		1065*
26′–27′	23–24	
28′–29′		1066*
30′–31′	25–26	
$32'^{ab}$		1067*, 1
$32'^{cd}$		1068*
33′–35′		1067*. 2–13
$36'$–42^{c}	29–34^{c}	
42^{d}–43^{a}		1073*
43^{b}	34^{d}	
43^{cd}–45^{ab}		1074*
45^{cd}–$45'$	35	
$46'^{ab}$		1075*
$46'^{cd}$–$47'^{ab}$	36	
$47'^{cd}$		1076*
48	37^{ab}	
49		1077*
49′	37^{cd}	
50′–54′		1078*
55′	40	
56–59		1079*
60^{ab}	41^{ab} v. l.	
60^{cd}–64		1080*
64′	41^{cd} v l.	
$65'^{ab}$	42^{ab}	
$65'^{cd}$		1081*
66	42^{cd} v. l.	
67–68^{ab}		1086*
68^{cd}–69	43–44^{ab}	
70		1087*
70′–71	44^{cd}–45^{ab}	
72–73		1088*
74–75^{ab}	45^{cd}–46	
75^{cd}–77^{ab}		1089*
77^{cd}–$77'$	47 v. l.	

Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
78′–80′		App I, No 58. 1–6
Adhy. 62		
1–10′		7–27
11′	—	—
12′–26		28–56
27	48 v l	
28–30		1092*
31–32^{a}	49–50^{a} v l	
32^{bc}		1094*
32^{d}	50^{b}	
33^{ab}		1095*
33^{cd}	50^{cd} v. l.	
34		1096*
34′–37′	51–53	
$38'^{ab}$	54^{ab} v l	
$38'^{cd}$	54^{cd}	
39′–41′		1098*
	Adhy. 64	
42–43^{ab}	1	
43^{cd}	2^{ab} v. l	
$43'$–$45'^{cd}$	2^{cd}–4	
46′		1101*
$47'$–$50'^{ab}$	5–8^{ab}	
$50'^{cd}$	8^{cd} v l.	
$51'$–$53'^{ab}$	9–11^{ab}	
$53'^{cd}$		1106*
54–55′	11^{cd}–13^{ab}	
$56'^{ab}$		1107*
$56'^{cd}$	13^{cd}	
57′	18	
58′–59	15	
60	17	
61–64		1108*
65	16	
66		1110*
67–68^{a}	19–20^{a}	
68^{bc}		1114*
68^{d}–$72'$	20^{b}–24	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
$73'^{ab}$		1115*
$73'^{cd}$–77^{ab}	25–28^{ab}	
77^{cd}	28^{cd} v l	
78	29	
79–85		1116*
86–87	30–31	
88		1117*
89–91^{ab}	32–34^{ab}	
$91'^{cd}$–$92'^{ab}$		1118*
93'	35 v l	
94'–98		App I, No 59. 1–18
99–$109'^{a}$		19–55 prior half
$109'^{b}$		55 post half
$109'^{cd}$		56
110'–111'		1120*
Adhy. 63	Adhy 65	
1–4	1–4	
5^{ab}	5^{ab} v. l	
5^{cd}–6		1124*, 1125*
7–13	5–11	
14	12 v. l	
14'		1130*
15'	13 v. l	
16'–23'	14–21	
Adhy 64	Adhy 66	
1–2^{ab}	1–2^{ab}	
2^{cd}	2^{cd} v l	
3–5	3–5	
6		1133*
7–8	6–7	
8'	—	—
9'	8	
10'–14'		1134*
15'–19'	10–14	
20		1141*. 1
21–22		1142*
23–26'		1144*. 1–9

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
Adhy. 65		
1–22		1144*. 10–60
Adhy. 66		
1–2'		1144* 61–65
3'–4'	27–28	
5'		1145*
6'	29	
	Adhy 67	
7'–19'	1–13	
20'–33'		App I, No 60
Adhy. 67		
1	14	
1'		1146*
2'		1147*
3'	20^{abcd}	
4'		1153*
5'–6		1148*
7	20^{ef}–21^{ab}	
8^{ab}		1155*
8^{cd}	21^{cd}	
8'		1156*
9'	22	
10'	23 v. l	
11'	24	
12'–23		App I, No 61
24–26^{ab}	16–18^{ab}	
26^{cd}–28^{ab}		1150*
28^{cd}–29^{ab}	18^{cd}-19^{ab} v l	
$29'^{cd}$		1151*
30'	25^{abcd}	
31'–32		1157*
33^{ab}		1158*
33^{cd}	25^{ef} v l	
34	26	
35	27 v l	
36	28	
37		1159*
38–40	29–31	

Sastri's Ed.	Critical Edition		Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App.
41–41′		1161*	$50'^{ab}$		1166*
42′–43′	32–33		$50'^{cd}$–51	35	
44′–45′		1162*	51′–52′		1167*, 1168*
$46'^{ab}$	19^{ab} v. l		53′–54′	36–37	
$46'^{cd}$	19^{cd}		55		1171*, 1172*
47′	34		56′	38	
48′		1164*	57′–59		1174*, 1176*
49′		1165*			

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add = adding
addl = additional
adhy = adhyāya(s)
App = Appendix
Arj = Arjunamiśra.
B = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799).
Bom *or* Bomb = Bombay (edition)
C = Calcutta edition of the Mbh (*editio princeps*)
Cal *or* Calc = Calcutta (edition)
comm = commentary
cont = continue(s)
corr = corrected, correction.
Dev = Devabodha
ed = edition
fig = figure(s)
fol = folio(s)
foll = following
fragm = fragment(ary)
hapl = haplographic(ally)
illeg = illegible
inf lin = *infra lineam*
int lin = *inter lineas*
interp = interpolate(s)
introd = introduction, introductory
K = Kumbhakonam edition of the Mbh
Kumbh = Kumbhakonam (edition)
M = Madras edition of the Mbh (of P P S Sastri, 1931-1936)
Mad = Madras (edition).
m *or* marg = marginal(ly).
Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65)
Manu = Manusmṛti (ed N. S P)
Mbh = Mahābhārata
Nīl = Nīlakaṇṭha
om = omit(s), omitting
orig = original(ly)
p = pāṭhāntara (added to the abbreviation of the name of a commentator, e g Arjp, Nīlp, or to the symbol denoting a commentary e g Cap)
Rām = Rāmāyana (ed N S P.)
ref. = refer(ence)
resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu*
st = stanza(s)
subst = substitute(s)
Suparn = Suparṇādhyāya (ed. Grube)
suppl = supplementary
sup lin = *supra lineam*
transp = transpose(s), transposition
v = verse
(var) = (with variation)
v. l = varia(e) lectio(nes)

⌜ ⌝ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings

* (superior star) in the text indicates an emendation

* * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS

~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.
~~~

॥ विराटपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।

कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषिता दुर्योधनभयार्दिताः ॥ १ C. 4 1. 1 B. 4 1. 1 K. 4. 1. 1

☞ Ś1 commences with adhy 8, st 17 — The first folio of D1 is missing, the second fol. begins with विहरिष्याम भारत (14^c) — The first fol. of D2 is a substituted fol, written in a different hand, it contains the portion of the text from the beginning up to अर्जुन उवाच before st. 7, the original MS (fol. 2) begins with जीवघन्विना । नकुल सहदेवस्य वास समभिमन्यये । followed by a *repetition* of 4^a (with v 1), om 4^c–5^d and cont with 6 — The first fol. of M3 also is missing

The introductory mantra

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

is found *only* in N (except D4, D1.2 orig missing) and T2 K1 B4 Dn2 D3 8–12 T2 read व्यासं (for चैव) in the second line

Before the introductory mantra, K1 ins ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीपरमेश्वराय नम ॥ शुभमस्तु । ॐ, K2 B3 श्रीकृष्णाय नम , B1 ॐ नम श्रीकृष्णाय, B2 D7 ॐ नमो भगवते (D7 ins श्री) वासुदेवाय, B4 ॐ नमो नारायणाय । ॐ, B5 ॐ गणेशाय नम , Dn1 श्रीगणेशाय नम । श्रीसरस्वत्यै नम । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, Dn2 D5 9 11.12 श्रीगणेशाय नम, D2 (subst fol) स्वस्ति श्रीगणेशाय नम । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, D3 श्री गणेशाय नम । श्रीरामकृष्णाय नम , D6 ॐ नम श्रीगुरुगोविंदगौरीगणपतिभ्य , D8 ॐ नमो श्रीगणेशाय । व्यासाय नम , D10 श्रीगणेशाय नम । स जयति सिन्धुरवदनो देवो यत्पादपङ्कजस्मरणम् । वासरमणिरिव तमसा राशिं नाशयति विघ्नानाम् ॥, T2 गणाधिपतये नम

After the introductory mantra D2 (subst fol.) ins

2* द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं
पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥
तदेव लग्नं सुदिनं तदेव
ताराबलं चन्द्रबलं तदेव ।
ग्रहाश्च सर्वे सुमुखास्तदेव
लक्ष्मीपतेरङ्घ्रियुगं स्मरेयदा ॥
भाति सर्वेषु शास्त्रेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु ।
तारणं सर्वलोकेषु तेन भारतं उच्यते ॥

[Stanza 1 = 1 2 242 Stanza 3 = (var) lines 3-4 of No 2 of App I of Ādi]

This is followed (marg *sec m*) by

3* भारत भानुमा(मे)निन्दुर्यदि न स्युरमी त्र[य] ।
ततोऽज्ञानतमोन्ध[स्य] कावस्था जगतो [भ]वित्॥
[= (var) Ādi 66*]

D4 T1 G1 3 M4 5 (which, like G2 M1 2, om the introductory mantra) begin as follows D4 begins with जयति पराशरसूनु सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यास । * * * * * (folio damaged) [Cf Ādi 1*] । श्रीकृष्णार्जुनस्य, T1 श्रीगुरुभ्यो नम, G1 3

4* व्यास वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नम ॥
[= Ādi 7* and 11* (with v 1.)]

M4 begins with हरि स्वस्ति । श्रीवेदव्यासाय नम , M5 हरि । श्रीगणपतये नमः

---

1 Owing to missing first folios, stanzas 1–14^c are lost in D1, and 1–4 are lost in M3, D2 *orig* is missing for this portion (see above) — ^a) D3 °भवने (for °नगरे) — ^c) D4 8 अवसन्, Ca उषिता (as in text) — After 1, M1 (which om 2–3) reads the last adhy of Āraṇyaka (cf v 1 3–5 and App I, No 1), while K3 B5 Dn D10–12 S (except M1.5) ins

वैशंपायन उवाच ।

तथा तु स वराल्लब्ध्वा धर्माद्धर्मभृतां वरः ।
गत्वाश्रमं ब्राह्मणेभ्य आचख्यौ सर्वमेव तत् ॥ २
कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः ।
अरणीसहितं तस्मै ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ॥ ३
ततो युधिष्ठिरो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
संनिवर्त्यानुजान्सर्वानिति होवाच भारत ॥ ४
द्वादशेमानि वर्षाणि राष्ट्राद्विप्रोषिता वयम् ।
त्रयोदशोऽयं संप्राप्तः कृच्छ्रः परमदुर्वसः ॥ ५
स साधु कौन्तेय इतो वासमर्जुन रोचय ।

5* पतिव्रता महाभागा सततं ब्रह्मवादिनी ।
द्रौपदी च कथं ब्रह्मन्नज्ञाता दुःखितावसत् ।

[(L 1) T1 G3 सुभगभागिनी, T2 G1 2 M2 4 सत्यवादिनी — (L 2) T1 G M2 4 सा (for च) G1 3 M2 4 अज्ञात]
M2 4 cont

6* ते च ब्राह्मणमुख्याश्च सूता पौरोगवैः सह ।
अज्ञातवासमवसन्कथं च परिचारकाः ।

2 After वैश° उ°, N (except B1-3 D5 7, D8 adds the lines marg sec m, D1 missing, D2 on subst fol) T2 ins

7* यथा विराटनगरे तव पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषितास्तच्छृणुष्व नराधिप ।

T2 cont D4 T1 G M1 2 4 5 ins after the last adhy (transposed) of Āranyaka (cf v 1 3-5)

8* निवृत्तवनवासास्ते सत्यसंधा यशस्विनः ।
अनुवर्त्य पुनर्मन्त्र सह धौम्येन पाण्डवाः ।
अथाब्रवीद्धर्मराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातॄन्कृष्णां च संप्रेक्ष्य धौम्यं च कुरुनन्दन ।

[T2 om line 3 and ins line 4 after 4^{ab}] — D1 2 (orig) M3 missing (cf v 1 1), T2 om 2^{a}-3^{b}, M1 om 2-3 — ^{ab}) B1 3 Dn2 D3 5 11 12 तत , Cc तथा (as in text) B2 4 5 Dn1 D3 (by transp) स तु, T1 G1 स तान् G2 3 तान् (for स) B2 5 D2 5 धर्मो, C* धर्मात् (as in text) S (T2 M1 om , M3 missing) धर्मराजो युधिष्ठिर D4 युधिष्ठिरपुरोगास्ते धर्मात्लब्धवरास्तथा — After 2^{ab}, D4 reads lines 1-2 of a passage given in App I (No 1), cf v 1 4 — ^{d}) G3 M (M1 om , M3 missing) ह्याचख्यौ D4 सर्वं साचख्युरेव तत्, T1 G °ख्यौ वृत्तमात्मनः

3 D1 2 (orig) M3 missing (cf v 1 1), D5 M1 om 3, T2 om 3^{ab} (cf v 1 2) — ^{b}) D1 समाहिता (for युधि°) — ^{c}) D7 (marg) Crp अरणीयुगलं, Cv अरणीयुग्मं(?), Ca c r s as in text B1 3 4 Cap np rp सह (cf Cs), D4 चाग्नि, S (except T2 M1, M1 om , M3 missing) भांडं, Ca c तस्मै (as in text) — ^{d}) D4 ब्राह्मणेभ्यो निवे° Ca cites ब्राह्मणाय, Cr न्यवेदयत (both as in text) — After 3, M (for M1 cf v 1 1, M3 missing) reads the last adhy of Āranyaka (cf App I, No 1), followed by 8*

4 D1 M3 missing (cf v 1 1), M om 4 For D2 cf v 1 1 — ^{b}) D3 °पुत्रो महायशाः (subst fol) and मध्यमं वाक्यमब्रवीत् (orig fol), T1 G कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर (T1 inf lin G1 इदमब्रवीत् , G2 इत्यब्रवीत्) — After 4^{ab}, T2 ins line 4 of 8* — D2 (orig) om 4^{c}-5^{d}, T2 om 4^{cd} — ^{c}) K2 D3 सन्निवृत्य, B (except B5) Dn2 D5 6(m as in text) 9 11 12 Cnp सन्निकृष्य; D2 (subst fol) 7 m 10 संनिमन्त्र्य, T1 G समाहूय, Cv सं घट्य, Cap सन्निकर्ष्य (with the remark इति पाठ प्रायश), and सन्निवेश्य, Ca c n r s as in text — After 4, D4 reads the last adhy of Āranyaka (cf App I, No 1), followed by 8* (reading, however, lines 1-2 of the first passage after 2^{ab})

5 D1 missing, D2 (orig) om 5 (cf. v 1 1) — ^{a}) D2 (subst fol) 10 एतानि (for इमानि) — ^{b}) B1-4 D2 (subst fol) 5 8 10 स्वराष्ट्राद्विप्रो°; B5 Dn1 राज्य विप्रो°, T1 G2 राज्ञा विप्रो° Cc cites विप्रोषिता (as in text) — After 5^{ab}, T1 G ins

9* छद्मना हृतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुशः कृताः ।
उषिताश्च वने कृच्छ्रं यथा द्वादश वत्सरान् ।
अज्ञातचर्यां वत्स्याम छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ।

[(L 3) G2 शेष (for छन्ना) G1 अज्ञातवास वत्स्यत कथयती महाबला]
Thereafter T1 G read the last adhy of Āranyaka (App I, No 1), followed by 8*, and a *repetition* of 5^{ab}, cf H Lüders, *Ueber die Grantharecension des Mahābhārata*, p 54 — ^{c}) K1 °श्चोधनप्राप्त.(?), K2 °श्चोत्थ सं°, D4 °दशमिमं प्राप्त — ^{d}) B1 5 Dn D5 11 12 कृच्छ्रात्, Cs as in text D5 °दारुण (for °दुर्वस) Cr cites दुर्वस (as in text) D4 छन्नं तद्ब्रूहि पार्थिव — After 5, D4 ins

10* सवत्सरमिमं यत्र विहरेम निरामयम् ।

For 5^{c}-6^{b}, S subst a line for which cf v 1 6

6 D1 missing (cf v 1 1) For D2 see above.

यत्रेमा वसतीः सर्वा वसेमाविदिताः परैः ॥ ६

अर्जुन उवाच ।

तस्यैव वरदानेन धर्मस्य मनुजाधिप ।
अज्ञाता विचरिष्यामो नराणां भरतर्षभ ॥ ७
किं तु वासाय राष्ट्राणि कीर्तयिष्यामि कानिचित् ।
रमणीयानि गुप्तानि तेषां किंचित्स्म रोचय ॥ ८
सन्ति रम्या जनपदा बह्वन्नाः परितः कुरून् ।
पाञ्चालाश्चेदिमत्स्याश्च शूरसेनाः पटच्चराः ।
दशार्णा नवराष्ट्रं च मल्लाः शाल्वा युगंधराः ॥ ९
एतेषां कतमो राजन्निवासस्तव रोचते ।
वत्स्यामो यत्र राजेन्द्र संवत्सरमिमं वयम् ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा स भगवान्प्रभुः ।
अब्रवीत्सर्वभूतेशस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ ११
अवश्यं त्वेव वासार्थं रमणीयं शिवं सुखम् ।
संमन्त्र्य सहितैः सर्वैर्द्रष्टव्यमकुतोभयम् ॥ १२ C 4 15 B. 4 1 18 K 4 2 12

— a) K1.2 ततो, D2 (subst fol.) इम, Cc r इतो (as in text) D2 (orig fol.) तत्र कौंतेय त्वरितो, D7 9 स साधु वद (D9 -वाद) कौंतेय — For 5c–6b, S subst त्रयोदशमिद (T G3 M5 °मिम, M1–4 सवत्सरमिद) प्राप्त क्व नु वत्स्यामहेर्जुन — After 6ab, D2 ins

11* अबुद्धा धार्तराष्ट्राणा सहिता सह कृष्णया ।

(see below), while M5 ins

12* सवत्सरमिद यत्र विचराम यथासुखम् ।

— cd) B2 D5 सर्वे, D3 तात (for सर्वा) B (except B2) Dn D2 (orig and subst fol.) 3 4 7–9 11.12 Cap cp r सवत्सरमिम यत्र, Ca rp यत्रेमा वसती सर्वे Cc cites इमा वसतीः. B1.3 4 Dn3 D3 5 6 9 11.12 Cnp r वत्स्यामो, B2 D2 (orig and subst fol) 7 10 Ca rp वसामो (for वसेम) D7 वय, D8 स्वय (for परै) S अबुद्धा धार्तराष्ट्रैश्च (M3 अविज्ञाता धार्तराष्ट्रै) समग्रा सह कृष्णया

7 D1 missing (cf. v 1 1) The subst fol of D2 ends with अर्जुन उ°; for the orig fol, see note at the beginning (p 3) — b) D7 धर्मस्यैव महात्मनः — d) D2 4 8 जनाना (for नराणा) B. Dn1 °णां नात्र सशय

8 D1 missing (cf v 1 1) — a) B5 Dn1 तत्र (for किं तु) D10 यानि वै पुरराष्ट्राणि, S यानि राष्ट्राणि वासाय — b) M1 2 तानि च (for कानि°) — d) T1 त्रि, T2 G M5 तु, M1–4 नु (for स्म)

9 D1 missing (cf v 1 1) — a) D2 पुण्या (for रम्या) T G1 रम्या (T2 राजन्) जनपदा सति — b) K1 बहुला, S बहव S स्वमित, Ca v परित (as in text) — c) A few MSS पचाला T G M5 चैव म(T2 G2 मा)त्स्याश्च — d) S साल्वा वैदेहबाह्लिका — e) B1.4 5 Dn D9 11.12 नवराष्ट्राश्च, S शूरसेनाश्च — f) K1 मल्लासाल्वा, K2 मल्लशाल्वा, D2 मल्ला साल्वा, D7 शाल्वा पात्रा D8 सिंधुमद्राश्च कोशला, D4 सिंधुमत्स्य सकोशल, D6 सिन्धु शाल्वा सकोशला, S कलिंगा मा(T2 G2 3 M2 4 म)गधा अपि — After 9, N ins

13* कुन्तिराष्ट्रं च विस्तीर्णं सुराष्ट्रावन्तयस्तथा ।

[Dn2 D11.12 कुतिराज्य B1 3.4 D3.5 6 8–10 सु (for च) B3.5 Dn1 विपुल (for विस्तीर्ण)]

On the other hand after 9, S ins

14* विराटनगर चापि श्रूयते शत्रुकर्शन ।
रमणीय जनाकीर्ण सुभिक्ष स्फीतमेव च ।
नानाराष्ट्राणि चान्यानि श्रूयन्ते सुबहून्यपि ।

10 D1 missing (cf v 1 1) — a) B1.3 Dn2 D7 11.12 तेषा तु (for एतेषा) D3.4 कतमे राष्ट्रे — c) D7 8 वसामो B5 Dn1 D2–4 यत्र वत्स्यामहे राजन् (D2–4 गूढा) — For 10, S subst

15* यत्र ते रोचते राजस्तत्र गच्छामहे वयम् ।
कतमस्मिञ्जनपदे महाराज निवत्स्यसि ।

T G1 3 cont

16* मा विषादे मन कुर्याद्राज्यभ्रंश इति क्वचित् ।

11 D1 missing (cf v 1 1) — a) B5 Dn1 श्रुतम् (for एवम्) B1–3 G3 M1 2 एव (for एतत्) — b) D10 धर्म (for यथा) G2 3 गुरु., Cr प्रभु (as in text) — d) T G1 M2–5 तथैतत्, G3 3 तथैव, M1 तथेद (for तत्तथा) T1 एवम्, T2 एतद् (for the second तद्)

12 D1 missing (cf v 1. 1) — a) B1.3 4 Dn2 D3.7 11.12 G3 3 om तु K2 D. 8 T1 M1 च (for तु) T1 नि (for एव) Cn त्वेव (as in text) D4 किं तु देश सुबहुश्च — b) D8 सुसमिद्ध (for रम°) G2 3 सुख (for शिव) B1 3 D10 G2 3 शुभ, D3 पुर (for सुखम्) D8 T1 Cv transp शिव and सुखम् Cr सुख शुभ (शुभ a v l for सुख?) Ca रमणीय शिव सुख (as in text) — d) B D (except D6 7 9, D1 missing) वन्तव्यन् (for द्रष्टव्यम्) K1 B3m 5 D (except D3 6–9, D1

17 13 मत्स्यो विराटो बलवानभिरक्षेत्स पाण्डवान् ।
धर्मशीलो वदान्यश्च वृद्धश्च सुमहाधनः ॥ १३
विराटनगरे तात संवत्सरमिमं वयम् ।
कुर्वन्तस्तस्य कर्माणि विहरिष्याम भारत ॥ १४
यानि यानि च कर्माणि तस्य शक्ष्यामहे वयम् ।
कर्तुं यो यत्स तत्कर्म ब्रवीतु कुरुनन्दनाः ॥ १५

अर्जुन उवाच ।

नरदेव कथं कर्म राष्ट्रे तस्य करिष्यसि ।
विराटनृपतेः साधो रंस्यसे केन कर्मणा ॥ १६
मृदुर्वदान्यो ह्रीमांश्च धार्मिकः सत्यविक्रमः ।
राजंस्त्वमापदा क्लिष्टः किं करिष्यसि पाण्डव ॥ १७
न दुःखमुचितं किंचिद्राजन्वेद यथा जनः ।
स इमामापदं प्राप्य कथं घोरां तरिष्यसि ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

शृणुध्वं यत्करिष्यामि कर्म वै कुरुनन्दनाः ।
विराटमनुसंप्राप्य राजानं पुरुषर्षभम् ॥ १९

---

missing) M1 2 Ca °भर्यै — After 12, D3 4 7 8 ins :

17* देश पुण्य समुद्दिष्ट सर्वबाधाविवर्जित ।,

while D6 ins

18* यस्य यस्य वचो हीद समहर्षत पाण्डवान् ।

13 D1 missing (cf v l 1) — ^{a}) S (mostly) मात्स्यो K1 2 D4 भगवान्, G3 8 नृपति (for बल°) — ^{b}) B5 Dn1 अभिरक्तोथ, D4 अभिरस्येस्म D6 बाधवान् (for पाण्ड°) T1 M महाभौमश्च न (T1 M6 वि) श्रुत , T2 महाभौम इति श्रुत , G महाभागश्च न (G1 °ग इति) श्रुत — ^{c}) S दान(M1 4 राज)शीलो — ^{d}) K स महा°, B1 D4 8 °बल , B5 Dn1 सतत प्रिय , Dn2 D2 8. 11. 12 °यशा. S वृद्ध सत्सु च समत — After 13, S (T2 G1 om line 1) ins

19* गुणवाँल्लोकविख्यातो दृढभक्तिर्विशारद ।
तत्र मे रोचते पार्थ मत्स्यराजान्तिकेऽनघ ।

14 In D1, 14^{abc} is missing (cf v l 1) — ^{ab}) K रम्ये, D10 तत्र (for तात) B1 8 transp विराट° and सवत्सरमिम. S °रे तात मासान् (G मासा) द्वादश सश्रितान् (T1 समितान्, G M2. 3 सश्रिता , M1 सज्ञितान्) — K1 (hapl) om 14^{c}-15^{b}. — ^{c}) D2-4 कुर्वाणास् — D1 sets in with 14^{d} — ^{d}) S (except T2) वसामेतीह रोचये

15 K1 (cf v l 14) T2 om 15^{ab} — ^{a}) S (except T1, T2 om) इह (for च) — ^{b}) Dn2 D6 11 12 M1 2 5 तानि (for तस्य) K2 B Dn D6 0 0 11 12 Ca r 8 वक्ष्यामहे, D1-4 7 8 शिक्ष्या(D3 °क्षा)महे — ^{c}) B1-3 D5 0 10 योग्य स, B4 Dn2 D11. 12 योग्या स, D4 योग्यश्च, D9 योग्यानि (for यो यत्स) Dn2 D10-12 यत्कर्म, D4 य कर्म; D9 तान्येव B5 Dn1 आसाद्य मत्स्य तत्कर्म, D3 कर्तुं यच्छक्ष्यते कर्म, D7 कर्तुं योग्यं भवेत्कर्म, Ca कर्तुं योग्य स तत्कर्म Cr cites कर्तुं योग्य· स. — ^{d}) B5 Dn1 Cn प्रभूत, Dn2 D9 11. 12 प्रबीध्व; D6 10 ब्रुवन्तु, Ca r as in text K1 B4 D3 8 M4 °नदन , K2 B8 m D4 T G M1-3 5 °नदन; Ca as in text.

16 D1 पाण्डव उ°, D2 3 पाडवा ऊचु — ^{ab}) G2 8 M1 जनदेव B4 तात, D6 तस्य (for कर्म) B5 Dn1 D5 10 transp कर्म and तस्य B3 D1-3. 11 G2 3 M2 4 5 transp राष्ट्रे and तस्य B1 तस्य राज्ये, Dn2 D12 राज्ये तस्य, D4 तस्य गेहे, D7 गृहे तस्य, D11 राज्ये कर्म, M1 मत्स्यराष्ट्रे, M3 मत्स्यराज· (for राष्ट्रे तस्य) D6 राष्ट्रे त्व विचरिष्यसि — ^{c}) K2 B6 Dn1 विराटनगरे D10 विराट नृपति स त्व, S मानुषेंद्र (M5 मानवेंद्र) विराटस्य — ^{d}) B1 3 4 Dn2 D5-7 9 11 12 वत्स्य° (for रस्य°) — After 16, S ins

20* अक्लिष्टवेषधारी च धार्मिको ह्यनसूयक ।
न तवाभ्युचित कर्म नृशस नापि कैतवम् ।
सत्यवागग्नि याज्ञीको लोभक्रोधविवर्जित ।

[(L 3) T G2 8 याज्ञीयो G1 सत्यमधोसि वाग्मीयो]

17 D3 om 17-18 — ^{a}) K D1 2 9 G3 M1 2 धीमान्, Ca ह्रीमान्र (as in text) — ^{b}) T1 धर्मवान् (for धार्मिक) N (except K B5 Dn1, D8 om) Ca c सत्यसगर — ^{cd}) K2 B6 Dn1 आपदाकृष्ट ; D7 8 आपदि क्लिष्ट , K1 corrupt K चिकीर्षसि (for करि°) S स राजस्तपसा क्लिष्ट कथ तस्य (T2 G1 कर्म) च(T G1 8 क)रिष्यसि. — Cf H Luders, *Ueber die Grantha-recension*, p 62.

18 D8 om 18 (cf v l 17) — ^{b}) K D1 राज्ञो; B Dn D4-6 8-12 राजा, D7 राष्ट्रे (for राजन्) S राजन् पापजनो (T G1 8 °मतेर्) यथा — ^{c}) D1 M3 चेमाम् (for इमाम्) — M1 (hapl) om 18^{d}-19^{c} — ^{d}) M3 4 5 वास, M8 पापं (for घोरा) D1 4 8 तरिष्यति, D10 चरि°; M2 8 करि° — After 18, S (except M1) ins :

21* अर्जुनेनैवमुक्तस्तु प्रत्युवाच युधिष्ठिर ।

19 M1 om. 19^{abc} (cf v l 18). T2 G1 M2 om.

सभास्तारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः ।
कङ्को नाम द्विजो भूत्वा मताक्षः प्रियदेविता ॥ २०
वैडूर्यान्काञ्चनान्दान्तान्फलैर्ज्योतीरसैः सह ।
कृष्णाक्षाँल्लोहिताक्षांश्च निर्वर्त्स्यामि मनोरमान् ॥ २१
आसं युधिष्ठिरस्याहं पुरा प्राणसमः सखा ।
इति वक्ष्यामि राजानं यदि मामनुयोक्ष्यते ॥ २२
इत्येतद्वो मयाख्यातं विहरिष्याम्यहं यथा ।
वृकोदर विराटे त्वं रंस्यसे केन कर्मणा ॥ २३

C. 4. 27
B. 4. 1. 28
K. 4. 37

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

युधि ष्ठि° T1 G2 3 M2-4 वैरा° (for युधि ष्ठि°) — a) T2 शृणु पार्थ, G1 श्रवण यत्न, G2 3 M (M1 om) अह तु यत्न — b) D1-4 6 अहं (for वै) K1 D2 T G1 नदन G2 3 M (M1 om) नन्मे कर्म नियोधन — c) D1 3.6 S (M1 om) °ट समनुप्राप्य, — d) B2 4 Dn1 D1-6 8 10 11 °र्पता, Dn2 D 7 9 मनुनर्पता (D7 °म), S म(T1 ना)न्यनदन

20 b) S विराटस्येति मे मति — c) S सुवाणोद (for द्विजो भूत्वा) — d) K1 प्रियदेविता, K2 °देविन, B Dn D1-5 9-11 Cc.s (cf Cn) °देवन, D1 °देविन, D3 8 °वान्नि, S साधुदेविता (G2 °दैवता, M2 °मेविता) Cr cites only °देवन, Crp °देविता

21 a) A few MSS (and Ca n r) वैडूर्यान, Cc s वैडूर्यान् (as in text) D1 om अयान्, Cr s दांमान् (as in text) — b) B1 D1-2 ज्योति°, all comm ज्योती° (as in text) T G स्फाटिकांश्चाजनानपि, M स्फाटिकांश्च सर्वांस्तथा — c) D2 कृष्णालोहितवर्णांश्च, Ca as in text (cf Cc r s v) — d) K D1 निर्वेक्ष्यामि, K2 (sup lin) B (except B2) D2 6.10 Cnp विधास्या°, D1 2 T2 M3 निवर्त्स्या°, D3 T1 G1 M1-4 निवर्त्स्या°, D 9 वर्तयिष्ये, G2 3 निवर्तिष्ये, all comm as in text Cf H Luders, *Das Würfelspiel im alten Indien*, pp 15, 16, 21, 65 — After 21, K2 D1 7 8 S (M1 om lines 1-3) ins

22* अरिष्टान्राजगोरिष्टान्दर्शनीयान्सुवर्चस ।
लोहिताक्षाश्मगर्भांश्च सन्ति तात धनानि मे ।
दर्शनीयान्प्रमाणस्थान्सुवर्णे साधु निष्ठितान् ।
अप्येतान्पाणिना स्पृष्ट्वा सम्प्रहृष्यन्ति मानवा ।
तान्विकीर्य सभे देवे रमणीये चिपासुरे । [5]
देविष्यामि यथाकाम स विहारो भविष्यति ।

[(L 1) K2 D1 7 8 अरष्टा राजगोष्ठीषु, T2 °ष्टा राजगोलिगा, G1 अरष्टो राजलिंगैश्च, G2 3 अरिष्टान श्रीमतो (G3 मतो) लिगान K2 D1 7 8 दर्शनीया मनोरमा — (L 2) K2 D1 7 8 लोहिताक्षा सुगर्भाश्च सति मे वहव शुभा — (L 3) K2 D1 7 8 T G1 दर्शनीया K2 D1 7 8 सुखस्पर्शा, T G1 सभानदा K2 D1 7 8 समविष्टा, T1 साधु निष्ठिता, T2 G1 साधु निर्मिता, G2 3 M1 5 साधु निश्चितान् — (L 4) K2 D1 7 8 यथेते पाणिना स्पृष्टा — (L 5) G2 M3 प्रकीर्य, M1-4 प्रकीर्णान् K2 D1 7 8 ते विकीर्णा शुचौ देशे M रमणीयान् — (L 6) K2 D1 7 8 G1 देविष्यति K2 यथाकाल]

S cont

23* कङ्को नाम्ना परिव्राट् च विराटस्य सभासद ।
ज्योतिषे शकुनज्ञाने निमित्ते चाक्षकौशले ।
ब्राह्मो वेदो मयाधीतो वेदाङ्गानि च सर्वश ।
धर्मकामार्थमोक्षेषु नीतिशास्त्रेषु पारग ।
पृष्टोऽहं कथयिष्यामि राज्ञ प्रियहित वच । [5]

[(L 1) M1 2 परिव्राज, M3 4 विराटस्य (for परिव्राट् च) M3 4 परिव्राज, M5 भविष्यामि (for विरा°) — (L 2) G2 3 M1 2 शकुनि° — (L 3) T1 ब्राह्मा वेदा मयाधीता°, M5 ब्राह्म वेदमधीयान — (L 5) T1 G1.3 M2 प्रियतम]

T1 G M1 3 cont T2 M2 4 5, ins after 22

24* विराटनगरे छन्न ग्प्रयुक्त सन्ना वसे ।

[M1-3 कृष्णया च सहानुज M5 कृष्णया सह भारत (for प्रयु° etc)]

N ins after 21 (K2 D1 7 8, after 22*)

25* विराटराज रमयन्सामात्य सहबान्धवम् ।
न च मा वेत्स्यते कश्चित्तोषयिष्ये च त नृपम् ।

[(L 1) D1 विराट रमयन्नात सामात्य सपुरोहित — (L 2) D1 रमयिष्ये च, D8 तोपयिष्यामि]

22 T1 G1 3 read 22 after 23[ab] — c) B2 4 D (except Dn1) नृपतिं (for राजान) — d) B1 4 सोनुयोक्ष्यति, B3 D2 G3 M5 अनुयोक्ष्यति, B6 Dn D9 11 12 सोनु°, D3 अनुपृच्छते, M1 अनवेक्षते Ca cites अनुयोक्ष्यति, Ccp प्रतिमस्यते, Crp अभिमस्यते(?), Cc r s अनुयोक्ष्यते (as in text) D1 7m यदि प्रक्ष्यति मा स्वय, D7 यदि सम्प्रति पश्यते — After 22, T2 M2 4 5 ins 24*

23 T1 G1 3 read 23[ab] before 22 — a) Dn2 D11 12 ते (for वो) D1-4 समाख्यात (for मया°) S इत्येव (T G1 M1 5 इत्येतन्) मत्प्रतिज्ञात — b) S विचरिष्यामि — S ins after 23[ab] (T1 G1 3 after 22) a

२

भीम उवाच ।

पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं बल्लवो नाम नामतः ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ १
सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे ।
कृतपूर्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः ।
तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं संजनयन्नहम् ॥ २
आहरिष्यामि दारूणां निचयान्महतोऽपि च ।
तत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म राजा प्रीतो भविष्यति ॥ ३

colophon (*adhy no* T1 G M2, T2 1), and begins a fresh adhy with the following lines (M1-3 om the posterior half of line 1 and prior half of line 2)

26* वैशंपायन ।
एवं निर्दिश्य चात्मानं निःश्वसन्नुष्णमार्तिजम् ।
विमुञ्चन्नश्रु नेत्राभ्यां भीमसेनमुवाच ह ।

— [cd]) B2.4 Dn2 D5 6 11 12 चास्य° (for रस्य°) B5 Dn1 हेतुना (for कर्म°). — For 23[c], S subst

27* युधिष्ठिर ।
भीमसेन कथं कर्म तस्य राष्ट्रे करिष्यसि ।
हत्वा क्रोधवशांस्तात पर्वते गन्धमादने ।
यक्षान्क्रोधाभिताम्राक्षान्राक्षसांश्चातिपौरुषान् ।
प्रादाः पाञ्चालकन्यायै पद्मानि सुबहून्यपि ।
बकं राक्षसराजानं भीषणं पुरुषादकम् ।
जघिवानसि कौन्तेय ब्राह्मणार्थमरिंदम ।
क्षेमा चाभयसंवीता सैकचक्रा त्वया कृता ।
हिडिम्बं च महावीर्यं किर्मीरं चातिपौरुषम् ।
त्वया हत्वा महाबाहो वनं निष्कण्टकं कृतम् ।
आपदं चापि संप्राप्ता द्रौपदी चारुहासिनी ।
जटासुरवधं कृत्वा वयं च परिमोक्षिताः ।
मत्स्यराजान्तिके तात वीर्यपूर्णोऽत्यमर्षणः ।
वृकोदर विराटस्य बलवान्दुर्बलीयसः ।
समीपे नगरे तस्य

[(L. 1) T1 G मत्स्य° (for तस्य) — (L. 4) M2 पुष्पाणि (for पद्मानि) — (L. 8) T G1 चैव राक्षसं (for चाति°) — T1 ins after line 13, G1, after line 14

28* मध्ये निवासं भीमस्य दुष्करं तस्य भूपते ।

— (L. 14) M1-3 तात (for तस्य)]

— After 23, K2 D3.7 8 ins

29* श्रुत्वा स देवो नरदेवकर्म
प्रपूज्य वाक्यं तमुवाच धीमान् ।
स्वकर्मयुक्तं च हितं च काले
विमृश्य वाग्मी प्रविहाय चिन्ताम् ।

Colophon om in D7 Ś1 missing — *Sub-parvan* D6 पाण्डवप्रवेश — *Adhy name* B1.3.4 समन्त्रणे युधिष्ठिरवाक्य, B2 समन्त्रण, B5 युधिष्ठिरवचन, D1-3 युधिष्ठिरकथन (D2 °कथानक); D4 5 युधिष्ठिरगापर्य; D6 मन्त्रणं; T2 G1 अज्ञातवाससमं°; G2 M1 युधिष्ठिरवासोपाय(M1 °वासोपाय)कथनं — *Adhy no* (figures, words or both) K B2 4 5 Dn2 D5 6 9-12 T2 1, T1 G M 2 — *S'loka no* . D1 M1 28, G3 31.

2

1 K B1 4 Dn D6 8-10 भीमसेन उ°. G1 first reads 1[ab] as in S (with v. l.), and then as in text (with बल्लव for बल्लवो)! — [a]) S सूदोऽहं बल्लवो नाम्ना — [b]) Dn1 भारत; Ca v. l. नामतः (as in text). S सूपकारो (M1.3 °री) नियोधक (T G1 नराधिप) — [c]) D5 नृपतिं (for राजानं) — [d]) S रोचये (for मे मतिः) — After 1, S ins

30* रसान्नानाविधांश्चापि स्वादुवन्मधुरांस्तथा ।

2 [a]) K2 D5 8 सूपास्तस्य, D6 भूपालस्य; S सूपाश्चापि (G2 3 सूपं चैव). Co cites सूपानि; Ca as in text — For S see below — [c]) K2 चै रस्यै, Dn1 D1 (by corr.) 2-4 8 यान्यस्य, Dn2 D11 12 चैवास्य — [d]) D1 4 भविष्यति (for व्यञ्ज°), cf. 32* — G1 reads 2[cd] also as in text (cf. 32*) — [e]) Dn1 D2 4-6 8 9 11 12 G1 तानि (for तान्) D10 अस्य (for अपि) K तान्यपि भावयिष्यामि — For 2[cdef], S (for G1 see above) subst

31* पूर्वमप्राशितांस्तेन कर्तास्मि सगुणान्वितान् ।
स्वादु व्यञ्जनमास्वाद्य मन्ये प्रीतो भविष्यति ।

G1 cont

32* कृतकृत्या हि ये तस्य भविष्यन्ति सुशिक्षिताः ।

= (var.) 2[cd]

3 [b]) K संचयान्, Ca निचयान् (as in text) D1-3 महतो निचयानपि; S पा(M1 4 *sup lin* स्फा)टिताना शतं शतं — [c]) K उ(mislection for Śāradā त)त्प्रेक्ष्य; Dn1 यत्प्रेक्ष्य D8 राजा (for कर्म) D5 तत्कर्म प्रेक्ष्य विपुलं, S राजा कर्माणि मे दृष्ट्वा — [d]) K Dn1 D1-4 राजा संयोक्ष्यते (K1 °प्रेक्षते, K2 °प्रेक्ष्यते) स (D4 हि) मा, B1.3 (m as in text) राजा तोषं गमिष्यति, D5 संयोक्ष्यति महानसे, S न

द्विपा वा बलिनो राजन्वृषभा वा महाबलाः ।
विनिग्राह्या यदि मया निग्रहीष्यामि तानपि ॥ ४
ये च केचिन्नियोत्स्यन्ति समाजेषु नियोधकाः ।
तानहं निहनिष्यामि प्रीतिं तस्य विवर्धयन् ॥ ५
न त्वेतान्युध्यमानान्वै हनिष्यामि कथंचन ।
तथैतान्पातयिष्यामि यथा यास्यन्ति न क्षयम् ॥ ६
आरालिको गोविकर्ता सूपकर्ता नियोधकः ।
आसं युधिष्ठिरस्याहमिति वक्ष्यामि पृच्छतः ॥ ७
आत्मानमात्मना रक्षंश्चरिष्यामि विशां पते ।
इत्येतत्प्रतिजानामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

यमग्निर्ब्राह्मणो भूत्वा समागच्छन्नृणां वरम् ।
दिधक्षुः खाण्डवं दावं दाशार्हसहितं पुरा ॥ ९
महाबलं महाबाहुमजितं कुरुनन्दनम् । C. 4 39 B. 4 2. 12

मा परिलम्वि° — After 3, N ins

33* जमानुपानि कुर्वाण तानि कर्माणि भारत ।
राजन्नन्य परिप्रेष्या मन्यन्ते मां यथा नृपम् ।
मत्स्याजन्नपानाना भविष्यामि तथेश्वर ।

[(L 1) Dn D1 कुर्वाणस्, D1-4 ° 9 कर्माणि, D5 राजेंद्र D1-4 कुर्वाण तत्र, D7 9 कुर्वाण तानि (for तानि कर्माणि) — (L 2) D1.4 परे, D2 7 9 अपरे, C° r परि° (as above) B3m D1 2.4 8 प्रेक्ष्या, Cv प्रेष्या (as above) D1 2 पद्यन्ते, Ca.v मन्यते (as above) K D3 नृप, Ca.rp नृन, Cr नृप (as above)]

D4 cont.

34* द्विपान्सिंहान्हनिष्यामि प्रीत्यर्थं तस्य पार्थिव ।
योधानन्यान्हनिष्यामि प्रीतिं तस्य विवर्धयन् ।
[With line 2 cf 5cd]

4 a) D1-2 च (for वा) — b) D1.2 7 ऋषभा°, D5 वृषा वा, D2 महिषा D1-3 च, D. सु (for वा) — c) D10 परै (for मया) — d) D. निर्मथिष्यामि — For 4, S subst. the foll. lines (which it reads after 6)

35* वृषो वा महिषो वापि नागो वा षाष्टिहायन ।
सिंहो व्याघ्रो यदा चास्य प्रतियोद्धा भविष्यति ।
तान्सर्वान्युध्यतानन्यैराशीविषविषोपमान् ।
बलादहं ग्रहीष्यामि मत्स्यराजस्य पश्यत ।,

which are followed by 38*

5 a) B2m D5 केचिन्मा (for च केचिन्) K नियोत्स्यन्ते; D1-2.7-9 नियोत्स्यति (D7 °ते), Ca as in text — b) B1 Dn3 D6-8 10 समाजे मा (D7 8 च) K Dn1 D4 नियोजकाः, Ca c v as in text — For 5ab, S subst.

36* ये च तस्य महामल्ला समरेष्वपराजिता ।
कृतप्रतापा बहुशो राज्ञ आत्ययिका बले ।
रङ्गोपजीविन सारा परेषा च भयावहा ।

[(L. 2) T1 G1 प्रत्यायिका — (L. 3) T G1.3 सर्वे (for सारा)]

— c) B3 Crp (?) निग्रहीष्यामि, T2 विधमि°, Cr as in text. — d) B Dn1 D6-8 10 S (except M4 5) रतिं (for प्रीतिं) D9 10 S राज्ञ (for तस्य) G1 2 M1-4 प्रवर्त°.

6 a) K2 नन्त्वेव, Dn2 D11 1° न चैतान्, D1.3 यद्येतान्, D° 9 न त्वेवा, T G1.3 M न च तान् Cn cites न तु B1.2 3m D5 T G1 3 M युध्यमानो B1 3m T G1 3 M अह, D. अपि, D7 8 च (for वै) K1 न त्वेव तान्यवसरो, G2 न च तानयुध्यमाना — b) D5 निहनिष्यामि कंचन, S नयिष्ये यमसादन — After 6ab, D4 ins

37* तथैतान्युध्यमानोऽह निहनिष्यामि सर्वश ।

— c) Dn2 D4 11 12 तथैव तान्पा(D4 °न्या)तयिष्ये, D1.3 तथैतान्पातयिष्येह; D2 तथैव तान्पातयेय, S तथा तान्निह निष्यामि — d) K क्वचित्, D1-3 क्षितिं (for क्षयम्) S जीविष्यति यथानुरा (G1 °था नरा, G2 °था पुरा) — After 6, S reads 35* (which is a subst for 4), and cont

38* आरालिका वा सूदा वा येऽस्य युक्ता महानसे ।
तानार प्रीणयिष्यामि मनुष्यान्स्वेन कर्मणा ।

7 ab) G3 विकर्ता च (for गोवि°) D9 सूपकारो, G3 सूपकारी, Ca s v as in text D1-4 8 transp गोवि° and सूप° — d) Ca पृष्टो (for इति) S मानवान्, Ca राजनि (for पृच्छत°)

8 S transp 8ab and 8cd, substituting at the same time for 8ab

39* विराटनगरे छन्नो मत्स्यराजसमीपत ।
[Cf 24* — T G3 8 विराटस्य (for मत्स्यराज)]

— Before 8cd, T1 G1 also ins 8ab as in N ! — c) S इत्येव मत(T G1 च)प्रतिज्ञातं

☞ For st. 9–20, S subst a passage (of 41 lines) which, besides containing additional stanzas, shows other differences The text of the Southern passage (with its variants) is given separately, under v 1 20

10 For S cf. v 1 20 — ab) D4 महाबलो महा

12 23 सोऽयं किं कर्म कौन्तेयः करिष्यति धनंजयः ॥ १०
योऽयमासाद्य तं दावं तर्पयामास पावकम् ।
विजित्यैकरथेनेन्द्रं हत्वा पन्नगराक्षसान् ।
श्रेष्ठः प्रतियुधां नाम सोऽर्जुनः किं करिष्यति ॥ ११
सूर्यः प्रतपतां श्रेष्ठो द्विपदां ब्राह्मणो वरः ।
आशीविषश्च सर्पाणामग्निस्तेजस्विनां वरः ॥ १२
आयुधानां वरो वज्रः ककुद्मी च गवां वरः ।
ह्रदानामुदधिः श्रेष्ठः पर्जन्यो वर्षतां वरः ॥ १३
धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिष्वैरावतो वरः ।
पुत्रः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदां वरा ॥ १४
यथैतानि विशिष्टानि जात्यां जात्यां वृकोदर ।
एवं युवा गुडाकेशः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १५
सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवाच्च भारत ।
गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वो बीभत्सुः किं करिष्यति ॥ १६
उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षस्य वेश्मनि ।
दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्तानि देवरूपेण भास्वता ॥ १७
यं मन्ये द्वादशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम् ।
यस्य बाहू समौ दीर्घौ ज्याघातकठिनत्वचौ ।
दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव वहः कृतः ॥ १८
हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव ।
त्रिदशानां यथा शक्रो वसूनामिव हव्यवाट् ॥ १९
मृगाणामिव शार्दूलो गरुडः पततामिव ।

वाहुर्भागस्त्वो महामति

11 For S cf v 1 20 — [a]) D₂ ₃ योयमिन्द्रमपावृत्य — [c]) K Dn D₂ ₁₀-₁₃ च्च (for इन्द्र) — After 11[cd], N ins

40* वासुके सर्पराजस्य स्वसार हृतवांश्च य ।
[Cr हृतवान् (for हृतवान्)]

— [e]) D₃ वापि, D₂ लोके (for नाम) B₁ Dn D₁ ₆-₁₀ श्रेष्ठो य (D₁ यथेष्ट) प्रतियोधानां, B₂ श्रेष्ठ प्रतियुधानां (sic), D₆ ₆ श्रेष्ठ प्रतियुधानानां, D₇ य श्रेष्ठ प्रतियुद्धानां; Cn as in text Co cites प्रतियुधानानां — After 11, B₃ ins

41* पर्वतानां च हिमवान्कुरुक्षेत्र च तीर्थत ।
ग्रहाणामपि शीतांशुर्गरुडः पक्षिणामपि ।
वायुर्बलवतां श्रेष्ठस्तापसो भृगुसत्तम ।

12 For S cf v 1 20

13 For S cf v 1 20 — [a]) K₁ च यो मज ; B₁ ₂ Dn₁ D₆ ₈ ₉ वर वज्र, Dn₂ D₁₁ ₁₂ तथा वज्र — [b]) B₂ ₃ Cr ककुद्मान्; B₄ ककुद्मन्, Co as in text — After 13[cd], D₈ ins 15[ab] (v 1 स्वस्था जात्या for जात्यां जात्या) — [d]) K गर्जे° (for वर्ष°) D₁₋₃ ₇ m नदीनां जाह्नवी यथा, D₃ यक्षाणां धनदस्तथा

14 For S cf v 1 20 — [a]) B₁ D₁₀ हस्तानां, Co नागानां (as in text) — D₂ om 14[bc] — [c]) N (except B₂ ₄ D₄, D₈ om) ऐरावणो, Cv as in text — After 14, D₃ ins

42* माता गुरूणां प्रवरा वर्षतां जलदो वर ।

15 For S cf v 1 20 — [b]) D₄ पाण्डवेषु; D₆ ₉ जातौ जातौ — [c]) D₈ एव हि सर्ववीराणां

16 For S cf v 1 20 — [a]) D₁₋₄ ₇ ₈ Ca.rp अनवरो; D ₁₁ सनवरो; Cap भवर ; Cvj c r as in text — [b]) Dn D₁₁ ₁₂ महाद्युति ; D₄ महामति (for च भारत) Cv cites च (as in text) — [cd]) D₃ ₆ ₉ गाण्डीव° B₂ ₃ (B₁ as in text) ₃ ₄ Dn D₁₀ ₁₁ ₁₂ transp श्वेता° and बीभ°. D₄ अर्जुन (for बीभ°)

17 For S cf v 1 20 — [b]) D₁₀ मन्दिरे (for वेश्मनि) K D₃ सहस्राक्षे पुरन्दरे; D₁ ₇ ₈ °ध्वनिवेशने — After 17[ab], K₂ D₁₋₃ ₇ ins

43* सहस्रवर्षाणि गुण- स्वयंभिर्भूपतीऽमयम् ।

K₄ D₁₋₃ cont K₄ B₂ ₃ ₄ Dn D₄₋₆ ₈₋₁₂ ins after 17[cd]

44* अस्त्रयोगं समासाद्य स्ववीर्यान्मानुषाद्भुतान् ।
[Dn D₁ ₆ ₁₁ ₁₂ समासाद्य D₁ ₃ स्वविद्या (for स्ववीर्यान्) K °द्रुतान्; Cx as above Ca r cite अस्त्रयोगं]

— [c]) K दैवानि (for दिव्यानि) B₁ Dn D₆ ₈ ₁₁ ₁₂ प्राप्तानि (for अवा°)

18 For S cf v 1 20 — After 18[cd], K₃ D (except D ₆ ₈) ins

45* यमुनां नगम मन्ये महात्मा द्वादश तथा ।

— [a]) B₂ वासे (for मन्ये). — [f]) D ₁₂ योऽत्राप्यस्यति सगरे (D₈ सयुगे); Cn as in text Co r cite only वह.; C₃ गवामिव वह

19 For S cf v 1 20 — [d]) D₄ पावक , Cn हव्यवाट (as in text) — After 19, D₁₀ ins

46* ग्रहाणामिव वै सूर्यो नक्षत्राणां निशाकर ।
मेरुः सर्वगिरीणां च सर्पाणामिव वासुकि ।

20 For S see below — [b]) B₂ ₄ D₃ गरुत्मान्, Cn v as in text K B₁ ₃ D₄ पक्षिणाम्; Co r v पतताम्

वरः संनह्यमानानामर्जुनः किं करिष्यति ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

प्रतिज्ञां पण्ढकोऽस्मीति करिष्यामि महीपते ।

ज्याघातौ हि महान्तौ मे संवर्तुं नृप दुष्करौ ॥ २१

कर्णयोः प्रतिमुच्याहं कुण्डले ज्वलनोपमे ।

वेणीकृतशिरा राजन्नाम्ना चैव बृहन्नडा ॥ २२

C. 4 54
B. 4 2.27
K. 4 3.44

(as in text) — [d]) B_4 . Dn_1 $D_{7.8}$ सोर्जुन (for अर्जुन)

☞ For 9–20, S subst

47* युधिष्ठिर ।

(9[ab]) अग्निर्ब्राह्मणरूपेण प्रच्छन्नोऽन्नमयाचत ।
(9[c]) महाशन ब्राह्मण मा प्रमुख्यार्जुन खाण्डवे ।
सशुश्रुवे च धर्मात्मा यत्नमर्थं चकार ह ।
तस्मै ब्राह्मणरूपाय हुताशाय महायशा ।
यस्तु देवान्मनुष्यांश्च सर्वांश्चैकरथोऽजयत् ।
(16[cd]) स भीमधन्वा श्वेताश्व पाण्डव किं करिष्यति ।
आशीविषसमस्पर्शो नागानामिव वासुकि ।
(12[cd]) दृष्टिविष इवाहीनामग्निस्तेजस्विनामिव ।
(19[ab]) समुद्र इव सिन्धूना शैलानां हिमवानिव ।
(19[c]) महेन्द्र इव देवाना दानवानां बलिर्यथा ।
सुप्रतीको गजाना च युग्याना तुरगो यथा ।
(20[a]) कुबेर इव यक्षाणा मृगाणां केसरी यथा ।
राक्षसाना दशग्रीवो दैत्यानामिव शम्बर ।
रुद्राणामिव कापाली विष्णुर्बलवतामिव ।
रोषामर्षसमायुक्तो भुजगाना च तक्षक ।
(20[b]) वायुवेगबलोद्धूतो गरुड पततामिव ।
(12[ab]) तपतामिव चादित्य प्रजाना ब्राह्मणो यथा ।
(13[cd]) ह्रदानामिव पाताल पर्जन्यो ददतामिव ।
(13[ab]) आयुधानां वरो वज्र ककुद्मांश्च गवा वर ।
(14[ab]) धृतराष्ट्रश्च नागाना हस्तिष्वैरावतो वर ।
(14[cd]) पुत्र प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदा वरा ।
गिरीणा प्रवरो मेरुर्देवानां मधुसूदन ।
ग्रहाणा प्रवरश्चन्द्र सरसा मानसो वर ।
(15[ab]) यथैतानि विशिष्टानि स्वस्या जात्या वृकोदर ।
(15[cd]) एव युवा गुडाकेश श्रेष्ठ सर्वधनुष्मताम् ।
(16[ab]) सोऽयमिन्द्रादनवमो वासुदेवाच्च भारत ।
(17[ab]) उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षस्य वेश्मनि ।
ब्रह्मचारी व्रते युक्तः सर्वशस्त्रभृतां वर ।
(17[cd]) अवाप चास्त्रमस्त्रज्ञ सर्वं सर्वज्ञसंमत ।
क्षिप्र चाशु च चित्रं च ध्रुवं च वदता वर ।
अनुज्ञात सुरेन्द्रेण पुन प्रत्यागतो महीम् ।
धार्तराष्ट्रविनाशाय पाण्डवानां जयाय च ।
(18[ab]) य मन्ये द्वादश रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम् ।
(18[cd]) यस्य दीर्घौ समौ बाहू ज्याघातेन किणीकृतौ ।
(18[ef]) दक्षिण चैव सव्य च बाहावनडुहो यथा ।
तलाङ्गुलित्राम्युचितौ नागराजकरोपमौ । —
श्यामो युवा गुडाकेशो दर्शनीयश्च पाण्डव ।
(16[cd]) गाण्डीवधन्वा श्वेताश्व किरीटी वानरध्वज ।
किंरूपधारी किंकर्मा किंचेष्ट किंपराक्रम ।
(20[cd]) बीभत्सुर्भीमधन्वा च किं करिष्यति चार्जुन ।
कुन्तीपुत्रो विराटस्य रस्यते केन कर्मणा ।

[*N B* The corresponding text-lines are shown by the figs in paranthesis above — (L 1) M छन्नमन्नम् (for प्रच्छन्नोऽन्नम्) — (L 2) $M_{2.8}$ हुताशन (for महा°) — (L 4) G_3 महातपा — (L 5) T G_1 सर्वानेक°, $G_{2.3}$ सर्वांस्त्वेक° — (L 8) G_1 M_5 दृष्टिर्विष, G_3 दृष्टिविष T_1 दृष्टिविषवदहीना, T_2 अहीनां दृष्टिविषवद्; G_2 यथा दृष्टिर्विषोहीना — $M_{1.4.5}$ (hapl.) om. line 9, T_2 (hapl) om. lines 10–14 — After line 10, T_1 G_1 ins

48* गन्धर्वाणां चित्ररथ सिद्धाना कपिलो यथा ।

— (L 11) T_1 °क गजेंद्राणां, G_1 °कोपि नागाना — (L 12) G_3 रुद्राणा (for मृगा°) T_1 °णामिव केसरी — T_1 (hapl) om lines 15–18 — (L 17) M (except M_5) पतताम् (for तपताम्) — (L 18) G_1 वृष्टिमान् (for ददताम्) — (L 19) T_1 वर वज्र (for वरो वज्र) $G_{2.3}$ इव (for वरो) — (L 20) M_1 अनन्त इव (for धृतराष्ट्रश्च) — (L. 23) T_1 G_2 मानस G_3 सर — (L. 24) M_3 तथैव तानि शिष्टानि G_3 स्वस्व (for स्वस्या) — (L. 30) $G_{2.3}$ चाशुं T G_1 विचित्र (for च चित्र) M_2 विबुधाधिपान् (for वदता वर) M_5 क्षिप्रश्चाशुश्च चित्रश्च ध्रुवश्च etc. — (L 31) M (except M_1) प्रत्यागमत् — After line 31, M_{1-3} read 11[ab] of the text followed by 40* (cf v 1 11) — M om. line 32 — (L 35) T G_1 °णश्चैव (G_1 °णश्चापि) सव्यश्च T_1 °डुहाविव, T_2 M_{3-5} °डुहौ यथा, $G_{2.3}$ °डुहोपमौ — After line 36, T_1 ins

49* जनौ परिघसकाशौ सदा मृदुतरौ शुभौ ।

After line 38, T_1 ins

50* वासुदेवसमौ लोके यशसा विक्रमेण च ।

T_1 cont G_1 ins after line 38

51* सोऽय राज्ञो विराटस्य भवने भरतर्षभ ।

G_1 cont $G_{2.3}$ $M_{4.5}$ ins after line 40

52* अर्जुन त्व कथ कर्म तस्य राष्ट्रे चरिष्यसि ।

— (L 39) T_1 M_5 किंपरायण (for °क्रम) — (L. 40)

पठन्नाख्यायिकां नाम स्त्रीभावेन पुनः पुनः ।
28 45 रमयिष्ये महीपालमन्यांश्चान्तःपुरे जनान् ॥ २३
गीतं नृत्तं विचित्रं च वादित्रं विविधं तथा ।
शिक्षयिष्याम्यहं राजन्विराटभवने स्त्रियः ॥ २४

प्रजानां समुदाचारं बहु कर्मकृतं वदन् ।
छादयिष्यामि कौन्तेय माययात्मानमात्मना ॥ २५
युधिष्ठिरस्य गेहेऽस्मि द्रौपद्याः परिचारिका ।
उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टो राज्ञा च भारत ॥ २६

T1 भीमकर्मा (for भीमधन्वा) — After line 10, G2 3 M4 5 ins 52* — (L 41) M4 5 कुन्तीपुत्र and रंस्यसे]

21 After अर्जुन उ°, K2 D2 (marg) 10 ins

53* शासोऽहमास पूर्वं वै उर्वश्या कारणान्तरे ।

D10 cont

54* तच्छाप प्रेरयन्राजन्विहरिष्यामि भारत ।

On the other hand, after अर्जुन (v 1 for अर्जुन उ°), S ins

55* इमौ किणीकृतौ बाहू ज्याघाततलपीडनात् ।
नित्य कञ्चुकसछन्नौ नान्यथा गोप्तुमुत्सहे ।

T2 G M1–4 cont T1 ins after 57* M5 after 60*

56* किं तु कार्यवशादेतदाचरिष्यामि कुत्सितम् ।

T2 M cont T1 ins after 55* G, after 21^{ab}

57* बाहू मे भरतश्रेष्ठ महाज्यआनलक्षितौ ।

— ^{a}) B2 3 D10 Cc प्रकृत्या, S आख्याता (for प्रतिज्ञां) — ^{b}) B2 3 वदिष्यामि, D1–4 10 चरि°; S प्रतिज्ञात B5 D1–6 8 विशां पते, S हि पापक (G1 °रक; G2 M5 °तक, G3 घातक) — After 21^{ab}, G ins 57* — ^{c}) D10 किणवंतौ (for हि महा°) B2 D7 Cc rp ज्याघातकिणवत्तौ; S ज्याघातेन म°, Ccp r as in text — ^{d}) K1 सवर्तौ; K3 संवृतौ, Cc as in text Dn2 D11 12 मम (for नृप) S गूहितुं नान्यथोत्सहे (T1 G ग्रहीतु ना°, M1 नान्यथा गोप्तु मुत्सहे) — After 21, N (except K1 D1 4, D2 marg sec m) ins

58* वलयैश्छादयिष्यामि बाहू किणकृताविमौ ।
[B2 4 5 D2m 6–8 कृतकिणौ (for किणकृतौ) K2 B3 4 D6–8 10 उभौ (for इमौ)]

D3 cont K2 B Dn D2m 5 6 9–12 ins after 22^{ab}

59* पिनद्धकम्बु पाणिभ्या तृतीया प्रकृतिं गत ।

(from which Ca c r s cite some words) — T1 G M4 ins after 21 M5, after 55*

60* सोऽहं क्लैब्येन वेषेण षण्ढकोऽहमिति ब्रुवन् ।

which, in M5 is followed by 56* and 57*

22 ^{a}) D1–4 8 प्रविमुच्य, Ca c as in text S उभौ कन् (M4 कञ्चुक) प्रतीमुच्य (G1 विम°, G2 प्रति°, G3 प्रतिच्छन्नौ; M3 5.6 समा°; M4 सच्छन्नौ) — ^{b}) B1 Dn1 D9 ज्वलनप्रभे, S परिपाटुके — After 22^{ab}, K2 B Dn D2m.5.6 9–12 ins. 59* (from which Ca c r s cite some words) — ^{c}) K2 M °शिरो S भूत्वा (for राजन्) — ^{d}) S भविष्यामि (for नाम्ना चैव). K Dn1 D2 4 7 8 बृहन्नडा (as in text) (cf Cn s), the rest °नला, and °नळा

23 ^{a}) B2 4 Dn D1–2.11 12 Cc °यिका ; Cv as in text B Dn D. 6 10–12 चैव (for नाम) D4 पठनाख्यायको विद्वान् — ^{b}) G3 स्त्रीस्वभावे (for स्त्रीभा°) D4 नृत्ये गीते विशारद — After 23^{ab}, S (for M5 see below) reads 25^{ab} — ^{c}) S रमयिष्यामि राजान. — ^{d}) D1–3 सर्वं, D4 T G1 M अन्य (M5 अन्यत्) (for अन्यान्) D1 2 4 T G1 M (except M5) जना; D2 स्त्रिय (for जनान्) G2 3 अन्याश्चांत पुरस्त्रिय — After 23, M5 reads 25^{ab} followed by a *repetition* of 23^{cd} (v 1 रमयिष्यामि राजान तथैवान्त पुरजन)

24 ^{a}) K1 Cv नृत्तं (as in text), the rest of N नृत्यं (cf S below) B1 2 D4 transp गीत and नृत्य (v l. for नृत्त). K D4 10 हि (for च) S नृत्त गीत च वादित्र (G2 3 वाद्य च) — ^{b}) S दिव्य (T1 नृत्त) च, Cv वादित्र (as in text) B3 T G सदा — ^{c}) B1.2 5 °ष्यामि राजेंद्र; D1–3 विराटान्त पुरे राजन् — ^{d}) D1–3 रमयिष्याम्यह; S विराटनगरे Dn D1–6 11 12 विराटस्य पुरे (Dn1 °र) स्त्रिय ; D4 विराटान्त पुरे स्थित — S ins after 24 D8, after 25^{ab}.

61* स्त्रीभावसमुदाचारो नृत्तगीतकथाश्रयं ।
[D8 T2 M1–3 °चारं M3 °गीतागमा°]

25 S reads 25^{ab} after 23^{ab} (M5, after 23) — ^{a}) K समुपाचार, Ca c r s as in text — ^{b}) T2 M बुद्धि°, G1 पूच (for बहु) D1–4 रूपकृत, T1 G2 3 नर्म°; G1 विद्धि कृत, Cr as in text B3 च यत् (for वदन्). — After 25^{ab}, D8 ins 61* — ^{c}) K2 B3 D4 S राजेंद्र; D1–3 अह राजन् (for कौन्तेय) — ^{d}) B3 D4 T2 G1 स्वयमा°, Co मायया° (as in text)

26 ^{a}) K B2 4 5 Dn D.–3 11 12 गेहे वै; B1 3 D4 भवने; D1.3 S (except G3 M1 4) गेहेस्मिन्, D9 गेहेह — ^{b}) D10 S द्रौपदी° — ^{c}) T G M2 भविता (for उषिता) T1 चाख्यामि (for वक्ष्या°) — ^{d}) B1.3 विशां पते, Dn D7 9 11 12 च पाण्डव S धर्म(G2 3 महा)राजस्य संमता. — After 26, T1 ins

एतेन विधिना छन्नः कृतकेन यथा नलः । | विहरिष्यामि राजेन्द्र विराटभवने सुखम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

युधिष्ठिर उवाच ।
किं त्वं नकुल कुर्वाणस्तत्र तात चरिष्यसि ।
सुकुमारश्च शूरश्च दर्शनीयः सुखोचितः ॥ १

नकुल उवाच ।
अश्वबन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ।
ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्मैतत्सुप्रियं मम ॥ २ C. 4 63 B 4 3 4 K 4 4 5

62* दर्पस्या अपि शापेन प्राप्तोऽस्मि नृप षण्ढताम् ।
शक्रप्रसादान्मुक्तोऽहं वर्षाणां तु त्रयोदशम् ।

27 a) G1 M2-3 छन्न — b) K2 यथाविधि, T G M1.2 °नल M3-5 अज्ञातश्चापि केनचित्, C2 कृतकेन (=भस्मना) यथानल° Cc r cite कृतकेन (=भस्मना), Cs has only कृतक (=कपट) — d) D1 S विराटनगरे D10 शुभे (for सुखम्) — K2 D1-4 6-10 ins after 27 Dn D11.12, before the first st of the next adhy

63* इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर
स्तदार्जुनो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
वाक्यं तदासौ विरराम भूयो
नृपोऽपरं भ्रातरमाबभाषे ।

[Before line 1, Dn D11.12 ins वैशं° उ° — (L 2) K2 Dn2 D7 8 11.12 तथा (for तदा) D9 पृथासुतो (for तदार्जुनो) D1.2 4 8 वरिष्ठ — (L 3) Dn D11.12 तथा (for तदा) — (L 4) K2 Dn2 नृपोवर, D10 भूयोपर D. अभ्यभाषत (for आबभाषे)]

Colophon om in D1 S1 missing — *Adhy name* B1.3 Dc अर्जुनवाक्य, B1 ममग्रण, D2 रूपविन्यास मन्त्रिग, D10 पाण्डवमन्त्र, T2 भीमार्जुनात्मगूहन°, G1 M1 भीमार्जुनगूहन, G3 भीमार्जुनच्छद्मवासकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K B1 D1.2.6 8 9 10 T2 2, T1 G M 3 — *Sloka no* D1 33, G2 51, M1 50

3

1 Before 1, Dn D11.12 ins 63* (cf v 1 27 of the preceding adhy) — T1 reads 1ab here (with v 1), and repeats it (as in text) after 68* (see below) — a) T1 किंकर्मा किंसमाचारो — b) T2 G M तस्य (for तत्र) D1.2 करि°, G3 चिकीर्ष्य° B1 2 तत्रस्थो विचरि°, T1 नकुलोय भविष्यति — After 1ab, N ins

64* कर्म तत्त्व समाचक्ष्व राष्ट्रे तस्य महीपते ।

[D1-3 कर्मतत्त्व समा° Dn D6 11 12 राज्ये (for राष्ट्रे) D7 9 महात्मन° (for महीं°)]

Thereafter K2 D1-3 *repeat* 4 1 16cd (v 1 °नगरे for °नृपते) — K1 D1.2 3 om 1cd — c) K2 च सौम्यश्च, G2 3 सुशीलश्च (for च शूरश्च) — d) K2 सुखोच्यते, B1 3 T2 G1 M (except M3) सुखैधित° — After 1, D2 (marg) ins

65* त्वत्समो रूपसंपन्नो न पश्यामि महीतले ।,

D3 ins

66* ईदृशीमापदं प्राप्य कथं तत्र निवत्स्यसि ।,

S ins

67* अदुःखार्हश्च बालश्च लालितश्चापि नित्यशः ।

(followed, in G1, by a *repetition* of 1ab, with तस्य for तत्र) — T M cont G1 ins after the *repetition* of 1ab

68* सोऽयमार्तश्च शान्तश्च किं नु रोचयिता त्विह ।,

followed, in T1, by a *repetition* of 1ab (as in text) — G2 3 ins after 67*

69* स त्वं मृदुश्च शूरश्च किं नु ते रोचते त्विह ।

2 a) S अश्वाध्यक्षो, Ca c as in text Cr cites वन्ध, Crp (Dev) वन्धा — b) S विराटस्येति मे मतिः. — After 2ab, N ins

70* सर्वथा ज्ञानसंपन्नः कुशलः परिरक्षणे ।

[K2 सर्वार्थज्ञान°, D1 8 सपन्नश्चाश्वविद्यायां, D9 सर्वाश्व ज्ञान° Cv cites ज्ञानसंपन्न°]

— c) S दामग्रन्थीति (for ग्रन्थिको नाम) Cvp दाम्ना, Cv नाम्ना (as in text) D1.8 अस्मा, Cv अह (as in text) — After 2, S ins

71* दामग्रन्थीति विख्यातः कुशलो दामकर्मणि ।
न मां परिभविष्यन्ति जना जातु हि कर्हिचित् ।

[(L 1) M दामग्रन्थिपरिज्ञात (for prior half) — (L 2) T G मा (for मां) M5 6 वाजिनो जातु कर्हि°.]

कुशलोऽस्म्यश्वशिक्षायां तथैवाश्वचिकित्सिते ।
प्रियाश्च सततं मेऽश्वाः कुरुराज यथा तव ॥ ३
ये मामामन्त्रयिष्यन्ति विराटनगरे जनाः ।
तेभ्य एवं प्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि ।
किं वा त्वं तात कुर्वाणः प्रच्छन्नो विचरिष्यसि ॥ ५

सहदेव उवाच ।

गोसंख्याता भविष्यामि विराटस्य महीपतेः ।
प्रतिषेद्धा च दोग्धा च संख्याने कुशलो गवाम् ॥ ६
तन्तिपाल इति ख्यातो नाम्ना विदितमस्तु ते ।
निपुणं च चरिष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ७

---

3 ^{a}) D1-3 अश्वरक्षायां; D4 अश्वविद्यायां — ^{b}) B1 3 Dn D11. 12 °चिकित्सने — After 3, B2. 3. 4 (om line 1) D2 3. 10 ins

72* नदुष्टाश्च भविष्यन्ति किशोरा वडवा अपि ।
नदुष्टाश्च भविष्यन्ति पृष्ठेषु च रथेषु च ।

[Cf 74*. — (L 1) D10 निर्दुष्टाश्च; B3 न दुष्टाश्चा; D8 अदुष्टाश्च — (L 2) B2 4 D2 10 अदुष्टाश्च; B3 शिक्षिताश्च, D8 न च दुष्टा. B2 D2 पृष्ठेषु रथवर्त्मसु]

B2 cont B1 ins after 4

73* पुरा युधिष्ठिरस्याह ह्यज्ञो भरतर्षभ ।
[Read ह्ययज्ञो]

On the other hand, S ins after 3

74* न मा परिभविष्यन्ति किशोरा वडवास्तथा ।
नदुष्टाश्च भविष्यन्ति पृष्ठे धुरि च मत्कृता ।

4 ^{a}) B D5 6 ये च मा मन्त्र°, D1-3 ये मां त्वामन्त्र°; S प्रेक्षति (T1 G2 3 प्रेक्षते, T2 प्रेक्ष्यति, G1 प्रेष्यति; M5 प्रक्ष्यति) ये च (G1 येन; M6 चैव) मां केचित् Cc cites आमन्त्र° — ^{c}) B1 3 (m as in text) D4 तेषां (for तेभ्य) B1 3 (m as in text) मन्त्र, Cv एवं (as in text) Dn2 D11 विवक्ष्यामि, Cv as in text — ^{d}) K तथा (for यथा) B1 3 D4 विहरिष्ये यथासुखं; D2 3 यथा ह्यासमहं पुरा; D7 9 पाण्डवस्य महीभुजः — After 4, B1 ins 73*, followed by a repetition of 4^{cd} (v 1 तेषां मन्त्र for तेभ्य एव, and विहरिष्ये यथासुखं); K2 D2-4 10 ins

75* पाण्डवानां नरेन्द्राणामश्वपालोऽतिशोभन ।,

Dn D11 12 ins

76* पाण्डवेन पुरा तात अश्वेष्वधिकृतः पुरा ।,

and, finally, D7 9 ins

77* युधिष्ठिरस्याश्वबन्धो वेद मा तेषु तेष्वहम् ।
परिभ्रमन्निहायातस्तव मत्स्यपते पुरम् ।

Then follows in D7 a variation of 10 (v 1 तुरगान् for वृषभान्) — K1 B D1 5 6 8 ins after 4 K2 D2-4 10, after 75* Dn D11 12, after 76* D7 9, after 77*

78* विराटनगरे छन्नश्चरिष्यामि महीपते ।

[D1-3 तत्रैव नगरे; D4 चरिष्यामि पुरे K D1-4 विराटस्य (for चरिष्या°) K1 D1-4 °पते ; D4 विशां पते; D5 यथासुखं]

B1 3 4 D5 cont G2 3 ins after 7

79* न च मां वेत्स्यते कश्चित्तोषयिष्ये च तं नृपम् ।

[= line 2 of 25* — G2 3 तत्ते रोचतु पार्थिव (for the posterior half)]

D2 ins after 78*

80* वैराटे भूप गच्छन्नो विहरिष्याम्यहं यथा ।

After 4, T1 G1 ins

81* अहं परिचरिष्यामि विराटं राजसत्तमम् ।

T1 cont G2 3 ins after 79*

82* इत्येतन्मयाविज्ञातं विहरिष्याम्यहं यथा ।

(which is a v 1 of 4 2 8^{cd}) — T1 cont T2 G2 3 M ins after 4 G1, after 81*

83* नकुलेनैवमुक्तस्तु धर्मराजोऽब्रवीद्वच ।

5 After युधिष्ठिर उ°, S (G1 om lines 3-5) ins .

84* बृहस्पतिसमो बुद्ध्या नये चोशनसा समः ।
सर्वेर्नानाविधैर्नीतं पथ्यैः सुपरिनिष्ठितैः ।
सुप्रणीतैः सुमार्गस्थो राजधर्ममपालयत् ।
न चास्य चलितं किंचिद्दृष्टपूर्वं विदो जना ।
सुनीतनायी शूरश्च सर्वमन्त्रविशारद ।
अधिकं मातुरस्माकं कुन्त्याः प्रियतरः सदा ।

[(L 2) T1 चार्थ्यैः, G1 पार्थैः ; G2 3 शास्त्रैः (for पथ्यैः) — (L 3) M8 अचारयत्, M5 अपारयत G2 3 राजपुत्र प्रियंवद — (L 4) T1 सदृश, G2 3 स्खलितं (for चलितं). — (L 5) T सुनीतिज्ञश्च शू°; G2 3 सुनीतो नयशू°]

— ^{a}) D10 T °देव S कर्म (for तस्य) — ^{b}) B1 3 °पे विचरि°; D10 °पे तु चरि°, S तस्य (G2 मत्स्य) राष्ट्रे च(T1 क)रिष्यसि (T °ति) — After 5^{ab}, M5 ins

85* माद्रीपुत्र विराटस्य रंस्यसे केन कर्मणा ।

— ^{c}) B1 3 तात; D9 कर्म (for वा त्व) B1. 3 4 Dn1 D4 कर्म; Dn2 D9 11 12 तत्र (for तात) — ^{d}) K B2 4 Dn D7 11 12 विहरि° D8 पृच्छन्नस्य भविष्यसि, D9 तात छन्नो भविष्यमि — After 5, D4 ins

86* वर्षं विराटनगरे बहुव्यालसमावृते ।

अहं हि भवता गोषु सततं प्रकृतः पुरा ।
तत्र मे कौशलं कर्म अवबुद्धं विशां पते ॥ ८
लक्षणं चरितं चापि गवां यच्चापि मङ्गलम् ।
तत्सर्वं मे सुविदितमन्यच्चापि महीपते ॥ ९
वृषभानपि जानामि राजन्पूजितलक्षणान् ।
येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वन्ध्या प्रसूयते ॥ १०

सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा ।
न च मां वेत्स्यति परस्तत्ते रोचतु पार्थिव ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

इयं तु नः प्रिया भार्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
मातेव परिपाल्या च पूज्या ज्येष्ठेव च स्वसा ॥ १२
केन स्म कर्मणा कृष्णा द्रौपदी विचरिष्यति । C 4 74 B 4 3. 15 K 4 4 2-

---

6 a) D5 गोवताह, T2 गोमग्यानो, G1 गोमग्योह, Cv as in text — b) D4 °न्य महात्मन, D6 विराटनृपतेर्गृहं, S °स्मिति गेचये — c) S प्रतिलोक्त (G1 प्रमुलोक्त), Ca c r as in text G2 3 गोप्ता (for दोग्धा) — d) S सग्यान, Cr s as in text. K असवन (for गवाम्)

7 a) B D1. 6 तत्रि(B1.2 °श्री)पाल, Cr v as in text. Cvp cites तद्वपाल, Cs तन्ति D4 S तत्री(T1 °त्रि)पालेति मे नाम (T1 नामेद) — b) B1 3 मे (for ते) Dn D11 12 नाम्नाह विदितस्तथा, D4 S न्वय प्रोक्त (D4 क्षत, G2.3 प्रोक्तो) भविष्यति — After 7ab, G2 3 ins

87* अभिमानात्तु मा राजन्प्रवदिष्यन्ति पाण्डवा ।
[G3 प्रपतिष्यति]

On the other hand, S ins after 7ab (G2.3, after 87*)

88* अरोगा बहुला पुष्टा क्षीरवत्यो बहुप्रजा ।
निष्पन्नसत्त्वा सुसृता व्यपेतज्वरकिल्बिषा ।
नष्टचोरभया नित्यं व्याधिव्याघ्रविवर्जिता ।
गाव सुसुखिता राजन्निरुद्विग्ना निरामया ।
भविष्यन्ति मया गुप्ता विराटपगवो नृप ।

[(L 2) G2 निसृता, M सुहृदो (for सुसृता) — (L 3) M (except M1) व्याल (for व्याधि)]

— c) K3 स, B. Dn3 D5.6 8 11 तु, D1.3 4 10 वि, G2 3 त्वा (for च) — d) S प्रीतिरत्र परा हि मे — After 7, G2 3 ins 79* and 82* (cf. v l. 4)

8 ab) K3 भवता, D1.6 T G1.3 °तो, D3 M (except M4) भविता Dn1 transp भव° and सत° T1 प्रसृत, T2 व्यापृत (for सतत) G M transp सत° and प्रकृ° B Dn D 6 8 11.12 Ca प्रहित; D2 सम्भृत, D10 प्रहित, Cc r v प्रकृत (as in text) — D1 om 8c-9b — c) B3 Dn D4 . 8-12 S (except M1) सर्वं; D2 3 पूर्वं (for कर्म) — d) K व्यवबुद्ध, B1 D6 ह्यनु°, B2 3m ह्यनुबद्ध, B3 ज्ञानबद्ध, B4 ह्यवबुधं, D7 ह्यनुबधो, D5 ह्यव°, T1 अन्व बुध्य, T2 G1 M4 अनु°, Cc अनुबद्ध D3 एतज्ज्ञात च पार्थिव, G2 3 अनुबुध्यस्व भारत

9 D1 om. 9ab (cf. v l. 8) — a) T2 M रक्षण (for लक्ष°) D2(9 चापि, D2.4 S चैव — b) S गवां मगल° लक्षण Cc cites पूजितलक्षण (?), Cv मगल — c) D7 8 अन्ति (for सु) — d) D1-3 विशां पते, T1 महामते — After 9, B1.2.6 ins (an anticipation of) 4. 9 10, repeating the stanza in its proper place

10 a) B2 D. 6 S Ca r ऋषभान्

11 b) D2.4 तस्य, Cv अत्र (as in text) K सदा मम; D2.4 भविष्यति, S परा हि मे (for हि मे सदा) — T1 G2 3 ins after 11ab M6, after 90* (see below)

89* विराटनगरे गूढो रस्येऽह तेन कर्मणा ।
गोपयिष्येऽपि राजान मा भूच्चिन्ता तवानघ ।

— c) D4 स, M2 . हि (for च) M1 मे, M2 4 मा (for मां) B2 4 5 Dn D2 . 6 8-12 वेत्स्यते (D2 विलिप्सति, D2 m वेत्स्यते) कश्चित् (D2 पर) — d) B1.3 D4 पाण्डव (for पार्थिव) K वसतस्त्वत्र भारत, B2 4 5 Dn D. 6 9-12 गोपयिष्ये च (D. °यिष्यामि) पार्थिव (B2 4 त नृप), D7 तच्चे पार्थिव रोचते — After 11, T1 M5 ins

90* इत्येतद्व प्रतिज्ञात विचरिष्याम्यह यथा ।
[=(var) 4 2 8cd — M6 इत्येव मय्यति°]

In M5, 90* is followed by 89*

12 S (except G2 M4 .) reads st 12-15 in the order 13, 15, 12, 14, for G2 M4 5 cf. v l. 14 — a) B1.4 Dn D6 - 9 11.12 M2 हि, M5 च (for तु) — After 12ab, D4 ins

91* किं करिष्यति पाञ्चाली राजसूयाभिषेचिता ।

— d) S transp इव च and स्वसा

13 For S cf. v l. 12 — ab) K1 केनास्म, B5 केनस्मि, Dn2 केनस्वी, D1-4 केन सा, D7 T G1 केनात्र, D8 केनेह, D9 11 M3 केन स्वित्, D10 केनास्मौ, M1.2 केनास्मि (? पि) K B1.2 Dn D1-4 11.12 transp कर्म° and द्रौप°. — D7 om. 13c-14d — c) G2 3 इह (for हि) K D4 8 M किञ्चन (for किंचिद्धि)

14 For sequence of T G1.3 M1-3 cf v l 12, G2 M4 5 transp 14 and 15, D7 om. 14 (cf. v l 13) — a) D2 4.8 सुकुमारा, Co as in text. D1.2 सुबाला;

15 24 न हि किंचिद्विजानाति कर्म कर्तुं यथा स्त्रियः ॥ १३
सुकुमारी च बाला च राजपुत्री यशस्विनी ।
पतिव्रता महाभागा कथं नु विचरिष्यति ॥ १४
माल्यगन्धानलंकारान्वस्त्राणि विविधानि च ।
एतान्येवाभिजानाति यतो जाता हि भामिनी ॥ १५

द्रौपद्युवाच ।
सैरन्ध्र्योऽरक्षिता लोके भुजिष्याः सन्ति भारत ।
नैवमन्याः स्त्रियो यान्ति इति लोकस्य निश्चयः ॥ १६
साहं ब्रुवाणा सैरन्ध्री कुशला केशकर्मणि ।
आत्मगुप्ता चरिष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि ॥ १७

S सुशीला Cc r v cite बाला — K1 om 14ᶜ–15ᵈ — ᶜᵈ) D1–3 हि (for नु) D4 सुगार्ही दु रनगारे; D5 कथ चानुचरिष्यति S कथ वत्स्यति कल्याणी विराटनगरे सती — After 14, M4 ins

92* वैश° ।
इत्येवमुक्त्वा भ्रातॄणां पाञ्चालीं द्रौपदीं प्रति ।

On the other hand, M ins after 14 (M4, after 92*)

93* अथोवाच तदा कृष्णा युधिष्ठिरमिदं वच ।

15 For T G1 3 M1–3 cf v l 12, G2 M4 5 transp 14 and 15, K1 om 15 (cf v l 14) — ᵃ) B1 3 5 G2 3 माल्य गधम्, D1 2 T G1 M (except M2) माल्या न्धान् B1 3 G2 3 अलकार D3 माल्यान्गधा[न्] रतिकारान् — ᵇ) G2 3 मृदूनि शयनानि च — ᶜ) B1 3 M2 4 °न्येव विजा°, D1 3 °न्येच हि जा° — ᵈ) T2 G2 3 M (except M2) च (for हि) B (except B1) D5 7 9 10 साधु साध्वीव्रते स्थिता (=19ᵈ) Cs v cite यतो जाता — After 15, M4 repeats 13

16 After द्रौपदी (v l for द्रौपद्युवाच), S (M1.3–5 om line 7) ins

94* अह वत्स्यामि राजेन्द्र निर्वृतो भव पार्थिव ।
यथा ते मत्कृते शोको न भवेन्नृप तच्छृणु ।
यथा तु मां न जानन्ति तत्करिष्याम्यहं विभो ।
छन्ना वत्स्याम्यहं यन्मां न विज्ञास्यन्ति केचन ।
वृत्त तच्च समाख्यास्ये शमामुहि विशां पते । [5]
सैरन्ध्री जातिसपन्ना नाम्नाहं व्रतचारिणी ।
भविष्यामि महाराज विराटस्येति मे मति ।

[(L 2) G2 3 जातु; M तात (for नृप) — (L 3) M1 एषां तु मनुजाना तु, M2 तेषा तवानुजातानां, M3.4 एषा तवानुजाना च, M5 एषाहं त्वदनुज्ञाता (for the prior half) T G प्रभो (for विभो) — (L 4) M2 राजन्, M3 5 ये मां (for यन्मा) — (L 5) G2 3 तदाख्यास्ये]

— ᵃ) T G M5 सै र ध्र्यो र क्षि ता (T2 °ता, G2 °तां), M1 2 सै र ध्री रक्षणा; M3 सै र ध्री र क्षि ता , M4 सै र ध्या र क्षि ता. S(except M2 3 5) स्त्रीणां (for लोके) Ca सैरन्ध्र्योऽरक्षिता· Cap रक्षितस्त्रीका (prob for ऽरक्षिता लोके) Cv सैरंध्र्यो रक्षिता लोके, Cr (in prose order) as in text. Cs np रक्षिता (for ऽरक्षिता). — ᵇ) Cr अभुजिष्या·; Ca c.s as in text D1–3 भूभृतां (for भारत) — ᶜ) K1 B3 D5 नव मान्या, B2 5 D. 9 न ये मान्या ; B1 नरमान्या D1 3 मति (for यान्ति) S एकपदय (cf Ca) स्त्रियश्चैता Ca cites in prose order स्त्रियो ऽन्य न यान्ति (?); Cr also in prose order मान्या स्त्रियो न यान्ति, Cv paraphrases our text ꕥCr निश्चय इत्यनन्तर एकपत्नीव्रताश्चैता इति लोकस्य निश्चय इति जनार्दनटीका ।ꕥ — ᵈ) D1 2 ग्यति; D3 कृत (for इति) G1.2 लोकेषु B2 यथैता प्राकृता स्त्रिय — After 16, B2 D5 ins

95* एकपत्नीव्रताश्चैता इति लोकस्य निश्चय ।
[Cf Cr above B2 °व्रतोपेता]

17 ᵃ) K1 वेश°, K4 वेष° (for केश°) — After 17ᵃᵇ, N ins

96* युधिष्ठिरस्य गेहेऽस्मि द्रौपद्या परिचारिका ।
उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टा राज्ञा च भारत ।

[=(var) 4 2 26 — (L 1) K B Dn D4–7 10–12 गेहे वै, D1 गेहेस्मिन्, D9 गेहेह. — (L 2) B1 3 विशां पते (for च भारत) Cr cites परिचारिका]

On the other hand, S ins after 17ᵃᵇ

97* प्रमदाहारिका लोके पुरुषाणां प्रवासिनाम् ।
नाह तत्र भविष्यामि दुर्भरा राजवेश्मनि ।
कृता चैव सदा रक्षा भर्तॄणैव नराधिप ।

[(L 1) T1 °चारिका, T2 G1 M2 °भारिका; G2 °हारिणी G1 केषां (for लोके) — (L 3) G2 कृशा (for कृता) G2 क्षामा; G3 M1–3 रक्ष्या]

— S transp 17ᶜᵈ and 18 — ᶜ) K गुप्तगुप्ता, S अनुगुप्ता, Cc as in text D4 10 भवि° (for चरि°) — ᵈ) D1–3 यत्र मां, D4 यथा त्व, M5 यन्मा त्व B D (except D1 3) परिपृच्छसि (for अनु°) T1 G2 3 युष्माभिस्तत्र तस्थुषी ꕥCr आत्मभूपक्त्वात् (cf the gloss on 16 परि भूषणे) मामुद्दिश्य पृच्छसि ।ꕥ

18 S transp 17ᶜᵈ and 18 — ᵃ) K सुदोष्णा — ᵈ) N (except D1–3) M4 5 मा भूत्ते — After 18, T1 G2 3 ins.

98* इत्येव मत्प्रतिज्ञातं विहरिष्याम्यहं यथा ।

[=(var) 4 2 8ᶜᵈ — T1 एतत् (for एव), and यन्मां त्वमनुपृच्छसि (for the posterior half)]

सुदेष्णां प्रत्युपस्थास्ये राजभार्यां यशस्विनीम् ।
सा रक्षिष्यति मां प्राप्तां मा ते भूद्दुःखमीदृशम् ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।
कल्याणं भाषसे कृष्णे कुले जाता यथा वदेत् ।
न पापमभिजानासि साधु साध्वीव्रते स्थिता ॥ १९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

युधिष्ठिर उवाच ।
कर्माण्युक्तानि युष्माभिर्यानि तानि करिष्यथ ।
मम चापि यथाबुद्धि रुचितानि विनिश्चयात् ॥ १
पुरोहितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु ।
सूदपौरोगवैः सार्धं द्रुपदस्य निवेशने ॥ २
इन्द्रसेनमुखाश्चेमे रथानादाय केवलान् ।
यान्तु द्वारवतीं शीघ्रमिति मे वर्तते मतिः ॥ ३
इमाश्च नार्यो द्रौपद्याः सर्वशः परिचारिकाः ।
पाञ्चालानेव गच्छन्तु सूदपौरोगवैः सह ॥ ४
सर्वैरपि च वक्तव्यं न प्राज्ञायन्त पाण्डवाः । C. 4 67 B. 4 4 5 K. 4 5.5

19 a) S भाषते D2 भद्रे, S कृष्णा — b) D4 सती, G2 3 तथा (for वदेत्) B1-4 Dn D5-7 9 11.12 जातासि (B4 हि) भासि(B1.2.4 Dn2 D5.6 11 °त्रि)नि T G1 M यथा कौन्तेयकी तथा — c) D1-3 अपापाम् (for न पापम्) Dn1 D1-2.10 अभि(D2 °पि)जानामि, S अनघाङ्गी — d) K B2 Dn1 D4 6 transp साधु and साध्वी (K D8 साध्वि) D5 साध्वि (for साध्वी) D1-3 स्थिता S भाषते चारुहासिनी — After 19, N ins

99* यथा न दुर्हृदः पापा भवन्ति सुखिनः पुनः ।
कुर्यास्तथा त्वं कल्याणि लक्षयेयुर्न ते यथा ।
[(L 2) B4 D1.8.9 कुर्यात् B2 तथा हि, Dn1 D4-6 तत्र हि (for तथा त्व) Dn2 तथा, D2m 3 जना (for यथा) Cc cites दुर्हृदः and लक्षयेयु, Cv दुर्हृदः]
D2-4.8 cont.

100* इति निगदितवृत्ता धर्मसूनुर्निशम्य
प्रथितगुणगणांबालकृता राजपुत्रीम् ।
व्यसनशतनिमग्ना क्लिश्यन्ते न साध्व्यो
मुदितहृदयवृत्तिर्वाक्यमेतज्जगाद ।
[(L. 2) D2.4 प्रथितनिजगुणौघा°]

Colophon om. in D4 7 Ś1 missing — *Adhy name* B1-4 समयग्रण, D3 द्रौपदीवाक्य, D8 10 रूपविन्यास, D9 स्वस्वकर्मनिरूपणं; T2 अज्ञातवाससमय, G1 कृष्णागूहन, M4 यमकृष्णाच्छन्नवासोपायकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K B4 D1.5 6 10 T2 3, T1 G M 4 — *S'lok a no* G3 36.

4

1 b) B1 Dn D5 7-9 11.12 यानि (for तानि) T2 G M4.5 चरि° (for करि°) — c) B1.3 यथाबुद्धि°, B2 4 D5-7 यथाबुद्ध्या — d) K रुचितास्ति (K1 °स्वि), D3 रुचितापि, D5 रुचितो हि, D6 रुचिता वा, T M5 रुचिता हि; G3 रुचितेति, M1-4 रुचिताभि- (for रुचितानि) D4 भविष्यति, D8 नियोधत, G2 3 T1 विनिश्चिता (for विनिश्चयात्) B1.3 भवित्री सुविनिश्चिता, Dn D9 11.12 रुचिता विधिनिश्चयात्, D1-3 रुचिताभिविनिश्चये, G1 रुचिताभिविनिश्चय°

2 c) N (except K B2 D7 9) M1 सूत, T1 G3 M2 3.5 (*sup lin*) सूदा, T2 G1.2 M4 5 सूता° (cf. v. l. 4) Cs सूदा° (= पाचका°), and पौरोगवा

3 a) B D6 8-10 M5 Cv इन्द्रसेनादयश्च Dn2 D4 11.12 M- एव, D1 इमान्, D8 एतान्, T G M1-4 एते (for इमे) — b) K केवल, Co as in text — d) K निश्चिता (for वर्तते)

4 b) B1.3 S (except M3.5) सर्वत, B2 4.5 D (except D1.3.4 7 9) सर्वांश्च G2 M1 °चारका — c) A few MSS पञ्चालान् — d) N (except K Dn1 D7 9) M1.4 सूत, T G2 M2 5 सूदा, G1 M3 सूता (cf v. l. 2) — T1 ins after 4 G1, after 102* (see below)

101* गत्वा द्वारवतीं चैव काम्पिल्यं च पुरोत्तमम् ।

5 b) K D5 9 ज्ञायते हि (D5 च), B Dn D1.3.4. 6-8 10-12 T M1 प्राज्ञायत — After 5ab, T1 G1 ins.

102* अर्धरात्रे महात्मानो भिक्षादान्ब्राह्मणानपि ।,
which in G1 is followed by 101* — c) D1.3.7-9 G3 om. हि Dn1 S अपाहाय, D4 अवा°, D7 अपाकृत्य, Co as

गता ह्यस्मानपाकीर्य सर्वे द्वैतवनादिति ॥ ५
धौम्य उवाच ।
विदिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः ।
अतोऽहमपि वक्ष्यामि हेतुमात्रं निबोधत ॥ ६

हन्तेमां राजवसतिं राजपुत्रा ब्रवीमि वः ।
यथा राजकुलं प्राप्य चरन्प्रेष्यो न रिष्यति ॥ ७
दुर्वसं त्वेव कौरव्या जानता राजवेश्मनि ।
अमानितैः सुमानार्हा अज्ञातैः परिवत्सरम् ॥ ८

---

in text — [d]) B1 3 5 m D10 इत , D7 अपि (for इति) — After 5, N (except K1 D1 3 4 5, B2 om line 2, D2 marg) ins

103* वैशंपायन उवाच।
एवं तेऽन्योन्यमामन्त्र्य कर्माण्युक्त्वा पृथक्पृथक् ।
धौम्यमामन्त्रयामासु स च तान्मन्त्रमब्रवीत् ।,

while S (G1 M5 om line 2) ins

104* वैशंपायन ।
तानन्वशास्त धर्मात्मा सर्वधर्मविशेषवित् ।
धौम्यः पुरोहितो राजन्पाण्डवान्पुरुषर्षभान् ।

[G1 M om वैशं — (L 1) G2 M तानन्वशासन्द र्मात्मा M1 °मन्त्र° (for °धर्म°)]

6 After धौम्य उ°, N (except D2) M (except M2) ins

105* विहितं पाण्डवाः सर्वं ब्राह्मणेषु सुहृत्सु च ।
याने प्रहरणे चैव तथैवाग्निषु भारत ।
त्वया रक्षा विधातव्या कृष्णाया फाल्गुनेन च ।

[(L 1) B1 4 D1 6 10 M5 विहितं, B2 5 D5 om विदिता (for विहितं) B2 5 Dn1 D3 5 6 10 M5 सर्वे, Cc v सर्वं (as in text) M1 3 4 विदिते चापि वक्तव्यं; Ca विहितं पाडवाः सर्वे, Cn v as above — (L 2) D1 3 Ccp प्रवहणे, D4 Crp प्रवहने, Ca c r s as above K याने च वाहने चैव, M1 वाहन चायुधेष्वेव, M3-5 यानेषु वाहने चैव B1 3 तथाग्निषु च, B4 यथा चाग्निषु — (L 3) M (except M2) फल्गु°]

N M (except M2) cont (D2 ins after धौम्य उ°)

106* विदितं वो यथा सर्वं लोकवृत्तमिदं नृप ।

[D4 वै, D6 नो, D10 M3 वा, M5 ते (for वो) B2 4 5 Ca न्याय; D8 पूर्वं (for सर्वं) K2 लोकवृतम्, D7 लोके वृत्तम्, Cv इतिवृत्तम्; Ca as above D2 4 6 इमं (for इदं) B D5-9 नृपा , Dn तव (for नृप)]

— After 6[ab], B Dn D2 (marg) 5 6 9-12 ins

107* एष धर्मश्च कामश्च अर्थश्चैव सनातनः ।

[B1 Dn2 D6 11 12 एव (for एष) D6 स्वार्थश्च (for अर्थश्च) B D2 5 6 10 अपि (for एव) D9 वर्धतेर्थं (for अर्थश्चैव)]

— [d]) K1 B Dn D2 5-7 9-12 G1 Co हेतुमत्र Cr cites only हेतु

☞ For st 7-43 cf Vidhurapaṇḍita Jātaka (ed Fausböll, vol 6, pp 292 ff), Gāthās 126 ff See also H. Lüders, *Ueber die Grantharecension*, pp 63 ff

7 [a]) K M1 2 °वसतिं, D3 °चद्वार, Cc r v as in text — [b]) Dn D11 12 अहम् (for वः) — [d]) G2 प्रेक्ष्यो, M3-5 भृत्य (for प्रेष्यो) T1 G1 M1 भविष्यति, M2 5 न दूष्यति, M3 damaged, M4 सरिष्यसि, only G3 ? न रिष्यति (as in text)। N T2 मर्यादोषांश्चरिष्यथ (D5 सर्वदु ग सरिष्यत)

8 [a]) K1 सुवसं ; K2 दुर्वासं , T G1 M दुर्वास (M1 °स), Cc r s v as in text K om तु B2 4 Dn2 D1 7 8 11 12 T2 G1 चैव, Dn1 यत, D9 ननु (for त्वेव) D4 नियमत्वेव, G2 3 दुर्वस(G2 °स)त्वेव B2 Dn1 G3 M1 4 Co कौरव्य, Dn2 D11 12 T2 कर्तव्य; T1 M2 कौंतेय — [b]) K जानतं; D. 10 Ccp जानता; D5 m om स्मत, S (except T2) जातेन, Cc r v as in text K D1-4 °वेश्मसु, T1 G M कुरुवेश्मनि, Cv as in text — [c]) B2 4 अमानिता , Cc as in text B1 2 Dn1 Cc मानिर्वा, Dn2 D2 4 9-12 तु (D2 4 10 च, D. स्व) मानार्हा (D2 6 °र्हैः) K अमानितेषु राज्यार्हा, D1 3 8 S °नितेन मानार्हा (T1 M °र्हैः) Cv cites अमानितेन — [d]) B2 4 स्वज्ञाता , B1 D2-7 स्वज्ञातैः , D1 अज्ञाता , S गूढेन D8 प्रतिवत्सर, G1 परिवर्तितु, Cc as in text — K2 B1 . Dn D2 (marg sec m) 5 - 6-12 ins after 8 B1 D3 6, after 109*

108* ततश्चतुर्दशे वर्षे चरिष्यथ यथासुखम् ।

[꣸Cr परिवत्सरमित्यनन्तरं ततश्चतुर्दशे वर्षे चरिष्यथ यथासुखमिति जनार्दनः ।꣸]

B1 cont B1-3 D3.6 S ins after 8

109* पाण्डवाग्निरयं लोके सर्वशास्त्रमयो महान् ।
भर्ता गोप्ता च भूतानां राजा पुरुषविग्रहः ।

[(L 2) Ca cites भर्ता गोप्ता च and explains पुरुषविग्रह]

In B1 D3 6 this is followed by 108*, in S by

110* सर्वात्मना वर्तमानं यथा दोषो न संस्पृशेत् ।
राजानमुपजीवन्त तस्य वृत्तं निबोधत ।,

which in turn is followed in T G M2-5 by 112*, and in M1 by

दिष्टद्वारो लभेद्द्वारं न च राजसु विश्वसेत् ।
तदेवासनमन्विच्छेद्यत्र नाभिषजेत्परः ॥ ९
नास्य यानं न पर्यङ्कं न पीठं न गजं रथम् ।
आरोहेत्संमतोऽस्मीति स राजवसतिं वसेत् ॥ १०
अथ यत्रैनमासीनं शङ्केरन्दुष्टचारिणः ।
न तत्रोपविशेज्जातु स राजवसतिं वसेत् ॥ ११
न चानुशिष्येद्राजानमपृच्छन्तं कदाचन ।
तूष्णीं त्वेनमुपासीत काले समभिपूजयन् ॥ १२
असूयन्ति हि राजानो जनाननृतवादिनः ।
तथैव चावमन्यन्ते मन्त्रिणं वादिनं मृषा ॥ १३
नैषां दारेषु कुर्वीत मैत्रीं प्राज्ञः कथंचन ।
अन्तःपुरचरा ये च द्वेष्टि यानहिताश्च ये ॥ १४
विदिते चास्य कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि ।
एवं विचरतो राज्ञो न क्षतिर्जायते क्वचित् ॥ १५ C 4 101 B 4 4 19 K 4 5 14

111* क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत मेधावी कृशानपि कदाचन ।
एतत्त्रयं च पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ।
राजा तस्माद्बुधैर्नित्यं पूजनीयः प्रयत्नतः ।

M1 cont T G M2-5 ins after 110*

112* नातिवर्तेत मर्यादां पुरुषो राजसंमतः ।
व्यवहारं पुनर्लोके मर्यादां पण्डिता विदुः ।

S cont K2 B Dn (Dn1 om. lines 1-2) D5 6 10-12 ins after 15

113* गच्छन्नपि परां भूमिमपृष्टो ह्यनियोजितः ।
जात्यन्ध इव मन्येत मर्यादामनुचिन्तयन् ।
न हि पुत्रं न नप्तारं न भ्रातरमरिंदमाः ।
समतिक्रान्तमर्यादं पूजयन्ति नराधिपाः ।

[S transp lines 1-2 and 3-4 — (L 1) T2 G2 M2 4 5 भूति, M3 प्रीतिं (for भूमिं) K2 °पृष्टास्तुयो°, B4 °ष्टोप्यनियो°; D. °ष्टोप्यनुयो°, D6 °ष्टो विनियो°, D10 °ष्टोयो नियो°; S भूमिपालनियो° Cn cites the first three pādas, Cr only परां — (L 3) K2 D5 न पुत्रं न च पौत्रं हि (D5 नप्तारं)]

9 Cf. Vidhurap Jātaka (*loc cit*), Gāthā 145, Lüders, *op cit* p 63 — [a]) K B1 Dn D5 7 8 11.12 Cs दृष्ट°, Ca c.v np दिष्ट° (as in text) D6 न ते, D8 विशेद्, Ca लभेद् (as in text) Cr राजदिष्टद्वार K D9 राष्ट्र; B1.4.5 Dn D1.2 4-7 9-12 Ca v द्रष्टुं (cf Cs द्रष्टुमिच्छेत्), D8 वेश्म (for द्वारं) S सृष्ट(T2 °ष्टोप)द्वारं सदा पश्येत् — [b]) K B1.. Dn1 D1-4 7 8 9m 10 Cv राजस्वेषु न वि°, B2-4 Dn2 D5 6 11.12 Cc np sp रहस्येषु न वि°, D9 राजन्येषु न वि° — [d]) D2 9 G2 3 यस्त्र, T2 यत्तु, G1 यत्रा, Cv यत्र (as in text) B1 Dn D11.12 नाभिपतेत्, D3 °भवेत्, D4 5 9 S (except M1.3.4) °स्येत, D10 °भजेत्, Ca c v as in text (cf. Cr अभिषङ्ग = पराभव) K मन°, Cv पर (as in text)

☞ For st 10-43, S subst a passage which, besides containing some additional stanzas, differs from the text in other respects also The text of the Southern passage (with its variants) is given separately, under v 1 43

10 Cf Vidhurap Jātaka (*loc cit*), Gāthā 141 Cf Lüders, *op cit* p 64 For S cf. v 1. 43 — [a]) Ñ यो न (for नास्य) — [b]) K नव (for गजं) B4 हय (for रथम्) D4 न पीठं न वरासनं

11 For S cf. v 1 43 K Dn1 D5 8 (? hapl) om. 11 — [a]) B1.2 Dn2 D11.12 Cn यत्र, Ca अथ (as in text) D4 तत्र, Ca v यत्र (as in text) — [c]) N (K Dn1 D5 8 om) यो वै (for जातु)

12 For S cf v 1. 43 D4 om 12 — [a]) B Dn1 D1.3.5 6 9 10 Ca चानुशिष्याद्, Dn2 D11.12 जातु शिक्षेद्, D7 जातु शिष्याद् Cc n s cite अनुशिष्याद् — [c]) D1.3 8 एवम् (for एनम्) — [d]) B1 Dn2 D2 7 9 11.12 Cn s समभिपूजयेत् (cf Cv)

13 For S cf v 1. 43 — [a]) Dn1 D1.3 इह, D4 च (for हि) — [b]) D4 नरान् (for जनान्)

14 For S cf v 1. 43 — [a]) Cap rp (D7) दारैस्तु (Cap does not cite तु), Ca r as in text — [b]) B Dn1 D1.3 7 9 कदाचन (for कथं°) — [d]) K D5 द्वेष्टि ताश्च हिताश्च ये, D6 दुष्टपानहिताश्च ये, D7 (m as in text) दृष्टिपातगताश्च ये, D8 द्वेष्टारो नहिताश्च ये, D9 विद्विषन्त्य हिताश्च त, Ca as in text

15 For S cf v 1. 43 — [ab]) K1 D10 विदिते वा, K2 °तो वा, D1-3 विदितानि, D4 विहिते च Dn2 D11.12 transp कुर्वी° and कार्या° Dn1 D10 सुबहूनि, Cc सुलघूनि (as in text) — After 15[ab], D4 8 ins

114* न चापि चरणौ प्राज्ञो धुनोज्जातु भुजौ क्वचित् ।

— [c]) B1.2 5 Dn D1.2 7-12 Cs राज्ञि, Cc r as in text — [d]) D10 च्युति, Ca v क्षति (as in text) — After 15, K2 B Dn (Dn1 om. lines 1-2) D. 6 10-12

यत्नाच्चोपचरेदेनमग्निवद्देववच्च ह ।
अनृतेनोपचीर्णो हि हिंस्यादेनमसंशयम् ॥ १६
यच्च भर्तानुयुञ्जीत तदेवाभ्यनुवर्तयेत् ।
प्रमादमवहेलां च कोपं च परिवर्जयेत् ॥ १७
समर्थनासु सर्वासु हितं च प्रियमेव च ।
संवर्णयेत्तदेवास्य प्रियादपि हितं वदेत् ॥ १८
अनुकूलो भवेच्चास्य सर्वार्थेषु कथासु च ।
अप्रियं चाहितं यत्स्यात्तदस्मै नानुवर्णयेत् ॥ १९
नाहमस्य प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पण्डितः ।
अप्रमत्तश्च यत्तश्च हितं कुर्यात्प्रियं च यत् ॥ २०
नास्यानिष्टानि सेवेत नाहितैः सह संवसेत् ।
स्वस्थानान्न विकम्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ २१
दक्षिणं वाथ वामं वा पार्श्वमासीत पण्डितः ।
रक्षिणां ह्यात्तशस्त्राणां स्थानं पश्चाद्विधीयते ।
नित्यं विप्रतिषिद्धं तु पुरस्तादासनं महत् ॥ २२
न च संदर्शने किंचित्प्रवृद्धमपि संजपेत् ।
अपि ह्येतद्दरिद्राणां व्यलीकस्थानमुत्तमम् ॥ २३
न मृषाभिहितं राज्ञो मनुष्येषु प्रकाशयेत् ।

---

ins 113*

16 For S cf v 1 43 — a) K1 B3 om च. K चैनम्, B2 एकम् (for एनम्). — b) K सह; B1 8 Dn D2 8 10–12 विह; Cn सदा (for च ह) — c) D1 8 13 अनृते च; Cn r °सेन (as in text) D4 13 उपचीर्णो, Co अपची°, Cn उपची° (as in text) — d) B1 2 4 D (except D3 7 8 10) हन्यात् (for हिंस्यात्) B1 2 4 Dn D8 10–12 एव; D3 तत्; Cn एनम् (as in text) Some B and inferior D MSS (incl Dn) न संशय, न संशयः, असंशय (for असंशयम्)

17 For S cf v 1 43 — a) B1 2 Dn D1 11 12 यद्यद्; D2 यत्र, Cn यत्तु (for यच्च) D1–3 राजा, Cn v भर्ता (as in text) D9 नियुञ्जीत; Cn o अनुयुञ्जीत (as in text) — b) B3 Dn1 Cn तत्तदेवानु°; B2 D8 9 तदेवाभ्यनुवर्ण(B3m °र्त)येत्; Dn3 D 1 8 11 12 तदेवास्यानु° Cn cites अभ्यनुवर्णयेत्, Cv rp (Dev) °वर्ण°, Cr °वर्त° — c) B (except B3) Dn D1 9 11 12 Cn r अवलेप; D7 परिवाद; Crp (Dev) अपरेशां; Cc v अवहेलां (as in text) — d) D1–3 7 क्रोध; Cn as in text (cf Cv कोप)

18 For S cf v 1 43 — a) K अपार्थिवासु, Cn c r v समर्थनासु (as in text) — b) D1 आचरेत् (for प्रिय च) — c) D4 वर्णयेद्यत् (for सव°) — d) D2 हिताद् (for प्रियाद्) D1 प्रिय, Cn v हित (as in text) B2 Dn D10–12 भवेत; D7 च यत् (for वदेत) D9 हिता द्धिततर भवेत्

19 For S cf v 1 43 — b) D1 2 सर्वासु च (for °र्थेषु) — c) K transp अप्रिय and अहित B3 D1–3 8 हित, Co r अहित (as in text) — d) B1 Dn3 D8 11 12 °वर्त°, Co °वर्ण° (as in text)

20 For S cf v 1 43 — b) Cnp सहित (for पण्डित) — c) B1 3 Dn D3 11 12 सततं; D1 8 दुःसह; D2 दान्तश्च; D4 1 स्वस्थश्च (for यत्तश्च) C4 c cite दत्त — d) D1 3 4 तत् (for यत्)

21 For S cf v 1 43 — a) B3 D4 कुर्वीत (for सेवेत) — b) Dn D2 4 5 1 12 C p rp संवदेत्, D1–4 संविशेत; Cc r as in text — c) D2 विकम्पेत; Cn c as in text

22 For S cf. v 1 43 — b) Cn rp पार्श्वे; Cr as in text — c) K D3 रक्षण; D1 दृष्टा, Cn v as in text D2 दातु (for स्थान) — d) D2 पार्श्वमास, D3 पश्चात्स्थान (by transp) D4 आसनं त्वभिधीयते — e) B1 D2 D3 8 11 12 हि; D3 च; Cc हि (as in text) B1 4 5 D1 6 8 12 च; D1 हि (for तु) — f) B1 3 च यत्; B4 मत; D12 स्वतत् (for महत्) — After 22, D12 ins

115* अप्रमत्त सदा तिष्ठेत् राज प्रियो भवेत ।

23 For S cf v 1 43 — a) B3 D3 अस्य दर्शने; B4 D4 Crp (Dev) अन्यदर्शने; C4 असंदर्शने (cf Cv), Co r n संदर्शने (as in text) — b) K D1 1–3 Cv प्रवृद्ध; Dn1 D10 अवृद्ध; Dn2 D11 13 Cc n rp (Calcutta) प्रवृत्तं (cf C5 प्रवर्तित); Cap अपव; Cr (cf Cv) प्रवृद्ध (as in text) K Dn D1 6 10–12 सजपेत; D2 समाचरेत्, D1 3 संवल्गेत, Cc n as in text B3 पुरस्तमपरत्तयमित् (sic), D2 प्रवृद्धमभिसंवदेत्

24 For S cf v 1 43 — a) Cc मृषा (for मृषा) K Dn2 D8 1 8 11 13 Cn राज्ञा; B1 4 Dn1 D1 15 राज्ञी — cd) N असूयन्ति हि (D6 च) राजानो जनान् (K1 B1 Dn D1 9 11 12 नरान्; Cn नृपान्) अनृतवादिन — After 24, N ins

116* तथैव चावमन्यन्ते नरान्पण्डितमानिन ।

[K D6 जनान्, D1 3 नरा ; D4 राजा (for नरान्) D3 नर पण्डितमानिनं]

यं चासूयन्ति राजानः पुरुषं न वदेच्च तम् ॥ २४
शूरोऽस्मीति न दृप्तः स्याद्बुद्धिमानिति वा पुनः ।
प्रियमेवाचरन्राज्ञः प्रियो भवति भोगवान् ॥ २५
ऐश्वर्यं प्राप्य दुष्प्रापं प्रियं प्राप्य च राजतः ।
अप्रमत्तो भवेद्राज्ञः प्रियेषु च हितेषु च ॥ २६
यस्य कोपो महाबाधः प्रसादश्च महाफलः ।
कस्तस्य मनसापीच्छेदनर्थं प्राज्ञसंमतः ॥ २७
न चोष्ठौ निर्भुजेज्जातु न च वाक्यं समाक्षिपेत् ।
सदा क्षुतं च वातं च ष्ठीवनं चाचरेच्छनैः ॥ २८
हास्यवस्तुषु चाप्यस्य वर्तमानेषु केषुचित् ।
नातिगाढं प्रहृष्येत न चाप्युन्मत्तवद्धसेत् ॥ २९
न चातिधैर्येण चरेद्गुरुतां हि व्रजेत्तथा ।
स्मितं तु मृदुपूर्वेण दर्शयेत प्रसादजम् ॥ ३०
लाभे न हर्षयेद्यस्तु न व्यथेद्योऽवमानितः ।
असंमूढश्च यो नित्यं स राजवसतिं वसेत् ॥ ३१
राजानं राजपुत्रं वा संवर्तयति यः सदा ।
अमात्यः पण्डितो भूत्वा स चिरं तिष्ठति श्रियम् ॥ ३२
प्रगृहीतश्च योऽमात्यो निगृहीतश्च कारणैः ।
न निर्बध्नाति राजानं लभते प्रग्रहं पुनः ॥ ३३
प्रत्यक्षं च परोक्षं च गुणवादी विचक्षणः । C 4.123 B. 4 4.41

25 For S cf. v l. 43 — a) D4 वीरो (for शूरो) Dn2 D11.12 Cv दृष्ट., Cc दृप्त (as in text) — c) D4.7 आचरेद् D2 8 9 प्राज्ञ , Ca राज्ञ (as in text) — d) D7 9 गौरवात्, Ca c v भोगवान् (as in text)

26 For S cf. v l. 43 — a) K1 दुर्वाप, K2 दुर्वार्यं, B4 D10 दुष्प्राप्य D4 प्रयत्नेनैव तु राजेंद्र, D6 ऐश्वर्यं दुर्लभं प्राप्य Cv cites ऐश्वर्यं — b) K1 D2 श्रिय (for प्रिय) B2.4 D6 Cr भारत, Cc rp (Catur) राजत (as in text) D4 प्रिय चैवाचरेज्जन , D5 प्रिय वा प्राप्य भारत — c) B4 प्राज्ञ (for राज्ञ)

27 For S cf v 1 43 — b) K महायल , Cv °फल (as in text) — d) D4 5 अप्रिय, D10 अनर्थान्, Co as in text D1 प्राप्य ममत° ; D8 प्राज्ञमत्तम

28 For S cf v l. 43 D2 om. 28a–40b — a) B2 4 5 Dn D10–12 Cr न भुजौ, D8 विभुजेत्; D7 विमजेत्; D8 निर्धुतेत्, D9 विलिहेत्, Ca c rp (Catur) s v निर्भुंजेत् (as in text) B2 4 5 Dn D10–12 Cr जानू, D5 बाहु, Ca. rp (Catur) जातु (as in text) D1 न चोष्ठौ विभुजिह्वा तु, D4 न च प्रष्टो वदेज्जातु, Cap न चोष्ठौ न भुजौ जानू (with the remark इत्यपि पाठो वृद्धपुस्तकेषु । स्पष्टार्थं । स च हेय एव ।) — b) B1.3 वाच, Cv वाक्य (as in text) Ca has वाच वाक्य — c) K Dn2 D1.2.8 10–12 Ca वाचं; B Dn1 D5.6 वात; D4 पात; D7 9 वाक्य (for क्षुत) ❀ Cr सदावातश्चाम । Cv घात क्षुताद्रिरूप । ❀ B Dn1 D2 6 वाच, Ca वात (as in text) — d) K D1.3 चरेत् (for आचरेत्)

29 For S cf v 1. 43 D2 om. 29 (cf. v 1. 28) — a) K चात्यत, B1 Dn D11.12 चान्यस्य, D4 सर्वेषु (for चाप्यस्य) — b) Dn2 D3 11 केनचित्, D4 केषु च — c) B4 प्रहास्येत, D5 प्रहस्येत (for प्रहृष्येत) — d) K D1.8 8 वदेत् (for हसेत्)

30 For S cf v 1 43 D2 om. 30 (cf. v 1. 28) In D9, st 30–49 are lost on a missing fol. — a) Cr cites नातिधैर्यं, Crp (Catur) नाधैर्येण; Ca c अतिधैर्येण (as in text) B4 5 नातिधैर्यं चरेत्तत्र, D10 न चाति दैन्यमीरेत, Crp (Dev) as in text — b) Dn1 D10 तत (for तथा) B2 °ता हि ततो व्रजेत्, D8 भ्रुकुटिं न समाव्रजेत् — d) D10 Ca प्रमादज (for प्रसा°) B D1 3–8 दर्शयेद(B1.2 °येद्वा ; D1 2 °येता ; D7 °येच्चत्)प्रमा(B2 D7 °सा)दज

31 For S cf v 1 43 D9 missing, D2 om. 31 (cf. v 1. 30, 28) — b) D6 om. य B3 D6 8 10 °मानत D5 न व्यथेतावमा° — c) B2 D1.3 10 तु (for च) — After 31, D1.2 read 41

32 For S cf. v 1 43 D9 missing, D2 om 32 (cf v 1. 30, 28) — b) B1.2 4 Dn1 D1.3.8 10 Ccp सवर्णयति, D4 सवर्धं°, D5 समर्चं°, Ca. c s np as in text — d) K सु- (for स) B1 2 Dn D1.11.12 तिष्ठते B2 5 श्रियां, B4 D1.8 श्रिय°, Dn D10–12 प्रिय , D4 श्रिये, D6 स्वय, D7 श्रिया

33 For S cf. v 1. 43 D9 missing, D2 om. 33 (cf. v 1. 30, 28) — a) D4.3 यो नित्य — b) B1.2 5 Dn D11 12 स्वकारणै , D- 8 च कारणात् Ca cites कारणै . — c) K निर्वपति, B1.4 D5 10 निवघ्नाति, B5 Dn1 D7 m.8 Cn.v निर्वदति, Dn2 D11.12 निर्विंदति, D2 निदयति, D4 विनिंदति, Cap निन्दति च, Ca c as in text — d) K D8 लभेत, D4 लभेत्स B1.2 8(m as in text) 4 Dn D6 7 11.12 सपद, D1 च श्रिय, Ca आस्पद, Cap r प्रग्रह

41 उपजीवी भवेद्राज्ञो विषये चापि यो वसेत् ॥ ३४
अमात्यो हि बलाद्भोक्तुं राजानं प्रार्थयेत्तु यः ।
न स तिष्ठेच्चिरं स्थानं गच्छेच्च प्राणसंशयम् ॥ ३५
श्रेयः सदात्मनो दृष्ट्वा परं राज्ञा न संवदेत् ।
विशेषयेन्न राजानं योग्याभूमिषु सर्वदा ॥ ३६
अम्लानो बलवाञ्शूरश्छायेवानपगः सदा ।
सत्यवादी मृदुर्दान्तः स राजवसतिं वसेत् ॥ ३७
अन्यस्मिन्प्रेष्यमाणे तु पुरस्ताद्यः समुत्पतेत् ।
अहं किं करवाणीति स राजवसतिं वसेत् ॥ ३८
उष्णे वा यदि वा शीते रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
आदिष्टो न विकल्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ ३९
यो वै गृहेभ्यः प्रवसन्प्रियाणां नानुसंस्मरेत् ।
दुःखेन सुखमन्विच्छेत्स राजवसतिं वसेत् ॥ ४०
समवेषं न कुर्वीत नात्युच्चैः संनिधौ हसेत् ।
मन्त्रं न बहुधा कुर्यादेवं राज्ञः प्रियो भवेत् ॥ ४१
न कर्मणि नियुक्तः सन्धनं किंचिदुपस्पृशेत् ।

(as in text) B5 D5 सपद लभते पुन

34 For S cf v l 43 D9 missing, D2 om 34 (cf v l 30, 28) — b) K गूढ° (for गुण°) — d) B6 Cn यो, Dn D1 8 9 10–12 वा (for च) B5 Cn वा (for यो) B1 2 Dn D10–12 भवेत् (for वसेत्)

35 For S cf v l 43 D9 missing, D2 om 35 (cf v l 30, 28) — a) B5 D5 8 10 अपि (for हि) K भुक्त (for भोक्त) — b) K1 B1 2 Dn D4 7 8 11 12 प्रार्थयेत; B4 °येच्च (for °येत्तु) — c) D1 8 म-, D4 च (for स) K B3 4 D1 3 4 6–8 C9 स्थाने, D5 काल — d) D1 3 स गच्छेत्प्राण°

36 For S cf v l 43 D9 missing, D2 om 36 (cf v l 30, 28) — b) K B2 4 D3 10 पर (for परं) B2 5 सवसेत्, C9 सवदेत् (as in text) — c) D4 न विश्वसेत्, all comm as in text B1 3 Dn D1 3–5 7 11 12 च, D6 तु, Ca c r s v न (as in text) — d) B (except B4) Dn D1 3 4 7 11 12 Cs ap rp योग्य°; D5 योग्योद्दमिति, D10 योग्यो भू°; Ca c r v as in text

37 For S cf v l 43 D9 missing, D2 om 37 (cf v l 30, 28) — a) K2 अव्यग्रो, B1 3 4 D5 6 अग्लानो, Ca c v as in text — b) N (except K1 D10) Cv छायेवानुगत सदा — d) D8 सदा सन्निहिताश्रय

38 For S cf v l 43 D9 missing, D2 om 38 (cf v l 30, 28) — a) K1 D1 Cv प्रेक्ष्यमाणे, D8 4 7 10 प्रेक्ष°; Cvp as in text — c) K1 हि (for किं) B3 m अहमेतत्करोमीति — D1 3 4 read 41cd after 38, for further transpositions cf v l 31, 39, 41

39 Cf Vidhurap Jataka (*loc cit*), Gāthā 132, Luders, *op cit* p 64 — For S cf v l 43 D9 missing, D2 om 39 (cf v l 30, 28), D8 om 39 — For 39ab, N (except D2 9) subst

117* अभावे चैव भावे च राज्ञा यश्चैव सर्वदा ।

[K B4 D3 10 Ca c rp अभारे (Cv has only the paraphrase रघुनि कार्येऽनुचिते); Dn D11 12 आंतरे, D1 अतरे, Cr अभावे (as above) K B4 D3 10 Cc rp भारे (Cv has only the paraphrase गुरुकार्ये), Dn D4 11 12 घाते, Cr भावे (as above) D1 आरभेतैव भारे च B2 अपि, Dn D11 12 अथ (for एव)]

— c) K B2 4 D1–4 6 7 m 8–10 Cv न विकपेत, B1 Dn D11 12 नैव कंपेत, Cr as in text — After 39, D4 reads 41ab (cf v l 38, 41)

40 For S cf v l 43 D9 missing (cf v l 30) K Dn1 D8 om 40, D2 om 40ab (cf v l 28) D5 transp 40 and 41ab — b) B4 प्रिय नैव (for °णां न) Ca as in text — c) D2 न चाभि (for दुःखेन) D1 7 दु त्वम् (for सुखम्) — After 40, D8 ins

118* सम यान सम भोज्य नात्युच्चैर्बहुधा हसेत ।

41 For S cf v l 43 D9 missing (cf v l 30) D2 om 41 D1 3 read 41 after 31, repeating 41cd after 38, D4 reads 41ab after 39, and 41cd after 38, D8 transp 40 and 41ab — a) K B1 3 समवेश, B2 5 D6 सम वेश, B4 D8 10 मम वेप Cs cites सम, Ca वेश — b) D1 3 समितौ (for संनिधौ) B2 वसेत्, D1 5 विशेत्, D8 भवेत (for हसेत्) B1 3–5 Dn D5–7 11 12 नोच्चै मनिहितो वसेत् (B3 4 D5–7 हसेत्) — c) N (except K1 B4 D4 5 7 8) transp मन्त्र and न — d) D1 3 स राजवसतिं वसेत

42 For S cf v l 43 D9 missing (cf v l 30), K1 om 42–43 — b) D7 द्रव्य (for धन) B1 3 D1–3 Ca तत , B2 4 5 Dn D5–8 11 12 अपि (for उप) — c) D1–3 चाहरन् (for हि हरन्) — d) Crp भर्त्सन, Cr वधन (as in text) D2 12 धन (for वधम्) D1 3 °न वधमेव वा (D3 च)

43 For S see below D9 missing, K1 om 43

प्राप्नोति हि हरन्द्रव्यं बन्धनं यदि वा वधम् ॥ ४२
यानं वस्त्रमलंकारं यच्चान्यत्संप्रयच्छति ।
तदेव धारयेन्नित्यमेवं प्रियतरो भवेत् ॥ ४३
संवत्सरमिमं तात तथाशीला बुभूषवः ।

C. 4 133
B 4 4 51
K. 4 5 82

(cf. v 1 30, 42) — [d]) K2 D4 8 10 राज्ञः प्रियो; B3 राज्ञस्तरो — After 43, Dn D4 11 12 ins.

119* एवं सयस्य चित्तानि यततः पाण्डुनन्दनाः ।

☞ For 10–43, S subst.

120* यत्रोपविष्टं सकलं नोपहन्याद्बलीयसः ।
तदासनं राजकुले ईप्सेत मनुजो वसन् ।
(11[ab]) यथैनमत्र चासीनं शङ्केरन्दुष्टचारिणः ।
(11[cd]) न तत्रोपविशेज्जातु यो राजवसतिं वसेत् ।
स्वभूमौ काममासीत तिष्ठेद्वा राजसंनिधौ ।
न त्वेवासनमन्यस्य प्रार्थयेत कदाचन ।
परासनगतो ह्येन परस्य परिचारकाः ।
परिपक्षपकर्षेयुः परिहास्येत साधुभिः ।
(22[ef]) नित्यं विप्रतिषिद्धं तु पुरस्तादासनं सताम् ।
अर्थार्थं हि यदा भृत्यो राजानमुपतिष्ठति ।
(22[ab]) दक्षिणं वाथ वामं वा बाहुमाश्रित्य पण्डितः ।
तिष्ठेद्विनीतवद्राजः पुरस्तान्न पृष्ठतः ।
(22[cd]) रक्षिणामात्तशस्त्राणां पश्चात्स्थानं विधीयते ।
मातृगोत्रे स्वगोत्रे वा नाम्ना शीलेन वा पुनः ।
संप्रहार्थं मनुष्याणां नित्यमाभाषिता भवेत् ।
पूज्यमानोऽपि यो राज्ञा नरो न प्रतिपूजयेत् ।
नैनमाराधयिष्यन्ति शास्त्रा निर्याति नात्मवान् ।
(10[ab]) नास्य युग्यं न पर्यङ्कं नासनं न रथं तथा ।
(10[cd]) आरोहेत्संमतोऽस्मीति यो राजवसतिं वसेत् ।
(40[ab]) यो वै गृहेभ्यः प्रवसन्प्रियमाणमनुस्मरेत् ।
उद्याने नित्यमकल्पो निमन्त्री सयतात्मवान् ।
परीतः क्षुत्पिपासाभ्यां विहाय परिदेवनम् ।
(40[cd]) दुःखेन सुखमन्विच्छेद्यो राजवसतिं वसेत् ।
(38[ab]) अन्येषु प्रेष्यमाणेषु पुरस्ताद्धीर उत्पतेत् ।
(38[cd]) करिष्याम्यहमित्येव यः स राजसु सिध्यति ।
(39[ab]) उष्णे वा यदि वा शीते रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
(39[cd]) आदिष्टो न विकल्पेत यः स राजसु सिध्यति ।
नैव प्राप्तोऽवमन्येत सदा मर्त्यो विशारदः ।
(37[cd]) ऋजुर्मृदुः सत्यवादी यः स राजसु सिध्यति ।
(31[ab]) नैव लाभाद्दर्पमियान्न व्यथेच्च विमानितः ।
(31[cd]) समः पूर्णतुलेव स्याद्यो राजवसतिं वसेत् ।
(37[ab]) अत्येच्छो मतिमाञ्श्रीमाञ्छायेवानपगः सदा ।
दक्षः प्रदक्षिणो धीरः स राजवसतिं वसेत् ।
इतिहासपुराणज्ञः कुशलः सत्कथासु च ।
वदान्यः सत्यवाक्चापि स राजवसतिं वसेत् ।
(24[ab]) न मिथो भाषितं राज्ञो मनुष्येषु प्रकाशयेत् ।
(24[cd]) यं चासूयन्ति राजानः पुरुषं न वदेच्च तम् ।
(42[ab]) नैषां कर्मसु संयुक्तो धनं किंचिदपि स्पृशेत् ।
(42[cd]) प्राप्नुयाद्धाददानो हि बन्धं वा वधमेव वा ।
तुल्योपस्थितयोः पश्यन्मम चान्यस्य चोभयोः ।
अन्यं पुष्णाति मद्धीनमिति धीरो न मुह्यति ।
श्रेयांसं हि परित्यज्य वैद्यः कर्मणि कर्मणि ।
पापीयांसं प्रकुर्वीरञ्शीलमेषां तथाविधम् ।
(14[ab]) नैषां दारेषु कुर्वीत प्राज्ञो मैत्रीं कथंचन ।
रक्षिणश्च न सेवेत यो राजवसतिं वसेत् ।
यदा ह्यभिसमीक्षेत प्रेष्यस्त्रीभिः समागतम् ।
बुद्धिं परिभवेत्तस्य राजा शङ्केत वा पुनः ।
शङ्कितस्य पुनः स्त्रीषु कस्य भृत्यस्य भूमिपः ।
जीवितं साधु मन्येत प्रकृतिभ्यो बलात्कृतः ।
(29[ab]) हर्षवस्तुषु चाप्यत्र वर्तमानेषु केषुचित् ।
(29[cd]) नातिगाढं प्रहृष्टः स्यात्तान्येवास्यानुपूजयेत् ।
हर्षाद्धि मन्दः पुरुषः स्वैरं कुर्वीत वैकृतम् ।
तदस्यान्तःपुरे वृत्तमीक्षां कुर्वीत भूमिपः ।
अन्तःपुरगतो ह्येनं स्त्रियः क्लीबाश्च सर्वशः ।
वर्तमानं यथावच्च कुत्सयेयुरसंशयम् ।
तस्माद्गम्भीरमात्मानं कृत्वा हर्षं नियम्य च ।
नित्यमन्तःपुरे राज्ञो न वृत्तिं कीर्तयेद्बहिः ।
यथा हि सुमहान्सद्यो भिद्यमानो हरेत्सुगमम् ।
एवमन्तःपुरे वृत्तं श्रूयमाणं बहिर्भवेत् ।
या तु वृत्तिरबाह्यानां बाह्यानामपि केवलम् ।
उभयेषां समस्तानां शृणु राजोपजीविनाम् ।
न स्त्रियो जातु मन्येत बाह्यो वाभ्यन्तरोऽपि वा ।
अनुजीविना नरेन्द्रस्तु सृजेद्धि सुमहद्भयम् ।
मत्वास्य प्रियमात्मानं राजरत्नानि राजवत् ।
अराजा राजयोग्यानि नोपयुञ्जीत पण्डितः ।
अराजानं हि रत्नानि राजकान्तानि राजवत् ।
भुञ्जानं न नरं राजा तितिक्षेतानुजीविनम् ।
तस्मादव्यक्तभोगेन भोक्तव्यं भूतिमिच्छता ।
तुल्यभोगं हि राजा तु भृत्यं कोपेन योजयेत् ।
न चापत्येन संप्रीतिं राज्ञः कुर्वीत केनचित् ।
अधिक्षिप्तमनर्थं च द्वेष्यं च परिवर्जयेत् ।
एतां हि सेवमानस्य नरसीमां चतुर्विधाम् ।
द्विधा विच्छिद्यते मूलं राजमूलोपजीविनः ।
एतैस्तु विपरीतायां नरसीमां नराधमः ।
तया कुर्वीत संसर्गं न विरोधं कथंचन ।
बन्धुभिश्च नरेन्द्रस्य बलवद्भिश्च मानवैः ।
साधु मन्येत संसर्गं न विरोधं कथंचन ।
ताभ्यां तु नरसीमाभ्यां विरुद्धस्याल्पतेजसः ।

प्रथमं छिद्यते निद्रा द्वितीये जायते भयम् ।
उद्धृतानां च यो वेषः कुहकानां च यो भवेत् ।
राजवेषं च विस्पष्टं तान्सर्वान्परिवर्जयेत् ।
इतराभ्यां तु वेषाभ्यां परिहास्येत बान्धवैः ।
अपुंभिश्चैव पुंभिश्च स्त्रीभिः स्त्रीदर्शिभिर्नरैः ।
वाक्ये सति न संभाषां जातु कुर्वीत कर्हिचित् ।
प्रतिसंभाषमाणो हि त्रिभिरेतैस्तथैव च ।
श्येनः पेशीमिवादत्ते पुरुषो भूतिमात्मनः ।
ये च राज्ञा च सत्कारं लभेरन्कारणान्तरैः ।
तैश्च सामन्तवृत्तैश्च पूज्यमानो मुनिर्भवेत् ।
न चाप्यचरितां भूमिमसंदिष्टो महीपते ।
उपसेवेत मेधावी यो राजवसतिं वसेत् ।
(23ab) न च सद्दर्शने राज्ञः प्रवन्धमपि सज्जयेत् ।
(23cd) अपि चैतद्दरिद्राणां व्यलीकस्थानमुत्तमम् ।
अर्थकामा च या नारी राजानं स्यादुपस्थिता ।
अनुजीवी तथायुक्तां निध्यायन्दूयते च सः ।
तस्मान्नारीं न निध्यायेत्तथायुक्तां विचक्षणः ।
(28cd) तथा क्षुतं च वातं च निष्ठीवं चाचरेच्छनैः ।
न नर्मसु हसेज्जातु मूढवृत्तिर्हि सा स्मृता ।
(30cd) स्मितं तु मृदुपूर्वेण दर्शयेत प्रसादजम् ।
(28ab) न चाक्षौ न भुजौ जातु न च वाक्यं समाक्षिपेत् ।
न च तिर्यगवेक्षेत चक्षुर्भ्यां सम्यगाचरेत् ।
भ्रुकुटीं न च कुर्वीत न चाङ्गुल्या लिखेन्महीम् ।
न च गाढं विजृम्भेत जातु राज्ञः समीपतः ।
न प्रहृष्येत चासूयेदप्रियेषु च हितेषु च ।
श्रूयमाणेषु वा तत्र दृश्यमाणेषु वा पुनः ।
अथ सद्दृश्यमानेषु प्रियेषु च हितेषु च ।
श्रूयमाणेषु वाक्येषु वर्णयेदमृतं यथा ।
न राज्ञः प्रतिकूलानि सेवमानः सुखी भवेत् ।
पुत्रो वा यदि वा भ्राता यद्यप्यात्मसमो भवेत् ।
अप्रमत्तो हि राजानं रक्षयेच्छीलसंपदा ।
उत्थानेन तु मेधावी शौचेन त्रिविधेन च ।
स्नानं हि वस्त्रशुद्धिश्च शारीरं शौचमुच्यते ।
असक्तिः प्रकृतार्थेषु द्वितीयं शौचमुच्यते ।
राजा भोजो विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
य एतैः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ।
तस्माद्भक्तो हि युक्तः सन्सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
मेधावी धृतिमान्प्राज्ञः संश्रयेत महीपतिम् ।
कृतज्ञं प्राज्ञमक्षुद्रं दृढभक्तिं जितेन्द्रियम् ।
वर्धमानं स्थितं स्थाने संश्रयेत महीपतिम् ।
एष व समुदाचारः समुद्दिष्टो यथाविधि ।
यथार्थान्संप्रपत्स्यन्ते पार्थ राजोपजीविनः ।

[(L 1) T_2 G_2 बलीयसा — (L 2) T_1 सेवेत, G_1 M_1 ईप्सितो — (L 6) M_1 अन्विच्छेत् (for अन्यस्य). G_3 प्रार्थय तु; M प्रार्थयीत — (L 8) G_2 परिगृह्याप°; G_3 परिनिंदाप° (for the prior half) — (L 11) T_1 G_2 M_4 अपि (for अथ) — (L 14) G_1 मातृगोत्रेषु या नाम; G_2 मातृगोत्रेण गोत्रेण; G_3 °त्रे स्वगोत्रेण G_1 स्निग्धास्नि वा पुनः — (L 15) M_{1-3} यजेत (for भवेत्) — (L 16) T_1 न चैतं; G_1 M_1 (also as in text) नरास्र (for नरो न) — (L 17) T G_1 °नमागधपञ्जाः; M_1 (also as in text) °नामागधविस्मृति G_1 गाम्ना निष्या निवारण्यान् (sic) — (L 19) M_4 (sup lin as in text) संमतो (for माल्यितो) — After line 19, T_1 M_4 read lines 24–25 — (L 20) M नाम्नानमत् सम्प्रेत (M_1 °रन) — (L 21) M °मेति M_4 सयत्न, M_2 संस्पर्शे (for निमन्त्री) — (L 23) G_1 दुःस्थम्, G_2 समम् (for सुस्थम्) — T_1 M_4 read lines 24–27 after line 19. — M_2 om lines 25–31 — (L 25) G_2 अथ, G_3 अत्र (for इति) T G_1 M_1 एव — (L 26) G_2 राजादिष्टो नरः सदा (for the posterior half) — (L 27) M_1 आधिष्टन, M_2 आनिष्टन, M_4 आनिष्टेन (for आदिष्टो) — (L 28) T_2 न च; G_1 च; G_2 M_2 नैव — (L 30) G_1 राजा (for स्मावाद्), and इव (for इयात्) T G_2 स्योचावसा° — (L 31) T_1 पूर्णां; G_1 M_1 पूर्णे (for पूर्णं) — (L 32) G_1 अपेक्ष्य T G इङ्गितमान् (for मति°) T G राज्ञः (for धीमान्) T_2 छायेवानुगतः — (L 33) T_1 निरत (for धीर) T_1 M_{1-3} यो (for स) — (L 34) T_2 °पुराणेषु, G_1 °पुराकृत — (L 35) G_2 °न्य° सत्यवादी च — (L 36) G_2 न सत्येषु (for मनु°) — (L 37) G_3 पश्य, M पश्येत् (for पुत्र) — (L 38) T G_1 उप (for अपि) — (L 39) T_2 G_1 अपि (for हि) T_2 यथा, G_1 यथ या, M_1 दृष्ट या (for यन्ध या) G_1 यथम् (for घधम्) — (L 40) M_{1-3} गुल्यायम्यि° — (L 42) G_1 श्रेयस्य, M_{1-2} श्रेयासि M (except M_4) निहितं (for the second कर्मणि) — (L 44) M_2 transp प्राज्ञ° and मैत्री M_{1-3} कदाचन (for कथ°) — (L 45) G_1 रक्षणात्, G_3 रक्षिण, M_1 रक्षण — (L 46) T_2 G_3 M_3 प्रेष्य, G_1 प्रेक्ष्य — (L 48) M (except M_4) स्त्रीभिस् (for स्त्रीषु) M तस्य (for यस्य) T_2 भूपतिं; G_{1-3} भूपति (for भूमिप) — (L 49) T_1 दुर्बलस्य बले स्थित (for the posterior half) — (L 51) T_1 G_2 प्रहृष्येत (for °ष्ट स्यात) — (L 53) T_1 तत्तस्यात°, T_2 G_1 तस्य चात°; G_2 तदास्यात° T_2 वृत्तिम् (for वृत्तम्) — (L 54) T G_2 °गता, G_1 °गतो T G_1 च सर्वत, G_2 सर्वेव च — (L 57) T_1 transp राज° and वृत्ति M_4 वृत्त G_1 बुध (for बहि°) — (L 61) M_1 सुनिर्दोषं (for सम°) — (L 62) M_1 य

अथ स्वविषयं प्राप्य यथाकामं चरिष्यथ ॥ ४४
युधिष्ठिर उवाच ।
अनुशिष्टाः स्म भद्रं ते नैतद्वक्तास्ति कश्चन ।

कुन्तीमृते मातरं नो विदुरं च महामतिम् ॥ ४५
यदेवानन्तरं कार्यं तद्भवान्कर्तुमर्हति ।
तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ॥ ४६ C. 4 135 B. 4 4 53 K. 4 63

(for न) T2 G2 बाह्ये T1 बाह्यतरे, G1 बाह्यांतरे (for बाह्यन्तरे) — (L. 63) Hypermetric! G अनुजीवी (for °जीविना) — (L. 65) G1 नोपजीवति, G3 °युज्येत — (L. 66) G1 M1 अराजा न, G3 अराज न — (L. 67) G1 ह, G2 तु (for न) M प्रभु(M2 प्रयु)ज्ञान हि को राजा (M1 सुज्ञानमिह को राजा) — (L. 70) T2 चापध्येन; M1.2 चाविष्य न — (L. 73) T1 द्विषाणोद्दि°, G2 द्विषा हि न्नि°. T2 G1 M4 °सेविन, M1.5 °जीविनां, M2 3 °सेविन — After line 73, M4 ins

121* अर्था सिध्यन्ति कौरव्य न चार्था प्रतिपान्ति च ।

— (L. 74) M1 °ता यां, and °सीमा T1 °र्थिने, T2 °थिन.. — (L. 78) G2 प्रमिद्धस्य; M1 विहीनस्य (for विरुद्ध°) M °ल्पचेतन.. — (L. 79) G2 भिद्यते, G3 जायते (for छिद्यते) G1 नश्यते (for जायते) — (L. 80) G1 दर्पितानां (for दद्द°), and कुपितानां (for कुहका°) — (L. 81) T1 राजवेषा, M1.2 °वेषः T1 विस्पष्टान्, T2 G1 विद्दिष्ट; M4 5 विस्पष्ट.. — After line 81, G M4 ins.

122* राजवेष हि विस्पष्ट सेव्यमानो न बध्यते ।

(M4 °वेषः. G1 विद्दिष्ट, M4 विधिना G1 सेवानोरि न, M4 सेव्यमानिन G2 वर्धते; M4 सेव्यते) — (L. 82) M2 3 शत्रुभि (for बाल्यैर) — (L. 85) T1 G1 M1-3 5 क्रोमिर (for त्रिभिर्) — (L. 87) T1 राज्ञाभिसत्कारं, M2 राजोप सत्कारं — (L. 88) T1 G2 3 न समसेवेत कर्हिचित् (for the posterior half) — (L. 89) T2 M5 चाप्या°; G1 चान्य°; G2 3 चान्या° G1 सद्दिष्टोपि (for असदिष्टो) — (L. 91) M4(sup lin , orig as above) प्रलम्बम्, M5 अयद्दन् (for प्रलम्बन्) M4 (marg) repeats this line (with v l. ग्रयद्दन् for प्रलम्बम्) — (L. 92) M2 3 स्वर्लोके (for स्वर्लोक°) — (L. 94) G1.2 °जीवितया (G1 °यो) सुखं T2 G2.3 M2 दृश्यते M1 च क , M2 3 नर°, M4 वश ; M. पर (for च स) — (L. 96) M1-3 हीवन; T2 हीव च (for निर्हीव) G1 अर्पे (for आचोत्) — (L. 97) M4 2 ना (for न) — (L. 98) M1-3 स्मृतं (for स्मित) T2 M1.4 5 दुर्नयीत — (L. 99) M4(sup lin as in text) 2 पादौ (for वाक्य) M4(sup lin., orig. as in text) . ग्रामारयेत (for समाश्रिपेत) — (L. 101) G2 M2 भ्रुकुटि — (L. 104) Om. in M1. T G2 M4 स्तूयमानेषु (for श्रूय°) M5 वाक्येषु (for वा तत्र) M1.2 तत्र° (for पुन) — M1 om. line 105 — (L. 106) T2 कत्थयेत्, G1 कर्णयो° (for वर्णयेद्) — (L. 107) M1 न राज्ञां प्रतिकूलेषु — (L. 108) M1.4.5 अस्य (for अपि) M2 3 समया; M5 °पि वा (for भवेत) — (L. 110) T1 M5 द्विविधेन, T2 विनयेन T M2 3 तु (for च) — (L. 112) Om. in G1 M4 5 प्राक्° — (L. 113) G1.3 M1-3 राज° (for राजा) G1.2 नृपति (for भूपति) T1 G3 M1-3 नृप, G1 पति.. — (L. 116) M2 3 वृत्ति°; M5 स्मृति° (for धृति°) T2 M2 सम्प्रयीत, G1 स सेवेत — (L. 117) Om. in G2. G1 3 °भक्त. — (L. 118) Om. in G2. T2 G1 M2 सम्प्रयीत — (L. 119) G2 3 युधिष्ठिर, M3 महीपतिं; M4 यथामति — (L. 120) M यथार्थां T1 M4 (sup. lin) °पद्यते; G3 °पम्स्यत°, M1 °कल्पते, M2 3 °कल्प्यते T2 G पार्था M1 2 °जीविनां, M2 3 °जीविमि°]

44 D2 missing (cf. v l. 30) — [a]) Dn2 D11 M (except M2) इद, Cn इम (as in text) B3 ताता , B4 D2 तात ; D5 S तावत् — [b]) K1 यथादीत°, K2 यथाचारा, D2 4 5 यथाशील, S पूर्वशीला, Ca. v as in text. B2.3.5 Dn D4 11.12 T2 G1 M4 C3 सुसंयुत (cf. Cv), D2 यसंयुय, T1 G2 3 M5 °यय; M1 °यत ; M2.4 (sup lin) °यया — [c]) B2 3 स्वसमय, B4 इम विषय (for स्ववि°) — [d]) B1.2 Dn2 D11.12 T2 M5 Cn.3 करिष्यय — After 44, S ins

123* वैशंपायन ।
स तथेत्यब्रुवन्पार्थां पितृकल्प यशस्विनम् ।
प्रदक्षिणमभिवार्यैनमुपातिष्ठन्परंतपाः ।
तेषां प्रतिष्ठमानाना मध्यांश्च ब्राह्मणोऽजपत् ।
भवाय राष्ट्रलाभाय पराय विजयाय च ।

[(L. 1) M ते (for त) M1 2 4 ऋषिकल्पा, M2 5 ऋषिकल्पं — (L. 4) G2 क्षेमाय; G3 भव्याय (for भवाय) M2 वराय (for पराय)]

Thereafter T2 G M1 2-5 ins a colophon (adhy no T2 4, G M1 2-5 5), on the other hand, T1 M2 (om lines 1, 4-5) cont.

124* ततोऽब्रवीदसौ विप्रो वाचमाशी प्रयुज्य च ।
स्वराज्यप्रतिलाभाय शत्रूणां मर्दनाय च ।
स्वस्ति वोऽस्तु शिव पन्था द्रक्ष्यामि पुनरागतान् ।
इत्युक्ता हृष्टमनसो गुरुणा तेन धीमता ।
युधिष्ठिरमुखा सर्वे गन्तु समुपचक्रमु ।,

which is followed by a colophon (adhy no · 5) Thereafter S begins a fresh adhy with 49[ab] (preceded by वैशंपायन)

4.130 1.54 वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्ततो राज्ञा धौम्योऽथ द्विजसत्तमः ।
अकरोद्विधिवत्सर्वं प्रस्थाने यद्विधीयते ॥ ४७
तेषां समिध्य तानग्नीन्मन्त्रवच्च जुहाव सः ।
समृद्धिवृद्धिलाभाय पृथिवीविजयाय च ॥ ४८
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ।
याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य षडेवाथ प्रवव्रजुः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वैशंपायन उवाच ।

ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्ततायुधकलापिनः ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः कालिन्दीमभितो ययुः ॥ १
ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ।

---

45 D9 missing (cf v 1 30) — a) S °शिष्टोस्मि — b) T G1 तत् (for एतद्) — c) K1 D5 वा, D1-3 10 G2 3 M च (for नो) — d) T M1 3 पितर (for विदुरं) B Dn D4-8 11 12 वा (for च)

46 D9 missing (cf. v 1 30) — a) K अत्र (for एव) — b) Dn1 D2 4 5 7 10 S वक्तुम् (for कर्तुम्) A few MSS अर्हसि — c) D5 वारणाय T G1 तु, G2 3 M सु (for अस्य) — d) T1 G भवाय, T2 M अभयाय (for जयाय)

47 D9 missing (cf. v 1 30) T2 om 47–48, T1 G M om 47

48 D9 missing (cf v 1 30) T2 om 48 (cf v 1 47) — b) K आदरात् (for मन्त्रवत्) K D8 transp च and स — For 48, S (T2 om) subst

125* तेषां प्रतिष्ठमानाना धौम्यो मन्त्रांस्तथाजपत् ।
सर्वविघ्नप्रशमनानर्थसिद्धिकरास्तथा ।
तत पावकमुज्ज्वाल्य मन्त्रहव्यपुरस्कृतम् ।

[(L 1) T1 G1 अथ, M1 3 5 तदा (for तथा) — (L 2) G2 3 सर्व° (for अर्थ°)]

Thereafter S (except T2) reads 49^{cd}

49 D9 missing (cf v 1 30) S reads 49^{ab} after the colophon mentioned at the end of v 1 44 Before 49^{ab}, D6 S ins वैश° — a) B2 Dn1 D1-3 7 8 10 अग्नीन्, T1 G2 3 M तेग्निं; T2 तेग्नीन्, G1 ते त (for अग्नि) B4 Dn1 D8 10 11 T2 प्रदक्षिणीकृत्य, D5 G3 °क्षिणीकृत्वा — b) S ब्राह्मण च (T M1-3 °णांश्च) पुरोहित — After 49^{ab}, S (except T2) ins

126* अभिवाद्य तत सर्वे प्राद्रवन्सह कृष्णया ।

[T G1 3 प्रस्थातुमुपचक्रमु (for the posterior half)]
— S (except T2) reads 49^{cd} after 125* (cf v 1. 48) — d) D1-3 पाण्डवास्ते प्र°, D4 7 पाण्डवाथ प्र°, S सर्व एव महारथाः. — After 49, N (D9 missing for lines 1–3) ins

127* गतेषु तेषु वीरेषु धौम्योऽपि जपतां वर ।
अग्निहोत्राण्युपादाय पाञ्चालानभ्यगच्छत ।
इन्द्रसेनादयश्चैव यथोक्ता प्राप्य यादवान् ।
रथानश्वांश्च रक्षन्त सुखमूषु सुसंवृता ।

[Cf 140* — (L. 1) B1 3 पार्थेषु, B2 D2 धीरेषु, Dn2 D11 12 वृरेषु (for वीरेषु) B (except B4) Dn D5-7 11 12 अथ (for अपि) — (L 2) Many MSS पचालान् D4 अभ्यपद्यत — (L. 3) D1 3 इमान्, D8 अपि; D10 अथ (for एव) K1 D1-3 5 यथोक्तान्; D7 यथोक्तं. — (L 4) D4 सुसयता ; D5 सुसहृता]

D8 (corrupt) cont

128* तेन न्यपुर्यदुदरे मुदिता परिवारिता ।
इति युधिष्ठिरशासनमक्ष्यते
नतिपरा रथसूतससादिन ।
द्रुततर समुपेत्य तदा सुत
प्रतिदिन व्यदधुर्हृदि मङ्गलम् ।

On the other hand, S (except T2) ins after 49

129* प्राद्रवन्सह धौम्येन बद्धशस्त्रा वनाद्वनम् ।

Colophon — *Adhy name* B1 3 D10 धौम्यवाक्य; B2 5 D6 धौम्यशिक्षा, B4 धौम्यशिक्षा अज्ञातवासप्रस्थान, D1-3 धौम्यानुशासनमानुयात्रिकसम्प्रेपण (D2 °त्रिकमन्त्रण), D4 धौम्यानुशासन, G2 M1 अनुजीविवृत्तकथन (M1 °जीविवर्तन) — *Adhy no* (figures, words or both) K B4 D5-7 9 10 T2 4, D4 3, T1 G M 5 — *S'loka no* D1 55, G3 78

5

1 S (except T2) om वैश° — b) K यथायुध°, B1 Dn D2 4 7 9 11 12 तथा बद्ध°, D1 3 8 तथायुध°, D5 तत्रायुध°, S धनुर्बाण°, Cn np as in text ❀ Cs पाठान्तरे सज्जीकृतधनुषः। (cf Cn)❀ — cd) S अगच्छन्भीमधन्वान°

वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः ॥ २
विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वासा महाबलाः ।
उत्तरेण दशार्णांस्ते पाञ्चालान्दक्षिणेन तु ॥ ३
अन्तरेण यकृल्लोमाञ्शूरसेनांश्च पाण्डवाः ।
लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशन्वनात् ॥ ४
ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत् ।
पश्यैकपद्यो दृश्यन्ते क्षेत्राणि विविधानि च ॥ ५
व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति । C. 4. 147 B. 4. 5. 6 K. 4. 6. 17

कान्दकायमुना नदीं — After 1, S reads 3^{c}–4^{b}

2 ^{a}) Cc.rp तन्या, Cr तत (as in text) Dc T G वे तन्या, M1–3 कालिंदी, M4 5 कालिंद्या (for ततस्ते) G2 3 कूल (for तीर) — B2 ins after 2^{ab} D5, after 2

130* सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च मारयन्ति च सर्वशः ।
[D5 मारुतश्च सर्वत]

N ins after 2^{ab} (B2, after 130*)

131* निवृत्तवनवासा वै स्वराष्ट्रं प्रेप्सवस्तदा ।
[K1 °वासा यै, K2 °त्ता वनवासांच, B1. 2. Dn D11. 12 °वासा हि, B2 °त्ता वनवासा हि, B4 D2 6 °त्ता वनवासाद्द्वि, D. निर्गता वनवासाद्द्वि, D7 °वासाद्द्वि, D8 10 °वासान्ते K1 D1. 2 5 9 स्वराष्ट्र, B2 स्वराज्य, D4 स्वराज्य. B3 5 D1–3 तथा; D11. 12 सदा]

On the other hand, S ins after 2^{ab}

132* तत्र प्रत्यक्प्रयातास्ते सक्रामन्तो वनाद्वनम् ।

— ^{cd}) S (except M1. 2) वसाना (for वसन्तो) D5 transp गिरि° and वन° S वन° (for गिरि°) D4 S रमणीयेषु (for वन°) D7 8 धन्विन कवचान्विता (for वन° etc.) — After 2, D5 ins 130*, while S ins

133* पल्वलेषु च रम्येषु नदीना सगमेषु च ।
द्रुमाञ्शानाविधाकारांस्तानाविधफलाकुलान् ।
कुसुमाढ्यान्मन कान्तान्सुमगन्धमनोरमान् ।
[(L. 3) T2 M4 5 °गन्धान्मनो°]

T1 cont

134* चम्पकान्यकुलांश्चैव पुंनागान्केतकीस्तथा ।
पारिभद्रान्करञ्जांश्च अन्यांश्च विविधान्द्रुमान् ।

T1 cont G M ins after 133*

135* पार्थाः निरीक्षमाणाश्च तान्द्रुमान्पुष्पमालिन ।
जिघ्रन्त पुष्पगन्धांश्च सुसुगन्धान्मनोरमान् ।
[(L. 1) T2 पुष्पमालिन]

3 ^{a}) K मृगजातींश्च, B. D7 9 °यूथानि — After 3^{ab}, S ins.

136* उषित्वा द्वादश समा वने परपुरंजया ।

— S reads 3^{c}–4^{b} after 1 — ^{c}) B1 °र्णान्वै, D8 10 °र्णांस्तु, S °र्णाना — ^{d}) A few MSS पचालान K B2 5 D (except D. 7 9) च (for तु) Ca cites entire line as in text.

4 For S cf. v l. 3 — ^{a}) B3 4 D6 सकृल्लो°, D1–3 8 वृहल्लो°; D7 तु मत्स्याना, S यकृल्लोम्ना (T G1 °म्न), Cv as in text K अनतरेण स(K1 श)कृल्लोमा(K2 °मान्) ❀Ca यकृल्लोमशूरसेनानां मध्येन ।❀ — ^{b}) D7 9 पट्चरान् (for च पाण्डवा) Ca cites पाण्डवा — ^{c}) K2 D1m गुणान्, D2 लुब्धान्, D7 लब्धु, D10 ऋद्धिं, S वेद (T2 देश, G1 देव, M3 वेदान्) D6 कराला, D7 प्रसाद, G2 पुराण (for ब्रुवाणा) S (except T1 G1) मात्स्य° Co cites लुब्धा, Cr v लुब्धा ब्रुवाणा — ^{d}) B4 D3 विषयान् S तदा (for वनात्) K प्राविशन्विषय शनै — Cs cites (in prose order) मत्स्यस्य लुब्धा ब्रुवाणा विषय प्राविशन्, Ca cites entire line as in text. — After 4, N ins.

137* धन्विनो बद्धनिस्त्रिंशा विवर्णा श्मश्रुधारिण ।
[K °स्त्रिशान् K2 विवर्णान् K1 विवर्णे अपयुधा° (sic)]

B1. 3 D. cont

138* गवाढ्यमर्थसपन्न हृष्टपुष्टजनावृतम् ।
[B1 °मनुम°, B3 °मक्षम°. D5 °समायुत (for °जनावृतम्)]

On the other hand, S ins after 4

139* तत्र धौम्य महात्मान पाण्डवेया व्यसर्जयन् ।
अग्निहोत्रं परिचरन्सोऽक्षुद्रोऽवसदाश्रमे ।

T1 cont.

140* तदस्तेषु प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
इन्द्रसेनमुखाश्चैव यथोक्त प्राप्य निर्वृता ।
रथानश्वांश्च रक्षन्त सुखमूषु सुसवृता ।
[Cf. 127*]

5 Before 5^{cd}, S (except G1 M2) ins. द्रौपदी. — ^{c}) K M3 4 (*sup lin* as in text) एकपत्न्यो; all *comm* एकपद्य (as in text), Crp (Dev) एकपद्या and एकमार्गा (?) B1. 8 प्रासादा पथि दृ°. — ^{d}) D4 च गृहाणि (for विविधानि) S क्षेत्र(T2 °त्र, M5 °त्रै)गो(T1 को)ष्ठसमावृता (M1 °वृते, M4 *sup lin* °गता, M5 °श्रिता) — After 5, S ins

141* वृक्षाश्चोपवनोपेतान्प्रासाणा नगरस्य च ।

6 ^{a}) B Dn D1–7 10–12 °मेहापरां (Cr also अपरा) रात्रिं, D8 वसामोद्यात्र वै रात्रिं, D9 °इह वय रात्रिं; T2 G1 वसामोत्र परा रा° — After 6, D6 ins.

142* तच्छ्रुत्वा वचन तस्या प्राह राजा युधिष्ठिर ।,

while S (M om. line 1) ins

143* युधिष्ठिर ।
इमां कमलपत्राक्षीं द्रौपदीं माद्रिनन्दन ।
बाहुभ्या परिगृह्येना मुहूर्तं नकुल व्रज ।

147 .6 .17 वसामेह परां रात्रिं बलवान्मे परिश्रमः ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

धनंजय समुद्यम्य पाञ्चालीं वह भारत ।
राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराडिव ।
संप्राप्य नगराभ्याशमवतारयदर्जुनः ॥ ८
स राजधानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत् ।
क्वायुधानि समासज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ ९
सायुधाश्च वयं तात प्रवेक्ष्यामः पुरं यदि ।
समुद्वेगं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ १०
ततो द्वादश वर्षाणि प्रवेष्टव्यं वनं पुनः ।

नेतो दूरे विराटस्य नगरं भरतर्षभ ।
राजधान्यां निवत्स्याम सुमुक्तमिव नो वनम् ।
नकुल ।
पूर्वाह्णे मृगयां गत्वा वने विद्धा महामृगाः ।
अटवी च मया दूरं सृता मृगवधेप्सुना ।
विषमा ह्यतिदुर्गा च वेगवत्परिधावता ।
सोऽहं घर्माभितप्तो वै नैनामादातुमुत्सहे ।
युधिष्ठिर ।
सहदेव त्वमादाय मुहूर्तं द्रौपदीं नय ।
राजधान्यां निवत्स्याम सुमुक्तमिव नो वनम् ।
सहदेव ।
अहमप्यस्मि तृषित क्षुधयाभिप्रपीडित ।
श्रान्तो घर्माभितप्तो वै नैनामादातुमुत्सहे ।

[M transp lines 2 and 3 — (L 2) T2 transp बाहु° and मुहू° M °भ्यां नकुलादाय T1 °तं नकुलोद्वह, M °तं द्रौपदीं नय — (L. 3) M इतो दूरे (*or* दूर). T1 G नगरी — (L 5) G2 M5 मया (for महा) — (L 6) G2 भ्राता, M4 (*sup lin* as above) गता (for सृता) — (L 11) T1 G2 M1 8 त्रिदश्च (for तृषित) T2 G3 °या परिपी°; M5 °या च प्रपी° — (L 12) T2 परिश्रांतश्च भद्रं ते (for the prior half)]

7 ^{ab}) B1 8 उपागम्य; D5 समुद्गम्य D1-8 द्रौपदीं (for पाञ्चालीं) — For 7^{ab}, S subst

144* एहि वीर विशालाक्ष वीरसिंह इवार्जुन ।
इमा कमलपत्राक्षीं द्रौपदीं द्रुपदात्मजाम् ।
परिगृह्य मुहूर्तं त्वं बाहुभ्यां कुशलं भज ।

[(L 1) T2 G1 भो भो (for एहि) T1 G M1 द्रुत° (for वीर°)]

— ^{c}) D4 8 °धानीं D8 प्रवेश्यामो (for निव°) — ^{d}) D4 तु, D8 10 स (for च) S सु(G M8 वि)मुक्तमिव नो वन (cf 143*)

8 After वैश°, S ins

145* गुरोर्वचनमाज्ञाय संप्रहृष्टो धनंजय ।

— ^{a}) M4 तत (for अर्जुनस्) S पार्थ (for तूर्णं) — ^{b}) B2 नाग°; D4 पक्षि°, S हस्ति° (for गज°) — After 8^{ab}, S ins

146* प्रव्रमाज महाबाहुरर्जुन प्रियदर्शन ।
जटिलो वल्कलधर शरतूणधनुर्धर ।
स्कन्धे कृत्वा वरारोहां बालामायतलोचनाम् ।

[(L 1) M2 8 °दर्शना, M8 परवीरहा — (L. 2) T2 G2 °तूणी]

— ^{c}) S (M1 *sup lin*) आनीय (M2-4 आगम्य) (for संप्राप्य) Some MSS अभ्यासं — ^{d}) B1 D8 7 अवा° K2 M (except M8) अच्युत (for अर्जुन) D1 2 4 G1 °यतार्जुन (D4 °च्युत) — After 8, S ins (an additional) colophon (*adhy no* 6)

9 Before 9, S reads वैश° — ^{b}) S पार्थिवो (for कौन्तेयो) — ^{c}) D4 समावेश्य; D10 समाधाय; Co as in text — ^{d}) D1-8 प्रविशाम — For 9^{cd}, S subst.

147* इमानि पुरुषव्याघ्र आयुधानि परंतप ।
कस्मिन्न्यासयितव्यानि गुप्तिश्चैषां कथं भवेत् ।

10 ^{ab}) D4 S हि (for च) K सम (for वय) B D (except D1-4) transp वय तात and प्रवे° — ^{cd}) D4 आशकां तु (for समु°) D8 10 पुर° (for जन°) B2 D4-6 transp जनस्यास्य and करि°. — After 10, B Dn D8 6 10-12 S ins

148* गाण्डीव च महद्गाढं लोके च विदितं नृणाम् ।
तच्चेदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयम् ।
क्षिप्रमस्मान्विजानीयुर्मनुष्या नात्र संशय ।

[(L 1) S हि (for च) D5 महाह्राद, D6 महानाद; D10 महाभाग, S नरव्याघ्र (M8 महच्चाप) B1 8 धनु (for नृणाम्) S त्रिषु लोकेषु विश्रुत (for the posterior half) — After line 1, S ins

149* कथं नाविष्कृता स्यामो धार्तराष्ट्रस्य मारिष ।

— (L 2) T G यदीद धनुरादाय D8 M8-5 गच्छेम; M2 गच्छाम T G चरेम सजने पुरे (T2 पदे) Ca cites तच्चेदायुध, Cr तच्चेत्, Crp (DI) तदेव — (L. 3) D8 6 क्षिप्रं न. संविजा°, T G क्षिप्र न प्रतिजा°; M क्षिप्र न समजा°]
D5 marg cont

150* आशका च करिष्यामो जनस्यास्य न संशय ।

एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ ११
अर्जुन उवाच ।
इयं कूटे मनुष्येन्द्र गहना महती शमी ।
भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः ॥ १२
न चापि विद्यते कश्चिन्मनुष्य इह पार्थिव ।
उत्पथे हि वने जाता मृगव्यालनिषेविते ॥ १३
समासज्यायुधान्यस्यां गच्छामो नगरं प्रति ।
एवमत्र यथाजोषं विहरिष्याम भारत ॥ १४
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा स राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
प्रचक्रमे निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ ॥ १५
येन देवान्मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत् । C. 4. 159 B. 4.5.18 K. 4 7 19

11 S transp 11^{ab} and 11^{cd} — ^{a}) S भूयो (M3 बुध्या) (for वत्तो) — ^{b}) K2 D1–3 वनवास्यो, B3 D5–7 9 वस्त्रव्यानि, S प्रविशेम (for प्रवे°) K2 D1–3 हि न, B1.8–5 Dn D5–7 9 11.12 वने, T2 G3 M1–3 5 वय (for वन) T1 G1.2 M4 वय, T2 G3 M1–3 5 वन (for पुन) K1 प्रवेष्टव्यानि न॰ पुन Cv cites (in prose order) न एकस्मिन्ज्ञातेऽपि — D10 om. 11^{cd} — ^{d}) B3 D5 °ज्ञान; D3 °ज्ञाते, D4 °ज्ञाता, D8 परिज्ञाता B2 पुरा, D5 7 तदा (for तथा) Cv cites नस्त्रया S समय न (T2 G2 8 नो, G1 ना) व्यतीत्य च — After 11, S (M1.2 om. lines 1 and 2) ins.

151* तस्माच्छस्त्राणि सर्वाणि प्रच्छाद्यान्यत्र यत्र वा ।
प्रविशेम पुर श्रेष्ठ तथा सम्यक्कृत भवेत् ।
वैशंपायन॰ ।
अजातशत्रोर्वचन श्रुत्वा चैव महायशा॰ ।
उवाच धर्मपुत्र तमर्जुन परवीरहा ।

[(L. 1) T2 G2.3 transp शस्त्राणि and सर्वाणि M3 प्रच्छन्न न्यस्य यत्र ह, M4 प्रच्छन्नान्यत्र तत्र वै (sup lin प्रच्छन्न न्यस्य कुत्रचित्), M5 प्रच्छन्नान्यत्र यत्र वा — (L. 2) T2 पुरश्रेष्ठ]

12 S om अर्जुन उ° — ^{a}) S वने (for कूटे) — ^{b}) B1 D1.2 5 7 Cr गहने, Cc v rp (Catur) as in text D8 वर्तते, Ca v महती (as in text) S महती दृश्यते शमी

13 S transp 13^{ab} and 13^{cd}. — ^{a}) D6 om अत्र, D2 अद्य (for अपि) S न चास्या चारमि(T G सचरि, M1 च चरि)ष्यति — ^{b}) K2 Dn1 इव, B Dn2 D5–12 इति (for इह) K भारत, B D (except D1–4) मे मति (for पार्थिव). S मनुष्या पार्थ (T2 पथि) केचन (G2 3 कानने) — After 13^{ab}, N ins

152* योऽस्मान्निदधतो द्रष्टा भवेच्छस्त्राणि पार्थिव ।

[D1–3 8 दृष्ट्वा (for द्रष्टा), and हरेत् (for भवेत्) B3 D4–6 8 10 अस्त्राणि (for शस्त्राणि) B1.3 D4 भारत; B2 4 5 D2.5–7 9 10 पांडव, Dn D11.12 पाण्डवा, D8 पाडव Cc cites (in prose order) शस्त्राणि निदधतोऽस्मान् द्रष्टा भवेत् Ca.v cite निदधत]

S transp 13^{ab} and 13^{cd}, and then after 13^{ab} ins

153* धनुर्मि पुरुष कृत्वा चर्मकेशास्थिसवृतम् ।
उद्बन्धमिव कृत्वा च धनुर्ज्यापाशसंवृतम् ।
[(L. 2) M मनुज (M5 पुरुष) पाश°]

M cont T G ins after 14

154* एव परिहरिष्यन्ति मनुष्या वनचारिण ।

T G cont M ins after 14

155* अत्रैवं नावबुध्यन्ते मनुष्या केचिदायुधम् ।

— ^{c}) S °ये चापि जातेय — ^{d}) K1 D6 मृगव्याडनि°, T G अमनुष्य° (G1 °व्यानुपेवित), M निर्जने गहने वने — After 13, T2 ins

156* विपुलाकीर्णशाखा च वायसैरुपसेविता ।
स्नेहानुबद्धा पश्यामि दुरारोहामिमा शमीम् ।

T2 cont. N ins after 13

157* समीपे च श्मशानस्य गहनस्य विशेषत॰ ।

[Dn2 D11 वा, D1–3 हि (for च) D10 समीपत॰ (for °पे च) D4 दुःप्रवेशे (for गह°)]

14 ^{a}) B2 Dn D11.12 समाधायायुध शम्यां Ca cites समासज्य S अस्मासायुधमासज्य — ^{b}) T G1 M गच्छाम (M2 गच्छेम) B1.3.4 D4 S वय (for प्रति) — ^{c}) B (except B2) Dn D5 6 11.12 यथायोगं, D2 4 8 10 °सौख्य, Ca o °जोष (as in text) — ^{d}) S विहराम (G1 विच°, G2 3 °रामो, M1 °रेम) यथासुख — After 14, T G ins 154*, M ins 155*, and finally K2 ins a passage given in App I (No 2)

15 M1–3 om वैश° — ^{b}) B1.3 धर्मपुत्र, B2 Dn1 D4 धर्मराज (for धर्मा°) S धनजय (for युधि°) — After 15, S ins

158* तानि सर्वाणि सनह्य पञ्च पञ्चाचलोपमा॰ ।
आयुधानि कलापाश्च निस्त्रिंशाश्चातुलप्रभान् ।

[(L. 1) T1 G3 संगृह्य M (except M2) °चलोपमान्. — (L 2) M5 कलापानि M1.3.4 (sup lin. as in text) °तुलोपमान्, M5 °चलप्रभान्]

T1 G (G1 om. line 3) cont.

159* ततो युधिष्ठिरो राजा सहदेवमुवाच ह ।

9 18 20 स्फीताञ्जनपदांश्चान्यानजयत्कुरुनन्दनः ॥ १६
तदुदारं महाघोषं सपत्नगणसूदनम् ।
अपज्यमकरोत्पार्थो गाण्डीवमभयंकरम् ॥ १७
येन वीरः कुरुक्षेत्रमभ्यरक्षत्परंतपः ।
अमुञ्चद्धनुषस्तस्य ज्यामक्षय्यां युधिष्ठिरः ॥ १८
पाञ्चालान्येन संग्रामे भीमसेनोऽजयत्प्रभुः ।
प्रत्यषेधद्बहूनेकः सपत्नांश्चैव दिग्जये ॥ १९
निशम्य यस्य विस्फारं व्यद्रवन्त रणे परे ।
पर्वतस्येव दीर्णस्य विस्फोटमशनेरिव ॥ २०
सैन्धवं येन राजानं परामृषत चानघ ।
ज्यापाशं धनुषस्तस्य भीमसेनोऽवतारयत् ॥ २१
अजयत्पश्चिमामाशां धनुषा येन पाण्डवः ।

आम्छ्रोमा शमी वीर निधत्स्वेहायुधानि न ।
इति संदिश्य त पार्थं पुनरेव धनजयम् ।
अब्रवीदायुधानीह निधातु भरतर्षभ ।

16 Before 16, T1 G2 ins वैरां°, G3 युधिष्ठिर — After 16a, S ins

160* पिशाचोरगराक्षसान् ।
निवातकवचांश्चापि पौलोमांश्च परंतप ।
कालकेयाश्च दुर्धर्षान्

— b) B (except B4) Dn2 D1 3 6 10-12 S सर्वांश्च (for सपांश्च) — d) K B1 3 5 Dn D7 9 11 12 कुरुपुगव ; B4 °नदन, D1-3 पाहु°.

17 a) D6 T1 M2 तं (for तद्). T1 G M उदग्र (for उदार) T2 तदग्र च (for तदु°) B (except B5) D1-5 7 8 10 T G1 M1 महाघोरं; G2 3 °वेग — b) K °सेवित; Dn D11 12 सपत्नवर°; D2 °जन° — c) S (except T2) अमज्य — d) D3.4 7 9 गांजीव B Dn2 D3 5 6 11 12 सु (D3 स, D6 च)भयकर (for अभ°)

18 M3 om 18ab — S ins after 18ab (M5, om lines 1 and 2, after 17)

161* जृम्भिते च धनुष्यग्र्ये ज्यामार्थं नृपसत्तम ।
धर्मपुत्रो महातेजा सर्वलोकवशीकरम् ।
भुजगभोगसदृश मणिकाञ्चनभूषितम् ।
वित्रासन दानवाना राक्षसानां च नित्यश ।

[(L 1) G2 3 धनुश्रेष्ठे, M1 4 (sup lin) धनुष्यस्मिन्; M5 °ष्यत्र. T1 अजृम्भयत तच्छ्रेष्ट — (L 2) T1 °वशंकर, G2 3 °वशीकृत — (L 3) T1 M1 4 मणिप्रवर°, G1 3 °भूषण, G2 महाकांचन°]

— cd) S धनूरत्न महातेजा जृम्भयामास पांडवः

19 a) A few MSS पचालान् — c) D4 प्रत्ययुध्यत्, G1 विप्रपेधत — d) S (except M1 2) अपि (for एव)

20 a) S (except T1) Ca विष्फार; Co as in text — b) B1 व्यद्रव्यश्च, B3 D1 7-9 S विद्रवति, B5 प्राद्रवत; D4 विद्रवते. Dn1 रणात् (for रणे) B1 3 रिपून् (for परे)

21 a) D5 7 चैव (for येन) M5 संग्रामे (for राजान) — b) B2 4 D3 10 Ca 9 पर्यामृषत; B5 D1-3 6 पर्यामृशत, D5 पर्यामर्षत,' D7 पर्यमर्षत; D9 प्रत्यषेधत; Cv as in text B (except B3) D2 6-8 चानघ (D8 °घं); D4 भारत; D2 पांडव Dn D11 12 पर्यामृषितवानथ; S जित्वा क्रुद्ध परामृशत — After 21ab, S (M5 om line 3) ins

162* येन क्रोधवशाञ्जघ्ने पर्वते गन्धमादने ।
दिव्य सौगन्धिक पुष्प येनाजैषीत्स पाण्डव ।
त्रिगर्तान्येन सग्रामे जित्वा ग्रैगर्तमानयत् ।
इन्द्रायुधसमस्पर्श वज्रहाटकभूषितम् ।

[(L 1) M5 तत्र (for जघ्ने) G3 राक्षसान् (for पर्वते). — (L 2) M4 sup lin अनैषीत G परतप (for स पाण्डव)]

— c) B1 3 ज्यां तस्य; Dn2 D11 ज्यां तां स; D12 ज्यात स; Co ज्यापाश (as in text) B1 3 वीरो (for तस्य) — d) K °नोप्यवातरत — After 21, S ins

163* नकुलं पुनराहूय धर्मराजो युधिष्ठिर ।
उवाच येन सग्रामे सर्वशत्रूञ्जिघांससि ।
सुराष्ट्राञ्जितवान्येन शार्ङ्गगाण्डीवसनिभम् ।
सुवर्णविकृत सारमिन्द्रायुधनिभ वरम् ।
तवानुरूप सुदृढ चापमेतदलंकृतम् । [5]
तस्त्रसयित्वा ज्यापाश निधातु धनुराहर ।
सहदेवं च सप्रेक्ष्य पुनर्धर्मसुतोऽब्रवीत् ।
कलिङ्गान्दाक्षिणात्यांश्च मागधांश्चारिमर्दन ।
येनैव शत्रून्समरे अधाक्षीररिमर्दन ।
तस्त्रसयित्वा ज्यापाश निधातु धनुराहर । [10]

[M2 4 5 transp lines 1-6 and 7-10 G1 om. lines 1-2 After line 2, M1 reads line 6 (for the first time) and then 22ab — (L. 3) Om in G1 M1 3 M2.4 सुराष्ट्र M3 °धन्विन (for °संनिभम्). — After line 3, M4 reads 22ab — (L. 4) Om in G1 M2 3 °युधवरोपम — G1 M1 3 om line 5 — (L 6) Om in G1 T ज्यापाशान् T2 निधाय M1 धनुराहरत्, M3 समुपाहर — M3 om lines 7-10 — (L. 8) T1 °मर्दनान्, G1 3 M2 °मर्दन , M1 4 (sup lin) अपि दिग्जये — (L 9) G2 3 सग्रामे (for समरे) T1 न्यधाक्षी , T2 न्यधा°; G1 M5 °क्षीद्, G3 ह्यधा°; M1 2 न्यधा° — (L 10) T ज्यापाशान् T2 निधाय]

— M1 cont. M2 ins after line 6 of the same

तस्य मौर्वीमपाकर्षच्छूरः संक्रन्दनो युधि ॥ २२
दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत्प्रभुः ।
अपज्यमकरोद्वीरः सहदेवस्तदायुधम् ॥ २३
खड्गांश्च पीतान्दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् ।
विपाठान्क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह ॥ २४
तामुपारुह्य नकुलो धनूंषि निदधत्स्वयम् ।
यानि तस्यावकाशानि दृढरूपाण्यमन्यत ॥ २५
यत्र चापश्यत स वै तिरो वर्षाणि वर्षति ।
तत्र तानि दृढैः पाशैः सुगाढं पर्यबन्धत ॥ २६
शरीरं च मृतस्यैकं समबध्नन्त पाण्डवाः ।
विवर्जयिष्यन्ति नरा दूरादेव शमीमिमाम् ।
आबद्धं शवमत्रेति गन्धमाघ्राय पूतिकम् ॥ २७ C. 4 173 B. 4 5 32 K. 4 7 45

---

passage (cf. 22^{ab})

164* अजयद्दक्षिणामाशां धनुषा येन पाण्डव ।

Thereafter M1 repeats line 10 of 163* — M2 ins after 164* M3, after 22^{ab}

165* तदमज्यं धनुश्चक्रे नकुलो धनुरात्मन ।
कलिङ्गान्दाक्षिणात्यांश्च येनाजयदरिंदम ।

22 T G M5 om. 22–23, M2 om. 22 M1.4 read 22^{ab} after line 3 and 6 of 163* — After 22^{ab}, N ins

166* माद्रीपुत्रो महाबाहुस्ताम्राक्षो मितभाषिता ।

[B (except B4) D3 7 9 ताम्राक्षो B1.2.5 D6 [ऽ]मित॰विक्रम , B2 Dn1 D1.9 °भाषित , B4 D3 °भाषिण , D7 मृदु°]

— After 22^{ab}, M3 ins 165* (cf. v l. 21) — M1.3 om. 22^{cd}, M4 om. 22^{c}–23^{d} — ^{c}) D1-3 तस्मात् (for तस्य) K2 समाकर्षत्; D7 अपाकर्षत्, D8 अपाकार्षीत्, Ca as in text. — ^{d}) B1.3 संहननो, Ca.c v संक्रन्दनो (as in text) B1.3 D4 युवा (for युधि) — After 22, N ins

167* कुले नास्ति समो रूपे यस्येति नकुलः स्मृतः ।

[D4 चले (for कुले), and यस्य (for रूपे) B3 कुले यस्यास्ति न समो, Cc.r as above (but in prose order) B3 रूपेण (for यस्येति) D1-3 नकुलस्तेन स (D3 म-) स्मृत D4 reads रूपेण यशसा श्रिया for the posterior half, and cont

168* तेन तस्याभवन्नाम नकुलेति धनंजय ।]

23 T G M4 5 om. 23 (cf. v l 22) — ^{ab}) M1 अजयद्दक्षिणामाशां धनुषा येन पाण्डव (=164*) — After 23^{ab}, M1 ins line 10 (with v l धनुराहरत्) of 163*, while M2 3 ins

169* यस्माल्लघुतरो नास्ति किंचिद्योद्धास्मि चर्मणि ।

M1 om 23^{cd}. — ^{c}) M2 3 अमज्यम् (for अपज्यम्) — ^{d}) B2 M2 3 स्तमायुध, D2-4 8 तयायु°

24 ^{a}) D1-4 सु- (for the first च) K1 पानान्, B1.2.5 Dn D6 11.12 दीप्तान्, D5 दीर्घान् (for पीतान्) B4 तीक्ष्णाग्रान्; Dn2 D8 दीर्घांश्च, D5 दीप्ता च B3 (in as in text) खड्गान्दीर्घान्कलापांश्च, D7 खड्गान्दीर्घानदीप्तांश्च, D9 खड्गान्दीर्घान्प्रदीप्तांश्च, S दीर्घांश्च खड्गान् सुदृढान् (M3 विमलान्), Cc पीतान्दीप्तांश्च खड्गांश्च Ca cites पीतान् and दीर्घान्, Cr अदीर्घांश्च, Crp (Dev) पीनदीर्घांश्च — ^{b}) B3 तोमरांश्च (for कला°), cf. Cs तोमरो हस्तक्षेप्यो बाण S निशितान् (M2 विमलान्, M3 विपुलान्) कनकत्सरून् Ca.v cite कलापान् and महाधनान् — ^{c}) S विविधान्क्षुरनाराचान् — ^{d}) Dn2 D11.12 निदधे S निस्त्रिंशा(M2 3 असज्ञा)श्च शरानपि — After 24, Dn D9 11 12 ins

170* वैशंपायन उवाच ।
अथान्वशात्स नकुलं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
आरुह्येमां शमीं वीर धनूंष्येतानि निक्षिप ।
[(L. 1) D9 Cn °न्वशामत् (for °न्वशात्स)]

— After 24, S ins a passage given in App I (No 3)

☞ For st. 25–31, S subst a passage which, besides containing some additional stanzas, shows other differences The Southern passage (with its variants) is given separately, under v l. 31

25 For S cf. v l. 31 — ^{b}) K B1-3 न्यदधत, B4 Dn1 D4.7 9 निदधे, B5 D6 8 10 अवदधे, D1-3 अभ्यादधत, D5 अवदधत् — After 25^{ab}, D6 ins

171* गाण्डीवं चापरं तत्र चतुर्भिर्निदधे सह ।

— ^{c}) B1.3 तस्यावगाहानि, D10 °वदातानि, Cn.s तस्यावकाशानि (sic), Cv as in text — ^{d}) B2 Dn1 D12 स्थिरा°, D1-4 दृश्य°, D7 9 दृष्ट° (for दृढ°)

26 For S cf. v l. 31 — ^{a}) Dn2 D3 12 वा (for च) K2 D3 यत्र चा(D8 वा)पश्यति स वै, D4 यत्र पश्यत वर्षं वै, D7 यत्र चापश्यत सर्वे, D9 यत्रासन्यत्र जलदो, D10 यत्र चापश्य तस्यैव

27 For S cf. v l 31 — ^{a}) Dn1 च मृत च, D1.3 8 9 मृतकस्य (for च मृतस्य) Ca v as in text (Cv does not cite च) — ^{b}) D. 10 समबधत, D7 8 समबधत, D9 पर्यबधास्त, Ca as in text D1-4 समादाय न्यबधत (D3 नियधयत्, D4 निबधत) 27^{cdef}=(var)

अशीतिशतवर्षेयं माता न इति वादिनः ।
कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वैराचरितोऽपि च ।
समासजाना वृक्षेऽस्मिन्निति वै व्याहरन्ति ते ॥ २८
आ गोपालाविपालेभ्य आचक्षाणाः परंतपाः ।
आजग्मुर्नगराभ्याशं पार्थाः शत्रुनिबर्हणाः ॥ २९
जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥ ३०
ततो यथाप्रतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं महत् ।
अज्ञातचर्यां वत्स्यन्तो राष्ट्रे वर्षं त्रयोदशम् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

Mañj 4 27 — [c]) K विवर्जयति च; D1-3 वर्जयिष्यंति हि — [d]) D1-3 हि ता शमीं (for शमीमिमाम्) — [e]) K शावम् (for शवम्), cf v 1 1 36 24[c]. — [f]) K1 B3 आदाय (for आघ्राय)

28 For S cf. v 1. 31 — [a]) ꕥCo अशीतिः शतं च वर्षाणि यस्या । टीकान्तर पाठान्तरे।ꕥ — [b]) D6 मातामहीति वा[°] Ca cites माता and न — After 28[ab], K3 D4 5 ins.

172* यथा जाता स्म वृद्धा स इति वै व्याहरन्ति ते ।
(cf. 28[f]) — [d]) B2 Dn D7 11 12 वा (for च) — [e]) B Dn D5-12 Cr (Dev) समासज्याथ (for [°]सजाना) D4 समासज्यायुधानीत्थं — [f]) D4 अन्योन्य (for इति वै) K च (for ते) — After 28, D4 ins

173* तस्माद्वृक्षादपाक्रम्य व्याहरन्तस्ततस्तत ।

29 For S cf v 1. 31 — [b]) Dn3 D11 12 आचख्युस्ते, D1-3 आचक्षेयु॰, D4 9 आचक्षत ; D8 ह्याचक्षाणा.; Ca r as in text — [c]) A few MSS [°]भ्यासं. — After 29, D2(marg) 6 ins a short passage each, given in App I (No 4 A & B), a variant version of the so-called Durgāstava

30 For S cf. v 1. 31 — [c]) B2 गुप्ता[°]; B4 नामा[°] (for गुह्या[°]) D4 5 transp गुह्या[°] and नामा[°] B4 गुप्ता[°] (for नामा[°]) — [d]) K B2 4 D4-6 transp चक्रे and तेषां — After 30, D4 10 ins an addl adhy given in App I (No 4C), which D5 ins after adhy 5, a variant version of the so-called Durgāstava

31 For S see below D4 om 31 — [a]) B1 3.4 D9 10 [°]ज्ञातं; D6 [°]ज्ञाते — [b]) D1-3 transp प्राविशन् and नगर — After 31, D8 ins

174* रामाभिरामसुरपादपतुल्यगन्धैः
पुष्पैरलङ्कृतधरं सुनिविष्टवप्रम् ।
प्राकारतोरणगृहैरिव मन्दराग्रिः
* * * कूटमथ ते ददृशुः पुरं हि] तत् ।

☞ For 25–31, S subst.:

175*
(29) {आगोपालाविपालेभ्य कर्षकेभ्य परंतपा ।
आजग्मुर्नगराभ्याशं श्रावयन्तः पुनः पुनः ।
(28[ab]) अशीतिशतवर्षेयं मातास्माकमिहेति च ।
बहुकालपरीणामान्मृत्योस्तु वशमेयुषी ।
(28[c]) न चाग्निसंस्कारमियं प्रापिता कुलधर्मतः ।
यः समाम्नायते कश्चिदस्मिन्देशे यदृच्छया ।
(28[e]) तमेवमूचुर्धर्मज्ञा कुलधर्मो न ईदृशः ।
अथाब्रवीद्धर्मराजः सहदेवं परंतप ।
इदं गोमृगमभ्याशे गतमस्यमचेतनम् ।
एतदुत्कृत्य वै वीर धनूंषि परिवेष्टय ।
एवमुक्तो महाबाहुः सहदेवो यथोक्तवत् ।
(25[ab]) शमीमारुह्य त्वरितो धनूंषि परिवेष्टयत् ।
शीतवातातपभयाद्वर्षत्राणाय दुर्जयः ।
तानि वीरो यदाजानान्निराबाधानि सर्वशः ।
पुनः पुनः सुसंवेष्ट्य कृत्वा सुकृतकारिणः ।
अथापरमदूरस्थमुञ्छवृत्तिकलेवरम् ।
प्रायोपवेशनाच्छुष्कं स्नायुचर्मास्थिसंवृतम् ।
तथानीय धनुर्मध्ये विनियम्य च पाण्डवाः ।
उपायकुशलाः सर्वे प्रहसन्तः समब्रुवन् ।
(27[f]) अस्य गन्धस्य दौर्गन्ध्यान्मनुष्या वनचारिणः ।
(27[cde]) दूरात्परिहरिष्यन्ति सशवेयं शमी इति ।
अथाब्रवीन्महाराजो धर्मात्मा स युधिष्ठिरः ।
रज्जुभिः सुदृढं प्राज्ञ विनियच्छेहि पाण्डव ।
(25[cd]) यानि चात्र विशालानि रूढमूलानि मन्यसे ।
तेषामुपरि वध्नीहि इदं विप्रकलेवरम् ।
विश्रावयन्तस्ते हृष्टा दिशः सर्वा व्यनादयन् ।
स्वर्गतेयमिहास्माकं जननी शोकविह्वला ।
वने विचरमाणानां लुब्धानां वनचारिणाम् ।
(28[cd]) कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वैराचरितः पुरा ।
एवं ते सुकृतं कृत्वा समन्तादवघुष्य च ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रावुभावपि ।
युधिष्ठिरश्च कृष्णा च राजपुत्री सुमध्यमा ।
(31[ab]) ततो यथासमाज्ञप्तं नगरं प्राविशंस्तदा ।

६

वैशंपायन उवाच ।
ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो
राजा सभायामुपविष्टमाव्रजत् ।
वैडूर्यरूपान्प्रतिमुच्य काञ्चना-
नक्षान्स कक्षे परिगृह्य वाससा ॥ १

नराधिपो राष्ट्रपतिं यशस्विनं
महायशाः कौरववंशवर्धनः ।
महानुभावो नरराजसत्कृतो
दुरासदस्तीक्ष्णविषो यथोरगः ॥ २
बलेन रूपेण नरर्षभो महा- C. 4 216 B 4 7 3

मत्स्यराज्ञो विराटस्य समीपे वस्तुमञ्जसा ।
(31^cd) अज्ञातचर्यां चरितुं वर्षं राष्ट्रे त्रयोदशम् । [35]
(30^cd) अथ छन्नानि नामानि चकारैषां युधिष्ठिर ।
(30^ab) जयो जयेशो विजयो जयत्सेनो जयद्बल ।
आपत्सु नामभिस्त्वेतैः समाह्वाम. परस्परम् ।

[M om. the posterior half of line 1 and the prior half of line 2 — (L 1) G2 3 परंतप — (L. 3) T G °मिहान्तिके — (L 4) T1 M4.5 इह, M1–3 मृता (for बहु°) — (L. 5) M4 5 प्राप्ता हि (for प्रापिता) — (L. 6) M1 यस्मिन्नाम्नायते, M2 5 योस्मिन्नासा°; M3 न समासा° G1 M (except M4) पुमान् (for तस्मिन्) — (L. 7) M2.5 आहु°; M3 आह (for ऊचु) M3 धर्मज्ञ G1 M2.4 यम् (for न) M3 °धर्ममनुस्मरन् — (L 10) G2 धीर, M5 धर्म (for वीर) — (L. 11) M4 राज्ञो वचन माज्ञाय (for the prior half) — (L. 12) M2 विधिवद्; M3 महतीं (for त्वरितो) — (L. 13) T2 G1 दुर्जयाद् — (L. 14) T2 राजा, G1 राजन्, G2 M2 जानन् — (L. 15) T1 सुकृतमारब, T2 G1 °माचरद्, G2 °मावर, G3 °मथर — (L. 17) T1 M1 स्त्रायुमज्जास्थि°, T2 G °सद्युत — (L 18) T1 G1 निर्यंयधुश्च, T2 विनियधुश्च, G2.3 विनिर्यय्य — (L 19) T1 प्रहमश्च T1 इदमब्रुवन्; G1 च इदुवन्, M1.5 ततोब्रुवन्, M2 तमब्रुवन् — (L. 20) M5 देह° (for गन्ध°) T1 शवस्यास्य च दौ°; G2 असागमस्य त्वौं° — (L. 21) G1 M2–4 समत्वेय T1 शमीमिति, T2 G शमीति ह (G1 हि) — (L. 22) G2 3 M2 महातेजा, M4 °राज T2 G2 (by transp) स धर्मात्मा, G1.3 धर्म- राजो, M1.5 सहदेव — (L 23) G सुकृत (for सुदृढ) M1 °भि सहदेवाद्यु G विनिर्यंघीहि; M5 °वध्यस्व — (L. 25) M1.4 5 वध्यस्व; M2 यदस्व (for बधीहि) — After line 25, M5 ins

176* तया तत्पर्यमकरोत्सहदेवो यथोक्तवान् ।

— (L. 26) T2 सर्वांस्ते, G1 सर्वास्ते, G2 3 ते सर्वे (for ते हृष्टा) — (L. 28) G3 M2–5 वुद्धानां, M1 सिद्धा° (for लुब्धा°) — (L 29) G2 3 M2 4 आचरित — (L. 30) T1 समय (for सुकृत) — M1.3 4 transp lines 31 and 32 — (L 31) M5 माद्रीपुत्रौ च तावुभौ — (L. 34) T1 G1 समीप — G1 M1.3–5 om. line 38]

☞ After adhy 5, Dn D3.5–7 3.11.12 T2 ins. an additional adhy given in App I (No. 4 C, D, E, F, G), one of the versions of what is popularly known as the Durgāstava, cf. v I 29, 30 All reference to Durgā is missing in K B D1.3 and in S (except the composite MS T2)

Colophon om in D4 10 T2 — *Adhy name* B1.3 नगरगमन; B2 अस्त्रनिधान, B4 अस्त्रन्यसन, B5 D5.6 G3 M1.2 आयुधन्यास , Dn D9 11.12 पुरप्रवेश , D1–3 आयुध- निक्षेप ; D7 शस्त्रन्यास°, G1 नगरप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or both) K3 B4 D5 6 9 5, T1 G M 7. — *S'loka no* D3 37, G3 67.

6

1 After वैश°, S ins a passage given in App I (No 5) — S transp 1^ab and 1^cd — ^b) S ददर्श दूरात्सुमहद्युतेजस — ^c) A few MSS वैदूर्य° D1–3 °नक्षान्, D9 °विदूर् (for °रूपान्) K D1.2 प्रवि°, B D4–7 °गृह्य, C3 प्रतिमुच्य (as in text) S नियम्य (T G1 °च्छ°) वैडूर्यचितान्सकाञ्चनान् (M1 वैडूर्यचित्रान्सुगुणान्मृगासितान्) — ^d) S (except M1) नृपस्तदाक्षान् (for अक्षान्स कक्षे) B3 D5 7 Ca.cp rp परिरभ्य, D3 प्रतीगृह्य, S °वेष्ट्य, Co r 3 as in text. K D1.10 वाससि, D2 4 8 °सी, Co r 3 as in text

☞ For st 2–15, S subst a passage which, besides containing some additional stanzas, shows other differences The Southern passage (with its variants) is given separately under v 1. 15

3 For S cf. v I 15 — ^a) D1.2 4 8 परेण (for बलेन) B1 3 (m as in text) तथैव तेजसा, D4 यथा पुरंदर (for नरर्षभो महान्) — ^b) B1 तथार्चि°, B3 Dn

नथार्चिरूपेण यथामरस्तथा ।
महाभ्रजालैरिव संवृतो रवि-
र्यथानलो भस्मवृतश्च वीर्यवान् ॥ ३
तमापतन्तं प्रसमीक्ष्य पाण्डवं
विराटराडिन्दुमिवाभ्रसंवृतम् ।
मन्त्रिद्विजान्सूतमुखान्विशस्तथा
ये चापि केचित्परिषत्समासते ।
पप्रच्छ कोऽयं प्रथमं समेयिवा-
ननेन योऽयं प्रसमीक्षते सभाम् ॥ ४
न तु द्विजोऽयं भविता नरोत्तमः
पतिः पृथिव्या इति मे मनोगतम् ।
न चास्य दासो न रथो न कुण्डले
समीपतो भ्राजति चायमिन्द्रवत् ॥ ५
शरीरलिङ्गैरुपसूचितो ह्ययं
मूर्धाभिषिक्तोऽयमितीव मानसम् ।
समीपमायाति च मे गतव्यथो
यथा गजस्तामरसीं मदोत्कटः ॥ ६
वितर्कयन्तं तु नरर्षभस्तदा
युधिष्ठिरोऽभ्येत्य विराटमब्रवीत् ।
सम्राड्विजानात्विह जीवितार्थिनं
विनष्टसर्वस्वमुपागतं द्विजम् ॥ ७
इहाहमिच्छामि तवानघान्तिके

D11.12 अपूर्व°; D1-3 गधर्व°; D6 1 Cr अथ स्व° (D6m आर्चिस्व°); D8 मनुष्य°, D10 नरस्व°; Co rp (Catur) अथा(Co om अथ)र्चिरूपेण (as in text) K D9 अथ(D9 °पू)र्वरूपेण यथा पुरदर, B1 3 निगूढभासो ज्वलनो यथा प्रभु, B2 3m अथ स्वरूपेण महारथ(B3m यथामर)स्तथा, D4 अथर्वरूपेण नरर्षभस्तथा

4 For S cf v 1 15 — a) B2 त्वरित नृपोत्तम, B3 (m as in text) सहसा निरीक्ष्य, D4 त्वरित नरोत्तम (for प्रसमीक्ष्य पाण्डव) Co cites प्रसमीक्ष्य — b) D4 नृपो विराटोऽभ्रगत यथा रविं — After 4ab, N ins

177* समागत पूर्णशशिप्रभाननं
महानुभाव नचिरेण दृष्टवान् ।

[(L 1) D1 3-9 सभागत (D6 1 °त) — (L 2) D4 om line 2 K B2 4 D1-3.5-8 10 सहा(D4 °भा)नुचारैर (K D6 °र्नं)चि°; D9 सभासदैर्नातिचि°]

— c) K विराटराट्, B2 3 (m as in text) मत्तद्विजान्, B4 D1-3 7-10 स तु (D1-3 च) द्विजान्, D4 समुद्विजन् (for मन्त्रि°) D9 मन्त्रि° (for सूत°) K द्विजाग्र्स्, Ca o विद्यास् (as in text) D1-3 transp विश and तथा K D4 तदा; Ca तथा (as in text) — d) D2 ये चानुगास्त; D9 येन्येपि केचित्; Ca as in text B Dn D2.5-12 Ca o परित (B3 पुरत; Dn1 परत); D4 पुरगा° (for परिषत्) D4 समागता, Ca समासते (as in text) D1 3 ये चानुगास्तत्परिषत्सु ते स्थिता — e) K D1.3 5 व (for ऽयं) Cf Cv अथ व युष्माक क° सबन्धीय K D6 6 10 Ca समीयिवान्, Co v as in text — f) B Dn D5 7 9 11.12 नृपोपमोय (D9 य); D1-3 8 नरो हि येषां (D3 योय; D8 यो वै), D4 मानेन योय; D6 रूपोपमोय, D10 इहागतोय (for अनेन योऽय) B1 2 3 Dn D2.10-12 समवेक्षते (for प्रस°)

5 For S cf v 1 15 — K1 om 5c-6b — a) K2 दासी; B1 2 3(m as in text) 5.6 D5-7 9 धात्री, D1-3 दासा (for दासो) B Dn1 D1-7 8 11 12 कुञ्जर (for कुण्डले) — d) D4 सभागतो (for समी°)

6 For S cf v 1 15 K1 om 6ab (cf v 1 5) — b) B1 °पिक्त इति मे मनोगत; B2.4 Dn D5-8 11.12 °पिक्तस्त्वि(Dn D11 12 °क इ; D8 °क्तो ह्य)ति मेऽद्य मानसं; D1-3 °पिक्तो मम चेतसि स्थितं; D4 मूर्धाभिषिक्तः प्रतिभाति मे हृदि — c) D1-3 °व्यथं — d) D1 3 मार्गं; D2 6 महान्; Ca गजस् (as in text) Cap तामरसी, Cr 3 as in text. D1-3 महागज, Ca मदोत्कट. (as in text)

7 For S cf v 1 15 — a) K2 B2 D4 च; D2 10 स (for तु) K2 B3 D5-7 9 °र्षभ B1.3 Dn2 D1 5.11.12 यथा, B2 यथा (for तदा) D1-3 वितर्कयामास च तं नरर्षभ — Before 7cd, B2.4 D1 ins युधिष्ठिर उ° — c) Dn D11 12 विजानीहि हि; D1 3 °पजानामिह B1.4 Dn2 D3-9 जीवनार्थिन — After 7, D7 9 ins

178* विद्धि प्रभो मत्स्यपते कुरूत्तम
सेवार्थिन सेवकमानयर्धनम् ।

8 For S cf v 1 15 — a) K D10 °कं (for °के). — b) D1-3 तथा(D2 °था)भिभो — d) D4 Cv प्रतिसमग्रहेण; Ca c vp as in text Cr cites only गृहाण D8 प्रहृष्टरूपो जगृहे तथागत — After 8, N (except K1 D1) ins

179* त राजसिंह प्रतिगृह्य राजा
प्रीतात्मना चैवमिदं बभाषे ।

वस्तुं यथा कामचरस्तथा विभो ।
तमब्रवीत्स्वागतमित्यनन्तरं
राजा प्रहृष्टः प्रतिसंगृहाण च ॥ ८
कामेन ताताभिवदाम्यहं त्वां
कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः ।
गोत्रं च नामापि च शंस तत्त्वतः
किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा
वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि ब्राह्मणः ।
अक्षान्प्रवप्तुं कुशलोऽस्मि देविता
कङ्केति नाम्नास्मि विराट विश्रुतः ॥ १०

विराट उवाच ।

ददामि ते हन्त वरं यमिच्छसि
प्रशाधि मत्स्यान्वशगो ह्यहं तव ।
प्रिया हि धूर्ता मम देविनः सदा
भवांश्च देवोपम राज्यमर्हति ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

आप्तो विवादः परमो विशां पते
न विद्यते किंचन मत्स्य हीनतः ।
न मे जितः कश्चन धारयेद्धनं
वरो ममैषोऽस्तु तव प्रसादतः ॥ १२

विराट उवाच ।

हन्यामवध्यं यदि तेऽप्रियं चरे-
त्प्रव्राजयेयं विषयाद्द्विजांस्तथा ।
शृण्वन्तु मे जानपदाः समागताः
कङ्को यथाहं विषये प्रभुस्तथा ॥ १३
समानयानो भवितासि मे सखा
प्रभूतवस्त्रो बहुपानभोजनः ।
पश्येस्त्वमन्तश्च बहिश्च सर्वदा C. 4 223 B. 4 7 16

[(L 1) K_2 परिगृह्य, B_3 D_8 प्रसमीक्ष्य — (L. 2) B Dn D_2 8–12 प्रीत्यात्मना, D_8 प्रीतात्मवान् $B_{3.4}$ $D_{4.5}$ चैनम् (for चैवम्)]

9 For S cf. v l. 15 Before 9, B_3 $D_{2\ 4\ 7-10}$ read विराट उ° — ^{b}) = 4 9 7^a — ^{c}) $D_{4.8}$ नाम्ना सह (for नामापि च) — ^{d}) = 4 9 7^b

10 For S cf. v l. 15 K_1 श्री * * ण, K_2 ब्राह्मण उ°; D_8 कङ्क उ° (for युधि° ट°) — ^{a}) Dn_2 $D_{1-8\ 9}$ transp पुरा and सखा D_4 °रस्यास्मि सखा प्रतीतो, Cnp °र° स्याहमह (sic) सखा — ^{b}) B_4 प्रवरोस्मि, D_4 पुनरेव (for पुनरस्मि) $B_{1.2.4}$ °व द्विज, B_5 Dn_1 D_4 Cn.r s विप्र°, D_5 चैव इ, D_7 8 गोत्रत, Cnp (cf. also Csp) ब्राह्मण (as in text) — ^{c}) K $D_{1.7}$ प्रवक्तु, B Dn $D_{3-6\ 8-12}$ Co प्रयोक्तु, Cs प्रकर्तुं, only D_2 exactly as in text! K वेदिता, B_1 देविना, $D_{2-4.8}$ देवने — ^{d}) K नामा°, Cv नाम्ना° (as in text)

11 For S cf. v l 15 — ^{a}) B_4 ददानि K D_7 अह तु, Cv हंत (as in text) K प्रतीच्छसि, B_4 यदि°, D_6 यथे° — ^{b}) $D_{1-8.10}$ अस्मि (for हि) D_{1-8} ते द्विज (for अह तव) — ^{c}) B_1 Dn_1 D_{12} च (for हि) — ^{d}) $D_{1\ 4}$ °र्हसि

12 For S cf. v l. 15 — ^{a}) K गुरोर्, $B_{1-3.5}$ Dn_2 $D_{6\ 7}$ m. 8 11.12 Cc n s प्राप्तो, Cr v आप्तो (as in text) N (except K D_6 10) Cv प्रथम, Co प्रथम°, Cr cp परम° (as in text) Cap cites आप्तो विवाद° परम and प्राप्नोतु वादं प्रथम विशा पते, Crp आप्नोतु वाद प्रथम (and प्रथम) — ^{b}) B (except B_4) Ca कश्चन, Dn $D_{11.12}$ Cs क च न, D_6 किं न च, Cr किंचिन्, Cv ap as in text. Ca cites (in prose order) मत्स्य विशा पते हीनत° कश्चन न विद्यते मम विवाद [इति] प्रथम प्राप्त [वर] — ^{c}) $D_{2.8}$ Cv जित, Ca.c.r s as in text K दापयेद्धर, Ca c r s v धारयेद्धन (Cr om धन) (as in text) — ^{d}) N (except K $B_{3\ 4}$ $D_{8.10}$) Cv प्रसादज

13 For S cf. v 1 15 — ^{a}) B_1 (m as in text) 3. 5 Dn $D_{5.6\ 10-12}$ अवध्य (for अवध्य) — ^{b}) D_{1-4} विवास° (for प्रव्राज°) D_4 द्विजर्षभान् (for द्विजास्तथा) — B_2 om. 13^{cd} — ^{c}) K पौरजना (for जान°) D_4 समेता (for समा°) — ^{d}) D_8 transp प्रभु and तथा

14 For S cf. v l. 15 — ^{a}) K सपत्नजातो; B_{2-4} D_{1-10} Ca r v °जातो, B_5 °यातो D_{1-8} अस्मि भवांश्च, Ca भवितासि (as in text) — ^{b}) K बहुमान°, D_{10} °भोजन — ^{c}) $D_{7\ 9}$ सपश्य मे (for पश्येस्त्वम्) Cv समदा (for सर्वदा) — ^{d}) B_3 D_5 तव, D_{1-8} मया (for च, ते) B_8 अनावृत, Ca ◻ अपा° (as in text) D_{1-8} यत° (for मया)

कृतं च ते द्वारमपावृतं मया ॥ १४
ये त्वानुवादेयुरवृत्तिकर्शिता

भूयाश्च नेशो यतनेन मे सदा ।
ददामि सर्वं तदहं न संशयो

15 a) K ये चाध्वया येयुरवृत्तिकर्शिता; D1 D2 ये त्वानुयाचेयुर°, Dn D3 ये त्वानुयांते पुर°; D4 ये त्वानुसमेयुर°, D5 ये त्वानुयायेयुर; D6 Cr ये त्वां च याचेयुर°; D7 ये त्वानुयायेयुर°. Crp (Catur) cites त्वानुपादेयु° (as in text). A few MSS °कर्शिता — b) B Dn D6 मां सदा; D8 स्वयंश — c) D5 सतत (for तदह) — d) Dn D स्थिरे, D6 स्थिरे, D8 न विषये ते मम संनिधौ भव

☞ For 2-15, S subst.

180* अनन्ततेजोऽग्रशिखां यथानलं
(2c) दुरासदं तीक्ष्णविषं यथोरगम् ।
सभागतं प्राञ्जलिभिर्नृपैर्वृतं
विचित्रनानाकुसुमाञ्जलिभिः ।
उपायनैश्च प्रविशद्भिरावृतं
द्विजैश्च दीक्षाक्षरनिष्प्रपातिभिः ।
गजेन्द्रदीर्घं सुरगैश्च संकुलं
नृपद्विपैः कुम्भगजैश्च संवृतम् ।
सितोष्णिसेतोष्णीषनिरुद्धमूर्धजं
विचित्रवर्णैर्विविधैश्च मण्डलम् ।
विराटमासाद्य युधिष्ठिरस्तदा
बृहस्पतिं शक्रमिव व्यतिष्ठत ।
(4a) समागतं प्रसमीक्ष्य पाण्डवं
(4b) विराटराजो सुहृदेन चक्षुषा ।
(4c) पप्रच्छ चैनं स नराधिपो गुरुं
(4d) द्विजांश्च ये चास्य सभासदस्तदा ।
(4e) को वा विजानाति गुरोस्तु दर्शनं
(4f) युवा सभां योऽभ्युपैति मामिकाम् ।
(3a) रूपेण चारेण विराटमन्यहाँ
(3b) श्रिया इव वैश्रवणो द्विजो यथा ।
नृगेन्द्रशार्दूलगजेन्द्रपोपमं
प्रभास्वरं काञ्चनपर्वतो यथा ।
विरोचते पावकसूर्यसंनिभं
सचन्द्रनक्षत्र इवांशुमानयं ।
(5c) न दृश्यतेऽस्यानुचरो न कुञ्जरो
न चोष्णदस्यावरणं समुच्छ्रितम् ।
(5e) न कुण्डले नाङ्गदमस्य न स्रजो
विचित्रिताङ्गश्च रथश्च युञ्जः ।
(5cd) क्षात्रं च रूपं हि बिभर्त्ययं भृशं
गजेन्द्रशार्दूलमदर्पभोपमः ।
अभ्यागतोऽस्माननलंकृतोऽपि सन्
विरोचते भानुरिवाचिरोदितः ।

विभाति बर्हं द्विजिषु च सर्वशः
विराट इन्द्रियमुखश्च नः प्रति ।
ममागतस्यासनमस्य दीयतां
प्राणिपितुं चार्हति भागवीचरः ।
नायमितो नूनमयं प्रतिभाति
मूर्धाभिषिक्तः प्रतिभाति मां प्रति ।
(6b) युक्तं हि तस्य प्रतिपत्तिरेवं
श्रमार्जनं विश्रमणं महात्मनः ।
तदैव वाक्यं प्रतिभाति द्विज
स्पृहयं सर्वं द्विजगावरं स्पृहम् ।
मित्रं च मे सर्वकर्मरतो यः
द्विजेषु मुख्येषु समर्पितोऽस्ति ।
धनेषु सर्वेषु च गोषु वेश्मसु
प्रकामतो मे विचरत्यसावितः ।
एष सुरार्क्यसमानतेजसं
विराजमानं महतोऽपि चेश्वरः ।
अनेन रूपेण महाविमानगं
दिव्यपुष्पकुसुमैर्विभूषितम् ।
समुत्थिता सा च सभा महात्मना
महीभृतामर्चयिता समुन्नता ।
समागतं देवगणार्चितं
पितामहं शत्रुगणाः यथा हरिम् ।
न तेन पूर्वं वचनं महानिति
द्विजातिमोक्षोऽभिमुखं कृताञ्जलिः ।
तथा प्रसादेन महेन्द्र सदृशो
विराटराजो ह्यभिवादयस्व तम् ।
(5e) समन्वितः प्रीतिरिव पार्थिवो
(6d) विराटराजो मधुराक्षरं वचः ।
प्रश्नः कुतस्त्वं भगवन्निहागतः
च मामवेषि किं करवाणि ते द्विज ।
कुलं च शीलं च कुलं च नाम मे
(9c) गोत्रं तथा नाम च देशमेव च ।
सत्यप्रतिज्ञा हि भवन्ति साधवो
विशेषतः प्रवणिता द्विजातयः ।
तवानुरूपं प्रवदामि ते द्विज
न याचनन्ता न मुहुर्भिमाषिता ।
अपूजिता ह्यतिथयः द्विजातय
पुरः दहेयु सविषा इवोरगाः ।
सर्वां च भूमिं तव दासुमुत्सहे
सदण्डकोशां विसृजामि ते पुरम् ।
(9b) कस्मासि राज्ञो विषयादिहागतः

(9[d]) किं कर्म चात्राचरसि द्विजोत्तम ।
एवं ब्रुवाण तमुवाच पार्थिवो
युधिष्ठिरो धर्ममवेक्ष्य चात्मकृत् ।
सत्य वच को न्विह वक्तुमुत्सहे-
द्यथाप्रतिज्ञं तु शृणुष्व पार्थिव ।
श्रुत च शील च कुल च कर्म च
शृणुष्व मे जन्म च देशमेव च ।
गुरूपदेशान्नियमाच्च मे व्रत
कुलक्षमार्थं पितृभिर्नियोजितम् ।
द्विजो व्रतेनास्मि न च द्विज प्रभो
समुण्डित प्रव्रजितस्त्रिदण्डभृत् ।
इदं शरीरं मम पश्य मानुष
समावृत पञ्चभिरेव धातुभि ।
ममेह पञ्चेन्द्रियगात्रदर्शिनो
वदन्ति पञ्चैव पितॄन्यथाश्रुति ।
मनुष्यजातित्वमचिन्तयन्नहं
न चास्मि तुल्य पितृभि स्वभावतः ।
(10[a]) कङ्को हि नाम्ना विषय तवागतो
व्रती द्विजाति स्वकृतेन कर्मणा ।
द्यूतप्रसङ्गादधनोऽस्मि राजन्
सत्यप्रतिज्ञा व्रतिनश्चरामहे ।
(10[a]) युधिष्ठिरस्यासि सखाभव पुरा
गृहप्रवेशी च शरण्यमेव च ।
गृहं च तस्योपितवाहन सुख
राजास्मि तस्य स्वपुरेऽभव पुरा ।
ममाज्ञया तत्र विचेरुरङ्गना
मम प्रियार्थं दमयन्ति वाजिन ।
मया कृत तस्य पुरे तु यत्पुरा
न तत्कदाचित्कृतवाञ्जनोऽन्यथा ।
सोऽह पुरा तस्य वय सम सखा
चरामि सर्वां वसुधां सुदु खित ।
न मे प्रशान्ति क्वचिदाश्रयामि वै
व्रतोपदेशान्नियमेन हारित ।
(10[b]) वैयाघ्रपद्योऽस्मि नरेन्द्र गोत्रत
स्तदेव सौख्य मृगयामहे वयम् ।
कृतज्ञभावेन मयानुकीर्तित
युधिष्ठिरस्यात्मसमस्य चेष्टितम् ।
इम हि मोक्षाश्रममाश्रितस्य मे
युधिष्ठिरस्तुल्यगुणो भवानपि ।
न मेऽद्य माता न पिता न बान्धवा
न मे स्वरूप न रतिर्न संतति ।
सुख च दु ख च हि तुल्यमद्य मे
प्रियाप्रिये तुल्यगतिर्गतागते ।
मुक्तोऽस्मि कामाच्च धनाच्च सांप्रत
त्वदाश्रयो वस्तुमिहाभ्युपागत ।
सवत्सरेणेह समाप्यते त्विद
मम व्रत दुष्कृतकर्मकारिण ।
ततो भवन्तं परितोष्य कर्मभि
पुनर्व्रजिष्यामि कुतूहल यत ।
(10[c]) अक्षान्निवप्तुं कुशलो ह्यह सदा
पराजित शकुनिस्तानि चिन्तयन् ।
मृगद्विजाना च रुतानि चिन्तय
न्निराश्रय प्रव्रजितोऽस्मि भिक्षुक ।
तमेवमुक्ते वचने नराधिप
कृताञ्जलि प्रव्रजितं विलोक्य च ।
अथाब्रवीद्धृष्टमना शुभाक्षर
मनोनुग सर्वसभागत वच ।
(11[a]) ददामि ते हन्त वर यदीप्सित
(11[b]) प्रशाधि मत्स्यान्यदि मन्यते भवा न्
(11[c]) प्रिया हि धूर्ता मम चाक्षकोविदा
(11[d]) त्व चापि देवो मम राज्यमर्हसि ।
(14[ab]) समानयानासनवस्त्रभोजन
प्रभूतमाल्याभरणानुलेपनम् ।
स सार्वभौमोपम सर्वदार्हसि
प्रिय हि मन्ये तव नित्यदर्शनम् ।
(15[a]) ये त्वाभिधावेयुरनर्थपीडिता
द्विजातिमुख्या यदि वेतरे जना ।
(15[b]) सर्वाणि कार्याण्यहमर्थितस्त्वया
(15[cd]) तेषा करिष्यामि न मेऽत्र सशय ।
(13[a]) ममान्तिके यश्च तवाप्रिय चरेत्
(13[b]) प्रवासये त प्रविचिन्त्य मानवम् ।
यच्चापि किंचिद्वसु विद्यते मम
प्रभुर्भवांस्तस्य वशी वसेह च ।
युधिष्ठिर ।
(12[ab]) अतोऽभिलाष परमो न विद्यते
(12[c]) न मे जित किंचन धारये धनम् ।
न भोजन किंचन सस्पृशे त्विह
हविष्यभोजी निशि च क्षितीशय ।
व्रतोपदेशात्समयो हि नैष्ठिको
न क्रोधितव्य नरदेव कस्यचित् ।
एवप्रतिज्ञस्य ममेह भूपते
निवासबुद्धिभवि॒ता तु नान्यथा ।
(12[d]) एव वर मात्स्य वृणे प्रवारित
कृती भविष्यामि वरेण तेऽनघ ।
वैशपायन ।
एवं तु राज्ञ प्रथम समागमो
बभूव मात्स्यस्य युधिष्ठिरस्य च ।
विराटराजस्य हि तेन सगमो

न ते भयं विद्यति संनिधौ मम ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

एवं स लब्ध्वा तु वरं समागमं

विराटराजेन नरर्षभस्तदा ।

उवास वीरः परमार्चितः सुखी

न चापि कश्चिच्चरितं बुबोध तत् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

बभूव विष्णोरिव वज्रपाणिना । [160]

तमासनस्थं प्रियरूपदर्शनं

निरीक्षमाणो न ततर्प भूमिपः ।

सभां च तां प्राज्वलयद्युधिष्ठिरः

श्रिया यथा शक्र इव त्रिविष्टपम् ।

[(L 1) T G हुताशनं (for यथानलं) — (L 2) M1-3 °सदस्तीक्ष्णविषो यथोरग — (L 4) T2 M1.2 °नानाविध°; M3-5 °नानाविधशस्त्रधारिभि° — (L 6) T G1 शिक्षा° — (L 8) T2 M2.3 °णै समावृत M1.4.5 मृगद्विजश्येनगणाभिनादितं — (L 11) T2 M5 आयात् (for आरात्) — (L 16) G1.3 M4 द्विजाश्च M1.3-5 सदा सभासद (for सभासदस्तदा) M2 वैश्याश्च राजा स सभागतांस्तथा — (L 18) M1-3 मामिमां (for मामिकाम्) G2 योय रिवहाम्येति हि मामिकां सभां — (L 23) T2 G विराजते (for विरो°) — (L 32) G1 विराजते (for विरो°) — (L 37) G3 M (except M5) असौ (for अयं) — (L 38) M3-5 मूर्धावसिक्त°. G2.3 प्रतियाति — (L 39) G1 न तुल्यरूप, M2 क्षात्रं च रूपं G2 परिदृश्यते, M2 प्रतिपद्यते. M2 शुभं (for ऽस्य) — (L 40) M1.3.5 transp व्याघ्र° and सिंह° T1 तदर्प°; T2 तथर्ष°, G1 यथर्ष°; M1-3 नरर्षभस्य च — (L 41) T1 M4.5 यमेष, G1 येनैष, G2 M2.3 य एष; M1 यमेव — (L 42) T G1 स चास्य, M2 तथास्य T G1 सर्व° — (L 49) G1.3 M3-5 अन्येन (for अनेन) G1 समागत त (for समीपमा°) — (L 50) T2 G1 °शच्छत्रधा°; M2.3 °कुड्याकुश° — (L 56) G3 °भिमुख; M2 °विमुख° — (L 61) M1.3.4 इच्छसे M2 कुतोद्य संप्राप्स्यसि वै किमिच्छसे — (L 64) G3 तदा, M1.3.4 (sup lin) 5 च ते, M2 च मे (for तथा) M2 गोत्रं च देशं च ममाद्य विप्र. — (L 67) T2 G यथा (for तव) T2 G1 वितरामि — (L 68) M1.5 हि, M2-4 च (for the second न) T G2.3 तव (for श्रुता) T2 °पित, G3 M5 °पित G1 न चाभिमन्ये वचसास्मि तोषित° — (L 74) G2 M किं चापि कर्म समुदाचरन्भवान् — (L 75) M (except M2) पाण्डवो (for पार्थिवो) — (L 77) G1 उत्सुक, G2 M3 उत्सहे — (L 78) G1 M3.5 °ज्ञा, M2 °ज्ञा — G3 M read lines 79–80 after line 82 — (L 79) M2.3 कुलं (for श्रुतं) G3 M1-3.4 (sup lin as in text) वलं (for कुलं) — (L 81) M2 °देश (for °देशात्), and नियम (for नियमात्) T1 घने व्रत; G1 च ते व्रत; M2 दृढव्रत — (L 82) T1 G2.3 कुलक्रमार्थं — (L 84) T2 M4 सुमुष्टित, G2 सुम°, M5 समुज्झित T2 G2 दृढघ्न; G3 दृढवान् — After line 84, G3 M read lines 79–80, while G2 repeats them — (L 87) G2 °यमात्म दर्शिनो, G3 °यमात्र° — (L 88) T2 G2 M4 (sup lin) °श्रुति°; G1 °श्रुत — (L 89) M °चिंतयाम्यह (M4 sup lin °चिन्तयाम्यह, and °चिंतयस्यह as above) — (L 90) G3 M प्रभावत (for स्व°) — (L 91) G3 M1.4.5 फकोस्मि — (L 93) M °गाढ्नगोस्मि पार्थिव — (L 94) T2 G1.2 चराम (for चरा°) — (L 95) T G अपि (for अस्मि) — (L 96) T G शरीरम् (for शरण्यम्) — (L 98) T2 G1.2 M2 °गृहे (for °पुरे) T2 G1.2 transp अभव and पुरा — G1 om lines 99–104 — (L 99) M1 चरति ये गजा (for विचेरुरङ्गना) — (L 101) M1-3.4 (sup lin as in text) पुरेषु (for पुरे तु) — (L 105) T G1.2 M4 च (for मे) T G °दासवाहन (for °दाश्रयामि वै) — (L 106) T1 °मेन भाति न, G1 °मेन धारित; M1.3 °मोभिहारिक; M2 °मोभिकारित, M4.5 °माभिभारि(M5 °र)क° — (L 107) T1 G1 वैयाघ्रपादो°, T2 M5 °पाद्यो° — (L 112) M4 (sup lin as in text) 5 °ष्ठिरे — (L 113) M1 सतति, M4 sup lin बाधयो — (L 114) T2 G1.3 न मेस्ति रूप M1 बाधवा (for सतति) — (L 116) T1 G2 तुल्यगते, G3 °गती — T2 reads lines 123–126 after line 138 — (L 123) G1 °म्निवासुं, G3 M3 °नियन्तुं, M1 °म्निवस्तु, M2 °णिवासु G1 M1.4.5 अस्मि (for हि) M5 राजन् (for अह सदा) — (L 124) T2 G1 शत्रुकृतानि (for शकुनिरु°) — (L 127) G2.3 तेनैव°; M5 तदेव° — (L 128) T1 विसृज्य, M विपृच्छ्य (M2 प्रविश्य) — (L 130) G2.3 मनोगत G1 सर्वभयानुग च्च; M3 सर्वगत सभागत — (L 131) M3-5 ददानि T2 हृतु — (L 134) T1 G1.2 M2 °हेति — (L 135) G1 स मानयश्चास°; M1.3.5 °भोजन — (L 136) M1.3.5 °लेपन° — After line 138, T2 reads lines 123–126 — (L 146) M1 भवेह (for वसेह) — (L 147) G2.3 M4.5 अतोतिलाभ, M1 अतो निवास; M2.3 ततोतिलाभ — (L 149) T1

७

वैशंपायन उवाच ।
अथापरो भीमबलः श्रिया ज्वल-
न्नुपाययौ सिंहविलासविक्रमः ।
खजं च दर्वीं च करेण धारय-
न्नसिं च कालाङ्गमकोशमव्रणम् ॥ १

स सूदरूपः परमेण वर्चसा
रविर्यथा लोकमिमं प्रभासयन् ।
सुकृष्णवासा गिरिराजसारवा-
न्स मत्स्यराजं समुपेत्य तस्थिवान् ॥ २

तं प्रेक्ष्य राजा वरयन्नुपागतं C. 4 233 B. 4 8.3 K. 4. 10. 7

सस्पृशाम्यह, G1.3 °शेच मे, G2 M2 3 °शे त्वह, M6 °शेत ह — (L 151) M1.4 5 गुरू° (for व्रतो°) — (L 155) M3.5 मत्स्य M2 मत्स्यपते (for मात्स्य वृणे) T प्रपूर्यतां, M1 3 प्रदापित, M2 प्रचारित, M5 त्ववारित — (L 163) T G M4 प्रज्वलयन्]

16 S (except M1-3) om वैश° उ° — a) K D2 transp स and तु B3 D4.6 परम, B5 Dn2 D5 8 9 11 12 तु पर, T1 प्रथम, T2 G1 नृपति, G2.3 M नृवर° (for तु वर) Cn cites वर B2 D1.3 समागमे, D5 °गत — b) B4 Dn2 D11.12 °टराज्ञा तु B4 5 D12 तथा (for तदा) — c) B (except B5) D11 धीर (for वीर°) D4 सुख — d) D4 S चास्य T2 G1 M3 5 6 किंचित् D4 व्यबुध्यत, T2 नियोध तत्, G1 कथचन, M6 °घ स

Colophon — *Adhy name* B1-3 5 D (except D5) युधिष्ठिरप्रवेश, T2 M1-3 युधिष्ठिरविराटसमागम° (T2 °विराटसंवाद), G1 युधिष्ठिरमत्स्यसंवाद, M4 नगरप्रवेशे युधिष्ठिरसमागम°, M5 युधिष्ठिरनगरप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or both) K2 B4 D7 9.10 6, D1.8 5, D5 7, S 8 — *S'loka no* D1 3 17, G3 53

7

1 B3 om 1^{c}–2^{b} — a) D7 9 त्विषा (for श्रिया) S अथापरस्या दिशि भीमदर्शनो (T2 G1 भीमसेनो) — b) D7 9 सिंहखेलो°, Cc सिंहविलास° (as in text) S वृकोदरोऽदृश्यत सिंहविक्रम — After 1^{ab}, T G ins

181* असिं प्रवेके प्रतिमुच्य शाणके
[T2 प्रवेशे (for प्रवेके)]

— c) K D3 T2 G1 खज, B Dn D5-7 9-12 Ca c n r s खजां (Dn1 खजा), D1 खड्ग, D4 सर्वं, Cv as in text — After 1^{c}, T G ins

182* त्वचं च गोचर्ममयीं सुमर्दितां
समुक्षितां पानकरागपाश्वै° ।
कीलासमालम्ब्य करेण धारयन्

सश्रक्ष्णियेराद्रकभूस्तृणाङ्कुरम् ।

Thereafter T2 G1 *repeat* 1^{c} — T1 G2 3 om. 1^{d}. — d) Dn2 D9 11 कालाननकोशम°, D4 मिकोशमीपण, D12 T2 G1 कालायसकोशम°, M कालाशनिकाशम° Co n r s v cite कालाङ्गम् (as in text), Cn s अकोशम् (as in text), Cv अकोश and भीषणम् (of D4 above)

2 B3 om. 2^{ab} (cf. v 1 1) — a) K D9 (m as in text) असूद°; D8 सुसूद°, S Cv गभीर° T G तेजसा; Cv वर्चसा (as in text) — b) B (B3 om) D (except D4) T2 G1 प्रकाशयन्, M विभासयन् — c) K1 अकृष्ण°, K2 B (except B5) D (except D2 4 7 9) G2 3 स कृष्ण°, T2 सुश्लक्ष्ण° C3 गिरिराजसार° (cf also Ca n v) — d) B (except B3) Dn D1.5 6 11.12 त (for स) — After 2, S ins

183* सभां हि तां वारणयूथपोपम-
स्त्वमित्त्रहा रात्रिविवावभासयन् ।
सहस्रनेत्रावरजान्तकोपम-
स्त्रिलोकपालाधिपतिर्यथा हरिः ।
तमाव्रजन्तं गजयूथपोपमं
निरीक्षमाणो नवसूर्यवर्चसम् ।
भयात्समुद्विग्नविषण्णचेतनो
दिशश्च सर्वाः प्रसमीक्ष्य चासकृत् ।
तमेकवस्त्रं परसैन्यवारणं
सभाविदूरान्नृपतिर्नृपात्मजम् ।
समीक्ष्य वैक्लव्यमुपेयिवान्शनै-
र्जनाश्च भीताः परिसर्पिरे भृशम् ।

[M transp lines 1-4 and 5-8 — (L. 1) M °यूथपाकृति — (L 7) M1.2 समुदीक्ष्य (for °द्विग्न°) M °लोचनो (for °चेतनो) — (L. 12) T1 G2 3 परित° ससर्पिरे, M1-3 प्रससर्पिरे भृश]

3 For S see below — a) B1 Dn1 D1.8.8 रमयन् (for वरयन्) B2 8 D5-7 10 राजानमिवांतिकागत, B3 m D4 राजा रमयतमागत, B4 राजाकसमीपमागत, B5 राजार्कमिवांतिकागत, Dn2 D9 11.12 राजा समयोंतिकागत, D2 राजा वरज ह्युपा° (m राजा रमणीयमा वा) — b) D4 6

ततोऽब्रवीज्जानपदान्समागतान् ।
सिंहोन्नतांसोऽयमतीव रूपवा-
न्प्रदृश्यते को नु नरर्षभो युवा ॥ ३
अदृष्टपूर्वः पुरुषो रविर्यथा
वितर्कयन्नास्य लभामि संपदम् ।
तथास्य चित्तं ह्यपि संवितर्कय-
न्नरर्षभस्याद्य न यामि तत्त्वतः ॥ ४
ततो विराटं समुपेत्य पाण्डवः
सुदीनरूपो वचनं महामनाः ।
उवाच सूदोऽस्मि नरेन्द्र बल्लवो

(m as in text) गतो (for ततो) — For 3, S subst.

184* अथाब्रवीन्मत्स्यपति सभागता-
न्मृशातुरोष्ण परिनि.श्वसन्निव ।
योऽय युवा वारणराजसनिभ-
सभामभिप्रैति हि मामिकामिमाम् ।

[(L 1) T2 M1-3 मात्स्य° — (L. 3) T2 G को (for यो) T1 °राजसमत, G °यूथपोपम. — (L 4) M इमामभिप्राप्स्यति मामिका सभा]

S cont.

185* को वा विजानाति पुरास्य दर्शनं
मृगेन्द्रशार्दूलगतेर्हि मामक. ।
व्यूढान्तरांसो मृगराडिवोत्कटो
य एष दिव्य· पुरुष प्रकाशते ।
राजश्रिया ह्येष विभाति राजव·
द्विरोचते रुक्मगिरिप्रभोपम ।
नाक्षत्रियो नूनमय भविष्यति
सहस्रनेत्रप्रतिमस्तथा ह्यसौ ।
रूपेण यश्चाप्रतिमो ह्यय महा-
न्महीमिमा शक्र इवाभिपालयेत् ।
नाभूमिपोऽय हि मतिर्ममेति च
च्युत· समृद्ध्या नभसीव नाहुष ।
वैशपायन· ।
वितर्कमाणस्य च तस्य पाण्डव
सभामतिक्रम्य वृकोदरोऽब्रवीत् ।
जयेति राजानमभिप्रमोदय
न्सुखेन सभ्य च समागत जनम् ।

[(L 6) G2 विराजते (for विरो°) — (L. 7) T2 G M2 4 (sup lin) असौ (for अय) — (L. 9) M1. 2 रूपेण यस्य प्रतिमो न विद्यते — (L 16) T G2 5 M1 3 समागत]

4 S om 4 — a) D1 6 10 अदृष्टरूप· K दधिर् (for रविर्). — b) Dn1 D1 लभाम, D8 लभेय, Co लभामि (as in text) B D (except D1-4) निश्चय, Cv सपदम् (as in text) — c) Dn1 D11. 12 चित्ते; Cv चित्तं (as in text) K ह्यविसं°, B3 4 ह्यनिश वि°; D8 ह्यनिस°, D4 ह्युपस°; D7 9 ह्यपि सप्र° Cv cites ह्यपि — d) B Dn1 D1. 2 10-12 अस्य; D5 अनु (for अद्य) Cap rp (Dev) सपद°, Ca r s v तत्त्वत: (as in text) — After 4, N ins.

186* इन्द्रैव चैनं तु विचारयाम्यहं
गन्धर्वराज यदि वा पुरदरम् ।
जानीत कोऽयं मम दर्शने स्थितो
यदीप्सित तल्लभता च माचिरम् ।
विराटवाक्येन तु तेन चोदिता
नरा विराटस्य सुशीघ्रगामिनः ।
उपेत्य कौन्तेयमथाब्रुवस्तदा
यथा स राजावदताच्युतानुजम् ।

[(L. 1) D7 9 रूप, D12 चैव K1 B1 3 D8 च, B4 5 D8-7 10 Co न, D9 11. 12 नु (for तु) B4 Co विभावयामि (for विचा°) Cr परिभाव २ (s10) — (L 2) B (except B3) Dn D6-7 9 11 12 °राजो, and पुरदर° — (L 4) B3 यदीप्सिते, D5 7 यदिच्छते, D6 9 यदीच्छते, D10 यदिप्सते — (L 5) B1 3 Dn D7 9 11 12 च (for तु) B2 3 D6-7 9 ते प्रचोदि°, D1-3 तेन नोदिता D4 विराटराजेन तु चोदिता नरा — (L 6) D8 जना (for नरा) Dn2 D11 12 समीपगामिन, D2 3 तु शीघ्र°, D8 च शीघ्र° D1 विराटराजस्य तु शीघ्र°; D4 गताश्च वेगे सुशीघ्र-कारिण — (L 7) B2 4 D1-3 5. 6 10-12 तथा (for तदा) — (L 8) B3. 4 D5 6 अवदत् (for अवदत) K अच्युता ग्रज (K2 °त·), B3 sm Cap rp अर्जुनानुज Ca c. r v as in text Cs cites only अच्युत· D2 9 यथैव राजो वदनाच्युता गिर·]

5 a) S ततो नृप वाक्यमुवाच पाडव (G1 पार्थिव·) — b) B1 Dn1 D4 7 9 10 स्व(D4 ह्य)दीनरूप (D9 10 °पो), D8 ह्यदीनसत्व· B4 सुशील°, Dn2 D11 12 स भीमरूपो D8 महातपा S यथानुपूर्व्यात् (T2 °तुप्येत्, M1-3 °पूर्व्य, M4 5 °पूर्व्या) कृपयान्वितोत्तर (T2 G1 °तो नृप, M1 °तोक्षर, M2-4 °तातुर, M5 °यन्ननातुर·) — c) K1 D3. 4 5 वल्लभो; Cv वल्लवो; Co as in text — For 5cd, S subst

187* त्वां जीवितु शत्रुदमागतोऽस्म्यहं
त्वमेव लोके परमो हि सश्रय· ।

6 S om विराट उ° and reads 6ab after 190*

भजस्व मां व्यञ्जनकारमुत्तमम् ॥ ५

विराट उवाच ।

न सूदतां मानद श्रद्दधामि ते
सहस्रनेत्रप्रतिमो हि दृश्यसे ।
श्रिया च रूपेण च विक्रमेण च
प्रभासि तातानवरो नरेष्विह ॥ ६

भीम उवाच ।

नरेन्द्र सूदः परिचारकोऽस्मि ते
जानामि सूपान्प्रथमेन केवलान् ।
आस्वादिता ये नृपते पुराभव-
न्युधिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वशः ॥ ७
बलेन तुल्यश्च न विद्यते मया
नियुद्धशीलश्च सदैव पार्थिव ।
गजैश्च सिंहैश्च समेयिवानहं
सदा करिष्यामि तवानघ प्रियम् ॥ ८

विराट उवाच ।

ददामि ते हन्त वरं महानसे
तथा च कुर्याः कुशलं हि भाषसे । C 4.241 B 4.2.11

— ^{a}) B_1 Dn $D_{7.9.11.12}$ बल्लव (for मानद) S न शूद्रता कांचन लक्षयामि ते — ^{b}) B_1 Dn $D_{7.9.11.12}$ विराजसे; B_2 -मि दृश्यते, $B_{3.5}$ D_8 हि दृश्यते S कुबेरचंद्रेंद्र-दिवाकरप्रभ (T_1 G_1 °करोपम, G_3 $M_{1.2}$ °प्रभ) — S om 6^{cd} — ^{c}) Dn_2 $D_{7.11.12}$ om. the last च — ^{d}) K_1 प्रभास्मितामानवरो, K_2 °स्मि वाचानवमो, B Dn $D_{5-7.9.11.12}$ प्रभास्यसे त्वं नृवरो, D_1 प्रभास्मितावा°, D_2 प्रभास्मि(m प्रभास्मि)वा तेन°, D_3 प्रभास्मि सत्व नृवरे, D_8 °स्मि तारा-धिपतिर्, D_{10} °स्मि राजेव वरो Dn_2 °ष्विव, D_5 तथा भवान् Cc cites प्रभास्यसे

7 T_1 M om. भीम उ°. B_2 $D_{4.6.11.12}$ भीमसेन उ° — ^{a}) $D_{1.7.9}$ om. ते — For 7^{a}, S subst.

188* नरेन्द्र शूद्रोऽस्मि चतुर्थवर्णभा-
ग्गुरूपदेशात्परिचारकर्मकृत् ।

— ^{b}) K_2 $D_{2.5}$ पृथिवीश, B Dn $D_{6.7.9.11.12}$ प्रथम न ($B_{1.6}$ Dn $D_{11.12}$ च, $D_{7.9}$ हि) B_2 केवलम् Cc cites न केवलम्, Cr न केवलान्, Cv प्रथमेन and केवलान् Cf. Ca न केवलं प्रथममहं सामान्यसूपाञ्जानामि — For 7^{b}, S subst.

189* जानामि सूपांश्च रसांश्च सत्कृता-
न्समान्यपूपांश्च पचामि शोभनान् ।

S cont.

190* रागप्रकारांश्च बहून्फलाश्रया-
न्महानसे मे न समोऽस्ति सूपकृत् ।
वैशंपायन ।
तमब्रवीन्मत्स्यपतिः प्रहृष्टवत्
प्रियं प्रगल्भं मधुरं विनीतवत् ।

[(L. 4) G_2 प्रहृष्ट, M_5 प्रहृष्ट (for प्रगल्भ)]

Then follows 6^{ab}, after which S cont.

191* हुताशनार्काधिपतुल्यतेजसो
न कर्म ते योग्यमिदं महानसे ।
न सूपकारो भवितुं त्वमर्हसि
सुपर्णगन्धर्वमहोरगोपम ।
अनीककर्णाग्रधरो ध्वजी रथी
भवाद्य मे वारणवाहिनीपतिः ।
न नीचकर्मा भवितुं त्वमर्हसि
प्रशासितुं भूमिमिमां त्वमर्हसि ।
भीम ।
चतुर्थवर्णोऽस्म्यहमित्युवाच तं
न वै वृणे त्वामहमीदृशं पदम् ।
जात्यास्मि शूद्रो बल्लवेति नाम्ना
जिजीविषुस्त्वद्विषयं समागतः ।
युधिष्ठिरस्यास्मि महानसे पुरा
बभूव सर्वप्रभुरन्नपानदः ।
अथापि मामुत्सृजसे महीपते
व्रजाम्यहं यावदितो यथागतम् ।
त्वमन्नसंस्कारविधौ प्रशाधि मां
भवामि तेऽहं नरदेव सूपकृत् ।

[After line 3, G_2 reads line 8 (for the first time) — G_1 om lines 4–7, M_3 om 4–8 — (L. 16) M व्रजामि या(M_2 ता)वद्विषय (M_1 °याद्)]

8 ^{a}) K B_3 transp च and न $D_{8.4.7.9}$ न हि (for च न) — ^{b}) S असि (for च). K न च, $D_{7.9.12}$ तथा (for सदा). S (except T_2) हि (for एव) — ^{c}) S गजांश्च सिंहांश्च K B_2 D_8 Cc समीयिवान् — ^{d}) D_{1-3} च ते नृप (for तवानघ) Cv cites अनघ — After 8, S ins.

192* न नीचकर्मा तव मादृशः प्रभो
बलस्य नेता त्वबलो भवेदिति ।
स्वकर्मतुष्टाश्च वयं नराधिप
प्रशाधि मां सूदपदे यदीच्छसि ।
ये सन्ति मल्ला बलवीर्यसमता

न चैव मन्ये तव कर्म तत्समं
समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ ९
यथा हि कामस्तव तत्तथा कृतं
महानसे त्वं भव मे पुरस्कृतः ।
नराश्च ये तत्र ममोचिताः पुरा
भवस्व तेषामधिपो मया कृतः ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।
तथा स भीमो विहितो महानसे
विराटराज्ञो दयितोऽभवद्दृढम् ।
उवास राजन्न च तं पृथग्जनो
बुबोध तत्रानुचरश्च कश्चन ॥ ११

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशंपायन उवाच ।
ततः केशान्समुत्क्षिप्य वेल्लिताग्राननिन्दितान् ।
जुगूह दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना ॥ १
वासश्च परिधायैकं कृष्णं सुमलिनं महत् ।

स्तानेव योत्स्यामि तवाभिहर्षयन् ।
वैशंपायन ।
तमेवमुक्ते वचने नराधिप
प्रत्यब्रवीन्मत्स्यपति प्रहृष्टवत् ।
[(L 1) T1 G तादृश (for मादृश॰)]

9 S om 9^{ab} — ^{a}) K1 D6 ददानि B1 Dn D11 12 वरान् (for वर) K महानस — ^{b}) B2 4 Dn2 D2 8 10–12 हि, D8 अत्र, D4 तु, D6 C0 अधि (for च) K B4 5 Dn1 D5 प्रभा॰, D1. 8 च भा॰ (for हि भा॰) — ^{c}) S एव न (M4 *sup lin* एव हि) (for न चैव) B1. 2 Dn D11 12 यत्समं, G1 मत्सम , M (except M8) कुत्सितं — ^{d}) B1 D6 T2 Crp (DI) ॰नेमीं, Ca. r as in text. D4 ॰नेमिं त्वमिहार्हसि ध्रुव — After 9, S ins

193* त्रिलोकपालो हि यथा विरोचते
तथाद्य मे विष्णुरिवाभिरोचसे ।

10 ^{a}) S तु (for हि) B4 D1 8 काम B1–3 5 Dn D11 12 भवतस् (for तव तत्) M5 अस्तु (for कृत) T2 G1 तव कर्म तत्तथा — ^{b}) T1 G3 M मे, T2 G1. 2 वै (for त्व) D7 9 च मया, M स्वपुरे (for भव मे) T1 G3 वै (for मे) — M1–3 ॰स्कृत, Ca c as in text. — D1 (hapl.) om 10^{cd} — ^{c}) B4 तां, T1 G2 M (except M5) मे (for ये) B1 2 Dn D6 9 11 12 समाहिता (Dn1 समागता), D8 विमो॰, D4 तवो॰, D8 मयोदिता , D10 समा॰ D4 मता (for पुरा) T G1 3 M3–5 मया सदा (T2 M3 सदा मया)र्चिता , G2 M1 2 मया सम(G2 ॰दा)-र्पिता (for ममोचिता पुरा) — ^{d}) B Dn D2 3 5 6. 9–12 G1 भवाश्च, D7 भवाद्य, T G2 3 भवापि (for भवस्व)

11 T2 G1 M1. 2 4 om वैश॰ उ॰ — ^{a}) B2 तत स, B4 स तत्र, D1 तथा हि, G1 तदा स B3 D4 निहितो, Crp (Catur) विदितो, Co r विहितो (as in text) — ^{b}) B2 D6 महान् (for दृढम्) S विराटराजस्य बभूव वै प्रिय॰ — ^{c}) B1 2 5 Dn D11 12 राज्ये, D7 9 राष्ट्रे (for राजन्) — ^{d}) S तस्य (for तत्र) B (except B1) D ॰चरा(D5 गता, D10 ॰गमा)श्च केचन, M3 ॰चरश्च नापर

The sequence of adhy 7–12 in S is 7, 10, 11, 9, 8, 12 Cf Lüders, *Ueber die Grantha-recension*, p 54

Colophon — *Adhy name* B Dn2 D1 2 5 8 11 12 भीमप्रवेश , Dn1 D6 7 9 10 M5 भीमसेन(M5 ॰सेननगर)-प्रवेश॰, D4 भीमागम , T2 G1 भीमविराटसवाद॰, M1–3 भीमविराटसमागम — *Adhy no* (figures, words or both) K B4 D6 9 10 7 (as in text), D4 6, D5 8, S 9 — *S'loka no* D1 12, G3 25

8

For sequence of adhy in S cf v 1 4 7 11.

1 After वैश॰, S ins

194* तत कृष्णा सुकेशी सा दर्शनीया शुचिस्मिता ।
[T G2 3 सुकेशांता (for सुकेशी सा)]

— ^{a}) S वेणी (for तत) G1 M1 4 केशातमुत्सृज्य, M2 ॰केशातमुत्क्षिप्य D5 समुद्धृत्य, M4 (*sup lin*) C3 समु-त्क्षिप्य (as in text) — ^{b}) B4 D8 विल्लि॰, D3. 4 10 M2 वल्लि॰, T1 G2 वल्गि॰, all comm as in text (Cap करिपताग्रान्) T2 G1. 3 M1. 3–5 पीनवृत्तकुचा शुभा. — After 1^{ab}, N (except K1 D1 2 4 8 10) ins

कृत्वा वेषं च सैरन्ध्र्याः कृष्णा व्यचरदार्तवत् ॥ २
तां नराः परिधावन्तीं स्त्रियश्च समुपाद्रवन् ।
अपृच्छंश्चैव तां दृष्ट्वा का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ३
सा तानुवाच राजेन्द्र सैरन्ध्र्यहमुपागता ।
कर्म चेच्छामि वै कर्तुं तस्य यो मां पुपुक्षति ॥ ४
तस्या रूपेण वेषेण श्लक्ष्णया च तथा गिरा ।
नाश्रद्दधत तां दासीमन्नहेतोरुपस्थिताम् ॥ ५
विराटस्य तु कैकेयी भार्या परमसंमता ।
अवलोकयन्ती ददृशे प्रासादाद्द्रुपदात्मजाम् ॥ ६
सा समीक्ष्य तथारूपामनाथामेकवाससम् ।
समाहूयाब्रवीद्भद्रे का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ७
सा तामुवाच राजेन्द्र सैरन्ध्र्यहमुपागता ।
कर्म चेच्छाम्यहं कर्तुं तस्य यो मां पुपुक्षति ॥ ८

सुदेष्णोवाच ।

नैवंरूपा भवन्त्येवं यथा वदसि भामिनि ।
प्रेषयन्ति च वै दासीर्दासांश्चैवंविधान्बहून् ॥ ९ C. 4 252 B 4 99

195* कृष्णान्सूक्ष्मान्मृदून्दीर्घान्समुद्ग्रथ्य शुचिस्मिता ।
[K2 transp सूक्ष्मान् and दीर्घान् Dn D3. 12 समुद्रंथ्य, D5 समुत्क्षिप्य, Ca c. r as above]
— T2 G1. 3 M1. 3. 4 om. 1cd — c) K2 D10 जग्रहे, Dn1 D11. 12 जगृहे (but Dn2 as in text), D5 गृहीत्वा, M2 जग्राह, Ca n s v as in text.

2 b) Dn1 कृष्णा, D3. 8 कृष्णां G1 सुविमल — After 2ab, D9 ins
196* नरनार्यश्च सप्रेक्ष्य विस्मय परमं गता ।
— c) K1 B (except B4) वेश, G1 रूप B Dn2 D6 7 9 11. 12 G3 तु (B4 हि) (for च) K स्मिरध्रीणा, D4 पुरध्रीणा (for च सैरन्ध्र्या) B (except B1) D6 सैरिंध्र्या D1–3 कृन्वा (D2 °ष्णा) सैरध्रिवेष तु — d) Dn1 तत , D2 कृन्वा (for कृष्णा) K अतिकात् (for आर्त°) B Dn2 D5–7 9–12 कृष्णा (B4 °ष्ण) सा (B1. 2–3 D5 10 च) व्यचरत्तदा — After 2, T G1 (om from the posterior half up to 4a inclusive) 2 3 M (except M1) ins
197* प्रविष्टा नगर भीरुः सैरन्ध्रीवेषसयुता ।

3 G1 om. 3 (cf. v l. 2) — a) Dn2 D11. 12 पौरा, D7 9 दूरात्, Ca नरा (as in text) K °धावती, B1. 3 °धावत, B2. 4 Dn2 D3. 5 6 10–12 °धावति, D7 9 °धावत्य, T2 M गच्छमाना तु T1 G2. 3 नरा स(G3 तु)गच्छमानां तां — c) S (G1 om.) ते च (for चैव) — After 3, M3 ins
198* अथ सा छिन्नपट्टाभ्यां वल्कलाजिनसंवृताम् ।

4 =(var) 8 — G1 om. 4a (cf. v l 2) — b) B4 D6 सैरिंध्री K B4 Dn D2 D6 11. 12 इहागता (for उपा°) — cd) B4 M5 अह (for वै) B1. 3 transp कर्तुं and तस्य K1 Dn1 D3. 5 7 10 Cn s rp युयुक्षति, Dn2 D9 11. 12 Cc np पुपूष°, D4. 6 बुभूष°, D8 Ca v rp (Dev) बुभूर्ष°, T1 भविष्य°, T2 G1 M1–4 सु(M3 स)रक्ष°, G2 M5 भरिष्य°, G3 हरिष्य°, Cr ap sp (like K2 B D1. 2) as in text ꕥ Ca सुसु(? read युयु)क्षतीत्यपपाठ एव ।ꕥ

5 Before 5, D1–3 S (except G1) ins वैश° उ° (resp वैश°) — a) D9 transp रूपे° and वेषे° K1 B1. 2 5 D5 6 वेशेन — b) D1–3 S (except T2) transp तथा and गिरा — c) B3 Dn D5 11. 12 T2 न श्रद्धत, D1. 3 न श्रद्दधुस्ते, D2 नाश्रद्दधुस्ते, D4 न श्रद्धत, D7 9 नाश्रद्दधत, D3 10 न श्रद्दधुश्च, T1 M1. 2 4. 5 न श्रद्धति, G1 M3 न श्रद्दधाति, G2 3 न श्रद्दधीरन् — d) D5 6 अर्थं° (for अन्न°)

6 a) K अस्ति, B4 D8 च (for तु) — b) D6 परमशोभना, T2 °हर्षिता — c) Hypermetric! B1. 3–5 Dn D4. 7 9 11. 12 S आलोक°, B2 D1–3 8 10 विलोक° — d) D4 G1 प्रासादे, Ca r as in text.

7 b) Dn1 D3 4 G1 °वाससा, G2 M °वाससीं — A passage given in App I (No. 6) is ins in S after 7ab (in M2–5, after 7) — T G M1 om. 7c–9d, M2–5 om. 8–9

8 =(var) 4 — S om. 8 (cf. v l. 7) — a) K प्रोवाच (for उवाच) — b) B3–5 D6 सैरिंध्री K B2 D8 इहा° (for उपा°) — c) B1–3 Dn2 D1–3. 5 6 8 11. 12 वै (for अह) — d) K1 Dn1 D1. 3. 7 10 युयुक्षति, Dn2 D4. 9 11. 12 पुपूष°, D2 बुभूष°, D5 युयुक्ष°, D6 प्रयुक्ष°, D8 बुभूर्ष°, K2 B as in text

9 S om 9 (cf. v l. 7) — K1 सुदोष्णा (for सुदेष्णा उ°) — a) B3 (m as in text) नैवविधा K B3 D8 भवति K Dn1 D1. 7–9 एव (for एवं) — b) B3. 4 D5. 6 10 भाविनि — c) K पोषयती च, B1. 3 प्रेक्षयिष्यामि, B2 4. 5 Dn D5 6 8 11. 12 प्रेषयतीव (B2 4 D8 °ती तु, B5 D6 °ती ह, Dn2 D11. 12 °ती च), B3 m °यामि तु, D7 9 °यिष्यसि, Cc rp °यामि च (Cc om. च) Cr cp cite प्रेषयन्ति, C3 rp प्रेषयन्ती D1–3. 10 तु (for च) — d) K2 B Dn D4–6 10–12 विविधान् (for एवंविधान्).

3 10 29 गूढगुल्फा संहतोरुस्त्रिगम्भीरा षडुन्नता ।
रक्ता पञ्चसु रक्तेषु हंसगद्गदभाषिणी ॥ १०
सुकेशी सुस्तनी श्यामा पीनश्रोणिपयोधरा ।
तेन तेनैव संपन्ना काश्मीरीव तुरंगमा ॥ ११
स्वरालपक्ष्मनयना बिम्बोष्ठी तनुमध्यमा ।
कम्बुग्रीवा गूढसिरा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ १२
का त्वं ब्रूहि यथा भद्रे नासि दासी कथंचन ।
यक्षी वा यदि वा देवी गन्धर्वी यदि वाप्सराः ॥ १३
अलम्बुसा मिश्रकेशी पुण्डरीकाथ मालिनी ।
इन्द्राणी वारुणी वा त्वं त्वष्टुर्धातुः प्रजापतेः ।
देव्यो देवेषु विख्यातास्तासां त्वं कतमा शुभे ॥ १४
द्रौपद्युवाच ।
नास्मि देवी न गन्धर्वी नासुरी न च राक्षसी ।
सैरन्ध्री तु भुजिष्यास्मि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १५

10 ^{a}) Dn D1-3 9-12 C3 ap rp (Dev) नोच्च ; Cn c r v गूढ- (as in text) K1 D2 9 10 सहतोरु°, S समानोरु: (T2 M1 2 4 5 °रु)

11 ^{a}) D10 सुकेशा D10 सुम्नना; S सुस्वरा — ^{b}) Dn2 पीनोन्नतपयो° — S reads 11^{cd} after 14^{ab} — ^{c}) D1-3 रूपेण, T2 सप्राप्ता, Cn सपन्ना (as in text) D4 लक्षणैश्च सुसपन्ना. — ^{d}) K1 कावीरी, K2 कावेरी; G1.3 किशोरी; Cn r काश्मीरी (as in text) B Dn1 D1 3-6 8 10 Ca तुरगमी (cf Cv कश्मीरदेशोद्भवा तुरगी); Dn2 वरानना; D11 12 वरांगना — After 11, D5 (marg) ins

199* सार्वभौमस्य महिषी रक्तै: पञ्चभिरङ्गना ।,
followed by a *repetition* of 11^{cd}

12 ^{a}) B1 4 5 Dn2 D4 6 9-12 T1 G2 Co n r s ap vp अराल°, B2 3 D2 3 8 Ca v मरालपक्ष्म° (D3 °पक्ष°); Dn1 आरालपक्ष्म°; D1 7 मृणाल° — ^{c}) N (except K1) T2 Ca c s v गूढशिरा — After 12, K2 B Dn D2 (marg. *sec m*) 5-7 9-12 ins

200* शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया ।
शारदोत्पलसेविन्या रूपेण सदृशी श्रिया ।
[(L 1) K2 °नेत्राभा, and °गन्धिनी]
On the other hand D4 ins after 4

201* सर्वलक्षणयुक्ता च भार्या त्वं पृथिवीपते ।

13 S om 13^{ab} — ^{a}) D1 2 मा (for का). — ^{cd}) S दानवी (M3 भार्गवी) किंनरी वा त्वं गन्धर्वी वनदेवता — After 13, K2 B Dn D2 (marg *sec. m*) 5. 6 10-12 ins :

202* देवकन्या भुजङ्गी वा नगरस्याथ देवता ।
विद्याधरी किंनरी वा यदि वा रोहिणी स्वयम् ।
[(L 1) K2 B4 असि, D2 6 10 अस्य; D5 अपि (for अथ)]
On the other hand, S ins after 13

203* अप्सरा वापि नागी वा तारा वा त्वं विलासिनि ।

14 ^{a}) = 1 59 48^{a} K2 B Dn D1 3 5. 6 10-12 T2 अलम्बुषा — ^{b}) D8 °का तिलोत्तमा, T G2 3 M °काक्ष मालिनी, G1 °का त्वमागता — After 14^{ab}, S reads 11^{cd}, while B1 3 ins

204* मेनका वा अहल्या वा रम्भा वापि तिलोत्तमा ।

— G3 om 14^{cd} — ^{c}) D3 रुद्रा° (for इन्द्रा°) K D4 6 वरुणानी त्व (D4 च; D6 वा); S (G3 om) त्वथ (G1 M3.4 चाथ) रुद्राणी (T2 शर्वाणी) — ^{d}) S (G3 om.) स्वाहा वाप्यथवा रति — ^{e}) S श्रेष्ठा (G1 2 °ष्ठि). — ^{f}) S भूमि का त्वमिहागता — After 14, S ins

205* तव ह्यनुपमं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ।
त्वां सृष्ट्वोपरतं मन्ये लोककर्तारमीश्वरम् ।
न तृप्यन्ति स्त्रियो दृष्ट्वा का नु पुंसां रतिर्भयेन ।
[(L 3) M (except M3) तृप्यते G1 M3 न (for नु)]
M (except M3) cont.

206* प्रवालपुष्पसंघैश्च राजिता वनदेवता ।
त्वामेव हि निरीक्षन्ते विस्मिता रूपसंपदा ।
अन्तःपुरगता नार्यो मृगपक्षिगणाश्च ये ।
सर्वे त्वामेव कल्याणि निरीक्षन्ते सुविस्मिता ।
न त्वादृशी कान्तया मे त्रिषु लोकेषु सुन्दरी ।
दृष्टपूर्वा श्रुता वापि वपुषा विद्यते शुभे ।
M (except M3) cont. G3 ins after 205*

207* एवमुक्ता सुदेष्णां तां कृताञ्जलिपुटा स्थिता ।
अब्रवीद्विस्मयाविष्टा द्रौपदी योषितां वरा ।

15 ^{b}) B4 D8 T1 G M यक्षी (for नासुरी) T1 G3 M1 पन्नगी; G1.2 M2-5 किंनरी (for राक्षसी). T2 न च यक्षी न किंनरी — ^{c}) B3-5 सैरिंध्री T1 G M °ध्री नाम मे जाति (G3 जातिर्मे); T2 °ध्री नामतश्चाहं — ^{d}) S वन्यमूलफलाशना (T1 °शनां; G3 °शिनी) — After 15, S ins

208* पतीनां प्रेक्षमाणानां कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
केशपक्षे परामृष्टा साहं भ्रष्टा वनं गता ।
तत्र द्वादश वर्षाणि वन्यमूलफलाशना ।
चराम्यनिलया सुभ्रु सा तवान्तिकमागता ।

16 ^{a}) S transp केशान् and जानामि D4 संस्कर्तुं; D6 उपस्कर्तुं; S ग्रथितुं (for अहं कर्तुं) — ^{b}) Dn1 D4 पिष्ये, D6 11. 12 पिंष्ये K पिपि(K2 °पि)षे सानुलेपनं, S

केशाज्ञानाम्यहं कर्तुं पिंषे साधु विलेपनम् ।
ग्रथयिष्ये विचित्राश्च स्रजः परमशोभनाः ॥ १६
आराधयं सत्यभामां कृष्णस्य महिषीं प्रियाम् ।
कृष्णां च भार्यां पाण्डूनां कुरूणामेकसुन्दरीम् ॥ १७
तत्र तत्र चराम्येवं लभमाना सुशोभनम् ।
वासांसि यावच्च लभे तावत्तावद्रमे तथा ॥ १८
मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवी चकार सा ।
साहमभ्यागता देवि सुदेष्णे त्वन्निवेशनम् ॥ १९

सुदेष्णोवाच ।

मूर्ध्नि त्वां वासयेयं वै संशयो मे न विद्यते ।
नो चेदिह तु राजा त्वां गच्छेत्सर्वेण चेतसा ॥ २०
स्त्रियो राजकुले पश्य याश्चेमा मम वेश्मनि ।
प्रसक्तास्त्वां निरीक्षन्ते पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २१
वृक्षांश्चावस्थितान्पश्य य इमे मम वेश्मनि ।
तेऽपि त्वां संनमन्तीव पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २२
राजा विराटः सुश्रोणि दृष्ट्वा वपुरमानुषम् ।
विहाय मां वरारोहे त्वां गच्छेत्सर्वचेतसा ॥ २३
यं हि त्वमनवद्याङ्गि नरमायतलोचने ।
प्रसक्तमभिवीक्षेथाः स कामवशगो भवेत् ॥ २४
यश्च त्वां सततं पश्येत्पुरुषश्चारुहासिनि । C. 4. 270 B. 4. 9. 27

जानामि ग्रथितु मणीन् — After 16^{ab}, K2 B Dn D5 6 10–12 S ins

209* मल्लिकोत्पलपद्मानां चम्पकानां तथा शुभे ।

[T1 G2 °मालाना (for °पद्मानां) S जानामि ग्रथितु स्रज (G1 ग्रथितु केशकर्मणि)]

S cont.

210* सिन्दुवारकजातीनां रचयाम्यवतंसकान् ।
पत्र मृणालमगरु पिङ्क्ष्ये च हरिचन्दनम् ।

[(L 1) G1 सुगधीन्पुष्कराञ्जातीन्, M3 सिन्दुवारित° — (L. 2) T1 G1 3 मृगागम्, T2 G2 मृगाकम् (for मृणालम्) T2 पिष्ये च]

— ^{c}) B1.2 D1–4. 8 9 S ग्रथयिष्यामि चित्राश्च (D9 G1 चित्राणि, G3 °श्राश्च) — ^{d}) D8 9 माल्यानि परमाणि च

☞ Here sets in the fragm. Śāradā MS (Ś1), beginning with st 17^{a}

17 ^{a}) Ś1 M3 आराधयन् — ^{c}) B1.3 तु (for च) S पार्थाना (T2 G1 M4 नारीणा) (for पाण्डूनां) — ^{d}) S नारीणा(T2 G1 M4 पार्थाना)मुत्तमां तथा — After 17, S ins

211* तयास्मि सुभृता चाहमिष्टलाभेन तोषिता ।

[T2 सुभृशा, G1 M1–4 सुहृदा T2 G1 °मिष्टालापेन]

18 S om. 18 — ^{a}) D1.3 चरिष्ये, D2 वसामि (for चरामि) B2 D6 एका, D1.3 अह (for एव) — ^{b}) Ś1 B1 3 (m as in text) 5 Dn D2 5 8 m 9 11. 12 सुभोजन — ^{c}) Ś1 K वास च (for वासांसि) Ś1 यावत्तु, Dn1 यावति

19 ^{a}) S चेति (for इत्येव) — ^{b}) D4 7 3 S ह (for सा) — After 19^{ab}, S (which om. 19^{cd}) ins a passage given in App. I (No 7) — ^{c}) B1.2 3 (m as in text) 5 D (except D2 5 8 10) °मद्यागता — ^{d}) Here and in the sequal, Ś1 K1 सुदोष्णा (for सुदेष्णा)

20 ^{a}) Ś1 त्वा (for त्वा) T G न भरेयमह भद्रे — ^{b}) D8 T G2 अत्र (for न) G1 °यो मेभिवर्तते — ^{cd}) B Dn D4. 6 11. 12 न (for नो) K2 त्वा; B5 D5 च (for तु) B1–3 Dn D11. 12 इच्छति (for इह तु) K2 हि (for त्वा) S राजा त्वय हि त्वा दृष्ट्वा मयिं पापां करिष्यति — After 20, S (G1 om. line 2) ins .

212* साह त्वा न क्षमां मन्ये वसन्तीमिह वेश्मनि ।
एष दोषोऽत्र सुश्रोणि कथ वा भीरु मन्यसे ।

21 G1 om 21^{ab} — ^{a}) S (G1 om.) स्थिता (for स्त्रियो) B Dn D5. 6 11. 12 याश्च, S (G1 om) नार्य° (for पश्य) — ^{b}) Ś1 राज- (for मम) — ^{c}) D2 3 निरीक्षति — For 21^{cd}, S (except G1) subst

213* त्वामेवैता निरीक्षन्ते विस्मयाद्वरवर्णिनि ।

22 ^{a}) K चक्रान् (for वृक्षान्) S उपस्थितान्, Cv अवस्थि° (as in text) — ^{b}) Ś1 K तावत्त्व (for य इमे) — ^{c}) K1 ह, K2 हि (for अपि) Ś1 ते हि त्वामेव पश्यति, B3 (m as in text) तेपि त्वा च निरीक्षते, D8 त्वां च प्रसमीक्षते, T G2 M4 5 नमत्येते हि त्वा दृष्ट्वा, G1 M1–3 न मन्येते हि त्वा दृष्ट्वा, G3 नमते तेपि दृष्ट्वा त्वा — ^{d}) $=21^{d}$ G1 पुमान्कस्त्वां (for पुमास क) T2 G2 3 M3–5 लोभये , G1 M1.2 लोभयेत् (for मोहये) — After 22, T1 G ins

214* धिमर्पि परम रूपमतिमानुपमद्भुतम् ।
तिर्यग्योनिगताश्चापि निरीक्षन्ते सविस्मया ।
तव रूपमनिन्द्याङ्गि किं पुनर्मानवा भुवि ।

23 ^{b}) S दृष्ट्वा ते परम वपु° — ^{c}) D6 S transp विहाय and मा — ^{d}) B4 transp त्वा and गच्छेत् K

दृष्ट्वा सर्वानवद्याङ्गि स कामवशगो भवेत् ॥ २५
यथा कर्कटकी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः ।
तथाविधमहं मन्ये वासं तव शुचिस्मिते ॥ २६

द्रौपद्युवाच ।

नास्मि लभ्या विराटेन न चान्येन कथंचन ।
गन्धर्वाः पतयो मह्यं युवानः पञ्च भामिनि ॥ २७
पुत्रा गन्धर्वराजस्य महासत्त्वस्य कस्यचित् ।
रक्षन्ति ते च मां नित्यं दुःखाचारा तथा न्वहम् ॥ २८
यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ प्रधावयेत् ।
प्रीयेयुस्तेन वासेन गन्धर्वाः पतयो मम ॥ २९
यो हि मां पुरुषो गृध्येद्यथान्याः प्राकृतस्त्रियः ।
तामेव स ततो रात्रिं प्रविशेदपरां तनुम् ॥ ३०

[illegible] सर्वाङ्गसंपन्नां ... (cf. [illegible])

25 [illegible] — [illegible] सुमध्यमाङ्गि ([illegible] हि [illegible]) — After 25, [illegible]

216* [illegible] हि [illegible] ।
[illegible] न [illegible] परायण ।
[illegible] ।
[illegible] हि [illegible] ।
[illegible] भवेत् । [5]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] मे मतिः ।
[illegible] हि [illegible] ।
[illegible] । [10]

[(l. 1) [illegible] — (l. 3) [illegible] न हि [illegible] न [illegible] — (l. 5) [illegible] — (l. 7) [illegible] — (l. 9) [illegible] — (l. 10) [illegible]]

[illegible]

216A* [illegible] ।
[illegible] ।

[illegible]

26 a) B (except B1) Dn D3 11 12 G1 C3 च (G1 त्त) कर्कटी (C3 om त्त), D1 हि कर्कटी (m हि वृश्चिकी); Cv कर्कटी (as in text). Cf. C3 कर्कटी जलचरो जन्तु 'केकडा' इति प्रसिद्ध [illegible] — b) B1 D6 सुमध्यमे (for शुचि°). S तव शुभ्रू इहागम (T G3 M1 सहागम; G1 समागम) — After 26, S ins.:

217* अनुमानये त्वां भैरन्ध्रि नापमन्ये कथंचन ।
भर्तुर्नारीमयादस्मै तव वासं न रोचये ।

27 D1 2 S सैरंध्री (for द्रौपद्यु°) — a) S नाहं शक्या वि° — b) B Dn D3 e 10-12 कदाचन; D1 5 तु केनचित्. S नापि चान्येन (G2 न चैवान्येन) केनचित्. — After 27ab, S ins.:

218* देवगन्धर्वगर्भेण मुख्य गुणेन चेतसा ।
[M1 2 मुख्य (for मुख्ये)]

— M1 om. 27c–28b — c) T1 G2 3 °र्वा पाल्यते मां; T2 °र्वा गोपयते मां, G1 M (M1 om.) °र्वा पालयते मां — d) B1 4 D 5 भामिनि. b युवत्या (T1 G1 °युवा; T2 M4 म°; G3 M1 °कन्या) पञ्च युवा

28 M1 om. 28ab (cf. v. l. 27) — ab) S (M1 om.) पुत्रा देवादिदेवानां मूर्धपादनरर्षभ (G3 °नर्षभ; M1 सुमध्यमे, sup. lin. °नर्षभ) — d) D2 दुःखाचारया. N हि (P2 D3 तदि; D3 m as in text) (for नु) — For 28cd, S (M1 cur. line 1) subst.:

219* यथा तु [illegible] मां [illegible] ।
स [illegible] गुणैर्हीन ।
[illegible] हि [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] न [illegible] । [5]
न [illegible] न च [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] मे [illegible] ।
नाहं [illegible] न च मे [illegible] ।

29 a) S [illegible]; T G1 [illegible]; C [illegible] (as in text) — c) [illegible], B1 Dn D11 12 [illegible]; [illegible] D5 [illegible]; Ds [illegible]; G1 [illegible]; M1 [illegible]; M2 [illegible]

न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने ।
दुःखशीला हि गन्धर्वास्ते च मे बलवत्तराः ॥ ३१
सुदेष्णोवाच ।
एवं त्वां वासयिष्यामि यथा त्वं नन्दिनीच्छसि ।
न च पादौ न चोच्छिष्टं स्प्रक्ष्यसि त्वं कथंचन ॥ ३२
वैशंपायन उवाच ।
एवं कृष्णा विराटस्य भार्यया परिसान्त्विता ।
न चैनां वेद तत्रान्यस्तत्त्वेन जनमेजय ॥ ३३ C. 4. 279 B. 4. 9 37 K. 4 14 83

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

30 [a]) B4 D2 गृध्येद्, D10 गृध्र्येत्, Ca.c.v as in text. — [b]) G3 अन्या, M1.2 अन्य B D (except D4 6) T1 G M3 Ca प्राकृता स्त्रिय॰ (G2 प्राकृता स्त्रिय) — [c]) B1 Dn D10–12 निवसेत्, B4 D5 सवत, D1.8 वसतो; D4 स हृतो, D8 स्ततो, S स इमा (for स ततो) B3 (m as in text) राज्ञो (for राज्ञि) — [d]) Ś1 K transp प्रविशेत् and अपरा B1.3 Dn1 D10 प्रविश्य च परां तनु Cn (in prose order) परां तनु प्रविश्य, C3 अपरां तनुं प्रविशेत् Ca cites अपरा तनु, Co परां

31 [d]) D10 न (for च) D4 एव (for मे) B1.3 (m as in text) दयिता प्रिया॰, B2 D T2 M (except M5) Cv बलवत्प्रिया , G1.3 बलिन प्रिया B4 बलवंतश्च मे प्रिया — After 31, K2 B Dn D1–7 9–12 ins

220* प्रच्छन्नाश्चापि रक्षन्ति ते मा नित्यं शुचिस्मिते ।
[D4 ॰श्चास्तेभिरक्षति नित्य मां तु शु॰]

On the other hand, S ins after 31

221* एव निवसमानाया मयि मा ते भय ह्यभूत् ।
वैशपायन ।
एवमुक्ता तु सैरन्ध्र्या सुदेष्णा वाक्यमब्रवीत् ।

32 S om. सुदेष्णोवाच — [b]) K D7 नंदनि, Ca.c नन्दिनि (as in text) — [d]) Ś1 K1 प्रेक्षसे, K2 प्रोक्षिसे (sic), B3 स्पृश्यसि, Dn2 D8.11.12 प्रेक्षसि, D4 स्पृशसि; D5 प्रेक्ष्यसि B2 कदाचन, D4 समन्तयं — For 32, S subst

222* त्वमेह मयि कल्याणि यदि ते वृत्तमीदृशम् ।
कश्च ते दातुमुच्छिष्ट पुमानर्हति शोभने ।
प्रधावयेच्च क पादौ लक्ष्मीं दृष्ट्वेव बुद्धिमान् ।

[(L. 1) G1 M1.2 यदि (for मयि) T G2 व्रत (for वृत्तं) — (L 3) T2 इह, G2 M4.5 इव (for एव)]

S cont

223* एवमाचारसपन्ना एव दैवपरायणा ।
रक्ष्या त्वमसि भूताना सावित्रीव द्विजन्मनाम् ।
देवता इव कल्याणि पूजिता वरवर्णिनि ।
त्वम भद्रे मयि प्रीता प्रीतिर्हि मम वर्तते ।
सर्वकामैः समुदिता निरुद्विग्नमना सुखम् । [5]

[(L. 1) T2 G1.3 देव॰ (for दैव॰) — (L 2) T1 G2 M2 4 त्वमपि M3 विजानता, M3.4 द्विजातिनां — (L. 3) G2 M5 ॰वर्णिनी — (L. 4) M2 वर्तने, M4 (*sup lin* as in text) वर्धते — (L. 5) T2 G प्रमुदिता]

33 [ab]) D8 ॰रक्षिता (for ॰सान्त्विता) S सुदेष्णयैवमुक्ता सा सुप्रीता चारुहासिनी — After 33[ab], K2 B D (except D1–8) ins

224* उवास नगरे तस्मिन्पतिधर्मवती सती ।,

while S ins

225* निर्विशङ्का विराटस्य विवेशान्तःपुर तदा ।
याज्ञसेनी सुदेष्णा तु शुश्रूषन्ती विशा पते ।

— [cd]) D7 9 चैता B4 D8 transp तत्रान्य॰ and तत्त्वेन D8 तत्वत (for तत्त्वेन) S अवसत्परिचारार्हा सुदुःख जन॰. — After 33, S ins

226* एव विराटे न्यवसन्त पाण्डवाः
कृष्णा तथान्तःपुरमेत्य शोभना ।
अज्ञातचर्या प्रतिरुद्धमानसा
यथाग्नयो भस्मनिगूढतेजस ।

Colophon. — *Adhy name* B D Ca द्रौपदीप्रवेश॰; T2 M3 द्रौपदीसुदेष्णासमागम॰ (M3 ॰सुदेष्णासंवाद), M3.4 नगरप्रवेशे द्रौपदीसुदेष्णासंगम॰ (M4 ॰सवाद॰), M5 द्रौपदीनगरप्रवेश॰ M4.5 cont नगरप्रवेश॰ समाप्त॰ (M5 ॰श ॰ह) — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 D2 4 7, K B4 D9 10 8, Dn1 D5 6 (*sup lin*) 11.12 9, S 13 — *S'loka no* G3 84.

9

☞ For sequence of adhy in S cf. v 1. 4 7 11

1 For 1–4[ab], S subst a passage given in App I (No 8) — [b]) Ś1 K1 B2 5 D5 वेश — [d]) D6 ॰ट समुपाययौ, D7 9 ॰टमुपजग्मिवान्, Ca as in text — After 1, N ins

९

वैशंपायन उवाच ।
सहदेवोऽपि गोपानां कृत्वा वेषमनुत्तमम् ।
भाषां चैषां समास्थाय विराटमुपयादथ ॥ १
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य भ्राजमानं नरर्षभम् ।
समुपस्थाय वै राजा पप्रच्छ कुरुनन्दनम् ॥ २
कस्य वा त्वं कुतो वा त्वं किं वा तात चिकीर्षसि ।
न हि मे दृष्टपूर्वस्त्वं तत्त्वं ब्रूहि नरर्षभ ॥ ३
स प्राप्य राजानममित्रतापन-
स्ततोऽब्रवीन्मेघमहौघनिःस्वनः ।
वैश्योऽस्मि नाम्नाहमरिष्टनेमि-
र्गोसंख्य आसं कुरुपुंगवानाम् ॥ ४
वस्तुं त्वयीच्छामि विशां वरिष्ठ
तान्राजसिंहान्न हि वेद्मि पार्थान् ।
न शक्यते जीवितुमन्यकर्मणा
न च त्वदन्यो मम रोचते नृपः ॥ ५
विराट उवाच ।
त्वं ब्राह्मणो यदि वा क्षत्रियोऽसि
समुद्रनेमीश्वररूपवानसि ।
आचक्ष्व मे तत्त्वममित्रकर्शन
न वैश्यकर्म त्वयि विद्यते समम् ॥ ६
कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः
किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ।
कथं त्वमस्मासु निवत्स्यसे सदा
वदस्व किं चापि तवेह वेतनम् ॥ ७
सहदेव उवाच ।
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ।
तस्याष्टशतसाहस्रा गवां वर्गाः शतं शताः ॥ ८
अपरे दशसाहस्रा द्विस्तावन्तस्तथापरे ।

तेषां गोसंख्य आसं वै तन्तिपालेति मां विदुः ॥ ९
भूतं भव्यं भविष्यच्च यच्च संख्यागतं क्वचित् ।
न मेऽस्त्यविदितं किंचित्समन्ताद्दशयोजनम् ॥ १०
गुणाः सुविदिता ह्यासन्मम तस्य महात्मनः ।
आसीच्च स मया तुष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ११
क्षिप्रं हि गावो बहुला भवन्ति
न तासु रोगो भवतीह कश्चित् ।
तैस्तैरुपायैर्विदितं मयैत-
देतानि शिल्पानि मयि स्थितानि ॥ १२
वृषभांश्चापि जानामि राजन्पूजितलक्षणान् ।
येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वन्ध्या प्रसूयते ॥ १३

विराट उवाच ।
शतं सहस्राणि समाहितानि
वर्णस्य वर्णस्य विनिश्चिता गुणैः ।
पशून्सपालान्भवते ददाम्यहं
त्वदाश्रया मे पशवो भवन्त्विह ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।
तथा स राज्ञोऽविदितो विशां पते
उवास तत्रैव सुखं नरेश्वरः ।
न चैनमन्येऽपि विदुः कथंचन
प्रादाच्च तस्मै भरणं यथेप्सितम् ॥ १५ C. 4 286 B. 4 10.16 K. 4 13.23

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

(except B.) Dn D2-8 11.12 गवा, M4 (*sup lin*) ॰ज्ञा (for क्वचित्)

11 a) B1-3 Ca गुणै, Cv as in text. B4 Dn2 D6 11 12 T2 G1 om हि — b) T G1.3 मया, Cv मम (as in text) — c) T G अमकृत् (for आसीच्च) D1-3 transp. च and स Dn1 D6.10 S दृष्ट (M2 घृष्ट) — After 11, S ins

228* अनेकगुणिता गावो दुर्विज्ञेया महत्तरा ।
बहुक्षीरतरा गावो बहव्र सद्य सपुत्रका ।

[(L 1) G2 M1-4 अनेक(G2 ॰न, M4 ॰का)गणिता — (L. 2) T2 G1 3 ता वै (for गावो) T2 यद्वपत्या (for बहव्र सद्य) T1 सत्य, G1.3 सति, G2 सम्यक् (for सद्य) T G1 सुपुत्रिका, G2 M4 सुपुत्रका]

12 a) B3 Dn D2 4-9.11 12 S च (for हि) T1 G2 न तासु (for भवन्ति) — b) Ś1 K1 चासु, D1 3 गोषु B2-5 Dn D6 8 11.12 कश्चन (for कश्चित्) T1 G2 रोगा भवतीह नॅष्ट केचिन — c) Ś1 K1 B5 D4 5 11 12 T2 G1 2 M4 (*sup lin*) 5 मयै॰ (as in text), the rest समै॰

13 a) B (except B4) Dn D1 5 6 9-12 S ऋषभान् B2 3 D1-4 8 10 T2 G1 M4 5 om. च T1 G2 3 M1-3 एव, M5 अभि॰ (for अपि) — d) D3 10 T1 G2 ह्यपि (for अपि) — After 13, S ins

229* वैशंपायन ।
मत्स्याधिपो हर्षकलेन चेतसा
माद्रीसुत पाण्डवमभ्यभाषत ।
नैवानुमन्ये तव कर्म कुत्सितं
महीं समग्रामभिपातुमर्हसि ।
अथ त्विदानीं तव रोचित विभो
यथेष्टतो गव्यमवेक्ष मामकम् ।
त्वदर्पणा मे पशवो भवन्तु वै
नृपो विराटस्तमुवाच सत्तमम् ।

[(L. 5) T2 G2 3 रोचते (for रोचित) — (L 6) T सत्तम॰]

14 S om. विराट उ॰ — a) T1 G2 3 गवा समात्र, T2 M गवा समास्ति, G1 समास्ति वै गवा — b) B1.5 सवर्ण वर्णस्य, B3.4 Crp वर्गस्य वर्णस्य, D4 वृषस्य वर्णस्य, D5 6 10 Ccp r वर्गस्य वर्गस्य, D8 वर्णस्य वर्ण, Crp वर्णस्य वर्णस्य (as in text) B D4-7 9 10 Cr वि(B2 सु)निश्चितानि, D1 8 च निश्चिता गुणै, D2 समाहिता गुणै, D6 Crp विनिश्चितान्गुणै, S पृथग्गणाना (G1 M2 ॰ग्जनाना, M1 ॰ग्गुणाना) Ś1 Dn D11.12 सवर्णवर्णस्य विमिश्रितान्गुणै॰ (Ś1m वर्णस्य वर्णस्य विमिश्रिता गुणै) — c) D7 9 च गोपान्, D8 सुपालान्, Ca as in text. K D4-8 भवतो S ददामि (M2 3.4 ॰नि) तेह वरमीप्सित यत् (M4 ते इत वर यदीप्सित) — d) B4 तदाश्रया, S त्वदर्पणा (T1 G2 ॰णान्) D4 M1 5 om इह D10 T G M2-4 इति (for इह)

15 a) Ś1 उवाच, Dn2 D5 7 9.11 12 तदा स, D4 तत स K2 D8 राजा, B4 Dn2 D1 3.5 9 11.12 राज्ञा, Cn राज्ञो (as in text) Ś1 K B1.2 Dn D4 6 7 विशा पते॰, D8 महात्मना — b) B2 4 D1-4 7 9 सुखी Ś1 नरेंद्र, K1 D2 10 ॰श्वर, K2 ॰श्वर, B2 Dn D7 9 11.12 नरोत्तम, B4 नरोत्तम, B5 D5 जनेश्वर — c) D5 नरा न च (for न चैनम्) Dn2 D12 एतम्; D4 एवम् (for एनम्) Ś1 तु, D1-3 अत्र (for अपि) D4 8 10 विविदु॰ (for ऽपि विदु).

१०

वैशंपायन उवाच ।
अथापरोऽदृश्यत रूपसंपदा
स्त्रीणामलंकारधरो बृहत्पुमान् ।
प्राकारवप्रे प्रतिमुच्य कुण्डले
दीर्घे च कम्बू परिहाटके शुभे ॥ १
बहूंश्च दीर्घांश्च विकीर्य मूर्धजा-
न्महाभुजो वारणमत्तविक्रमः ।
गतेन भूमिमभिकम्पयंस्तदा
विराटमासाद्य सभासमीपतः ॥ २
तं प्रेक्ष्य राजोपगतं सभातले
सत्रप्रतिच्छन्नमरिप्रमाथिनम् ।
विराजमानं परमेण वर्चसा
सुतं महेन्द्रस्य गजेन्द्रविक्रमम् ॥ ३
सर्वानपृच्छच्च समीपचारिणः
कुतोऽयमायाति न मे पुरा श्रुतः ।
न चैनमूचुर्विदितं तदा नराः
सविस्मितं वाक्यमिदं नृपोऽब्रवीत् ॥ ४
सर्वोपपन्नः पुरुषो मनोरमः

— ^{d}) D10 स (for च) B2 नरद्व. (for यथेप्सितम्) — For 15, S subst
230* एवं विराटेन समेत्य पाण्डवो
लब्ध्वा च गोवल्लवतां यथेष्टतः ।
अज्ञातचर्यामवसन्महात्मा
यथा रविश्चास्तगिरिं निविष्टः ।,
followed by 4 11 13 (q v)

Colophon — *Adhy name* B D (except D12) सहदेवप्रवेश , T2 G2 सहदेवसमागम , G1 विराटसहदेव संवाद , M2 3 सहदेवविराटसमागम , M6 सहदेवनगरप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K B4 D6(*sup lin*) 10 9 (as in text), D9 8, D11 10, S 12 — *S'loka no* D1 16

10

☞ For sequence of adhy in S of v 1 4 7. 11

1 ^{a}) S वर्णगान्युवा (T2 वर्णसंपदा) (for रूप°) — ^{b}) D7 9 बृहन्नडा (for बृहत्पुमान्) S स्त्रीवेषधारी समलंकृतो भृशं — ^{c}) Ś1 प्राकारवक्ष , D1–3 स्थित्वा च वप्रे, S प्रवाळचित्रे, all comm as in text K B3 m D1–5 8 9 T2 M3 Cap प्रविमुच्य, Cc परि°, Ca 6 as in text — ^{d}) S उभे (for दीर्घे) Ś1 K D1 3 4 7–9 Cc परिहारके, S (except T2) °पादुके, Cr s v as in text S तथा (for शुभे) — After 1, T G ins

231* कृष्णे च दीर्घे च नियम्य वाससी
शरीरवान्दाशरथिर्बृहस्पतिप्रभः ।

2 ^{ab}) G2 केशाग्र्यं (for दीर्घांश्च) B1 8 (m as in text) च निमुच्य, Dn C8 vp प्रविकीर्य, D4 प्रविमुच्य Cv cites विकीर्य (as in text) D1 Cn बाहू च दीर्घान्प्रविकीर्य मूर्ध° (Cn in prose order) Ś1 D8 वारणराजविक्रम , B6 Dn1 D1.6 °तुल्य°, D7 9 S मत्तगजेन्द्र° D1 reads 2^{ab} twice and D2 reads it thrice D1 2 बाहू(D2 °हु)श्च दीर्घां(D2 °र्घां)श्च विकीर्ण(D2 °र्य)मूर्धजान्दीर्घां च वेणीं विदधे महाबल , D2 स दीर्घकेशः प्रविकीर्य मूर्धजान्दीर्घां च वेणीं विदधे महाबल , D1 2 स दीर्घकेशः प्रविकीर्य मूर्धजान्महाभुजो वारणमत्तविक्रम — After 2^{ab}, T G ins

232* कुत्स्येन वेषेण न भाति भाति च
महाभिपन्नो नभसीव चन्द्रमा ।

— ^{c}) K B2 D3–5 भूमीम्, T G चोर्वीम् K अतिकम्प°, B1 6 Dn D1 11 12 प्रति°, B4 S परि°, D2 ह्यभि°, D4 अपिक°, D7–10 सम° — ^{d}) M1 5 आयाच (for आसाद्य)

3 ^{b}) Ś1 K मंत्रप्र°, B2.5 Dn1 D11.12 व्याजाप्र°, B4 D7 9 छद्मप्र°, Dn2 वस्तुप्र°; D3 स त प्र°, D4 सत्वप्र°, D6 छद्मप्र°, T G1 M2.5 तत्र प्र°, G2 3 तत परि°, Ca c v as in text Cr cites only सत्र Ś1 अरिमर्दन (sic), K अरातिमर्दन, T1 G1 M1 अमित्रघातिन — After 3^{ab}, D3 repeats 2^{ab} (with v 1 as in D2) — ^{c}) D1–3 विभ्राजमान, M2 विराटराज (for विराज°) B2 °ण तेजसा, D4 S सुरराजवर्चस (D4 °सा) — ^{d}) Ś1 K D10 नरेंद्रस्य, D4 S सुरेंद्रस्य (for महेन्द्रस्य) D1–3 यथा धरागत, D6 गजेंद्रगामिन, D9 महेंद्रवि°, Ca as in text

4 ^{a}) D1 2 नरान् (for सर्वान्) B1 D1.2 6 10 G2 3 M6 स, D4 स्व (for च) Dn1 सभासु°, M6 समीपवर्तिन — ^{b}) B Dn D6–7 9–12 transp न मे and पुरा Ś1 K transp पुरा and श्रुत — ^{c}) D1 6 10 एवम् (for एनम्) S transp तदा and नरा — ^{d}) Ś1 सुविस्मित, K1 B2.4 D1–3 5–8 10 स विस्मितो, B1 2 5 Dn D4 11.12 S सविस्मय

श्यामो युवा वारणयूथपोपमः ।
विमुच्य कम्बू परिहाटके शुभे
विमुच्य वेणीमपिनह्य कुण्डले ॥ ५
शिखी सुकेशः परिधाय चान्यथा
भवस्व धन्वी कवची शरी तथा ।
आरुह्य यानं परिधावतां भवा-
न्सुतैः समो मे भव वा मया समः ॥ ६

वृद्धो ह्यहं वै परिहारकामः
सर्वान्मत्स्यांस्तरसा पालयस्व ।
नैवंविधाः क्लीबरूपा भवन्ति
कथंचनेति प्रतिभाति मे मनः ॥ ७
अर्जुन उवाच ।
गायामि नृत्याम्यथ वादयामि
भद्रोऽस्मि नृत्ते कुशलोऽस्मि गीते । C. 4 305 B. 4 11.8 K. 4 11.18

D1-3 जगाद (for अब्रवीत्) — After 4, S ins a passage given in App I (No 9)

5 For S cf v 1 7 — Before 5, D1-4 ins विराट उ° — a) B Dn D 8 9-12 मत्वो° (for मवौं°) Ś1 B1.2.. Dn D5 .. 8 11.12 °पोमरोपम — b) D4 वारण मत्तविक्रम — After 5ab, D5 ins

233* जानीत कोऽयं मम दर्शने स्थितो
यत्कारणं ते तनुमता समाश्रितम् ।
एवं वितर्कं त्वमनिरगतस्तिन
मधाप्य राजानममित्रहाब्रवीत् ।
बृहन्नडाह नरदेव नर्तकी
त्वां सेवितुं त्वनुदमोपयामि ।
त्वं मां भजस्वाद्य यथा त्वदागतां
भजामि ते पार्थिव नर्तकी ह्यहम् ।

— c) Ś1 B1 Dn D11.12 आमुच्य, D4 निर्मुच्य (sic) K D1 2-4.7-9 °हाटके — d) D4 विमुच्य (sic) B1 मम नह्य, D1.2.8 अपनह्य, D7.9 उपनह्य, Ca as in text

6 For S cf v 1. 7 — a) Dn1 D3 2.3 m.7-10 स्रग्वी, D1 सुखी (for शिखी) B (B1.3 both marg as in text) D7 8 सुकेशी, D3 सुवेष. — b) B1-2.3 Dn D11.12 शुशोभ; B4 D2 6 8 Cr शोभस्व, D1 2.10 शोभेत, D2 शोभेथ, D4 9 वाभ्योय, D7 शोभसु (for भवस्व) B1.2.3 Dn D10-12 यथा, D4 रथी (for तथा) — After 6ab, D5 reads 4 11 3cd (for the first time) — d) D1.2 सुरैः (for सुतैः) D1-3 त्वं, D7 9 स्याद् (for मे) Dn2 D1-4 11 (before corr) 12 भविता, D7 9 अथवा (for भव वा) Ś1 मे (for वा)

7 For S see below — a) Ś1 अस्मि (for हि) D1-4 8 9 परिहर्तुं°, D6 Ca परिहातुं°, D10 प्रतिहार°, Cs as in text. Cr cites -हातु, Crp (Dev) -हार- — b) B2 अनुपालय, D1.2 पालय त्वं B3 4 D2 8 मत्स्यांस्तु° (D2 मत्स्यान्, D8 °श्च) मत्स्यान् परि(D8 मम)पाल° — d) D4 10 मति (for मनः) — For 5-7, S subst

234* नार्हस्तु वेषोऽयमनूर्जितस्ते
नायुष्मतामर्हो नरदेवसिंह ।
तवैव वेषः शुभवेषभूषणै-
र्विभूषितो भूतपतेरिव प्रभो ।
विभाति भानोरिव रश्मिमालिनो
घनावरुद्धे गगने रवेरिव ।
धनुर्हि मन्ये तव शोभयेद्भुजौ
तथा हि पीनावतिमात्रमायतौ ।
प्रगृह्य चापं प्रतिरूपमात्मनो
रक्षस्व देशं पुरमद्य सुस्थित ।
पुत्रेण तुल्यो भव मे बृहन्नले
वृद्धोऽस्मि चित्तं प्रतिपादयामि ते ।
त्वं रक्ष मे सर्वमिदं पुरं प्रभो
न षण्ढता काचन लक्ष्यामि ते ।
प्रशाधि मत्स्यांस्तरसाभिवर्धय-
न्ददामि राज्यं तव मत्स्यनागाहम् ।
वैशंपायनः ।
तस्याग्रतः स्थानि धनूंषि पार्थिवो
बहूनि दीर्घाणि च वर्णवन्ति च ।
दर्शो स सज्यानि बलान्वितानि
जिज्ञास्यमानः किमयं करिष्यति ।
ततोऽर्जुनः क्लीबतरं वचोऽब्रवी-
न्न मे धनुर्धारितमीदृशं प्रभो ।
न चापि दृष्टं धनुरीदृशं क्वचि-
न्न मादृशाः सन्ति धनुर्धरा भुवि ।

[(L. 1) M2.4 (*sup lin* as in text) 5 नाहं स्ववेषा-वृतमूर्जितं मनः (M5 °तासु) — (L 10) T G1 3 सुस्थिर — (L. 15) T1 G2 3 M3 तपसा (for तरसा) M1.2.5 प्रवर्ध° (for भिवर्ध°) — (L 18) G1.2 वर्णयति च, M1.2 वर्जयन्निव, M3-5 वर्णयन्निव — (L. 19) M शुभज्यानि (for स स°) — (L 20) M जिनाम्नार्थं M1.3 करोति च (for करि°)]

8 G2 om 8 T G1.3 M om अर्जुन उ D4 बृहन्नडा

त्वमुत्तरायाः परिदत्स्व मां स्वयं
भवामि देव्या नरदेव नर्तकः ॥ ८
इदं तु रूपं मम येन किं नु त-
त्प्रकीर्तयित्वा भृशशोकवर्धनम् ।
बृहन्नडां वै नरदेव विद्धि मां
सुतं सुतां वा पितृमातृवर्जिताम् ॥ ९
विराट उवाच ।
ददामि ते हन्त वरं बृहन्नडे
सुतां च मे नर्तय याश्च तादृशीः ।
इदं तु ते कर्म समं न मे मतं
समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ १०
वैशंपायन उवाच ।
बृहन्नडां तामभिवीक्ष्य मत्स्यराट्
कलासु नृत्ते च तथैव वादिते ।
अपुंस्त्वमप्यस्य निशम्य च स्थिरं
ततः कुमारीपुरमुत्ससर्ज तम् ॥ ११

---

d — a) S (G2 om) नृत्यामि गायामि च वादयाम्यह — b) D7 भद्रा and कुशला N (except Ś1) नृत्ये B2 D8 10 भद्रोस्मि गीते कुश° नृत्ये, S (G2 om) प्रनर्तने (T G3 प्रणर्तने, G1 प्रनृत्तके) नैपुणकौशलं मम — c) S (G2 om) तद् (for त्वम्) K2 B D उत्तरायै, G1 उत्तरा मे Ś1 B3 5 Dn1 D10 प्रदिशस्व, K B2 4 D1-8 T1 G1 3 M Ca परि(T1 प्रवि)धत्स्व, B1 Dn2 D1-9 11 12 T2 Cc as in text Crp (Dev) cites -धत्स्व, Crp (Cat) -दत्स्व S (G2 om) नर्तक (T2 G1 M1 °न, M5 °ने) (for मां स्वयं) — d) M1 तेह (for देव्या) T1 नर्तके, M1 नर्तना, M3 नर्तका, M4 नर्तन D1-8 °मि देव्यास्तव नर्तको ह्यहः M5 °मि राजेंद्र कुरुष्व तत्तथा

9 S om 9 — a) Ś1 इमं च, D8 इम तु (for इद तु) B2 3 D7-9 Crp (Dev) vp समयेन, D4 मम किं नु; Cr मम येन (as in text) K2 केन तत्, B1 3 D6 किं तत्; B4 D1-3 5 किं नु तत्, Dn1 D10 किं तव, Dn2 D11 12 किं नु, D4 येन तव, D7-9 केनचित् (for किं नु तत्) Cap cites इद तु रूप समयेन किं नु तत् — b) B (except B5) D8 Cap प्रकीर्तयिष्ये; D1-3 प्रतर्कयित्वा, D7 प्रकीर्य राज्ञो; D9 प्राप्त हि राज्ञो D4 6 8 मम (for भृश) Cf Ca इद रूप येन केनचित् प्रकीर्तितं मम शोकवर्धनम्, Cn 3 येनेद रूप मम (C3 मम रूप) तत्कीर्तन व्यर्थं (Cn adds शोककर च), Cv इद तु रूप येन केनचित् and कीर्तयित्वा मेऽतिशयेन शोकं वर्धयति — c) B Dn2 D5 6 11 12 बृहन्नला, D1-3 Cvp बृहदला, Cv as in text Ś1 B1 4 5 Dn D6 9-12 मा (for वै) B2 3 D4 5 7 8 transp वै and मां Ś1 B1.4 5 Dn D6 9-12 om मा — d) K2 D1 3 शुभैर्विहीना; D4 समागता हि, Cc r सुत सुता वा (as in text) Ś1 °वर्जित

10 a) K1 B3 M1-3 4 (sup lin) ददानि D6 7 8 तेह तु; T1 G2 M2 5 तेह हि; G3 M3 ते त हि (for ते हन्त) G1 °मि तेह परम बृ° MSS बृहन्नले (or °ळे) and बृहद्दले also, cf v 1, 9 — b) S (except G2 3 M3) हि (for the first च) D4 नर्तयथास्, D10 दर्शय याश्च T1 G1 ताश्च, T2 ता (for याश्च) D4 T2 त्वम् (for the second च) D4 T2 ईदृशी, M तादृशा — After 10ab, T1 G1 3 ins

235* न मद्गृहे चास्ति भवान्यकिंचन (?)
प्रतीपकर्ता पुरुष स्त्रियोऽपि वा ।

T1 G1.3 cont T2 G2 M2-5 ins after 10ab M1 ins after 10

236* ततो विराट स्वयमाह्वयत्सुता
नृपाधिपस्तां च सुमध्यसुन्दरीम् ।
उवाच चैनां मुदितेन चेतसा
बृहन्नला नाम सखी भवत्वियम् ।
सुगात्रि सप्रीतिसुबद्धसौहृदा [5]
तवाङ्गने प्राणसमा च नित्यदा ।
प्रकामभक्षाभरणाम्बरा शुभा
चरत्विय सर्वजनेष्ववारिता ।
न दुष्कुलीना स्त्रियमाकृतिर्भवे-
न्न वृत्तभेदी भवतीदृशो जन । [10]

[(L 2) G2 M4 5 नरा° (for नृपा°) — (L 5) G1 2 सुगात्रस°, M4 5 सुबद्धसंप्रीतिनिबद्ध°]

T1 G1 (both om lines 3-4) 3 M (M5 om line 4) cont

237* इतीदमुक्त्वा पुरुषैर्यथाक्रम
परीक्ष्य राजा प्रमदाभिरागताम् ।
सुता च ता नर्तयितु शशास वै
बृहन्नला क्लीबमवेक्ष्य वेश्मनि ।

T1 G1 3 M cont T2 G2 ins after 236*

238* तथा समादिश्य सुता नराधिप
प्रवेशयता साधु गृह तवेति च ।

— S om 10c-11d — c) Ś1 K1 Dn2 D10-12 च (for तु) D1 3 स (for मे)

11 S om 11 (cf. v 1 10) — a) Hereafter the

स शिक्षयामास च गीतवादितं
　सुतां विराटस्य धनंजयः प्रभुः ।
सखीश्च तस्याः परिचारिकास्तथा
　प्रियश्च तासां स बभूव पाण्डवः ॥ १२

तथा स सत्रेण धनंजयोऽवस-
　त्प्रियाणि कुर्वन्सह ताभिरात्मवान् ।
तथागतं तत्र न जज्ञिरे जना
　बहिश्चरा वाप्यथवान्तरेचराः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

वैशंपायन उवाच ।
अथापरेऽदृश्यत पाण्डवः प्रभु-
　र्विराटराज्ञस्तुरगान्समीक्षतः ।
तमापतन्तं ददृशे पृथग्जनो
　विमुक्तमभ्रादिव सूर्यमण्डलम् ॥ १
स वै हयानैक्षत तांस्ततस्ततः
　समीक्षमाणं च ददर्श मत्स्यराट् ।
ततोऽब्रवीत्ताननुगानमित्रहा　　C 4 313 B 4 12 2 K 4 12 2

---

variants of बृहन्नडा will be ignored D4 समवेक्ष्य (for अभि°) — ^{b}) K2 D- 8 10 नृत्ये च, B Dn D4-6 8 11. 12 नृत्येषु D7 9 वादने (for वादिते) D1-2 °नु नृत्येन च (D2 °त्स्वथ) गीतवादने (D2 °दिते) — After 11^{ab}, B1 Dn D11. 12 ins

　239* समक्ष्य राजा विविधं स्वमश्चिसि
　　　परीक्ष्य चैन प्रमदाभिराशु वै ।

(cf. 237*) — ^{c}) D4 निशाम्य, Cc s as in text D1. 3 च निश्चय (for निशम्य च) Ś1 वै (for च) K1 D- न्विन, D- अन्विय — ^{d}) Ś1 D5 6 °पुरे, Cv -पुर (as in text) K B1. 3 4 Dn1 D4-10 ताम्, D1-3 तत् (for तम्)

12 T2 om. 12^{ab} — ^{a}) K2 D1-3 8 गीतवादन (K2 °नं), D4 गीतनर्तन, D-9 G2 3 °दितां, M6 °दिते — ^{c}) D6 सख्याश्च, M सखीं M (except M-) °चारकम् B3 4 D- शुभा (for तथा) — ^{d}) S तस्या (for तासा) K1 G2 प्र (for स) D1-3 तयोचितान्यानपि तत्र पा

13 ^{a}) K2 तु, D2 T2 G3 च (for स) K मत्रेण, D2 यत्नेन, D2 S तत्रैव, D- वेषेण, Cs सत्रेण (as in text) N (except B2 4 D4-6 8) वसत् (for ऽवसत्) — ^{b}) D7 9 अर्जुन, Cv आत्मवान् (as in text) M3 सहमाभिराम°, M6 स सदाभिरामयन् — ^{c}) B1. 4 D- 9 यथा (for तथा) B Dn D1. 2 4 6-12 च त, D3 चगत् (for -गत) D- तथा चगत न हि ज° — ^{d}) K च, D- ये (for वा) Ś1 अथवान्तरे तदा, K2 Dn1 D4 8 अत्र चान्तरेचरा, B3 अथवा वने°, B4 तथान्तरे°, D10 M1-4 °वान्तरे जना, T G M6 अथ वे(G2 3 चे, M5 ने)न्तरेजना, B1 corrupt

Colophon — *Adhy name* B1 3 4 D2 10 धनंजयप्रवेश, B2 5 Dn2 D1-7 9 11 12 अर्जुनप्रवेश°, T2 G1 बृहन्नलाविराटसंवाद, M1-3 नगरप्रवेशे (M1 om. it) धनंजयविराटसमागम, M5 अर्जुननगरप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K B4 D8 (*sup lin*) 9 10 S 10, D- 11 — *Śloka no* D1 13, G3 24

11

☞ For sequence of adhy in S cf. v 1. 4 7 11

1 T M1 2 om वैश° उ° — ^{a}) D5 G1 तथा (for अथ) D2. 9 पश्यत (for ऽदृश्यत) — ^{b}) Text as in K1 only! Ś1 B1 2 विराटराजस्, D2 °राज्ञा, S °राजे D1-3 विदुरोपमाकृति (D2 m तुरगा समीक्षित) Ś1 S समीक्षति, B1. 3. 4 D4 °क्षयन्, B2 निरीक्ष्यते, B5 D6 निरीक्षितु, D- समीक्षितु, D3 10 निरीक्षयन् Dn D11. 12 विराटराज तरसा समेयिवान्, D7 9 °राजेश्वरमतिकागत — ^{c}) G2 तदा (for तम्) T2 G1 आव्रजत (for आप°) D4 6 7 9 S ददृशु, and °जना Ca °जन (as in text) — ^{d}) S प्रमुक्तम्, and चन्द्रमण्डल — After 1, D- repeats 4 10 5^{ab}

2 ^{a}) T1 त (for स) D2 ईक्षत तान्, S निष्पतितान् (T2 निष्पतनात्). B2 D1. 2 4 S इतस्तत, D6 ततस्तु त, D2 10 च तत्वत (for ततस्तत) — ^{b}) Ś1 K1 समीक्ष्यमाण, T2 निरीक्ष°, Cc as in text Ś1 अपि, K1 Dn D11. 12 स, K2 स्स (for च) — ^{c}) B4 वशगान् (for अनुगान्) Dn1 नरेश्वर (for अमित्रहा) — ^{d}) Ś1 मनोरम प्रभु, B3 4 D10 नरोमरप्रभु, Dn1 D5 नरोमरोपम, D1-4 नरो गतव्यथ — For 2^{cd}, S subst

　240* दृष्ट्वा तथैन स कुरूत्तम तत
　　　पप्रच्छ तान्सर्वसमास्पदस्तदा ।

कुतोऽयमायाति नरोऽमरप्रभः ॥ २
अयं हयान्वीक्षति मामकान्दृढं
ध्रुवं हयज्ञो भविता विचक्षणः ।
प्रवेश्यतामेष समीपमाशु मे
विभाति वीरो हि यथामरस्तथा ॥ ३
अभ्येत्य राजानममित्रहाब्रवी-
ज्जयोऽस्तु ते पार्थिव भद्रमस्तु च ।
हयेषु युक्तो नृप संमतः सदा
तवाश्वसूतो निपुणो भवाम्यहम् ॥ ४

विराट उवाच ।

ददामि यानानि धनं निवेशनं
ममाश्वसूतो भवितुं त्वमर्हसि ।
कुतोऽसि कस्यासि कथं त्वमागतः
प्रब्रूहि शिल्पं तव विद्यते च यत् ॥ ५

नकुल उवाच ।

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ।
तेनाहमश्वेषु पुरा प्रकृतः शत्रुकर्शन ॥ ६
अश्वानां प्रकृतिं वेद्मि विनयं चापि सर्वशः ।
दुष्टानां प्रतिपत्तिं च कृत्स्नं चैव चिकित्सितम् ॥ ७
न कातरं स्यान्मम जातु वाहनं
न मेऽस्ति दुष्टा वडवा कुतो हयाः ।
जनस्तु मामाह स चापि पाण्डवो

को वा विजानाति पुरास्य दर्शन
योऽय युवाभ्येति हि मामिकां सभाम् ।
प्रियो हि मे दर्शनतोऽपि संमतो
प्रवीतु कश्चिद्यदि दृष्टवानिमम् ।

[(L 1) M1–4 एव च, M5 हि च (for तथा) — (L. 5) M धर्मतो (for समतो)]

3 M om 3 — ^{a}) B Dn D1–3 5 6 8 10–12 T2 ईक्षति, D7 9 T1 G पश्यति (for वीक्षति) D1–8 कामगान्; T1 G मामिकान् T1 G मुहु° (for दृढ) Ś1 अय हयान्मामकानीक्षते वै D6 reads 3^{cd} here for the second time, reading it for the first time after 4 10 6^{ab} — ^{c}) T1 G वै (for मे) — ^{d}) K2 स्थित (for तथा) — For 4, S subst

241* वितर्कयत्येव हि मत्स्यराजनि
त्वरन्कुरूणामृषभ समागमत् ।
तत प्रणम्योपनत कुरूत्तमो
विराटराजानमुवाच पार्थिवम् ।
तवागतोऽह पुरमद्य भूपते
जिजीविषुर्वेतनभोजनार्थिक° ।
तवाश्वबन्ध° सुभृतो भवाम्यह
कुरुष्व मामश्वपतिं यदीच्छसि ।

[(L 2) M1 समागत, M2–5 सभामगात् — (L 7) M1 सुकृतो (for °भृतो)]

4 ^{a}) B3 4 D1–4 6 10 सोभ्येत्य Ś1 अथाब्रवीत्तदा (for अमित्रहाब्र°) — ^{b}) Ś1 B4 D1–7 9 ते, K2 B1–3 5 Dn D10–12 च (for च) — D1 8 om 4^{c}–5^{b} — ^{c}) Ś1 K D8 तथा, D2 तदा (for सदा)

5 D1 8 om 5^{ab} (cf v 1 4) — ^{a}) B4 D5 6 G2.3 M3–5 ददानि D6 रत्ना° (for याना°) D2 धन तवेप्सित, D5 T1 G धनानि वेतन, D10 निवेशन च ते — ^{b}) M5 न मा (for मम) T2 G1 अश्वबन्धो — ^{c}) Ś1 कस्यापि Dn1 कुत. (for कथ) B3 (m as in text) Dn1 D4 समा° (for त्वमा°) — ^{d}) S प्रवीहि (for प्रब्रूहि) B4 D3 om च Dn1 कृत, D1 8 च तत्, D4 ह यत्, D5 तु यत्, T1 हि यत्, M5 अनघ D6 प्रब्रूहि शिल्प त्वयि यच्च विद्यते

6 6^{ab}=4 9 8^{ab} — ^{b}) Ś1 B D भ्राता (for राजा) — ^{d}) B Dn D3 5 6 11 12 C6 नियुक्त°, D1 2 4 सत्कृत ; D7 9 T1 प्रयुक्त , T2 प्रक्लृप्त° (for प्रकृत) Some MSS °कर्षण

7 ^{c}) D3 M2 3 °ना प्रकृतिं चैव Cr s v प्रति° (as in text) — ^{d}) D1 8 सर्वं, M2 3 कर्म (for कृत्स्न) Ś1 D5 G3 अपि (for एव)

8 ^{a}) S (except T2) वाजि (for जातु); cf. 9^{a} — D10 (hapl) om 8^{b}–9^{a} — ^{b}) G2 M4 5 spell वडवा° — ^{c}) S (except G1) जानस्तु — ^{d}) Ś1 K2 °रो प्रथिक नामदेवत (K2 °देव), K1 °रो प्रथिकनामधर्मणा Cv cites (in prose order) दामतो ग्रन्थिकम् — After 8, S ins

242* मातलिरिव देवपतेर्दशरथनृपते सुमन्त्र इव यन्ता ।
सहसाहो जामदग्नेस्तथैव तव शिक्षयाम्यश्वान् ।
युधिष्ठिरस्य राजेन्द्र नरराजस्य शासनात् ।
शतसाहस्रकोटीनामश्वानामस्मि रक्षिता ।

[(L 2) T1 सुमहा इव, T2 सहसा इव, G1 3 M3 सह इव, G2 समभा इव (for सहसाहो) T2 G2 M1 2 जमदग्नेस्]

9 D10 om 9^{a} (cf. v 1. 8) — ^{a}) Ś1 यद्यस्ति D1 वाहनादिक; D3 वाहन कृत; D4 8 जातु वाहन (for वाजि°),

युधिष्ठिरो ग्रन्थिकमेव नामतः ॥ ८
विराट उवाच ।
यदस्ति किंचिन्मम वाजिवाहनं
तदस्तु सर्वं त्वदधीनमद्य वै ।
ये चापि केचिन्मम वाजियोजका-
स्त्वदाश्रयाः सारथयश्च सन्तु मे ॥ ९
इदं तवेष्टं यदि वै सुरोपम
ब्रवीहि यत्ते प्रसमीक्षितं वसु ।
न तेऽनुरूपं हयकर्म विद्यते
प्रभासि राजेव हि संमतो मम ॥ १०
युधिष्ठिरस्येव हि दर्शनेन मे
समं तवेदं प्रियदर्श दर्शनम् ।
कथं तु भृत्यैः स विनाकृतो वने
वसत्यनिन्द्यो रमते च पाण्डवः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।
तथा स गन्धर्ववरोपमो युवा
विराटराज्ञा मुदितेन पूजितः ।
न चैनमन्येऽपि विदुः कथंचन
प्रियाभिरामं विचरन्तमन्तरा ॥ १२
एवं हि मत्स्ये न्यवसन्त पाण्डवा
यथाप्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः ।
अज्ञातचर्यां व्यचरन्समाहिताः
समुद्रनेमीपतयोऽतिदुःखिताः ॥ १३ C. 4 22; B. 4 12 13; K. 4 13 27

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

cf. 8a — b) B4 D4 मे (for वै) — c) D1-4 वाजि° वाहका, D6 °योधका, T1 G M1.2 वाजियोधा, T2 मुख्य° योधा, M3-5 वाजियोधा — d) D5 7 9 तु (for च) S om. मे

10 Ś1 K1 om. 10-11 — a) K2 D5 तु चेष्ट (for तवेष्ट) B2 D5 S त्विह(M4 sup lin °दि)त, D4 यदि वा — b) B3 D4.7 9 T M प्रब्रूहि (for ब्रवीहि) S वर (for वसु) — c) D4 S दृश्य° (for विद्य°) — d) D3 हि मे (for मम) S विभासि (M2.4 °ति) राजेव च कर्म वाजिनां

11 Ś1 K1 om. 11 (cf. v. l. 10) — a) B2 4 D4 6 11 12 T2 M1.2 एव (for इव) Dn D11 12 om. मे D5 10 वै (for मे) — b) B2 4 Dn1 D5 8-9 प्रियमत्र, Cv प्रियदर्श (as in text) K2 D2 10 M4 प्रियदर्शन मम (D5 तव), M5 प्रियरूपदर्शन — c) B1.2 Dn1 D6 8 11 T2 G2 M1-4 नु, D2 3 M5 स, D4 हि (for तु) D1-3 च, M1-2 सु (for स) D1.2 विना धनेन च (for विना° वने) — d) S चरति (for वसति) B4 अरण्ये, D5 अचिन्त्यो, T1 G2 3 अनिष्टो, G1 अनन्यो (for अनिन्द्यो) D1-3 हि वने, Cv रमते (as in text) D1-2 M3 स (for च) D9 वसन्वन घोरतर च पाडव

12 a) Ś1 K इत्थं (Ś1 एव) यथेष्ट हि सुरोपमो युवा — c) B2 D5 10 एवम् (for एनम्) B1.3 हि, D8 10 S (except G2 M2) त्वि (for ऽपि) B2 तदा जना (for कथ°) — d) B4 श्रियाभि°, G1 प्रिया हि काम, Cc as in text. S एकदा, Cc अन्तरा (as in text)

13 S reads 13 after 230* (cf. 4 9 15) — a) S विराटे (for हि मत्स्ये) Dn2 D11.12 निवसति, D3 निवसत, D5 अथ वसति, T1 G2 °सश्च, G1 3 M3 °सन्तु — b) S °विक्रमा (for °दर्शना) — c) D4 अज्ञातवासम्, T1 G2.3 M1-3 अबुद्ध°. D1 3 विरहन् (sic), D2 4 S चरितु, D8 विचरन् S यथातथ — d) S °नेमीमभित(T1 G2 3 °शा)स्तुमीश्वरा (T1 G2 °मुद्यता)

Colophon. — *Adhy name* Ś1 K1 नगरप्रवेश, B D नकुलप्रवेश°, G1 M3 नकुलविराटसंवाद° (M3 °विराटसमा° गम), M1.2 नगरप्रवेशे (M1 om. it) विराटनकुलसमागम — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K B4 D6 (sup lin) 9 10 S 11, D4 10, D6.11 12 — *S'loka no* D8 12, G3 16

12

1 D3.8 om 1 — a) B (except B4) D (except D4.6, D3 8 om) एव ते मत्स्यनगरे (cf. v. l. 2), S एव विराटनगरे, Ca as in text — b) Dn1 प्रच्छन्ना, कुरु° नन्दना (= 2b), S वसत (M त ऊषु) सत्यविक्रमा° — c) D1.2 4 S नरव्याघ्रा° (for महा°) — d) K1 B Dn D1.6 9 11.12 T1 G °कुर्वत (cf. v. 1 2d) D5 भारता, D10 वै

१२

जनमेजय उवाच ।

एवं मत्स्यस्य नगरे वसन्तस्तत्र पाण्डवाः ।
अत ऊर्ध्वं महावीर्याः किमकुर्वन्त वै द्विज ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः ।
आराधयन्तो राजानं यदकुर्वन्त तच्छृणु ॥ २
युधिष्ठिरः सभास्तारः सभ्यानामभवत्प्रियः ।
तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विशां पते ॥ ३
स ह्यक्षहृदयज्ञस्तान्क्रीडयामास पाण्डवः ।
अक्षवत्यां यथाकामं सूत्रबद्धानिव द्विजान् ॥ ४
अज्ञातं च विराटस्य विजित्य वसु धर्मराट् ।
भ्रातृभ्यः पुरुषव्याघ्रो यथार्हं स प्रयच्छति ॥ ५
भीमसेनोऽपि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
अतिसृष्टानि मत्स्येन विक्रीणाति युधिष्ठिरे ॥ ६
वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यन्तःपुरेऽर्जुनः ।
विक्रीणानश्च सर्वेभ्यः पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ७
सहदेवोऽपि गोपानां वेषमास्थाय पाण्डवः ।
दधि क्षीरं घृतं चैव पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८
नकुलोऽपि धनं लब्ध्वा कृते कर्मणि वाजिनाम् ।
तुष्टे तस्मिन्नरपतौ पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ९
कृष्णापि सर्वान्भ्रातॄंस्तान्निरीक्षन्ती तपस्विनी ।
यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति भामिनी ॥ १०

द्विजा , S पांडवा

2 D8 8 om वैश° उ° — a) Ś1 एव तत्र वसतस्ते, B4 D1-3 6-9 एव ते मत्स्यनगरे, B1 3 Dn1 D10 एव मत्स्यस्य नगरे (cf 1a and v 1) — d) K1 B (except B4) Dn2 D2 5 9 11 12 T G2 3 °कुर्वत (cf v 1 1d) — After 2, N ins

243* तृणबिन्दुप्रसादाच्च धर्मस्य च महात्मन. ।
अज्ञातवासमेव तु विराटनगरेऽवसन् ।

[(L 1) B1 2 3 (m as in text) D6 8 °बिंदो प्रसादेन (D8 °दाच्च), B4 5 D1-5 °प्रसादेन — (L. 2) B4 अज्ञात-वर्षम् Ś1 B4 Ca rp (Dev) एक; Cr एव (as in text) B1 3 °समेकांते, D1-4 अज्ञातचर्यामेकत्र; D8 °समवसन्; D10 °वासिकं ते तु D8 तदा (for ऽअवसन)]

3 b) Ś1 B Dn D2 5 7 9-12 मत्स्या° (for सभ्या°). K1 अवसत् (for अभवत) — c) M1-3 स (for च) — d) Ś1 विशेषत , K1 B4 विशा पते

4 G1 om 4a-5a — a) D5 च (for हि) D6 7 9 त (for तान्) Dn2 D11 12 स ह्यक्षकुशलस्तान्वै Ca स चाक्षहृदयज्ञः — b) K पार्थिव (for पाण्डव) — c) T2 G3 M4 5 अक्षयधान्; G3 °वधून्, M1. 2 °बद्धान्; M3 °वत्या D4 यथान्याय.

5 G1 om 5a (cf. v. l 4) — a) Dn1 D1 3 10 अज्ञातस्य (for °त च) — d) T M यथेष्ट (for यथार्हं) B3 (m as in text) Dn D3. 4 7-12 यथार्हं संप्र°; D1. 2 यथालब्ध प्र°; G यथेष्ट सप्र°

6 c) K अभिसृ°; D1. 3 अज्ञातानि च; D2 अनुज्ञातानि; Ca c.v as in text B3 m D5 Crp (Catur) मूल्येन, D9 (m as in text) मत्स्यस्य, T G2 M (except M5) मात्स्येन, Cr as in text — d) Ś1 B Dn D5-7 9 11 12 T2 विक्रीणीते T2 च वधुषु (for युधि°) T1 G M विक्रीणन्नाम भ्रातृषु

7 a) D4 च महार्हाणि; T G3 च महाबाहु ; Ca r v परिजीर्णानि (as in text) — b) K लब्ध्वापि, D7 9 T1 G2 3 लब्ध्वा हि; D8 लब्धा च (for लब्धानि) — cd) K2 T1 G M विक्रीणन्नाम; B1 3 4 D7 9 विक्रीणन्नथ, B3 D5 3 विक्रीणस्ति (D8° से)च; Dn2 D1 3. 11. 12 T2 विक्रीणाति च D4 भ्रातृभ्य पुरुषव्याघ्रो यथेष्ट सप्रय° — After 7, T1 G read 29-30 (for the first time)

8 D1-4 S transp 8 and 9 — ab) K गोपाल- (for गोपानां) Ś1 °पि गोपालान्वेशमानीय पा°, S °वो गवा नित्य (G1 कृत्ये) कृते मगलकर्मणि — S ins after 8ab

244* अध्यक्षत्वाच्च यल्लेभे राज्ञ कल्याणकार्यवान् ।
[T2 G3 M लब्ध (for लेभे)]

In G1, 244* is followed by a *repetition* of 8ab, with text reading — c) D1. 10 G3 क्षीरघृत

9 D1-4 S transp 8 and 9 — b) Ś1 तथा, K कृत्वा (for कृते) K कर्मणि, Ca v as in text. — After 9, S ins

245* विनीतानृषभान्दृष्ट्वा सहदेवेन भावितान् ।
स तु हृष्टश्च संप्रादात्तदा राजा धन बहु ।

10 D3 om 10 — a) B4 D7 च; Dn1 तु (for अपि) D8 T2 G2 भर्तॄन् (for सर्वान्) Dn2 D7 9 सर्वभर्तृंस् (for सर्वान्भ्रातॄंस्) B (except B4) D1. 2 10-12 T1 G1. 3 M3-5 भर्तॄंस; D8 T2 G3 सर्वांस् (for भ्रातॄंस्) — b) D7 9

एवं संपादयन्तस्ते तथान्योन्यं महारथाः ।
प्रेक्षमाणास्तदा कृष्णामूषुश्छन्ना नराधिप ॥ ११
अथ मासे चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः ।
आसीत्समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसंमतः ॥ १२
तत्र मल्लाः समापेतुर्दिग्भ्यो राजन्सहस्रशः ।
महाकाया महावीर्याः कालखञ्जा इवासुराः ॥ १३
वीर्योन्नद्धा बलोदग्रा राज्ञा समभिपूजिताः ।
सिंहस्कन्धकटिग्रीवाः स्ववदाता मनस्विनः ।
असकृल्लब्धलक्षास्ते रङ्गे पार्थिवसंनिधौ ॥ १४
तेषामेको महानासीत्सर्वमल्लान्समाह्वयत् ।
आवल्गमानं तं रङ्गे नोपतिष्ठति कश्चन ॥ १५
यदा सर्वे विमनसस्ते मल्ला हतचेतसः ।
अथ सूदेन तं मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ॥ १६
चोद्यमानस्ततो भीमो दुःखेनैवाकरोन्मतिम् । C. 4 344 B. 4 13. 20 K. 4 13. 25

वीक्षमाणा, Cv as in text. B2 D1 यशस्विनी, Ca v as in text — c) Ś1 पुनर्, G3 पुर, Ca पुनर् (as in text) K D1.3 इवाज्ञाता, B3 D5 8 Ca rp (Dev) इवाजाता, D2 इवादीता (sic), Cr अजातेव, Cc rp as in text Cv cites अजाता, Cvp अज्ञाता B1 यथा न ज्ञायते कश्चित् — d) Ś1 तथाचरत Ś1 भारत, B2.4 D5 6 भाविनी

11 a) K समारयतस्, T G समाव°, M स(M5 प्र)छाद°, Cc.s as in text — b) B1 3-5 Dn1 D1-3.5 8-10 T1 G1.2 तदा, D11 यथा (for तदा) D1-3 अ(D1 त्व)न्योन्य च (for तदान्यो°) Ś1 नराधिपा (for महा°) — After 11ab, K2 B D (except D1.8) ins

246* विराटनगरे चेरुः पुनर्गर्भधृता इव ।
मागता धार्तराष्ट्रस्य भयात्पाण्डुसुतास्तदा ।

[(L. 1) K3 चेह (for चेरुः) B3 D5 गर्भे धृता, D4 6 गर्भगता, D8 गर्भस्थिता, D10 गर्भसृता, C3 as above — (L 2) K2 B2-4 D2 5-7 9 10 मदाका, D4 8 प्रच्छन्ना] — c) D4 G1 M (except M5) मदा, D6 T1 तथा (for तदा) — d) B3 (m as in text) D7 9 सुप्रच्छन्ना, D4 सुमछन्ना, D5 सम्प्रच्छन्ना (for ऊषुश्छन्ना) B2 नरर्षभा ; D2 4 5.7-9 G3 M1.2 °धिपा ; D6 नरर्षभ, T2 महारथा — After 11, K2 D1-4 ins (an additional) colophon

12 Before 12, K2 D1-4 ins वैश° उ° (cf v 1 11) — b) Ś1 K2 M3 °ण स महो°, D2 °णस्तु महो°, D6 ब्राह्मणेषु महो°, T G M1 शङ्करस्य महोत्सव — c) T1 M (except M5) मात्स्येषु

13 a) D4 समाजग्मु — b) D4 S महाबला (for सह°) D2.3 नानादिग्भ्य समागता — After 13ab, N ins

247* समाजे ब्रह्मणो राजस्तथा पशुपतेरपि ।

[D1.8 समाजो, Ca r as in text D4 °जे देवदेवस्य B1 2.5 Dn D5 11.12 यथा, D1.3 तदा (for तथा) B2 3 m 5 Dn D5 5 8 11.12 इव (for अपि) ❀Cr यथा ब्रह्मण समाजे ब्रह्मलोके पशुपतेस्तथात्रापि पशुपते समाज इत्यर्थ ।❀]

— c) G3 °बला, M (except M2) °माया (for °काया) K महावीरा — d) B2-4 D5 6 कालकजा, S °केया. D8 10 यथा (for इव)

14 a) Ś1 D10 वीर्योदग्रा (see below), B Dn D5 11 12 Ca r वीर्योन्मत्ता, D1.7 9 S वीर्यवन्तो, D6 Co.rp (Dev) वीर्योद्धता, Crp (Cat.) वीर्योन्नद्धा (as in text) Ś1 बलोन्नद्धा (see above), D7-9 बलोपेता, Ca.c बलोदग्रा (as in text) — d) K2 सर्वोदाना, D2m अवदाता, D8 G3 स्ववदाता, Ca.c s v स्वव° (as in text) D5 8 मनीषिण°

15 ab) K सर्वान् (for सर्व-) Ś1 य आह्व°; K1 यथाह्व°, B D5 6 10 T1 M4(sup lin as in text) s समाह्वयन्, Dn D1.8 11.12 अथाह्व° D1-3 युयुत्समाना संरब्धा मल्ला अन्योन्यमाह्वयन् — c) K3 वल्गमानं तु, D1.3 आहूयमानास् (D3 °नास्), D2 आवल्गमानास्, D10 वल्गमान तु, Ca v as in text. D1-3 तान् (for त) S व्यावल्गमानो ददृशे — d) D1-4 3 °तिष्ठेत B4 D5 10 °ष्ठति केचन, S गर्जितो गतिभि (T2 G2 M3 गतवनो) स्थित (G3 °तोग्रगतिर्यथा) — After 15, D8 ins (for the first time) lines 10-14 of a passage given in App. I (No 11), followed by a *repetition* of 15, those lines (10-14) being repeated in their proper place On the other hand, D9 ins after 15

248* कीचकोऽपि तदा मल्ल व्यशेपयत नो बलात् ।

16 ab) S विप्रस्तमनस सर्वे मल्लास्ते हतचेतस (G1 °वै न किंचिदवदति ते) — After 16ab, S ins a passage given in App I (No 10) — c) D1-3 सूतेन, D8 10 मल्लेन, C5 सूदेन (as in text) D8 त सूद, D10 त सूत, G3 मल्लु वै — d) B3m चोदया°, D8 योजया°, G3 प्रेषया°. D4 S पार्थिव (for मत्स्यराट) — After 16, D4 ins

249* उभाभ्यामेव वर्षोऽभूत्तथा शैलौ परस्परम् ।,

followed by lines 7-10, 12-15 of App I (No 11), there follows

250* कीचकोऽपि तदा मल्ल योधयामास मत्स्यराट् ।

न हि शक्नोति विवृते प्रत्याख्यातुं नराधिपम् ॥ १७
ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलशिथिलं चरन् ।
प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिहर्षयन् ॥ १८
बबन्ध कक्ष्यां कौन्तेयस्ततस्तं हर्षयञ्जनम् ।
ततस्तं वृत्रसंकाशं भीमो मल्लं समाह्वयत् ॥ १९
तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ तीव्रपराक्रमौ ।
मत्ताविव महाकायौ वारणौ षष्टिहायनौ ॥ २०
चकर्ष दोर्भ्यामुत्पाट्य भीमो मल्लममित्रहा ।
विनदन्तमभिक्रोशञ्शार्दूल इव वारणम् ॥ २१
तमुद्यम्य महाबाहुर्भ्रामयामास वीर्यवान् ।
ततो मल्लाश्च मत्स्याश्च विस्मयं चक्रिरे परम् ॥ २२
भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् ।

(cf. 16^{cd} and 248*)

17 ^{a}) Ś1 K2 Dn D1-3 7-9 11 12 नोद्य°, B5 D6 प्रोच्य° (for चोद्य°) B2 Dn D4 5 11 12 तदा, D6 तथा (for ततो) D1-3 सूतो (for भीमो) — ^{b}) D7 9 सुदुःखेन (for दु गेनैव) K वृत्तिं, S पद (for मतिम्) — D3 om 17^{c}–18^{b} — ^{c}) T G2 3 M3 4 (*sup lin*) शक्नोमि, G1 शक्तोपि Ś1 वचसा; B D6 8 9 10 M Ca c v निवृत, D1. 2 निवृत्त, T G अशक्तोपि, Cs as in text

18 D3 om 18^{ab} (cf. v l. 17) — ^{b}) Ś1 K B Dn D4 6 8 10–12 Ca c r °शिथिलश्, G3 °सदृश D5 7 9 शार्दूलसमविक्रम — ^{d}) Ś1 B Dn D1-3 6 7 9–12 अभिपूजयन् D8 विराटेनाभिपूजित

19 D4 om 19 — ^{a}) S बद्धकक्ष्योथ (for बबन्ध कक्ष्या) Ś1 B (except B3) D Co r s कक्षा, Cnp कच्छां. Ca cites कक्ष D1-3 सूतोपि (for कौन्तेय) — ^{b}) Ś1 तथा, Dn2 सूद (for ततस्). Ś1 B D सहर्ष°, T G M4 तान्हर्ष° (for त हर्ष°) B1 S जनान् (for जनम्) — ^{c}) S (except T2) तत्र (for ततस्) Ś1 B1 2 5 Dn D11 12 T2 तु (for त) — ^{d}) D1 3 सूते; D2 ततो (for भीमो) D1-3 T G2 3 अथाह्वयत — After 19, N T2 ins

251* जीमूत नाम त तत्र मल्ल प्रख्यातविक्रमम् ।
[D7-10 नामतस् (for नाम त) B1 3 4 D4 6 8 विख्यात°, Dn2 T2 प्रथित° (for प्रख्यात°)]

On the other hand, S (except T2, T1 after line 3 of 253*) ins after 19

252* कक्षे मल्ल गृहीत्वा तु ननाद भुवि सिंहवत् ।
[T1 G बहु (for भुवि)]

20 ^{a}) M1 2 तु (for सु) — ^{b}) T1 तथा; G3 धीरौ (for उभौ) B5 Dn D11 12 भीम°, D5 तीक्ष्ण°, D10 प्रख्यातविक्रमौ, T1 स्वच्छ°, T2 G2 3 M तुल्य°, G1 यद्ध° (for तीव्र°) — ^{c}) M4 *sup lin* मदोन्मत्तौ (for महा°) — ^{d}) D1-3 10 T G M1-3. 5 सनिपेततु, D4 समपेततु M4 भीममल्लौ निपेततु — S ins after 20 (T2 ins, however, lines 3–4 after passage No 11 of App I)

253* वृषतुल्यपरौ वीरौ सिंहतुल्यपराक्रमौ ।
गजाविव मदोन्मत्तौ भीममल्लौ निपेततु ।
उत्पपाताथ वेगेन मल्ल कक्षे गृहीतवान् ।
पार्श्वे निगृह्य हस्तेन पातयामास मल्लकम् ।
[For line 2, M4 subst 20^{cd} — After line 2, T2 ins a passage given in App I (No 11) — (L 3) G2 अथोत्पपात (for उत्पपाताथ) M4 भीमस्तु (for वेगेन) — After line 3, T1 ins 252* — (L 4) G1 M1. 5 पार्श्वे G3 परिगृह्य च (for पार्श्वे नि°)]

On the other hand, N ins after 20 a passage given in App I (No 11), a passage which T2 ins after line 2 of 253*, for D3 cf v 1 16 also

21 ^{a}) Co उत्पाट्य — ^{c}) Ś1 K1 Dn D9 11. 12 T2 G1 निनदंतम्, D1-3 विनर्दंतम्, D6 वल्वतम्; D8 निर्नदतम् K2 T G2 अभिक्रोधात्, B3 D6 7 अतिक्रोशान्, D1-4 8 M5 अतिक्रोधात, D9 अभिक्रोध, D10 महाक्रो (sic), G3 M1-3 अभिक्रोशात् — ^{d}) D1 4 शार्दूलम् S (except T2) दारुण (for वारणम्)

22 ^{a}) K2 B3 5 Dn D6 11 12 समुद्यम्य; D7 9 तमु त्पाट्य D8 10 महावीर्य — ^{b}) M3 पात° (for भ्राम°) B2 D1-4 7 9 S पांडव — ^{c}) D1-3 तत्र (for ततो) M1-3 transp मल्ला and मत्स्या· D1-3 तु (for the first च) T G2 मात्स्याश् D1-3 तत्प्रेक्ष्य (for मत्स्याश्च) — ^{d}) G2 विस्मया, M1 2 विनाद D6 परम (for चक्रिरे) B2m जना, D5 गता; T G M4. 5 भृश (for परम्) — After 22, Ś1 ins

254* आकृष्टक्रोडीकरण प्रकर्षणमुदाहृतम् ।
आकर्षण लीलयैव संमुखीकरण स्मृतम् ॥
[This is a stanza cited by Nil in his comm on lines 17–18 of a passage given in App I (No 11)!]

23 ^{a}) Ś1 K भुजगत, Crp (Arj) शतपर; Ca r शतगुण (as in text) — ^{b}) K B1m 2 D4 7 9 10 अचेतस — ^{c}) Ś1 K प्रचिक्षेप, D1 4 7 9 प्रत्यपेपन् D5 महातेजा (for महाबाहुर्) D8 प्रत्यपेधन्महाबाहून् — D8 om 23^{d}–26^{a} — ^{d}) D5 मल्ल भीमो महाबल

प्रत्यपिपन्महाबाहुर्मल्लं भुवि वृकोदरः ॥ २३
तस्मिन्विनिहते मल्ले जीमूते लोकविश्रुते ।
विराटः परमं हर्षमगच्छद्बान्धवैः सह ॥ २४
संहर्षात्प्रददौ वित्तं बहु राजा महामनाः ।
बल्लवाय महारङ्गे यथा वैश्रवणस्तथा ॥ २५
एवं स सुबहून्मल्लान्पुरुषांश्च महाबलान् ।
विनिघ्नन्मत्स्यराजस्य प्रीतिमावहदुत्तमाम् ॥ २६
यदास्य तुल्यः पुरुषो न कश्चित्तत्र विद्यते ।
ततो व्याघ्रैश्च सिंहैश्च द्विरदैश्चाप्ययोधयत् ॥ २७
पुनरन्तःपुरगतः स्त्रीणां मध्ये वृकोदरः ।
योध्यते स विराटेन सिंहैर्मत्तैर्महाबलैः ॥ २८
बीभत्सुरपि गीतेन सुनृत्तेन च पाण्डवः ।
विराटं तोषयामास सर्वाश्चान्तःपुरस्त्रियः ॥ २९
अश्वैर्विनीतैर्जवनैस्तत्र तत्र समागतैः ।
तोषयामास नकुलो राजानं राजसत्तम ॥ ३०
तस्मै प्रदेयं प्रायच्छत्प्रीतो राजा धनं बहु । C. 4 369 B. 4 13. 44 K. 4 15. 60

---

24 D3 om. 24 (cf. v. l. 23) — a) K1 विहास्मिते, K2 विहस्मिते; D1 डिने हते, D2 विनिहिते Dn D11.12 वीरे (for मल्ले) — b) S (except T2) वज्रेणेव महाचले — K2 om. 24cd — d) B3 D4 7–10 G1 अगमत् Ś1 पांडवै सह, D5 सह बांधवैः (by transp.), S सह बंधुभिः

25 D3 om. 25 (cf. v. l. 23) — a) B Dn D11.12 प्रहर्षात्, D1.2.4 8 7–10 स हर्षात्, S हर्षाद्धि T1 G3 राजा (for वित्तं) — b) D1.2 महाधनं, D8 महामने T1 G3 वित्तं बहु महा° — Ś1 K om. 25cd — c) S वल्लाय (G2 °लोय)

26 D3 om. 26a (cf. v. l. 23) — a) Ś1 च (for स) — d) N (except Ś1) आहरद् (for आवहद्)

27 a) D1–3 तत् (for अस्य) B2 T1 G transp. तुल्य and पुरुष — b) B2 D1–3 भुवि (for तत्र) Dn2 D11.12 वर्त°; D1–3 S दृश्य° (for विद्य°) B1.3–5 D5 प्रत्यदृश्यत, D7 9 प्रतिदृश्यते (for तत्र विद्यते) — c) B1.2.5 D1.2.8.10 G1 तदा (for ततो) D6 transp. व्याघ्रैः and सिंहैः — d) D1–3 °दैः समयोधयत्, S (except T2) °दैश्चाप्ययुध्यत — After 27, S ins

255* विराटेन प्रदत्तानि रत्नानि विविधानि च ।
न्यितेभ्यः पुरुषेभ्यश्च दत्त्वा द्रव्याणि जग्मिवान् ।

[(L. 1) T G2 वस्त्राणि, M3 4 चित्राणि (for रत्नानि)]

28 ab) D1–3 M3 पुनरन्तःपुरे स्त्रीणां मध्यवर्ती (M3 मध्ये चैव) वृको° — c) D1.3 S युध्यते B1.3 6 Dn D4 8.9 11.12 स (for स्म) S विराटस्य — d) K2 S गजैः सिंहैः, D1–3 वृषभैः सिंहैः B3 D1.2 4 महागजैः, T G M4 महाबलैः

29 T1 G read 29–30 (for the first time) after 7, repeating them here — a) T G2 नृत्तेन (for गीतेन) — b) Ś1 स्वनृत्तेन, K1 D7 9 सुवृत्तेन, K2 सुयत्नेन, B D1.4–6 8 10 सुनृत्येन, Dn D11.12 स्वनृत्येन, D3 सुवृत्तेन, T G3 गीतेनापि; T1 G2 सुकृतेन (first time), G1.3 M नृत्तेनापि (for सुनृ°) — d) Ś1 B3 6 Dn1 D1–3 5 7 9 T1 (first time) 2 G1 (first time) 2 (second time) 3 (first time) M1.2 5 °पुरस्त्रियः (as in text), the rest °पुरे स्त्रियः

30 T1 G read 29–30 (for the first time) after 7, repeating them here — cd) B D transp. नकुलो and राजानं T1 (second time) 2 G3 (second time) विराटं (for राजानं) B1–3 5 Dn D11.12 नृपसत्तम (B1 °म, B3 5 °मः), D1–3 7–9 G2 (first time) राजसत्तमः; T1 (second time) 2 G3 (second time) °त्तमः, M2–4 राजसंमतः

31 ab) D4 प्रददौ (for प्रायच्छत्) S तस्मै देयं ददौ (G3 ततो) राजा बहु द्रव्यं शुभं मुदा — After 31ab, D8 ins

256* अरोगा बहुलक्षीरा दृष्ट्वा गावो नराधिप ।
प्रीतः प्रादान्महावित्तं मत्स्यराजो बली महान् ।

— c) S विनीतत्वं गवां दृष्ट्वा — d) D8 10 सहदेवाय, Ca as in text. Ś1 चाभिभूः, K1 D7 चाभिभो ; K2 चाविभो ; B1 Dn D3 9 m. 11.12 चाभितः, B2 3 D8 10 Crp (Arj) वा विभो, B4 वै प्रभो, B5 D5.6 वै विभो, D1.2 पार्थिव ; D4 च प्रभु, Cr च प्रभो S सहदेव (M1 2 °वे) च तुष्टवान् — After 31, B1 Dn D4 11.12 ins

257* धनं ददौ बहुविधं विराटः पुरुषर्षभः ।,

B3 ins

258* तथैव प्रददौ वित्तमनेकं मत्स्यराट् स्वयम् ।,

D2.3 ins

259* धनं प्रादात्सुबहुलं तस्य तुष्टः स पार्थिवः ।,

D7 9 ins

260* गावः प्रसूता वत्सैश्च विराटो विस्मितोऽभवत् ।,

and, finally, S ins

261* तस्मिन्काले ददौ तस्मै धनं प्रीतो नृपो बहु ।

[M1.2 ह्यदात्तत्र, M3 5 (sup. lin.) प्रदात्तस्य, M4 ददात्तस्मै, M5 ददौ तस्य (for ददौ तस्मै) G1.3 °ले नृप

00 3.44 5.61 विनीतान्वृपभान्दृष्ट्वा सहदेवस्य चाभिभो ॥ ३१
एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः पुरुपर्षभाः ।
कर्माणि तस्य कुर्वाणा विराटनृपतेस्तदा ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं वैराटपर्व ॥

१३

वैशंपायन उवाच ।
वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा ।
महारथेषु छन्नेषु मासा दश समत्ययुः ॥ १
याज्ञसेनी सुदेष्णां तु शुश्रूषन्ती विशां पते ।
अवसत्परिचारार्हा सुदुःखं जनमेजय ॥ २
तथा चरन्तीं पाञ्चालीं सुदेष्णाया निवेशने ।
सेनापतिर्विराटस्य ददर्श जलजाननाम् ॥ ३
तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव ।
कीचकः कामयामास कामबाणप्रपीडितः ॥ ४
स तु कामाग्निसंतप्तः सुदेष्णामभिगम्य वै ।
प्रहसन्निव सेनानीरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
नेयं पुरा जातु मयेह दृष्टा

प्रादात्तस्य प्रीतो धन वहु]
— B1 Dn D4 11 12 ins after 257* B2 ins after 258* B3-5 D2 5 6 10 ins after 31 D8 8 ins after 259* D7 9 ins after 260*

262* द्रौपदी प्रेक्ष्य तान्सर्वान्क्लिश्यमानान्महारथान् ।
नातिप्रीतमना राजन्नि श्वासपरमाभवत् ।

[(L 2) Dn1 D2 °प्रीति°, D4 8 °प्रीतिमती B2 D5 भूत्वा (for राजन्)]

32 ^{b}) D6 कुरुनदना (for पुरुप°) — ^{c}) S (except T2 M1.2) तानि (for तस्य) D1-3 कुर्वंति (for कुर्वाणा) — ^{d}) T1 G1 °टस्य पतेः

Colophon — *Adhy name* B1.3 ब्रह्मणो महोत्सव, B2 Dn D6.11 12 जीमूतवध, B4 जीमूतमल्लयुद्ध वध, B5 D4 5 8 10 M4 मल्लयुद्ध, D1 2 मल्लविजय, D3 मल्लयुद्धे विजय, D6 मल्लयुद्धे जीमूतवध, D7 वध, G1 मल्लयुद्धकथन, M1-3 भीममल्लयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K B4 D6(*sup lin*) 9 10 12, D5 13, S 14. — *S'lol a no* D1 39, G3 53

13

1 ^{a}) D1-3 एव वसत्सु, D7 9 वसत्सु तत्र, Cn वसमानेषु (as in text) — ^{b}) Ś1 D6 विराट, S (except G1) मात्स्यस्य, Ca मत्स्यस्य (as in text) — ^{d}) D6 transp मासा and दश Ś1 B2 Dn समाययु°, K B1 3-5 D समभ्य(D7 9 तदा य)यु (for समत्ययु)

2 ^{b}) Ś1 नराधिप, B5 मनस्विनी, S शुचिस्मिता (for विशां पते) — After 2^{ab}, D6 ins 263* — ^{c}) Dn2 D11 12 आवसत् Dn1 D1 7-9 परिचर्यार्हा, Dn2 D11.12 °चारार्थं (for °चारार्हा) — After 2, K2 D9 ins line 2 of 263*, which is followed by 264*

3 ^{a}) N (except Ś1 D2 4) चरती (B1 3 वसती, D7 9 वसतीं) पांचाली (D7 9 °लीं) — B Dn D3 5 10-12 G2 ins after 3^{ab} D6, after 2^{ab} K2 D9 (both om line 1), after 2

263* ता देवीं तोपयामास तथा चान्त पुरस्त्रिय ।
तस्मिन्वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबल ।

[(L 1) B4 D5 10-12 G2 चात पुरे स्त्रिय — (L 2) K2 D3.6 सूतनदन, B2 4 D10 सूतसत्तम, B3 D5 शूरसमत°, D9 तदनतर (for स्तु महाबला) Ca cites line 2 — After line 2, B2 *repeats* 3^{ab}]

K2 D9 cont

264* सेनापतिर्द्वारदेश जित्वा सग्रामसमागत ।

— ^{d}) G3 ददृशे (for ददर्श) B1.3-5 Dn D5-7 9 11 12 द्रुपदात्मजा, S जलजेक्षणां (for °जाननाम्) B2 द्रुपदस्य निवेशने — After 3, T2 G2 ins

265* सारमेयो मन्त्रपूत वेदिपार्श्वगत हवि ।

4 ^{d}) D3 S कामवाणेन (T2 °वाणैर्नि)पीडित° — After 4, S (which om 5) reads 10-11 (with v l)

5 S om 5 — ^{a}) D1-3 स वै D5-7 9 कामाभिस° — ^{b}) D1-3 °तो गत, D8 °गम्य च

☞ For 6-9 and 12, S (which transp 10-11) subst. a passage given under v 1 12

6 For S cf v 1. 12 — ^{a}) K Dn D3.7 8. 10-12

राज्ञो विराटस्य निवेशने शुभा ।
रूपेण चोन्मादयतीव मां भृशं
गन्धेन जाता मदिरेव भामिनी ॥ ६
का देवरूपा हृदयंगमा शुभे
आचक्ष्व मे का च कुतश्च शोभना ।
चित्तं हि निर्मथ्य करोति मां वशे
न चान्यदत्रौषधमद्य मे मतम् ॥ ७
अहो तवेयं परिचारिका शुभा
प्रत्यग्ररूपा प्रतिभाति मामियम् ।
अयुक्तरूपं हि करोति कर्म ते
प्रशास्तु मां यच्च ममास्ति किंचन ॥ ८
प्रभूतनागाश्वरथं महाधनं
समृद्धियुक्तं बहुपानभोजनम् ।
मनोहरं काञ्चनचित्रभूषणं
गृहं महच्छोभयतामियं मम ॥ ९
ततः सुदेष्णामनुमन्त्र्य कीचक-
स्ततः समभ्येत्य नराधिपात्मजाम् ।
उवाच कृष्णामभिसान्त्वयंस्तदा
मृगेन्द्रकन्यामिव जम्बुको वने ॥ १०
इदं च रूपं प्रथमं च ते वयो
निरर्थकं केवलमद्य भामिनि ।
अधार्यमाणा स्रगिवोत्तमा यथा
न शोभसे सुन्दरि शोभना सती ॥ ११
त्यजामि दारान्मम ये पुरातना
भवन्तु दास्यस्तव चारुहासिनि ।
अहं च ते सुन्दरि दासवत्स्थितः C. 4 411 B 4 14 33 K. 4. 16. 33

---

transp पुरा and मया — cd) D1.3 जाल्या, Ca जाता (as in text) ॐ Cv नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रवायति [=1 155 43, 175 10]। गन्धे सुपक्का (cf. Ca जाता = पक्का)। जाल्या उत्कृष्टा। ॐ D8 च सुरेव (for मदिरेव) B3 4 Dn2 D5.6.10–12 Crp (Dev) भाविनी, D4 कामिनी, Ca r भामिनी (as in text)

7 D2 om. 7ab For S cf. v 1. 12 — a) B1.5 D6–7 9 10 शुभा (for शुभे) D1.3 का (D3 का) देवरूपा (D1 °पा) हृदयगमामिमा (D3 °गमानि) — b) Dn1 ह्याचक्ष्व N (except K D3, D2 om) कस्य (for का च) B Dn D5 11.12 कुतोत्र (B4 कुत सु), D8 कुलस्य Dn शोभने, D1.8 10 भामिनी — c) D1–8 इद (for चित्त) D5 7 9 वि, D3 च (for हि) D1–3 कामस्य (for निर्मथ्य) — d) N (except K D1–4.10) अस्ति (for अद्य)

8 For S cf. v 1. 12 — a) B1 D11.12 यतेय, D1 न मे स्याद् (for तवेय) — b) D4 प्रतिमेव, Ca.c r प्रतिभाति (as in text) D4 कावनी, D8 भामिनी (for मामियम्) — c) D4 अयुक्तमेतत्, D8 अयुक्तिरूप D1–4 तु (for हि) D1.3 न (for ते) D8 om. ते — d) D1.3 प्रशाम

9 For S cf. v 1. 12 — a) B D1–3 समाजन, Dn1 D10 महागजं, Dn2 D11.12 महाजन — b) Ś1 K मधुपान°. — c) D1–3 °चित्रमुत्तम, D4 °रत्नभूषण — d) D4 ता त्विय मम

10 S reads 10–11 after 4 — a) D1.2 गत°, D4.8 तथा (for तत°) Ś1 D1–4 8 अभिमन्त्र्य, D7 अनुमान्य T G M1–3 5 तथा च (G1 M1.5 तु) दृष्ट्वा ज्व(T3 च)लिता (M1–3 5 ज्वलतीं) च (G1 तु) कीचक°, M4 तथा ज्वलती मवलोक्य की°. — b) Ś1 तदा, K2 B1 2 4 D6 7 10 तथा (for तत°) G1.3 नृपाधिपा° — c) D5 अनुसान्त्व°, S परिसान्त्व° — After 10, B D (except D1.2 4 8) T3 ins a passage given in App I (No 12), which K2 ins after 4. 14. 1

11 Before 11, S ins कीचक S reads 10–11 after 4 — a) Dn D11.12 T2 हि, G1.3 M तु (for the first च) Ś1 अतुल, K ह्यतुल (for प्रथम) Dn D9 11.12 T2 नव, G1.3 तु ते (for च ते) — b) B3 केवलमेव B (except B1) D5 6 भाविनि, D7 9 भाति, Cv भामिनी — c) B (except B2) Dn D11.12 शुभा (for यथा) — d) D2 4 न शोभते Ś1 शोभती सती

12 For S see below — a) B2 त्यजानि D1.3 दारा D2 या; D4 यान् (for ये) D4 8 9 पुरातनान् D2m समयस्तवातिके — b) K1 भवति B1.3 D2m तव ते (D2m सतत) भजस्व मा — Ś1 K1 D1 om. 12cd, D2 reads it in marg — cd) K3 सर्वत स्थित°, D4 8 दास्यमास्थित° (for दास°) B2 D6 सदा भविष्यामि वशो वरानने (D6 वशस्तवानघे) D8 अह तवादेशकरो हि किंकरः स्थाने भव त्व मम मदन गृहे — After 12, D9 ins

266* त्वदीयसौन्दर्यगुणाकृत मनो

सदा भविष्ये वशगो वरानने ॥ १२
द्रौपद्युवाच ।
अप्रार्थनीयामिह मां सूतपुत्राभिमन्यसे ।
विहीनवर्णां सैरन्ध्रीं बीभत्सां केशकारिकाम् ॥ १३
परदारास्मि भद्रं ते न युक्तं त्वयि सांप्रतम् ।
दयिताः प्राणिनां दारा धर्मं समनुचिन्तय ॥ १४

निरर्थकं सुन्दरि जन्म यत्तव ।

☞ For 6–9 and 12, S subst the foll passage (reading 10–11 after 4)

267*
(6a) न त्वं पुरा जातु मयेह दृष्टा
(6b) राज्ञो विराटस्य निवेशने शुभे ।
(6c) रूपेण मे नन्दयसे मनस्त्वं
(7b) सुगात्रि कस्यासि कुतोऽसि का चा ।
(12c) दासस्तवाहं पृथुताम्रलोचने
(12d) वशानुगो वारणखेलगामिनि ।
कन्दर्पवेगाभिहतोऽस्म्यनिन्दिते
खगो वसन्तेष्विव पुष्पमूर्छित ।
त्वमेवमाचारपरीतदर्शना
(8a) नान्या स्त्रियं संपरिचर्तुमर्हसि ।
किं राजवेश्मन्यसितायतेक्षणे
करोषि केशान्स्वयमेव भामिनि ।
अन्या हि नार्यस्तव कर्म कुर्यु
प्रतीतरूपास्तव चारुनेत्रे ।
(11c) अधार्यमाणेव जनेन मञ्जरी
सुगात्रि किं जीर्यसि चारुहासिनि ।
(12a) त्यजामि दारान्मम ये पुरातना-
(12cd) न्भवामि दासश्च वशानुगश्च ते ।
सुगात्रि मह्यं सुकृतेन ते शपे
यथा मम त्वं हृदये प्रतिष्ठिता ।
ममानुरूपा त्वमनिन्द्यलोचने
स्वयं तथात्मानमिहानुचिन्तय ।
प्रत्यक्षमेतत्तव चारुदर्शने
यथा वयस्तुल्यवपुर्हि चावयो ।
(9a) प्रभूतरत्नोपहितं सुभाजनं
(9d) परैर्हि चाधेयं ममोत्तमं गृहम् ।
प्रासादमालाप्रविशालतोरणं
कुबेरपर्जन्यनिवेशनोपमम् ।
यदस्ति तत्रावसथे मदर्पणं
वसुप्रभावोपगतं ममान्तिके ।
ददामि तत्सर्वमधीरलोचने
त्वमस्य सर्वस्य सुगात्रि भाजनम् ।

[(L. 7) M कदर्पयाणाभि° — (L. 9) T G1 3 M2 त्वमेव मे चारुपरीतदर्शना (G1 °लोचने, M2 °दर्शने), M1 3 त्वमेवमाचारवती सुदर्शना — (L. 10) G2 नान्यं स्त्रियं; M1 2 नार्यस्त्रिय, M3 नान्या स्त्रिय — (L. 15) M (except M4) °र्यमाणा विजनेन म°. — (L. 16) G1 3 जीयसि; G2 जीर्यसि (for जीर्यसि) — (L. 19) T2 G2 मे (for ते) — (L. 22) M1 3 4 तदा, M2 त्व, M3 तय (for तथा) — (L. 25) M °रत्नावसथ G1 3 सुशोभन (for सुभा°) — (L. 26) T2 G2 M4 परे (for परैर्) — After line 28, M1 ins

268* प्रभूतशय्यासनपानभोजनं
प्रविश्य तत्रैव सुखी चिरं वस ।

— (L. 30) G1 3 वसुप्रतापोपगत M4 मदन्तिके]

S cont. with a passage given in App I (No 13)

13 B1 3 Dn2 D1 5 7 9 11 12 सैरध्री (for द्रौपदी) — a) D1 3 त्वं प्रार्थनीयाम् B3 D5 10 मां त्वं हि (D10 चे), D4 सुभगां; S कामार्तं (for इह मां) — b) Ca अतिमन्यसे, Co.v as in text — cd) K1 B1 Dn2 D2 6–9 निहीन°; Dn1 D4 8 10 न हीन°; S चतुर्थं°, Ca विहीन° (as in text) B1 D6 सैरिंध्रीं S विहीनां (for बीभत्सां) Dn D1 केशकारिणीं D1 3 विहीनवर्णा सैरध्री बीभत्सा केशकारिता — After 13, S ins

269* एतेनैव च वित्तेन यशेन च मनोरमा ।
शक्या चान्या त्वया प्राप्तुं स्वजातिकुलवर्धिनी ।
स्वेषु दारेषु मेधावी कुरुते यत्नमुत्तमम् ।
स्वदारनिरतो ह्याशु नरो भद्राणि पश्यति ।
परदाररतो मर्त्यो न च भद्राणि पश्यति ।
न चाधर्मेण लिप्येत न चाकीर्तिमवाप्नुयात् ।
स्वदारेऽभिरतिर्धर्मो मृतस्यापि न संशयः ।
स्वजातिदारा मर्त्यस्य इह लोके परत्र च ।
प्रेतकार्याणि कुर्वन्ति निवापैस्तर्पयन्ति च ।
तदक्षय्यं च धर्म्यं च स्वर्ग्यमाहुर्मनीषिणः ।
स्वजातिदारे ये पुत्रा जायन्ते कुलपूजिताः ।
ते क्षेत्रजाश्च पुत्राश्च श्रूयन्ते कुलवर्धनाः ।
तस्मात्स्वदारनिरता भवन्ति पुरुषाः शुभाः ।

[(L. 2) T2 G2 अन्या शक्या — M om line 5 — (L. 6) T2 G2 च धर्मेण and च कीर्तिम् — (L. 8) T2 G2 मर्त्येषु — (L. 10) T2 G2 धर्मं च G2 स्वर्गम्]

14 S reads 14ab after 16 (T2 G2, after 271*) — a) D1 भर्तृदारा°, D4 °दारा स; G2 M4 5 परदारो°, Cnp °दारा स ; Crp अन्यदारा स; Ca r as in text (Cr only दारासि) — b) Dn1 D6 9 तव (for त्वयि).

परदारे न ते बुद्धिर्जातु कार्या कथंचन ।
विवर्जनं ह्यकार्याणामेतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ १५
मिथ्याभिगृध्नो हि नरः पापात्मा मोहमास्थितः ।
अयशः प्राप्नुयाद्घोरं सुमहत्प्राप्नुयाद्भयम् ॥ १६
मा सूतपुत्र हृष्यस्व माद्य त्यक्ष्यसि जीवितम् ।
दुर्लभामभिमन्वानो मा वीरैरभिरक्षिताम् ॥ १७
न चाप्यहं त्वया शक्या गन्धर्वाः पतयो मम ।
ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः ॥ १८
अशक्यरूपैः पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि ।
यथा निश्चेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरम् ।
तर्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं कर्तुमिच्छसि ॥ १९
अन्तर्महीं वा यदि वोर्ध्वमुत्पतेः C. 4 423 B. 4 14 52 K. 4 17 19

S नाहं शक्या त्वया सदा (T2 G2 त्वयामता, M8 सदा त्वया) — After 14^{ab}, S ins

270* स्प्रष्टुं द्रष्टुं च वा सूत कामदग्धेन चेतसा ।
मा हि त्वमभिमन्वानः सूतपुत्र नशिष्यसि ।
आशु चाद्यैव न चिरात्सपुत्रपशुबान्धवः ।

[(L. 1) G2 तथा प्राप्तु (for च वा सूत) — (L. 2) G2 त्वमवमन्वान , and विनश्यसि — (L. 3) G2 °महबाधव] — ^{c}) S प्रिया हि (for दयिता) — ^{d}) S तस्मात्त्वं धर्मभाग् (M °वान्) भव

15 ^{a}) Ś1 D2.8 परदारेषु ते, G3 °दाररता D8 तुष्टिर् (for बुद्धिर्) — ^{b}) D1.2.8 न तु, Co जातु (as in text) D8 कुर्यात S transp जातु and कार्या — ^{c}) D4 S om. हि D5 तु (for हि) — ^{d}) Ś1 B1.4 Dn D3.6.7 9–12 सुपुरु°; B2 सुचरित°, D2 सपुरु°

16 ^{a}) B3 D7 Ca °भिगृद्धो, D1 मिथ्यागर्द्धनो (sic), T G °भिलाषी, M °वृत्तिस्तु, Cc.s v °भिगृध्नो (as in text) Cr cites गृद्ध , Crp (Sr) गृध्नु D8 मिथ्याचारो नरः पापो — ^{b}) S कामात्मा Ś1 K D1–3.6 8 10 लोभमा°, B4 पापमोहित ; Dn2 D11.12 मोहम — ^{cd}) D6 लोके (for घोरं) B Dn D…11.12 महद्वा, D1–3 तथैव; D8 प्राप्नुयात् (for सुमहत्) D1–2.8 सु (D8 च) महद्भय, D4 भयमेव च, D6 प्राप्नुते भयं S अधर्मभयशश्चापि (M °शो घोरं) प्राप्नुयाच्च महद्भयं — After 16, K2 B Dn D3 6–7 10–12 ins a passage given in App I (No 14), while T2 G2 ins

271* परदाररते पुंसः सततिस्तस्य नश्यति ।
पतन्ति पितरश्चैव स्वयं पश्चात्पतत्यधः ।

S reads 14^{ab} (followed by 270*) after 16 (T2 G2, after 271*)

17 S om. 17^{ab} Before 17, B D (except D2 4 6 9) ins सैरन्ध्र्युवाच — ^{a}) K2 B Dn D4–6 8 11.12 Cr मुह्यस्व, Crp कृष्यस्व, Ca हृष्यस्व (as in text) D7 सूतपुत्र प्रहृष्यस्व — ^{b}) D1–4 मा त्व, D5 मा च, D10 परि (for माद्य) Dn1 D4 त्यक्ष्यस्व(!) D6 मात्यत्याक्षी स्त्वजी° — B4 *repeats* 17^{cd} (with v. l.) — ^{c}) Ś1 K अलभ्यामिति वै मत्वा, B Dn D11.12 जानीहि पञ्चभिर्नित्य (Dn D11.12 °वीरैर्), B4 (second time) अलभ्यामपि सर्वश्च, D5 7 8 अलभ्यामभि(D7 °पि)मन्वानो (D5 °मत्वा वै) — ^{d}) B2 Dn D11.12 नित्य माम् (for मा वीरैर्) K2 अभ्यरक्षिता, D3 रक्षिता सदा — After 17, S ins

272* पतिष्यस्यवशस्तूर्णं वृन्तात्तालफलं यथा ।

M1 2 cont.

273* कामवेगोद्धताङ्गेन स्प्रष्टुं दुष्टेन चेतसा ।

18 ^{a}) B (B3m as in text) Dn D4–7 11.12 Ccp लभ्या, Cc शक्या (as in text) — After 18^{a}, T G ins.

274* स्प्रष्टुं दुष्टेन चेतसा ।
कामवेगोद्धताङ्गेन,

which is a transp of 273* — ^{c}) B3 निहन्यु सङ्क्रुद्धा , D3 विह[? हिं]स्युः कुपिता , D5 7 9 हन्युः प्रकुपिता — ^{d}) B2 D4 6 साध्वसं, B3 तदलं, B4 तद्बलात्, D7 9 शूरास्त्वा (D7 °स्त्व), Ca.r साध्वलं (as in text) Co cites अलं. Ś1 Cr विनीनशः , Co rp as in text S सानुबन्धममर्पिण (T2 G1.8 M1.2 °र्पणा) — After 18, K2 ins.

275* कोऽयं कण्ठे शिलां बद्ध्वा तर्तुमिच्छति सागरम् ।
केन शक्यं विषं भोक्तुं चास्यते पुरुषाधम ।,

while S ins

276* सीतार्थं हि दशग्रीवं यथा रामः सबान्धवम् ।
पतिष्यसि तथा मूर्खं पाताले क्रूरदर्शने ।

[(L. 1) M1 8 सानुबन्धममर्पिण (for the posterior half) — After line 1, M1 8 ins

277* रामो हत्वा तु मुदितस्तथा त्वां पतयो मम ।

— (L 2) G2 घोरदर्शने]

19 S reads 19^{ab} after 19^{cf} — ^{a}) N अशक्य(D1–8 °मह्य, D8 °गम्य)रूप, S अभक्ष्यरूपैः D1–8 यत्कर्म (for पुरुषैः) — ^{b}) B3 D8 G3 अर्हसि (for इच्छसि) D1–3 मा त्वं तत्कर्तुमि° — ^{d}) Ś1 K स्थ(Ś1 स्थू)लस्थ , D3 कूट°, T1 G M5 तीर°, M1–4 कूप° Ś1 K B3 कूलमुत्तमं, D8 कूटमुत्तरं, T1 G1 2 M5 कूपमुत्तरन्, G3 कूपक तरन्, M1–4 तीरमुत्तरन् Ca cites उत्तर — ^{ef}) D4 बाहुभ्यां (for मन्दात्मा) — D2 8 10 तद्वत्त्वं (for तथा त्वं) K D7

28 4 52 7 19

समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि ।
तथापि तेषां न विमोक्षमर्हसि
प्रमाथिनो देवसुता हि मे वराः ॥ २०
त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः
किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य कीचक ।
किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशु-
श्चन्द्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कर्तुमर्हसि, B1 8 Dn2 D6 11 12 तर्तुमि°, D4 अपि कीचक S यथा लङ्घितुमिच्छेत तथैव त्वन्मनोगतं

20 For S cf. v 1 21 — b) D6 पारेत्समुद्र (for समुद्र°) D4 वाभिधावसि — c) B1 D6 8 तेभ्यो (for तेषां) D5 विमोक्तुमर्हसि — d) D8 शूराश्च मे (for प्रमा°) B4 D5 ते वरा, Dn D11 12 खेचरा ; Cv मे वरा (as in text)

21 For S see below — b) D1-8 बलादिव, T1 किं मादृशीं (for किं मां दृढं) D6 भृशं (for दृढं) — D6 ins after 21ab K2 Dn D2 (marg.) 11 12, after 21

278* तेषां प्रिया प्रार्थयतो न ते भुवि
गत्वा दिवं वा शरणं भविष्यति ।
न वर्तते कीचक ते दृशा शुभं
या तेन संजीवनमर्थयेत सा ।

[Only Cn a comment on this stanza. — (L. 1) D6 प्रार्थयसे न ते भृशं Cnp न मे भुवि — (L. 2) D2m राजा कदा (for गत्वा दिवं) — (L. 3) K2 D2 6 नि (for न) D2 वर्तता K2 कीचक नेदृशी शुभा — (L. 4) K2 त्यजेय संजीवितमस्तु मे प्रियं; D2 6 जात शिवं (D2 त्यजस्यति) जीवितमद्य सुप्रियं C8 np या ते च संजीवनमर्थयेत]

K2 D2 cont.

279* पापं न वेत्सि न नयं दुरात्म-
न्दुर्धृत्तबुद्धे किल कीचकाधम ।

[(L. 1) D2 प्रभवं (for न नयं) — (L. 2) K2 °बुद्धेरिव]

— c) Ś1 हृषितो; K1 सुपितो, K2 क्षुचितो (for शयितो) — d) Ś1 B4 D4-6 8 10 जिघृक्षन्निव

☞ For 20-21, S subst.

280* यो मामन्याय कामार्त अयत्नानि प्रभाषते ।
अशक्तस्तु पुमान्बालं न लङ्घयितुमर्हति ।
पतन्हि पातालमुखे महोदधौ
(20a) क्षितिं प्रविष्टो यदि चोर्ध्वमुत्पतेत् ।
दिशः प्रपन्नो गिरिगह्वराणि वा
गुहां प्रविष्टोऽन्तगतोऽपि वा क्षितेः ।
शुद्धअपन्वा प्रपतन्गिरेस्तटे
हुताशनादित्यगतिं गतोऽपि वा ।
आर्यावमन्ता पुरुषो महात्मनां
(20c) न जातु मुच्येत कथंचनाहत ।
मोघं तवेदं वचनं भविष्यति
प्रतोल्य वा तुल्यया महागिरे ।
(21cd) त्वं तारकाणामधिपं यथा शिशु
र्न मां बलात्प्राप्स्यसि दुर्लभां सतीम् ।
दाराभिमर्शी पुरुषो महात्मनां
गत्वापि देवान्शरणं न विन्दति ।
इमां मतिं कीचक मुञ्च कामिना
मा नीनशो जीवितमात्मनः प्रियम् ।
हुताशनं प्रज्वलितं महावने
निदाघमध्याह्न इवातुरः स्वयम् ।
प्रवेष्टुकामोऽसि वधाय चात्मनः
कुलस्य सर्वस्य विनाशनाय च ।
न देवगन्धर्वमहर्षिसंनिधौ
न नागलोकेऽसुरराक्षसालये ।
इह स्थितां मामघमल्य चेतसा
न जीवितार्थे शरणं त्वमाप्स्यसि ।

[(L. 1) G2 M4 5 प्रभाषसे — T G3 4 om. line 2 — (L. 6) G2 3 °द्योतरितो G2 क्षितौ — (L. 9) G3 M2 3 भार्याभिमर्दी, M4 5 °भिमता — G4 (hapl.) om. lines 10-15 — After line 14, T1 ins

281* त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः
किं मादृशीं प्रार्थयसेऽद्य कीचक ।

— After line 18, T1 G ins

282* त्वं कालपाशं प्रतिमुच्य कण्ठे
प्रवेष्टुमिच्छस्यथ दुष्प्रवेशम् ।

— (L. 22) G कुलस्य धर्मस्य — (L. 25) G गृहस्थिता; M2 3 गृहस्थितां]

Colophon — *Sub-parvan* B2 4 5 Dn D5 8 10-12 M1-3 Cr कीचकवध — *Adhy. name* D1-3 कीचकप्रतिषेध, D4 कीचकवाक्य, D5 द्रौपदीवाक्य, M1-3 द्रौपदीप्रत्याख्यान, M5 द्रौपदीवचन. — *Adhy. no.* (figures, words or both) K2 B4 D6 7 9 10 13, D8 S 16, D5 14 —

१४

वैशंपायन उवाच ।
प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत् ।
अमर्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुतः ॥ १
यथा कैकेयि सैरन्ध्र्या समेयां तद्विधीयताम् ।
तां सुदेष्णे परीप्सस्व माहं प्राणान्प्रहासिषम् ॥ २
तस्य तां बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा ।
विराटमहिषी देवी कृपां चक्रे मनस्विनी ॥ ३
स्वमर्थमभिसंधाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च ।
उद्वेगं चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत् ॥ ४
पर्विणीं त्वं समुद्दिश्य सुरामन्नं च कारय ।
तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम् ॥ ५
तत्र संप्रेषितामेनां विजने निरवग्रहाम् ।
सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्व्यमाना रमेद्यदि ॥ ६
कीचकस्तु गृहं गत्वा भगिन्या वचनात्तदा । C. 4. 427 B. 4. 15. 7 K. 4. 15. 22

14

1 [a]) S च (M तु) पाञ्चाल्या (for राजपुत्र्या) — [b]) Here and in the sequel Ś1 K1 uniformly सुदेष्णा for सुदेष्णां K2 पुनस्ता (for सुदेष्णां) S कीचक° काम° मोहितः — After 1[ab], S (M om. line 1) ins.

283* प्रविश्य राज्ञो भवनं भगिन्या भवनं न्वितः ।
सोऽभिवीक्ष्य सुकेशान्ता सुदेष्णां भगिनीं प्रियाम् ।

— [d]) M त्वचिने (for घोरेण) D2 अति°, D8 अपि°, Cv अभि (as in text) — After 1, K2 ins a passage given in App I (No 12), followed by a repetition of 1[ab], while S ins

284* स तु मूर्ध्न्यञ्जलिं कृत्वा भगिन्याश्चरणावुभौ ।
स्पृष्ट्वाभिवन्द्य मूर्ध्ना वाताहत इवार्णवः ।
प्रोवाच हि सुदुःखार्तो भगिनीं निःश्वसन्मुहुः ।
अव्यक्तमृदुना साम्ना शुष्यता च पुनः पुनः ।

[(L. 1) T2 G2 च (for तु) G3 स मूर्धन्यञ्जलिं M1 2 चरणावुभौ — (L. 2) T2 G2 स मोहाभि° G1 M4 वातोद्धूर्णं — (L. 3) M4 मुखेन परिशुष्यता (for भगिनीं नि°)]

2 Before 2, B1 4 D1–2. 4. 6 S ins. कीचक उवाच (S om उवाच) — [ab]) S सुदेष्णे (for कैकेयि) K2 B3 Dn D2 5–7 9 11 12 सैरन्ध्री समे(B3 4 D 6 मामि)यात्, D1 8 सैरन्ध्र्या गमयं S समागच्छेयं समागमाय (for समेयां तद्वि°) — After 2[ab], N ins

285* येनोपायेन सैरन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी ।

— [c]) Ś1 B Dn D4 6–12 त (D4 तत) सुदेष्णे, D1–3 सुदेष्णे तत S तथा शीघ्र कुरुष्वाद्य — [d]) B3 D1–3 9 T2 M3 माहं प्राणान्, Dn1 D11 12 मोहात्प्राणान्, Dn2 प्राणान्मोहात्, D7 M2 अहं प्राणान् K2, D3 जहामि च (D2 मे), D1. 7 9 T G2 M3 अहासिषं, D3 जहासिषं — After 2, S ins a passage given in App I (No 15)

3 Before 3, N ins वैश° उ° S om. 3–4. — [ab]) Dn D11. 12 मा, D4 ता (for ता) D5 transp तस्य and तां Ś1 (by transp) वाचं श्रुत्वा, D4 श्रुत्वा वाचो, D5 तस्य वाचा D5 तथा (for तदा) — [c]) D5 शुश्राव मत्स्यदेवी सा — [d]) D1. 8 क्रिया, D2 प्रिया (for कृपा)

4 S om. 4 (cf. v l. 3) — [a]) Ś1 Dn स्वमन्त्रम्, Cv स्वमर्थम् (as in text) K2 अपिसंधाय, Dn2 D5 – 9 11. 12 अनुसं°, D3 °मत्याय, Cv अभिसं° (as in text) — [b]) B3 D1–4 8 10 अभिचिन्त्य — [c]) B1. 2 3 Dn D5 11. 12 उद्योगं; Cv उद्वेग (as in text)

5 Before 5, K3 B2 4 D1–3 5 8 ins सुदेष्णोवाच — [a]) Ś1 K2 B Dn D2 6–9 11 12 पर्वणि त्वं, K1 यक्षिणीं (sic) त्वं, D1 पार्विणि त्वं, D4 पार्वती त्वं, D10 पार्वणोदु, S किंचित्कार्यं (M1–4 °कृत्य), Cv पार्वणीं, only D3 exactly as in text! Cc r s cite पर्वणि, Crp पर्वणीं D1. 8 समुद्यम्य — After 5[ab], S ins

286* कृते पाने सुराया च प्रेषयिष्यामि मे पुनः ।

— [c]) D5 तत्रेमां, S तामह — [d]) S मधवर्थं (for सुराहारीं) K1 तवान्तिकात्, D5 °तिके

6 [a]) D3 4 S तत (for तत्र) D3 सम्प्रेक्षिता, D4 तु प्रे° D1 8 °त्येना, D7 6 °त्ता — [b]) Ś1 B Dn D1–4 6 10–12 Cc s निरवग्रहे — [c]) D1 8 परिसान्त्व (D1 °त्वय hypermetric!), D3 सान्त्वये त्वं S यथान्याय — [d]) K B Dn2 D10 12 सान्त्वमाना, D2 साध्यमाना, D3 सान्त्वनाय Ś1 D1–3 रमेद्यथा, K2 रमेदिति, D6 रमिष्यसि, D7 च रमते S यदि साम (T2 G2 साम्ना, G1 सा न, G3 साम, M1 सा स) सहिष्यति (G1. 8 °ते) — After 6, S ins

287* मया कृतमिदं सर्वं शेषमत्रानुचिन्तय ।

7 For S see below — [a]) B1 3 एवमुक्तः स निष्क्रम्य; B2 4 5 Dn D5 7 9 11 12 इत्युक्तः स विनिष्क्रम्य, B3 m D1–3. 8 10 कीचकस्तु विनिष्क्रम्य, D2 कीचकोऽथ विनिष्क्रम्य;

437 13. 7 18. 23 सुरामाहारयामास राजार्हां *सुपरिस्रुताम् ॥ ७
आजौरभ्रं च सुभृशं बहूंश्चोच्चावचान्मृगान् ।
कारयामास कुशलैरन्नपानं सुशोभनम् ॥ ८
तस्मिन्कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता ।
सुदेष्णा प्रेषयामास सैरन्ध्रीं कीचकालयम् ॥ ९

सुदेष्णोवाच ।

उत्तिष्ठ गच्छ सैरन्ध्रि कीचकस्य निवेशनम् ।
पानमानय कल्याणि पिपासा मां प्रबाधते ॥ १०

द्रौपद्युवाच ।

न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निवेशनम् ।
त्वमेव राज्ञि जानासि यथा स निरपत्रपः ॥ ११
न चाहमनवद्याङ्गि तव वेश्मनि भामिनि ।
कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां व्यभिचारिणी ॥ १२
त्वं चैव देवि जानासि यथा स समयः कृतः ।

D_6 एतच्छ्रुत्वा तु निष्क्रम्य — b) B (except B_1) D_{1-3} $_{7-10}$ भवनात् (for वचनात्) $Ś_1$ K तथा D_6 भगिनीभवनात्तत — d) $Ś_1$ K_1 सुपरिश्रुतां; B_3m Crp स परिस्रुतां; the rest of N (incl Co r, for K_2 see below) सुपरिष्कृता K_2 (corrupt) राजाहारा पुरस्कृता — For 7, S subst

288* सुदेष्णयैवमुक्तस्तु कीचक कालचोदित ।
त्वरमाण प्रचक्राम स्वगृह राजवेश्मन· ।
आगम्य च गृह रम्य सुरामन्न चकार ह ।

[(L. 1) T_1 M (except M_3) काममोहित. — (L 3) G_3 शीघ्रं (for रम्य)]

8 B_{2-4} $D_{5\ 6}$ read 8^{ab} *twice*, first as in text (with v. l), and again as in Dn (with v l.) — a) $Ś_1$ K B_{1-4} (B_{2-4} second time) Dn D_{4-12} ($D_{5\ 6}$ second time) भक्षां(*or* °क्ष्या)श्च (K_2 °स्तु) विविधाकारान्; B_4 (first time) आजोरणं च सु°, D_{1-3} आज शौ(D_2 सौ)करमन्यच्च, D_6 (first time) आजौ यभ्रुं च सु°; S अजैलक च सुकृत (G_2 °तान्) Co cites आज and बभ्रु — b) B_2 (first time) हस्त्याश्चो°; $D_{1\ 3}$ भक्ष्याश्चो°; G_1 बहुशो° B_2 (second time) om च $B_{1\ 4}$ (second time) Dn $D_{11\ 12}$ तदा; $B_{2\ 3}$ D_6 (all second time) तथा; D_{10} अपि (for मृगान्) D_6 (first time) बहुचोच्चावच तथा — K_1 om 8^c–9^b — d) $Ś_1$ B D (except D_{1-3}) M (except M_4) अन्न पान $Ś_1$ B D_{4-9} च शोभन; Dn_2 $D_{11\ 12}$ च भोजन; S सुसस्कृत.

9 For S see below K_1 om 9^{ab} (cf v 1 8) — a) $Ś_1$ तस्मिन्गते K_2 महादेवी — c) D_7 द्रौपदीं (for सुदेष्णा) — d) B_4 सैरिन्ध्रीं (here as elsewhere) कीचक प्रति — For 9, S subst

289* त्वरावान्कालपाशेन कण्ठे बद्ध· पशुर्यथा ।
नावबुध्यत मूढात्मा मरण समुपस्थितम् ।
आनीतायां सुरायां तु कृते चान्ने सुसस्कृते ।
कीचकः पुनरागम्य सुदेष्णां वाक्यमब्रवीत् ।

कीचक ।

मधुमांस बहुविध भक्ष्याश्च विविधा कृता ।
सुदेष्णे ब्रूहि सैरन्ध्रीं यथा सा मे गृह व्रजेत् ।
केनचित्त्वथ कार्येण त्वर शीघ्र मम प्रियम् ।
अह हि शरण देव प्रपद्ये वृषभध्वजम् ।
समागम मे सैरन्ध्र्या मरण वा दिशेदिति ।

वैशंपायन· ।

सा समाह विनि श्वस्य प्रतिगच्छ स्वक गृहम् ।
एषाहमपि सैरन्ध्रीं सुरार्थं तूर्णमादिशम् ।
एवमुक्तस्तु पापात्मा कीचकस्त्वरित पुन ।
स्वगृहं प्राविशच्छीघ्र सैरन्ध्रीगतमानस ।
कीचक तु गत ज्ञात्वा त्वरमाणा गृह स्वकम् ।
सैरन्ध्रीं तत आहूय सुदेष्णा वाक्यमब्रवीत् ।

[(L 2) G_1 M नावबुध्यति — (L 5) G_1 मद्य, G_3 मद्य· (for मधु) — (L 7) M transp मम and प्रियम् — (L 8) T_1 G_2 प्रपद्येह (T_1 °य) वृषध्वज — (L. 9) T G_2 दिशेति च — (L 10) G_3 transp स्वक and गृहम् — (L 11) M सुरार्थे — (L 13) $G_{1\ 3}$ तूर्णं (for शीघ्र) T G_2 °चेतन (for °मानस) — (L 14) T G_{1-3} transp गृह and स्वकम् — (L 15) M तत सैरन्ध्रिमाहूय]

10 D_{1-3} $G_{1\ 2}$ M om the ref — a) S गच्छ सैरन्ध्रि मत्प्रीत्या — c) B_3m S सुराम् (for पानम्) $Ś_1$ K D_{1-3} आहर (for आनय) S सुश्रोणि D_4 सुरामहारय क्षिप्र· — d) S तृषिताह विलासिनि (T G °नी) — After 10, S ins

290*　　वैशंपायन. ।
सुदेष्णयैवमुक्ता सा नि·श्वसन्ती नृपात्मजा ।
अब्रवीच्छोकसतप्ता नाह तत्र व्रजामि वै ।
सूतपुत्रो हि मा भद्रे कामात्मा चाभिमन्यते ।

11 S om the ref $B_{4\ 5}$ Dn $D_{4-6\ 11\ 12}$ सैर(B_4 D_6 °रिं)ध्र्यु(B_4 °ध्रु)वाच — b) B_{1-3} कीचकस्य (for राजपुत्रि) $D_{1\ 3}$ निकेतन — c) D_{1-3} देवि; S भद्रे (for राज्ञि)

12 Dn_1 (hapl) om 12^c–13^d, S om 12 — b) =

प्रविशन्त्या मया पूर्वं तव वेश्मनि भामिनि ॥ १३
कीचकश्च सुकेशान्ते मूढो मदनदर्पितः ।
सोऽवमंस्यति मां दृष्ट्वा न यास्ये तत्र शोभने ॥ १४
सन्ति बह्व्यस्तव प्रेष्या राजपुत्रि वशानुगाः ।
अन्यां प्रेषय भद्रं ते स हि मामवमंस्यते ॥ १५

सुदेष्णोवाच ।

नैव त्वां जातु हिंस्यात्स इतः संप्रेषितां मया ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

इत्यस्याः प्रददौ कांस्यं सपिधानं हिरण्मयम् ।
सा शङ्कमाना रुदती दैवं शरणमीयुषी ।
प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य निवेशनम् ॥ १७

द्रौपद्युवाच ।

यथाहमन्यं पाण्डुभ्यो नाभिजानामि कंचन ।
तेन सत्येन मां प्राप्तां कीचको मा वशे कृथाः ॥ १८ C. 4. 448 B. 4. 15. 18 K. 4 18. 55

13^{d} B2.4 D5 6 10 माविनि (B4 °नी) (for भामिनि)

13 Dn1 om 13 (cf v 1 12) — ^{ab}) B2 om च Dn2 D11.12 transp चैव and देवि Ś1 K B4 D5 7 9 मे (for स) S ममयश्च कृतो भद्रे त्वया (G1 M1–3 यया) प्रथमसंगमे — ^{cd}) Ś1 प्रविशन्त्यैव वै D4 यया (for मया) K1 सार्धं (for पूर्वं) B1.4 D5.6 11.12 माविनि (B4 °नी) S त्वया नि(T1 G1.3 तदानीं, T2 M2 4.5 तया नि°, M3 तदा नि)वमनानाया (M1–3 °माना वै) यथाह नान्यचारिणी — 13^{d} = 12^{b}

14 ^{a}) Ś1 K2 Dn1 D5 8 10 M1–3 तु (for च) K1 कीचकश्चकसे कांते — ^{b}) Dn2 D11.12 मदनदीपित°, G1.3 °मोहित° — ^{c}) D5 स न मृष्यति मां दृष्ट्वा, D7 9 दृष्ट्वाभिमन्यते (D7 मन्यंते) मो (D7 -मौं) मा, S स मामिहागता दृष्ट्वा — ^{d}) S व्यवस्यति निराकृति° (T2 G2 °ति) — After 14, S ins

291* कथ नु वै तत्र गता नर्पयेन्मामयान्यवान् ।

15 ^{a}) D1–3 सति चान्या , S (by transp) बह्व्य सति Dn2 D11.12 नु ते (for तव) D4 सति वै बह्व प्रेष्या — ^{b}) G1 तवागता , G3 M6 तवानुगा (for वशा°) — ^{c}) D1.2.3 अन्यान्, D2 10 अन्या°, D4 तास्त्व S कैकेयि (for भद्र ते) — ^{d}) Ś1 मामवमन्यते, K मामभि°. S त्वया सह(T1 G1.3 मरत्याह)मिह त्वया — After 15, S ins

292* कीचकस्यालय देवि न यामि भयकम्पिता ।
यद्यन्यन्यच्च ते कर्म करोम्यतिसुदुष्करम् ।
वैशंपायन ।
एवमुक्ता तु पाञ्चाल्या दैवयोगेन कैकयी ।
ता विराटस्य महिषी क्रुद्धा भूयोऽन्वशासत ।
[(L. 2) T2 G2 3 मे (for ते) M1 यद्यन्यद्विद्यते कर्म]

16 ^{a}) K2 न वै त्वा, D1.6 8 नैव त्वा Ś1 न चैव त्वा नु हिं° — ^{b}) K Dn D5 7 9.10 सम्प्रेपिता (for °ता) — For 16, S subst.

293* कीचक त्वेव गच्छ त्व बलात्कारेण चोदिता ।
नास्ति मेऽन्या त्वया तुल्या मा त्व शीघ्रतर व्रज ।
अवश्य त्वेव गन्तव्य किमर्थं मा विलम्बसि ।
शीघ्र गच्छ त्वरस्वेति मय्यीविवशमाचर ।
न हीदृशो मम भ्राता किं त्व समभिशङ्कसे ।
[(L. 1) T2 G1.3 चैव, M3–5 दे वि (for त्वेव) M गच्छस्व — (L. 2) G1.3 M2.6 मे (for त्व) — (L. 3) T G1.2 एव (for त्वेव) M गतव्ये G3 M2 वा, M1.3.5 त्व (for मां) T G3 M2 4 विवक्षसि (for विलम्बसि) — (L. 4) M1–3 त्वरस्वेह — (L. 5) M1.2 किं व त्वमभि°]

17 N om वैश° उ° — After वैश°, S (which om. उवाच) ins

294* उक्त्वा चैनां बलाच्चैव विनियुज्य प्रभुत्वत ।

— ^{a}) B1.2 Dn D4 8 9 11.12 इत्युक्त्वा B1 3 5 Dn D2 11.12 पात्र, Ca काश्य, Cv rp काश्य, Cap c.r v कांस्य (as in text) ꣸ Cv कशास्येदं निक्षेपणस्थान काश्य पात्रम् । छान्दसत्वाद्बिन्दुयोग । ꣸ S भाजन प्रददौ चास्यै — ^{b}) K M5 सविधान, D1.3 सोप°, D10 सप्र°, T1 G M4 Ca सापि°, M1–3 पिधान च, Cc as in text — After 17^{ab}, S ins

295* या सुजाता सुगन्धा च तामानय सुरामिति ।

— ^{c}) D4 सुदती (for रुदती) — ^{d}) Ś1 B3.4 D1–4.6 Cc r देव, K देवी (for दैव) D2 7 शरणमेयुषी S वेपन्ती (M °ती) द्रुपदात्मजा — ^{ef}) S दैवते(T1 G1 3 देवता)भ्यो नमस्कृत्य (M °त्वा) श्वशुरेभ्यस्तदा(M3–5 °था)ब्रवीत्

18 Dn D11.12 G3 सैरन्ध्री (for द्रौपदी) — ^{a}) B4 Dn D5 10–12 भर्तृभ्यो, S पार्थे° (for पाण्डु°) — ^{b}) G1 न हि जानामि, G3 नाह जा° Ś1 D9 किचन, S मानव D8 न जानामि कथचन — ^{c}) S दृष्ट्वा (for प्राप्ता) — ^{d}) K वशीकृथा , D4 8 वशेकरोत्, S वश नयेत्, only Ś1 D1–3 as in text । B Dn D5 7–12 मा कुर्यात्कीचको वशे — After 18, S (except M1) ins

296* यथाह पाण्डुपुत्रेभ्य पञ्चभ्यो नान्यगामिनी ।
तेन सत्येन मा दृष्ट्वा कीचको मा वश नयेत् ।
[(L. 1) M (except M1) नान्यचारिणी]

वैशंपायन उवाच ।
उपातिष्ठत सा सूर्यं मुहूर्तमबला ततः ।
स तस्यास्तनुमध्यायाः सर्वं सूर्योऽवबुद्धवान् ॥ १९
अन्तर्हितं ततस्तस्या रक्षो रक्षार्थमादिशत् ।
तच्चैनां नाजहात्तत्र सर्वावस्थास्वनिन्दिताम् ॥ २०
तां मृगीमिव वित्रस्तां दृष्ट्वा कृष्णां समीपगाम् ।
उदतिष्ठन्मुदा सूतो नावं लब्ध्वेव पारगः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

कीचक उवाच ।
स्वागतं ते सुकेशान्ते सुव्युष्टा रजनी मम ।
स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरुष्व मम प्रियम् ॥ १
सुवर्णमालाः कम्बूश्च कुण्डले परिहाटके ।
आहरन्तु च वस्त्राणि कौशिकान्यजिनानि च ॥ २
अस्ति मे शयनं शुभ्रं त्वदर्थमुपकल्पितम् ।

Thereafter S ins. a colophon, relegating stanzas 19-21 to the next adhy.

19 After वैश°, S (which om. उवाच) ins.

297* अकीर्तयत सुश्रोणी धर्मं शक्रं दिवाकरम् ।
मारुतं चाश्विनौ देवौ कुबेरं वरुणं यमम् ।
रुद्रमग्निं भगं विष्णुं स्कन्दं पूषणमेव च ।
सावित्रीमदितिं चैव ब्रह्माणं पर्यकीर्तयत् ।
इत्येवं मृगशावाक्षी सुश्रोणी धर्मचारिणी ।

[(L. 2) M₄ ₅ चैव (for देवौ). G₂ कुबेरवरुणौ — (L. 3) G₁ श्रियं (for स्कन्दं).]

— ᵇ) Ś₁ B₃.₄ D₅ ₆ अनघा; Dn₂ D₁ ₂ अचला (for अबला). S तदा. D₄ °र्तमवलोक्य च. — ᶜᵈ) K₁ subst. 21^{ab} for 19^{cd}, repeating 21^{ab} in its proper place. D₄ तत्तस्याः, G₂ M₁ ₄ तदस्यास्, M₂ ₃ ₅ तदास्यास् (for स तस्यास्). K₃ व्यबुद्ध्यत, D₅ °व्यबुद्धमान्; D₁₀ M₄ ₅ °बुबुद्धवान् (for °ऽवबुद्धवान्). D₁-₃ तत्तस्याश्चिन्तितं सूर्यस्तत्र सर्वं बुबोध ह.

20 ᵃ) Ś₁ K₁ तदेनां, B₂ D₈ T₁ तत्रैनां, D₁ ₃ तथैनां; M स चैनां. G₁ ₃ न जहात्; M न जहौ (M₅ नाजहत्). D₄ न चैनां चाजहत्तत्र. — ᵈ) D₁-₃ M₁-₄ सर्वावस्था(M₄ °स्य)मनि°. — After 20, S ins.

298* सा प्रतस्थे सुकेशान्ता त्वरमाणा पुनः पुनः ।
विलम्बमाना विवशा कीचकस्य निवेशनम् ।

21 ᵃ) B D (except D₄ ₆ ₁₀) संत्रस्तां. — ᵇ) T₁ G₁ ₃ transp. दृष्ट्वा and कृष्णां. M दृष्ट (for कृष्णां). B₂ अनिन्दितां, D₆ सुशोभनां; S (except M₁-₃) समागतां (for समीपगाम्). — ᶜ) D₄ ₇ उपातिष्ठत्. D₁-₃ तदा (for मुदा). S उत्पपातासनात्तूर्णं. — ᵈ) M (except M₄) सागरे (for पारगः). — After 21, S ins.

299* श्लक्ष्णं चोपाचरं वाक्यं स कीचकः कामनोदितः ।

Colophon. — *Sub-parvan*: K₁ B₂ ₄ ₅ Dn D₁-₁₂ M₁-₄ कीचकवध. — *Adhy. name*: B₁ कीचकान्तर्गमनः; D₁-₃ M₁-₄ द्रौपदीप्रेषण (D₁-₃ °णं); D₄ द्रौपदीकीचकसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K B₄ D₆ 14, D₅ ₉ 15, S 17. — *S'loka no.*: D₂ 21.

15

1. S om. the ref. (cf. 1. 1. 4. 14. 18). — ᵃ) B₁ वरारोहे; D₅ सुप्रकाशे; D₁₀ °सु पक्ष्माणि (for सुकेशान्ते). — ᶜ) S साधु मे (for स्वामिनी). D₂ त्वमनुप्राप्या; D₅ त्व परिक्रम्य; D₁₀ त्व मम प्राप्ता; T G ममनुप्राप्ता. — ᵈ) D₁-₃ यथेप्ससि (D₂ °प्सितं) (for मम प्रियम्). S चिरस्य भवनं शुभे. — After 1, S ins.

300* कुरुष्व च मयि प्रीतिं यथा चोपानयस्व माम् ।
प्रतिगृह्णीष्व मे भोगान्वदर्थमुपकल्पितान् ।

2 ᵃ) D₆-₈ सुवर्णमाला, D₁₀ °माल्य°. Ś₁ K₁ B₁.₄ D₄ ₆-₈ ₁₁ ₁₂ कम्बूश्च. Ca cites कम्बून्, Cv कम्बू (as in text). S सर्वरत्नमयीं मालां. — ᵇ) K₁ D₁ ₂ ₄ ₅.₇ Cv परिहारके; S च हिरण्मये, Ca ₃ as in text. — After 2^{ab}, N ins.

301* नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्ने च शोभनम् ।

[= (var.) 1. 67. 2^{cd}. — D₂ नानारत्नमये. D₆ शुभ्र. K मणिरत्नानि. K B₃ ₄ D₈ ₁₀ शोभने.]

— ᶜᵈ) B₁-₃ D₁₀ आहर त्वं; B₁ आभर चैव; D₅ भूषणानि च, D₆ आभरणानि च; D₇ ₉ आहृतानि च (for आहरन्तु च). Co cites आहर. D₁-₃ तव प्रेष्या (for च वस्त्राणि). D₁.₁₀ कौशिकान्य°; D₂-₆ ₉ कौशेयान्य°; D₈ कोशजान्य° (for कौशिकान्य°). Ca cites कौशेयानि. S वासांसि चन्दन

एहि तत्र मया सार्धं पिबस्व मधुमाधवीम् ॥ ३

द्रौपद्युवाच ।

अग्रेषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्तिकम् ।
पानमानय मे क्षिप्रं पिपासा मेति चाब्रवीत् ॥ ४

कीचक उवाच ।

अन्या भद्रे नयिष्यन्ति राजपुत्र्याः परिस्रुतम् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत् । C 4 456 B 4 16.5 K 4 19.21

माल्य धूपयुक्ता च वारुणीं — After 2, S ins

302* प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते विहरस्व यथेच्छसि ।
प्रीत्या मे कुरु पद्माक्षि प्रसादं प्रियदर्शने ।

3 ^{ab}) B D दिव्य (for शुभ्र) S स्वास्तीर्णमसच्छयन सितसूक्ष्मोत्तरच्छद — ^{c}) S अत्रास्स्व (for एहि तत्र) — ^{d}) S पिबेमां वरवारुणीं — After 3, S ins

303* वैशंपायन ।
स मूढः कीचकस्तत्र प्राप्तां राजीवलोचनाम् ।
अब्रवीद्द्रौपदीं दृष्ट्वा दुरात्मा ह्यात्मसंमतः ।
कीचक ।
भजस्व मां विशालाक्षि भर्ता ते सदृशो ह्यहम् ।
उपसर्प वरारोहे मेरुमर्कप्रभा यथा ।
वैशंपायन ।
कीचकेनैवमुक्ता तु पाञ्चाली वरभाषिणी ।
अब्रवीत्र समाचारमीदृशं वक्तुमर्हसि ।
नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुं श्वपाकेनेव ब्राह्मणी ।
मा गमिष्यसि दुर्बुद्धे गतिं दुर्गान्तरान्तराम् ।
यत्र गच्छन्ति बहवः परदाराभिमर्शकाः ।
नरा सभिन्नमर्यादा कीटवच्च गुहाशयाः ।

[(L. 2) M कृष्णां (for दृष्ट्वा) — (L. 5) T1 G2 सा (for तु) G1.3 द्रौपदी (for पाञ्चाली) — (L. 6) M मामब्रवीत् — (L. 7) T G1 श्वपचेनेव — (L. 8) T2 G2 गन्तुमिच्छसि, G1 नागमिष्यति T1 G3 दुर्गांतरान्तरम्, T3 दुर्गतरावरा, G1 दुर्गावरावर, M1 दुर्गगतावरा — (L. 9) M1 3 तत्र (for यत्र)]

4 S om the ref , Dn1 om 4 — ^{a}) D5 माप्रेषीत्, D1 अप्रैक्षीत, Ca r अप्रेषीत् (as in text) S मां सुराहारीं (for राजपुत्री मां) — ^{b}) Ś1 K सुराहारी Ś1 तवान्तिके S सुदेष्णा त्वन्निवेशनं — After 4^{ab}, S ins

304* तस्यै नयिष्ये मदिरां भगिनी तृषिता हि ते ।
[T2 G2 तव (for हि ते)]

— ^{cd}) B1.2 5 Dn2 D1.2 4 7 9 11.12 पानमाहर D1.7 9 transp मे and क्षिप्रं K चेति, Cn.r मेऽति Ś1 K मामब्रवीत B1 D1–2.6 मा (B1 मे) प्रबाधते, D8 तां च मामब्रवीत् (for मेति चाब्र°) S पिपासिता च कैकेयी तूर्णमामादिशत्तत — After 4^{cd}, S ins

305* दीयतां मे सुरा शीघ्रं सूतपुत्र व्रजाम्यहम् ।

5 ^{a}) D9.10 S हरिष्यन्ति (for नयि°) — ^{b}) Ca सुदेष्णायाः (for राज°) Ś1 B1 3 5 D4–9.11.12 परिश्रुत, K2 परिस्कृत, B4 Dn D5.10 प्रतिश्रुत, D1–2.7 (*inf lin*) सुरादि(D2 °वि)क, S सुरामिमा, Cc परिस्रुता, Ca.v परिस्रुत (as in text) — After 5, S ins

306* किं त्वं यास्यसि सुश्रोणि मदर्थं त्वमिहागता ।
[M ममार्थमिह चागता]

6 N om. the ref. — ^{a}) B1.3 (m as in text) इत्येव, B2 D3.4 7 इत्येतां, D1.2 इति तां, D6 9 S इत्युक्त्वा — ^{b}) Ś1 K परामृषत् — After 6^{ab}, N (Ś1 K B2–5 D1.3.5–7 9.10 om. lines 1–4, D2 reads lines 1–8 in marg) ins.

307* द्रौपद्युवाच ।
यथैवाहं नाभिचरे कदाचि
त्पतीन्मदार्द्ध मनसापि जातु ।
तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वा
द्रष्टासि पाप परिकृष्यमाणम् ।
वैशंपायन उवाच ।
स तामनुप्रेक्ष्य विशालनेत्रां
जिघृक्षमाणः परिभर्त्सयन्तीम् ।
जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे
स कीचकस्तां सहसाक्षिपन्तीम् ।
प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन
मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ।
तया समाक्षिप्ततनुः स पाप
पपात शाखीव निकृत्तमूलः ।

[Cf B 3 268 21, 23^{ab}, 24, 25^{ab} — (L. 1) D4 8 यथा हि नाहं व्यभिचारयुक्ता — (L. 2) D4 कदापि नो वै, D8 कदाचिदास (for पतीन्मदार्द्ध) D4 8 Cv राजन् (for जातु) — (L. 3) D4 8 वशीकृतापि (for °कृतं त्वा) — (L. 4) D4 8 मुच्ये यथा(D8 हि चा)नेन विकृष्यमाणा — (L. 5) B1 Dn D11 12 अभिप्रेक्ष्य D10 विलोलनेत्रां — (L. 6) K जिघृक्षमाणा (K2 °णः) — (L. 7) Ś1 K उत्तमवस्त्रदेशे — (L. 8) B2 D5 मां कीचक K B2 D8 10 त (for सा) Ś1 K °क्षिपत्सा, D4 8 चचलमुत्क्षिपन्तीं (for तां सहसाक्षि°) — (L. 10) B2 3 D6 7 9 मुहुर्निशश्वास Cr cites विनि श्वस्य (as in text) Ś1 K1 B4 D6 7 9 तु (for च) — After line 10, B2 4 D6 ins

308* चिक्षेप तं गाढमसृष्यमाणा

सा गृहीता विधुन्वाना भूमावाक्षिप्य कीचकम् ।
सभां शरणमाधावद्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ६
तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपक्षे परामृशत् ।
अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदावधीत् ॥ ७
ततो योऽसौ तदार्केण राक्षसः संनियोजितः ।
स कीचकमपोवाह वातवेगेन भारत ॥ ८
स पपात ततो भूमौ रक्षोबलसमाहतः ।
विघूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ९
तां चासीनौ ददृशतुर्भीमसेनयुधिष्ठिरौ ।
अमृष्यमाणौ कृष्णायाः कीचकेन पदा वधम् ॥ १०
तस्य भीमो वधप्रेप्सुः कीचकस्य दुरात्मनः ।
दन्तैर्दन्तांस्तदा रोषान्निष्पिपेष महामनाः ॥ ११

प्रवेपमानातिरया शुभाङ्गी ।
— (L 11) Ś1 तथा, B4 भयात् (for तया) B3 समाक्षिप्तवपु, D8 समुत्क्षिप्तवपु Ś1 K समरात (for स पाप)]
— a) Ś1 गृहीत्वा S विधून्वती — b) S भूमौ निक्षिप्य भाजन — c) B1 2 5 Dn D6 11 12 शरणमागच्छद्
7 a) M transp तां and कीचक — b) Ś1 B2 Dn3 D2 4 11 12 केशपाशे, C8 c as in text Ś1 K परामृषत — c) T G पातयित्वा च (T2 तु) तां भूमौ — d) T G सूतपुत्र (for पात°) Ś1 परामृषत; K D1-2, 6 10 पदाहनत् — After 7, S (M om line 1) ins
309* सभाया पश्यतो राज्ञो विराटस्य महात्मन ।
ब्राह्मणाना च वृद्धाना क्षत्रियाणां च पश्यताम् ।
तस्या पादाभितप्ताया मुखाद्रुधिरमास्रवत् ।
[(L. 3) M8 शोणितम् (for रुधिरम्) T2 आस्रवत्; M आसृजत् (M8 उद्वहत्) (for आस्रवत्)]
8 a) B Dn D6-12 तस्या, D1-3 युक्तो (for ततो) D8 किल (for तदा) S ततो दिवाकरेणाशु — cd) S (except G1, 3) वायुवेगेन D1-3 अदृश्यो वायुरूपेण अपोवाहत भारत
9 a) B4 D (except Dn2 D11 12) तदा, G2 हतो (for ततो) — b) B2 D1-3 °समाहित, T G °समीरित — c) G1 विवर्णमानो, G3 निकीर्ण° B Dn2 D4 5 10-12 निश्चेता (for निश्चेष्ट) — After 9, S ins
310* तां दृष्ट्वा तत्र ते सभ्या हाहाभूता समन्तत ।
न युक्त सूतपुत्रेति कीचकेति च मानवा ।
किमियं वध्यते बाला कृपणा वाप्यबान्धवा ।
[(L 1) T2 G2 त (for ता) — (L 2) T1 तेऽब्रुवन् (for मानवा) — (L. 3) M5 बाध्यते बाला T2 G2 M4 च (for वा)]
10 a) K2 तत्रासीनौ, D7 9 सभासीनौ T G2 तस्यामन्हि ते पार्थौ — b) T G2 सभाया भ्रातरस्तदा; G1 3 M युधिष्ठिरवृकोदरौ — d) D9 M1 कीचकस्य B1 Dn D11, 12 G1 पराभव, B2 3 D5 8 पदाहत (B3 °भव) — After 10, S ins
311* ता दृष्ट्वा भीमसेनस्य क्रोधादस्रमवर्तत ।

S cont B2 Dn D6 11 12 ins after 11
312* धूमोच्छ्वास समभवन्नेत्रे चोच्छ्रितपक्ष्मणी ।
सस्वेदा भ्रुकुटी घोरा ललाटे समवर्तत ।
[(L 1) B3 Dn D6 11 12 धूमच्छाया समभवत्तां D8 चोत्फुल्लपक्ष्मणी — (L. 2) M4 समभवत् (for सस्वेदा)]
11 a) D4 ततो (for तस्य) N (except Ś1 K3 D4 8) M1 वध प्रेप्सु — cd) D1-3 तथा (for तदा) Ś1 K D4 8 महाबल D1-3 दन्तैर्दन्तान् (D3 °र) स्पृष्ट्वा क्रोधात्कुट्टिमानघ — After 11, B2 Dn D6 11 12 ins 312*, and cont.
313* हस्तेन समृदे चैव ललाट पर्यपीडयत् ।
B2 Dn D6 11, 12 cont. S ins after 11
314* भूयश्च त्वरित क्रुद्ध सहसोत्थातुमैच्छत ।
[S सहसोत्थाय चासनात्]
S cont.
315* निरैक्षत द्रुम दीर्घं राजान चान्ववैक्षत ।
वधमाकाङ्क्षमाण त कीचकस्य दुरात्मन ।
आकारेणैव भीम स प्रत्यषेधद्युधिष्ठिर ।
तस्य राजा शनै सज्ञां कुर्वन्कुन्तीसुतोऽनघ ।
चकार भीमसेनस्य रोषाविष्टस्य धीमत ।
उपाख्यान तदा चाह कङ्कनामा युधिष्ठिर ।
कङ्क ।
सूद मा साहस कार्षी फलितोऽयं वनस्पति ।
नात्र शुष्काणि काष्ठानि साधनीयानि कानिचित् ।
यदि ते दारकृत्य स्याज्जिष्णस्य नगराद्बहि ।
समूलं शातयेर्वृक्ष धर्मस्ते न भविष्यति ।
यस्य चार्द्रस्य वृक्षस्य शीता छायां समाश्रयेत् ।
न तस्य पर्णं द्रुह्येत पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ।
न क्रोधकालसमय सूद मा चापल कृथा ।
अपूर्णोऽयं द्विपक्षो नो नेद यत्नता वयु ।
[(L 3) M आकारेण तु भीमस्य — (L. 4) T1 G1 कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर (for the posterior half) — (L. 5) T1 G1 पाण्डुपुत्रस्य (for रोषाविष्टस्य) M चकार पाण्डुपुत्रस्य भीमस्यामिततेजस — (L. 14) G1 3 विपक्षो नो M नैतत् (for नेद)]
12 ab) D8 पदाङ्गुष्ठेन B D6 7 9 अवमृद्नन्, D8

अथाङ्गुष्ठेनावमृद्नादङ्गुष्ठं तस्य धर्मराट् ।
प्रबोधनभयाद्राजन्भीमस्य प्रत्यषेधयत् ॥ १२
सा सभाद्वारमासाद्य रुदती मत्स्यमब्रवीत् ।
अवेक्षमाणा सुश्रोणी पतींस्तान्दीनचेतनः ॥ १३
आकारमभिरक्षन्ती प्रतिज्ञां धर्मसंहिताम् ।
दह्यमानेव रौद्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ॥ १४
द्रौपद्युवाच ।
येषां वैरी न स्वपिति पदा भूमिमुपस्पृशन् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १५
ये दद्युर्न च याचेयुर्ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १६
येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः श्रूयतेऽनिशम् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १७
ये ते तेजस्विनो दान्ता बलवन्तोऽभिमानिनः ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १८
सर्वलोकमिमं हन्युर्धर्मपाशसितास्तु ये । C 4 477 B 4 15.26 K 4 20.20

अवगृह्णात्, T1 G3 चामृद्नात्, G3 मृद्नात्त S तत्र (for तस्य) Dn D11.12 अथावमृद्नदंगुष्टमगुष्टेन युधिष्ठिर॰, D1-8 अगुष्टेनावमृद्नात्तु अगुष्ट तस्य ध॰, D4 अगुष्टेनाथ तद्वात्रमगुष्ट तस्य ध॰ — [cd]) B (B3 transp राजा and भीम) D (except D2) राजा (for राजन्) K2 B (B3 transp राजा and भीम) Dn D2 6 8 11.12 भीम त, D1-4 7 9 भीम म Dn2 D11.12 प्रत्यपेधत — After 12, D7 ins

316* त्रिशक्रोद्वांदशाक्षस्य चतुर्विंशतिपर्वण ।
यस्त्रिपष्टिशतारस्य एकाश न क्षमी कथम् ।

[Commented on by Cv only ! — (L 1) Cvp त्रिंशकद्वादशा॰]

On the other hand, after 12, D2 11 (marg *sec. m*) ins

317* त मत्तमिव मातङ्ग वीक्षमाण वनस्पतिम् ।
स तमावारयामास भीमसेन युधिष्ठिर ।
आलोकयसि कि वृक्ष सूद दारुकृतेन वै ।
यदि ते दारुभि कृत्य बहिर्वृक्षाद्विगृह्यताम् ।,

while S ins

वैशपायन ।

318* भीमसेनस्तु तद्वाक्य श्रुत्वा परपुरजय ।
महर्मोत्पतित क्रोध न्ययच्छद्धृतिमान्बलात् ।
इङ्गितज्ञ स तु भ्रातुस्तूर्णीमासीद्वृकोदर ।
भीमस्य च समारम्भ दृष्ट्वा राज्ञश्च चेष्टितम् ।
द्रौपद्यस्यधिक क्रुद्धा प्रारुदत्सा पुन पुन । [5]
कीचकेनानुगमनात्कृतताम्रायतेक्षणा ।

[(L 1) M स भीमसेनस्तद्वाक्य — (L. 2) M2 8 नियच्छन् (for न्ययच्छत) — (L. 3) M च पाडव॰ (for वृकोदर) — (L. 4) M तु (for च both times) — (L 6) M कृष्णा (for कृत)]

13 [a]) Dn2 D1-4 11.12 ॰मागत्य, D2 10 ॰मागम्य (for ॰मासाद्य) S समाद्वारमुपागम्य — [b]) K2 D1-4 8 9 T2 रुदती S वाक्यम् (for मत्स्यम्) — [d]) D7 9 स्वान् (for तान्) D1-8 M4.5 तां पती (M4 *inf lin* 5 पती तां) दीनमानसौ

14 [a]) D6 8 10 अभिवीक्षती, S परिरक्षंती — [b]) B (except B2) Dn D5 7 11.12 Cr प्रतिज्ञा, Crp as in text B1.2.5 Dn1 Cn ॰संहिता, B3 (m as in text) ॰सश्रया, B4 ॰सश्रय, Dn2 D8.7 9 11.12 ॰सयमात्, G1 ॰संश्रिता, G2 ॰संज्ञिता, G3 M (M4 *sup lin*) ॰सयुता, Ca ॰सहित, Cr ॰सश्रयात, Crp (Dev) as in text D6 धर्मज्ञानसमाहिता — [c]) D1.4 6 दह्यमानेव (D6 ॰न), D7 9 निर्दहतीव, D8 दहतीत्राति (for दह्यमानेव) D5 रोपेण, Cr रौद्रेण (as in text) — [d]) D4m कोपेन (orig चक्षुषा as in text) — After 14, D3 marg ins

319* इद ब्रुवन्ती सा देवी राजान च वश नयेत् ।,

while S ins a passage given in App I (No 16), which is followed by st 24-27

15 D1.8 om. the ref , D2 ins it in marg M5 सैरंध्री (for द्रौपदी) — [a]) B1.8 D. अरि (for वैरी) S transp वैरी and न D1-8 येपामवध्यो नैवारि , Ca as in text — [b]) B2 D7 सुख (for पदा) B4 5 Dn D4-6.9 (*sup lin* as in text) 11 12 Cc s v sp rp (Cat.) पदेऽपि (D9 सुख स्व) विपये वसन (Cc s do not cite वसन), Ca r cp सुख भूमिमुपस्पृशन् — 15^{cd} = 16^{cd}, 17^{cd} etc. — [c]) M8 दयिता (for मानिनीं), cf. v l. 16, 17 etc.

16 Ś1 D1-3 (? hapl) om 16, D10 transp 16 and 17 — [a]) S ये च (G1 8 वै, M ते) दद्युर्न — 16^{cd} = 15^{cd}, 17^{cd} etc — [c]) T1 G1 M5 दयितां (for मानिनीं), cf. v l. 17, 18 etc.

17 B2 D8.4 8 G3 M8 om. 17, Ś1 transp 17 and 18 — [ab]) M1.2 तेपां (for येपां) M1 महान्; M2 भृश (for ऽनिश) D10 श्रूयते हि अहर्निश — After 17^{ab}, Ś1 K ins

377 15.20 20.20 तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १९
शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनाम् ।
चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः क्व नु तेऽद्य महारथाः ॥ २०
कथं ते सूतपुत्रेण वध्यमानां प्रियां सतीम् ।
मर्षयन्ति यथा क्लीबा बलवन्तोऽमितौजसः ॥ २१
क्व नु तेषाममर्षश्च वीर्यं तेजश्च वर्तते ।
न परीप्सन्ति ये भार्यां वध्यमानां दुरात्मना ॥ २२
मयात्र शक्यं किं कर्तुं विराटे धर्मदूषणम् ।
यः पश्यन्मां मर्षयति वध्यमानामनागसम् ॥ २३
न राजन्राजवत्किंचित्समाचरसि कीचके ।
दस्यूनामिव धर्मस्ते न हि संसदि शोभते ॥ २४
न कीचकः स्वधर्मस्थो न च मत्स्यः कथंचन ।
सभासदोऽप्यधर्मज्ञा य इमं पर्युपासते ॥ २५
नोपालभे त्वां नृपते विराट जनसंसदि ।

320* येषां ज्यातलनिर्घोषात्समकम्पत मेदिनी ।
— ^{cd}) = 15^{cd}, 16^{cd} etc S (G3 M3 om) दयितां (for मानिनीं), cf v l 15, 16 etc — After 17, K1 *repeats* 15

18 D8 12 G1 om. 18, Ś1 transp 17 and 18 — ^{a}) B3 4 Dn1 D4 6 7 9 10 च (for ते) D1 2 ये लोकपूज्या सतत, S (G1 om) तेजस्विन सदा क्षान्ता — ^{b}) B1 5 Dn D7–10 ‑तिमानिन ; B2 मनस्विन , T G2 3 च मानिन — S (except G1) ins after 18^{ab} (M3 subst for 18^{ab})

321* महेष्वासा रणे शूरा गर्विता मानतत्परा ।
— 18^{cd} = 15^{cd}, 16^{cd} etc — ^{c}) S (G1 om) दयिता (for मानिनीं), cf. v 1 15–17. — T2 ins after 18 T1 ins after 19

322* येषा नास्ति सम कश्चिद्वीर्ये सत्ये बले दमे ।
तेषा मा दयिता भार्यां सूतपुत्र पदावधीत् ।
येषा न सदृश कश्चिद्बलेऽपि भुवि मानव ।
तेषा मा दयिता भार्यां सूतपुत्र पदावधीत् ।
तवाग्रतो विशेषेण प्रजानां च हितैषिणः । [5]
पश्यतो निहता राजंस्तेनेह जगतीपते ।

19 K1 om 19, B2 subst 20^{ab} for 19^{ab} — ^{a}) D5 G2 सर्वं लोक M5 सर्वान् लोकानिमान्हन्यु — ^{b}) D1–4 धर्मपाशस्थि(D2 4 °ह)ताश्च् Ś1 D1–4 9 च (for नु) S यदि क्रुद्धा महाबला — 19^{cd} = 15^{cd}, 16^{cd} etc — ^{c}) M2 दयितां (for मानिनीं), cf v 1 15–18 — After 19, D6 repeats 18, while T1 ins 322*

20 B2 subst 20^{ab} for 19^{ab} — ^{a}) D1 8 शरणाय (for शरण ये) Ca. c cite शरण, Co also ये — ^{d}) B2 वै (for ऽद्य) B1 S महाबला (for °रथा°)

21 ^{a}) Ś1 नु (for ते) — ^{b}) D7 9 दुरात्मना, M5 अनागसीं (for प्रिया सतीम्) — D7 ins after 21^{ab} D1. 3 (both om line 2), after 22 D2 (om line 2) 4 (in reverse order), after 23^{ab}

323* धर्मवैतसिको नून न धर्ममपि पूजयेत् ।
पश्यन्मां मर्षयति यो वध्यमाना दुरात्मना ।

— ^{c}) Dn1 मर्मयती, D3 पर्वयति (for मर्षयन्ति) — ^{d}) D5 S ‑तितेजस , D8 महौजस (for ऽमितौजस)

22 D7 reads 22 in marg — ^{b}) D1 धर्म (for वीर्यं) K तपश्च (for तेजश्च) D7 1m 9 प्र (for च) S तद्धन्ना (for वर्तते) — ^{c}) D2 ते (for ये) — ^{d}) Ś1 K D1–3 प्रियां सतीं (cf 21^{b}), D4 दुरात्मभि (for दुरात्मना) — After 22, D1 3 (which om 23^{ab}) ins (line 1 of) 323* (omitting line 2 altogether)

23 D1 3 om 23^{ab} — ^{a}) Ś1 B1 5 D4–7 9 नु, B3 D10 S अपि, D2 न, D3 नु (for अत्र) D4 transp शक्य and कर्तुं D8 कार्यं (for कर्तुं) — ^{b}) B2 Dn1 D4 M1 4 5 धर्मदूषके; Dn2 D11 12 T G1 M2 3 °दूषणे, G2 °भूषणे, G3 °दूषिणि — After 23^{ab}, D2 (om line 2) 4 (in reverse order) ins 323* (cf v. 1 21) — ^{c}) Cv मा (for मां) D9 मर्षयते; Cv °यति (as in text) D1–3 पश्यन्मां मर्षयति यो; S मां मर्षयति य (G1 3 स) पश्यन् — ^{d}) D7 दुरात्मना, S अनागसीं (for अनागसम्) — After 23, S ins

324* धर्मो विद्धो ह्यधर्मेण सभा यत्रोपतिष्ठति ।
न चैव्हिशल्य क्रियते सर्वे विद्धा सभासद ।
यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्य यत्रानृतेन च ।
हन्यते प्रेक्षमाणाना हतास्तत्र सभासद ।

24 For the sequence of S cf v 1 14 Before 24, S ins द्रौपदी — ^{a}) B3 Dn1 D2 8 न राजा, D6 राजन्न (by transp) G1 इह यत्, G3 नृपवत् (for राजवत्) — ^{b}) Ś1 Dn1 D2 3 समाचरति, D1 2. 4 स्यमाचरसि — ^{c}) B3 D1–3 5 S ते धर्मो (by transp) — ^{d}) D8 यत् (for न) K D5 10 शोभसे; D1 शस्यते S न स सु परिवर्तते — After 24, B1 5 Dn D2 7 11 12 read 26^{cdef}

25 For the sequence of S cf v 1 14 — ^{a}) B2 8 D7 9 च, B1 सु , D10 तु (for स्थ) Dn D11 12 कीचको न च धर्मज्ञ — ^{b}) S (except T2 G2 M5) मात्स्य D8 10 कदाचन — ^{c}) M2 हि (for अपि) D8 अधर्मस्था ;

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा प्राद्रवत्कृष्णा सुदेष्णाया निवेशनम् ।
केशान्मुक्त्वा तु सुश्रोणी संरम्भाल्लोहितेक्षणा ॥ ३६
शुशुभे वदनं तस्या रुदन्त्या विरतं तदा ।
मेघलेखाविनिर्मुक्तं दिवीव शशिमण्डलम् ॥ ३७
सुदेष्णोवाच ।
कस्त्वावधीद्वरारोहे कस्माद्रोदिषि शोभने ।
कस्याद्य न सुखं भद्रे केन ते विप्रियं कृतम् ॥ ३८
द्रौपद्युवाच ।
कीचको मावधीत्तत्र सुराहारीं गतां तव ।
सभायां पश्यतो राज्ञो यथैव विजने तथा ॥ ३९
सुदेष्णोवाच ।
घातयामि सुकेशान्ते कीचकं यदि मन्यसे ।
योऽसौ त्वां कामसंमत्तो दुर्लभामभिमन्यते ॥ ४० C. 4. 501 B. 4. 16. 50 K. 4. 20. 69

(as in text) K2 B (except B4) Dn D4 10–10 एव, D6 8 च (for इव) B4 वै गत्वा, D3 यत्राह (for ते यत्ता) D5 10 °तेवा मातु शुभ किं तु, S शीघ्रकन्त तस्यात C3 कन्त कर्मेव तेऽवध्या — *d*) C3 श्रेष्ठो (for ज्येष्ठो) K सत्वेदिता, S सत्सकोविदः, C3 as in text.

36 For S cf. v. l. 37 — *c*) Ś1 B1 3 Dn D11 12 च, D2 अथ (for तु) D सैरंध्री (for सुश्रोणी) — *d*) D10 सैरंध्री (for संरम्भात्)

37 For S, see below — *b*) Cv रुदितात् (for रुदन्त्या) [illegible] Dn D5 11 12 रुदिताचाश्रिर, D 11 रुदन्त्य(D1 °न्त्या)वनत, D2 रुदितोवक्त्र (for रुदन्त्या विरत) [illegible] विरत, [illegible] D11 तुषित D3 मायत, D [illegible] रुचि; Ca — विरत (as in text) — *c*) D3 2 मेघपंक्त्या(D2 °पा)हृ, C° मेघलेखा° (as in text) — *d*) D1–3 गते° (for शशि°)

☞ For st. 36–37, S subst.

335* वैशंपायन: ।
एवमुक्त्वा वरारोहा परिमृज्याननं शुभम् ।
केशान्प्रमुक्त्वा [illegible] रुधिरेण समुक्षितान् ।
पांसुकुण्ठितसर्वाङ्गी [illegible]
[illegible] नाममुत्सृज्य [illegible] गाननम् ।
विमुक्त मृगशावाक्षी [illegible] पयोधरा ।
[illegible]
यस्या [illegible] पाण्डवास्त्यक्त्वा [illegible] जीवितम् ।
सा ते दृष्ट्वा तदा कृष्णा [illegible] धर्मचारिणी ।
[illegible]
सा प्रविश्य प्रवेपन्ती सुदेष्णाया निवेशनम् ।
रुदन्ती [illegible]
तामुवाच विराटस्य महिषी [illegible] ।

38 After the ref., S ins.

339* किमिदं पद्मपत्राक्ष [illegible] ।
रुदन्त्या [illegible] पौर्णेन्दुसमवर्चसम् ।
[illegible] मसु [illegible] रुचिरप्रभम् ।
[illegible] मुखते [illegible] ।

— *c*) K कस्त्वा (K2 °स्या) वदेत्, B3 Dn D5 11 12 कस्त्वा वधीत्, D1–4 ममाश्रम Cc cites त्वा B4 D- दुरारोहे (for वरा°) D4 आश्रमपदद्वारोह — *d*) B3 D- शुभगे; D1 4 भामिनि (for शोभने) D° 8 कस्मात्त्व रोदिषि शुभे — After 38*ab*, S ins.

340* को विप्रियमुदयते द्वारि सपुत्रपशुबान्धवैः ।

— *cd*) D4 क त्वाकाकुलितो भद्रे D° 8 येन (for केन) K अपि (for ते) S कस्याद्य राजा कुपितो वधमाज्ञापयिष्यति.

— After 38, S ins.

341* ब्रूहि किं ते प्रियं कुर्मि कं त्यजे घातयामि वा ।
वैशंपायन: ।
सा नि [illegible] जानन्ती नाम पृच्छति ।
[illegible] किमेव त्व [illegible] ।

39 S om. the ref. — *a*) B1 D2 5 11 12 मा (B4 मा also) वधीत् Cc cites मा B° मा कीचकोवधीत्तत्र — *b*) S [illegible] (for गता तव) K1 तथा (for तव) — *d*) Ś1 नथा, B4 Dn D11 12 वने (for तथा) S यथा [illegible] निर्जने वने

40 *a*) S सुदतोष्ठि (for सुकेशान्ते) — *b*) D1 transp. यदि and मन्यसे — After 40*ab*, S ins.

342* भ्राता यद्यपि मे [illegible] योनिजो धर्मचारिणीम् ।

— *cd*) Ś1 K1 त्वा (for त्वां) D2 कामेषु (for त्वां काम°) Ś1 °मयत्तो, D4 11 °मत्ततो (for °संमत्तो) S यस्त्वां कामाभिभूतात्मा, Crp (Dev.) यस्त्वामनन्य मत्त, Cr as in text Ś1 अपि मन्यसे, K B Dn D5 8 11 12 T G (except G1) Ca त्वत्(B2 अपि)मन्यते (K2 °से), Crp (Dev.) अभिमन्यते (as in text) D4 सुलभामिति मन्यते D1–3 गृहं गताया मद्भ्रात्रा येन ते विप्रियं कृतं

41 Ś1 om. the ref. Dn D4 8 10–12 सैरंध्री (for द्रौपदी) — *a*) S अथवा (for अन्ये वै) Ś1 वा त, K2 D5 चैव, B° 2 D° ° ° 10 त त, B4 चैव, Dn1 नैव, Dn2 D11 12 नम्य, D1–4 अपि त (for वै त) D1–3 8 10 S हनिष्यन्ति (for वधि°) — *b*) T G येषामागस्करो हि स ; M विप्रकर्तारमव्यय — *c*) B1 2 Dn D11 12 चैवाद्य (for

02 51 0.70

द्रौपद्युवाच ।
अन्ये वै तं वधिष्यन्ति येषामागः करोति सः ।
मन्ये चाद्यैव सुव्यक्तं परलोकं गमिष्यति ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशंपायन उवाच ।
सा हता सूतपुत्रेण राजपुत्री समज्वलत् ।
वधं कृष्णा परीप्सन्ती सेनावाहस्य भामिनी ।
जगामावासमेवाथ तदा सा द्रुपदात्मजा ॥ १
कृत्वा शौचं यथान्यायं कृष्णा वै तनुमध्यमा ।
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ २
चिन्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्णयम् ।
किं करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम ॥ ३
इत्येवं चिन्तयित्वा सा भीमं वै मनसागमत् ।
नान्यः कर्ता ऋते भीमान्ममाद्य मनसः प्रियम् ॥ ४
तत उत्थाय रात्रौ सा विहाय शयनं स्वकम् ।
प्राद्रवन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ।
दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ॥ ५
सा वै महानसे प्राप्य भीमसेनं शुचिस्मिता ।
सर्वश्वेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायनी ।
उपातिष्ठत पाञ्चाली वाशितेव महागजम् ॥ ६

चाद्यैव) S मन्येहमद्य वा श्वो वा — d) Ś1 Dn1 D5 यम° (for पर°) — After 41, S (M2–5 om lines 13-19) ins a passage given in App I (No 18)

Colophon om in D1 8, D2 7 read it in marg — *Sub-parvan* K1 B3 4 5 Dn D2 5 11. 12 G3 M1–3 कीचकवध — *Adhy. name* B1 3.4 D9 सुदेष्णावाक्य, D4 द्रुपदीवाक्य, M1–3 द्रौपदीप्रलाप — *Adhy no* (figures, words or both) B4 D2 6 10 15, D5 16, S 19 (T2 20)

☞ After adhy 15, S (except M2 3 5, M4 marg ins lines 1–3 here and the whole adhy after the last adhy of this parvan) ins an (addl) adhy given in App I (No 19), followed by (an addl) colophon

16

1 a) S सा सूतपुत्राभिहता — b) Ś1 B2 Dn D11 12 राजपत्नी B2 4 Dn D6–8 11 12 यशस्विनी, D1–4 सुदुःखिता, Cv समज्वलत् (as in text) — c) Ś1 एव (for वध) — d) S सूतपुत्रस्य (for सेना°) K1 भाषिणी, B3.4 D5 6 भाविनी — e) D1–3 एव सा (for एवाथ) — f) D1–3 शोकादुद्विग्नमानसा

2 b) B3 Dn D1 3. 5–7 9 T G सा, M अपि (for वै) — d) D1 3 वै, T G M3 च (for सा)

3 b) Dn1 स्वस्य, D2 वन (for तस्य) D10 T G2 निश्चय, Cr निर्णय (as in text) — c) Dn1 कथ कार्यं (for क्व गच्छामि) — d) Dn1 सौख्य (for कार्यं) Ś1 K D1 2 3 मया (for मम)

4 b) S त (for वै) — cd) B कर्तास्त्यृते भीमात् (B4 भीम), D7 कर्तास्ति वै भीमात् S अन्य कर्ता विना भीम न मेद्य मनसेप्सित

5 a) D3 transp रात्रौ and सा Dn2 D11 12 तदुत्थाय च रात्रौ सा, S प्रादुर्भूते क्षणे रात्रौ — b) K1 B4 सुख, D3 स्वय; D6 M1 5 शुभ, M2 शुभे, M3 4 शुभा (for स्वकम्) — S transp 5^{cd} and 5^{ef} — d) S (except M2 4 5) तथा (for कृष्णा) D2 बाष्प° (for नाथ°). — After 5^{cd}, N ins

343* भवन भीमसेनस्य क्षिप्रमायतलोचना ।
[D4 9 जगाम (for क्षिप्रम्)]

— e) D1 2 5 आविष्टा, D9 तप्ता (for युक्ता) — f) D1 2 यश° (for मन°) — After 5, B D5–7 9 read st 10 (with 349*)

6 a) D2 3 त (for वै) Ś1 B (except B4) Dn D1 3 10–12 S Cv महानस, Ca as in text Ś1 D7 9 प्राप्ता; Ca v प्राप्य (as in text) — S transp 6^{cd} and 6^{ef} (G1 om 6^{cdef}), K2 om 6^{cd} — d) T G (G1 om)

सा लतेव महाशालं फुल्लं गोमतितीरजम् ।
बाहुभ्यां परिरभ्यैनं प्राबोधयदनिन्दिता ।
सिंहं सुप्तं वने दुर्गे मृगराजवधूरिव ॥ ७
वीणेव मधुराभाषा गान्धारं साधु मूर्च्छिता ।
अभ्यभाषत पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ॥ ८

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भीमसेन यथा मृतः ।
नामृतस्य हि पापीयान्भार्यामालभ्य जीवति ॥ ९
तस्मिञ्जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम द्विषि ।
तत्कर्म कृतवत्यद्य कथं निद्रां निषेवसे ॥ १०
स संप्रहाय शयनं राजपुत्र्या प्रबोधितः ।

C. 4.517
B. 4.17.19
K. 4.22.19

M1 [illegible], M[illegible] [illegible] (for [illegible]) B[illegible] Dn1 D1 T1 M Ca [illegible] (first time) [illegible], C[illegible] (second time) as in text — After 6[cd], S (except G1, T om. line 1) ins

346* [illegible] भीम [illegible] ।
[illegible] ।

[(L. 2) T1 G [illegible] T1 G2.3 सुप्त (for [illegible]) T1 G2 [illegible] (for [illegible])]

— [a]) T. G M [illegible] — [b]) N [illegible] (K1 except [illegible]) [illegible] D1 Ca [illegible], Dn D1 C [illegible], D[illegible] Cr [illegible], D. [illegible], Cep as in text

7 S reads 7[c], 7[d] then 7[a] — [a]) K1 [illegible] — S [illegible] (G [illegible]) [illegible] — After 7[b], N (except K D[illegible]) ins

346* [illegible] ।

[D1-3 [illegible], Ca [illegible] D1 [illegible] (for [illegible]) D1 [illegible] भीम, Ca [illegible] (as above)]

— [cd]) D1-4 om. 7[cd]. D[illegible] सुप्त [illegible] D1 [illegible] (for [cd]) [illegible] — [c]) S स (T1 G1 सा) [illegible] (T G1. °सा) [illegible] (T1 G[illegible] [illegible]) — After 7, N ins

346* भीमसेनमुपाश्लिष्यद्[illegible] ।

[K1 [illegible] D1 [illegible], D1-4 °[illegible]]

— T G M1.2 ins after 7 B1 D[illegible] (all om. line 6) M1-3 after 8 (!)

347* परिष्वज्य च पाञ्चाली [illegible] ।
श्रीरिवाब्जा [illegible] ।
[illegible] ।
यथा शची देवराजं [illegible] यथा ।
[illegible] सावित्री यथा [illegible] यथा । [5]
[illegible] ।
भीमं प्राबोधयत्कान्ता [illegible] यथा ।

[(L. 1) B1 D[illegible] परिरभ्य [illegible], M परिष्वज्य च I1 D[illegible] सुप्तं प्राबोधयत्प्रिय (B1 °[illegible]) (for [illegible] सुप्तम्°) — (L. 2) B1 श्रीरिवेन्द्र (for श्रीरिवाब्जा) B1 D2.6 [illegible] (for [illegible]), and [illegible] (for [illegible]) — (L. 3) B1 [illegible] (for [illegible]) — (L. 4) B1 D2 c [illegible] (B1 [illegible]) — (L. 5) B1 D[illegible] सावित्री [illegible] (D1 °[illegible] च) [illegible] — (L. 7) I1 D2 [illegible] M1 कृष्णा, G1 कान्ता (for [illegible])]

B1 D[illegible] cont

348* [illegible] ।
[D[illegible] °[illegible], D °[illegible] (for [illegible])]

8 [a]) D1 [illegible] च (for वीणेव) [illegible] Dn Dn1 [illegible] मधुर[illegible], D1-4 [illegible], S मधुर(T G1 [illegible])[illegible], Ca as in text — [b]) [illegible] Dn Dn1 [illegible] Ce मूर्च्छितं, Cr मूर्च्छिता (as in text) B1-[illegible] Cap साधु [illegible] (cf. Cr), D1-4 [illegible] (D1 °[illegible])[illegible], S [illegible] (G2 [illegible])[illegible], Ca as in text — [d]) D1 भीमसेन [illegible], S [illegible] — After 8, B1 D[illegible] c M1-3 ins 347*

9 Before 9, T G2 ins द्रौपदी — [b]) G1 यथाल्प — [c]) D1 [illegible], D2 [illegible] (for हि) K ना [illegible] हि [illegible], T G न [illegible] (T2 हि) पापीयान् — [d]) S [illegible]

10 B D1-[illegible] read (like the older printed ed.) 10 (with 349*) after 5 — Before 10, B D[illegible] ins द्रौपद्युवाच, Dn D[illegible] [illegible] — [b]) D सेनानाथे, D[illegible] सेनापतौ D1.2 [illegible] — [c]) [illegible] B1 [illegible] Dn2 D[illegible] Cn [illegible]; G1 [illegible] (G1 च) — [d]) K [illegible] (for निद्रां) — After 10, N ins

349* वैशंपायन उवाच ।
[illegible] सा [illegible] मनस्विनी ।
[illegible] भीमसेन [illegible] मृगराज इव श्वसन् ।
[illegible] सा [illegible] भीमस्य च महात्मनः ।
[illegible] च तेजसा ।

[(L. 1) K1 B2 D2 तु (for अथ) D2 [illegible] (for [illegible]) D2 Cv [illegible] D. [illegible]° (for मन°) — (L. [illegible]) [illegible] यथा, D1-4 [illegible] (for [illegible]) — (L. 3) K2 D[illegible] [illegible] cites whole line as in text — (L. 4) K1

[

उपातिष्ठत मेघाभं पर्यङ्कं सोपसंग्रहे ॥ ११
[illegible]स्पर्शां [illegible] महिषीं प्रियाम् ।
[illegible] महामना नागेन्द्र समालिङ्गत ॥ १२
न ते प्रकृतिमान्वर्णः कृशा पाण्डव लक्ष्यते ।
कारणं परिशेषेण सर्वं विद्यामहं यथा ॥ १३
सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
यथावत्सर्वमाचक्ष्व श्रुत्वा ज्ञास्यामि यत्परम् ॥ १४
अहमेव हि ते कृष्णे विश्वासः सर्वकर्मसु ।
अहमापत्सु चापि त्वां मोक्षयामि पुनः पुनः ॥ १५
शीघ्रमुक्त्वा यथाकामं यत्ते कार्यं विवक्षितम् ।
गच्छ वै शयनायैव पुरा नान्योऽवबुध्यते ॥ १६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

[illegible] Ki ओजस्वा (for [illegible] superior hall) [illegible] in text] — [illegible] after 10

[illegible]* वैशंपायन ।

[illegible]

11 [illegible] — After 11, [illegible]

[illegible]]

12 [illegible] — Before 12, [illegible]

13 [illegible] — After 13, [illegible]

[illegible]

Cs विश्वास्य (as in text). D1-3 सर्वकर्मसु — c) D1 अहमापद्गतो च त्वां — d) D1 मोक्षयामि; D10 मोहयामि च D1-3 मोक्षयिष्याम्यसंशय

16 a) D2 यथाकार्यं — b) B1 M2 काम (for कार्य) — c) Ś1 K D1 M1-3, D1-4 स्व (for वै) D1 5.4.5 नायन यैव — d) Ś1 K B1 यथा (for पुरा). D1 पुरा D1-6 न (for न) K1 नान्येन बुध्यते B1 5 D1 6 9 यावदन्यो न (B1 नु; G1 हि) बुध्यते Cv cites अन्योऽव बुध्यते — After 16, S ins.

353* वैशंपायन ।

सा तत्याजा भीमा च अशोकश्चमुखी तत ।
नोवाच किंचिद्वचनं बाष्पपूरितलोचना ।
अथावमर्षाद्भिमपराक्रमो बली
वृकोदर पाण्डवमुख्यसत्तम ।
समुद्दिश मे वचनानि सुन्दरि [5]
प्रिय प्रिये वारणान्यमानिनि ।

[(L. 2) T1 बाष्पव्याकुललोचना; T2 बाष्पपूरित°; G1 बाष्पाकुलितया तदा — (L. 6) T1 °राज°; G1 °पाम°; M1 °मान° (for °रम°)]

Colophon [illegible] In D1 9, D2 reads it in marg — Sub-parvan [illegible] K1 B1 4 5 Da D1 1 2 4-10 कीचकवध — Adhy. name: B1 श्रीमद्भागवत; B1 भीमाग्नि अभ्यन्तरं; D1 ? भीम (D1 भीमादि) प्रबोध — Adhy. no. (figures, words or both): K1 1 1 D1 15 16, D1 1 1 17

17

1 a) B D1 D1 4 5 15 अशोचितम्; T G अशोचिता [illegible] Ś1 K1 D1 [illegible] D सू (for सु) — After अशोचितं सु [illegible] — [illegible] T1 G1 3 मम (for तस्य) — b) D1

१७

द्रौपद्युवाच ।

अशोच्यं नु कुतस्तस्या यस्या भर्ता युधिष्ठिरः ।
जानन्सर्वाणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १
यन्मां दासीप्रवादेन प्रातिकामी तदानयत् ।
सभायां पार्षदो मध्ये तन्मां दहति भारत ॥ २
पार्थिवस्य सुता नाम का नु जीवेत मादृशी ।
अनुभूय भृशं दुःखमन्यत्र द्रौपदीं प्रभो ॥ ३
वनवासगतायाश्च सैन्धवेन दुरात्मना ।
परामर्शं द्वितीयं च सोढुमुत्सहते नु का ॥ ४
मत्स्यराज्ञः समक्षं च तस्य धूर्तस्य पश्यतः ।
कीचकेन पदा स्पृष्टा का नु जीवेत मादृशी ॥ ५
एवं बहुविधैः क्लेशैः क्लिश्यमानां च भारत ।
न मां जानासि कौन्तेय किं फलं जीवितेन मे ॥ ६
योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम भारत । C. 4 529 B. 4 18.7 K. 4 22.42

राज्ञा (for भर्ता) — d) D4 कथ मा परि°, S किं मा (M मा) भीमानुपृच्छसि

2 Ś1 missing — a) T2 G3 M यन्मा Cc cites मा D4.10 °प्रमादेन, Cv as in text. — b) K1 D2 4 प्रतिकामी, T1 प्रतिगामी, Cc s v as in text. K3 D7 पदाहनत् — c) K1 D- 2 M4 पर्षदो मध्ये, B1.2.3 T G M1-2.5 परिषन्मध्ये, B2 D1 3 Cc परिषदो मध्ये B4 Dn D8 10 समा(B4 D8 10 °मा)परिषदो (cf. Cs v) मध्ये — d) M मा (for मा) T G तन्मे मर्माणि कृन्तति — After 2, S ins

354* विकृष्टा हास्तिनपुरे सभाया राजसंसदि ।
दुःशासनेन केशान्ते परामृष्टा रजस्वला ।
क्षत्रियैस्तत्र कर्णाद्यैर्दृष्टा दुर्योधनेन च ।
श्वश्रुगम्या च भीष्मेण विदुरेण च धीमता ।
द्रोणेन च महाबाहो कृपेण च परंतप । [5]
साहं श्वशुरयोर्मध्ये भर्तृमध्ये च पाण्डव ।
केशे गृहीत्वैव सभां नीता जीवति वै त्वयि ।

[(L 7) G1.3 M केशे गृह्य सभां नीता त्वयि जीवति पाण्डव (M3-5 भारत)]

T1 cont.

355* विप्रमुक्ता ततश्चाहं नवे राज्याद्वनं गता ।
साहं वने दुर्वसति वसन्ती चाध्यकर्शिता ।
जटासुरपरिक्लेशमासापि सुमहद्भयम् ।

☞ The sequence of st. 3–6 in B2 6 is 5, 6, 3, 4, while in D6 c s it is 5, 4, 3, 6

3 Ś1 missing — a) Dn2 D11.12 नाथ (for नाम) — b) B1 2 6 Dn D6 7 10–12 जीवति, G1 3 जीवेच्च — c) B Dn D6–7 6–12 ईदृश, D1–4 महद् (for भृश) — d) B4 D- 7 9 अन्यत, D6 अन्या नु, Cv अन्यत्र (as in text) B4 6 D-–7 9 क्लेशे (for प्रभो)

4 Ś1 missing, D7 om. 4–5 — a) T G2 M (except M3) वनवासगता चाह — c) Dn D4 11 12 परामर्शं (some MSS °र्शं), S परामृष्टा, Ca °मर्शं, Cc as in text B4 द्वितीयस्य, Dn D11.12 °यो वै D1–3 तत्, D4 तु (for च) — d) B4 D3 अत्र, Dn1 D1–3.10 तु (for नु) — After 4, S ins

356* पश्चात्पर्यचरं चाहं देशान्विषमसंस्थितान् ।
दुर्गांश्चापदसंकीर्णांस्त्वयि जीवति पाण्डव ।
ततोऽहं द्वादशे वर्षे वन्यमूलफलाशना ।
इदं पुरमनुप्राप्ता सुदेष्णापरिचारिका ।
परस्त्रियमुपातिष्ठे सत्यधर्मपथे स्थिता । [5]
गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्यामं च चन्दनम् ।
नित्यं पिषे विराटस्य त्वयि जीवति पाण्डव ।
साहं बहूनि दुःखानि गणयामि न ते कृते ।

[(L 1) M3 विषमसंश्रितान् — (L 5) M4 6 पुरस्त्री मुपतिष्ठामि — (L. 7) All MSS पिंष्ठे (for पिषे)' — (L 8) M1.2 5 कृते न ते (for न ते कृते)]

5 Ś1 missing, D7 om. 5 (cf. v 1 4) — a) B1 D4 S मत्स्यराजसमक्ष, D10 °राजसमीप B3 6 Dn D2 S तु (for च) — c) Dn1 D2 8 10 M1.. परामृष्टा, Dn2 D11.12 पदा मृष्टा — d) Dn D6 8 11.12 जीवति

6 Ś1 missing — a) D6.8 10 S दुःखैः (for क्लेशैः) D1–3 एवं सुबहुभिः क्लिष्टा — b) S पाण्डव (for भारत) — cd) D- transp न and मां D8 तव जानामि दुःखार्तां (for c) M2 साहं बहूनि दुःखानि गणयामि न ते कृते (= line 8 of 356*) — After 6, S ins

357* द्रुपदस्य सुता चाहं धृष्टद्युम्नस्य चानुजा ।
अग्निकुण्डात्समुद्भूता नोर्व्यां जातु चरामि भो ।
कीचकं चेन्न हन्यास्त्वं शिलां बद्ध्वा जले म्रिये ।
विषमालोड्य पास्यामि प्रवेक्ष्याम्यथवानलम् ।
आत्मानं नाशयिष्यामि वृक्षमारुह्य वा पते । [5]
शस्त्रेणाङ्गं च भेत्स्यामि किं फलं जीवितेन मे ।

[(L 1) M3 प्रिया पुत्री (for सुता चाहं) — (L 2) M1 6 समुत्पन्ना M1 नोर्व्यां, M6 उर्व्यां T G2 चराम्यहं, G1

329 7 42 सेनानीः पुरुषव्याघ्र स्यालः परमदुर्मतिः ॥ ७
स मां सैरन्ध्रिवेषेण वसन्तीं राजवेश्मनि ।
नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मम भवेति वै ॥ ८
तेनोपमन्त्र्यमाणाया वधार्हेण सपत्नहन् ।
कालेनेव फलं पक्वं हृदयं मे विदीर्यते ॥ ९
भ्रातरं च विगर्हस्व ज्येष्ठं दुर्द्यूतदेविनम् ।
यस्यास्मि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनन्तकम् ॥ १०
को हि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह ।
प्रव्रज्यायैव दीव्येत विना दुर्द्यूतदेविनम् ॥ ११
यदि निष्कसहस्रेण यच्चान्यत्सारवद्धनम् ।
सायंप्रातरदेविष्यदपि संवत्सरान्बहून् ॥ १२
रुक्मं हिरण्यं वासांसि यानं युग्यमजाविकम् ।
अश्वाश्वतरसंघांश्च न जातु क्षयमावहेत् ॥ १३
सोऽयं द्यूतप्रवादेन श्रिया प्रत्यवरोपितः ।

चरामहे — (L 3) T1 G2 M5 ग्रीवां (for शिला) — (L 5) M4 पातये (for वा पते) — (L 6) G2 छेत्स्यामि (for भेत्स्यामि)]

7 Ś1 missing — b) B2 सारथि, D1-3 नामत (for भारत) — d) N (except K1 D10, Ś1 missing) श्याल (for स्यालः)

8 Ś1 missing — a) K1 B2 5 °वेशेन, B4 सैरिंध्रि°. — b) K2 B2 3 m 5 D1 3 5. 7 10 M2 चरतीं (for वसन्तीं) — d) B2 D1-4 6 8 S (except T2 M5) transp मम and भव

9 Ś1 missing — a) T G तेनैवमुच्यमानाया°, M तेनैव (M3 °व) चोद्यमानाया — b) B (except B4) D5 7 सपत्नजित्, D1 3 सपत्नहा; S अरिसू(G3 °पू)दन — c) B5 एव, D10 च, S (except T2) एव (for इव) — d) B1 3 व्यदीर्यत — After 9, S ins.

358* शरण भव कौन्तेय मा सगच्छ युधिष्ठिरम् ।
निरुद्योग निरामर्षं निर्वीर्यमरिमर्दन ।
मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ।
विजानामि तवामर्षं बल वीर्यं च पाण्डव ।
ततोऽह परिदेवामि चाग्रतस्ते महाबल ।
यथा यूथपतिर्मत्त कुञ्जर' पादिहायन ।
भूमौ निपतित बिल्व पद्भ्यामाक्रम्य पीडयेत् ।
तथैव च शिरस्तस्य निपात्य धरणीतले ।
वामेन पुरुषव्याघ्र मर्दं पादेन पाण्डव ।
स चेदुद्यन्तमादित्य प्रातरुत्थाय पश्यति ।
कीचक शर्वरीं व्युष्टां नाह जीवितुमुत्सहे ।
शापितोऽसि मम प्राणै सुकृतेनार्जुनेन च ।
युधिष्ठिरस्य पादाभ्या यमयोर्जीवितेन च ।
यत्कीचकवध नाद्य प्रतिज्ञास्यसि भारत ।

[(L 1) T1 G2 स गच्छेर्, M1 2 स गच्छ (for सगच्छ) — (L 2) G2 M1 5 °नदन (for °मर्दन) — (L 5) G2 M5 वृकोदर (for महा°) — (L 7) T1 G1 3 आक्षिप्य (for आक्रम्य) — (L 8) M2 5 तयोपम (for तथैव च) — (L 12) T2 G2 M5 अर्जुनस्य (for अर्जुनेन) — (L 14) T2 G3 M2 3 °जानासि (for °ज्ञास्यसि)]

10 Ś1 missing — a) D7 ते; D8 वै (for च) D1 3 विगर्ह स्व; D5-7 विगर्हेय (D6 °ह) — b) D4 दुर्धूतदेवन, D10 °वादिन, Ca as in text — D4 (hapl) om 10c–11d — c) D8 कारणाद् (for कर्मणा) — d) B2 D8 T1 M2 अनंतर, D7 अनर्थक (for अनन्तकम्) — After 10, T1 ins

359* एषा मुख्यतमो ज्येष्ठो भवेत्तु कुलपासन ।
भ्रातरं स्वरमन्वीयुस्तेऽपि शालीनबुद्धय ।

11 Ś1 missing, D4 om 11 (cf v l 10) — b) B2 सर्वस्वमनुजे सह; S सपुत्रपशुबाधव — c) K प्रव्रज्यायै नु; D5 °यै च (for °यैव) Ca cites प्रव्रज्याय (cf Cr) D5 m 7 प्रव्रज्यामुपसेवेत, D8 प्रव्रज्यायै प्रदीप्येत, S प्रव्रजेत महारण्य (M1-4 °ण्ये) — d) S अजिनै (T G2 अनुजै) परिवारित' (T1 G3 °त)

12 Ś1 missing — a) K D1-3 7 °सहस्रस्य, B2 5 S Cap °सहस्राणि, Ca (cf Cv) as in text — b) Dn2 D11 12 यथा, Ca यच्च (as in text) G3 M2 3 वा (for च) K2 D2 4 8 G2 M2 3. 5 सारवर्धन, Ca v °वद्धनम् (as in text) D1 3 बधनात्सारयेद्धन — c) Ca rp (Arj) प्रातर्दैयम्; Cr (cf Cv) सायम्प्रातर् (as in text) — d) S अपि सवत्सरायुतं

13 Ś1 missing — a) K रत्न, D5 रूप्यं, D6 वस्त्र; Ca v रुक्म (as in text) K सुवर्णं; Ca r s v हिरण्य (as in text) — b) D1-4 दासीदासम्; D7 9 M यानयुग्यम्; Ca c यान युग्यम् (as in text) Cs cites युग्य — c) K2 B (except B1) Dn D6 9-12 °सघाश्च, D1. 2 7 °सघात, D5 °सधान; D8 °सघाता, S अश्वाश्च रथसंघाश्च; Ca as in text — d) D1-4 M आनयेत्, T G आव्रजेत्; Crp (Arj) आवहेत् (as in text) D8 क्षय ननु समाविशेत्, Ca as in text.

14 Ś1 missing — a) T G2 योय D1-4 °प्रमा(D4 °प्रसा)देन, G1 3 °प्रसगेन, M1 °प्रभावेन, Ca as in text. — b) B2 D7-10 T G M5 Cv श्रिय (G2 °य) T G

तूष्णीमास्ते यथा मूढः स्वानि कर्माणि चिन्तयन् ॥ १४
दश नागसहस्राणि पद्मिनां हेममालिनाम् ।
यं यान्तमनुयान्तीह सोऽयं द्यूतेन जीवति ॥ १५
तथा शतसहस्राणि नृणाममिततेजसाम् ।
उपासते महाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरम् ॥ १६
शतं दासीसहस्राणि यस्य नित्यं महानसे ।
पात्रीहस्तं दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ १७
एष निष्कसहस्राणि प्रदाय ददतां वरः ।
द्यूतजेन ह्यनर्थेन महता समुपावृतः ॥ १८
एनं हि स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ।
सायंप्रातरुपातिष्ठन्सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १९
सहस्रमृषयो यस्य नित्यमासन्सभासदः ।
तपःश्रुतोपसंपन्नाः सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ २०
अन्धान्वृद्धांस्तथानाथान्सर्वान्राष्ट्रेषु दुर्गतान् ।
बिभर्त्यविमना नित्यमानृशंस्याद्युधिष्ठिरः ॥ २१
स एष निरयं प्राप्तो मत्स्यस्य परिचारकः । C. 4 547 B 4 18.25 K. 4. 22. 69

°वैवाव°, M पर्यंव° (for प्लव°) D1-3 ऐश्वर्यादवरोपित — ^{d}) K D7 कार्याणि (for कर्माणि) K G2 M (except M5) अचिंतयन्

15 Ś1 missing — ^{a}) S पुरा शत(M दश)सहस्राणि — K2 (hapl.) om 15^{b}–16^{a} — ^{b}) B1 Dn D11 12 हयाना, S दंतिना; Cc r v पद्मिना (as in text) D8 पद्मिनो हेमशालिन°, Ca as in text — ^{c}) B1.3 अनुगच्छति (for अनुयान्तीह) S स्म (for इह)

16 Ś1 missing — ^{a}) K2 om. 16^{a} (cf. v l. 15) Dn D11.12 G1 तथा, T1 M3 यथा (for तथा) M1.4 दश° (for शत°) — ^{b}) B1.3–5 D6 राज्ञाम्, S स्त्रीणाम् (for नृणाम्) B2 Dn1 नृपाणाममितौजसा, Dn2 D8 8 11.12 नृपाणामति(D8 °पि)तेजसां — B4 om. 16^{c}–18^{d} — ^{c}) B Dn D5 9–12 उपासत, D1-4 °संते; D7 °सति D4 महात्मानं; S स्म राजान (for महाराजम्)

17 Ś1 missing, B4 om. 17 (cf. v l 16) — ^{a}) B (B4 om.) Dn D5-7 11.12 S °सहस्राणा — ^{b}) B2.5 D5 8 transp यस्य and नित्य D1-4 यत्र विप्रानुपासते — ^{c}) K1 पात्रीहस्ता, K2 B1 Dn1 D1-3 6 8 °हस्ता°, S पात्रहस्ता (T1 °स्त्र) D1-4 दिवा रात्रौ, T2 यथान्यायं — ^{d}) D2.7 9 G2 भोजयत्युत

18 Ś1 missing, B4 om 18 (cf. v l. 16) — ^{a}) D4 एव; D6 एको, D5 हेम (for एष) B5 D4.7 9 °सहस्राणा — ^{b}) B5 प्रदात्वा; D2 6 9 प्रदाता, D4 प्रादाद्य; D5 प्रददे (for प्रदाय) S दत्वा प्रातर्दिने दिने — ^{d}) K समुपाहृत, B2 Dn D5 11.12 Cvp(?) °श्रित°, D3 °कृत°, Cv as in text

19 Ś1 missing — ^{a}) K B2 D4 एव हि, T यमेन, G M एन सु (for एन हि) K स्वसंपन्ना — ^{c}) S सुस (for साय°) — After 19, T1 ins a passage of 9 lines given in App I (No 20)

20 Ś1 missing — ^{c}) D1-3 वृत्त° (for तप°) — ^{d}) B4 प्रपूजिता, D1.2 सुपूजिता, D3 तु पूजिता° (for उपस्थिता) D7 9 10 सर्वकामसुखोचिता, D8 सर्वे कामैरुपाश्रिता° — After 20, B Dn D2(marg) 4 (om. lines 5–6) 5–7 9–12 ins

360* अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिन ।
त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिर ।
अप्रतिग्राहिणां चैव यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
दश चापि सहस्राणि सोऽयमास्ते नरेश्वर ।
आनृशंस्यमनुक्रोश संविभागस्तथैव च ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि सोऽयमास्ते नरेश्वर ।

[(L. 1) Cc r cite स्नातका° — (L. 2) B (except B1) D2 8 °दासीकमेकैक — (L 4) Cr cites दश चापि सहस्राणि — (L 5) B3.4 D5 7 10 अनुक्रोश°, D2 अनुग्रास D6 सविभागित्वमेव च Co cites संविभाग — (L. 6) D2 युधिष्ठिर (for नरे°)]

21 Ś1 missing B (except B1) D5 7 9 transp 21^{ab} and 21^{cd} — ^{a}) K आर्तान् (for अन्धान्) B4 D1.3 9 बालान्, D8 सर्व- (for अनाथान्) — ^{b}) B1 Dn2 D6 8 11.12 बालान्, D1-4 S सर्व- (for सर्वान्) D2 4 S दु स्थितान्; D5 निर्गतान् (for दुर्गतान्) B3-5 D5 7 9 स्वराष्ट्रे सर्वदुर्गतान् — ^{c}) B1 om. 21^{c} K2 अविधिना, D4 मतिमान्, S अन्नार्थिनो (for अविमना) B2-5 Dn D5 7 9.11.12 बिभर्ति विविधाकाराजा (D7 9 °धाकारान्) — B Dn D5 7 9.11.12 ins after 21^{c} (B1, which om. the first line also, ins. after 21^{ab})

361* धृतिमान्सत्यविक्रम ।
संविभागमना नित्य

[(L. 2) B D5 य संविभज्य विनयाद् Cf. Cc.]

22 Ś1 missing K G1 om 22, D4 (hapl.) om 22–25 — ^{a}) M2 एव (for एष) D1.3 निलय, Ca s v निरय (as in text) — ^{b}) T2 M मात्स्यस्य — ^{c}) S (G1 om) विदितो (G3 विहिता) (for देविता) B D (except

सभायां देविता राज्ञः कङ्को ब्रूते युधिष्ठिरः ॥ २२
इन्द्रप्रस्थे निवसतः समये यस्य पार्थिवाः ।
आसन्बलिभृतः सर्वे सोऽद्यान्यैर्भृतिमिच्छति ॥ २३
पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन्वशवर्तिनः ।
स वशे विवशो राजा परेषामद्य वर्तते ॥ २४
प्रताप्य पृथिवीं सर्वां रश्मिवानिव तेजसा ।
सोऽयं राज्ञो विराटस्य सभास्तारो युधिष्ठिरः ॥ २५
यमुपासन्त राजानः सभायामृषिभिः सह ।
तमुपासीनमद्यान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवम् ॥ २६
अतदर्हं महाप्राज्ञं जीवितार्थेऽभिसंश्रितम् ।
दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ २७
उपास्ते स्म सभायां यं कृत्स्ना वीर वसुंधरा ।
तमुपासीनमद्यान्यं पश्य भारत भारतम् ॥ २८
एवं बहुविधैर्दुःखैः पीड्यमानामनाथवत् ।
शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ॥ २९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

Dn D 11 12, D1 om) राजा; G2 राज्ञा — d) B D (except Dn1, D1 om) कङ्क ब्रूते (D8 कङ्कस्याजो), T G3 M1 कङ्क नाम; G2 M1-4 कङ्कनामा B3 (m as in text) 4 Dn1 D1 c 10 11 युधिष्ठिर Cn (in prose order) कङ्को ब्रूते युधिष्ठिर (as in text), Cnp कङ्कव्रतयुधि°

23 Ś1 missing, D1 om 23 (cf v 1 22) — b) T2 G2 M2 यस्य — c) K बलभृतः, D1 S (except M2) बलिस्पृता, D2 बलिप्रदा, Cc as in text. D6 सद्य (for सर्वे) — d) B2 D2 7 सोद्य वै, D6 सोन्याद्वै, S (except M2) Cr सोन्येभ्यो (for सोऽद्यान्यैर्) K Dn2 D1 5 11 T2 G1 2 M1 4 भूतिम्; D3 M2 भूमिम् (for भृतिम्) Co has भृतिः. D2m बलिजीविक; D1 भृतिर्जीविक (for भृतिमिच्छति)

24 Ś1 missing, D1 om 24 (cf v 1 22) — a) D1 1-5 पृथिव्यां, Ca.c r पार्थिवा (as in text) — c) T2 स च वै; G1 सवैर (for स वशे) D10 T G राजा, M1 2 राज्ञः (for राजा) — d) D12 अनु (for अद्य)

25 Ś1 missing, D1 om 25 (cf v 1 22) — a) S सन्ताप्य (for प्रताप्य) D2 मेदिनीं. T2 G2 वसुधां (for पृथिवीं) — b) B D4 c 10 S रश्मिमानिव — c) S (except M1.2) सोद्य (for सोऽयं)

26 Ś1 missing — a) B1 2 यमुपासत; D12 यमु [illegible]; M यमुपास्ति T G M2 राजान — b) D1.2 [illegible] सह, S [illegible] — c) = 28c D2 उपासतम्; [illegible] (for उपासीनम्) B2 पुन (for अन्य) D2 सोद्य [illegible] — d) D4 T2 G1 पश्य भारत भारतं (= 28d) — After 26, N (except K1 D1.2.4.8, D2 [illegible]) ins

262* तदहं समुपासीन पश्य [illegible]म् ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिर शोको न विशोकमसशयम् ।

[Ca cites the pratika of this stanza, while Cr cites उपासीन — (L 2) B1 Dn D11 12 कोपो (for शोको). D2 अत पर (for असशयम्) K2 D10 न स्यात्कस्य न सशय ; B1 Dn D11.12 वर्धते मामसशय]

27 Ś1 missing, D1 om 27-28, D2 om 27 — a) D2m हतमर्थं; D7 9 तदनर्हं, S अनवद्य (for अतदर्हं) B2 D9 महद्यश; D1-3 महाभाग — b) K2 D10 जीवितार्थो, D7 °तार्थी K2 हि सप्रिय, B1 2 D1-3 -भि(D1-3 हि)सवृत; Dn D11 12 -भिसस्थित; D2m समाश्रित; D7 7 -न्य(D7 न)सश्रित S जीविता(M4 °का)र्थेन सवृ(T2 साम्र)त — c) D1-3 त दृष्ट्वा कस्य नो दुःख — d) S धर्मराज (for धर्मा°)

28 Ś1 missing, D1 om 28 (cf v 1 27) — a) G1 2 उपासते (for उपास्ते स्म) D7 9 उपास्ते य समस्तेय — b) B2 कृत्स्ना देवी, D10 (by transp) वीर कृत्स्ना, S कृत्स्नापि च (M4 कृत्स्ना चापि); Ca as in text — c) = 26c B2 तद् (for तम्) B2 D7 7 9 उपासतम् B1 2 Dn D11 12 अपि (for अद्य) D1-3 तमुपासीन(D3 °त)मत्स्यस्य. — d) D1-3 पश्य भारत पाण्डव; D5 (before corr) T G2 पश्य पाण्डव पाण्डव (=26d), D6 पश्यता यत भारतं; D2 जीवितार्थिनमागत

29 Ś1 missing — b) D6 अथामर्षीत् (for अनाथवत्) — d) G1 चापि (for भीम). D1 8 प्रपश्यसि; M1 अनुपश्यसि (for न प°).

Colophon om. in S — *Sub-parvan* B Dn D6-12 कीचकवध — *Adhy name* B1 8 द्रौपदीतापय; D1-4 8 द्रौपदीवि(D8 °प्र)लाप — *Adhy no* (figures, words or both) K1 B2 D6 10 17, D8 11 18

१८

द्रौपद्युवाच ।
इदं तु मे महद्दुःखं यत्प्रवक्ष्यामि भारत ।
न मेऽभ्यसूया कर्तव्या दुःखादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ १
शार्दूलैर्महिषैः सिंहैरागारे युध्यसे यदा ।
कैकेय्याः प्रेक्षमाणायास्तदा मे कश्मलो भवेत् ॥ २
प्रेक्षासमुत्थिता चापि कैकेयी ताः स्त्रियो वदेत् ।
प्रेक्ष्य मामनवद्याङ्गी कश्मलोपहतामिव ॥ ३
स्नेहात्संवासजान्मन्ये सूदमेषा शुचिस्मिता ।
योध्यमानं महावीर्यैरिमं समनुशोचति ॥ ४
कल्याणरूपा सैरन्ध्री वल्लवश्चातिसुन्दरः । C. 4 565 B. 4 19 9 K. 4 22 82

18

☞ Collations of Ś1 not available up to 24 (cf. v l. 4. 17. 1)

1 S (which cont the preceding adhy) om. the ref. — a) S (except M5) दु.खतर (for महद्दु.खं) B (except B2) D5 7 9 इद तु दु.ख कौंतेय — b) T G त्वां; M त्वा (for प्र-) G1.3 तच्छृणु (for भारत) B1.5 D5 7 9 ममा(D9 माम)सह्यं नियोध तत् — c) B5 D1.3 न ते, D7 ते न (for न मे) D8 M2 ह्यसूया (for ऽभ्यसूया) — d) G1.3 दु.खम् (for दु.खाद्) T2 G3 एव, M2 एव; M3 एतं (for एतद्) B1 D5 M5 ब्रवीमि ते — After 1, N (K1 D3 om. lines 3–4, D1 om. lines 3–6, D3.10 om. lines 7–8) ins the foll. passage, of which T G ins line 8 only after 2

363* सूदकर्मणि भीम त्वमसमे भरतर्षभ ।
ब्रुवन्वल्लवजातीय कस्य शोक न वर्धये ।
सूपकार विराटस्य वल्लवं त्वा विदुर्जना ।
प्रेष्यत्वं समनुप्राप्त ततो दु.खतर नु किम् ।
यदा महानसे सिद्धे विराटमुपतिष्ठसि ।
ब्रुवाणो वल्लव. सूदस्तदा सीदति मे मन ।
यदा प्रहृष्ट. सम्राट् त्वा सयोधयति कुञ्जर ।
हसन्त्यन्त.पुरे नार्यो मम तूद्विजते मन ।

[Before line 1, D6 ins

363a* सर्वेषा बलिना श्रेष्ठस्त्व च भीम महाबल ।

— (L. 1) K1 हीन, K2 B4 Dn1 D1.2 4.5 Cn हीने (for भीम) K त्वाम् K D5 अमम, B4 D10 आत्मान, D4 अधमे, Cv अमसे (as above) — (L. 2) K °जातीयं, Cr °जातीय (as above) D1–4 ब्रुवन्से (D2 °वसे) वल्लवो नाम (D4 ब्रुवन्वल्लवनामेति) तेन मे शुष्यते (D4 मुह्यते) मन — (L 3) D4 बुधा (for जना) — (L. 4) B2 °प्राप्त , D6 °प्राप्य (for °प्राप्त) — (L. 5) D6 10 °तिष्ठसे — (L 6) D6 करालो (for ब्रुवाणो) D4.7 9 वल्लवं सूदं — (L 7) K Dn2 D7–9 11.12 च हृष्ट (for प्रहृष्ट) D7 9 सम्राप्य (for सम्राट् त्वा) K B4 D5 स (for त्वा) D1.2 स यदा हृष्टसाम्राज्य (for prior half) K B4 D1.2 5 7 9 त्वा योधयति, D6 योधयिष्यति (for सयोध°) — (L 8) D7 9 वै वेपते (for तूद्विजते) T G मम चेष्टा निरीक्ष्य च (for posterior half)]

2 Ś1 missing — a) S नागै. (for सिंहै.) — b) B3 D1.4.8 11 S अगारे, D7 अपारैर्, D9 अपरैर् (for आगारे) B1 Dn1 D10 12 योध्यसे, B5 D3.6 योध्यते; S योत्स्यसे (for युध्यसे) D3.11 S सदा (for यदा) — c) B3.4 D5 कैकेय्या °माणाया — d) B1–3 D1–4.5 (by corr) 7 Co s कश्मलं, Ca as in text. Dn2 D6 11.12 S (except G3) -भवत् (for भवेत्) — After 2, T G ins line 8 of 363* — Dn D6 (marg) 11.12 M ins after 2 T G, after line 8 of 363*

364* तत उत्थाय कैकेयी सर्वास्ता प्रत्यभाषत ।

3 Ś1 missing, S om 3ab, D6 reads 3 in marg — a) K1 प्रेक्ष्य समुत्थिता, B D प्रेष्या (B1–3 5 °क्षा , B4 D6 °क्षा , D3 °क्ष्या) समुत्थिता (D1.3 प्रेक्ष्य से उत्थिता, D2 प्रेक्ष्या समुत्थिता, D4 प्रेक्षे समुत्थिता) Co rp (Cat) cite प्रेक्षा , Cr प्रेष्या and समुत्थिता K2 D1–3 वापि — b) B1.2 5 Dn D4.7 8 11.12 कैकेयीं K1 भवेत्, B D1.6 7 वदद्, Dn1 ब्रुवन्, Dn2 D2 8–12 वदन् (for वदेत्). — c) N (except D1.4–6 10, Ś1 missing) G2 अनत्र धार्गीं — d) S कश्मलाभि°

4 Ś1 missing — a) D1–3 स्नेह D1–3 सवासज, T G M2 3 सवाम्सनाद्, M1.4 5 सवादजाद् B1.5 Dn D11.12 श्रमात्, S एव (for मन्ये) — b) D6 सूदस्य (for सूदम्) B5 एव, D8 एन (for एषा) S सदा (T2 यया; G2 यदा) त्रे चारुहासिनी — After 4ab, B2 D6 ins

365* एकान्तार्पितभावेन वल्लवं चारुहासिनी ।,

while B4 ins

366* तस्माच्छोचति भावेन दुष्कर चारुहासिनी ।
युध्यमान मृगैर्व्याघ्रैर्नून च समवेक्ष्य तम् ।
सौहार्दादगतत्रासाद्यस्मात्समनुशोचति ।

— c) B5 S युध्यमान K D6 महावीरै , D1–3 महावीर्यं

10 82 स्त्रीणां च चित्तं दुर्ज्ञेयं युक्तरूपौ च मे मतौ ॥ ५
सैरन्ध्री प्रियसंवासान्नित्यं करुणवेदिनी ।
अस्मिन्राजकुले चेमौ तुल्यकालनिवासिनौ ॥ ६
इति ब्रुवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमवेदयत् ।
क्रुध्यन्तीं मां च संप्रेक्ष्य समशङ्कत मां त्वयि ॥ ७
तस्यां तथा ब्रुवत्यां तु दुःखं मां महदाविशत् ।
शोके यौधिष्ठिरे मग्ना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ८
यः सदेवान्मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत् ।
सोऽय राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ॥ ९
योऽतर्पयदमेयात्मा खाण्डवे जातवेदसम् ।
सोऽन्तःपुरगतः पार्थः कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥ १०
यस्माद्भयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात् ।
स लोकपरिभूतेन वेषेणास्ते धनंजयः ॥ ११
यस्य ज्यातलनिर्घोषात्समकम्पन्त शत्रवः ।

— d) B1.4 5 Dn D5 7–12 इव, M2 भीम, M3 इद (for इमं). B1 5 D5 यदनु°; D1–3 °शोचते, D9 यदभि°.

5 Ś1 missing — a) B1 D6 सैरिंध्री — b) S वल्ल (for वल्लव) B2 3 Dn D1 5 10–12 T G3 M अपि सुदर; G3 अरिसूदन — c) B1 2. 3 तु चित्त, Dn1 D1 2 4 6 M चित्त च, Dn2 D9 11 12 वृत्त च, D3 च वृत्त, D6 8 G3 चित्त हि, D7 वृत्त हि, T G2 चित्त तु, G1 हि चित्त (for च चित्त) B1 त्वज्ञेय, D1 विज्ञेय (for दुर्ज्ञेय) — d) D1 12 युक्तरूप, G1 3 °रूपो B1 3 D5 तु, D2 S हि (for च) G1.3 मे मति

6 Ś1 missing — a) B1 D6 सैरिंध्री B1 3.4 T G2 3 M3 प्रियसवादा, Dn1 D1 2 4 9 12 M1–4 °सवासा, D5 9 च प्रिया चास्य, D8 चिरसवासा, Cs as in text — b) K B5 Dn D1 6 7 9 11 12 Cs v करणवादिनी, D5 कल्याणवादिनी — c) Dn D11 12 T G2 चोभौ (for चेमौ) — d) G1 °निवेशिनौ, G3 चिरकालनिवासिन

7 Ś1 missing — b) D2 8 समा, T M2 4 सामा; M5 सा वै (for सा मा) B1 3 D6 Co r अत्वेदयत्, B2 6 Dn D9 11 12 अतर्ज°, B3 m 4 D5 Crp अतेज°, D2 अनोद°; D8 4 8 Cv अवेक्षते (D4 °ति), S अजीजपत् (for अवेदयत्) — c) K1 क्रुधतीं, K2 कुप्यतीं, D1 3 4 क्रुद्धीं (D4 °द्धा) च, D2 त्रस्यतीं (for क्रुध्यन्तीं) D7 9 अपि (for मा च) D1 3 4 तत प्रेक्ष्य (for च सप्रेक्ष्य) — d) D1 3 समाशकेति, D4 5 S पर्यशकत (for सम°) Dn1 मे; D2 4 सा (for मा) D1 इति, D3 अति, D7 9 इय (for त्वयि)

8 Ś1 missing — Before 8, M4 ins वैश — a) D1–3 तस्यामेव, D6 (by transp) तथा तस्या, D7 9 तस्यास्तथा K1 Dn1 D1–3 G1 M4 5 ब्रुवत्या तु, D8 वदत्यास्तु, D9 ब्रुवत्यास्तु, G3 ब्रुवाणाया, M2 ब्रुवत्या च — b) D1–4 मे (for मा) D8 10 समुपाविशत (for महदा°) S भीमो भीमपराक्रम — After 8ab, N (except K1 D1–4 8) ins

367* त्वय्येव निरय प्राप्ते भीमे भीमपराक्रमे ।
[K2 B3 निरये B1 भीम भीमपराक्रमे Ca cites निरय]

On the other hand, S ins after 8ab

368* नोवाच किंचिद्वचन सरम्भाद्रक्तलोचन ।
ज्ञात्वा तु रुषित भीम द्रौपदी पुनरब्रवीत ।
[(L 2) T2 अनि; G2 त (for तु)]

9 Ś1 missing — Before 9, D2 T2 ins द्रौपद्युवाच — a) B1 3 D5 G1 3 M5 तु; B1 D2 10 च (for स) — b) B Dn D1 9 11 12 S सर्वान्, D5 6 साध्यान् (for सर्पान्) T G2 om च — 9cd = 16ab — d) B2 D2 कन्यानां वर्तको; D10 कन्यां नर्तयते, S कन्यानर्तनको — After 9, B1 ins.

369* यस्य ज्यातलनिर्घोषात्समकम्पत मेदिनी ।
सोऽद्य पार्थो विराटस्य कन्याना नर्तको युवा ।
[Line 1 = 17ab (with v 1) — Line 2 = 9cd (with v 1)]

10 Ś1 missing — b) D2 हव्यवाहन (for जातवेदसम्) — c) T1 G1 3 M3 पार्थ (for पार्थः) — d) K कुम्भे, Dn1 क्षयो (? अक्षय्यो), D4 कोपे, D8 गर्ते (for कूपे) D6 सीदति (for सवृत)

11 Ś1 missing — b) D5 10 पुरुषर्षभ — d) K1 B2 6 वेषेन D1 च, D3 इव (for आस्ते) — N (except D4) ins after 11 (D7 9, after 14)

370* यस्य ज्याक्षेपकठिनौ बाहू परिघसनिभौ ।
स शङ्खपरिपूर्णाभ्या शोचन्नास्ते धनजय ।
[(L 1) K D1 8 ज्याक्षेपविहितौ, D2 m ज्याघातकठिनौ, D7 (m as in text) 9 ज्याघोषनिहतौ D1.3 परिघसमतौ, D6 कृतकिणाङ्कुभौ Cv glosses on both lines]

— After 11, the sequence of M3 is 19cd–23, 378* (lines 1–8), 12ab, 371*, 12cd–19ab, 378* (lines 9–10), 31, 33cd, 32, 34ab, 24ab, 30ab, 24cd–30, 34cd–36 ।

12 Ś1 missing M5 reads 12–13 after 16ab D2 om 12ab. — a) B1 5 ज्याक्षेप(B6 °घोष)निर्घोषात्, D7 9 M5 ज्यातलघोषेण — After 12ab, S ins

371* षण्ढरूप वहन्त त गीत नृत्तं च रम्यनम् ।

स्त्रियो गीतस्वनं तस्य मुदिताः पर्युपासते ॥ १२
किरीटं सूर्यसंकाशं यस्य मूर्धनि शोभते ।
वेणीविकृतकेशान्तः सोऽयमद्य धनंजयः ॥ १३
यस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि महात्मनि ।
आधारः सर्वविद्यानां स धारयति कुण्डले ॥ १४
यं स्म राजसहस्राणि तेजसाप्रतिमानि वै ।
समरे नातिवर्तन्ते वेलामिव महार्णवः ॥ १५
सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ।
आस्ते वेषप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥ १६
यस्य स्म रथघोषेण समकम्पत मेदिनी ।
सपर्वतवना भीम सहस्थावरजङ्गमा ॥ १७
यस्मिञ्जाते महाभागे कुन्त्याः शोको व्यनश्यत ।
स शोचयति मामद्य भीमसेन तवानुजः ॥ १८
भूषितं तमलंकारैः कुण्डलैः परिहाटकैः ।
कम्बुपाणिनमायान्तं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ १९
तं वेणीकृतकेशान्तं भीमधन्वानमर्जुनम् । C.4 578 B.4 19 20 K.4 22.99

कुर्वन्तमर्जुनं दृष्ट्वा न मे स्वास्थ्यं मनो व्रजेत् ।
[(L 1) T2 G2 नृत्तावल्तन; G3 नृत्तादिस्थन]
— a) S (except M5) °स्वनात् (for °स्वन). Dn2 D11 12 द्रष्टु (for तस्य) D5 त स्त्रियो गीतवाद्यार्थं, D9 स्त्रियो गीत विर्नीतस्य.

13 Ś1 missing For M5, cf v l. 12 — b) All MSS (except K D1–4 6 10 G2) अशोभत (for शोभते) — c) D1.2.4 स वेणीकृतकेशात°, D 6 वेणीविकृतवेषात° (D6 °केशात); D7 9 M5 त वेणीकृतकेशांतं — d) B1 D1.3 शोचन्नास्ते धनंजय°, D9 अद्य पश्ये धनंजय — After 13, K2 B Dn D3–6 11 12 read 20

14 Ś1 missing — a) M5 सर्वाणि (for अस्त्राणि) B2 T सर्वाणि (for दिव्यानि) — b) B2 T दिव्यानि च (B2 सु-) महात्मनि (B2 °न°) — cd) Dn1 °भूताना (for °विद्याना) D1.3 सर्वंसत्त्वाकर श्रीमान्सर्वविद्यासु निश्चित — After 14, D7 9 ins 370* (cf. v l. 11)

15 Ś1 missing — a) K1 य स, K2 B Dn D5 6 9 11.12 Cap यत्र, D2 यस्मिन्, S य वै, Ca स्पष्टु (for य स्म). — b) Dn1 D5 तेजसाप्रतिमेन वै, D1 3 4 पुरा व्यूढानि पाडव (D3 °व), D2 समस्तानि महात्मन , S तेजसाप्रतिमं भुवि — c) B Dn D5–7 10–12 नास्य(B3 °स्य)वर्तंत, D1.3 तानि वर्तंते, D2 नापि वर्तंते — d) K D7 महार्णवा , D1.2.4.9 महोदधे , D5 M5 महोदधि , T G M1–4 महोर्मय°

16 Ś1 missing, D7 9 om 16ab — 16ab = 9cd — b) D6 10 किंकर समुपस्थित°, S कन्यानर्तनको युवा — After 16ab, M5 reads 12–13 — c) K B2 4 5 Ca वेश°, D1.3 °परिच्छन्न , D2 10 °प्रविच्छन्न D7 9 सोत्र कन्यापुरगत — d) D7 9 किंकर , D10 मत्स्याना (for कन्याना) Dn2 D11.12 प्रति° (for परि°) D1–4 पश्य दैवविपर्यय

17 Ś1 missing — a) D2 7–9 वै, D3 स्व , D5 अद्य (for स्म) T G रथनिर्घोषात् — b) K1 D1 समकपति D1 3.4 कपतीव (D3 कपयती) वसुधरा — D1.3 4 ins after 17ab D2 7, after 17

372* आपतन्त रणे दृष्ट्वा शात्रवा यान्ति सभ्रमम् ।

D2 7 cont

373* एवंविधमिमं श्रुत्वा कुन्त्या शोको भविष्यति ।

— D4 om 17cd — c) B4 °वनद्वीपा, S °वनाकाशा (M1 °कारा) — d) M (except M5) °जगमै

18 Ś1 missing — a) S महेष्वासे (for महा°) — b) D2 °व्यनश्यत, D3 विनश्यते, D7 व्यनीनशत्, Cv as in text. S कुत्स्ना प्रीतिरवर्धत — c) K स शोपयति, Dn2 D2 11 स शोकयति, D4 सतापयति, G1–3 M न स (G3 स तु, M5 न हि) शोचति. D5 स पदवङ्कजत्यत्र

19 Ś1 missing — a) S (except M1–3) विभूषितमलकार — b) K परिचारकै , D1.3 4 उपशोभित, D2 5.7 9 10 °हारकै°, S °पादुकै , Cv °हारकै (for °हाटकै) — c) B4 D6 S (except M5) कम्बुपाणि (G2 °कठ) तथा(B4 तमा , T तदा , M1–3 अथो, M4 अथा)यात, D1.3 वे(D3 चि)त्रपाणि समायात, D4 वेत्रपाणिनमायात — After 19c, D5 reads 20bc for the first time, repeating it in its proper place — d) D4 6 भीम (for दृष्ट्वा)

20 Ś1 missing K2 B Dn D3–6 11.12 read 20 after 13 (B1 repeats it here) K1 (hapl) om 20 — a) S वेणीविकृतकेशात — d) S शोकं गच्छति मे मन — After 20, N ins

374* यस्य नास्ति समो वीर्ये कश्चिदुर्व्यां धनुर्धर ।
सोऽद्य कन्यापरिवृतो गायन्नास्ते धनंजय ।
धर्मे शौर्ये च सत्ये च जीवलोकस्य संमतम् ।
स्त्रीवेषविकृत पार्थं दृष्ट्वा सीदति मे मन ।

[(L 1) D3 वीर (for वीर्ये) D5 अन्यो (for उर्व्यां)
— After line 1, D1.3.6 7 ins

375* य स्वराष्ट्र समासाद्य सादितोग्रारिरस्त्रवित् ।
धिग्रच्छौर्यं पर तिष्ठेत्स्वमेनामभिहर्षयन् ।

20 कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा भीम सीदति मे मनः ॥ २०
यदा ह्येनं परिवृतं कन्याभिर्देवरूपिणम् ।
प्रभिन्नमिव मातङ्गं परिकीर्णं करेणुभिः ॥ २१
मत्स्यमर्थपतिं पार्थं विराटं समुपस्थितम् ।
पश्यामि तूर्यमध्यस्थं दिशो नश्यन्ति मे तदा ॥ २२
नूनमार्या न जानाति कृच्छ्रं प्राप्तं धनंजयम् ।
अजातशत्रुं कौरव्यं मग्नं दुर्द्यूतदेविनम् ॥ २३
तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं युधां पतिम् ।
गोषु गोवेषमायान्तं पाण्डुभूतास्मि भारत ॥ २४
सहदेवस्य वृत्तानि चिन्तयन्ती पुनः पुनः ।
न विन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतम् ।
यस्मिन्नेवंविधं दुःखं प्राप्नुयात्सत्यविक्रमः ॥ २५

(D6 7 reading यो हि सग्राममासाद्य for prior half of line 1 of 375*) — (L 2) D8 अय (for अद्य). D4 धनुर्धर (for धन°) — (L 3) K D2 4 8 transp शौर्ये and सत्ये (D4 reading वीर्ये for शौर्ये) D1-4 समत — (L 4) D6 प्राप्त (for पार्थं). D1 8 तदस्य पवक दृष्ट्वा (for prior half) B3 D1 8 भीम (for दृष्ट्वा). Cc glosses on क्लीवेषविकृत]

21 Ś1 missing, B4 om 21 — ^{a}) D7 यथा, T2 G3 M2-4 यदि (for यदा) D1 8 पुन , D6 G3 ह्येव (for ह्येन) — ^{c}) S प्रच्छन्नमिव D1 8 स्वेरम यथा मत्त — ^{d}) D7 9 प्रविकीर्णं, T G1. 8 M3-5 परिपूर्णं (for परिकीर्णं)

22 Ś1 missing — ^{a}) S मात्स्य पार्थं च गायत — After 22^{ab}, D7 ins

376* सहस्येम मनस्त्वासीदु से परमके तदा ।

— ^{c}) K भूतमध्य(K1 °म्य)स्थ, D1-3 परिपन्मध्ये, S स्त्रीषु मध्यस्थ Cs cites तूर्यं — ^{d}) K3 D2 7 9 दृशो, D8 दृष्टि°; T G3 M1 3 4 दृष्ट्वा, G1 2 परि°, M2 5 तदा (for दिशो) D4 S मुह्य(D4 M1. 3 °ह्य)ति (for नश्यन्ति) B4 5 D1 3 7 12 सदा, T G M4 5 मनः, M1-3 दिश (for तदा)

23 Ś1 missing — ^{a}) D1 3. 4 आर्यो; D2 पार्थो, Ca c s आर्या (as in text) G1 विजानाति — ^{b}) Dn2 D1-3. 7-9 कृच्छ्रप्राप्त, M5 दु ग प्राप्त — D4 ins after 23^{ab} D1 3 subst for 23^{cd}

377* अनर्हवेषप्रच्छन्नं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।

— ^{c}) D5 धर्मज्ञ, D8 कौंतेय (for कौरव्य) G3 M (except M5) अजातशत्रौ कौरव्ये — ^{d}) T2 G2 तं च; G1 अक्षन् (for मग्न) M °देविनि (for °देविनम्) G3 अनिश घूतदेविनि — After 23, S ins

378* ऐन्द्रवारुणवायव्यब्राह्माग्नेयैश्च वैष्णवैः ।
अग्नीन्संतर्पयन्पार्थं सर्वाश्चैकरथोऽजयत् ।
दिव्यैरस्त्रैरचिन्त्यात्मा सर्वशत्रुनिबर्हण ।
दिव्य गान्धर्वमस्त्र च वायव्यमथ वैष्णवम् ।
ब्राह्म पाशुपत चैव स्थाणुकर्णं च दर्शयन् । [5]
पौलोमान्कालकेयांश्च इन्द्रशत्रून्महासुरान् ।
निवातकवचै सार्धं घोरानेकरथोऽजयत् ।
सोऽन्तःपुरगत पार्थं कूपेऽग्निरिव संवृत ।
कन्यापुरगत दृष्ट्वा गोष्ठेष्विव महर्षभम् ।
क्लीवेषविकृत पार्थं कुन्तीं गच्छति मे मन । [10]

[T G M4 5 transp posterior halves of lines 2 and 3 — (L 7) T1 G1 3 M4 सर्वान् (for घोरान्). — (L. 9) M4 5 °परिवृत (for °पुरगत) T G महावृष (for महर्षभम्)]

— After 378*, S reads st 31, 33, 32 and 34^{ab}.

24 Ś1 missing G1 om 24-25^{ab} — ^{a}) D7 9 कनीयांस (for यवी°) — ^{b}) B3 परा गतिं; B4 Dn2 D5-7 9 11 12 गवा पतिं, D1 3 उपस्थित (for युधां पतिम्). — After 24^{ab}, S (T2 G1 om) reads 30^{ab} — ^{c}) D1 गोस्पदम्, D2 गोवृदम्; D3. 4 गोष्पदम्, D6 8 10 Ca. r गोविदम्, Cs गोवेषम् (as in text) Cc rp (Cnt) गोषु गोविदम् K3 गोपवेषसमायांत, B2-4 गोपालवेषमा°; D7 9 गोपालतुल्यमा°; S (G1 om) दु खशोकपरीतांगी. Cr cp cite गोपालवेश (Ccp °षं) — ^{d}) D1. 3 4 स्थाणुभूतास्मि Ca. c cite पाण्डुभूता D4 T G2 3 पाण्डव (for भारत)

25 Ś1 resumes from st. 25 — G1 om 25^{ab} (cf v 1 24) — ^{b}) M2 पुन सदा (for पुन पुन) — After 25^{ab}, N ins

379* न निद्रामभिगच्छामि भीमसेन कुतो रतिम् ।

[K1 B4 Dn1 D3 8 अधि , D6 उप°; D10 अत्र (for अभि-) D1. 3 कथचन (for कुतो रतिम्) Cc cites रतिं]

— D1 3 (which om 25^{cdef}) cont.

380* युवानमृषभ राज्ञा सर्वशास्त्रविशारदम् ।
दृष्ट्वा गोपालवेष त भृश शुष्यति मे मन ।

— ^{c}) S पश्यामि (for विन्दामि) D8 न स्वल्पमभिगच्छामि — ^{e}) T2 G2 तस्मिन्, G1 3 M4 5 यस्माद् T2 G2 एवविधे D8 कृच्छ्र, S क्लेश (for दु ख) — ^{f}) D5 प्राप्तवान्, T2 G2 प्राप्नुयां D2 7 T3 G3 सत्यविक्रम

26 ^{a}) Ś1 K D2 7 10 दूये च, B4 दूयेत, D4 om 8 दूयेह, D9 ह्रिये च, G1 म्रियाम, Cs दूयामि (as in text). Cc cites दूये D1. 2 T2 G2 M1-3 भरतश्रेष्ठ — ^{b}) D2

दूयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते भ्रातरं प्रियम् ।
गोषु गोवृषसंकाशं मत्स्येनाभिनिवेशितम् ॥ २६
संरब्धं रक्तनेपथ्यं गोपालानां पुरोगमम् ।
विराटमभिनन्दन्तमथ मे भवति ज्वरः ॥ २७
सहदेवं हि मे वीरं नित्यमार्या प्रशंसति ।
महाभिजनसंपन्नो वृत्तवाञ्शीलवानिति ॥ २८
ह्रीनिषेधो मधुरवाग्धार्मिकश्च प्रियश्च मे ।
स तेऽरण्येषु वोढव्यो याज्ञसेनि क्षपास्वपि ॥ २९
तं दृष्ट्वा व्यापृतं गोषु वत्सचर्मक्षपाशयम् ।
सहदेवं युधां श्रेष्ठं किं नु जीवामि पाण्डव ॥ ३०
यस्त्रिभिर्नित्यसंपन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया ।
सोऽश्वबन्धो विराटस्य पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ३१
अभ्यकीर्यन्त वृन्दानि दामग्रन्थिमुदीक्षताम् ।
विनयन्तं जवेनाश्वान्महाराजस्य पश्यतः ॥ ३२ C. 4 599 B. 4 12.43 K. 4 22.111

चापर (for भ्रातर) — c) D10 गोष्टे (for गोषु) D7 8 गोविंदसंकाशं — d) T2 G2 3 M4 5 मात्स्येन D1 8 अविनिवेशित (D1 °शन), T G विनिवेशित, M अभिसमीक्षितं B2 मत्स्यराजनिवेशित

27 a) K1 corrupt. S मरत्न(G2 °रक्त)वररक्ताक्षं — b) T2 G2 गोपाना च (for गोपालाना) D1.2 4 पुरःसरं — c) G1 विराटमनभिज्ञात — d) D1.2 क्षिप्र; D2 वर्ता, D7 9 तथा, D2 अत्र, T2 G2 चित्ते, G1.3 अपि (for अथ) D1.2 त्वया, Cc ज्वर (as in text) Ś1 D4 दृष्ट्वा (D4 अंतर्) भवति मे ज्वर

28 ab) D7 9 सहदेवं च, T G2 M5 °देवस्य B3 D5 महावीर (for हि मे वीर) D2 ते (for मे) D7 9 वीर D5 transp मे and वीर S transp वीर (T G1.3 M3 वीर्यं) and नित्य D1.3 दृष्ट्वा कुन्त्यप्यु(D3 पु)वाच मा (for b) — After 28^{ab}, D1.3 (which both om. 28^{cd}) ins

381* त्वया सदैव रक्ष्योऽयं कृष्णे मद्वाक्यगौरवात् ।
कथं मया विहीनो हि वने दुःख निवत्स्यति ।

— d) B Dn D2 6–9 11.12 transp वृत्त(B4 यत ; D7 9 श्रुत)वान् and शीलवान् D5 10 शीलवानिति मे मति, S नीतिमाञ्शीलवानपि

29 a) K1 ह्रीनिषिद्धो, K2 ह्रीयुक्तश्च; B Dn D1–3 5 6.8–11 Cr ap ह्रीनिषेवो (B2 ह्रीनिवेशो, B4 ज्ञानीपि वो), Crp (De°) as in text (cf. Ca v) T1 G1.3 ह्यनुपमो; T2 G2 M ह्यनवमो (for मधुर°) — b) D1.3 सु- (for the first च) — c) D7 9 नु (for ते) Ś1 B Dn D6–12 Ca.c वोढव्यो (for वोढव्यो) K2 स तेरण्ये सेवितव्यो, D1.2 सुसैन्यतेन वोढव्य, T2 G2 M स तेरण्येव गोढव्य — d) B1.3 D5 च (for अपि) D1.3 पाञ्चालि विषमेष्वपि, S पाञ्चालि रजनी(M3 शर्वरी)ष्वपि — After 29, N ins

382* सुकुमारश्च शूरश्च राजान चाप्यनुव्रत ।
ज्येष्ठापचायिनमिम स्वयं पाञ्चालि भोजये ।
इत्युवाच हि मा कुन्ती रुदती पुत्रगृद्धिनी ।
प्रव्रजन्त महारण्य त परिष्वज्य तिष्ठती ।

[(L. 1) D1.2.3 सुकुमार च शूर च राजान °व्रत — (L. 2) B2 3.5 D1.3 5.10 Ca ज्येष्ठानुयायिन, B4 °नुजामिन, Dn D4.7 11.12 ज्येष्ठोपया°, Cc n.s v as above Cr cites अनुयायिनं, Crp (Cat.) अपचायिन B1 Dn D8 11.12 वीर, D4 अमु, D7 9 नित्य (for इमं) D2 पूजय (for भोजये) — (L. 3) D1.3 प्रस्थिता हस्तिनापुरात् (for posterior half) — (L. 4) K B2–4 D2 4–7 9.10 प्रव्रजन्तु तदा(B3 D5 महा)रण्य (K °वने) (for prior half) D5 त परिष्वजती सती (for posterior half)]

30 S (except T2 G1, which om. 30^{ab} altogether) reads 30^{ab} after 24^{ab} — a) T1 G2 च ते (for दृष्ट्वा) K2 D2 4 10 व्यावृत, D1.3 तु वृत, Ca.c व्यापृत (as in text) S (T2 G1 om.) गोषु गोमत्स्य (for व्यापृत गोषु) — b) K वत्सक(K1 °व)र्मनिवासिन, B4 °कृतासन, Dn1 °कृताशय, D1.3.4 वत्सकर्मक्रियापर, D2 5 7 8 °क्षिपाशय, S (T2 G1 om.) वत्सकर्मक्षितिशाय Ca.c.n s v *explain* वत्सचर्मक्षपाशय — S ins after 30^{ab} (T2 G1, which om. 30^{ab}, after 29)

383* त दृष्ट्वा गोषु गोपालवेषमास्थाय विष्ठितम् ।

— d) D8 न जानामि (for नु जीवामि) K2 D10 M2 भारत (for पाण्डव)

31 S reads $31–34^{ab}$ after 378* (cf. v l 23) D8 om. 31^{ab} — a) G M5 स्त्रीभि (for त्रिभि) — b) Ś1 तेजसा, D3 मेधसा (for मेधया) Cf. Cv — d) D1.3 4 10 T G M3 कालविपर्यय (for कालस्य प°) Cc cites पर्यय — After 31, S ins

384* राजकन्याश्च वेश्याश्च विशां दुहितरश्च या ।
सर्वा सात्युता नार्यो दामग्रन्थिवशं गता ।

32 D4 S transp 32 and 33 (cf. also v l. 23) — a) B4 Ca अभ्याकीर्यंत, D1.3.4 T2 G2 M1.3.5 अभिकीर्यंति, D5 अभ्यकीर्यं च, D8 10 अभ्यकीर्यंत, G1.3 अभिशीर्यंत, M2 अभिर्कीयंत, M4 अभिर्कीयंत, Cc.s v अभ्यकीर्यंत

44 110 अपश्यमेनं श्रीमन्तं मत्स्यं भ्राजिष्णुमुत्तमम् ।
विराटमुपतिष्ठन्तं दर्शयन्तं च वाजिनः ॥ ३३
किं नु मां मन्यसे पार्थ सुखितेति परंतप ।
एवं दुःखशताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ ३४
अतः प्रतिविशिष्टानि दुःखान्यन्यानि भारत ।
वर्तन्ते मयि कौन्तेय वक्ष्यामि शृणु तान्यपि ॥ ३५
युष्मासु ध्रियमाणेषु दुःखानि विविधान्युत ।
शोषयन्ति शरीरं मे किं नु दुःखमतः परम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

द्रौपद्युवाच ।
अहं सैरन्ध्रिवेषेण चरन्ती राजवेश्मनि ।
शौचदासि सुदेष्णाया अक्षधूर्तस्य कारणात् ॥ १
विक्रियां पश्य मे तीव्रां राजपुत्र्याः परंतप ।

(as in text) D7 अम्यकीर्याश्ववृन्दानि — b) Ś1 B (except B5, B8m as in text) Dn D7 8 11 12 Cr उदीक्ष्य त, K D9 उदीक्षित, S उदीक्षितु, Ca c v rp (Dev) as in text. D1 3 4 हयाना वातरहसा — c) D1.3 आशु, G1 अश्व, Cc (cf. Ca) as in text. — d) D7 G1.3 मत्स्यराजस्य, T2 G2 M धर्मराजस्य D1 3 अश्वानां वेगमुत्तम.

33 D4 S transp 32 and 33 (cf also v l 23) — a) Dn2 D8 11 12 एव, D10 एच, Ca n एन (as in text) D9 ह्रीमत D1.3 प्रधावमान भीम त्व, T1 G1.3 प्रेष्यकर्मणि त दृष्ट्वा, T2 G2 M प्रेक्ष्य कर्माणि चाश्वाश्च (M4 5 °नां) — b) D8 अहं, D9 रूप (for मत्स्य) B5 भ्राजिष्णुकुण्डल D4 विराटस्य पुर सर, S शोचामि विलपामि च — d) D6 दमयत D8 10 M3 वाजिन

34 For sequence of S cf v l 23 — a) D10 किं तु, G1 त्व तु, G3 किं त्व D8 पापा (for पार्थ). — b) K1 सुखितोपि, K2 B1 Dn D5 7 9 11 12 °नीति, D2 °तेपि (m as in text) — After 34ab, M1-3 repeat 30cd — c) Ś1 B4 Dn1 D10 °शताविष्टा; Dn2 D11 12 °शताधिक्य, D1 3 M1 2 °समाविष्टा — After 34, D1 marg ins.

385* अपश्यमेव श्रीमन्त विराटस्य पुर सरम् ।
(cf v l. 33)

35 a) S पुन (for अत) D10 प्रत्यवशिष्टानि, T2 G2 °निविष्टानि, G1 °निवृत्तानि, Cc as in text D2 7 9 अतस्तु (D9 अतोपि) प्रविशिष्टानि — b) S शृणु (for अन्यानि) — c) D4 12 मम, D10 यानि (for मयि) K कौरव्य (for कौन्तेय) — d) G1 3 दु खानि (for वक्ष्यामि) S अन्यानि (for शृणु) T2 G2 ते, G1.3 M (except M4) मे (for अपि) D1.3 शृणु तानि विशेषत, D4 यानि तान्यपि मे शृणु, D8 शृणु वक्ष्यामि तान्यपि

36 b) Ś1 B3 4 D1 3 5 7-10 G1 3 च, D4 अपि, T1 अथ (for उत) — c) D1.3 4 यच्च (D4 किं तु) दासी सुदेष्णाया — d) S (except M5) कि नु दु खतर तत — After 36, T2 G2 ins

386* एकभर्ता तु या नारी सा दु खेनैव वर्तते ।
पञ्च मे पतय सन्ति मम दु खमनन्तकम् ।

Colophon lost in T1 on a broken fol. — *Subparvan* K B Dn D2 5 7 9-12 M1 2 कीचकवध — *Adhy name* D1 3 दु खकीर्तन, D4 द्रौपदीदु खकथन, D10 भीम प्रति द्रौपदीवाक्य, M3 भीमप्रोत्साहन — *Adhy. no.* (figures, words or both) K1 B4 D2 5 18, D8 G1 M2-5 20, D5 9 10 19, T2 G2 3 M1 21

19

1 a) Ś1 K1 B2 4 सैर(B4 °रि)ध्रिवेशेन, B3 D6 सैरिंध्रिवेपेण (D6 °रूपेण) — b) S वसती Ś1 राजससदि — c) B (B3m as in text) D6 8 10 S वशगास्मि, D2 किंकरीव, Cs rp शौचदासि (as in text) Cr cites वशगा — d) K1 व्यक्षधूतस्य (sic), B4 तस्य धूर्तस्य, G3 M ह्यक्षधू°

2 D2 om 2 — a) B2 पश्य या विक्रिया तीव्रा — D4 om 2cd — c) Ś1 आस्से कालम्, K1 आसे का°; K2 D8 G1 3 M1-3 आस्ते का°, B2 4 5 Dn D6 10-12 आत्मका°, D1 स्थास्ये का°, T2 आस्ये का°, Ca v as in text. Ś1 B2 Dn2 D5 7 11.12 उदीक्षति, B5 Dn1 D9 उदीक्षती, D6 अपेक्षती, Ca c v rp (as in text) — d) Ś1 K1 D11 12 सर्वे दु ख, Dn1 D8 10 सर्वदु ख, Cv दु ख सर्वं (in prose order) Ca cites सर्वं Ś1 B Dn D6 7 10 Cv अतवत् (for आर्तवत्) D5 9 सर्वदु खार्णव (D5 °वे) किल,

आसे कालमुपासीना सर्वं दुःखं किलार्तवत् ॥ २
अनित्या किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ ।
इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तॄणामुदयं पुनः ॥ ३
य एव हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः ।
पराजये च हेतुः स इति च प्रतिपालये ॥ ४
दत्त्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा वध्यन्ति चापरे ।
पातयित्वा च पात्यन्ते परैरिति च मे श्रुतम् ॥ ५
न दैवस्यातिभारोऽस्ति न दैवस्यातिवर्तनम् ।
इति चाप्यागमं भूयो दैवस्य प्रतिपालये ॥ ६
स्थितं पूर्वं जलं यत्र पुनस्तत्रैव तिष्ठति ।
इति पर्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षाम्युदयं पुनः ॥ ७
दैवेन किल यस्यार्थः सुनीतोऽपि विपद्यते ।
दैवस्य चागमे यत्नस्तेन कार्यो विजानता ॥ ८
यत्तु मे वचनस्यास्य कथितस्य प्रयोजनम् ।
पृच्छ मां दुःखितां तत्त्वमपृष्टा वा ब्रवीमि ते ॥ ९
महिषी पाण्डुपुत्राणां दुहिता द्रुपदस्य च । C 4 614 B 4 20.11 K. 4 23.11

S सर्वंदुःखमहा पुन°

3 a) D1.3 S (except M3) अनित्या, D4 चक्रवत्, D9 अन्यथा (m as in text), Cv as in text. T G खलु (for किल) — b) T G2 अर्थाश्चैव सुखान्युत, G1.3 M अर्थाश्च व्यसनानि (M5 विविधानि) च (G1 त्व) — D10 om. 3cd — c) B4 D5 S (except G1) मत्वा (for कृत्वा) — d) D4 भ्रातॄ° (for भर्तॄ°) — After 3, N (except K D4, D5 in marg) ins

387* चक्रवत्किल मर्त्यानामर्थाश्च व्यसनानि च ।

[B1 Dn1 चक्रवत्परिवर्तन्ते ह्यर्थाश्च व्य° ॐ Ca अर्थाः पुरुषार्थाः त्रय एव त्रय । , Cv अर्थाः पुरुषार्थाः व्यसनानि च पुरुषार्थत्रयः ।ॐ]

Thereafter the same MSS (except D5) repeat 3cd

4 D1.3 transp 4 and 5 — b) B4 जयाय हि, M1 सुखावहः, Ca as in text — c) Dn2 D11.12 पराजयाय, G3 अपजये च (for पराजये च) B2.4 D4.8 स; D1.3 अपि (for च) Ś1 K B2.4 D2.8 स्यात्, Dn D7.11.12 च (for स) — d) Dn D7.11.12 स इति, D1.2.4 इति वै, G1 इत्यह (for इति च) T2 G2 इति मत्वा प्रपालये — After 4, Dn D11.12 ins

388* किं मा न प्रतिजानीषे सीमन्तेन मृतामिव ।,

while D2 marg ins.

389* परामर्शनिमित्तानि तथैवाचरते नरः ।

5 D1.3 transp 4 and 5, B3 D5.7.9 read 7 before 5 — b) Ś1 वध्वा (for हत्वा) D1 चापरैः T2 G2 हत्वा हन्यत एव ते — c) D2 याचकाश्चैव याच्यते, S मान यित्वाव(T2 G2 °त्वा च)मान्यते — d) B4 त्रि, D2 M. न (for मे) T2 G2 नरा दैवविपर्यये

6 Ś1 B1 om. 6 D2 reads 6 in marg and repeats it (with v. l.) after 8 — a) T2 G2 M5 द्रैवस्य (for दैवस्य) — b) T2 G2 M5 द्रैवस्य (for दैवस्य) G2.3 अनिवर्तनं, M1 अनुव°, Ca.v निव° (for अतिव°) K Dn1 D10 न चैवास्ति (Dn1 °स्य) निवर्तनं, B2.3 न दैवस्यानि(B2 °ति)व°, B5 Dn2 D11.12 Cn न चैवास्यातिव°; D1-3.5 न दैवस्याभिव°, D4.6 न दैवस्य निव° — c) S मत्वा (for चापि) T2 G1.2 गतिं (for आगमं) — d) B2 T2 G2 द्रैवस्य G1 परिपालये

7 B3 D5.7.9 read 7 before 5 — a) K1 D1.3.7.9 स्थितपूर्वं (K1 °र्वं), K2 स्थित पूर्वं T2 G2 M5 जय (for जलं) — b) T G2 न, G3 तु, M2 इव (for एव) Ś1 B3 Dn D6.11.12 गच्छति (for तिष्ठति) G1 न पुनस्तत्र ति° — c) D2 इति कृत्वा प्रतीक्षामि Ca cites पर्यायम् — d) B1.2 Dn D11.12 प्रतीक्षे, D2 भ्रातॄणाम् (for प्रतीक्षामि) A few N MSS प्रतीक्ष्यामि

8 a) K2 कार्यार्थं (for यस्यार्थः) — b) D4 विहन्यते, D7.10 न विद्यते (for विपद्यते) — c) D7.9.10 M एव (for च) Ś1 D3-5.8 दैवस्यागमने, K1 D6 दैवस्याव(D6 °स्योप)गमे, D2 तद्दैवस्यागमे, T G स(G1 त)दा दैवागमे, Cs as in text — d) D1.3.4 कर्तव्यो हि, D2 कार्यस्तेन (by transp) — After 8, D2 repeats 6 (v. l. न चैवास्ति निव° for न दैवस्यातिव°)

9 a) Ś1 यच्च, K1 या तु, D6 यत्त्वा, D2 किं तु, S किं तु (for यत्तु) B2 D1.3 G1.3 transp वचनस्य and कथितस्य (in b) D9 अर्थं, T2 G2.3 अद्य (for अस्य) K2 यस्मादेव चरस्यास्य — c) D1.3 पश्य (for पृच्छ) K1 D8 एव, D1.3 तच्च, T2 G2.3 M2.3.5 एनाम्, M1.4 एवम् (for तत्त्वम्) — d) D4.5 S च, D7.9 अपि (for वा) Ś1 B (except B4) Dn D11.12 पृष्टा चात्र, D1.3 तमेष्टामि (sic), D8 मपृष्टा प्र (for अपृष्टा वा)

10 a) D8 राजपुत्राणा — c) G1 अवज्ञा (for अवस्था) K1 D1-3 सप्राप्ता, T2 G2 सप्राप्य — d) Ś1 B1.2.5 Dn D9.11.12 transp का and मदन्या D6.7 कथमद्य (for का मदन्या)

11 a) Ś1 B2.5 Dn D11.12 C3 परिमवेत्, D1.3.10

इमामवस्थां संप्राप्ता का मदन्या जिजीविषेत् ॥ १०
कुरून्परिभवन्सर्वान्पाञ्चालानपि भारत ।
पाण्डवेयांश्च संप्राप्तो मम क्लेशो ह्यरिंदम ॥ ११
भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैर्बहुभिः परवीरहन् ।
एवं समुदिता नारी का न्वन्या दुःखिता भवेत् ॥ १२
नूनं हि बालया धातुर्मया वै विप्रियं कृतम् ।
यस्य प्रसादाद्दुर्नीतं प्राप्तास्मि भरतर्षभ ॥ १३
वर्णावकाशमपि मे पश्य पाण्डव यादृशम् ।
यादृशो मे न तत्रासीद्दुःखे परमके तदा ॥ १४
त्वमेव भीम जानीषे यन्मे पार्थ सुखं पुरा ।
साहं दासत्वमापन्ना न शान्तिमवशा लभे ॥ १५
नादैविकमिदं मन्ये यत्र पार्थो धनंजयः ।
भीमधन्वा महाबाहुरास्ते शान्त इवानलः ॥ १६
अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां वै गतिर्नरैः ।
विनिपातमिमं मन्ये युष्माकमविचिन्तितम् ॥ १७
यस्या मम मुखप्रेक्षा यूयमिन्द्रसमाः सदा ।
सा प्रेक्षे मुखमन्यासामवराणां वरा सती ॥ १८
पश्य पाण्डव मेऽवस्थां यथा नार्हामि वै तथा ।

अभिभवन्, S परिहर(M1 2 °स)न् (for परिभवन्) D7 9 transp परिभवन् and सर्वान् — b) D1.3 8 पचालान् — c) B3.5 D5 7 9 पाडवाश्चैव (B3 °श्चापि) सप्राप्तो, D1 3 4 पश्य त्व समनु(D4 मम स)प्राप्तो

12 D1–3 read 12–13ab after 19 — a) D2 4 भर्तृ° (for भ्रातृ°) — b) D4 भ्रातृ°, M5 वधु° (for बहु°) B Dn D2 5–12 परिवारिता, G1 परिवारितान् — c) D5m 7 9 सुविदिता (for समुदिता) — d) Ś1 K B1 3 4 Dn D1–3 5 11.12 का स्व(may be read as न्व in some MSS)न्या, D4 8 10 मदन्या, D6 का स्वस्या, D7 9 का नु वै (for का न्वन्या) B2 5 का मदन्या सुदु खिता (B5 जिजीविषेत्), S का न्वे(M2 त्वे)व दु खभागिनी

13 For sequence of D1.3, cf v l 12 — a) K तु (for हि) S बालतया (for हि बालया). — b) D2 अपि (for वै) Dn1 न प्रिय (for विप्रिय) — c) D2 5 8 यस्याप्रसादाद्, D4 S त(D4 M4 य)स्य प्रभावाद् D1 3.4 सुमहत्, D7 9 दुरित, G1 अमित (for दुर्नीत) — d) D1 3 दु ख प्राप्तास्मि भारत, D4 दु ख परमदारुण

14 D4 om. 14 — a) D6 T2 G2 Cc वर्ण(T2 G2 °र्णं)विकारम्, M1.2 वर्णावसादम्; Ca.r s v as in text D1 अप्येक, D3 अप्येव (for अपि मे) — b) B2 D5m 6 (sup lin) 7 8 तादृश, G3 मादि[? दृ]शा (for यादृशम्) — c) Ś1 यादृश, K2 Dn तादृशो, S ईदृशो (for यादृशो) D1.3 यादृशोनैव (for यादृशो मे न) D2 कस्य, Cv तत्र (as in text) — d) Ś1 K2 दु ख, Cs as in text Ś1 परमक, D1.3 परमिके (D3 °ते) D1 3 सति, S पुरा (for तदा) K परमकाम्य(K2 °म)या, Cv परमके and तदा (as in text)

15 a) D2 3 तावत्, D6 पार्थ (for भीम) B3–5 D1–6 8–10 जानासि K इम भीम न (K2 transp भीम and न) जानामि, M3 स मे भीम न जानीषे — b) D6 G3 भीम, T2 G2 अत्यत, G1 स्याद्धि (for पार्थ) D1 3.4 यन्मे सुखमभूत्, D9 यन्ममासीत्सुख (for यन्मे पार्थ सुख) Ś1 तदा, D5 पुरे, D7 पर (for पुरा) — c) B Dn D5 9 8–12 S दासीत्वम्, D1 3.4 दीनत्वम् — d) S मनसा (G1.3 M1 2 5 °सो) (for अवशा) — After 15, B4 D6 ins

390* का प्रीतिर्जीवितेनाद्य ममानेन वृकोदर ।

16 a) Dn D12 अह (for इद) T1 G1 3 नैतद्देवादृते मन्ये, T2 G2 तद्दैविकमह मन्ये, M (except M5) न दैविकमिद मन्ये — b) B4 यत्तु (for यत्र) Ś1 धनुर्धर (for धन°) — c) Ś1 धनजयो (for भीम°) S महारगे (for °बाहुर्) — d) S (except M4 5) चास्ते (for आस्ते) Dn1 D8 छन्न (for शान्त) D11 12 इवापर (for इवानल)

17 a) Ś1 K न शक्या, M5 अशक्य D1 3 विदित (for वेदितु) — b) D9 हि (for वै) T G परै (for नरै) — c) D8 11 12 S (except T1 G3 M1) इद (for इम) S (except G1 M1 2) पश्य (for मन्ये) — d) B1 2 Dn D1–3 6–12 ins हि before अविचि° D6 अविचिंतय, T2 अपि चिंतित, G3 अविहिंसित

18 D4 om 18–19 — a) D7 9 आसन् (for मम) K2 सुखप्रेक्ष्या, D1 3 सुख प्रेप्या, G2 M1–3 मुख प्रेक्ष्य Cv glosses on मुखप्रेक्षा (as in text) A few N MSS °प्रेक्ष्या D6 यस्यायमसुखे प्रेक्ष्य, D3 यस्या सुखमनुप्रेक्ष्या — b) B1 3 D7 9 पुरा, D8 युधि (for सदा) — c) B4 प्रेक्षे सा (by transp), G1 सा प्रेक्ष्य, M3 सावेक्ष्य K2 D12 सुखम् (for मुखम्) B2–4 अन्येषाम् (for अन्यासाम्). D1–3 सहामि दु खमन्यासा

19 D4 om. 19 (cf. v l 18) — a) D1–3 transp पाण्डव and मे — b) Crp नार्हति, Cr as in text — c) D3 दु खासु (for युष्मासु) — d) = 4 18 31d B3 D1 3 4 कालविपर्यय Ca cites पर्यय S पाचालेषु च

युष्मासु ध्रियमाणेषु पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १९
यस्याः सागरपर्यन्ता पृथिवी वशवर्तिनी ।
आसीत्साद्य सुदेष्णाया भीताहं वशवर्तिनी ॥ २०
यस्याः पुरःसरा आसन्पृष्ठतश्चानुगामिनः ।
साहमद्य सुदेष्णायाः पुरः पश्चाच्च गामिनी ।
इदं तु दुःखं कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत् ॥ २१
या न जातु स्वयं पिंषे गात्रोद्वर्तनमात्मनः ।
अन्यत्र कुन्त्या भद्रं ते साद्य पिंषामि चन्दनम् ।
पश्य कौन्तेय पाणी मे नैवं यौ भवतः पुरा ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

इत्यस्य दर्शयामास किणबद्धौ करावुभौ ॥ २३

द्रौपद्युवाच ।

बिभेमि कुन्त्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन ।
साद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किंकरी ॥ २४
किं नु वक्ष्यति सम्राण्मां वर्णकः सुकृतो न वा ।
नान्यपिष्टं हि मत्स्यस्य चन्दनं किल रोचते ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

सा कीर्तयन्ती दुःखानि भीमसेनस्य भामिनी ।
रुरोद शनकैः कृष्णा भीमसेनमुदीक्षती ॥ २६
सा बाष्पकलया वाचा निःश्वसन्ती पुनः पुनः ।
हृदयं भीमसेनस्य घट्टयन्तीदमब्रवीत् ॥ २७
नाल्पं कृतं मया भीम देवानां किल्बिषं पुरा । C. 4 633 B. 4 20.29 K. 4 23.29

मानद (M1.2 मारत) — After 19, D1-3 read 12-13^{ab}

20 Ś1 K (? hapl.) om. 20^{cd} — c) D4 5 (after corr) 9 सास्मि, D5 (before corr) साह (for माद्य) — d) D1-4 भीतास्मि, D10 तिष्ठामि, S पाचाली (for भीताह)

21 a) Before आसन्, Ś1 K D1-3 6-9 T G M1.2 5 ins हि, B (except B5) D4 10 M3 4 च — b) B4 अपि (for च) Ś1 अनुवर्तिन, B D5-9 अनुयायिन, Dn2 D11.12 अनुजीविन (for अनुगामिन) — c) D1-3 अस्मि (for अद्य) — d) Ś1 भामिनी, K यायिनी (for गामिनी) D1.3 माद्य पीष्यामि चदन, S पश्चाद्यामि मयार्दिता — e) M1.2 हि (for तु) D1-3 transp तु and दुःख — f) Dn1 ममासाद्य, G1.3 ममार्पीद्यत् K2 Dn2 D5 11.12 निबोधय, B4 निवेदित

22 a) K1 D2 पिंष्ये, K2 D1.3 पिष्ये, D7 कुर्यात्, D10 पिंपेत्, S पिंक्षे (for पिंषे) — b) S (except G1) गात्रो न्मर्दनम् Ś1 आत्मना — D4 om. 22^{cd} — c) D1-3 निमित्त हि सुदेष्णाया Cr cites अन्यत्र, Cc अन्यत्र कुन्त्या — d) D1-3 पिष्यामि, S पिंशामि (for पिंषामि) Ś1 K1 B Dn D5 6 8 11.12 मा पिनष्म्य(K1 B1 °स्य)द्य चदन, D7 9 मा पिंपिषे(D7 °ष्ये)द्य चं°, D10 (corrupt) मा पिनायेद्य च° — D4 om 22^{e}-23^{b} — e) B4 D1-3 5 M4 मे पाणी (by transp) — f) B2 4 D5 यौ नैव (by transp) D8 हि, T G वै, M मे (for यौ) Ca भवत (as in text) Ś1 Dn D11.12 नवामूर्तौ हि यौ पुरा, D1-3 नो (D2 न) दृष्टौ भवता (D1.3 °न) पुरा; D10 नैवमूर्तौ हि वौ पुरा

23 MSS. om. वैश° उ° — a) D5 10 सा, S अस्मै (for अस्य) M3 प्रदर्शौ पाणी (for दर्शयामास) — b) Ś1 B Dn1 D5 8 10 Ca.c n किणवतौ, D9 किणकाकौ (for किणबद्धौ) D1-3 पाणी कृतकिणौ तदा (D2 °या)

24 MSS om द्रौपद्युवाच। D4 om. 24^{ab} — a) D5-7 9 नैवाह (for या नाह) D1-3 नाह बिभेमि कुत्या वै. — b) D3 च, D10 न (for वा) D1-3 कथचन, D8 विशेषत (for कदा°) — c) D10 सा च (for माद्य) D1-4 यथा (D4 माह) नित्य सुदेष्णाया — d) S किंकरा — After 24, D1-4 ins

391* तदाग्रतो विराटस्य किंकरीव स्थिता ह्यहम् ।

25 a) D1-3 9 10 तु, D4 ते (for नु) K मे, D5 स, S वै (for मा) D1-4 8 असौ राजा, D5 m.7 9 असावद्य (for सम्राण्मा) Ca cites सम्राट् and मा — b) G1 3 M2 3 वर्णत (M3 °व), Ca c r s as in text G1.2 M1-3 सुकृतेन वा, M5 सुकृतोपि वा — c) Ś1 नान्यशिष्ट, D6 इत्यपिष्ट, G1 नात्यपिंक्ष, G3 नाद्य पिष्ट S विराटस्य (for हि मत्स्यस्य)

26 a) D6 सा कीर्णयती, T1 G3 सकीर्तयती — b) B4 D5 भाविनी D1.4 भीमस्य किल (D1 lacuna for किल) भामिनी, D3 भामिनी मातिमानिनी — d) D1.3 उदीक्षत. S (T1 torn) भीमस्योर समाश्रिता

27 a) D5 8 बाष्पाकुलया, Cs as in text (cf. Ca v) D3 वाला (for वाचा) — b) Ś1 मुहुर्मुहु (for पुन पुन) — d) K1 चद्रयती, K2 व्यदीयती, D1 घर्षयती, D2 दारयती, D3 वर्षयती, D8 पाटयती, Ca.c s v वट्टयती (as in text) B2 समब्रवीत्, D1-3 च भामिनी (for इदमब्र°) — After 27, D1 (om. lines 1-3) 2 3 ins

392* इद तु समुपालम्भ त्वत्तो राजा युधिष्ठिर ।

C. 4. 628 B. 4. 20. 29 K. 4. 23. 29 अभाग्या यत्तु जीवामि मर्तव्ये सति पाण्डव ॥ २८
ततस्तस्याः करौ शूनौ किणवद्धौ वृकोदरः ।
मुखमानीय वेपन्त्या रुरोद परवीरहा ॥ २९
तौ गृहीत्वा च कौन्तेयो बाष्पमुत्सृज्य वीर्यवान् ।
ततः परमदुःखार्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

भीमसेन उवाच ।
धिगस्तु मे बाहुबलं गाण्डीवं फल्गुनस्य च ।
यत्ते रक्तौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकिणावुभौ ॥ १
सभायां स्म विराटस्य करोमि कदनं महत् ।
तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण न्यवारयत् ।
तदहं तस्य विज्ञाय स्थित एवास्मि भामिनि ॥ २

शृणुयाद्यदि कल्याणि कृत्स्नं जह्यात्स जीवितम् ।
धनंजयोऽपि सुश्रोणि यमौ चापि शुचिस्मिते ।
रुरोद शनकैः कृष्णा पुनर्वाक्यमभाषत ।

[(L 1-3) = (var) 4. 20. 5-6^{ab}. — (L 4) Prior half = 26^{c}]

28 ^{a}) B4 पुरा (for मया) G1 3 पूर्वं (for भीम) — ^{b}) B2-4 D1-7 विप्रिय; Cv किल्बिप (as in text) B1 मया, D8 पुन (for पुरा) — ^{c}) Ś1 K B1. 3 5 D (except D7 9) यत्र, B2 येन, T2 G2 या तु (for यत्तु) — ^{d}) K2 D4 मृतव्ये, B5 D2 Cn कर्तव्ये D8 मर्तव्यमिति पाडवः M4 5 त्यक्तुमिच्छामि जीवित — After 28, S ins

393* कीचक चेन्न हन्यास्त्व स्वात्मान नाशयाम्यहम् ।
विषमालोड्य पास्यामि प्रवेक्ष्याम्यथवानलम् ।
अभाग्याहमपुण्याह निस्सदु.खा च विक्लवा ।
पापेन पातितायाश्च कि फल जीवितेन मे ।

[(L 3) G3 विह्वला (for विक्लवा) — (L 4) G1 कृच्छ्रे निपति°, G3 पापे निपति°, M2 पापेन पातिताया च — After line 4, T2 G1-3 *repeat* 23]

29 Before 29, Ś1 B Dn D6 7 9 11 12 ins वैश° उ° — ^{a}) Ś1 B1-3 Dn2 D11 12 सूक्ष्मौ, K शूर, B4 वध्यौ, B5 Dn1 D1-3 5 6 8-10 Cr शून्यौ, D4 रम्यौ; D7 रक्तौ, T (T1 damaged) G2 M पीनौ, G1. 3 वीर, only Crp v शूनौ (as in text) — ^{b}) B (except B1) D6-7 10 किणवत्तौ (for किणवद्धौ) — ^{c}) Ś1 K B Dn D1-3 11 12 वै पत्न्या°, D10 पत्न्यास्तु (for वेपन्त्या)

30 ^{a}) K D6 10 T2 G2 M3 तु, D1-3 स (for च) — ^{b}) D5 पाडव (for वीर्यवान्) — ^{c}) S (except M4 5, T1 damaged) °दुःखार्ताम्

Colophon om in D7, D9 reads it in margin

— *Sub-parvan* K1 B Dn D5 6 10-12 M1-3 कीचकवध — *Adhy name* D1-3 द्रौपदीविलाप., D8 द्रौपदीवाक्य; M3 भीमपरिदेवन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 B4 D6 10 19, D8 M3-5 21, D5 9 20, T G M1 22

20

1 After the ref, S ins

394* शृणु भद्रे वरारोहे क्रोधात्तत्र तु चिन्तितम् ।
त्वा वै सभागता दृष्ट्वा मात्स्याना कदन महत् ।
कर्तुकामेन भद्र ते वृक्षश्चावेक्षितो मया ।
तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण न्यवारयत् ।
तस्मात्त्वावाक्षुरुस्तूष्णीमास्थितोऽस्मि महानसम् ॥[5]
शृणुष्वान्यत्प्रतिज्ञात यद्वदामीह भामिनि ।
वैशंपायन ।
आश्वासयन्हि पाञ्चालीं भीमसेन उवाच ह ।
[Line 4 = 2^{cd}]

— ^{b}) D2 3 7-9 गाजीव N (except Ś1 K1) T2 फाल्गुनस्य D4 8 धिक् (for च) — ^{c}) M यौ (for यत्) G1 3 transp रक्तौ and पाणी (in ^{d}) K पु(K1 प)रा भूतौ, D2 करौ भूत्वा, D8 इमौ भूत्वा — ^{d}) K1 B1 4 Dn2 D8 11 12 T2 इमौ (for उभौ) — After 1, S ins

395* तदद्य मात्स्यपति यत्कृत न मया पुरा ।

M4 cont

396* द्यूते न निधनं भीरु कुरूणा पापकारिणाम् ।

2 ^{a}) K1 सभायो (for सभायां) Ś1 K Dn1 B1 3 5 D6-9 तु, B2 स, D2 च; D10 न, D11 12 किं (for स्म). — After 2^{ab}, N ins.

397* तत्र मे कारण भाति कौन्तेयो यत्प्रतीक्षते ।
अथवा कीचकस्याह पोथयामि पदा शिर ।

यच्च राष्ट्रात्प्रच्यवनं कुरूणामवधश्च यः ।
सुयोधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ॥ ३
दुःशासनस्य पापस्य यन्मया न हृतं शिरः ।
तन्मे दहति कल्याणि हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
मा धर्मं जहि सुश्रोणि क्रोधं जहि महामते ॥ ४

इमं च समुपालम्भं त्वत्तो राजा युधिष्ठिरः ।
शृणुयाद्यदि कल्याणि कृत्स्नं जह्यात्स जीवितम् ॥ ५
धनंजयो वा सुश्रोणि यमौ वा तनुमध्यमे ।
लोकान्तरगतेष्वेषु नाहं शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ ६
सुकन्या नाम शार्याती भार्गवं च्यवनं वने । C. 4 650 B. 4 21. 10 K. 4 24 20

ऐश्वर्यमदमत्तस्य क्रीडन्निव महाद्विप ।
अपश्य त्वा यदा कृष्णे कीचकेन पदा हताम् ।
तदैवाह चिकीर्षामि मत्स्याना कदन महत् ।

[D1–8 read lines 4–5 before line 1 — (L. 1) K1 तत्तु; B4 Dn2 D11.12 तच्च (for तत्र) B1.8 विद्धि (for नाति) D1–8 तत्र कार्यं मया किं तु (for prior half) Cs cites कारण D7 9 कौंतेयं तु प्रतीक्ष्य वै (D7 °क्षते) (for posterior half) Ca s cite प्रतीक्षते — (L 2) D4.8 दुष्टस्य (for अयवा). K2 पेपयामि, B4 चूर्णयामि, Ca c.v पोथयामि (as in text) D7 तदा, D11.12 महा (for पदा) — (L. 3) D1–8 नागो बिल्वमिवाक्रम्य न चेद्राजा न्यवारयत् — (L 5) Cf. 2^{ab} B3 D5 6 तत्र (for तदा) D1–3 कर्तुमिच्छामि (for अहं चिकीर्षामि)]
— ^{c}) D5 च; T2 G2 M3 वै (for तु). — ^{d}) D3 8 निवारय(D8 °ये)त्, D10 अभ्यवारयत — ^{e}) D1–8 अस्य चा(D8 वा)ह (for अह तस्य) — ^{f}) D1–8 स्थितवान् (for स्थित एव) Ca cites स्थित B4 Dn2 D5 11 भाविनि, S शासने (for भामिनि).

3 D2 marg repeats 3^{ab}, with v l. — ^{a}) D2m एतच्च (for यच्च) D2m.4 राज्यात् D1.8 व्यवसन, D8 प्रव्यजनं (for प्रच्यवन) — ^{b}) Dn1 D9 G3 अवधि; Dn2 अधिक°, D11.12 M3 अधिप (for अवध) D1–3 एव पश्यता, M1.2.4 अधिपस्य न ; M5 अपि वचनं (for अवधश्च य°) Ś1 K D2m 4.5 8 यत् (for य) — ^{c}) B4 D9 दुर्योधनस्य — ^{d}) D7 9 यत् (for च)

4 ^{a}) S दुःशासनचतुर्थाना — ^{b}) D1–8 यच्च तन्; D4 8 S (M2 missing) यच्च मे (for यन्मया) K2 B3–5 Dn D11.12 नाहृत, B1 अल्कृत, B2 D8 corrupt. D7 9 न मयापहृतं शिर°; D10 हृतं यच्च तदा शिर — ^{c}) T G मा, M (M2 missing) मा (for मे) K2 B D (except D4.7–9) गात्राणि (for कल्याणि) — ^{d}) T G2 M (M2 missing) शल्य इवार्पित — After 4^{cd}, S (M2 missing) ins

398* अपि चान्यद्वरारोहे स्मरिष्यसि वचो मम ।
पुण्ये तीरे सरस्वत्या यत्रातिष्ठाम भगता ।
तत्राहमब्रुव कृष्णे पूर्वक्लेशाननुस्मरन् ।
न चाहमनुगच्छेयं धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
धनजय च पाञ्चालि माद्रीपुत्रौ च भ्रातरौ ।
कृत्स्नैता च मति कृष्णे युधिष्ठिरमगर्हयम् ।
पश्य वचन श्रुत्वा मम धर्मात्मजस्तदा ।
ह्रीमान्वाक्यमहीनार्थं ध्रुवभ्राजा युधिष्ठिर ।
सर्वानन्वनयद्भ्रातॄन्मुनेर्धौम्यस्य पश्यत ।
मा रोदी राज्ञि लोकाना सर्वागमगुणान्विते ।
रक्षितव्य सदास्माभि सत्यमप्रतिम भुवि ।
अनुनीतेषु चास्मासु अनुनीता त्वमप्युत ।

[(L. 2) G2 M (M2 missing) यत्र तिष्ठाम (M1 °मि) भगता° (M1 °त) (for posterior half) — (L. 3) M1.8 यत्र (for तत्र) — (L. 5) T2 महाबलौ (for च भ्रातरौ) — (L. 8) M5 अदीनात्मा (for अहीनार्थं) M1.8 ध्रुवभ्रात्रे (for ध्रुवभ्राजा) — (L 9) M (M2 missing) अनुनयन् (for अन्वनयद्) — (L. 10) M1.8 मा रोद (for मा रोदी) T1 G1.8 °गुणान्विता (for °न्विते) — (L. 12) M1.8 त्वमेव हि (for त्वमप्युत)]
— ^{ef}) D1.8 कुरु (for जहि) D1.8 कोप (for क्रोध) D4 त्यज (for जहि) K2 D5m.7 सुशोभने, D1.8 4 शुचिस्मिते, D2.6 सुमध्यमे (for महामते) Dn1 D8 क्षिप्र(Dn1 कृत्स्न)जह्यात्स जीवित (for ^{f}), cf 5^{d} also S (T1 broken, M2 missing) माधर्मतो (M5 °धर्म्यं त्व) वच कृष्णे क्रोधज (M1.8 °न) समुदाहर

☞ From 4 20 5 up to 4 21 21^{a}, Ś1 could not be collated, the fol. being stuck together

5 Ś1 M2 missing Dn1 D1.8 om 5, D1 om 6^{ab} also — ^{a}) B4 Dn2 D2 3.6 10 12 इद (for इम) B1.8 वा, B4 5 Dn2 D2 3.6 11.12 तु (for च) S (T1 M2 missing) एवं चोक्तमुपालम्भ — ^{b}) S (T1 broken, M2 missing) त्वया (for त्वत्तो) — ^{c}) B1.2 5 Dn2 D11 12 चापि (for यदि) — K1 (hapl.) om. 5^{d}–6^{a} — ^{d}) T2 G2 कृच्छ्र, Cr कृत्स्न (as in text) D6 स्व (for स) K2 सोह जह्यात्सजीवन

6 Ś1 M2 missing K1 om 6^{a}, D1 om. 6^{ab} (cf. v l. 5) — ^{a}) B2 D3.4 T1 अपि, T2 M (M2 missing) च (for वा) D2 कल्याणि, M (M2 missing) दुर्धर्षो (for

C. 4. 651 B. 4. 21. 10 K. 4. 24. 20 वल्मीकभूतं शाम्यन्तमन्वपद्यत भामिनी ॥ ७
नाडायनी चेन्द्रसेना रूपेण यदि ते श्रुता ।
पतिमन्वचरद्वृद्धं पुरा वर्षसहस्रिणम् ॥ ८
दुहिता जनकस्यापि वैदेही यदि ते श्रुता ।
पतिमन्वचरत्सीता महारण्यनिवासिनम् ॥ ९
रक्षसा निग्रहं प्राप्य रामस्य महिषी प्रिया ।
क्लिश्यमानापि सुश्रोणी राममेवान्वपद्यत ॥ १०
लोपामुद्रा तथा भीरु वयोरूपसमन्विता ।
अगस्त्यमन्वयाद्धित्वा कामान्सर्वानमानुषान् ॥ ११
यथैताः कीर्तिता नार्यो रूपवत्यः पतिव्रताः ।
तथा त्वमपि कल्याणि सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ १२
मादीर्घं क्षम कालं त्वं मासमध्यर्धसंमितम् ।

सुश्रोणि) — ^{b}) D_2 यमौ चानुत्तमाविमौ, D_8 T G यमौ चापि सुमध्यमे (D_8 शुचिस्मितौ); M (M_2 missing) माद्री पुत्रौ तथैव च — ^{c}) K_1 एव (for गुरु) M (M_2 missing) °गते चा(M_5 त)स्मिन् — ^{d}) B_2 $D_{2.5.6}$ शक्यामि; B_4 शक्या हि; D_8 शक्यास्मि, D_9 रक्ष्यामि (for शक्ष्यामि) $D_{8.9}$ जीवित $D_{1.8}$ M (M_2 missing) नाहं जीवितुमुत्सहे — After 6, S (M_2 missing) ins

399* धर्मं शृणुष्व पाञ्चालि यत्ते वक्ष्यामि भामिनि ।
[$M_{1.4}$ सतीनामिह भामिनी, M_5 सतीनामुत्तमा सती]

7 Ś$_1$ M_2 missing S (M_2 missing) reads 7–8 after 11 — ^{a}) B_{3-4} Dn $D_{6.11.12}$ पु(B_3 प)रा सुकन्या (for सुकन्या नाम) K_1 शार्योति, $D_{1.8}$ मार्यातीव्; D_2 स्वर्याती, T_1 $G_{1.3}$ $M_{4.5}$ शर्यातिर्, T_2 M_1 शर्यातेर्; G_2 शर्यातिं; M_8 चान्वेति, Cv as in text — ^{b}) T G M_1 भार्गव — ^{c}) K_1 $D_{2.8}$ वाल्मीकभूत, Cs as in text K_1 शाम्य तं; D_{10} पश्यत, T_2 G_2 साध्वी त्व, G_1 तप्यत, $Ca.s.v$ शाम्यत (as in text) — ^{d}) B (except B_2) Dn_2 $D_{5.6.11.12}$ भाविनी

8 Ś$_1$ M_2 missing For sequence of S, cf v 1. 7 — ^{a}) B Dn $D_{5.6.10-12}$ नारायणी, $D_{1.8.4}$ दाक्षायणी, S (M_2 missing) नाळायणी ꣸ Cv इलयोरैक्येन नाडायनी नलस्य सुता ।꣸ K $D_{2-4.6.8}$ चन्द्रमेना, D_5 चान्द्रसेनी, $D_{7.10}$ चैन्द्रसेनी — ^{b}) S (M_2 missing) रूपेणाप्रतिमा भुवि — $D_{3.4}$ (hapl.) om 8^c–9^b — ^{c}) T_2 G_2 दृष्टा (for वृद्ध) — ^{d}) B_4 $D_{1.10}$ S (T_1 M_2 missing) वर्षसहस्र(B_4 $M_{1.3-5}$ °स्रि)क

9 Ś$_1$ M_2 missing For sequence of S, cf v 1 7 $D_{3.4}$ om 9^{ab} (cf v 1 8) — ^{a}) S (M_2 missing) आसीद् (for अपि) — ^{d}) B_4 महारण्य, D_8 अरण्येपि; T_2 G_2 महारण्ये

10 Ś$_1$ M_2 missing For sequence of S, cf v 1 7 — ^{a}) B (except B_3) $D_{5.6.10}$ रक्षस्मो; Co रक्षसा (as in text) $D_{1.8}$ अयोनिजा महाभागा; S (T_1 M_2 missing) वस्(T$_2$ G °न्न)ती च महारण्ये — After 10^{ab}, S (T_1 M_2 missing) ins

400* रावणेन हृता सीता राक्षसीभिश्च तर्जिता ।
[T_2 G_2 साध्वी (for सीता)]

— ^{c}) D_{10} प्रक्लिश्यमाना, T_2 $G_{1.3}$ M (M_2 missing) सा क्लिश्यमाना (for क्लिश्यमानापि)

11 Ś$_1$ M_2 missing For sequence of S, cf. v 1. 7 — ^{a}) T_1 $G_{1.3}$ $M_{1.3.5}$ तु वैदेही; T_2 G_2 M_4 तु वैदर्भी (for तथा भीरु) — ^{b}) S (M_2 missing) भर्तारमृपिसत्तम — ^{cd}) B (except B_4) Dn D_7 अगस्तिम् $D_{1.8}$ अन्वगात्, $D_{2.4.8.10}$ अन्वियात् (for अन्वयात्) K_2 स मानुपान् (for अमा°) S (M_2 missing) भगवतमगस्त्य सा वनायै-वान्वपद्यत — After 11, Dn D_9 (marg.) $_{10-12}$ ins.:

401* द्युमत्सेनसुत वीर सत्यवन्तमनिन्दिता ।
सावित्र्यनुचचारैका यमलोकं मनस्विनी ।
[(L. 1) D_{10} सत्यसेनम् (for °वन्तम्) — (L. 2) D_9 अन्वचरच्चैका (for अनुचचारैका)]

12 Ś$_1$ M_2 missing — ^{a}) K_1 उपै(mislection for Śāradā तथै!)तत्, D_4 यथैता (for यथैता) S (T_1 M_2 missing) कीर्तितास्ते मया नार्यो — ^{b}) Dn_2 $D_{1-3.12}$ रूपवत्य — After 12^{ab}, S (T_1 M_2 missing) ins

402* नल राजानमेवाथ दमयन्ती वनान्तरे ।
अन्वगच्छत्पुरा कृष्णे तथा भर्तृंस्त्वमन्वगा ।

— ^{c}) D_6 अनु, D_8 अति (for अपि) $D_{1.8}$ सुश्रोणि (for कल्याणि) — ^{d}) K B_4 प्रमुदिता (for समु°)

13 Ś$_1$ M_2 missing — ^{a}) $B_{1.3.4}$ D_{4-9} S (T_1 M_2 missing) Ca सा($D_{4.8}$ सु)दीर्घं, Cs मादीर्घं (as in text) K कालमेव त्व, $D_{4.8}$ क्षपि(D_8 क्षिप)त कालो, Ca क्षम काल त्व (as in text) Cs cites क्षम — ^{b}) K $D_{2.5}$ Cv अप्यर्धं, $B_{1.5}$ Dn $D_{11.12}$ Cs अर्धं च, B_2 corrupt, D_8 अन्वर्ध-, $D_{4.10}$ अर्धार्धं, Ca as in text (cf Cr) Ca. v cite समित (as in text) D_8 मासार्धं सह सांप्रत, S (M_2 missing) त्रिशद्रात्रमनिंदिते — ^{d}) B D (except $D_{1-3.5}$) राज्ञां राज्ञी — After 13, S (M_2 missing, M_{3-5} om lines 2–6) ins

403* सत्येन ते शपे चाहं भविता नान्यथेति ह ।
सर्वासां परमस्त्रीणां प्रामाण्यं कर्तुमर्हसि ।

पूर्णे त्रयोदशे वर्षे राज्ञो राज्ञी भविष्यसि ॥ १३

द्रौपद्युवाच ।

आर्तयैतन्मया भीम कृतं बाष्पविमोक्षणम् ।
अपारयन्त्या दुःखानि न राजानमुपालभे ॥ १४
विमुक्तेन व्यतीतेन भीमसेन महाबल ।
प्रत्युपस्थितकालस्य कार्यस्यानन्तरो भव ॥ १५
ममेह भीम कैकेयी रूपाभिभवशङ्कया ।
नित्यमुद्विजते राजा कथं नेयादिमामिति ॥ १६
तस्या विदित्वा तं भावं स्वयं चानृतदर्शनः ।
कीचकोऽयं सुदुष्टात्मा सदा प्रार्थयते हि माम् ॥ १७
तमहं कुपिता भीम पुनः कोपं नियम्य च ।
अब्रुवं कामसंमूढमात्मानं रक्ष कीचक ॥ १८
गन्धर्वाणामहं भार्या पञ्चानां महिषी प्रिया ।
ते त्वां निहन्युर्दुर्धर्षाः शूराः साहसकारिणः ॥ १९
एवमुक्तः स दुष्टात्मा कीचकः प्रत्युवाच ह ।
नाहं बिभेमि सैरन्ध्रि गन्धर्वाणां शुचिस्मिते ॥ २०
शतं सहस्रमपि वा गन्धर्वाणामहं रणे ।
समागतं हनिष्यामि त्वं भीरु कुरु मे क्षणम् ॥ २१ C 4 658 B 4 21.22 K 4 24 23

सर्वेषां च नरेन्द्राणां मूर्ध्नि न्यास्यसि भामिनि ।
भर्तृभक्त्या च वृत्तेन भोगान्प्राप्स्यसि दुर्लभान् ।
पूर्णायां तु प्रतिज्ञायां महान्तं भोगमाप्नुया ।
कुरु भर्तृगतं ज्ञात्वा राज्ञां मूर्ध्नि स्थिता भवे ।

[(L. 2) T सर्वासां हि वरस्त्रीणां, G3 सर्वेषामपरस्त्रीणां (for prior half) — (L. 4) T1 G1.3 युक्तासि, M1 वित्तेन (for वृत्तेन) G2 प्राप्नुहि (for प्राप्स्यसि) T2 G2 M1 भामिनि (for दुर्लभान्) — (L. 5) T2 G2 यातायां (for पूर्णायां), and आप्नुहि (for आप्नुया) — (L 6) T1 G1.3 गुरुभक्तिकृतं ज्ञात्वा (for prior half)]

14 Ś1 M2 missing — ^{a}) K कृतं (for मया) T1 G1.3 M (M2 missing) आर्तप्रलापात् (T1 G1 °पा, G3 °प) कौन्तेय, T2 G2 त्वास्मानं प्रत्यपे चाहं — S (M2 missing) om 14^{bc} — ^{b}) K मया ते बाष्पमोक्षणं, Dn D2 7 8 10–12 कृतं बाष्प(D12 वाक्य)प्रमोचनं (D2 8 10 °क्षणं) — ^{c}) K आराधयन्त्या, D4 अपश्यन्त्या तु (for अपारयन्त्या) Cc cites (the nom sg) अपारयन्ती — After 14, S (M2 missing) ins

404* व्यतीतं कथयित्वा किं भीमसेन महाबल ।
इदं तु दुःखं कौन्तेय समागम्य निबोध तत् ।
योऽयं राज्ञो विराटस्य सूतपुत्रस्तु कीचकः ।
स्यालो नाम प्रवादेन भोजकृत्रिगर्तदेशजः ।
त्यक्तधर्मा नृशंसश्च सर्वार्थेषु च वल्लभः ।
नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मे भव शोभने ।
अविनीतः सुदुष्टात्मा मामनाथेति चिन्त्य सः ।

[(L. 7) G3 M1 मामनाथां विचिन्त्य सः (for posterior half)]

15 Ś1 M2 missing — ^{a}) K2 B1 2. 3 Dn D3 4–9 11. 12 T G2 3 M (M2 missing) किमुक्तेन (for विमु°) D10 अतीतेन G1 मामनाथामितो मत्वा — ^{c}) D8 प्रत्या-सन्नस्य कालस्य (cf. Cv) — ^{d}) D1 3. 4 दुःख° (for कार्य°) S (M2 missing) दुःखस्यान्तकरो भव

16 Ś1 M2 missing — ^{a}) D1 मामेव, D3 7 9 G1.3 ममैव (for ममेह) B1 Dn2 D1 3 4 6–8 10–12 transp भीम and कैकेयी D2 ममेह कैकयसुता, T G2 M (M2 missing) कैकेयी चैव (T2 G3 चापि) मां दृष्ट्वा — ^{b}) D2 भीम रूपाभिशङ्कया, D7 9 नियोगपरिशङ्किता, T G2 रूपेणा-प्रतिमां सतीं (T2 °तिं), G1 3 M (M2 missing) रूपा(G1 नृपा)द्धि भय(G3 परि°, M1 5 नृशं)शङ्किता — ^{c}) D1.3 4 राज्ञ, D7 10 राज्ञि (for राजा) — ^{d}) D10 इह (for इति) D1.3 4 इति मे वर्तते मतिः, D2 कथमायाति मामिति, D7 9 कथमेनां विरोधये, D8 कथं नेमां व्रजेदिति, Cv as in text Ca c s cite नेयात्

17 Ś1 missing, M2 resumes — ^{b}) T1 अकृत° (for अनृत°) D2 नाहं त्वस्या कदाचन Ca v cite अनृत-दर्शनः (as in text) — ^{c}) D11 12 स (for सु) D2 कीचको हि स्वयं दृष्ट्वा, S कीचकोऽपि च (M हि) दुष्टात्मा — ^{d}) S पुनः (for सदा) M2 3 ह (for हि) K1 सा, D10 M3 मां (for माम्)

18 Ś1 missing — ^{a}) B2 D2 3 M3 तदहं (for तमहं) — ^{b}) K भविष्यति, D10 नियम्य वा — ^{c}) K1 M5 अथवं K कामसंपन्न, D3 तमहं मूर्खं

19 Ś1 missing — ^{b}) D2 3 सततं (for महिषी) — ^{c}) B1 2 Dn1 D4–6 8 M1 2 5 कुपिता (for दुर्धर्षा) — ^{d}) K1 °चारिण, D6 7 10 °कारिण M5 मानुरधमसर्पणाः

20 Ś1 missing — ^{a}) B2 Dn1 सु°, D2 अपि, T G M1. 5 तु, M2–4 च (for स) — K1 om 20^{bc} — ^{b}) D4 प्राहसत्तदा, D8 प्रत्युवाच मां, M3 4 (inf lin as in text) कुरुते क्षणं, M5 पुनरुक्तवान् — ^{c}) B1 D6 सैरिंध्रि — ^{d})

C. 4 667 B 4 21.26 K. 4 24 40 इत्युक्ते चाब्रुवं सूतं कामातुरमहं पुनः ।
न त्वं प्रतिबलस्तेषां गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ॥ २२
धर्मे स्थितास्मि सततं कुलशीलसमन्विता ।
नेच्छामि कंचिद्वध्यन्तं तेन जीवसि कीचक ॥ २३
एवमुक्तः स दुष्टात्मा प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
न तिष्ठति स्म सन्मार्गे न च धर्मं बुभूषति ॥ २४
पापात्मा पापभावश्च कामरागवशानुगः ।
अविनीतश्च दुष्टात्मा प्रत्याख्यातः पुनः पुनः ।
दर्शने दर्शने हन्यात्तथा जह्यां च जीवितम् ॥ २५
तद्धर्मे यतमानानां महान्धर्मो नशिष्यति ।
समयं रक्षमाणानां भार्या वो न भविष्यति ॥ २६
भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ २७
वदतां वर्णधर्मांश्च ब्राह्मणानां हि मे श्रुतम् ।
क्षत्रियस्य सदा धर्मो नान्यः शत्रुनिबर्हणात् ॥ २८
पश्यतो धर्मराजस्य कीचको मां पदावधीत् ।

D6 गधर्वेभ्य D8 कदाचिद्य न सशय

21 Ś1 missing — ^{a}) D1 8 अथ (for अपि) B (except B8) Dn D5 शत शतसहस्राणि (B1 5 D5 °णां), D4 सहस्रमपि कल्याणि — ^{b}) D1 8 10 मत्त (for अद्य) — ^{c}) B2 D1 8 समागतान्, D7 9 समायात — ^{d}) D7 M1 4 5 तद् (for त्व) K प्रिय, D1 8 क्षम, Ca 0 8 क्षण (as in text) Dn1 भीरु त्व भीरु मा क्षण, D2 शुर मे चाद्य सगम

22 Ś1 missing — ^{a}) T M1.4 5 इत्युक्ता; G M2 8 इत्युक्तवा K2 सूते, B2 5 Dn1 मत्त, Dn2 D11 12 मूढ, G1 धूर्त (for सूत) — ^{b}) D4 वच (for पुन) — ^{c}) B, Dn1 चैषा (for तेषा) — After 22, B5 (which om 23^{a}–24^{b}) ins a passage given in App I (No 21), cf v l 24

23 Ś1 missing B5 om 23–24^{ab} — ^{b}) B2 °समाश्रिता — ^{c}) KD8 T2 G2 8 M4 5 Ca r किंचित्, T1 केचित् (for कचित्) K मनसा; B4 D6 वध्य तु, D8 वध्य ते, D5 7 वध्य हि, T1 विध्य तु, G8 वध्य त्वां Ca cites वध्य — ^{d}) K तत्र, T G तस्मात् (for तेन) M4 (sup lin) 5 जीवति M1 4 सूतज (M4 sup lin °ज), M5 कीचक

24 Ś1 missing B5 om 24^{ab} (cf v l 23) — ^{a}) G1 8 M8 तु, G2 सु (for स) — ^{b}) B (B5 om) D8 5–9 11 12 प्रा(D6 प्र)हसत् (for प्रहस्य) D1 (inf lin as in text) 9 विनिवृत्य च (for स्वनवत्तदा) D1 तत (for तदा) — A passage given in App I (No 21) is ins in B1–4 Dn D4–7 9–12 after 24^{ab}, in K2 D8 after 24, in B5 after 22, and thereafter D8 repeats 24^{cd} — ^{c}) B2 8 5 Dn D11 12 तिष्ठते Dn2 D7 9 10–12 स (for स्म) B1 D1 8 4 G1 च (D1 8 स) तिष्ठति (for तिष्ठति स्म) — ^{d}) D1 8 स (for च) B1 8 (m as in text) बुभूत्सति, B4 Cr चिकीर्षति; Crp बुभूर्षति, Cv rp (Dev) as in text. D5 7 9 अधर्मं विचिकीर्षति, D10 न च धर्मेनुभूषति, Ca as in text.

25 Ś1 missing — ^{a}) D2 8 मोहात्मा D2 8 मोह भावश्च, T1 G1 8 M पापकारी च; T2 G2 कामचारी च, — ^{b}) K °समन्वित , B (except B1) Dn D1.2 7 9m 11 12 कामयाण° (D1 °मार°), Ca as in text. — ^{c}) D4 दुर्विनीतश्च M1 सु (for च) — ^{c}) S हन्त्व (for हन्यात) K2 दर्शने भीमसेनाद्य, D7 म दर्शे हि मा नित्य; C8 as in text (cf Cv) — ^{f}) K2 D5 तच; B1 D1.8 Cr यथा, Dn D11 12 C8 यदि, D8 तदा (for तथा) Dn2 D11 12 हन्यात्, D1 8.8–7 G8 जह्यात्; M5 त्यज्यां, Cn 8.7 as in text. D6 स्व- (for च)

26 Ś1 missing — ^{a}) D1.8 एष यो; D2.8 स्वधर्मे, D4 T G M1.5 धर्मे प्र ; D6 अधर्मे, M2–4 धर्मे हि — ^{b}) B2 5 D5 6 8 T G2 अय, B1 D7 9 10 G1 M1 2 महा°, D4 सदा (for महान्) B2 1 D10 न सिध्यति, B1 D7 9 Ca नदिष्यते, D6 न दास्यते, D7 (inf lin) विनश्यति; D8 विशिष्यते, G1 भविष्यति — ^{c}) T2 G2 कांक्ष° (for रक्ष°) — ^{d}) D1 8 S (except M4) दारा, D4 दार (for भार्या) T G भवति च (for भविष्यति)

27 Ś1 missing — ^{a}) Some N MSS रक्षमाणायां — D1–8 om 27^{bc} — ^{c}) Some N MSS रक्षमाणायां — D4 M8 om 27^{cd} — N (Ś1 missing, D2 om line 2) ins after 27 (D4, which om 27^{cd}, after 27^{ab})

405* आत्मा हि जायते तस्या तेन जाया विदुर्बुधा ।
भर्ता तु भार्यया रक्ष्य कथ जायान्ममोदरे ।

[(L 1) D1.4 9 यस्मात्; D8 तस्मात (for तस्या) B2 आत्मा हि रक्षमाणायां (for prior half) D1 8 तस्मात् (for तेन) — (L. 2) K जायया (for भार्यया) D1.5 7 9 जायेत्, C8 जायात् (as above)]

28 Ś1 missing Dn1 om 28 — ^{a}) B5 T1 G1 Cn °धर्मश्च — ^{b}) B1 Dn2 D6 11 12 इति, B1 5 D5 मया, D2 8 च मे (for हि मे) B2 8 5 G1 श्रुत — ^{c}) D1 8 4 क्षत्रियाणा (D8 °यस्य) तथा धर्म — ^{d}) S दस्युनिबर्हणात्

तत्र चैव समक्षं वै भीमसेन महाबल ॥ २९
त्वया ह्यहं परित्राता तस्माद्घोराज्जटासुरात् ।
जयद्रथं तथैव त्वमजैषीर्भ्रातृभिः सह ॥ ३०
जहीममपि पापं त्वं योऽयं मामवमन्यते ।
कीचको राजवाल्लभ्याच्छोककृन्मम भारत ॥ ३१
तमेवं कामसंमत्तं भिन्धि कुम्भमिवाश्मनि ।
यो निमित्तमनर्थानां बहूनां मम भारत ॥ ३२
तं चेज्जीवन्तमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ।
विषमालोड्य पास्यामि मा कीचकवशं गमम् ।
श्रेयो हि मरणं मह्यं भीमसेन तवाग्रतः ॥ ३३
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा भीमस्योरः समाश्रिता ।
भीमश्च तां परिष्वज्य महत्सान्त्वं प्रयुज्य च ।
कीचकं मनसागच्छत्सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ ३४ C. 4 692 B. 4 21.51 K. 4 24 53

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

(M1 °विनिग्रहात्)

29 Ś1 missing — [b]) M कीचको नानुधावति (M1.2 °न्वधावत) — After 29[cd], T1 ins

406* तेषां मतिर्न स्थितिर्न पदेऽपि विपदे वसन् ।
तेषां मा मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ।
[=(var.) 4 15 15]

— [c]) D2 तत्र चापि, D7.8 तत्र चैव, S सर्वत्र च B1.2 D1.2.4.6 समक्ष च, D5 G2 °क्ष हि, D10 महाबाहो — [d]) D2.7.8 महाबल°

30 [a]) D5 पूर्वं, S चाहं (M1 एवाहं) (for ह्यहं) — [b]) S भीम तस्मात् (for तस्माद्घोरात्) D1.3 महा° (for जटा°) — [c]) K1 D1-4 जयद्रथात्

31 Ś1 missing — [a]) D2 inf lin इमं हत्, G2 त्वं भीम (for इममपि) K1 चापित्व (sic), B1.2 Dn D2 (inf lin) D1.11 S पापिष्ठं, D5 तं पापं (for पापं त्वं) — [b]) S त्वयां (for अयं). D1.2.4 यो मां त्वां चावमन्यते, D3 त्वं योऽयं नावमन्यते — [c]) D2 राजशाल्लभ्यात्, T G राजवल्लिभ्य (for राजवाल्लभ्यात्)

32 Ś1 missing — [a]) D1-4.8 S कीचक (for तमेव) B1 °सपद, D2.6.8.10 S °समद — [b]) D2 भित्वा, T1 छिंधि (for भिन्धि) D1 T2 अश्मना (for अश्मनि) D2 reads 32[cd] in marg — [c]) K1 यो मह्यो ह्यनर्थाणां — [d]) B1 सर्वेषां (for बहूनां) K अपि (for मम) K B2 पापकृत् (for भारत)

33 Ś1 missing — [d]) D2.8 °वशे S कीचको मा वशं नयेत. — [e]) T2 G2 परम (for मरणं) K1 D1 मे (K1 म)य, M1 मन्ये (for मह्यं)

34 Ś1 missing K B1.2 D1-4.8-10 T2 G2 M1 om. the ref. — [a]) K1 प्रक्रन्दत — [b]) Dn भीमस्योरः, D6 °रः; D3 °र°, Cc as in text. T G2 M1.3 भीमस्योरसि सश्रिता, G1.3 भीमसेनस्य सन्निधौ — [c]) B1 D1 T G2 तु (for च) — [d]) K B1 बहुमान्त्वं T G2 M2 नेत्रे सपरिमृज्य च — N (except K1 D1.2.4, Ś1 missing) ins. after 34[cd] (K3 D2.7-9, after 34

407* आश्वासयित्वा बहुशो भृशमार्तां सुमध्यमाम् ।
हेतुतत्त्वार्थसंयुक्तैर्वचोभिर्द्रुपदात्मजाम् ।
प्रमृज्य वदनं तस्याः पाणिनाश्रुसमाकुलम् ।
[(L. 1) B1 तामार्तां च सुदुःखिताम् (for posterior half) — (L. 2) D10 °संपन्नैः (for °संयुक्तैः) B1 तत्त्वार्थसहितैर्वाक्यैर्बहुभिर्द्रुपदात्मजा — (L. 3) D10 प्रगृह्य (for प्रमृज्य) D6 नयन (for वदनं) D6 बहुशो श्रमसमाकुलं (for posterior half)]

— K3 D7.8 ins after 34[cd] D2.8, after the above (407*) B Dn D2.6.10-12, after 34

408* उवाच चैनां दुःखार्तां भीमः क्रोधवशं गतः ।
[Dn D7.8.11.12 क्रोधसमन्वितः, D10 °समाकुलः]

— [e]) D2 गत्वा, T2 गच्छेत्, Cs as in text — [f]) B2 सुकर्णी, B1 Dn2 D11 G2 M सृ(M1.3 स्र)क्कणी, D1.8 सृक्विणी, D1-2.6.12 T2 सृक्किणी, Cs as in text. B2 T G1.2 परिलेलिहन्

Colophon om in D2.6 — *Sub-parvan* B Dn D1.6.10-12 M1.2.4.5 कीचकवध — *Adhy name* D1.8.9 दुःखकीर्तनं, D2 द्रौपदीदुःखकथन, D8 द्रौपदीवाक्य, G2 M2.4.5 द्रौपदीसमाश्वासन, M1.3 द्रौपद्याश्वासन — *Adhy no* (figures, words or both) B1 D6 20, D2 M2-5 22, D5.6 21, T G M1 23 — *S'loka no* D1 38, G1 53

२१

भीमसेन उवाच।
तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे।
अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सहबान्धवम्॥१
तस्याः प्रदोषे शर्वर्याः कुरुष्वानेन संगमम्।
दुःखं शोकं च निर्धूय याज्ञसेनि शुचिस्मिते॥२
यैषा नर्तनशाला वै मत्स्यराजेन कारिता।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम्॥३
तत्रास्ति शयनं भीरु दृढाङ्गं सुप्रतिष्ठितम्।
तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान्॥४
यथा च त्वां न पश्येयुः कुर्वाणां तेन संविदम्।
कुर्यास्तथा त्वं कल्याणि यथा संनिहितो भवेत्॥५
वैशंपायन उवाच।
तथा तौ कथयित्वा तु बाष्पमुत्सृज्य दुःखितौ।
रात्रिशेषं तदत्युग्रं धारयामासतुर्हृदा॥६
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय कीचकः।
गत्वा राजकुलायैव द्रौपदीमिदमब्रवीत्॥७
सभायां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाहनम्।
न चैवालभथास्त्राणमभिपन्ना बलीयसा॥८

21

[illegible] 1–21, the folios being [illegible]

1 ᵃ) D₁ तथा भीरु प्रभाषसे — ᶜ) S अद्य (M₁ तम्) [illegible] निहनिष्यामि (for सूदयि°) — ᵈ) [illegible] सह बान्धवैः; D₂ सह वापुभि.

2 ᵃ) [illegible] (for अस्याः) [illegible] — ᵇ) B D (except D₁ ₄) C₁ संगमः; T G₃ M₁ ₂ (sup. lin. as in text); C₂ संविदम्; G₁ ₂ [illegible]. C₃ संगमम् (as in text) — ᵈ) B₁ D₂ हि (for च)

3 [illegible] — ᵃ) D₁ ₃ यत्र (for यैषा) [illegible] — ᵇ) T₁ G₂ [illegible] — ᵈ) D₁ ₃ यथागृहं; D₂ यथा गृहं; S स्वं गृहं — After 3, [illegible] reads 17ᵃᵇ for the [illegible]

4 [illegible] — ᵈ) D₁ [illegible] — After 4, [illegible] ins.:

[illegible]

5 [illegible]
D₁ ₃ C₁ संगमम्, C₂ संविदं (as in text). — ᶜ) S तथा कुरुष्व कल्याणि — ᵈ) D₁ ₃ G₂ संनिहितो; D₁ ₃ T₂ G₃ M सं निहतो; C₃ as in text — After 5, T₁ ins.:

410* आगच्छ संगमं भीरु यथा मत्यों न बुध्यति।
कीचकस्य विनाशाय तथा कुरु नृपात्मजे।

6 After वैशं° उ°, D₂ ins.:

411* एष मां भीरु तत्स्त्री आमर्षयेत् महात्मने।
यथा तस्य परीप्सन्त्यो आजगाम स्ववेश्मनि।

— ᵃ) S (except T₁) तत्र (for तथा) K₂ B₃ तु (for तौ) B₁ च, D₂ तौ (for तु) — After 6ᵃᵇ, S ins.:

412* भीमेन च प्रतिज्ञाते कीचकस्य वधे तदा।
द्रौपदी च सुदेष्णायाः प्रविवेश पुनर्गृहम्।

— ᶜ) K₂ B₁ T₂ G₃ तदा; B₁ sm [illegible] M₁ ₃ तम्; B₂ D₂ [illegible] तथा (for तद्) S अत्यग्रम् (M₁ ₃ अत्यग्र) (for अत्युग्रं) — ᵈ) B₁ धार°; D₃ धार°; C₃ o धार° (as in text) [illegible] हृदि (for हृदा) S धारयामास वै हृदा (M₁ ₂ [illegible]) — After 6, D₂ ins. a passage given in App. I (No. 22)

7 ᵃ) D₂ तस्मिं (for तस्यां) S तस्यां रजन्यां व्युष्टायां — ᶜ) D₁ ₃ गत्वा (for गत्वा) G₁ ₃ राजकुलं प्राप्य; M₂ राजकुले चैव — ᵈ) M₂ पुनः (for इदम्)

8 Before 8, B₂ T₁ ins. कीचक (B₂ cont. उवाच) — ᵃ) T₁ G सदस(G₁ °स)ि; T₁ M₁ ₃ सभामध्ये; M₁ ₃ [illegible] (for सभायां) — ᵇ) K₃ हत्वा; Dn₁ D₁ हत्वा; D₂ हत्वा; C₃ आहत (as in text) S [illegible] (T₁ [illegible]) — ᶜ) Dn₁ D₁ ₃ transp. च and एव D₂

प्रवादेन हि मत्स्यानां राजा नाम्नायमुच्यते ।
अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनीपतिः ॥ ९
मा सुखं प्रतिपद्यस्व दासो भीरु भवामि ते ।
अह्नाय तव सुश्रोणि शतं निष्कान्ददाम्यहम् ॥ १०
दासीशतं च ते दद्यां दासानामपि चापरम् ।
रथं चाश्वतरीयुक्तमस्तु नौ भीरु संगमः ॥ ११

द्रौपद्युवाच ।

एकं मे समयं त्वद्य प्रतिपद्यस्व कीचक ।
न त्वां सखा वा भ्राता वा जानीयात्संगतं मया ॥ १२
अवबोधाद्धि भीतास्मि गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ।
एवं मे प्रतिजानीहि ततोऽहं वशगा तव ॥ १३

कीचक उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथा सुश्रोणि भाषसे ।
एको भद्रे गमिष्यामि शून्यमावसथं तव ॥ १४
समागमार्थं रम्भोरु त्वया मदनमोहितः ।
यथा त्वां नावभोत्स्यन्ति गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ १५

द्रौपद्युवाच ।

यदिदं नर्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ १६
तमिस्रे तत्र गच्छेथा गन्धर्वास्तन्न जानते । C. 4 710 B 4 22.17 K 4 23.22

D11. 12 आलभसे, D2 अलभयस्, D4 लभते (for अलभथास्) K न चैवात्त (K3 °पि) तया त्राण, S न क च (T1 G1. 3 M1 किंचित्, M4 5 कचित्) लभसे नाथ

9 [a]) K प्रोवाच नेह (for प्रवादेन हि) Cc r v cite प्रवादेन B4 Dn D2 10 M इह, D4 वै, D6 एव, D11. 12 च, T G तु (for हि) — [b]) D1. 3 4 राजा, Ca rp (Dev) नाम (for नाम्ना) Cr cites राजा नाम्ना, Cc r cite अयम् K1 राजो वै राजमर्हति, S अय राजेति चोच्यते — [cd]) D4 अत्र, G2 तु (for हि) T2 G2 मात्स्याना M transp मत्स्याना and राजा वै

10 [a]) K2 Dn D7 9 11. 12 मां (for मा) D1 दुःख (for सुख) D7 9 त्व प्रपद्यस्व (for प्रतिप°) — [b]) T मया (for दासो) D10 transp दासो and भीरु — After 10[ab], S ins

413* न ह्यहं त्वामृते भीरु चिरं जीवितुमुत्सहे ।

— [c]) K1 अह्नार्थं तव, Dn1 अद्धि हि भव; D4 अह्नाय तावत्, T1 G अहन्यहनि, T2 अहान्यहानि Ca c v cite अह्नाय — [d]) M1 2 शत (for शतं) Dn D11. 12 S (except M5) निष्क D1 2. 4 S (except M5) ते (for अहम्)

11 [a]) K D2 तेऽयास्तु, D4 दास्यामि (for ते दद्या) — [b]) B4 चायुत, M1. 5 तावता (for चापरम्) — [c]) T G2 3 M रथा and °युक्ता, G1 रथान् and °युक्तान् — [d]) D2 3 कुरु मे, D4 अस्तु ते, T G2 M सतु ते, G1. 3 दद्या (G3 °द्य) ते (for अस्तु नौ) Ca c cite नौ D2 3 सगम, S सगमे (for सगम) D1 अस्तु भीरु सुसगम — After 11, T1 ins

414* तुभ्यं दास्यामि सर्वाणि राजार्हाण्यपराणि च ।

12 S (except G1) सैरन्ध्री (for द्रौपद्यु°) — [a]) B Dn D2 5–12 एव, G3 M (except M4) एतत् (for एक) B4 मा (for मे) K सशय, B1 समये; S वचन, Ca समय (as in text) B3 स वै, B4 ह्यद्य, D1. 3. 4 S सत्य (for त्वद्य) — [b]) G1 मत्प्रदम्य च (for प्रतिपद्यस्व) — After 12[ab], D5 (marg) 10 ins

415* यदि त्वं खलु मयोगमिच्छस्यद्य मया सह ।
[D10 सूत (for खलु)]

— [c]) K1 D4 त्वा, B1 त्वे, S ते (for त्वा) — [d]) D2 3 3 S सगम (for सगत) D2 3 मम (for मया) — After 12, S ins

416* अनुबोधादनर्थः स्यादयशश्च महद्भवेत् ।

13 [a]) B2 D1–4 5 S अनुबोधाद्धि (G1 °त्तु), Dn D11 12 अनुप्रवादाद् — [b]) B2 मन° (for यश°) — [c]) S (except M2) एतत् (for एव) B4 त्व, D1 तु; D8 ते (for मे) — [d]) S (except G3) वशगाभव

14 After the ref., D4 om. 14–15 and the ref before 16 — [c]) S एकोहमागमिष्यामि (M °मेव यास्यामि)

15 D4 om 15 (cf v l. 14) — [a]) D1 °गमो हि, D8 °गमोस्तु (for °गमार्थं) — [b]) Dn1 त्वया मदविमोहित ; D6 S त्वया मदनदर्पित°, D7 9 त्वयाह मदमोहित° — [c]) K1 त्वा, B5 त (for त्वा) K D1. 3 नावबुध्यति (D1 °ते), B1 Dn D11. 12 नैव पश्येयु , B2 4 D2 5 7 9 10 नाव (D2 नाभि , D5 7 9 नैव)वेत्स्यति (D10 °से), S नाव (T2 G2 च न)बुध्येरन्, Ca नावभोत्स्यति (as in text), Cv °भोत्स्यते — K1 om. 15[d]–16[c], M5 om. 15[d]–17[a] — [d]) T G पतयस्तव (for सूर्य°)

16 =(var) 3 — K1 om. 16[abc] with the ref , D4 om. the ref , M5 om. 16 (cf. v. l 14, 15) — S

तत्र वीर पतितो भविष्यसि न संशयः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तमर्थं प्रतिजल्पन्त्याः कृष्णायाः कीचकेन ह ।
दिवसार्धं समभवन्मासेनैव समं नृप ॥ १८
कीचकोऽथ गृहं गत्वा भृशं हर्षपरिप्लुतः ।
सैरन्ध्रीरूपिणं मूढो मृत्युं तं नावबुध्यत ॥ १९
गन्धाभरणमाल्येषु व्यासक्तः स विशेषतः ।
अलंचकार सोऽऽत्मानं सत्वरः काममोहितः ॥ २०
तस्य तत्कुर्वतः कर्म कालो दीर्घ इवाभवत् ।
अनुचिन्तयतश्चापि तामेवायतलोचनाम् ॥ २१
आसीदभ्यधिका चास्य श्रीः श्रियं प्रमुमुक्षतः ।
निर्वाणकाले दीपस्य वर्तीमिव दिधक्षतः ॥ २२
कृतसंप्रत्ययस्तत्र कीचकः काममोहितः ।
नाजानाद्दिवसं यान्तं चिन्तयानः समागमम् ॥ २३

[illegible] (except G1 3) [illegible] — [6]) M3 [illegible]

ततस्तु द्रौपदी गत्वा तदा भीमं महानसे ।
उपातिष्ठत कल्याणी कौरव्यं पतिमन्तिकात् ॥ २४
तमुवाच सुकेशान्ता कीचकस्य मया कृतः ।
संगमो नर्तनागारे यथावोचः परंतप ॥ २५
शून्यं स नर्तनागारमागमिष्यति कीचकः ।
एको निशि महाबाहो कीचकं तं निषूदय ॥ २६
तं सूतपुत्रं कौन्तेय कीचकं मददर्पितम् ।
गत्वा त्वं नर्तनागारं निर्जीवं कुरु पाण्डव ॥ २७
दर्पाच्च सूतपुत्रोऽसौ गन्धर्वानवमन्यते ।
तं त्वं प्रहरतां श्रेष्ठ नडं नाग इवोद्धर ॥ २८
अश्रु दुःखाभिभूताया मम मार्जस्व भारत ।
आत्मनश्चैव भद्रं ते कुरु मानं कुलस्य च ॥ २९

भीमसेन उवाच ।

स्वागतं ते वरारोहे यन्मा वेदयसे प्रियम् ।
न ह्यस्य कंचिदिच्छामि सहायं वरवर्णिनि ॥ ३०
या मे प्रीतिस्त्वयाख्याता कीचकस्य समागमे ।
हत्वा हिडिम्बं सा प्रीतिर्ममासीद्वरवर्णिनि ॥ ३१
सत्यं भ्रातॄंश्च धर्मं च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ।
कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा ॥ ३२
तं गह्वरे प्रकाशे वा पोथयिष्यामि कीचकम् । C. 4.727 B. 4.22.33 K. 4.23.43

卐 Cr ध्यायमान ° नाम्यजानात्मसन्महि यात ध्यायन् (दे)।卐

24 B4 om 24 (cf v l. 23) — Before 24, S (except T2 M5) ins वैश° — b) D1 2.4 S भीमसेन महानसे — d) K2 D4 7 9 अतिके, Dn D11 12 अतिक, G1 अन्वगात् (for अन्तिकात्)

25 B4 om. 25a (cf. v l 23) — a) Ś1 स केशात (for सुकेशान्ता) — b) B4 D5 कीचकेन (for °कस्य) S कीचकस्य कृतो (G1 3 °स्याश्रुतो) मया — c) K D8 7 9 समयो, B3 D10 M1 2 4 5 सङ्केतो (for संगमो) — d) D1.3 तव वाक्यात्, D7 9 यथात्थ त्व (for यथावोच) S यथा चोक्त नरर्षभ — After 25, S ins

420* कालेन नियत यद्व कामेन च बलात्कृत ।

26 D1.3 read 27c–28b *before* 26 — a) G1 transp शून्य and स Ś1 K1 मे, D2 च, G3 तत् (for स) — b) S सूतज (for कीचक) — c) D2 एव (for एको) — d) M1–3 कीचकम् (for °क) D3 त्व (for त) Ś1 K B4 D2 M3–5 निसूदय, M2 निभेदय

27 For sequence of D1 3, cf v l. 26 — b) K M (except M5) °गर्वित (for °दर्पितम्) — c) Ś1 K1 B4 D2.9 G1.3 त, D3 तद्, D10 तु (for त्व) T2 M2 नर्तनागारे D1.3 शून्येस्मिन्नर्तनागारे — M om. 27d–28c — d) D9 पुनव (for पाण्डव)

28 For sequence of D1 3, cf. v l 26 M om 28abc (cf. v l. 27) — a) T G गर्वित (for दर्पाच्च) D4 अय (for असौ) — c) K1 D9 तद्, D1 2.4 T G2 स (for त) — D4 om 28d–29c — d) Ś1 (orig) नाग कदम्, (*sup lin*) हृदान्मूल्म्, K2 D10 नग नाग, B कद नाग, Dn D2 3 11.12 Cs हृदान्नागम्, D1.3 मत्तनागम्, S ना(T1 M न)ळ नाग (for नड नाग) Ca c cite कद M इवारज° (for इवोद्धर)

29 D4 om. 29abc (cf. v l 28) — a) S आ(T2 M1 अ)स्र (for अश्रु) — b) K1 T2 G2 M (except M2) अपमार्जस्व, B4 परिमा°, D1 3 G1.3 मम मार्जय, T1 अव मानस्य (for मम मार्जस्व) S पाडव (for भारत) Ś1 अय मार्जयसेनच — After 29ab, S ins

421* बाहुवीर्यानुरूप च दर्शयाद्य पराक्रमम् ।

30 After the ref., B2 4 D8 read 36ab (for the first time), repeating it in its proper place — a) D1.3 अस्तु सैरंध्रि, S सुकेशान्ते (for वरारोहे) — b) K2 B Dn D2 4–12 G1 2 Ca यन्मा, D8 M5 यन्मे B4 D2 7–9 S (except T2) Ca वेदयसि, D4 प्रेषयसि B4 D4 प्रिये — c) Ś1 B (except B3) Dn D5 11 12 अन्य, D6 7 9 10 M5 अह (for अस्य) D1 3 6 M2 किंचित्, D7 9 क्वचित् (for कचित्) — d) B3 Ca r साहाय्य

31 D6 10 (hapl) om 31 — a) D4 यास्ति (for या मे) B4 D1–4 ममा(D4 तवा)ख्याता — b) Ś1 K D1.3 कीचकेन (for °कस्य) — c) D1 3 हित्वा (for हत्वा) K1 हरिंव (sic), D1–4 हिडय S या (for सा) — d) S सा ममासीच्चुचिस्मिते

32 a) S पुत्राश् (for धर्मं) — b) K1 वपु° मन्ये (sic), Cr पुरस्कृत्य (as in text) Ś1 वदामि, S शपामि — c) D4 च, D8 हि, D10 त (for नि) — d) M2 4 केशव केशिन यथा — After 32, T G M1.3 ins

422* प्रसह्य सूदयिष्यामि केशव केशिन यथा ।
[M1 3 कीचक निहनिष्यामि (for prior half)]

33 a) B4 अधकारे प्रकाशे वा, S रहस्य वा प्रकाश वा Ca c v cite गह्वरे — b) D7 9 Cvp योध°, S सूद°; Ca v पोथ° (as in text) — After 33ab, S ins

C. 4 728 B. 4 22.33 K. 4 23.45 अथ चेदवभोत्स्यन्ति हंस्ये मत्स्यानपि ध्रुवम् ॥ ३३
ततो दुर्योधनं हत्वा प्रतिपत्स्ये वसुंधराम् ।
कामं मत्स्यमुपास्तां हि कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४

द्रौपद्युवाच ।

यथा न संत्यजेथास्त्वं सत्यं वै मत्कृते विभो ।
निगूढस्त्वं तथा वीर कीचकं विनिपातय ॥ ३५

भीमसेन उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
अदृश्यमानस्तस्याद्य तमस्विन्यामनिन्दिते ॥ ३६
नागो बिल्वमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः ।
अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ॥ ३७

वैशंपायन उवाच ।

भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ छन्न उपाविशत् ।
मृगं हरिरिवादृश्यः प्रत्याकाङ्क्षत्स कीचकम् ॥ ३८
कीचकश्चाप्यलंकृत्य यथाकाममुपाव्रजत् ।
तां वेलां नर्तनागारे पाञ्चालीसंगमाशया ॥ ३९

423* अहं भद्रे हनिष्यामि कीचकं मदनान्वितम् ।
यस्त्वां कामाभिभूतात्मा दुर्लभामभिमन्यते ।
[(L. 1) M2 वृत्रं देवेश्वरो यथा (for posterior half) — (L 2) G2 3 अवमन्यते (for अभिम°)]
— c) Ś1 B1.3–5 Dn D3 5 6 11 12 अथ चेदपि योत्स्यति, D2 3 अथ योत्स्यामि (D2 °त्स्यत) मत्स्यान्वै, D7 9 अथ योत्स्यति मत्स्यास्ते Ca cites भोत्स्यन्ति, Co योत्स्यन्ति, Cr अवभोत्स्यति (as in text) — d) Ś1 B4 Dn1 D1 3 हिंसे; B1–3.5 Dn2 D11 12 हिंस्ये (for हंस्ये) D2 3 निहनिष्यामि तान(D3 °न्य)पि — For 33^{cd}, S subst
424* अथ चेदनुबुध्यन्ति सूतपुत्रं मया हतम् ।
निर्मनुष्यं करिष्यामि मत्स्यानामिममालयम् ।
34 ab) D6 सुयोधनं (for दुर्यो°) D10 प्रतिलप्स्ये (for °पत्स्ये) For 34^{ab}, S subst
425* मया हतांश्चेन्मात्स्यांस्तु धार्तराष्ट्रोऽनुबुध्यति ।
दुर्योधनं ततो हत्वा सानुबन्धं सबान्धवम् ।
कुरूणामखिलं राज्यं प्रतिपत्स्यामि भामिनि ।
T G M2 cont.
426* नाहं शक्ष्येऽनुनयितुं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
— c) B2 D2 मत्स्यान् (for मत्स्यम्) D10 उपास्तो B4 वै, D4 7 9 तु (for हि). S कामं सत्यमुपासीत. — d) D1 3 कुरुराजो (for कुन्तीपुत्रो) G1 कुंतीपुत्र युधिष्ठिर — After 34, S ins
427* काममन्ये ह्युपासन्तु विनीता धर्मचारिणः ।
त्वां तु दुःखमिदं प्राप्तां नाहं शक्नोम्युपेक्षितुम् ।
निर्वृता भव पाञ्चालि कीचकस्य वधात्पुनः ।
35 After the ref, S ins
428* कीचकस्य वधं भीम यदि जानन्ति नागराः ।
त्वया कृतं महाबाहो यदि जीवितुमुत्सहे ।
— ab) D7 शुभ (inf lin सत्य as in text) B4 प्रभो (for विभो) T G कथं सत्याद्य नापेयाद्राजाय मत्कृते (G3 °द्राजा ममकृते) प्र(G1 3 वि)भो, M1–4 कथं सत्यमुपानीयाद्राजानं मत्कृते प्रभो; M5 कथं सत्यं न जह्याद्धि राजानं मत्कृते प्रभो. — M3 om 35^{cd} — c) T G2 3 निशि गूढ; G1 निगृह्णीस्त, M (M3 om) निगूढं त Ś1 B4 Dn D11 12 पार्थ D1 3 S (M3 om) भीम (for वीर) — d) K1 D1 तं निपातय, B Dn D2–12 तं निषू(or °सू)दय — After 35, T1 ins
429* अनुबुद्ध्येद्धि कौन्तेयो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पुनर्वनं व्रजेद्धीमाननुजैः परिवारितः ।
कश्च धर्मपरं श्रेष्ठमतिवर्तेत भारत ।
भीम भीतास्मि सर्वोधात्साधु मा चापलं कृथाः ।
— S ins after 35 (T1, after 429*)
430* यथा न कश्चिज्जानीते सूतपुत्रं त्वया हतम् ।
तथा कुरुष्व कौरव्य बलवच्छत्रुमर्दन ।
अदृश्यमानस्त्वं तस्य भिन्धि प्राणानरिंदम ।
Thereafter S ins an addl. colophon (*adhy. no* T G 24, M 23)
36 a) S तथा भद्रे क° — After 36^{ab}, K2 B Dn D5 6 7(marg) 8 10–12 ins
431* अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सहबान्धवम् ।
[Dn D11 12 सह बांधवैः, D7 8 हि सबांधवं]
— c) D1–3 अदृश्यमाणस् B1 2 5 Dn D8 11 12 अद्य (for अथ) — d) D4 तमिस्रेहम् (for तमस्विन्याम्) S तमिस्रायां सकुण्डलं
37 a) K बिलम् (for बिल्वम्) K आसाद्य, B4 क्रोधात्, D7(m as in text) 9 आकृष्य (for आक्रम्य). — b) B4 S तत् (for अहं) — After 37, T G2 ins.
432* मया यदुक्तं पाञ्चालि धर्मराजसुतं प्रति ।
कोपादृते किमन्यत्तु नानुवर्तेत को नृपम् ।
38 M5 om the ref — After the ref, D9 ins
433* धर्मप्रसादात्पवनात्मजस्तु
चकार रूपं परिवर्त्य बल्लवम् ।
भीमो महोग्रो बलकालदुर्मदः

मन्यमानः स संकेतमागारं प्राविशच्च तम् ।
प्रविश्य च स तद्वेश्म तमसा संवृतं महत् ॥ ४०
पूर्वागतं ततस्तत्र भीममप्रतिमौजसम् ।
एकान्तमास्थितं चैनमाससाद सुदुर्मतिः ॥ ४१
शयानं शयने तत्र मृत्युं सूतः परामृशत् ।
जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णाधर्षणजेन ह ॥ ४२
उपसंगम्य चैवैनं कीचकः काममोहितः ।
हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ४३
प्रापितं ते मया वित्तं बहुरूपमनन्तकम् ।
तत्सर्वं त्वां समुद्दिश्य सहसा समुपागतः ॥ ४४ C. 4 742 B. 4 22.45 K. 4. 22 12

स्थितो यथा हस्तिवधाय केसरी ।
— S ins after the ref. (M5, which om. the ref., ins after 37)

434* एवमुक्त्वा महाबाहुस्तत्र पाण्डवनन्दन ।
T2 G3 cont.

435* अर्धरात्रे तदोत्थाय सत्त्ववान्भीमविक्रम ।
T1 ins after 434* T2 G3, after 435*

436* अवदातेन मृदुना पटेनाच्छादितस्तदा ।
द्रौपदीं पृष्ट्वा कृष्णां यत्रास्मिन्नर्तनालय ।

— ^{a}) D2.7 9 भीमोपि, S स भीम (for भीमोऽथ) K1 भीमो मद्गत गत्वा — ^{b}) K2 छन्न, D5 गच्छन्, D8 छिन्न, Cc as in text. S तस्मिन्नाशयान् (for गत्वा छन्न) — ^{c}) S मृग सिंह इवाद्दृश्य (T2 इवोद्दिश्य, M इवादिश्य) Cc.5 cito हरि — ^{d}) K3 प्रत्याकाङ्क्षी स, B1-2.5 Dn D7 11.12 G1.3 °काङ्क्षत, B3 T2 M. °काङ्क्षन्स, D4 °काङ्क्षच, D6 °कांक्षश्च, T1 प्रत्याकाङ्क्षत्स D1.3 युद्धस्तत्र विनिश्चयन् — After 38, D1.2 (om. line 1) 2.4 ins

437* काङ्क्षमाणो वध तस्य कीचकस्य दुरात्मन ।
एतस्मिन्नन्तरे सूतस्तदा चास्तु गते रवौ ।

☞ 39^{ab}, 40, 41^{a} with the last word सुदुर्मति of 41, as also 42 and 43 are not collated from Ś1, the folios being stuck together

39 ^{a}) D1 2.4 आत्मानमप्यलंकृत्य, S कीचकस्तु शिर स्नातो (T G2 स्नात्वा) — ^{b}) B Dn1 D2 4 6 8 10 उपागमत्, Dn2 D11 12 उपागत, D1 अपाव्रजत्, D3 अनुव्रजत्, D5 अपाव्रजत् (for उपाव्र) D7 9 यथास्वमयमाव्रजत्, S निशायां समलंकृत — After 39^{ab}, S ins

438* संकेतमगमत्तूर्णं शून्यागारमपावृतम् ।
[G1.3 उपागत , M2 उपावृत (for अपावृतम्)]

— ^{c}) S तत्रै(M2.3 °से)व (for तां वेला) Ś1 B Dn D2 6 7-12 S नर्तनागार — ^{d}) K °समणागया, B1 °सगमे च्छया, D4 समसापन, S यदभापत (for सगमागया)

40 ^{a}) D2.6 तु (for स) S तां मन्यमान संकेते — ^{b}) D4 6 8 अगार B1 3 यत्, B2 4 6 Dn1 D1-2.6 7 9 10 तत् (for तम्) D5 चर (for च तम्) D6 8 प्रविवेश तत् (for प्राविशच्च तम्) S सैरंध्री(G2 °न्ध्या)काममोहित — ^{cd}) D6 सप्रविश्य च (for प्रविश्य च स) D2.8 ततो (for स तद्) D5 स च (by transp) S प्रविश्य (M1.3 ततस्तत्) नर्तनागार ततस्त (M1 2 प्रविश्य, M2.5 तत स, M4 तत्रैव) पुरुषाधम (T G2 पुरुषर्षभ)

41 ^{a}) D1.8 गत (for तत) D2 सूत (for तत्र) S भीमसेन (for ततस्तत्र) — ^{b}) D4 S इसम् (for भीमम्) — M5 om 41^{cd} S (M5 om.) reads 41^{cd} after 43^{ab} — ^{c}) D2 चैक, D6 हित्वा (for चैनम्) B Dn D5 11.12 एकान्तमास्थित चैन (B1.3.6 Dn1 D11.12 चैव), D1 2.4 एकांते भीमसेन त, S (M5 om.) एकांते भीमसामाद्य (G1 भीम समुपगम्यैन) — ^{d}) N (except K B1 D5-7) स दुर्मति S (M5 om.) कीचक कालचोदित (G1 अभ्यभाषत दुर्मति , G2 कीचक स दुरासवान्) — S (except G1 M5) ins after 41 K2 D4, after 42^{ab}

439* भीम समुपसंगम्य अभ्यभाषत दुर्मति ।
[T भीमसेन सुसंरब्ध, G3 भीम समुपसृत्य (for prior half) K2 D4 कीचक काममोहित (for posterior half)]

42 ^{a}) T1 G2 M1.4 5 त स , G1 तूर्णं, G3 तस्मिन्; M2 3 दिव्ये (for तत्र) — ^{b}) Dn D11 12 सूतपुत्र , D7 9 मृत्युभूत, S मृत्यु मूढ (G1 मूढ पार्श्व) (for मृत्यु सूत) K1 B3-5 परामृशत् — After 42^{ab}, K2 D4 ins 439*, while B5 ins

440* पतग पावक दीप्त सिंह क्षुद्रपशुर्यथा ।

— ^{c}) K जाज्वल्यमान कामेन — ^{d}) B1 3 D1.2 हि, B5 D4 T G च, D7 9 त (for ह) K कृष्णादर्शनजेन वै, M कृष्णाया धर्षणेन च

43 ^{a}) G2 °सहृत्य (for °सगम्य) B1 तत्रैन, D4 वै चैन, D7 9 चैन वै, G1 सोप्येन (for चैवैन) — ^{b}) G1.3 °चोदित (for °मोहित) — After 43^{ab}, S (M5 om.) reads 41^{cd} — M1 om 43^{cd} — ^{d}) T G2 च भारत (for अभ्यभाषत)

44 Before 44, D5 (marg) S (except M5) ins कीचक — ^{a}) D1.3 प्राप्त हि, D10 m कल्पित (इति वा पाठ), S प्रहित (for प्रापित) S मद्रे (for वित्त). — ^{b}) S बहुवित्त (G1 °द्रव्य) शुचिस्मिते — After 44^{ab},

[illegible] मम [illegible] स्त्रियः ।
सुरूपो दर्शनीयश्च नान्योऽस्ति त्वादृशः पुमान् ॥ ४५

भीमसेन उवाच ।

दिष्ट्या त्वं दर्शनीयोऽसि दिष्ट्यात्मानं प्रशंससि ।
ईदृशस्तु त्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्वो न कर्हिचित् ॥ ४६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।
समुद्यतं च कौन्तेयः प्रहस्य च नराधमम् ।
भीमो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु सुगन्धिषु ॥ ४७
स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिनां वरः ।
आक्षिप्य केशान्वेगेन बाह्वोर्जग्राह पाण्डवम् ॥ ४८
बाहुयुद्धं तयोरासीत्क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ।
वसन्ते वाशिताहेतोर्बलवद्गजयोरिव ॥ ४९
ईषदागलितं चापि क्रोधाच्चलपदं स्थितम् ।

कीचको बलवान्भीमं जानुभ्यामाक्षिपद्भुवि ॥ ५०
पातितो भुवि भीमस्तु कीचकेन बलीयसा ।
उत्पपाताथ वेगेन दण्डाहत इवोरगः ॥ ५१
स्पर्धया च बलोन्मत्तौ तावुभौ सूतपाण्डवौ ।
निशीथे पर्यकर्षेतां बलिनौ निशि निर्जने ॥ ५२
ततस्तद्भवनश्रेष्ठं प्राकम्पत मुहुर्मुहुः ।
बलवच्चापि संक्रुद्धावन्योन्यं तावगर्जताम् ॥ ५३
तलाभ्यां तु स भीमेन वक्षस्यभिहतो बली ।
कीचको रोषसंतप्तः पदान्न चलितः पदम् ॥ ५४
मुहूर्तं तु स तं वेगं सहित्वा भुवि दुःसहम् ।
बलादहीयत तदा सूतो भीमबलार्दितः ॥ ५५
तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः ।
वक्षस्यानीय वेगेन ममन्थैनं विचेतसम् ॥ ५६
क्रोधाविष्टो विनिःश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदरः ।
जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव तदा भृशम् ॥ ५७
गृहीत्वा कीचकं भीमो विरुराव महाबलः ।

C. 4 770
B. 4 22. 73
K. 4 23. 87

सुगन्धिषु) — After 47, S reads 58 (with v 1.) for the first time, repeating it in its proper place

48 [b]) D5 वल्गिना, Cr वल्गेन (as in text)

49 [c]) D5 वनाग्नि, T1 G1 वनति (for वसन्ते) N (except K1) T2 C5 वाशिताहेतो — [d]) B4 अन्ययो (for मल्लवद्). D5 7 9 वने मातङ्गयोरिव, S बलिनोर्नागयोरिव — After 49, N ins a passage given in App I (No 23), while T G ins

447* शार्दूलाविव गर्जन्तौ ताक्ष्यंनागाविवोद्धतौ ।
समवयस्कौ समक्रोधौ पतितौ भीमकीचकौ ।
गजाविव मदोन्मत्तौ गर्जन्तौ पतितौ क्षितौ ।
वृषभाविव वल्मीक मृद्नन्तौ समविक्रमौ ।

[For lines 3–4 G1 reads गर्जन्तौ पतितौ पश्चा वृषभाविव चोन्मदौ]

50 Ś1 is illegible from 50–58, the pages of the MS being stuck together — [a]) Dn D10–12 आक्रन्दित, D1.2.8.9 आलिंगित, Ca c rp (Cat) आगल्भित (as in text) B (except B3) हस्तात्, S (except G2) भीम (for चापि) — [b]) M1.2 कोपात् (for क्रोधात्) Dn D11.12 द्रुतपदं, D4 Ca चलपदे — [c]) D1.2 M2 3 बलवद् (for बलवान) — [d]) S पातयत् (for आक्षिपत्) D4 तत (for भुवि)

51 Ś1 missing — [a]) D4 भुवि वेगेन, D6 भुवि भीमोथ, S (except M1–3) भीमसेनस्तु — [b]) D4 वृकोदर (for बली°) — [c]) D6 अपि (for अथ) — [d]) N (Ś1 missing) दण्डपाणिरिवान्तक

52 Ś1 missing — [a]) K अपि, D2 तौ (for च) — [b]) S भीमकीचकौ (for सूत°) D8 उभौ पाण्डव कीचकौ — D2 om. 52[c]–54[b] — [c]) D4 S निःशब्दे, Cc निर्शथे (as in text) — [d]) Dn D11 12 निर्जने स्थले, D1 इव निर्जने, D4 बलिना वर्ग, D5.7 9 निर्जने गृहे (for निशि निर्जने) S अन्योन्यस्य विनिर्जये

53 Ś1 missing, D2 om. 53 (cf. v l. 52) — [a]) B1 Dn2 D1–6.10–12 भवन श्रेष्ठ — [b]) B2 पुन पुन , B4 D5 S तदा भृश (for मुहुर्मुहु°) — [c]) B3 बलवतौ च, D5 बलवतापि (for °वच्चापि) S तौ क्रोधवशमापन्नौ — [d]) Dn1 प्रति गर्जता, Dn3 D11 12 भुवि गर्जता; D8 तौ च गर्जितौ, D10 अभिगर्जतां, S अभिजघ्नतु°

54 Ś1 missing, D2 om. 54[ab] (cf. v 1 52) — [a]) D5 बाहुभ्या (for तलाभ्यां) K3 B (except B4) Dn D4–6 9 11.12 स तु भीमेन, D10 तु समीपेन, S भीमसेनेन (M1 3 °सेनस्य) — M1 om. from 54[b]–55[c] — [b]) Dn2 D11.12 प्रहतो, M3 अभिहते (for अभिहतो) T1 G2 भृश (for बली) — [c]) B4 D8 रोषसपन्न , D10 रोषसरब्ध , S (M1 om) रोषताम्राक्ष° — [d]) S न चचाल पदात्पद

55 Ś1 missing, M1 om. 55[abc] (cf. v 1 54) — [a]) Dn2 D11.12 तत्र सवेग; D4 स तु त वेगं, D7 9 त तया वेग, S (M1 om.) अशक्तस्सोढु (for तु स त वेग) — [b]) S (M1 om.) वेग तस्य महात्मन — [cd]) D4 ततो (for सूतो) S (M1 om. prior half) कीचको भीमसेनस्य पश्चात्पश्चादहीयत (M2–4 °त्तु हीयते).

56 Ś1 missing — [a]) D1.2.4 वक्षस्या(D4 °सा)हृत्य, C5 वक्षस्यानीय (as in text) — [d]) K B (except B4) Dn D4 11 12 समर्दन, S प्रममाथ (for ममन्थैन) Cr cites ममन्थ Dn2 D6 8 11.12 T1 G1 2 M1 विचेतन

57 Ś1 missing — [a]) D2 क्रोधाविष्ट, D3 कोपाविष्टो; D10 कोपाविष्ट D4 विनिष्पिष्य — [d]) S भृश तदा (by transp)

58 Ś1 missing — [a]) D2m भीमसेनस्तु (for कीचकं भीमो) — [b]) B1 Dn D9 11.12 S विरराज, B2 3 5 D4 5 Cv विरराम; D1.2.3 विननाद, D7 विचचार, Ca विरराम — [cd]) K1 गृहीत्वैव, Dn2 D11 12 Cnp °त्वा च. B (except B2) D7 9 °गज (for °मृग) S आमिषार्थे (G3 °र्थी; M1 °र्थं) गृहीत्वे(G1.2 M5 °त्वै)व शार्दूलो मृगयूथप

C 4 770 B 4 22 K 4 25 37

शार्दूलः पिशिताकाङ्क्षी गृहीत्वेव महामृगम् ॥ ५८
तस्य पादौ च पाणी च शिरो ग्रीवां च सर्वशः ।
काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक् ॥ ५९
तं संमथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम् ।
कृष्णायै दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥ ६०
उवाच च महातेजा द्रौपदीं पाण्डुनन्दनः ।
पश्यैनमेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथा कृतः ॥ ६१
तथा स कीचकं हत्वा गत्वा रोषस्य वै शमम् ।
आमन्त्र्य द्रौपदीं कृष्णां क्षिप्रमायान्महानसम् ॥ ६२
कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योषितां वरा ।
प्रहृष्टा गतसंतापा सभापालानुवाच ह ॥ ६३
कीचकोऽयं हतः शेते गन्धर्वैः पतिभिर्मम ।
परस्त्रीकामसंमत्तः समागच्छत पश्यत ॥ ६४
तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्तनागाररक्षिणः ।

(M1 4 *inf lin* °पोतक) — After 58, N ins a passage given in App I (No 24), while S ins

448* पुनश्चातियलस्तत्र कीचको यलदर्पित ।
व्यायच्छन्नेव दुर्धर्षं पाण्डवेन तरस्विना ।
मुष्टिना भीमसेनेन शिरस्यभिहतो भृशम् ।
कीचको वृत्तरक्ताक्षो गतासुरपतद्भुवि ।

[(L 3) M1 4 अभ्याहतो (for अभिहतो) — After line 3, T G2 ins a passage given in App I (No 25)]

59 a) B2 D8 8 M5 पाणी च पादौ च (by transp) — b) D2 8 कटि- (for शिरो) Ś1 शिरोग्रीवे, T G2 शिरश्चैव, G1 M1 शिरोग्रीव S सकुदलं (for च सर्वश) — c) K D4 7 काय (for काये) Ś1 काय च पेषयामास, Cr पादेन पीडयामास, Crp (Dev) पादाष्ठीलजंघानाय Cc cites पादाष्ठीलं — d) Ś1 पिनाकधृत्, K °भृत् S मद्दित्वांगानि सर्वश

60 a) B2 तमुन्मथित°; B1 S स त मथित° — b) Ś1 स्थित (for कृत) S मासपिंडमथा(T G2 °मिवा)करोत् — After 60ab, S ins

449* तत्राग्निं स्वयमुज्वाल्य दर्शयामास कीचकम् ।

— M5 om 60cd — c) Ś1 B (except B8) Dn1 D1 2 5 7 9 11 12 Cn कृष्णाया T G कृष्णा प्रोवाच भीमस्तु (T1 G2 3 °स्त्व) — d) S (M5 om) पश्येम (M1–4 पश्यैन) सुभ्रु कामुक

61 a) D2 4 7 8 स (for च) D8 महाबाहो, D10 महत्तेजा — b) Dn D7 11 12 योषिता वरा (for पाण्डु°) — After 61ab, D4 ins वैशंपायन उ° — c) K1 D1 8 इमम् (for एनम्) Ś1 K इह (for एहि) — d) D2 (*inf lin*) 8 कीचको (for कामुको) Ś1 हत (for कृत) S कामुकोय (T G2 कामक्रोध, M5 कामुक ते) कृतागस (T2 M5 °स) — After 61, N (except K D1 4 8; B2 om lines 4-7, D2 marg, D8 om line 7) ins the foll passage, of which T G ins at the same point lines 5-6 only

450* एवमुक्त्वा महाराज भीमो भीमपराक्रम ।
पादेन पीडयामास तस्य काय दुरात्मन ।
ततोऽग्निं तत्र प्रज्वाल्य दर्शयित्वा तु कीचकम् ।
पाञ्चालीं स तदा वीर इद प्रोवाच ता पुन. ।
प्रार्थयन्ति सुकेशान्ते ये त्वा शीलगुणान्विताम् । [5]
एवं ते भीरु वध्यन्ते कीचक शोभते यथा ।
तत्कृत्वा दुष्कर कर्म कृष्णाया· प्रियमुत्तमम् ।

[(L 1) B8 D5 °तेजा, D6 °बाहु (for °राज) — (L 2) B1 3.5 पादाष्ठीलजंघानाय, D6 पादेन घट्टयामास (for prior half) D7 9 महात्म(D7 °त्म)ना (for दुरात्मन·) — (L 3) Cf. 449* — (L 4) Ś1 B1.5 Dn D8 5 11 12 इद वचनमब्रवीत् (for posterior half) — (L. 5) D8 T G प्रार्थयते T G °समन्विता (for °गुणान्विताम्) — (L. 6) D2 3.6 Crp (Cat Dev) शोभने, Cr शोभते (as in text) T G एव स्वपति ते भीरु शेतेय कीचको यथा — After line 6, T ins

451* यस्त्वामभ्यहनद्भद्रे पदा भूमौ निपात्य च ।
एवमुक्त्वा महाबाहुर्गन्धर्वेण हत तदा ।
विज्ञापनार्थमन्वेषा विरराम महाहवात् ।

62 Before 62, K2 D2 (marg) T2 G M5 ins वैश° — a) D6 T2 च, G1 तु (for स) M8 transp हत्वा and गत्वा (in b) — b) D1.8 S निष्कृति (for वै शमम्) Cc cites शमम् — c) B1 भीम, D1.8 भूय; S पश्चात् (for कृष्णां) — d) G3 प्रायात् (for आयात्) — After 62, S (except M8) ins

452* स्नात्वानुलेपन कृत्वा ह्यापूर्य च मनोरथम् ।
सुखोपविष्ट शयने भीमो भीमपराक्रम ।
तत कृष्णा यदा मेने गत भीम महानसम् ।

[(L 1) G2 3 M (except M8) महा° (for मनो°)]

63 a) B1 D9 M2 पातयित्वा, G1 3 योधयित्वा· K1 transp घात° and तु T G1 3 M1–4 च, G2 अथ (for तु) — c) D6 S गतसंत्रासा· — d) G M2–4 सा (for ह)

64 c) B1 °कामसमूढ, Dn1 S °सतप्त (Dn1 T G2 °स); D8 °समत्त; D10 °कामुक मत्त — d) Ś1 B1 2 5 Dn D11.12 तत्रा°, B8 तमा°; B1 D5 10 तदा° (for समा°)

महस्रेव ममाजग्मुरादायोल्काः सहस्रशः ॥ ६५
ततो गत्वाथ तद्देशम् कीचकं विनिपातितम् ।
गतासुं ददृशुर्भूमौ रुधिरेण समुक्षितम् ॥ ६६
कास्य ग्रीवा क चरणौ क पाणी क शिरस्तथा ।
इति स्म तं परीक्षन्ते गन्धर्वेण हतं तदा ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्काले समागम्य सर्वे तत्रास्य बान्धवाः ।
रुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिवार्य समन्ततः ॥ १
सर्वे संहृष्टरोमाणः संत्रस्ताः प्रेक्ष्य कीचकम् ।
तथा सर्वाङ्गसंभुग्नं कूर्मं स्थल इवोद्धृतम् ॥ २
पोथितं भीमसेनेन तमिन्द्रेणेव दानवम् ।

C. 4 726
B. 4 22. 3
K. 4 22 3

G1.2 पश्यर्वन हत भुवि

65 Before 65, G M2 ins वैश° — ^{a}) D1.2 श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा) — ^{b}) In M2, the portion from 4 21 65^{c} to 4 22 25^{c} is lost on a missing fol — ^{c}) S (except M2.4, M8 missing) तदा° (for समा°) — ^{d}) S (M8 missing) दल्काना (M1 4 °श्चा°, M8 आ)दाय सर्वेन — After 65, T1 G3 M (M8 missing) ins

453* तस्यास्तु निनदं श्रुत्वा कीचकस्य सहोदरा ।
[G3 तस्य तद्विघन, M1.2 तत्र त निनद]

66 M8 missing, D2 om. 66^{ab} — ^{a}) B2 M3 च, D1-3 तु (for अथ) Dn2 D11.12 वेगेन (for तद्देशम्) T1 सर्वे चागम्य तद्देशम् — After 68, D2 (marg) ins.

454* नास्य ग्रीवा न चरणौ न पाणी न शिरस्तथा ।,
repeating thereafter 67^{cd} (v L निरीक्षते for परी°) On the other hand, B2 (om lines 2-3) 4 Dn2 D° 11.12 S (om. lines 2-3) ins after 66 D2, after 454*

455* पाणिपादविहीनं तु दृष्ट्वा ते व्यथिताभवन् ।
निरीक्षन्ति तत सर्वे पर विस्मयमागता ।
अमानुष कृत कर्म त दृष्ट्वा विनिपातितम् ।

[(L 1) S (M8 missing) पाणिपादशिरोहीन (for prior half) S (M8 missing) विस्मिताभवन् (T2 विस्मय गता) (for व्यथिताभवन्) — After line 1, B2.4 D2 (marg) 8 ins

456* ततो भय ययु शीघ्र सायुधा भरतर्षभ ।
सर्वेन हृष्टरोमाणो विस्मिता प्रेक्ष्य कीचकम् ।

(B2 D2 सर्वे for शीघ्र) — (L. 2) B1 निरीक्षत , Dn2 D11.12 निरीक्षत — (L. 3) D2 अहो कष्ट (for अमानुष)]

67 ^{b}) D1 2.4 बाहू (for पाणी) S क इक (for तथा) — ^{c}) T G2 3 M2 transp स्म and त K D1.2.4 परीप्सतो, B D6 8 10 निरीक्षते (for परीक्षन्ते) Dn2 D° 9 11.12 इति ता पर्यपृच्छत — ^{d}) B. D1.2.4 8 10 तथा (for तदा) D5 गधर्वैर्निहत तथा — After 67, K2 D1-4 7-8 ins

457* हतं हि दृष्ट्वा निशि मन्यनाथ
राज्ञो विराटस्य बलाभिमुख्या ।
कीलालमिश्र पिनितस पिण्ड
त मेनिरे दत्तमुपाधिदेव्या ।
[Cv explains lines 3-4]

Colophon is lost in M8 on a missing fol. — *Sub-parvan* All MSS. (M8 missing) कीचकवध — *Adhy name* M3 कीचकहनन — *Adhy no* (figures, words or both) S1 K1 B4 D8.10 21, D3 23, D. 11 22, T G M1 25, M2.4 . 24 — *S'loka no* G3 46

22

☞ In M8, 1-25^{c} are lost on a missing folio

1 K1 reads 2^{b-d} before 1 — ^{a}) D1-2.8 10 G3 M1.2 4 तत (for तस्मिन्) D2 काल, D10 कल्य (for काले) T G2 तत्काले तु (for तस्मिन्काले) B3 समाकम्य, D4 समागत्य — ^{b}) D1 2.4 ते तत्र (for तत्रास्य) — ^{d}) K1 सम तथा, D1 8 T2 G M1 2 4 उपतस्थिरे, T1 M5 अभित स्थिता (for समन्तत)

2 T1 om 2-8 — ^{a}) B1 सत्रस्तमनस , D2 (m as in text) संत्रस्तमनस (for सहृष्टरोमाण) — ^{b}) B1 D2 (m as in text) सतसा (for सत्रस्ता) K1 विस्मिता व्याकुला-स्तथा — ^{c}) D1 M1 तत° (for तथा) S1 K B Dn D5 7 9 11.12 सर्वाङ्गसर्वांग, D1-4 6 8 10 T2 G2 3 M1 5 सर्वांगमभग्न, G1 सर्वांगसल्भग्न, text as in M1 2 1 — ^{d}) K2 D1.2 8 10 M5 कूर्म(D9 10 M5 °मे)न्यलमिव, D3 कूर्मजाल-

C 4 705 B 4 23.3 K 4 27 4 संस्कारयितुमिच्छन्तो बहिर्नेतुं प्रचक्रमुः ॥ ३
ददृशुस्ते ततः कृष्णां सूतपुत्राः समागताः ।
अदूरादनवद्याङ्गीं स्तम्भमालिङ्ग्य तिष्ठतीम् ॥ ४
समवेतेषु सूतेषु तानुवाचोपकीचकः ।
हन्यतां शीघ्रमसती यत्कृते कीचको हतः ॥ ५
अथवा नेह हन्तव्या दह्यतां कामिना सह ।
मृतस्यापि प्रियं कार्यं सूतपुत्रस्य सर्वथा ॥ ६
ततो विराटमूचुस्ते कीचकोऽस्याः कृते हतः ।
सहाद्यानेन दह्येत तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ७
पराक्रमं तु सूतानां मत्वा राजान्वमोदत ।
सैरन्ध्र्याः सूतपुत्रेण सह दाहं विशां पते ॥ ८
तां समासाद्य वित्रस्तां कृष्णां कमललोचनाम् ।
मोमुह्यमानां ते तत्र जगृहुः कीचका भृशम् ॥ ९
ततस्तु तां समारोप्य निबध्य च सुमध्यमाम् ।

मिव Ś1 K2 उद्धृत (for उद्धृतम्) K1 कूर्मं स्थलगत तथा

3 T1 om 3 (cf v 1 2) — a) D8 प्रोज्झित, D10 पातित, T2 G2 M (M8 missing) त हत, G1 3 हत स; Ca.rp (Dev) प्रोक्षित, Cr पोथित (as in text) D8 (corrupt) पीप्पित भीम (for भीमसेनेन) — b) S (T1 om, M8 missing) महेन्द्रेण (for तमिन्द्रेण) D8 10 च (for इव) M1 द्वापर (for दानवम्) — After 3^{ab}, S (T1 om, M8 missing) ins

458* कीचक बलसमत्त दुर्धर्षं येन केनचित् ।
गन्धर्वेण हत श्रुत्वा कीचक पुरुषर्षभम् ।
[(L 2) G8 पुरुषाधम (for पुरुषर्षभम्).]

4 T1 om 4 (cf. v 1 2) — a) Ś1 K1 B2 D5 तदा; K2 तथा (for ततः) S (T1 om., M8 missing) अपश्यस्तथ ते कृष्णां — c) B1 D11.12 ins च before अनवद्याङ्गीं — d) Ś1 आश्रित्य, K आलब्य (for आलिङ्ग्य)

5 T1 om 5 (cf. v. 1 2) — a) G2 समुपेतेषु (for समवे°) Dn D11.12 G8 M1.2 सर्वेषु (for सूतेषु) K2 समवेक्ष्य तदा सर्वे; D1 3 4 8 समवेक्ष्यैव ते सर्वे, D7 9 समवेतास्तदा सर्वे — b) Ś1 तम् (for तान्) K1 एक- (for उप) K2 B D (except D2) तामू(B2 D5 तत्रो)चुरुप(K2 °स्तेष)कीचका — After 5^{ab}, T2 G ins

459* हसन्निव तदामर्षाद्निर्दहन्निव चक्षुषा ।

— Before 5^{cd}, M4 ins उपकीचक — c) K D (except D5 11 12) G1 2 असतीं (reading originally, perhaps, हन्म ता for our हन्यता) — d) D2 3 यस्यार्थे (for यत्कृते)

6 T1 om 6 (cf. v 1 2) — a) Ś1 B1.2 5 Dn2 D11.12 नैव, Dn1 वै न, D7 9 इय न, M (M8 missing) एषा न (for नेह) D6 सहाद्यानेन हतव्या — b) Ś1 दह्यता सह कामिना — After 6, S (T1 om, M8 missing) ins

460* इय हि दुष्टचारित्रा मम भ्रातुरमित्रिणी ।
यत्कृते मरण प्राप्तो नेय जीवितुमर्हति ।
सहैव दह्यता सूता आपृच्छय च जनाधिपम् ।
हतस्यापि हि गन्धर्वैः कीचकस्य प्रिय भवेत् ।

[(L. 2) G8 व्यसनं (for मरण) — (L 3) T2 G M1 4 5 आपृच्छत (G8 °थ) (for आपृच्छय च)]

7 T1 om 7 (cf v 1. 2) — c) Ś1 B1 2 5 Dn D2 4 7–9 11 12 सहानेनाद्य (D2 3 °न तु); B3 D5 सहानयैव, B4 D10 सहैवा(D10 °पा)नेन (for सहाद्यानेन) D7 9 दाह्येषा (for दह्येत) — d) K D1 3.4 ताम् (for तद्) D10 अनुज्ञातु त्वमर्हसि — For 7, S (T1 om., M8 missing) subst

461* वैशपायन ।
ततो विराटमागम्य सूताः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ।
सूता ।
कीचकोऽय हत शेते गन्धर्वै कामरूपिभिः ।
सैरन्ध्र्या घातितो रात्रौ त दहेम सहानया ।
मानिता हि त्वया राजंस्तदनुज्ञातुमर्हसि ।

[(L 4) T2 G स (for हि). M (M8 missing) वीर (for राजन्)]

8 T1 om 8 (cf. v 1 2) Before 8, S (T1 om) ins. वैश°. — a) K4 त, D1.3 6 च (for तु) — b) D1.3 तथ, T2 G2 3 M (M8 missing) ज्ञात्वा (for मत्वा) D1 3 अन्वमोदयत्, D6 अनुमोदते; T2 G2 3 M4 अन्वमन्यत, G1 अन्वपद्यत; M1 अनुमन्यत, M2 अवमन्यत — c) Ś1 K D1–4 8 प्रेक्ष्य(K D2 °क्ष, D4 °क्ष्य)माणाया (for सूत°) — d) T2 सह दग्धु (for सह दाह). B1 D4 11.12 विशा पति, T2 G2 3 M (M8 missing) जनाधिप (M4 5 °प)

9 D9 om 9 For S see v 1. 10 — a) B4 D5 समादाय (for °साद्य) — b) D5 कन्या (for कृष्णा) — c) Ś1 K समुह्यमानां; D2 3 रोरूयमाणा (D2 °णास्), Co मोमुह्यमानां (as in text) B2 4 D1 3–5 तां (for ते) — d) K बलात् (for भृशम्)

10 For S see below — a) D1 तु ते; D10 तां च (for तु ता) — b) B3 निबध्य तनुमध्यमां — c) Ś1 K1 D10 जह्रुर् (for जग्मुर्) B4 उत्पद्य, D1.3 उद्दिश्य, D6 उद्गम्य, Co उद्यम्य (as in text) D2 ते वै तदा (for उद्यम्य ते). — d) K D4 श्मशानाभिमुखास् (for °नम

जग्मुरुद्यम्य ते सर्वे श्मशानमभितस्तदा ॥ १० ॥
ह्रियमाणा तु सा राजन्सूतपुत्रैरनिन्दिता ।
आक्रोशन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ॥ ११ ॥

द्रौपद्युवाच ।

जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १२ ॥
येषां ज्यातलनिर्घोषो विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
व्यश्रूयत महायुद्धे भीमघोषस्तरस्विनाम् ॥ १३ ॥
रथघोषश्च बलवान्गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ।
ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्यास्ताः कृपणा वाचः कृष्णायाः परिदेविताः ।
श्रुत्वैवाभ्यपतद्भीमः शयनादविचारयन् ॥ १५ ॥

भीमसेन उवाच ।

अहं शृणोमि ते वाचं त्वया सैरन्ध्रि भाषिताम् ।
तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो न भयं भीरु विद्यते ॥ १६ ॥ C. 4 609 B. 4 23. 15 K. 4 27 25

मितस्) B2 D8 12 तया (for तदा)

☞ For 9–10, S (M3 missing) subst

462* ततस्ते समनुज्ञाता सर्वे तत्राथ बान्धवा ।
रुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिवार्याभितः स्थिता ।
आरोप्य कृष्णामथ कीचकेन
नियम्य केशेषु च पादयोश्च ।
ते चापि सूता वचनैरवोचः [5]
क्रुद्धिष्य कृष्णामभिवीक्ष्य चैनाम् ।
यस्याः कृतेऽद्य निहतो महात्मा
तस्माद्धि सा कीचकमार्गगास्तु ।
अनार्यमर्दन च कीचकेन
गतामुना सुन्दरी स्वर्गलोकम् । [10]
वैशंपायनः ।
सार्धेव कृष्णा शयने निबद्धा
मनस्विनी चैव यशस्विनी च ।
विलप्यमाना विवशा हि दुष्टैः
स्त्रैव पर्यङ्कवरे शुभाङ्गी ।

[(L. 2) T2 M2 परिवार्योपतस्थिरे (for posterior half) — (L. 9) G2 M (M3 missing) महार्यमना (for च कीचकेन) — (L 10) G3 M (M3 missing) कीचकेन (for स्वर्गलोकम्)]

11 Before 11, K2 ins वैशं उ॰ — a) D8 च, T G2 M (M3 missing) अथ (for तु) D1.2 4 सा तत्र, S (M3 missing) सुश्रोणि (for सा राजन्) — c) B1 आक्रोशन D8 मोक्षम् (for नाथम्) — d) Ś1 K1 2 B4 D- 2 10 तदा (for कृष्णा) — After 11, T ins

463* मृतेन सह यद्दाङ्गी निराशा जीविते तदा ।
श्मशानाभिमुखं नीता करेणुरिव रौति सा ।

☞ Ś1 missing from 4 22 12 up to 4 25 10

12 12ab = 4 5 30ab — a) S (M3 missing) जयेशो (for जयन्तो) — b) D1–3 जयसेनो, D7 जयावह D4 बृहद्बलः — c) K1 ये ते, K2 एते (for ते मे) D1.2.4 विश्रृण्वन्तु (for विजानन्तु) — d) T2 हरति (for नयन्ति) — After 12, T G2 M1.4 ins

464* येषा दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोष श्रूयते महान् ।, repeating thereafter 12cd

13 B3 (hapl) om. 13–14 and the ref. before 15 D10 repeats 13–14 thrice (with corrupt v L) — a) B1 ज्याघातनिर्घोषो — b) G M4 5 विस्फूर्जितम् — c) K2 S (M3 missing) अश्रूयत S (except G3, M3 missing) महास्त्रु (G1 महद्यु)द्धे

14 B3 om. 14 (cf. v 1 13), D4 G (? hapl) om. 14ab — b) B (B3 om.) Dn D7 9 11.12 T1 तरस्विनां, D5 महौजसा (for यश॰) — c) D1 3 विश्रृण्वन्तु, G3 विजानति — After 14, S (except M2, M3 missing) ins

465* येषा वीर्यसमतुल्य तु शक्रस्येव बल यदा ।
राजसिंहा इहाद्यापि मा जानन्तु सुदुःखिताम् ।

[(L. 1) T येषा तु (T2 हि) वीर्यसमतुल (for prior half) G3 बलीयस (for बल यदा)]

15 B3 S (except T1) om the ref. — a) D1 3 4 एव सु (D4 स), S (M3 missing) इत्यस्या (for तस्यास्ता) — b) D8 T1 G2 द्रौपद्या , G3 कृष्णया (for कृष्णाया) B1 Dn D10–12 G3 परिदेवित — c) B Dn D7 8 11.12 अभ्यापतद् (B4 अभ्यद्रवद्), S (M3 missing) अभ्युत्थितो D2 श्रुत्वोत्तस्थौ तदा भीम — d) K अवधारयन् (for अविचारयन्)

16 D1 om. 16 (with the ref.) D3 G1.3 M (M3 missing) om. the ref B1–3 D1 5 9 T G2 भीम (for भीमसेन) — ab) N (except K B1 D5–7) भाषित S (M3 missing) अहं सैरन्ध्रि ते वाच॰ (G3 M5 ॰च) शृणोमि तव (T G2 परि , M1 मयि) भाषिता (T2 G3 M2 ॰त) — d) S (M3 missing) जातु (for भीरु) B (except B1) Dn D8 10–12 भय भीरु न विद्यते, D3.4 न भय विद्यते

C 4.809
B 4.23.17
K 4.27.20

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा स महाबाहुर्विजजृम्भे जिघांसया ।
ततः स व्यायतं कृत्वा वेषं विपरिवर्त्य च ।
अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य निर्जगाम बहिस्तदा ॥ १७
स भीमसेनः प्राकारादारुज्य तरसा द्रुमम् ।
श्मशानाभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचका गताः ॥ १८
स तं वृक्षं दशव्यामं सस्कन्धविटपं बली ।
प्रगृह्याभ्यद्रवत्सूतान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ १९
ऊरुवेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकाः ।
भूमौ निपतिता वृक्षाः संघशस्तत्र शेरते ॥ २०
तं सिंहमिव संक्रुद्धं दृष्ट्वा गन्धर्वमागतम् ।
वित्रेसुः सर्वतः सूता विषादभयकम्पिताः ॥ २१
तमन्तकमिवायान्तं गन्धर्वं प्रेक्ष्य ते तदा ।
दिधक्षन्तस्तदा ज्येष्ठं भ्रातरं ह्युपकीचकाः ।
परस्परमथोचुस्ते विषादभयकम्पिताः ॥ २२
गन्धर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपम् ।

क्वचित — After 16, D8 ins an additional colophon

17 D8 M1 8 om the ref — b) K2 D1 10 विजिजृभे, D2 विजृभित, D7 9 G2 व्यजृभत, T1 G1 विजृभेन (G1 °त), Ca 0 as in text — c) Dn1 सव्यायत (analysis of Cv points to an original सव्यायति), T1 G3 स व्यावृत; T2 G2 सोप्यायत, Ca सव्यायन, Cc ap सव्यायत, Cap स व्यायत (as in text) ❀Cr· [स]व्यायत वाम २ [स]व्यायन दक्षिण(दे)।❀ Cc cites व्यायत (cf Cs) S (M8 missing) बध्वा (for कृत्वा) K तस्मात्साध्वायत कृत्वा, D1 8 स व्यायत वपु· कृत्वा — d) S (M8 missing) वस्त्र च परिवेष्य च — e) D2 6 8 वि(D6 अभि)निष्क्रम्य, Ca अभ्यवस्कन्द्य (as in text) Cc cites अवस्कन्द्य

18 S om 18^{ab} — a) B3 4 D5–7 9 प्राकारम् (for प्राकाराद्) — b) K1 आसज्य, K2 आदाय, B Dn D2 5–7 9–12 Cr 8 आरुह्य; D1 8 उत्पाट्य, Ca 0 v rp (Dev) as in text B2 D5 सहसा, Cv तरसा (as in text) B (except B5) D5–7 9 ·द्रवत्; D2 5 द्रुत (for द्रुमम्) D3 8 अधिरुह्य (D8 अविभज्य) महाद्रुम — d) T G M8 यतंम्ने (for यत्र ते) — After 18, B Dn (Dn2 om lines 1–2) D2 (marg) 4 (om lines 3 4) 5 (om line 1) 6 7 9–12 (D11 12 om lines 1–2) S (om line 1, M3 missing) ins

466* स लङ्घयित्वा प्राकार नि सृत्य च पुरोत्तमात् ।
जवेनोत्पतितो भीम सूतानामग्रतस्तदा ।
चितासमीपे गत्वा स तत्रापश्यद्वनस्पतिम् ।
तालमात्र महास्कन्धमूर्ध्वंशुष्क विशां पते ।
त नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च । [5]
स्कन्धमारोपयामास दशव्याम परतप ।

[(L 2) B Dn1 D2 4 5 7 9 पतितो, D6 आपतितो (for उत्पतितो) — (L 3) D6 10 S (M3 missing) °समीप (for °समीपे) S (M8 missing) तु (for स) and महायल· (for वनस्पतिम्) — (L 4) B Dn D11 12 मूर्ध°, D2 5 7 9 10 अर्ध° (for ऊर्ध्वं°) S (M8 missing) वनस्पतिं (for विशां पते) — (L 5) B4 D2 4 T G2 3 उपाक्रम्य, Cr as in text B3 परिरज्य, G1 3 M1 परिगृह्य (for परिरभ्य) — (L 6) D2 सप्त°, D7m शत° (for दश°) S (M3 missing) वृक्षमुत्पाटयामास भीमो भीमपराक्रम·]

19 a) S (M8 missing) ततो (M1 त तु) (for स त) — b) D1 8 9 सुस्कध° (for सस्कन्ध°) S (M3 missing) निष्पत्रमकरोत्तदा — After 19^{ab}, S (M3 missing) ins

467* त महाकायमुद्यम्य भ्रामयित्वा च वेगित· ।
[M4 उत्पाट्य (for उद्यम्य) G3 M1 वेगत (for वेगित·)]

— c) S (except G2, M3 missing) अभ्यपतत् (T2 अपातयत्, M4 अभ्यगमत्; M5 प्राद्रवत) (for अभ्यद्रवत्)

20 a) D4 ते भग्ना, G1 तस्यास्य (for तस्याथ) — c) B4 Dn1 निपातिता (for निप°) — d) Dn2 D11 12 सहतास्, D7 शतशस्; S (M3 missing) स(T3 सु·, G1 ते)भग्नास् (for संघशस्)

21 a) D6 ते (for त) D9 क्रुद्ध तं, M1 सभम्र (for सक्रुद्ध) — b) D2 गधर्वं प्रेक्ष्य ते तदा — c) D8 दुद्रुवु (for वित्रेसु·) B4 Dn1 D5 G3 M1 2 सर्वशा (for सर्वत) — d) = 22^{f} B1 3 °कर्पिता, D1 3 4 °मोहिता·, S (M8 missing) °पीडिता

22 B1 2 5 Dn1 D10 M2 (? hapl) om 22, M1 om 22^{ab} — a) D2 3 T G M4 5 क्रुद्ध (for आयान्त) — b) D2 दृष्ट्वा गधर्वमागत, D4 दृष्ट्वा भीमपराक्रम; T G M4 5 गधर्वभयशकिता — c) B3 D5 6 T G M1 4 5 तथा (for तदा) D8 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) — d) D2 3 कीचक तदा, T1 G2 3 M1 4 5 चोपकीचका, T2 G1 चापि की° — f) = 21^{d} B4 क उपायो भवेदिति; D1 3 4 8 गधर्वभयशकिता, D2 पश्य पश्यत कीचका·, D7 °शकिता, S (except M2, M3 missing) °मोहिता (M5 °पीडिता)

23 After 23^{ab}, S (M3 missing) ins

सैरन्ध्री मुच्यतां शीघ्रं महन्नो भयमागतम् ॥ २३
ते तु दृष्ट्वा तमाविद्धं भीमसेनेन पादपम् ।
विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ २४
द्रवतस्तांस्तु संप्रेक्ष्य स वज्री दानवानिव ।
शतं पञ्चाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २५
तत आश्वासयत्कृष्णां प्रविमुच्य विशां पते ।
उवाच च महाबाहुः पाञ्चालीं तत्र द्रौपदीम् ।
अश्रुपूर्णमुखीं दीनां दुर्धर्षः स वृकोदरः ॥ २६
एवं ते भीरु वध्यन्ते ये त्वां क्लिश्यन्त्यनागसम् ।
प्रेहि त्वं नगरं कृष्णे न भयं विद्यते तव ।
अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसम् ॥ २७
पञ्चाधिकं शतं तच्च निहतं तत्र भारत । C. 4 825 B 4 23 32 K. 4 27 61

468* प्रवृद्धा सुमहाभागा गन्धर्वा सूर्यवर्चस ।
— d) Dn D1- 11.12 यतो, D3 महान् (for महत्) S (M3 missing) transp महत् and भय B (except B1) D8 वो (for नो) D1 3 भय आगत

24 Before 24, S (M3 missing) ins वैश° — a) B2 Dn1 D7-9 M2 तदाविद्ध, B1 5 तथाविद्ध, D1-3.10 समाविद्ध — c) K आविध्यन्, D10 आमुच्य, Cs विमुच्य (as in text) D1 3 4 तूर्णं, S (M3 missing) ग्रस्ता (for तत्र) — After 24, T G2 (which both om. 25ab) ins

469* अथ भीम समुत्पत्य द्रवतां पुरतोऽपतत् ।
ते तं दृष्ट्वा भयोद्विग्ना निश्चेष्टा समवस्थिता ।
दृष्ट्वा तान्शतसंख्यानान्स वज्री दानवानिव ।
एकेनैव प्रहारेण दश सप्त च विंशति ।
त्रिंशच्चत्वारिपञ्चाशज्जघान स वृकोदरः ।

[(L. 1) G2 समुत्लुत्य (for °त्पत्य) T1 -भवत् (for ऽपतत्) — (L. 3) T2 शतसंख्याकान् — (L 5) T1 अष्टादश च (for त्रिंशच्चत्वारि)]

25 T G2 om. 25ab — a) D5 स, G1 3 M1.4 5 च (for तु) M2 समालक्ष्य (for तु संप्रेक्ष्य) — b) M2 वृत्रहा (for स वज्री) B1 दानवानिव वासव. — M3 resumes from 25d — After 25, K2 B1 4 5 Dn D-(marg) 6 11.12 ins

470* वृक्षेणैवेन राजेन्द्र प्रभञ्जनसुतो बली ।,
while S ins

471* वायुवेगसम श्रीमान्सर्वान्सूतानपोथत ।
तान्निहत्य महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।

[(L 2) T G2 तान्निहत्य महान्भीम शत पञ्च च कीचकान्]

26 a) D6 ततश्चाश्वासयत्, S (by transp) आश्वासयत् (M- °यन्) ततः (G1.3 तदा) — b) K विमुच्यैव, B1 2.5 Dn2 D11.12 स विमुच्य, B1 D6 10 प्रतिमुच्य, Dn1 सविमुच्य S प्रतिमुच्य च बन्धनात् — c) D3 --9 स (for च) T G2 उवाच श्लक्ष्णया वाचा — d) B2.4 5 D5 पाण्डुनन्दनः, D1 3 4 रहसि (D4 रहिते) त(D1 स)दा, S भरतर्षभ (T2 जनमेजय) (for तत्र द्रौपदीम्) — e) D1 दृष्ट्वा, D7 9 देवीं, T1 G M2.4 भीता (for दीना) — f) G1.3 M उद्धरन् (for दुर्धर्ष) T G2 केशग्रहणवेपिता — After 26, T G2 ins a passage given in App I (No 26)

27 b) B3 D2 5 (m as in text) G1.3 M हिंसति, D5 10 हिंस्यति, T G2 कासति (for क्लिश्यन्ति) D2 अनिंदिते, S मानवा (for अनागसम्) — c) D8 6 प्रेहि, S गच्छ, Cc as in text D1-3 8 भद्रे (for कृष्णे) — After 27cd, D7 (marg) S ins

472* अन्येन त्व पथा शीघ्र सुदेष्णाया निवेशनम् ।
— e) D5 9 अज्ञातोह, G1 अनेनाह (for अन्येनाह) Cc r cite अन्येन (as in text) — f) D1 2 4 महानसे (for °नसम्) — K subst for 27cdef D1-4.5 (marg) 7-9 ins after (the interpolated) वैश° उ° of 28 (cf v l. 28)

473* इत्युक्ता भीमसेनेन अदृश्या सा च तत्क्षणात् ।
अपसर्पत सा कश्चित्पश्येदित्यभिशङ्कया ।

[(L 1) K1 इत्युक्त्वा स च तत्रान्यैरदृष्ट स च तत्क्षणात्]
— After 27, S ins

474* यथा नौ नावबुध्येरन्नत्रावेव व्यवस्थितौ ।
वैशंपायन ।
सागच्छन्नगर कृष्णा भीमेनाश्वासिता सती ।
कृतकृत्या सुदेष्णाया भवन शुभलक्षणा ।
शचीव नहुषे शस्ते प्रविवेश त्रिविष्टपम् ।
भीमोऽप्यमितवीर्यस्तु बलवानरिमर्दन । [5]
सर्वांस्तान्कीचकान्हत्वा तत्र धर्मात्मजानुजः ।
निःशेषान्कीचकान्हत्वा रामो रात्रिंचरानिव ।
जितशत्रुरदीनात्मा प्रविवेश पुर ततः ।

28 All MSS except K M1.4 5 (Ś1 missing) ins वैश° उ° (resp वैश°) before 28 — After the ref, D1-4 5 (marg) 7-9 ins 473* — D2 om. from 4 22 28 up to 4 23 22 — a) G1 3 पञ्चाधिकशत B1 D1 6 10 T G M1 4 तत्र, Dn2 D11.12 यच्च, D5 तत्त, D8 हत्वा, D8 m M5 तेषा, M2 चैव (for तच्च) — b) B2 4 S तेन (M2 तत्तु) (for तत्र) D1 निहत तत्पतन्मही, D8 वृक्षेण स महाभुज (m as in text) — c) D8 जगाम नगर भूयः (m as in text) — d) K चक्रे, D1.2.4.7 8 m.

C. 4. 826 B. 4. 23. 32 K. 4. 27. 61 महावनमिव छिन्नं शिश्ये विगलितद्रुमम् ॥ २८
एवं ते निहता राजञ्शतं पञ्च च कीचकाः ।
स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत्सूतपट्शतम् ॥ २९
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं नरा नार्यश्च संगताः ।
विस्मयं परमं गत्वा नोचुः किंचन भारत ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

वैशंपायन उवाच ।
ते दृष्ट्वा निहतान्सूतान्राज्ञे गत्वा न्यवेदयन् ।
गन्धर्वैर्निहता राजन्सूतपुत्राः परःशताः ॥ १
यथा वज्रेण वै दीर्णं पर्वतस्य महच्छिरः ।
विनिकीर्णं प्रदृश्येत तथा सूता महीतले ॥ २
सैरन्ध्री च विमुक्तासौ पुनरायाति ते गृहम् ।
सर्वं संशयितं राजन्नगरं ते भविष्यति ॥ ३
तथारूपा हि सैरन्ध्री गन्धर्वाश्च महाबलाः ।

॰ शेते, Ca शिश्ये (as in text) K1 विचलित॰; K2 विवसित॰. D8 सिंहो हत्वा मृगानिव

29 D2 om 29 (cf. v 1 28). — b) D4 पंचाधि॰ कीचका॰; S पंचोपकी॰ — c) S सूत॰ (G1 चापि) (for पूर्वम्) — d) G1 पातित: (for इत्येतत्) — After 29, T G ins

475* न गन्धर्वभयाच्छेकुर्वक्तु कीचकबान्धवा ।
अशक्नुवन्वस्ता तत्र भयादप्यभिवीक्षितुम् ।

T G cont M ins after 29

476* विराटनगरे चापि सर्वे मात्स्या॰ समागताः ।
काल्य पञ्चशत चैतानपश्यन्सारथीन्हतान् ।
[(L. 2) G1 चैव, M1–4 सूतान् (for चैतान्)]

30 D2 om 30 (cf v 1 28) — a) D10 तं (for तद्) D10 निहत तत्र, T1 तु महाश्चर्यं (for महदाश्चर्यं) — b) S (except M8) नागरा (G1 नागता ; M8 सयुता) (for संगता॰) — After 30ab, M8 ins

477* नागराश्च तथा राजन्विस्मय परम गता॰ ।

— c) D4 6 जग्मुर् (for गत्वा) M8 विस्मिताश्च तथा राजन् — d) G1 3 किंचिच्च (for किंचन) D4 सूतपुत्रैर्हतैस्तथा

Colophon Ś1 missing, D2 om colophon — *Sub-parvan* K B1. 3–5 Dn D7 8 11 12 T1 M1 2 4 कीचकवध — *Adhy name* B2 D5 G2 3 M3 5 उपकीचकवध , B5 कीचकवध , D1. 4 9 कीचकभ्रातृवध., D6 10 कीचकानां वध॰ — *Adhy no* (figures, words or both) K1 B4 D6 10 22, D5 9 23, S 26 (M2–5 25) — *S'loka no* G3 50

23

☞ In Ś1 the whole adhy. is lost on a missing fol. (cf v 1 4 22 12) D2 om. up to 22 (cf. v l. 4 22 28)

1 After the ref, D7 (marg) ins

478* ततो रजन्यां व्युष्टायामुत्थाय सगणो नृपः ।
कल्ये शत षडधिकं हताञ्शुश्राव कीचकान् ।

— a) B4 D9 तान् (for ते) D4 अभि॰ (for नि॰) T2 सर्वान् (for सूतान्) — After 1a, T G ins

479* भीमसेनेन भारत ।
पौराश्च सहिता॰ सर्वे

— b) D1. 3. 4 10 गत्वा राज्ञे (D3 ॰ज्ञो) (by transp) D5 G1 राज्ञो (for राज्ञे) B4 पौरा (for गत्वा) — c) K1 T1 गधर्वेण हता राजन् — d) K D8 10 परतपा ; B3 m महारथा , B4 Dn D11 12 महाबला , B5 परं गता.; D1 3–7 9 पर शता , T G2 3 M4 (inf lin) पर शत, G1 च षट्शत, M1. 5 शतात्पर, M2 3 पर शत (for पर॰शता॰)

2 a) S भिन्न (M1 2 छिन्न) (for दीर्णं) — c) K2 B1 4 D4–6 11 12 T G3 Co विनिकीर्णा , Dn D9 व्यति॰ कीर्णा , D7 विनिदी(m ॰की)र्णा , Cv विनिकीर्णं (as in text) K2 B (except B3) Dn D3–9 11. 12 T G प्रदृश्यंते (K2 ॰त, D8 ॰त॰) (for प्रदृश्येत)

3 a) K2 प्रविमुच्य, S चापि मुक्ता (for च विमुक्ता) B4 D6. 8 विनिर्मुक्ता (for विमुक्तासौ) D6 10 S सा (for असौ) — b) K गृहान् (for गृहम्)

4 a) K Dn D1 3 4 8–12 यथारूपा K Dn D4 6. 11. 12 G1. 3 M5 च (for हि) — b) T G2 बलोत्कटा

पुंसामिष्टश्च विषयो मैथुनाय न संशयः ॥ ४
यथा सैरन्ध्रिवेषेण न ते राजन्निदं पुरम् ।
विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ५
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा विराटो वाहिनीपतिः ।
अब्रवीत्क्रियतामेषां सूतानां परमक्रिया ॥ ६
एकस्मिन्नेव ते सर्वे सुसमिद्धे हुताशने ।
दह्यन्तां कीचकाः शीघ्रं रत्नैर्गन्धैश्च सर्वशः ॥ ७
सुदेष्णां चाब्रवीद्राजा महिषीं जातसाध्वसः ।
सैरन्ध्रीमागतां ब्रूया ममैव वचनादिदम् ॥ ८
गच्छ सैरन्ध्रि भद्रं ते यथाकामं चराबले ।
बिभेति राजा सुश्रोणि गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ॥ ९
न हि तामुत्सहे वक्तुं स्वयं गन्धर्वरक्षिताम् ।
स्त्रियस्त्वदोषास्तां वक्तुमतस्त्वां ब्रवीम्यहम् ॥ १०
अथ मुक्ता भयात्कृष्णा सूतपुत्रान्निरस्य च ।
मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ ११
त्रासितेव मृगी बाला शार्दूलेन मनस्विनी ।
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ १२
तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन्प्राद्रवन्त दिशो दश । C. 4 641 B. 4 24 13 K. 4 28 17

(for महाबला)

5 a) K1 °वेशेन, B Dn D2–9 11 12 M1–3 °रूपेण, D10 °रूपेण (for °वेषेण) — b) S नेदं (for न ते) D1 राज्य, G1 राष्ट्र (for राजन्) D1 न ते पुर, S पुरं तव (for इदं पुरम्) — c) D6 पुष्यति (for एति वै) D8 transp वै and क्षिप्रं D10 शीघ्रं (for क्षिप्रं) — d) G1 2 M साधु (for नीतिर्) — After 5, T G2 ins.

480* सर्वाङ्गसौष्ठवयुतां रूपलावण्यशालिनीम् ।
पश्यतामनिमेषेण चक्षुषा वनितां शुभाम् ।
मनसश्चक्षुषश्चैव प्रतिबन्धो न विद्यते ।
तस्मात्तां यः पुमान्दृष्ट्वा रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
गच्छेत्कामवशं मूढः गन्धर्वैः स निहन्यते । [5]
निष्काम्यतां भवनात्पुरराष्ट्राच्च विशेषतः ।
कामः प्रविश्य सैरन्ध्रीं पुरं नाशयते ध्रुवम् ।
[(L. 7) T2 काल (for काम)]

6 Before 6, G1 2 M2–5 ins वैश° — a) G1 2 M5 तु (for तद्) — b) G1 विराटोप्याकुलेन्द्रिय — c) D1 2 परमा, D2 कृपया (for क्रियताम्) D5 M5 तेषां (for एषां) — d) Ca सूतानां (for सूतानां) B1 2 4 D5 6 M4 Ca.c चरम(D6 °मा)क्रिया, Dn D1 3 6 11 12 परमा (D8 °ना) क्रिया (D5 °या), D1 3 क्रियतां क्रिया, D10 परिसंस्क्रिया, T G अ(G1.3 चा)परक्रिया

7 a) B2 अपि (for एव) G1 सर्वेषु, M4 (inf lin) ते देशे (for ते सर्वे) — c) B2 S सर्वं (for शीघ्रं) — d) K माल्यगंध°, B3 धूपगंध°, D1 3 पुष्पगंध°, D4 चर्मगंध°, D5 गंधरत्न°, S सर्वगंध° — After 7, T G2 ins

481* एकस्मिन्नेव तान्सर्वे सुसमिद्धे हुताशने ।
अदहन्कीचकान्सर्वान्संस्कारैश्च सर्वशः ।

8 a) B (except B1) Dn D7 8 11.12 T2 om. च — b) T G2 M1 2 5 °ससंभ्रमः, M2 °साध्वसा — c) D10 गृहि (for ब्रूया) — d) D3 वचनादिकं S इह (for इदम्)

9 b) B1 4 Dn D2.10–12 वरानने, G1.3 M चराङ्गना (for चराबले) Co cites अबले — c) D1.3 4 M1.2 transp बिभेति and राजा B4 D10 S सैरंध्रि (for सुश्रोणि) — d) Dn1 D3 पराभवन्, D8 पराक्रमात्, G1.3 M3 पराभवं

10 a) D1 3 च (for हि) N (Ś1 missing, D2 om) त्वाम्, Cv त्वा (for ताम्) ❀Cn हि त्वाम् इति योग्या।❀ D1.3.5 6 10 उत्सहेद् B4 न त्वामुत्सहते वक्तुं — b) D1.3 4 °शंकित (for °रक्षिताम्) — c) B Dn D4 11 12 Cs स्त्रियास् K2 B Dn D1 3 5–9 11 12 Cs त्वदोष (cf. Cv) K Dn1 D5–7 9 M4 त्वां, D1 3 8 10 तद् (for तां) D4 त्वदोषतो (for त्वदोषास्तां) M6 स एष दोषस्तां वक्तुं

11 Before 11, all MSS (Ś1 missing, D2 om) ins वैश° — a) B2 corrupt G1 अपि (for अथ) M1 2 transp मुक्ता and कृष्णा D3.4 भय (for भयात्) — b) T G M6 तु (for च) D4 सूतपुत्रकृतान्नयात् — c) D8 रक्षिता, D4 मोचिता (for मोक्षिता)

12 a) D3 शंकिता (for त्रासिता) — b) D4 तप° (for मन°) — c) S सा तु गात्राणि वासश्च — d) D8 च (for सा) S प्रक्षाल्य प्रविवेश ह

13 a) D1 3.5m दूरान् (for राजन्) — b) D3 T G M1 2 प्राद्रवंति D1 3 4 8 दिशः (for दश) — c) B3 D10 भयात्त्रस्ता D6 गंधर्वभयवित्रस्ता, T G2 गंधर्वेभ्यश्च ते त्रस्ता — d) K B2 Dn2 D4 7 (m as in text) 8 11 12 दृष्ट्वा, B4 T2 G2 M4 दृष्ट्वा (for दृष्टीर्) D1 3 केचिन्नेत्राण्य मीलयन् — After 13, T1 ins

482* प्रदुद्रुवुश्चाप्यपरे तथा जनाः
हस्तैश्च चक्षूंषि पिधाय मोहिताः ।
मा पश्यतैनां इति च ता ब्रुवन्त

C. 4. 841
B. 4 24. 13
K 4 23. 17

गन्धर्वाणां भयत्रस्ताः केचिद्दृष्टीर्न्यमीलयन् ॥ १३
ततो महानसद्वारि भीमसेनमवस्थितम् ।
ददर्श राजन्पाञ्चाली यथा मत्तं महाद्विपम् ॥ १४
तं विस्मयन्ती शनकैः संज्ञाभिरिदमब्रवीत् ।
गन्धर्वराजाय नमो येनास्मि परिमोचिता ॥ १५

भीमसेन उवाच ।

ये यस्या विचरन्तीह पुरुषा वशवर्तिनः ।
तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा अनृणा विचरन्त्युत ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

ततः सा नर्तनागारे धनंजयमपश्यत ।
राज्ञः कन्या विराटस्य नर्तयानं महाभुजम् ॥ १७
ततस्ता नर्तनागाराद्विनिष्क्रम्य सहार्जुनाः ।
कन्या ददृशुरायान्तीं कृष्णां क्लिष्टामनागसम् ॥ १८

कन्या ऊचुः ।

दिष्ट्या सैरन्ध्रि मुक्तासि दिष्ट्यासि पुनरागता ।
दिष्ट्या विनिहताः सूता ये त्वां क्लिश्यन्त्यनागसम् ॥

बृहन्नडोवाच ।

कथं सैरन्ध्रि मुक्तासि कथं पापाश्च ते हताः ।
इच्छामि वै तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ २०

सैरन्ध्र्युवाच ।

बृहन्नडे किं नु तव सैरन्ध्र्या कार्यमद्य वै ।
या त्वं वससि कल्याणि सदा कन्यापुरे सुखम् ॥ २१
न हि दुःखं समाप्नोषि सैरन्ध्री यदुपाश्नुते ।
तेन मां दुःखितामेवं पृच्छसे प्रहसन्निव ॥ २२

स्तथा जनाश्चुक्रुशुरार्तरूपा ।
तामद्य य पश्यति रूपशालिनीं　　[5]
शयीत भग्नोऽत्र यथैव कीचका ।
इति ब्रुवन्तो भयवेगचेतना
भयेन गन्धर्वगतेन मोहिताः ।

14 a) D4 T1 G M3 5 °द्वारे (for °द्वारि) — d) K याशि(K2 °सि)तेव (for यथा मत्त) B1 इव द्विप, D8 T G3 महागज

15 Dn1 om 15–18ab — a) S सा(T1 G2 मो)पहास तु श° — b) D1 3 इद वचनमब्रवीत्, M1 2 सज्ञया चे(M3 सज्ञातुरि)दमब्रवीत Cn ० सज्ञाभिर् (as in text) — c) D5 T G M4 नमो गधर्वराजाय — d) K यत मोचिता, B1–3 5 D5 8 10 T2 G1 M परिमोक्षिता, B4 D4 T1 G2 परिरक्षिता — After 15, S ins

483* कीचकेभ्यो विनिर्दोषामनाथां वसतीं गृहे ।
यो मा रक्षति सत्रस्ता गन्धर्वाय नमोऽस्तु ते ।

[(L 1) G1 3 M3 4 अपि निर्दोषां, M1 5 हि नि° (for विनि°) — (L 2) T2 महात्मने, G3 नमो नम· (for नमोऽस्तु ते)]

16 Dn1 om 16 (of v 1 15) — a) K B1–3 5 Dn2 D1. 3–8 11 12 Cn r 3 पुरा, B4 D10 पुरे, D9 पुरीं (for यस्या) B2 D5 9 Cn 3 विहरति, G1 3 वै चरति, Cr as in text — b) M5 Co गधर्वा (for पुरुषा) — After 16ab, T1 G ins

484* तेषा वशगता नित्य विचर त्व यथेष्टत ।

— c) K अस्या, D5 यस्या (for तस्या) M1 transp तस्या and ते M2 3 तत् (for ते) — d) B D11 12 S ह्यनृणा, D4 जनाद्य, D9 10 त्वनृणा B1–3 5 Dn2 D11 12 Cn 3 विहरत्तु, B4 T1 विचरत्तु, D7 9 G3 विहरति B Dn2 D11 12 अत (B4 इत·), T1 इह, G2 ह (for उत)

17 Dn1 om 17 (of v 1 15) — After the ref, S ins

485* तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा जज्ञिरे नेतरे जना ।
तत पाञ्चालराजस्य सुता चापि जगाम ह ।

— c) D10 G1 3 M1 2 कन्या — d) K2 B2 S नर्तयत D1 3 मनस्विन (for महा°)

18 Dn1 om 18ab (of v 1 15) — a) K2 त, D1 3 तां, G1 3 M4 सा; G2 स (for ता) — c) D8 गत्वा (for कन्या) D6 transp कन्या and आयान्तीं — d) B2 om 18d Dn1 (by transp) क्लिष्टां कृष्णाम्, D10 ता तु कृष्णाम्; G1 क्लिश्यमानाम् Dn1 D1 3 अनागसां, S (except M1 2) अनागसीं

19 b) D1 3 स्व (for असि) G1 3 दिष्ट्या पुनरिहागता — c) D6 M च (for वि) — d) B2 om 19d D10 यत् (for ये) S अनागसीं

20 A few MSS read (with usual variations) बृहन्नला, °न्नल, or °न्नर (for °न्नडा) — a) K1 (by transp) मुक्तासि सैरन्ध्रि — b) Dn2 D11 12 सूता (for पापा) D10 दिष्ट्यासि पुनरागता (=19b) — c) K2 चैव त; S ते कथा (for वै तव) — d) K सम्यगेव; B1 3 5 सत्यमेतद्, B4 D1 4–6 सर्वमेतद्, D8 एतदेव; S कथयस्व D4 यथा तथा, T2 G2 यथाक्रमं

21 a) Dn D1 3 7–9 तु (for नु) Dn1 तया (for तव)

22 a) D4 नैव, D8 न त्व (for न हि) K1 B2 D10

बृहन्नडोवाच ।
बृहन्नडापि कल्याणि दुःखमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
तिर्यग्योनिगता बाले न चैनामवबुध्यसे ॥ २३
वैशंपायन उवाच ।
ततः सहैव कन्याभिर्द्रौपदी राजवेश्म तत् ।
प्रविवेश सुदेष्णायाः समीपमपलायिनी ॥ २४
तामब्रवीद्राजपुत्री विराटवचनादिदम् ।
सैरन्ध्रि गम्यतां शीघ्रं यत्र कामयसे गतिम् ॥ २५
राजा बिभेति भद्रं ते गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ।
त्वं चापि तरुणी सुभ्रु रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ २६
सैरन्ध्र्युवाच ।
त्रयोदशाहमात्रं मे राजा क्षमतु भामिनि ।
कृतकृत्या भविष्यन्ति गन्धर्वास्ते न संशयः ॥ २७
ततो मां तेऽपनेष्यन्ति करिष्यन्ति च ते प्रियम् ।
ध्रुवं च श्रेयसा राजा योक्ष्यते सह बान्धवैः ॥ २८ C 4 690 B 4 22 30 K 4 22 43

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ समाप्तं कीचकवधपर्व ॥

समाप्नोति, B1 D2-3 G3 M4 अवाप्नोति, D5 m 7 (m as in text) 9 विजानामि, D2 (corrupt) आप्नोति (for समाप्नोति) S न हि तद् समाप्नोति — After 22^{ab}, T G2 ins

486* सुखेन वर्तसे येह न तद् समवाप्स्यसे ।
[T2 यथा (for येह)

— ^{c}) M1 केन (for तेन) K3 T3 मा, M2 ता (for मा) K1 Dn1 G3 M2 एव (for एव) — ^{d}) K B2 D4 6 8 10 T2 G2 पृच्छसि T G2 प्रहस(G2 °र)न्यपि (T2 °सि), Cr (om इव) 8 as in text.

☞ D2 resumes from 23

23 ^{b}) D1 2 आप्नोति (for °ति) T1 अनतर, T2 G2 3 M अनन्तक (for अनुत्तमम्) — ^{c}) K D2 5.8 °गता (for °गता) T G3 इत्येव, M1 2 भद्रे, Cap बाले (as in text) ⁂ Ca बाले । बा शब्द इवार्थे । बाले हे सखि । ⁂ — ^{d}) Dn D3 एताम्, Cr as in text Crp (Cat.) न चैना (Ed wrongly चैना) माव° (for न चैनामव°), cf. Cc, which cites only मा — After 23, N (Ś1 missing) T1 (om lines 3–4) ins

487* त्वया सहोषिता चास्मि त्वं च सर्वं सहोषिता ।
क्लिश्यन्त्या त्वयि सुश्रोणि को नु दुःखं न चिन्तयेत् ।
न तु केनचिदत्यन्तं कस्यचिद्धृदयं क्वचित् ।
वेदितुं शक्यते नूनं तेन मां नावबुध्यसे ।

[(L. 1) D1.2 नित्य, T1 चाह (for चास्मि) K B2 D2 5 7–10 T1 Cr सर्वैस्त्वदूषिता (K D2 10 °का), D1.3 सर्वेषु दूषिका, D4 6 सर्वैस्त्व(D6 °पु)दुष्पिता — For line 2, T1 subst.

488* त्वत्त कृच्छ्रतरं वास सर्वेषामहमङ्गने ।

— (L. 3) D5 m (orig as in text) 7 (m as in text) 9 subst. for line 3

489* कस्य वै हृदयं केन वेदितुं परिशक्यते ।

— (L. 4) K B3 D1–3 6 10 अन्येन, B2 4 D5 8 भद्रे, D4 तत्र, D7 m अन्यत्र (for नूनं) D5 m 7 9 अज्ञानं तत्र कल्याणि (for prior half)]

24 G2 om the ref — ^{b}) G2 सैरन्ध्री (for द्रौपदी) D1 3 4 6 10 °वेश्मनि, D8 °सम्पदि, M4 वेश्मन — ^{c}) D1 प्राविशच्च (for प्रविवेश) K सुदोष्णाया — ^{d}) B Dn D8.10–12 उपगामिनी, D4 अनुगामिनी, T G2 अनपायिनी (for अपलायिनी) ⁂ Cv सुदेष्णासहोदराणां वधादपि न पलायनशीला । ⁂

25 ^{a}) K अवोचत् (for अब्रवीत्) B3 Dn1 D5 6 11 12 T G M6 °पत्नी, D2 °पुत्रीं (for पुत्री) — ^{b}) D2 °नगरात् (for °वचनात्) D1–4 तत (for इदम्) — Before 25^{cd}, T1 G M4 5 ins सुदे(T1 °दे)ष्णा — ^{c}) S (except T2) तत्र (for शीघ्रं) — ^{d}) B2 D3 रतिं (for गतिम्)

26 26^{ab} = (var.) 9^{cd} — ^{a}) Dn D11.12 ते भद्रे, D6 सुश्रोणि, S सैरन्ध्रि — ^{b}) D2 °कस्मात, G1 3 °भव, M3 °जयात् (for °भवात्) — After 26, B1 Dn2 D2– 7–12 ins

490* सुमामिष्टश्च विषयो गन्धर्वांश्चातिकोपना ।
[Cf 4^{c} and 4^{b}]

On the other hand, S ins after 26

491* चित्तानि च नृणां शुभ्रे रक्तानि स्पर्शजे सुखे ।
तस्मात्त्वत्तो भयं मह्यं राष्ट्रस्य नगरस्य च ।
गच्छाद्यैव यथेष्टं त्वं नगराद्यत्र रंस्यसे ।
त्वन्निमित्तं शुभे मह्यं सर्वे यन्तुजना हता ।
नृशंसा खलु ते बुद्धिर्भ्रातॄणां मे कृतो वधः ।
तस्माद्गन्धर्वराजेभ्यो भयमद्य प्रवर्तते ।

२४

C. 4 861
B 4 23. 1
K. 4 23. 2

वैशंपायन उवाच ।

कीचकस्य तु घातेन सानुजस्य विशां पते ।
अत्याहितं चिन्तयित्वा व्यस्मयन्त पृथग्जनाः ॥ १
तस्मिन्पुरे जनपदे संजल्पोऽभूच्च सर्वशः ।
शौर्याद्धि वल्लभो राज्ञो महासत्त्वश्च कीचकः ॥ २
आसीत्प्रहर्ता च नृणां दारामर्शी च दुर्मतिः ।
स हतः खलु पापात्मा गन्धर्वैर्दुष्टपूरुषः ॥ ३
इत्यजल्पन्महाराज परानीकविशातनम् ।

यथेष्टं गच्छ सैरन्ध्रि इह स्वस्ति यथा भवेत् ।
वैशंपायन ।
सुदेष्णावचनं श्रुत्वा सैरन्ध्री चेदमब्रवीत् ।

[(L 4) G3 सर्वो बधुजनो हत , M (except M1) सर्व बधुजन हत (for posterior half) — (L 5) T1 G2 M1 2 5 यत्कृतो (for मे कृतो)]

27 K1 S om the ref before 27 — [a]) D2 S तु (for मे) — [b]) K1 क्षन्तु; B1-3 5 Dn2 क्षम्यतु, B4 Dn1 D4-7 क्षाम्यतु, T3 क्षमिति B4 5 D5 6 भाविनि D8 राजा क्षमितुमर्हति — [c]) B3 गमि° (for भवि°) — D12 (hapl) om 27[d]–28[a]

28 [a]) D12 om 28[a] (cf v 1 27) B Dn D5 6 10 11 उपने°, D1-4 S अपने°, (for तेऽपने°) D7-9 तस्मै मा तु (D8 च) नेष्यति — [b]) D7 9 भविष्यति (for करिष्यन्ति) B4 तव, D4 8 च मे (for च ते) — [c]) K तु, D1 8 हि (for च) D2 श्रेयसे, M5 तेजसा (for श्रेयसा) — [d]) K2 D3 योजयते (for योक्ष्यते) S (except M3-5) मधुभि — After 28, D5(marg) 7 8 (om. line 1) ins

492* एवमुक्ताथ कैकेयी नृपायोक्त्वा परामृशत् ।
पूर्णकामा कृता कृष्णा वायुपुत्रेण चावसत् ।,

while S ins

493* राज्ञा कृतोपकाराश्च कृतज्ञाश्च सदा शुभे ।
साधवश्च बलोत्सिक्ता कृतप्रतिकृतेप्सव ।
अर्थिनी प्रब्रवीम्येषा यद्वा नद्वेति चिन्तय ।
भरस्व तदहर्मात्र तत्ते श्रेयो भविष्यति ।
वैशंपायन ।
तस्मात्तद्वचन श्रुत्वा कैकेयी दुःखमोहिता । [5]
उवाच द्रौपदीमार्तो भ्रातृव्यसनकर्शिता ।
वस भद्रे यथेष्ट त्व त्वामह शरण गता ।
त्रायस्व मम भर्तार पुत्रांश्चैव विशेषत ।

[(L 4) T3 G3 द्वादशाह मा (for तदहर्मात्र)]

Colophon S1 missing *Sub-parvan* K B Dn D5-7 9-12 M कीचकवध, to it K B1-3 Dn D5 9-12 M2-5 add समाप्त — *Adhy. name* D1-4 8 कीचकसत्कार , G2 सुदेष्णाद्रौपदीसंवाद , M3 5 सुदेष्णासैरन्ध्रीसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) K1 13 (erroneously for 23), B1 D6 23, D8 25, D5 24, D10 33, T G M1 27, M2-4 26 — *S'loka no* D1 30, G3 31

24

☞ This adhy is missing in S1 (cf. v 1 4 22 12), which is therefore ignored here

1 Before वैश° उ°, D5 ins the gloss

494* इति पाण्डवनिगूढवासस्वल्पचरितमभिधाय पाराशर्य । कीचकवधान्त यत्र त्रयोदशाहमज्ञा(न)तशेषवासनिवृत्तये । कुरुपतिकार्यानुसंधानाय दूरान्मेषितफलावाप्तये हि । सुयोधनादीना चारप्रत्याचारमभिधातुमाह ।

— After वैश°, S ins

495* कीचके तु हते राजा विराट परवीरहा ।
शोकमाहारयत्तीव्र सामात्य सपुरोहित ।

— [a]) B2 D5 7 9 Cr निपातेन; G1 3 विनाशेन, M1 निघातेन, M5 च घातेन, Crp (Dev) तु घातेन (as in text) — [b]) D5 G1 सानुगस्य, G3 सजनस्य — [c]) Cv अत्याहत, Ca c s as in text. D7 9 अद्भुत चितयित्वा तु. — [d]) D1 2.7 विस्मयत , D9 T2 G1 3 विस्मयत

2 [a]) B2 4 जनपदा , D7(m as in text) 9 जानपदा . — [b]) B4 D9 सजजल्पुश्च, D7 (m as in text) ससजल्पुश्च, S जजल्पुश्चापि (for सजल्पोऽभूच्च) Ca cites सजल्प Dn D1 7(m as in text) 8 9 11 12 T G2 3 सघश , D8 सदाय , G1 सशय, M सगता (for सर्वश) — [c]) D1 8 असा यद् (for शौर्याद्धि) Dn2 D11 12 तु, D2 च (for हि) S वीर्यवान्दयितो राज्ञो Ca cites शौर्यात्, वल्लभ and राज्ञ — [d]) B3 5 D3, 5 6 °सत्व स, D4 समवीर्यश्च, D8 °सत्वस्य, T G2 M3-5 दर्पोत्सिक्तश्च, G1 वीर्योत्सिक्तश्च, G3 M1 2 दर्पोद्रिक्तश्च — After 2, S ins

496* सापराधे परिक्रुष्टो बलवान्दुर्जयो रणे ।

[T2 सापरायपरिक्लिष्टो, G1 °येणापक्रुष्टो, G2.3 °ये परिक्लिष्टो, M1 °ये परिक्रोष्टा]

3 [a]) K नृणा च, B1 Dn D1-3 8 10-12 सैन्याना; S

देशे देशे मनुष्याश्च कीचकं दुष्प्रधर्षणम् ॥ ४
अथ वै धार्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये बहिश्चराः ।
मृगयित्वा बहून्ग्रामान्राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ५
संविधाय यथादिष्टं यथादेशप्रदर्शनम् ।
कृतचिन्ता न्यवर्तन्त ते च नागपुरं प्रति ॥ ६
तत्र दृष्ट्वा तु राजानं कौरव्यं धृतराष्ट्रजम् ।
द्रोणकर्णकृपैः सार्धं भीष्मेण च महात्मना ॥ ७
संगतं भ्रातृभिश्चापि त्रिगर्तैश्च महारथैः ।
दुर्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥ ८
कृतोऽस्माभिः परो यत्नस्तेषामन्वेषणे सदा ।
पाण्डवानां मनुष्येन्द्र तस्मिन्महति कानने ॥ ९
निर्जने मृगसंकीर्णे नानाद्रुमलतावृते ।
लताप्रतानबहुले नानागुल्मसमावृते ॥ १०
न च विद्मो गता येन पार्थाः स्युर्दृढविक्रमाः ।
मार्गमाणाः पदन्यासं तेषु तेषु तथा तथा ॥ ११
गिरिकूटेषु तुङ्गेषु नानाजनपदेषु च ।　C. 4. 872 B. 4. 23. 12 K. 4. 22. 15

°सूणा (for च नृणा) D- (m as in text) ९ आर्याग्रहरतां नृणा (D३ श्रेष्ठ) Ca cites ग्रहतां — b) K२ दारानर्या; D७ (m as in text) दारानर्या, T G२ ३ छिद्रदर्शी, G१ नडदर्शी, M दारदर्शी, Ca दारा(व)मर्शी B१ ३ D४ ६ ८ १० M२.४ सु; D७ (m as in text) ९ म, M२ तु (for च) — cd) D१.३ दुष्टपारद S म हत किल गन्धर्वैः स्वैरश्री-कारणाद्विशि

4 a) D1–3 महाबाहो, D३ नरा राजन् — b) B२ ४ Dn D२.५ ७ ९–१२ °विनाशन, D६ °क विशोधन, D८ °निदेशन, S कीचकाना महावध (M1.2 वध महत, M३ महान्वध, M४ ५ महद्वध) — c) K D६ °प्या स्त, D1–3.10 °प्याणा, D९ °प्यास्तु — d) MSS (mostly) दुःप्र°. S विस्मिता (M विस्मयात) कीचके हते

5 a) D1–3 M1.2 ये, D४ T1 G M४ ५ ते (for वै). — b) D७ ९ transp प्रयुक्ता and ये D1–3 वै, D४ च (for ये) K1 बहिश्रुता, K२ बहिष्कृता°, D८ च ते चरा S °क्ता बहवश्चरा — c) D४ ८ १० S देशान् (for ग्रामान्) — d) B४ देशांश्च, S (except M३) ग्रामांश्च (for राष्ट्राणि) B1.3 ५ D1–3.६–१० वि विधानि (for नग°)

6 Dn1 om. 6–7 — a) K B1–3.5 D (except D२ ७ ६, Dn1 om) T G M1–4 यथा दृष्ट, B४ यथादेश, M५ यथाज्ञप्त — b) B४ यथादृष्ट प्रदर्शित, Dn२ तथादेश°, D७ ९ °देशप्रवेशनं, S देश प्रदर्शका (G३ प्रवर्तका) Cc has देशाना निदर्शन, Cr प्रदेशन — c) B (except B४) Dn२ D२ m. ८–९ ११.१२ Cc n कृतकृत्या°, D1.2 कृतचित्ता. Cr has कृत्य S कृतसंकेतना (G1.3 °का) सर्वे — d) K ये च, B (except B४) D५ ६.१० चरा, D1–3 ते वै, D४ सर्वे (for ते च) Dn२ D11.12 ते चरा नगरं प्रति, D८ यथा नाम यथा-श्रुत, S न्यवर्तत पुर (T G२ पुन) तत° (G1 पुन) Ca cites नागपुर — After 6, S ins

497* आगम्य हास्तिनपुर धार्तराष्ट्रमरिंदमम् ।

7 Dn1 om. 7 (cf. v 1. 6) — a) B (except B४) D1.3–5 ७ ९ च (for तु) — b) K कौरव — After 7ab, S ins

498* प्रणम्य शिरसा भूमौ वर्धयित्वा जयाशिषा ।
आसीन सूर्यसकाशे काञ्चने परमासने ।
उपास्यमान सचिवैर्मरुद्भिरिव वासवम् ।

— T ins after 7 G२ (om. hapl. 7d and the prior half of line 1) ins after 7c

499* विद्वद्भिर्गायकैः सार्धं कविभि स्तुतिपाठकैः ।
अनेकैरपि राजन्यै सेवित सपरिच्छदैः ।

8 a) K सार्धं, D1–3 चैव (for चापि) — d) B२ D५ (m as in text) इद वचनमब्रु°

9 Before 9, K२ B (except B२) D1.2 (marg) ५ ६ १०–१२ ins चरा ऊचु, S (except G1) चारा — a) G1.3 transp अस्माभि and यत्न Dn२ D11.12 T1 पर (for पर) — b) G1.3 अन्वेषण Dn1 M४ ५ तदा, D४ नृप, G1.3 प्रति (for सदा)

10 a) B1.3 ५ द्रुम°, D- ९ व्याघ्र°, S (except T1) व्याल° (for मृग°) — b) K1 °लतावृते, B1.3.5 D५ ७ ९ G1.3 M1 °लतायुते, B४ °गणावृते, Dn D२ ११.१२ M2–5 °लताकुले, D४ नानामृगलताकुले, T G२ नानाभ्रमरसंकुले — K (hapl.) om 10cd — c) D४ वल्ली°, G1 ३ M (except M२) °गहने Cc cites लताप्रतान — d) D1–3 °शतावृते, D४ T1 G२ M५ °समाकुले, D५ °तृणावृते, D७ ९ १० M२ ३ °लतावृते, D८ °समायुते, T२ °लताकुले Cc cites गुल्म

11 a) S न च विद्म गतिं तेषा — b) K२ B1–2.5 Dn D५.६.१०–१२ सु, D७ ९ स (for स्युर्) B४ पार्था° शत्रुनिबर्हणा, D८ °धर्मेमित°, S पाण्डवानामरिंदम — d) D४ पथि (for the second तथा) S आश्रमेषु वनेषु च

12 M३ om 12ab — a) K transp कूटेषु and तुङ्गेषु D४ ५ M१ दुर्गेषु, D७ (m as in text) ८–१० G1 शृङ्गेषु, T२ G२ मार्गेषु (for तुङ्गेषु) — K1 D४ om 12cd

C 4 872
B 4 25.12
K 4 29 16

जनाकीर्णेषु देशेषु खर्वटेषु पुरेषु च ॥ १२

नरेन्द्र बहुशोऽन्विष्टा नैव विद्मश्च पाण्डवान् ।
अत्यन्तभावं नष्टास्ते भद्रं तुभ्यं नरर्षभ ॥ १३

वर्त्मान्यन्विष्यमाणास्तु रथानां रथसत्तम ।
कंचित्कालं मनुष्येन्द्र सूतानामनुगा वयम् ॥ १४

मृगयित्वा यथान्यायं विदितार्थाः स्म तत्त्वतः ।
प्राप्ता द्वारवतीं सूता ऋते पार्थैः परंतप ॥ १५

न तत्र पाण्डवा राजन्नापि कृष्णा पतिव्रता ।
सर्वथा विप्रनष्टास्ते नमस्ते भरतर्षभ ॥ १६

न हि विद्मो गतिं तेषां वासं वापि महात्मनाम् ।
पाण्डवानां प्रवृत्तिं वा विद्मः कर्मापि वा कृतम् ।
स नः शाधि मनुष्येन्द्र अत ऊर्ध्वं विशां पते ॥ १७

— ^{c}) D1 3 10 नाना°, D5 6 जला° (for जना°) K2 D8 S सर्वेषु, D10 स्वदेषु (for देशेषु) — ^{d}) K2 D8 पर्वतेषु, B1 3 5 D6 Cr v कर्व°, B3 कर्क°, B4 खक°, Dn D10-12 कटकेषु, D1 3 कटके°, D2 ग्रामेषु च, S चत्वरेषु (for खर्वटेषु) Co explains खर्वट, Cs cites खर्वट, Ca has कर्वटे कर्वटे B1 Dn2 D7-9 11 12 परेषु (for पुरेषु)

13 G1 (hapl) om 13 (with lines 1-3 of 500*) — ^{a}) D1-4 राजेंद्र S (G1 om) सम्यक् (for बहुशो) K2 दृष्ट्वा, T G2 M1-3 5 नष्टा, G3 M4 नष्टान् (for ऽन्विष्टा) — ^{b}) K D4 T G2 3 M1 2 5 विद्म D8 न विद्म क नु ते गता — ^{c}) K D4 अत्यत(D4 °ता)भावनष्टास्ते, B1 4 5 Dn D10-12 अत्यत वा विनष्टास्ते (B4 प्रणष्टास्ते, D10 विनष्टेषु), S (G1 om) अत्यतनाशनष्टास्ते (T2 °तमेव नष्टास्ते), Ca (on st. 16?) as in text ꣵCrp (Dev) अतिशयेनान्तभावो मरण यत्र नाशे तथा नष्टा ।ꣵ — ^{d}) D8 T G2 नराधिप (for नरर्षभ) — S ins after 13 (G1 om lines 1-3)

500* गिरीणां कूटकुञ्जेषु कन्दरान्तरसानुषु ।
नदीप्रस्रवणेष्वेव ह्रदेषु च सरःसु च ।
गह्वरेषु च दुर्गेषु ग्रामेषूपवनेषु च ।
दुर्विज्ञेया गतिस्तेषां मृग्यन्तेऽस्माभिरेव हि ।
गजव्यालसमीपेषु सिंहान्ते शरभान्तरे ।

[(L 2) T1 M3 नदीकूलेषु सर्वेषु (for the prior half) — (L 3) M (except M1) सर्वेषु (for दुर्गेषु)]

14 ^{a}) K1 (corrupt) धार्मात्यनिष्ठमानास्तु, K2 धर्मानि निच्छमानास्तु (sic), B1 Dn D1 2 10-12 वर्त्मन्यन्वे(D1 °न्वि)ष्यमाणा वै (D1 2 °णास्तु, D10 °णाश्च), B2-5 D5 6 वार्तामन्विष्य(B3 D5 °न्वेष, B5 °न्विष)माणाश्च, D4 7-9 वर्त्मान्यन्वेष(D4 °ष्य)माणाश्च (D4 8 °स्तु), S वर्त्म(G1 M3 पथा, M5 वर्त्मा)न्यन्विच्छमानास्तु — ^{b}) B1 Dn D11 12 रथिना, B4 पार्थाना B (except B4) Dn D4 8 11 12 रथिसत्तम, D1-3 रथसत्तमा — After 14^{ab}, B1 Dn D11 12 ins

501* न हि विद्मो गतिं तेषां वासं हि नरसत्तम ।

— B3 om 14^{c}–16^{d} — ^{c}) B2 4 5 D (except D1 5 6) S (except M1 4 5) किंचित् (for कंचित्) — ^{d}) Ca मुख्याना (for सूताना) S सूतानसुगता वय

15 B3 om 15 (cf v 1 14) — ^{b}) D1 2 8 S च (for स्म) — ^{c}) T G1 2 पार्थान्, G3 प्रासान् (for सूता) — ^{d}) B (B3 om) D (except D1 8) विना (for ऋते) D1-3 M पार्थान्, T G सूता (for पार्थै) — After 15, T G2 ins

502* सन्तीतरे जनपदा ये पार्थान्वेषिभिर्नृप ।
प्रविचितास्ते ह्यस्माभि पृथिवीमण्डलेऽखिले ।

16 B3 om 16 (cf v 1 14), B2 om 16^{a}–17^{d} — ^{a}) B1 Dn D6 10-12 न तत्र कृष्णा राजेंद्र — ^{b}) K B5 च (for अपि) B1 Dn D6 10-12 पांडवाश्च (D6 °वा वा), D5 7 9 कृष्णा चापि (for नापि कृष्णा) B1 Dn2 D8 10-12 महाव्रता, Dn1 D6 महारथा, D1-3 G3 M महाव्रता, G1 परतप (for पतिव्रता) — After 16^{ab}, S ins

503* नरदेव यथोद्दिष्ट नैव विद्म च पाण्डवान् ।
निर्वृतो भव नष्टास्ते स्वस्थो भव परतप ।

[(L 1) T1 G च, T2 हि (for एव) M3 4 विद्म° G1 2 अत्र (for च)]

— ^{c}) S एव (for वि°) — ^{d}) B1 इत्ययस्य; D6 (corrupt) भद्र तुभ्य; D7 9 भ्रष्टाश्च, G1 न भीस्ते (for नमस्ते) B1 D7 9 G3 पुरुषर्षभ, D2 अस्तु नरर्षभ, G1 पुरुषोत्तम

17 B3 om 17^{abcd} (cf v 1 16) For S see below — ^{b}) K1 D4 6 8 9 च (for वा) D1-4 कथचन (for महा°) — ^{c}) K D9 न, B1 5 Dn D5 8 10-12 च (for वा) — ^{d}) K विद्म D9 विद्म कर्माणि वा तथा — For 17^{abcd}, S subst

504* सर्वा च पृथिवी कृत्स्ना सशैलवनकानना ।
सराष्ट्रनगरग्रामा पत्तनैश्च समन्विता ।
अन्वेषिता च तत्सर्वं न च पश्याम पाण्डवान् ।

[(L 1) T राजन् (for कृत्स्ना) — (L 2) T G2 °ग्राम(G2 °ग्रामा)खेटखर्वटपत्तना — (L 3) T G2 मही सर्वा, G1 3 च सर्वत्र, M1 च न सर्वा (for च तत्सर्वं)]

— ^{e}) K मतश्चापि, B2 D5 (m as in text) 6 न ते मति, D10 तत्त शाधि, T G2 अत ऊर्ध्वं, G1 M पुन शाधि, G3 अत शाधि (for स न शाधि) Ca cites स न, Co स and

अन्वेषणे पाण्डवानां भूयः किं करवामहे ।
इमां च नः प्रियामीक्ष वाचं भद्रवतीं शुभाम् ॥ १८
येन त्रिगर्ता निकृता बलेन महता नृप ।
सूतेन राज्ञो मत्स्यस्य कीचकेन महात्मना ॥ १९
स हतः पतितः शेते गन्धर्वैर्निशि भारत ।
अदृश्यमानैर्दुष्टात्मा सह भ्रातृभिरच्युत ॥ २०
प्रियमेतदुपश्रुत्य शत्रूणां तु पराभवम् ।
कृतकृत्यश्च कौरव्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २१ C 4 82 B 4 25.22 K. 4 29.37

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

शाधि — ^{f}) T G2 शाधि भूयो यदिच्छसि

18 ^{b}) D6 10 करवाम ते, G1 करवाणि ते — ^{c}) G1 मे (for न) K वाच, B वार्तां, Dn1 D1.2.10–12 वीर, Dn2 D5 वीक्ष्य, D2 7 8 ईक्ष्य, D4 धीर, S ईपद्, Cc.rp (Cat) ईक्ष (as in text) — ^{d}) B1.4 5 D7 m शृणु (for वाच) Dn1 D1–4 8 10–12 S शृणु (for शुभाम्) B2 भद्र तुभ्यो नरेश्वर Cr has वाच शृणु (for Crp see above)

19 ^{a}) K B1.2 5 Dn D5 8 11.12 T1 G1 3 निहता, D9 10 विकृता, Cs as in text D8 (by transp) त्रिगर्ता निकृता येन — ^{b}) S बहुशो (for महता) G1.8 नृपा — ^{c}) S (except G1) मात्स्यस्य — ^{d}) K B1 3 D1.2. 5 m 6 7 9 पुन पुन , B2 4 5 D4 5 8 10 M दुरात्मना, Dn D11 12 बलीयसा (for महात्मना)

20 ^{a}) D1–3 10 M1–3 पातित — After 20^{ab}, S ins

505* स्यालो राज्ञो विराटस्य सेनापतिरुदारधी ।
सुदेष्णाया महाश्रेष्ठ शूरो वीरो गतव्यथः ।
दम्भाहवान्महावीर्यो नीतिमान्बलवानपि ।
युद्धज्ञो रिपुवीरघ्न सिंहतुल्यपराक्रम ।
प्रजारक्षणदक्षश्च शत्रुग्रहणशक्तिमान् । [5]
विजितारिर्महायुद्धे प्रचण्डो मानतत्पर ।
नरनारीमनोह्लादी धीरो वाग्मी रणप्रिय ।
पुण्यधर्मार्थकामाना भाजन मनुजोत्तम ।

[(L. 1) T1 G1.8 M4 विराटराजस्य (for राज्ञो विरा°) — (L 5) T1 G1.8 °णशक्तश्च]

T G cont

506* स हतो निशि गन्धर्वं स्त्रीनिमित्त नराधिप ।

T G2 cont

507* गन्धर्वाणां च महिषी काचिदस्ति नितम्बिनी ।
सैरन्ध्री नाम तां दृष्ट्वा दुष्टात्माकामयद्बली ।

— M om 20^{cd}, but cf line 5 of 509* — ^{c}) T G अमृष्यमाणो दु° — ^{d}) D7 8 अप्युत (for अच्युत) K महद्भ्युसमोदर , Dn D11 12 भ्रातृभि सह सोदरै , T G निशीथे मह सोदरैः — After 20^{cd}, T G ins

508* सुहृदश्चात्र निहता योधाश्च प्रवरा हता ।

T G cont M ins after 505*

509* इत्येव श्रुतमस्माभिर्गन्धर्वैर्निहतो निशि ।
गन्धर्वैर्बहुभि सार्धं कीचको निहतोऽभवत् ।
अद्य प्रभृति राजेन्द्र पाण्डवान्वेषण प्रति ।
चारास्तान्सर्वतश्चर्तुं प्रेषयेति मतिर्हि न ।
निहतो निशि गन्धर्वैर्दुष्टात्मा भ्रातृभि सह ।

[(L 1) M1.3 सैरन्ध्रीकारणात् (for गन्धर्वैर्निहतो) — (L 4) T2 M3 च, M1 2 तु (for तान्) M1 स त्व, M2 सर्वान् (for चर्तुं) G1 सर्वांश्चारान्विचरितु (for the prior half) M2 प्रेषिति स्म (for प्रेष°) G1.8 सम्प्रेषयितुमर्हसि]

21 ^{a}) S प्रिय तदुपम(M1 तावदुप)श्रुत्य — ^{b}) K B4 D8 10 त्व, B1.8 D7 9 M1 ते, B2 5 Dn D4–6 11 12 M3 च, D1–3 त (for तु) — After 21^{ab}, T G2 ins

510* एतावच्छ्रुतमस्माभिर्भद्र तेऽस्तु नराधिप ।

— ^{c}) G1.8 M तु (for च) T G2 विचार्य बुद्ध्या बुध्या

Colophon missing in Ś1, D7 om. it, D9 reads it in marg — *Adhy name* B1 चारप्रत्यागम , B2–5 D2–4 7 8 चारप्रत्याचार , Dn D9m 11.12 चारप्रत्यागमन, D1. 5 चारप्रचार , D10 चारप्रत्याख्यान, G3 M8 पाण्डवान्वेषण , M1 पाण्डवादर्शननिवेदन — *Adhy no* (figures, words or both) B4 D6 10 24, D5 9m 25, S 28 (M2 4.5 27, M8 broken) — *S'loka no* G3 36

25

1 In Ś1, st 1–10 are missing (cf v 1 4 22 12) — ^{a}) D4 अथाब्रवीन्महावीर्यो — ^{b}) Dn D11.12 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) D4 राजा दुर्योधनस्तथा — D7 ins after 1^{ab} D2(om lines 2–4) 8 ins after 3^{ab}

511* जानन्नपि महाराज सशल्येनान्तरात्मना ।
कीचकस्य वध श्रुत्वा न चाकारमदर्शयत् ।

२५

C. 4 803
B. 4 25. 1
K. 4 30. 1

वैशंपायन उवाच ।
ततो दुर्योधनो राजा श्रुत्वा तेषां वचस्तदा ।
चिरमन्तर्मना भूत्वा प्रत्युवाच सभासदः ॥ १
सुदुःखा खलु कार्याणां गतिर्विज्ञातुमन्ततः ।
तस्मात्सर्वे *उदीक्षध्वं क्व नु स्युः पाण्डवा गताः ॥ २
अल्पावशिष्टं कालस्य गतभूयिष्ठमन्ततः ।
तेषामज्ञातचर्यायामस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ ३
अस्य वर्षस्य शेषं चेद्व्यतीयुरिह पाण्डवाः ।
निवृत्तसमयास्ते हि सत्यव्रतपरायणाः ॥ ४
क्षरन्त इव नागेन्द्राः सर्वे आशीविषोपमाः ।
दुःखा भवेयुः संरब्धाः कौरवान्प्रति ते ध्रुवम् ॥ ५
अर्वाक्कालस्य विज्ञाताः कृच्छ्ररूपधराः पुनः ।
प्रविशेयुर्जितक्रोधास्तावदेव पुनर्वनम् ॥ ६
तस्मात्क्षिप्रं बुभुत्सध्वं यथा नोऽत्यन्तमव्ययम् ।
राज्यं निर्द्वन्द्वमव्यग्रं निःसपत्नं चिरं भवेत् ॥ ७
अथाब्रवीत्ततः कर्णः क्षिप्रं गच्छन्तु भारत ।

केवल शौर्यमालम्ब्य गतसत्त्व इव श्वसन् ।
भूयः प्रत्यागतप्राणो धृतराष्ट्रात्मजो बली ।
[(L 4) D_8 °प्राणे शरीरस्थैश्च प्रेक्षकाः]

D_8 cont.

512* श्रुत्वा तेषां वचस्तावच्चिन्तयामास कौरवः ।

— ^{c}) K विरमतस्तथा भूत्वा, D_4 श्रुत्वा तेषां तदा वाक्यं; T_1 G_1 चिरं तु तन्मना भू°, G_3 चिरं मदमना भू° Ca cites चिरमन्तर्मना (as in text) — ^{d}) D_4 तानुवाच, S इदमाह (for प्रत्यु°)

2 Ś$_1$ missing — Before 2, S (except M_5) ins दुर्योधन — ^{a}) S अशक्या (for सुदुःखा) — ^{b}) D_{10} वै ज्ञातुं, S ज्ञातुं हि (for विज्ञातुं) S तत्त्वतः (for अन्ततः) Ca cites 2^{ab} entirely as in text — $D_{8\,9}$ om (hapl.) 2^c–3^b — ^{c}) K B_{1-3} Dn $D_{5\,11\,12}$ T_2 Co निरीक्षध्वं; $B_{4\,5}$ $D_{1\,2\,4\,7m\,8}$ ह्युदीक्षध्वं, D_6 ह्युदीक्षध्वं, D_7 विनीक्षध्वं; D_{10} प्रतीक्षध्वं, T_1 G M परीक्षध्वं — ^{d}) K_1 केन; K_2 क्व ते (for क्व नु) B_3 Dn $D_{11\,12}$ ते (for स्युः)

3 Ś$_1$ missing, $D_{8\,9}$ om 3^{ab} (cf v l 2) — ^{a}) S °वशेष (T$_2$ M_1 °वशिष्ट) कालोय (M °स्तु) — ^{b}) K_1 गतिभू°, K_2 गतिर्भू°, B (except B_6) Dn_1 $D_{1\,2\,4\,5\,10}$ गत भू° Co r cite भूयिष्ठ S गतभूयिष्ठ एव च ($M_{3.4}$ तु) Ca cites 3^{ab} entirely as in text. — After 3^{ab}, D_2 (om lines 2–4) $_3$ ins 511* (cf v l 1) — ^{c}) K D_4 °चर्याया , B_{1-3} $D_{6\,8}$ M (except M_5) °चर्याणां — ^{d}) K M_4 तस्मिन्वर्षे, B_4 वर्षे ह्यस्मिन्

4 Ś$_1$ missing — ^{a}) D_{10} तस्य, S अपि (for अस्य) T_2 वर्षं ह्यशेष Dn_2 $D_{6\,11\,12}$ च, $D_{1\,3\,6\,8}$ वै (for चेद्) — ^{b}) D_6 G_1 यदि, G_3 M_3 इति (for इह) — ^{c}) G_1 °मनसस् (for °समयास्) D_8 पार्था , T G M_3 तेपि, M_5 ते तु (for ते हि) — ^{d}) K सत्यधर्म°, D_4 सत्यवृत्त°; D_8 महात्मानो महाबलाः

5 Ś$_1$ missing — ^{a}) D_6 स्फुरत , Ca क्षरन्त (as in text) D_8 जीमूताः (for नागेन्द्राः) — ^{b}) D_{1-3} सर्पाः (for सर्वे) K_4 $B_{4\,5}$ Dn_1 D_8 T G_2 $M_{1\,4\,5}$ ह्याशी°, $D_{6\,7\,9}$ चाशी° (for आशी°) — ^{c}) $D_{2\,8\,10}$ S (except M_4) दुःखाद्, Ca.c s दुःखा (as in text) — ^{d}) T_1 कौरव्या , $G_{2\,3}$ कौरव्यान् D_{1-3} क्षण (for ध्रुवम्) — After 5, S ins

513* विज्ञातव्या मनुष्येन्द्रास्तर्कया सुप्रणीतया ।
निपुणैश्चारपुरुषैः प्राज्ञैर्दक्षैः सुसवृते ।

[(L. 1) Cf 10^{cd} — (L. 2) Cf. 11^b $G_{1\,3}$ समावृतैः , M_2 सुसमतैः]

6 Ś$_1$ missing — ^{a}) $B_{1\,2}$ Dn_1 D_{11}m सर्वे, B_3 अधिक-, B_4 यथा, B_5 damaged, Dn_2 $D_{11\,12}$ अथ, D_3 वर्षे , Ca c.r अर्वाक् (as in text) B_4 Dn_2 D_{11}(m as in text) $_{12}$ काले च, Cr काले तु, Ca.c rp कालस्य (as in text) Dn_1 D_{11}m वेत्तारः (for विज्ञाता) S अज्ञातसमये ज्ञाता — ^{b}) B_4 तत , Dn_1 D_{11}m स्थिता (for पुन)

7 Ś$_1$ missing — ^{a}) B_3 शीघ्र (for क्षिप्रं) K B Dn $D_{6\,8\,11\,12}$ बुभूषध्वं, D_{1-3} हि बुध्यध्वं, D_4 प्रभाषध्वं, S वि(G_3 प्र)चिन्वध्वं; Ca बुभुत्सध्वं (as in text) $D_{7\,9}$ तस्माद्बुभुत्सुभिः शर्म — ^{b}) Dn $D_{11\,12}$ ते, D_1 स्व; S च (for नो) B $D_{5-7\,9}$ प्रतिकर्तव्यमव्यय ($B_{3\,4}$ D_5 °मस्य यत्), D_4 यथा जानीत पाण्डवान्, D_3 यथान्योन्य तदव्यय — D_4 om 7^{cd} — ^{c}) K राज्ञो (for राज्य) $D_{1\,3}$ अद्वंद्वम् (for निर्द्वन्द्वम्) — ^{d}) T G_2 M असपत्न (for निःस°) $D_{5\,7\,9}$ स्थिर, D_{10} दृढ, Co r चिर (as in text)

8 Ś$_1$ missing — Before 8, S ins. वैश°. — T G_2 cont

अन्ये धूर्ततरा दक्षा निभृताः साधुकारिणः ॥ ८
चरन्तु देशान्संवीताः स्फीताञ्जनपदाकुलान् ।
तत्र गोष्ठीष्वथान्यासु सिद्धप्रव्रजितेषु च ॥ ९
परिचारेषु तीर्थेषु विविधेष्वाकरेषु च ।
विज्ञातव्या मनुष्यैस्तैस्तर्कया सुविनीतया ॥ १०
विविधैस्तत्परैः सम्यक्तज्ज्ञैर्निपुणसंवृतैः ।
अन्वेष्टव्याश्च निपुणं पाण्डवाश्छन्नवासिनः ॥ ११
नदीकुञ्जेषु तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
आश्रमेषु च रम्येषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ १२
अथाग्रजानन्तरजः पापभावानुरागिणम् ।
ज्येष्ठं दुःशासनस्तत्र भ्राता भ्रातरमब्रवीत् ॥ १३
एतच्च कर्णो यत्प्राह सर्वमीक्षामहे तथा । C. 4 897 B. 4 25 15 K. 4 30 17

514* दुर्योधनेनैवमुक्ते वचनेऽतीव दुःखिना ।

— ^{a}) D8 10 तु त (for तत) K अब्रवीत्त तत कर्ण, S तत कर्णोऽब्रवीद्वाक्य — After 8^{a}, T G2 ins.

515* सत्यधर्मार्थसंयुतम् ।
कर्ण ।
गते पुनर्न गच्छन्तु

— ^{b}) S अन्ये (for क्षिप्र) — ^{c}) B (except B4) D5 6 अन्ये धूर्ता (D5 °र्त) नरा दक्षा, S शीघ्रवृत्ता नरा योग्या (G1 2 नराश्चान्ये) Cn cites नो धूर्ततरा — ^{d}) D5 (m as in text) S निपुणा, Ca c निभृता (as in text) S छद्मचारिण (for साधु°)

9 Ś1 missing — ^{a}) T1 G M3 विविधान, T2 M1-4 सचिवा, Ca c v संवीता (as in text) — ^{b}) D5 10 स्फीतान (D10 °ता) जनपदान्बहून, T G2 °ञ्जनपदानपि, G2 देशाञ्जन° Cv v cite जनपदाकुलान् (as in text) — ^{c}) Dn2 D11 12 यत्र, Ca rp (Dev) तत्र, Cr तत्र (as in text) S (except T2) गोष्ठेषु (for गोष्ठीषु) K2 रथ्यासु, B Dn D2 6 8 10-12 रम्यासु, D1 3 अथास्मासु, D7 9 अथान्यत्र, T G M4 (sup lin) अरण्येषु, M चान्येषु (for अथान्यासु) — ^{d}) S सिद्धा (G3 °द्ध) ब्राह्मणरूपिण — After 9, B2 ins

516* परिचारेषु तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
(= 10^{a} + 12^{b})

10 Ś1 missing K1 om 10^{a}-12^{b}, K2 om 10^{ab} — ^{a}) B1 S परिवाहेषु, B2 (m as in text) D1 2 10 Cr परिचारेषु, D4 8 सरित्तीरेषु, D7 Ca परीवारेषु, Cc rp (Cat) as in text Cs explains परिचारा — ^{b}) D4 ग्रामेषु नगरेषु च — D6 om 10^{c}-12^{d} — T G read 10^{c}-11^{b} after 12 — ^{c}) D1-4 7 9 10 ते (for तैः) K2 विविधे ग्रामनगरे, S °ष्या मनुष्येन्द्र (T2 M1 2 °न्द्रा, G1 °ष्यास्ते) — ^{d}) M सुप्रणीतया

11 Ś1 resumes K1 D6 om 11 (cf. v 1 10) T G read 10^{c}-11^{b} after 12 — ^{b}) D6 7 9 धूर्तैः (for तज्ज्ञैः) K2 निपुणसहितैः, D1-3 °संश्रितैः; D5 7 9 °मार्गैः, D8 °वीक्षिभिः, D10 °सम्यितैः D7 कृतज्ञैर्निपुणैन्वय, S निपुणैस्तज्ज्ञ(T2 °णै ज्ञानि, G1 °णैरर्थं, G3 °णार्थज्ञ)सर्वतः (M2 सत्तमः) — ^{c}) K2 Dn2 D11 12 तु निपुणं (K2 °णा), B1 3 च निपुणा, B2 च निपुणं, B5 Dn1 D2 10 सुनिपुणं (D8 10 °णा), S मनुष्येन्द्र (M4 °न्द्रा) — ^{d}) T1 G1 3 विविधान (T1 °धा) (for पाण्डवा) K2 B2 S छन्नचारिण, B4 D8 7 9 छद्मगामिन

12 K1 om 12^{ab}, D6 om 12 (cf. v 1 10) T G read 10^{c}-11^{b} after 12 — ^{ab}) K2 D3 S नदीकूले (G2 °षे)षु, B4 D4 °तीरेषु Ś1 transp तीर्थेषु and ग्रामेषु D2 तीरेषु, D5 7 9 ग्रामेषु, M4 व्रजेषु (for तीर्थेषु) D5 7 9 अरण्य, T G M3 5 व्रजेषु, M1 हट्टेषु (for ग्रामेषु) K2 गत प्रस्रवणेषु च, M3 ह्रदेषु च सरस्सु च — G1 om 12^{cd} — ^{c}) B4 सर्वेषु, D1-4 पुण्येषु (for रम्येषु) — ^{d}) S (G1 om) वनेषु (for गुहासु)

13 Before 13, S (except T G2) ins वैश — ^{a}) K2 अथाग्रजात तरसा, Cs as in text — ^{b}) Ś1 B1 3 5 Dn D11 12 °नुरागवान्, B4 °नुकारिण, T G भ्रातु प्रियहिते रत, M पापभाव सुदुर्मति — ^{c}) T1 G2 दुर्योधन (for दुःशासनस्) — ^{d}) G1 3 भ्रातर स्विदमब्र° — After 13, all MSS (except M) ins

517* येषु न प्रत्ययो राजञ्चारेषु मनुजाधिप ।
[Before the line, T G ins दुःशासन — T G ग्य (for येषु) D1 3 च, D2 अस्ति (for न) K B4 मनुजेश्वर, D1-3 7 9 T G मनुजर्षभ, D4 भरतर्षभ]

Ś1 B Dn D2 (marg) 3-7 9-12 cont

518* ते यान्तु दत्तदेया वै भूयस्तान्परिमार्गितुम् ।
[Ś1 पुनस् (for भूयस्)]

On the other hand D2 4 ins after 517*

519* तानहं प्रेषयिष्यामि यतन्तो दृढभक्तय ।
[D4 ये तज्ज्ञा (for यतन्तो)]

D4 cont D5 (marg) ins after 518*

520* एतन्मत महाराज मदीय प्रियदर्शन ।
[D5 महाभाग (for °राज), and शुभ° (for प्रिय°)]

Finally, D8 ins after 517*

521* अपरे तत्र गच्छन्तु चरा प्रच्छन्नचारिण ।

C. 4 897 B 4 25. 15 K. 4 30. 17 यथोद्दिष्टं चराः सर्वे मृगयन्तु ततस्ततः ।
एते चान्ये च भूयांसो देशाद्देशं यथाविधि ॥ १४
न तु तेषां गतिर्वासः प्रवृत्तिश्चोपलभ्यते ।
अत्याहितं वा गूढास्ते पारं वोर्मिमतो गताः ॥ १५
व्यालैर्वापि महारण्ये भक्षिताः शूरमानिनः ।
अथ वा विषमं प्राप्य विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ १६
तस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वा त्वं कुरुनन्दन ।
कुरु कार्यं यथोत्साहं मन्यसे यन्नराधिप ॥ १७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

---

14 D_4 om 14^{ab} — Before 14, M ins दु:शासन — ^{a}) S यदाह कर्णो राजेंद्र — ^{b}) $Ś_1$ B_1 ईहामहे; B_4 वीक्षा°, Dn $D_{11, 12}$ इच्छा°, some MSS ईक्ष्या°. B_3 वय, D_2 यथा (for तथा) S सर्वमेतदवेक्ष्यतां — After 14^{ab}, S ins

522* ग्राणै. पश्यन्ति पशवो वेदै॰ पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
चारै॰ पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जना ।

[(L. 1) T G_2 वेदैरेव द्विजोत्तमा॰ (T_2 द्विजातय)]
— ^{c}) S यथोक्ताश्चारपुरुषा — ^{d}) $B_{1, 3}$ मृगयतस्, D_{1-3} विचिन्वतु Dn $D_{5\ 6\ 11\ 12}$ यतस्तत॰, D_4 नरास्तत ; S पुन पुन॰ — ^{e}) K S (except T_1) बहवो $D_{7\ 9}$ भूयो वै (for भूयासो) — ^{f}) $D_{1, 2}$ देशोद्देशं; D_6 देशे देशे (for देशाद्देशं) B_4 $D_{1\ 3}$ यथा विधि S (except T_1) देशाश्च नगराणि च — For S, cf v l 16 also

15 ^{a}) D_4 S न च (T_1 नेति), D_7 ननु (m न तु) D_4 क्वचिद् (for गतिर्) — ^{b}) B_5 $D_{3\ 5\ 7\ 9}$ S वा; D_2 न., D_3 न (for च) B_4 $D_{1\ 3\ 7}$ उपलक्ष्यते, D_2 अपि लक्ष्यते — T_1 om 15^c–16^d — ^{c}) $Ś_1$ B (except B_2) Dn $D_{4\ 6\ 7\ 9\ 11\ 12}$ अत्यत वा निगूढास्ते; D_3 °हितं निगूढास्ते; D_8 अत्यतभाव गूढास्ते, S (T_1 om) प्रत्यागताश्च (M_4 orig अत्याहिताश्च; *sup lin* °हिंता वा) गूढास्ते (M_4 *sup lin* °ढा वा) — G_1 (hapl) om 15^d–16^b, as also line 1 with prior half of line 2 of 524* (cf v l 16) — ^{d}) $Ś_1$ B (except B_4) Dn $D_{1\ 2\ 4\ 7\ 9\ 11\ 12}$ च (for वा) $Ś_1$ ऊर्मिमितो (for °मतो) K पर योधयतो (K_2 °यो) गता , S (T_1 G_1 om) पारमूर्मिगणा इव Ca $_{o\ a}$ cite ऊर्मिमत (as in text) — After 15, $D_{7\ 9}$ ins

523* प्रत्याहर्तुं च मूढास्ते पथि नाशमतो गता ।

16 T_1 om 16, G_1 om 16^{ab} (cf v l 15) — ^{a}) K_1 व्याघ्रै , Ca व्यालै: (as in text) K om वा $Ś_1$ $B_{1\ 3\ 4}$ Dn $D_{3, 11\ 12}$ च (for वा) — ^{b}) S (except $M_{1\ 3}$, T_1 G_1 om) निहता (for भक्षिता॰) D_3 शूरसमता , M_3 राक्षसैर्भृश (for शूर°) — T_2 $G_{2\ 3}$ M ins after 16^{ab} G_1 (om line 1 and the prior half of line 2) ins after 15^d (cf v l 15)

524* द्वीप वा परम प्राप्ता गिरिदुर्गं वनानि वा ।
हीनदर्पा निराशास्ते भक्षिता वापि राक्षसैः ।

[(L 1) T_2 G (G_1 om) गिरिदुर्ग(G_3 °र्गे)वनेष्वपि — (L 2) M_{1-3} भक्षिता राक्षसैर्भृश]
— ^{c}) D_4 प्राप्ता॰, Cr प्राप्य (as in text) — After 16, S (T_1 om) repeat 14^c–15^b with v l [14^c) S (T_1 om) °दिष्टाश् G_2 च ते (for चरा.) — 14^d) S (T_1 om) देशान्गच्छतु सवृता. — 14^e) S (T_1 om) भूयांसो (for बहवो) — 15^{ab}) S (T_1 om) इति (for न तु), and वा (for च)]

17 ^{a}) B_4 आत्मानम् (for मानसम्) — ^{b}) Dn_1 D_{10} तत, D_3 तु (for त्व) S कृत्वात्मान नियम्य च — ^{c}) $Ś_1$ B_{1-3} Dn $D_{11\ 12}$ महो° (for यथो°) — ^{d}) S यन्मन्यसि नरा°.

Colophon — *Sub-parvan* $Ś_1$ गोग्रह. — *Adhy name* K_1 B Dn_2 $D_{3\ 6\ 7\ 9\ 10-12}$ चार(D_{10} om it)-प्रत्याचार , $D_{1\ 2\ 4\ 8}$ चारविचार (D_8 cont समाप्त), D_5 चारप्रचार , T_2 G_2 चारप्रेषण — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 B_4 $D_{6\ 10}$ 25, D_5 26, T G M_1 29, $M_{2\ 4\ 5}$ 28, M_3 broken — *S'loka no* G_3 22

26

1 ^{a}) $D_{1\ 3}$ महाबाहु ; D_2 °बाहो, D_6 °वीर , S सभा मध्ये — ^{b}) D_5(by corr) $_7$(m as in text) $_9$ °दर्शन ; S सूक्ष्मार्थदर्शिवान् (G_1 M_3 °तत्त्ववित्, $M_{1, 2\ 4\ 5}$ °दर्शन) — D_{10} om 1^c–2^b — ^{d}) B (except B_4) Dn_2 $D_{11\ 12}$ न प्रयाति, Dn_1 न प्राप्यति; $D_{1\ 3}$ प्राप्नुवति; D_2 नाप्नुवति, D_6 न ते याति

2 D_{10} om 2^{ab} (cf v l 1) — ^{c}) $D_{7\ 9}$ धार्मिका (for धर्मज्ञा) S धर्मज्ञा सत्यसधाश्च — ^{d}) $B_{3, 4}$ D_5(by corr) $_{7\ 9}$ राजधर्मम्; S युधिष्ठिरम् (for धर्म°) Dn_2 $D_{11\ 12}$ महेष्वासा महाबला

२६

वैशंपायन उवाच ।
अथाब्रवीन्महावीर्यो द्रोणस्तत्त्वार्थदर्शिवान् ।
न तादृशा विनश्यन्ति नापि यान्ति पराभवम् ॥ १
शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः ।
धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च धर्मराजमनुव्रताः ॥ २
नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञं पितृवच्च समाहितम् ।
धर्मे स्थितं सत्यधृतिं ज्येष्ठं ज्येष्ठापचायिनम् ॥ ३
अनुव्रता महात्मानं भ्रातरं भ्रातरो नृप ।
अजातशत्रुं ह्रीमन्तं तं च भ्रातॄननुव्रतम् ॥ ४
तेषां तथा विधेयानां निभृतानां महात्मनाम् ।
किमर्थं नीतिमान्पार्थः श्रेयो नैषां करिष्यति ॥ ५
तस्माद्यत्नात्प्रतीक्षन्ते कालस्योदयमागतम् ।
न हि ते नाशमृच्छेयुरिति पश्याम्यहं धिया ॥ ६
सांप्रतं चैव यत्कार्यं तच्च क्षिप्रमकालिकम् ।
क्रियतां साधु संचिन्त्य वासश्चैषां प्रचिन्त्यताम् ॥ ७
यथावत्पाण्डुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृतात्मनाम् ।
दुर्ज्ञेयाः खलु शूरास्ते अपापास्तपसा वृताः ॥ ८
शुद्धात्मा गुणवान्पार्थः सत्यवान्नीतिमाञ्शुचिः ।
तेजोराशिरसंख्येयो गृह्णीयादपि चक्षुषी ॥ ९
विज्ञाय क्रियतां तस्माद्भूयश्च मृगयामहे ।
ब्राह्मणैश्चारकैः सिद्धैर्ये चान्ये तद्विदो जनाः ॥ १० C. 4. 911 B. 4. 27. 10 K. 4. 31. 11

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

---

3 a) Ś1 नीतिवित्त्वार्थतत्त्वज्ञ, B (except B3) Dn2 D5. 6. 8 11 12 T G M4 °तत्त्वज्ञा, D7 9 नीतिवित्त्वार्थधर्मज्ञा — b) K पितृभक्त, B4 D6 प्रीतिमत, D5 इन्द्रियेषु (for पितृवच्च) Cc. r cite पितृवत B (except B4) D (-2) T G2 Cr समाहिता, D4 सदा हितम्, G1. 3 सदा नृप (G3 °पम्) Ś1 पितृम्येवात्मसा° — c) D5 सत्यरतिं, M5 सत्यसंध ✽Cc स्थिरा धृतिर्यस्य ।✽ — d) D11. 12 T2 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) Ś1 D6 Crp ज्येष्ठापचायिन, K2 ज्येष्ठोपयायिन, B Dn D2. 3. 5 7 9–12 Cr ज्येष्ठानुयायिन (D3 °न), D4 ज्येष्ठोपचारिण, T1 श्रेष्ठोप°, T2 G3 ज्येष्ठाभिधायिन (G2 °न), G1. 2 श्रेष्ठगुणान्वित, M2 ज्येष्ठोप°.

4 a) B4 S (except G1 3) °स्मानो — b) Ś1 B3 Dn1 D5 M transp भ्रातर and भ्रातर° B2. 4 5 Dn1 D5 10 नृप, M प्रिय B1 भ्रातरो नृपसत्तम, T G भ्रातरो भ्रातृवत्सल — c) B D. धीमन्तं, Dn D11. 12 श्रीमन्तं, D7 9 सीमन्तं, T G M1–2. 6 दुर्धर्षं M4 °शत्रुदुर्धर्षं — d) Ś1 Dn D5 10–12 सर्वं, D1–4 तांश्च, D6 ते च, D7 9 तौ च D6 °व्रतान्, D7 9 °व्रतौ T G2 स च तान्नातिवर्तते, G1 3 स तानपि यथानुजान्, M स (M5 न) चापि हि यथानुजान् (M4 °नुजा)

5 c) S प्राज्ञो (for पार्थ) — d) K2 D2 4 तेषां (for नैषां) D1–3 विधास्यति (for करि°) S न श्रेयो (T G2 नि श्रेयो, G1. 3 यच्छ्रेयो) न करि°

6 a) K यस्मात्, D10 पुन, T G यत्ता (for यत्नात्) Ś1 D1–4 G1 3 प्रतीक्षध्व, K °क्षत, T G2 M परीक्षध्व — b) S यावच्च (T G1. 3 न तावत्, G3 न यावत्) समयो गत° — c) Ś1 अर्छेरन्, K अभ्येरन्, B4 अर्हन्ति, Dn1 D3 इच्छेयु, D1. 3 अर्हेयु, D4 पुष्यति, D5 Cv ऋच्छेरन् D° 7 9 न ते नाश गता° शूरा, S न ते विनाशमृच्छेयु (M1. 2 4 °मिच्छेयु) — d) B3 इति पश्यामहे वय, S इति मे नैष्ठिकी मति°

7 a) S चिन्त्यतां, Ca. v सांप्रत (as in text) M1. 2 4 कृत्य, M3 क्षिप्र (for कार्यं) — b) D2 अत्र, D4 भवेद् (for तच्च) G1 आलिंगक, M विचार्यं वै (M3 विधीयता), all comm. अका° (as in text) — After 7ab, M2 reads line 2 of 526* for the first time, repeating it in its proper place — c) T G चैव (for साधु) D7 9 सञ्चित्य, S निश्चित्य (for संचिन्त्य) — d) D8 7 9 G1 M वि (for प्र) — After 7, B5 (irrelevantly) ins

525* तथाभिवादिन मत्स्य कौरवेया पृथक्पृथक् ।
ऊचु प्राञ्जलय° सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमा ।
प्रतिनन्दाम ते वाक्य सर्व एव विशा पते ।

8 a) S यथा च (for यथावत्) — b) S हितात्मनां; Cap rp (Dev) दृढा°, Ca r v धृता° (as in text)

२७

C. 4 812 B. 4 26. 1 K. 4 31 13

वैशंपायन उवाच ।
ततः शांतनवो भीष्मो भरतानां पितामहः ।
श्रुतवान्देशकालज्ञस्तत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १
आचार्यवाक्योपरमे तद्वाक्यमभिसंदधत् ।
हितार्थं स उवाचेमां भारतीं भारतान्प्रति ॥ २
युधिष्ठिरे समासक्तां धर्मज्ञे धर्मसंश्रिताम् ।
असत्सु दुर्लभां नित्यं सतां चाभिमतां सदा ।
भीष्मः समवदत्तत्र गिरं साधुभिरर्चिताम् ॥ ३
यथैष ब्राह्मणः प्राह द्रोणः सर्वार्थतत्त्ववित् ।
सर्वलक्षणसंपन्ना नाशं नार्हन्ति पाण्डवाः ॥ ४
श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः साधुव्रतसमन्विताः ।
वृद्धानुशासने मग्नाः सत्यव्रतपरायणाः ॥ ५

— After 8ab, S ins

526* प्रवृत्तिरुपलभ्येत तथा नीतिर्विधीयताम् ।
सर्वोपायैर्यतस्व त्वं यथा पश्यसि पाण्डवान् ।

— c) D1 2 transp शूरा and ते — d) B1-3 5 Dn D9 11 12 दुरापास; B4 D6 निष्पापास, D3 तेपापास; D2 ते पार्थास; D5 स्वपापास, D7 (m as in text) स्वपापास; D10 सुपापास S रक्षया नित्य च (M1 2 हि) दैवतै

9 a) B2 D5 7 9 बुद्धिमान्, B4 D4 श्रद्धावान्; D6 शुद्धिमान् (for शुद्धात्मा) S (except T2) ज्ञान° (for गुण°) D1 8 शूर (for पार्थ) — b) D8 सत्यवाप; G1 3 सत्यात्मा — c) D7 (m as in text) तेजोगतिर् D1 9 असह्येयो (D7 m दुर्वासस्यो) Cf Ca असह्येयतेजोरश्मिवान् S °राशिभिरापूर्णो — d) B1 3 5 D5 Cn ap rp (D1) चक्षुषा; Ca r v चक्षुषी (as in text) D1 3 निगृह्णीयाद्धि चक्षुषी, T1 (first time) G1 3 यथा लोके दिवाकर; T (T1 second time) G2 M दहेदपि च चक्षुषा

10 a) D4 यतो (for तस्माद्) B3 तस्माद्विज्ञायतां तात, S तस्माद्यत्नश्च क्रियतां — b) D1-3 अपि, D6 7 9 वा (for च) D7 9 श्रूयतां वर्त्म (for मृग°) — c) Ś1 K B2 D5 चारणं; B1 चार्यरं; D7 9 च चरं M °र्जैश्चारपुरंधं — d) D7-9 तद्विधा T G तापसैर्निपुणैरपि; M सिद्धैस्तापसनैपुणैः — After 10, T1 repeats 4 25 11 (v 1 निर्भर्त्सितस्तज्ज्ञसमतैः for 11b)

Colophon om in D7 S, D9 reads it in marg — *Adhy. name* K D3 4 चारप्रत्याचार, B1 3 Dn1 D5 6 8 om 11 12 द्रोणवाक्य; B2 4 5 Dn2 D10 चारप्रत्याचारे द्रोणवाक्य, D1 2 चारविचार — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 B4 D6 10 26, Dn2 D5 om 27

27

1 a) S (except M4) धीमान् (for भीष्मो) — b) B4 D1 3 4 T1 G भारतानां; D5 कौरवाणां D4 धुरंधर (for पिता°) — d) S नीतिमांश्च महामति

2 a) S तस्मिन्नुपरते वाक्ये — b) B3 D10 अभ्यनन्दत; D2 अभिनन्दत; D4 अभिपूज्य च; D5 m 7 9 °मवदन (D7 m अभिनन्दयन्), Ca c s v as in text S आचार्यस्य महात्मन — c) K कृतार्थं Ś1 B (except B1) Dn D2 6 11 12 समुवाच (for स उ°) Cn cites उवाच B Dn D11 12 पुना; Cr इमां (as in text) D5 m 7 (m as in text) हितार्थमात्मर्थवतीं; S अनन्तरमुवाचेद. — d) Dn D2 4 5 9 11 12 भरतान् (for भारतान्) S वाक्य हितधर्मदर्शन (T2 G2 °र्शिन)

3 a) B1 Dn2 D10 G1 2 M समायुक्ता (G1 °क्तो), Ca °सक्ता (as in text) — b) K1 धर्ममाश्रिता; B1 2 °माश्रिता, B3 °संश्रिता, Dn D11 12 °संवृता, D1-3 T G M2 3 5 °सहिता, D4 °संस्थिता; D8 °संभृता, M1 4 °संयुता D4 भीष्म सुधर्मसंश्रिता — After 3ab, S ins

527* पाण्डवे नित्यमत्यग्रां गिरं भीष्मः समाददे ।

— c) B4 असत्से; D3 असतां — d) B1 सत्य (for सतां) G3 चानुमतां — c) Cn सम वदत्; S स्वभ्यवदत् (for सम°) Ś1 क्षत्र, K1 क्षत्ता, D1 2 3 10 क्षिप्रं (for तत्र)

4 Before 4, S ins भीष्म — a) Ś1 K2 D4 5 7 9 10 यथैव, B1 2 5 Dn यथेष, B4 यथेह; S यथा नो (M2 3 °थाय) B3 भगवान् (for ब्राह्मण) S अवादीत् (for प्राह) — b) Ś1 D10 °धर्म° (for °तत्त्व°) S आचार्यः सर्वधर्मवित् — After 1ab, B4 ins

528* तद्वाक्यमभिनन्दामि न मेऽस्त्यत्र विचारणा ।;

while D3 (marg) ins

529* निःसंशयं सर्वमेतद्भूयश्चैना वियोधत ।

— T G1 2 transp 4cd and 5ab — d) B1 3 4 Dn D4 7.9 11 12 T G3 साधुमत(T G3 °वृत्त)समन्विता (= 5b), G1 साधुवृत्तमनुमता; G2 न नाशं यांति पांडवा; M नाशं नायाति पांडवा — After 4, Dn1 ins 530* (cf. v 1 6)

5 T G1 3 transp 4cd and 5ab, Dn1 om. 5a-6b, D4

ममयं समयज्ञास्ते पालयन्तः शुचिव्रताः ।
नावसीदितुमर्हन्ति उद्वहन्तः सतां धुरम् ॥ ६
धर्मतश्चैव गुप्तास्ते स्ववीर्येण च पाण्डवाः ।
न नाशमधिगच्छेयुरिति मे धीयते मतिः ॥ ७
तत्र बुद्धिं प्रणेष्यामि पाण्डवान्प्रति भारत ।
न तु नीतिः सुनीतस्य शक्यतेऽन्वेषितुं परैः ॥ ८
यत्तु शक्यमिहास्माभिस्तान्वै संचिन्त्य पाण्डवान् ।
बुद्ध्या प्रवक्तुं न द्रोहात्प्रवक्ष्यामि निबोध तत् ॥ ९
सा त्वियं साधु वक्तव्या न त्वनीतिः कथंचन ।
वृद्धानुशासने तात तिष्ठतः सत्यशीलिनः ॥ १०
अवश्यं त्विह धीरेण सतां मध्ये विवक्षता ।
यथामति विवक्तव्यं सर्वशो धर्मलिप्सया ॥ ११
तत्र नाहं तथा मन्ये यथायमितरो जनः ।
पुरे जनपदे चापि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १२ C. 4. 929 B. 4. 29. 15 K. 4. 31. 3

om 5^{ab} — ^{a}) K2 B$^{\circ}$ 5 D7 9 G1 3 श्रुतवृत्तोपसंपन्ना, B1. 2 Dn2 D11. 12 श्रुतव्रतोपपन्नाश्च, B4 श्रुतवृत्तो सुसंपन्ना (sic), G2 सर्वलक्षणसं° (= 4^{c}) — ^{b}) B1. 3. 4 Dn2 D11. 12 नानाश्रुति(B4 °त)समन्विता, B2. 5 D7 9 नानाश्रुतिसमाहिता, D8 G2 M साधुवृत्त°, T G1. 3 नाशं नायाति पाडवा Cn cites नानाश्रुति — ^{c}) B1-3. 5 D1. 2 M4 युक्ता, B4 Dn2 D5-7. 9-12 लग्ना, D2. 8 सक्ता, T G M1-3. 5 यत्ता (for सक्ता) D4 °शासनरता — ^{d}) D4 S °धर्म° (for °व्रत°)

6 Dn1 om 6^{ab} (cf. v. l. 5) — ^{b}) D4 पारयति, T G2 पालयन्ति S (except G1. 3) शुभव्रता — K2 B Dn2 D2 (marg. sec. m.) 5-7. 10-12 ins. after 6^{ab}, Dn1 (which om. 5–6^{ab}), after 4 D3, after 7^{ab}:

530* क्षत्रधर्मरता नित्यं केशवानुगताः सदा ।
प्रवीरपुरुषास्ते वै महात्मानो महाबलाः ।

[(L. 1) K2 B D5 °धर्मपरा, D6 क्षात्रे धर्मे रता B4 केशवानुरता, Dn2 D5. 6 °नुमता — (L. 2) D3 शास्त्रशास्त्ररता नित्यं, D10 दत्तीर्णसमयाचारा (for the prior half)]

— ^{c}) B (except B1) D2. 5. 6. 11. 12 नावसीदतु, Dn2 न च सीदितुं S न विषीदन्ति ते पार्था — ^{d}) Ś1 K चोद्वहत, D4 प्राद्वहत°, D10 सुद्वहत

7 ^{a}) S तपसा (for धर्मत°) — ^{b}) Ś1 B (except B1) Dn1 सुवीर्येण च, D1-3 स्वेन वीर्येण, D10 °र्येणापि — After 7^{ab}, D3 ins. 530* (cf. v. l. 6) — ^{c}) T G अभिगच्छेयु — ^{d}) S नैष्ठिकी (for धीयते)

8 ^{a}) B1. 3. 5 Dn D11. 12 प्रवक्ष्यामि, D4 प्रवेश्यामि, S प्रदास्यामि (for प्रणे°) — ^{b}) S पांडवान्वेषणे शृणु (M1 नृप) — Dn1 om. 8^{c}–9^{b} — ^{d}) D6 S वेदितुं, Cs अन्वेषितुं (as in text)

9 Dn1 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8) — ^{a}) B4 वाच्यं, Cr शक्यं (as in text) — ^{c}) K2 प्रवक्तुं, B (except B1) Dn D9-12 प्रयुक्तं, S प्रणेतुं, Cr प्रवक्तुं (as in text) S तद्द्रो(T G2 °च्चे)ह — ^{d}) K विवक्ष्यामि, D1-3. 8 यद्वक्ष्यामि, D4 तद्वक्ष्या° B4 D4. 6. 8 G1. 3 M4. 5 निबोधत — After 9, N (except D4) ins.:

531* न त्वियं मादृशैर्नीतिस्तस्य वाच्या कथंचन ।

[Ś1 K1 अद्य, K2 अप, B4 तेषां, Ca. r. v. तस्य (as above)]

10 ^{a}) K2 D1. 3 साधुभि, D6 S न त्वियं (for सा त्वियं) D4. 8 वक्तव्यं — ^{b}) D8 नाविनीतं, S तस्य नीति° (for न त्वनीति°) — ^{c}) Ś1 K M1 तत्र, Dn2 D11. 12 नाम (for तात) — ^{d}) Ś1 B1. 3. 4 Dn D4. 5. 7. 8. 10-12 M3 तिष्ठता, B5 तिष्ठते, D2 M1. 2 तिष्ठत, D6 निभृता, Cr as in text. Ś1 B4 Dn D4-6. 8. 11. 12 सत्यशालिना, B1. 3 D7. 9 °शीलिना, D10 धर्मशालिना, S सत्यवादिन — After 10, S ins.:

532* अयुक्तं तु मया वक्तुं तुल्या मे कुरुपाण्डवाः ।
निवासं पाण्डुपुत्राणां मचिन्त्य च वदाम्यहम् ।
बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ।

11 ^{a}) K हि (for इह) Ś1 K Dn2 D8 धीरेण S °श्य तु नि(M1 विनि, M2 खलु)युक्तेन — ^{b}) D6 S सभामध्ये — ^{c}) B1-3. 5 D5 °मति तु वक्तव्यं, B4 Dn D6 यथार्थमिति (Dn °मिह, D6 मभि°) वक्त°, D11. 12 यथार्हमिह वक्त°, D4 T2 G2 °मति हि वक्त°, D8 °मतिर्विव°, D9 °मति त्रिवे°, T1 G3 °मतिर्हि वक्तव्यं, G1 M1. 2 °मति च वक्त° Cr cites मति तु, Crp (Sr) मति हि, Crp (Dev) मतिरिति, Ca विवक्तव्यम् — ^{d}) B4 सर्वार्थं, Dn D10-12 सर्वथा, S सदा (G1 सूनृत) (for सर्वशो)

12 ^{a}) B3 वक्ष्ये, Cr मन्ये (as in text) — ^{b}) S यथान्ये (M2 ये चान्ये) मेनिरे जना — After 12^{ab}, N ins.:

533* निवासं धर्मराजस्य वर्षेऽस्मिन्वै त्रयोदशे ।
तत्र तात न तेषां हि राजा भाव्यमसांप्रतम् ।

[(L. 1) B4 विवासं, D1-3. 8 विवासं, D4 निवासं B4 D5 ह्यस्मिन्, D7. 9 स्मिंस्तु — (L. 2) D8 राज्ञो, D4 राजा, D7. 9 राज्यं, D8 राज्ञा]

On the other hand, S ins. after 12^{ab}:

534* निवासं पाण्डुपुत्राणां शृणुष्व मनुजाधिप ।

C. 4 ... B 4 28.17 K. 4 31 25 नासूयको न चापीर्षुर्नातिवादी न मत्सरी ।
भविष्यति जनस्तत्र स्वं स्वं धर्ममनुव्रतः ॥ १३
ब्रह्मघोषाश्च भूयांसः पूर्णाहुत्यस्तथैव च ।
क्रतवश्च भविष्यन्ति भूयांसो भूरिदक्षिणाः ॥ १४
सदा च तत्र पर्जन्यः सम्यग्वर्षी न संशयः ।
संपन्नसस्या च मही निरीतीका भविष्यति ॥ १५
रसवन्ति च धान्यानि गुणवन्ति फलानि च ।
गन्धवन्ति च माल्यानि शुभशब्दा च भारती ॥ १६
वायुश्च सुखसंस्पर्शो निष्प्रतीपं च दर्शनम् ।
भयं नाभ्याविशेत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १७
गावश्च बहुलास्तत्र न कृशा न च दुर्दुहाः ।
पयांसि दधिसर्पींषि रसवन्ति हितानि च ॥ १८

T1 cont

535* भ्रातृभि सहितो वीरै कृष्णया च महायशा ।
किमर्थं स महाराजो नात्मश्रेयो भविष्यति ।
पाण्डवो निकृत पूर्वं यथावद्विदित तव ।
क्रोशितश्च पुरे नित्य राज्यकामैश्च सांप्रतम् ।
छन्नश्चरति तस्मात्स प्रकृत्या नीतिमान्नृप ।
वर्षमेक सुसच्छन्नसुष्य वासमनुत्तमम् ।
आयाति चोदये काले क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवम् ।
सोदरै सहित वीर द्रौपद्या च परतप ।
सन्निधत्स्व महाबाहो यथा न स्यात्सुखोदय ।
यस्मिन्स राजा वसतिश्चैव सत्त्वभृतां वर ।
भविष्यन्ति नरास्तत्र रागमोहविवर्जिताः ।
नाधयो हि महाराज न व्याधि क्षत्रियर्षभ ।

— M4 om 12^{cd}. — ^{c}) B1 3 5 Dn2 D4 11 12 T G1.2 M3.5 च (for चा) — After 12, all MSS except K (Ś1 *marg*, D1 3 transp lines 1–2 and 3–4, M1 2 4 5 om line 2) ins

536* दानशीलो वदान्यश्च निभृतो ह्रीनिषेधक ।
जनो जनपदे भाव्यो यत्र राजा युधिष्ठिर ।
प्रियवादी सदा दान्तो भव्य सत्यपरो जन ।
हृष्ट पुष्ट शुचिर्दक्षो यत्र राजा युधिष्ठिर ।

[(L 1) S (except T2) क्षमायुक्त (for वदान्यश्च) B Dn D2 5 6 10–12 Cap °षेवक, G1 3 M4 °षेधन, Ca c (cf Cv) °षेधक (as above) — (L 2) T G M3 पुरे (for जनो) D6 सर्वे, Ca c r v भाव्यो (as in text) — (L 3) D1–3 सत्य° (for प्रिय°) B3 4 Dn1 D2 5–9 भाव्य, C5 भव्य (as above) D10 भव्य सत्यपरायण (for posterior half) S प्रियवाक (T1 °वान्) सत्यवान (T2 G2 °वाक) शूरो (T1 G1 3 धीरो) धर्मशीलो जितेंद्रिय — (L 4) Ś1 D1 3 4 8 10 Ca v rp (Dev) तुष्ट, Cr हृष्ट (as above) S तुष्ट (for पुष्ट) Ś1 शुक्लो, B1 D8 Ca rp (Dev) शुद्धो, D1 3 शुक्लो, D10 शान्तो; Cr दक्ष (as above) D2 हृष्टपुष्टशुचिर्दक्ष M1 नियमेद्धर्मतत्पर (for the posterior half)]

13 ^{a}) Ś1 D1.4 6–8 चापीर्ष्यु; K1 चापीर्षु; B3 चामर्षी; S चाक (G1 चै, G3 चा) दुष्टो, Ca v चापीर्षु (as in text) Co cites only ईर्षु — ^{b}) Ś1 नाभिवादी, B Dn D5 7 9 11 12 Ca नाभिमानी, D6 नातिमानी, T G2 M नाल्पभाग्यो, G1 3 नाल्पभोगी (for नातिवादी) — ^{d}) B1.2 5 Dn D11 12 T G2 3 M1–4 स्वत्र (for स्वं स्वं) G1 यत्र राजा युधिष्ठिर

14 ^{a}) B4 धर्मघोषा — ^{b}) T G2 3 M1 3 5 पुण्य शब्दा, G1 पुण्या शब्दा, M2 4 शुभशब्दा (for पूर्णाहुत्य) D4 M1 च सर्वश (for तथैव च) — ^{d}) M3 यत्र राजा युधिष्ठिर

15 ^{b}) T1 G1 2 सस्यवर्षत्यसशय (T1 °य) — ^{c}) D6 मही सगंधमाल्याय — ^{d}) B2 D6 transp निरी° and भवि° B1 3–5 Dn D1 3.4 7 9–12 Cr निरातका, Ca c rp निरीतिका, Crp निरीतीका (as in text) D8 नैरन्तर्या निरीतिका, S भविष्यति निरामया

16 ^{a}) K धन°, B1.2 5 Dn D4 8 11 12 G1 3 गुण°, B3 4 D5–7 9 फल°, D1–3.10 स्वादु° (for रस°) G1 3 सस्यानि (for धान्यानि) — ^{b}) B D G1 3 रस° (for गुण°) K अपि (for च) — ^{c}) B3 माल्यानि च सुगधीनि

17 G3 transp 17^{ab} and 17^{cd} — ^{b}) Some MSS नि प्रतीप Dn1 निर्भय याति सर्वश, S यत्र राजा युधिष्ठिर Ca c n s v cite निष्प्रतीप, Cn also दर्शन — After 17^{ab}, M5 reads 18, 538*, and 19 — T G M1 4 ins after 17^{ab} M5, after 19

537* न रोगास्तत्र विद्यन्ते वधबन्धा न सन्ति च ।
न चोरा न हि दम्भाश्च न च बाधा भवन्ति च ।
नाशक्ता न च दुष्टाश्च यत्र राजा युधिष्ठिर ।

[(L 1) M1 दृश्यते (for विद्यन्ते), and नाधयो व्याधयो न च (for the posterior half)]

— After 537*, T G read 20, 18, 19 — G1 M1 2 om 17^{cd} — ^{c}) Ś1 S (G1 M1 2 om) भयं च नाविशेत्तत्र, B4 भय नात्राहित तत्र, Dn D11 12 भय न व्याधि°; D8 न पापीव्याधि°; D10 आपश्चाभ्याधि° Co cites अत्याहित, Crp (Cat) नात्याहित, Cr अभ्याविशेत (as in text)

18 B4 (hapl) om 18–19, D6 transp 18 and

गुणवन्ति च पानानि भोज्यानि रसवन्ति च ।
तत्र देशे भविष्यन्ति यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १९
रसाः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणान्विताः ।
दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २०
स्वैः स्वैर्गुणैः सुसंयुक्तास्तस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ।
देशे तस्मिन्भविष्यन्ति तात पाण्डवसंयुते ॥ २१
संप्रीतिमाञ्जनस्तत्र संतुष्टः शुचिरव्ययः ।
देवतातिथिपूजासु सर्वभूतानुरागवान् ॥ २२
इष्टदानो महोत्साहः शश्वद्धर्मपरायणः ।
अशुभद्विट् शुभप्रेप्सुर्नित्ययज्ञः शुभव्रतः ।
भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २३
त्यक्तवाक्यानृतस्तात शुभकल्याणमङ्गलः ।
शुभार्थेप्सुः शुभमतिर्यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
भविष्यति जनस्तत्र नित्यं चेष्टप्रियव्रतः ॥ २४ C. 4 942 B. 4 28.30

19^{ab} — ^{a}) S बहुक्षीरस्रवा (T1 G3 °स्रुवो, G1 M1.2 5 °प्रदा) गाव° — ^{b}) Ś1 (*sup lin* as in text) B (B4 om) Dn D1.2.5 6 11.12 दुर्बला, K दुर्मेहा (for दुर्दुहा) S सुदुग्धाश्च सु(G1.3 °ग्धा घट)दोहना — ^{c}) M मधु° (for दधि°) — ^{d}) K2 फलानि, G1 3 मधूनि, Cc हितानि (as in text) — After 18, S ins

538* सलिलानि प्रसन्नानि सर्वे भावाश्च शोभना ।
[M1.2 यत्र राजा युधिष्ठिर (for the posterior half)]
— After 18, D4 reads 20–21

19 B4 om 19 (cf v l. 18), M1 om. 19, M2 om. 19–20 D5 transp 18 and 19^{ab} — ^{ab}) Ś1 M4 transp पानानि and भोज्यानि K2 Dn D8 10–12 G1.3 पेयानि, B (B4 om.) D5 भोज्यानि, Cv पानानि (as in text) B (B4 om) D5 पेयानि, D7 9 भक्ष्याणि (for भोज्यानि) D1–3 च भवति, S (M1.2 om) विविधानि (for रस°) — ^{c}) D9 काले, S (M1.2 om) राजन् (for देशे)

20 D9 M3 om 20 M2 also om. 20 (cf. v l. 19) D4 reads 20–21, after 18 T G read 20 after 537* (cf. v l. 17) — ^{ab}) Ś1 T G2 transp गन्धा and शब्दा G1 3 एव (for अपि) D8 रूपशब्दा (for शब्दा श्चापि) D1–3 7 M1 गुणाधिका — ^{c}) B1.2.5 D1–2.6 8 10 दिशश्चैव, B4 D7 दृश्याश्चैव, D4 दृश्यतेत्र, M1 दृश्याधिक (for दृश्यानि च) Cc r cite दृश्यानि B3 4 D1–3 6–8 10 प्रसन्नाश्च, Cr प्रसन्नानि (as in text) — After 20, B4 Dn D1–3 6.8 10–12 ins

539* धर्माश्च तत्र दृश्यन्ते सेविताश्च द्विजातिभि ।
[Dn1 D11 m सर्वेस्तु (for दृश्यन्ते)]

21 D4 reads 20–21 after 18 — ^{a}) Ś1 B2 D5 समायुक्ता, B3.5 Dn D1–2.6–8 11 12 S च (D7 तु) सयुक्ता, D4.10 च सपन्ना, D9 संप्रयुक्ता (for सुस) — ^{b}) B1.3.5 Dn D1 2.4.8 10 अस्मिन्, B2 4 D5 6 ह्यस्मिन्; D8 यस्मिन्, T G2 तत्र — ^{c}) D6 तत्र (for देशे) D1–3 चास्मिन्, D4.8 S तत्र, D6 देशे — ^{d}) B4 जना, D8 वर्षा, M1 यत्र (for तात) K1 पाण्डवसगते, S °सश्रिते (G1 °विश्रुते)

22 ^{a}) D4 नाप्रीतिमान् (for सप्रो°) B1 3 5 जनश्चैव, Dn2 D11.12 जनपद (for जनस्तत्र) — ^{b}) D2 सहृष्ट; Cv सतुष्ट (as in text) B3 D6 T1 M3–5 अव्यय, D5 m 7 9 उज्वल, Cv अव्यय (as in text) D1 हृष्टपुष्टोतिमानद, D8 हृष्टपुष्टोभवत्तदा — ^{c}) Dn2 D11.12 °पूजा च — ^{d}) N (except B4 D10) सर्वभावानु°

23 ^{a}) K इष्टदाने D5 S इष्टदाना (D5 G1.3 M3 °न) महोत्साहा (D5 °ह) — ^{b}) K2 B (except B4) Dn D7 9 11 12 स्वस्वधर्म°, D1–3 सत्यधर्म°, S नित्य (T1 G2 M2.3.5 °त्य) धर्मपरायणा — After 23^{ab}, D4 S read 24^{ab} — ^{c}) Ś1 K B (except B4) Dn2 D11.12 अशुभाद्वि शुभ(K °भे)प्रेप्सु, S अशुभद्विष (T1 शुभद्विषे, T2 G2 अहिंसका, G1 शुभवृत्ता, G3 शुभप्रीता) शुभेच्छाश्च Cn cites अशुभात् — ^{d}) Dn D11 12 इष्टयज्ञ, S नित्य(T1 G2 3 °त्य)तुष्टा D4 5 m 7 9 श्रियावृत, T G2 M1.3 शुभा न्विता, G1.3 M2.4 5 श्रियान्विता — ^{e}) S भविष्यति जनास्तत्र — After 23, S (except M1.3) ins

540* नित्योत्सवप्रमुदितो नित्यहृष्ट श्रिया वृत ।
भविष्यति निवासोऽय यत्र राजा युधिष्ठिर ।

24 D4 S read 24^{ab} after 23^{ab} — ^{a}) B2 D1.3.4 सत्यवाक्या(D4 °क्यो)नृतस्, D10 शुभवाक्यादतस्, T G M3 व्यक्तवाक्यास्ततस्, M1 2 °क्यास्तथा (M2 °स्ततस्), M4 व्यक्तवाक्या जनास्, M5 त्यक्तवक्रानृतस् Cv analyses त्यक्त° (as in text) D4 अस्त, D7 9 M4 तत्र (for तात). — ^{b}) D8 °मगल, S °मगला Cv cites शुभ° (as in text) Cf Cc r — Ś1 om 24^{cd}, S om. 24^{cdef}. — B2 D6 ins after 24^{cd} B4, after 24

541* सर्वभूतदयायुक्तः सदा निर्मलमानस ।
[B4 °भूतहिते युक्त]

Thereafter B4 repeats 23^{ef} D4 (which om 24^{e}–25^{b}) ins after 24^{cd}

C. 4 842 B 4 20 30 K 4 31 50 धर्मात्मा स तदादृश्यः सोऽपि तात द्विजातिभिः ।
किं पुनः प्राकृतः पार्थः शक्यो विज्ञातुमन्ततः ॥ २५
यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं परा शान्तिर्ध्रुवा क्षमा ।
ह्रीः श्रीः कीर्तिः परं तेज आनृशंस्यमथार्जवम् ॥ २६
तस्मात्तत्र निवासं तु छन्नं सत्रेण धीमतः ।
गतिं वा परमां तस्य नोत्सहे वक्तुमन्यथा ॥ २७
एवमेतत्तु संचिन्त्य यत्कृतं मन्यसे हितम् ।
तत्क्षिप्रं कुरु कौरव्य यद्येवं श्रद्दधासि मे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

वैशंपायन उवाच ।
ततः शारद्वतो वाक्यमित्युवाच कृपस्तदा ।
युक्तं प्राप्तं च वृद्धेन पाण्डवान्प्रति भाषितम् ॥ १
धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं तत्त्वतश्च सहेतुमत् ।
तत्रानुरूपं भीष्मेण ममाप्यत्र गिरं शृणु ॥ २
तेषां चैव गतिस्तीर्थैर्वासश्चैषां प्रचिन्त्यताम् ।

542* अनिर्दिश्य स धर्मात्मा द्विजैरपि हि भारत ।

25 D4 om 25ab (cf 1. 1. 24) — a) Ś1 स तथा, B (except B1) Dn2 D5–7 9 11 12 सतत, Dn1 शमयते (for स तदा) Dn1 ज्ञातु (for दृश्य) D1–3 8 धर्मात्मात्र स्थितो दृश्य (D1 देशा), S धर्मात्मा स तु (T2 G3 सुधर्मात्मा सु) दुर्ज्ञेय ❀Cr धर्मात्मासततमित्यत्र नञर्थोऽकारस्तेन अदृश्य इत्यर्थः ।❀ — b) Dn1 न (for सो). D1 8 प्रेक्ष्य, D3 अप्येष (for सोऽपि) D5m 7 9 सोपि तातविधैर्नृभि, S सर्वज्ञैश्च (T2 विज्ञेयश्च; G2 सुज्ञेयश्च) द्विजा° — cd) K transp पार्थ and शक्य Dn D11 12 तात; G1 पाप (for पार्थ) Ś1 K हि ज्ञातुम्, B2 वेदितुम् (for विज्ञातुम्) Dn D11 12 पार्थो विज्ञायते कचित, S शक्यो ज्ञातु यने वसन्

26 a) B1 T G1 2 M3, 4 5 तस्मिन्; G3 तस्मात K दात; B2 D5 6 10 दाक्ष्य (for दान) — b) Ś1 K B4 D1–3 5–10 शक्ति, G3 श्रुति (for शान्ति) Ś1 दम, B1 दया (for ध्रुवा) — After 26ab, Ś1 ins in the text शक्तौ सत्यामपि परापराधसहिष्णुता क्षमा ।, which is an *explanation* of the word क्षमा — c) B2 D5 श्री कीर्तिर्ह्री पर तेज — d) Ś1 तथा; T2 G2 परा (for अथ)

27 a) S तस्मान्निवास (M °स) पार्थानां — b) K1 मैत्रेण, K2 B (except B3) Dn D1–4 8m 11 12 यत्नेन; D5 9 संत्रेण, Cv सत्रेण (as in text) Cs cites सत्र Ś1 धीमता S चिन्त्यतां यद्ब्रवीमि च — c) S (except M2) गतिर् Ś1 B Dn D1–4 6–12 च; D5 तु (for वा) S (except M2) परमा B (except B4) Dn D1–8 11 12 T G2 M1–4 तत्र; G1 3 वक्तु, M5 तेषां (for तस्य)

28 a) B1 D4 5 एव, Dn2 D8 11 12 एवं, D10 एत (for एतत्) — b) B1 3–5 Dn2 D10 11 T1 G1 3 M (except M2) कृत्य; B3 कृते, D1 कुरु, T2 G2 क्षिप्र (for कृत) S साधु मन्यसे (for मन्यसे हित) — d) S एतन (for एवं). — After 28, S (except T2) ins

543* तुलस्य हि क्षम तात यथा तद्ब्रवीमि ते ।
[M प्रम° (for तद्ब्र°)]

Colophon om in D1–3, D7 reads it in marg — *Adhy name* K1 चात्याचार (sic), K2 प्रत्याचार, B1 8 Dn D5 7m 9 11 12 T2 भीष्मवाक्य, B2 4 D4 6 8 10 चार(D8 om it)प्रत्याचारे भीष्मवाक्य, M1 8 पांडवपरिज्ञाने (M8 om it) द्रोणभीष्मवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 B4 D5 10 27, D6 11 28, S 30 (M3–5 29) — *S'loka no* G3 47

28

1 a) T अथ (for तत) D4 वाग्ग्मी, D6 वाच (for वाक्य) — b) D1–3 transp कृप and तदा D4 प्रत्युवाच ततस्तदा — c) Ś1 K Dn1 D1 प्रोक्त, Ca न्याय्य; Cc. n r s प्राप्त (as in text) — d) Ś1 भाषितु

2 a) Dn1 धर्मेण सहित B4 सूक्ष्म, G3 चक्ष्ये, Ca 1 श्लक्ष्ण (as in text) — b) D5 धर्मतत्त्व, D9 तत्त्ववच्च, T1 G1 3 M सर्वं तथ्य, T2 G2 सर्वं सत्य (for तत्त्वतश्च) Ś1 B D (except D1–3 8) T G2 सहेतुक, M1 तु हेतुमत् K2 सत्य साम्य च हेतुमत् — c) B1 भद्रमुक्त च, D1–3 तत्त्वानुरूप, D4 आत्मानु°, G1 तथानु°, G3 तथानु°, M1 3 अत्रानु° (for तत्रा°) Cr cites अनुरूप (as in text) T G M1 भीष्मस्य — d) T G वचन, M च वच (for अत्र गिर)

3 a) Dn2 D2 9 11 12 गति, Ca गतिः (as in text).

नीतिर्विधीयतां चापि सांप्रतं या हिता भवेत् ॥ ३
नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोऽपि बुभूषता ।
किं पुनः पाण्डवास्तात सर्वास्त्रकुशला रणे ॥ ४
तस्मात्सत्रं प्रविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
गूढभावेषु छन्नेषु काले चोदयमागते ॥ ५
स्वराष्ट्रपरराष्ट्रेषु ज्ञातव्यं बलमात्मनः ।
उदये पाण्डवानां च प्राप्ते काले न संशयः ॥ ६
निवृत्तसमयाः पार्था महात्मानो महाबलाः ।
महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा ह्यतितेजसः ॥ ७
तस्माद्बलं च कोशं च नीतिश्चापि विधीयताम् ।
यथा कालोदये प्राप्ते सम्यक्तैः संदधामहे ॥ ८
तात मन्यामि तत्सर्वं बुध्यस्व बलमात्मनः ।
नियतं सर्वमित्रेषु बलवत्स्वबलेषु च ॥ ९
उच्चावचं बलं ज्ञात्वा मध्यस्थं चापि भारत ।
प्रहृष्टमप्रहृष्टं च संदधाम तथा परैः ॥ १०
साम्ना भेदेन दानेन दण्डेन बलिकर्मणा ।
न्यायेनानम्य च परान्बलाच्चानम्य दुर्बलान् ॥ ११
सान्त्वयित्वा च मित्राणि बलं चाभाष्यतां सुखम् । C. 4. 962 B. 4. 29. 12 K. 4. 22. 12

K D1 5 7 8 10 Cr तथ्या, B2.4 D5 Ca.rp (Dev.) तथ्यां; D1.2 तत्वात, D2 सम्यक्, D3 11 12 सूक्ष्मा, T G2 तत्र, G1.3 M तात, Cs तीर्थे (as in text) — [b]) Dn2 D5.11.12 ग्राम, Ca ग्राम (as in text) K2 D1 2.3 नि- (for प्र-) T G निग्रामश्चानुचि°, M ग्रामश्चैवानुचि° — [c]) D1.2 G1.3 M (except M2) अत्र, T G2 तत्र (for चापि) — [d]) D4 °त या निर्धीयते

4 [b]) M2 3 बलीयसा (for बुभूषता) — [c]) K2 D4 तत्र, S शूरा (for तात) — [d]) D1 3.8 10 सर्वा(D10 चर्मा)र्थकुशला रणे (D2 इमे), S विद्वांसो बलिनस्तथा

5 [a]) Ś1 सत्र, K सत्र, D5 छन्न (gloss), T2 सम्यक्, G1.3 तत्र, Cs v सत्र (as in text) Ś1 निविष्टेषु, Cr प्रवि° (as in text) D3 तस्मात्सत्यप्रविष्टेषु — M4 (hapl.) om. 5[b]–6[a]

6 M4 om. 6[a] (cf. v. l. 5) — [a]) B2 D (except D1.2 4 9 10) स्वराष्ट्रे (D10 °ष्ट्रा) परराष्ट्रेषु (Dn D5.11 12 °ष्ट्रे च, D5 °ष्ट्रे वा) — [b]) Ś1 बलम्, Cc बलम् (as in text) — [c]) B2 साराय, B2 Dn1 D1 3 9 10 S उदय, D4 उदय B2 D5 पाण्डुपुत्राणां, D4 S पाण्डवेयानां — [d]) B2 4 Dn2 D2 8 प्राप्तकाले, D3 S प्राप्तकाले — After 6, S ins.

544* निवाप्य पाण्डुपुत्राणां दर्शने मृगयामहे ।

7 [a]) M2 ते हि (for पार्था) — [b]) D1-3 M2 सत्यव्रतपरायणा, D5 (m as in text) °नो महारथा — [d]) Ś1 K B1-2.4 Dn1 D2 5 G3 M. ह्यमितौजसः, Dn2 D11 ह्यमितैजसः, D1.2.4 अमितौ°, D7 चाति°, D9 चामिते°; D12 अमिते° (for ह्यति°)

8 [a]) Ś1 D (except Dn2 D5.11 12) S (except G M1) कोशश्च, a few MSS कोष — [b]) S तत्र (for अपि) — [c]) Ś1 अथ (for यथा) — [d]) B1 5 D10 सन्दधीमहे, Dn1 D5 सन्दधीमहि, D11m Cn.s as in text. Dn2 D11.12 Cnp सम्यक्तेषां विधीयते, S सम्यक् मधामहे (T1 G1 3 सन्दध्महे) परैः

9 D3 om. 9 — [a]) B2 D5 9 इति (for तात) Ś1 K पश्यामि, B4 Dn1 बुध्यापि, D5 मत्वापि, D8 वक्ष्यामि (for मन्यामि) D1 2 तथाह (for तत्सर्वं) B1 3 D7m 10 मन्ये तत्र त्वहं तात, B5 Dn2 D11.12 य(B5 त)दितन्मन्यसे सर्वं (B5 यत्तु) (D11m तात बुध्यापि तत्सर्वं), D1 7 9 तात मन्यामहे सर्वं (D4 तत्र), D5m न ते वक्ष्यामि तथाह, S यत्र (M1 6 तत्र) यन्मन्यसे श्रेय — [b]) Dn1 हित (for बल) — G1 om. 9[c]–10[b] — [c]) D1 4 नियत, T1 G2 3 निश्चय, Ca.c नियत (as in text) G3 शत्रु°, M1 3 सत्त्व° (for सर्व°) — [d]) K बलेषु बलवत्सु च, M1 °बलिष्ठतरेषु च

10 G1 om. 10[ab] (cf. v. l. 9) — [a]) T1 G3 M2-4 सार (M2 3 सार-) फल्गु बल ज्ञा°, T2 G2 स स्व परबल ज्ञा°, M1 5 सारफल्गुफल ज्ञा° Crp (Cat.) cites दृढ कृत्वा (cf. Cc), Cr बल ज्ञात्वा (as in text) — [b]) T1 मध्यस्थानां च, T2 G2 मध्यस्थाश्चापि — After 10[ab], S (except G1 M2) repeat 6[ab] (v. l. in T G2 स्वराष्ट्रे पर°) — [c]) D5 Ca प्रकृष्ट (for प्रहृष्टं) B4 D8 Ca अप्र(B4 °प)कृष्ट, D4 G1.3 चाप्रहृष्ट (for अप्रहृष्ट) D4 8 9 S वा (for च) — [d]) Ś1 K2 D1-3 8 सन्दधामस्, Dn2 D11 12 Cnp सन्धनीय, D4 6 सन्दधानस्, D10 °धीमस्, Cn as in text Dn2 D11.12 अथापरं, D5 (m as in text) यथा परं T G तथा (T2 तदा) सन्दध्महे (T1 °ध्म न) परं, M तथा सधामहे परं (M5 मध्योदासीनमेव च)

11 [ab]) D1-4 7-9 S transp. भेदेन and दानेन Dn2 D5 11 12 transp. दानेन and दण्डेन D10 साम्ना दानेन दण्डेन भेदेन बलि° — [c]) D4 नयेन, Ca.c न्यायेन (as in text) B1.2 5 Dn D1 8 10–12 आक्रम्य, D2 अन्येन (for आनम्य) D1-3 च परं, S बलिनो Cc cites परान् — [d]) D2 T2 om. च D8 आक्रम्य (for आनम्य) S

C 4 958 B 4.29 12 K 4 22.13 सकोशबलसंवृद्धः सम्यक्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १२
योत्स्यसे चापि बलिभिररिभिः प्रत्युपस्थितैः ।
अन्यैस्त्वं पाण्डवैर्वापि हीनस्वबलवाहनैः ॥ १३
एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्वधर्मतः ।
यथाकालं मनुष्येन्द्र चिरं सुखमवाप्स्यसि ॥ १४

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वैशंपायन उवाच ।
अथ राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा रथयूथपः ।
प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो भृशम् ॥ १
असकृन्निकृतः पूर्वं मत्स्यैः साल्वेयकैः सह ।
सूतेन चैव मत्स्यस्य कीचकेन पुनः पुनः ॥ २
बाधितो बन्धुभिः सार्धं बलाद्बलवता विभो ।
स कर्णमभ्युदीक्ष्याथ दुर्योधनमभाषत ॥ ३
असकृन्मत्स्यराज्ञा मे राष्ट्रं बाधितमोजसा ।

दुर्हृद (for दुर्बलान्)

12 ^{b}) B8 om च D1 8 बल चाभाप्य मुख्यत., D4 6 बल चाभाप्य वै सुख (D4 sm शुभ), S स्व चाभाप्य बल सुख Ca s cite बल and आभाप्यता, Ca also सुख — ^{c}) B1 Dn2 D7 11.12 सुकोश°, D1-8 स्वकोश(D2 सकोशो)बलसपन्न , D8 सकोपबलयद्ध स्यात्, S स्वकोश° — ^{d}) S सर्वां (for सम्यक्) K1 Dn1 D7.9 सधिम्, T1 G2 वृद्धिम्, Cn सिद्धिम् (as in text). — After 12, G1 M4 (which om st 13–14) ins a passage given in App I (No 27), cf. v 1 14

13 D4 G1 M4 om 13–14 — ^{b}) D8 अरातिभिरुप स्थितै — ^{c}) D7 9 च, S (G1 M4 om.) वा (for त्व) B4 पार्थिवैर् (for पाण्डवैर्) Dn2 D8 7 9 11.12 Cn च (for वा) — ^{d}) Ś1 K हीन(K2 °न)स्वबलपौरुषै , B4 Dn D7 9-12 हीनैश्च (B4 D10 हीना स्व , D7 9 हीनाश्च) बल°, D8 S (except T2 G2, G1 M4 om) हीन स्व°, D2 °बलमात्मभि

14 D4 G1 M4 om 14 (cf v 1 13) — ^{a}) Ś1 K विनिक्षिप्य — ^{b}) D5m 7 9 व्यवहार (for व्यवसाय) D9m स्वकर्मण (orig स्वधर्मत as in text) S (G1 M4 om) व्यवहर्तासि न्यायत (G8 नान्यत) — ^{c}) D10 यथाकाम — A passge given in App I (No 27) is ins in S after 14 (in G1 M4, which om. 13–14, after 12)

Colophon om in S, D7 reads it in marg — *Adhy name* K भीष्मद्रोणकृपानुशासनं, B1-8 Dn D4 5.7m 8 9.11.12 कृपवाक्य, B4 5 D6 10 चारप्रत्याचारे कृपवाक्य, D1.2 चारप्रत्याचार , D8 चारप्रचार — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 B4 D6 10 28, D5 29 — *S'loka no* D1 47.

29

1 ^{a}) D4 S ततो, Ca अथ (as in text). — After 1^{ab}, S ins

545* पूर्वमाभाप्य कर्णेन तथा दु'शासनेन च ।

— ^{d}) B2 त्वरित Dn1 D11m 12 S बली (for भृशम्)

2 Before 2, S (except M5) ins सुशर्मा — ^{a}) Ś1 Dn D6 11 (before corr) C8 निकृता', D4 8 निष्कृत , D7 9 निर्जित G1.8 तेन (for पूर्वं) — ^{b}) K2 अह (for सह) Ś1 B D मत्स्य(D10 °स्यै)शाल्वे(B4 D1.2 8 °ल्व)यकै प्रभो (Ś1 B4 सह, D1-8.10 परै), S (M4 sup lin) मा(T2 M2 म)त्स्यसाल्वेयकेकयै (M4 orig मात्स्यकेकय-वाल्हिकै) — ^{c}) Dn1 transp च and एव M1 अपि (for एव) D8 मत्स्यानां, D10 मत्स्येन, S (except G2 M5) मात्स्यस्य — ^{d}) S पुरा स्वह (for पुन. पुन)

3 ^{a}) M1 8 पातितो; M5 घातितो (for बाधितो) M5 भ्रातृभि (for बन्धुभि) — ^{b}) G8 Cn बलवतां Ś1 विधौ, G8 प्रभो, Cn विभौ — G1 om. 3^{cd} — ^{c}) S (except T2, G1 om) अभि(G2 °पि)वीक्ष्य (for अभ्यु°) — ^{d}) M1 2 सुयो° (for दुर्यो°)

4 ^{a}) Ś1 मत्स्यराजस्ते; K °राज्ञा ते, B4 Dn2 D6 11.12 °राजेन S राष्ट्र ममासकृद्राजन् — ^{b}) Ś1 बाधितुम् S राज्ञा मा(G1.8 M5 म)त्स्येन बाधित — ^{c}) B1 2 5 Dn2 D7 9 11.12 S तस्य (for चास्य) — ^{d}) Ś1 K °बान्यो-भवत्पुरा, D1 S बलमत्तोभव(D1 °त्तोभ्यभू)त्पुरा, D2 बले

प्रणेता कीचकश्चास्य बलवानभवत्पुरा ॥ ४
क्रूरोऽमर्षी स दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः ।
निहतस्तत्र गन्धर्वैः पापकर्मा नृशंसवान् ॥ ५
तस्मिंश्च निहते राजन्हीनदर्पो निराश्रयः ।
भविष्यति निरुत्साहो विराट इति मे मतिः ॥ ६
तत्र यात्रा मम मता यदि ते रोचतेऽनघ ।
कौरवाणां च सर्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ॥ ७
एतत्प्राप्तमहं मन्ये कार्यमात्ययिकं हितम् ।
राष्ट्रं तस्याभियात्वाशु बहुधान्यसमाकुलम् ॥ ८
आददामोऽस्य रत्नानि विविधानि वसूनि च ।
ग्रामान्राष्ट्राणि वा तस्य हरिष्यामो विभागशः ॥ ९
अथ वा गोसहस्राणि बहूनि च शुभानि च ।
विविधानि हरिष्यामः प्रतिपीड्य पुरं बलात् ॥ १०
कौरवैः सह संगम्य त्रिगर्तैश्च विशां पते ।
गास्तस्यापहरामाशु सह सर्वैः सुसंहताः ॥ ११
संधिं वा तेन कृत्वा तु निबध्नीमोऽस्य पौरुषम् ।
हत्वा चास्य चमूं कृत्स्नां वशमन्वानयामहे ॥ १२
तं वशे न्यायतः कृत्वा सुखं वत्स्यामहे वयम् ।
भवतो बलवृद्धिश्च भविष्यति न संशयः ॥ १३
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजानमब्रवीत् । C 4 964 B. 4 30.14 K. 4 22.47

सर्वविक्रान्त पुरा, D2.6-9 °नान्स त्र(D3 °नस्य, D6 °स्यस) न्नू पुरा, D8 °मनो मदोत्कटः

5 ^{a}) Dn2 D11 12 क्रोधामर्षी, D5 शूरोऽमर्षी, D10 क्रूरामर्षी Ca cites क्रूर B2 Dn1 D5 6 तु, Dn2 D2 1-12 च (for स) S अमर्षी (G1 स वर्षी) दुर्जयो जेता — ^{b}) Ś1 भूरिविख्यात°, B4 D 8 10 भुवि विख्यात°, S प्र(M2 वि)ख्यातबलपौरुष — ^{c}) B3 S स (for नि) Ś1 स हि, B. 6 Dn D11.12 स तु, D - 9 तु स, M3 किल (for तत्र) — ^{d}) D1-4 8 10 S नृशंसकृत्, D6 °सक..

6 ^{a}) B2 2.8 D2.10 M4 तु, Dn1 D2 T G हि (for च) Dn1 D2.10 M गता (for मता) — ^{b}) Dn1 हतदर्पो, D7 9 नष्ट°, D8 क्षीण°

8 ^{a}) D10 प्राप्तकालस्य, T G एतत्कार्यम् — ^{b}) T G परम्, Ca कार्यम् (as in text) Dn1 औपयिक, Ca.c.r v आत्ययिक (as in text) Ś1 S महत्, B (except B4) D (except D1 2 8 11 12) हि न (for हितम्) — ^{c}) Ś1 D अभियायाशु (Ś1 sup lin अपयियाशु), K अपयायाशु, B Dn D2.4 10-12 अभियास्याम, D1 8 अभियास्यामि, D5 अपि यास्याम, D- 9 अभिगत्याशु, S अभियास्या तु (G3 °गन्तु) — ^{d}) Ś1 D1 S धनधान्य°, D1-2.10 पशुधान्य°, D- - 9 °धनाकुल

9 ^{a}) B2 4 D5 आदास्यामो, D2 10 आच्छाने B2 हि (for ऽस्य) S आदद्मि हि रत्नानि — ^{b}) Dn2 D1-4 10 transp विविधानि and वसूनि K B1 G1 बहूनि (for वसूनि) — ^{d}) B2 D10 हरिष्यामि, T2 गृहीष्यामो

10 ^{b}) Ś1 K1 B2 Dn1 D. transp बहूनि and शुभानि D1-3.10 सुबहूनि (for बहूनि च) D. तु (for the first च) S बहूनि शुभदर्शन (G1 °ने, M °ना) — After 10^{ab}, T1 ins.

516* विविधानि हरिष्याम प्रविश्य च पुरादहम् ।
[Cf 10^{cd}]

— ^{c}) T G विविध तद्, M विधसिग्वा (for विविधानि) — ^{d}) B1 2.5 S परिपीड्य, D1-4 निपीड्य च

11 ^{a}) S कौरवा (T2 °व्या) Ś1 (sup lin as in text) D5 समाय, Dn D11 13 T2 समत्य, M (except M2) मत्य — ^{b}) S त्रिगर्तांश — ^{c}) K Dn D11.12 अपहरामो, B4 आहरिष्याम, D9 आहियताम् K वा, Dn D11 12 अद्य (for आशु) D8 M1-4 गास्तस्य (D8 M1 °स्या) हरामाशु, T G M2 गास्तस्य च (T2 °स्य चा, G3 गाश्च तस्य) हरामाशु — ^{d}) Ś1 सर्वा सर्वै, M3 सह सैन्यैः Ś1 (m as in text) सुसमता, K सुसहंते, B (except B2) Dn2 D7 10-12 सुसगता, Dn1m सुसयता, D2 8 9 सुसंहिते (D8 °ता), S सहार्थ, Ca सुसहता (as in text)

12 ^{a}) Dn D1 8 11 12 Cv सविभागेन (for संधिं वा तेन) Dn1 D1.2.6 आशु, D4 अस्य, D10 अत्र (for तु) B4 सविधा तेन कृत्वाते (sic) — D1 om. 12^{b}–13^{a} — ^{b}) B4 D9 निगृह्णीमो, Ca निय° (as in text) — ^{c}) T G1 हृत्वा (for हत्वा) Ś1 K1 B1 Dn2 D2-4 11 12 T2 वा (for च) D1 यस्य, T1 G1.3 सुत (for चमूं) D2 M3 सर्वां (for कृत्स्ना) — ^{d}) D2 वसु, D6 वासम् (for वशम्) B Dn1 D11m एवानयामहे, D2 सर्वं नया°, D4 कृत्वा नया°, D. 8 10 अथा(D10 °थ)नया(D8 °न्मा)महे, D8 तत्र नया° (for अन्वान°)

13 D1 om 13^{a} (cf v 1 12) — ^{c}) B1.6 D4 6 भवता, Dn1 भवता, M (except M6) भद्र यो

14 Before 14, D. (marg) S ins वैश° — ^{a}) G3 श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा) — Before 14^{cd}, B2 G3 M6 ins कर्ण उ° (resp कर्णं) — ^{c}) M सर्वं (for वाक्य) B4

C 4 984 B 4 30.14 K 4.32.48 सूक्तं सुशर्मणा वाक्यं प्राप्तकालं हितं च नः ॥ १४
तस्मात्क्षिप्रं विनिर्यामो योजयित्वा वरूथिनीम् ।
विभज्य चाप्यनीकानि यथा वा मन्यसेऽनघ ॥ १५
प्रज्ञावान्कुरुवृद्धोऽयं सर्वेषां नः पितामहः ।
आचार्यश्च तथा द्रोणः कृपः शारद्वतस्तथा ॥ १६
मन्यन्ते ते यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयताम् ।
संमन्त्र्य चाशु गच्छामः साधनार्थं महीपतेः ॥ १७
किं च नः पाण्डवैः कार्यं हीनार्थबलपौरुषैः ।
अत्यर्थं वा प्रनष्टास्ते प्राप्ता वापि यमक्षयम् ॥ १८
यामो राजन्ननुद्विग्ना विराटविषयं वयम् ।
आदास्यामो हि गास्तस्य विविधानि वसूनि च ॥ १९
ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमादाय तस्य तत् ।
वैकर्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमाज्ञापयत्स्वयम् ॥ २०
शासने नित्यसंयुक्तं दुःशासनमनन्तरम् ।
सह वृद्धैस्तु संमन्त्र्य क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ २१
यथोद्देशं च गच्छामः सहिताः सर्वकौरवैः ।
सुशर्मा तु यथोदिष्टं देशं यातु महारथः ॥ २२
त्रिगर्तैः सहितो राजा समग्रबलवाहनः ।

युक्त सुशर्मणो वा° — ^{d}) Ś1 हित च च , Dn2 D11 12 हित वच , S इद वच

15 ^{a}) G1 M1 4 हरिष्यामो, M2 3 हनिष्यामो, M5 गमिष्यामो (for विनिर्यामो) — ^{b}) K यूथ° (for योज°) — After 15^{ab}, S ins

547* यद्येतत्तेऽभिरुचित मम चैतद्धि रोचते ।
[T2 M4 अपि, M1-3 हि (for च)]

— ^{c}) D1-3.5 9 वापि, D4 8 तानि (for चापि) S प्रविभज्य च (G1 °त) सैन्यानि — ^{d}) Ś1 K S मन्यते Ś1 अनघ ; K °घा , D6 नृप, S भवान्

16 ^{a}) Ś1 K Dn1 D1-3 8 प्राज्ञो वा, D4 प्राज्ञोय (for प्रज्ञावान्) Dn1 कुरुमुख्यानां; Dn2 D6 कुलवृद्धोय, D4 कुरुवर्धोय, D7 9 गुणवृद्धोय, S कुरुवृद्धश्च — ^{c}) B1 2 5 Dn D11.12 यथा, S कृप (G3 तत) (for तथा) T G विद्वान्, M चापि (M5 चैव) (for द्रोण) — ^{d}) S शकुनिश्चापि सौबल

17 ^{a}) D1.8 transp मन्यन्ते and ते D8 मन्यति D2 8 हि (for ते) D7 (m as in text) सार्धं (for सर्वे) D4 यथा हि सर्वे मन्यसे, S यथा मन्यति (T2 M1 मन्यत, G1 वक्ष्यंति, G2 मस्यति, G3 मस्यति) ते सर्वे (T1 यथा ते मन्वते सर्वे) — ^{b}) Ś1 D8 10 नीतिर्, D2 तत्र (for यात्रा) — ^{c}) D6 आमन्त्र्य (for स°) D7 सुसमन्त्र्य (for समन्त्र्य च) D4 साधु (for चाशु) K1 गच्छाम — ^{d}) K1 साधयार्थं, K2 साधयार्थें, D8 साधयार्थान्, C0 as in text K1 D1-3.5 8 G1 M1 3 महीपते

18 ^{a}) D1 2 वा, S नु (for च) — After 18^{ab}, G3 reads 22^{c}–23^{b} — ^{c}) Ś1 B Dn D1-5 7-12 M3 अत्यंत (for अत्यर्थं) Ś1 D4 T1 G2 प्रणष्टास्, Cr as in text D6 अत्यतभाव नष्टास्ते — ^{d}) D1-3 गता (for प्राप्ता) D7 9.11 12 M3 च (for वा) — After 18, S ins

548* तद्भवाश्चतुरङ्गेण बलेन महता वृत ।

19 ^{a}) Ś1 D4 5 याम, C0 याम (as in text) B1.2 5 Dn2 D11 12 निरुद्विग्ना, D4 अनुज्ञाता (for अनुद्विग्ना) S विराटनगर यातु — ^{b}) Ś1 Dn D1-3.11 12 विराटनगर D9 स्वय; D10 यद S सर्वसैन्येन भारत — ^{c}) D5 आद दामो, M आदास्याम D3 अथ (for हि) — ^{d}) B D5 7 9 धनानि, D1 3 पशूनि, M2 बहूनि (for वसूनि) D8 रत्नानि विविधानि च — After 19, D4 (marg) 5 (on suppl fol) 9 (marg) ins a passage given in App I (No 28).

20 Before 20, B Dn D4-7 9-12 S ins वैश° उ° (resp वैश°) — ^{b}) D1-3 तु (for तत्) S वच° श्रुत्वा तु (G1 3 च) तस्य तत् (G1 शुश्रुवान्) — ^{d}) D4 स्वय (for क्षिप्र)। D4 तथा, S तत (for स्वयम्)

21 ^{a}) D1 3 G1 3 M नित्ययुक्त तु, D4 नित्यसंसक्त — Before 21^{cd}, S (except T1 G2) ins दुर्योधन — ^{c}) D6 10 सर्वे , M2 वृंदे , Cv वृन्दे (as in text) B2 4 D4-6 M5 च, Dn2 D11 12 सु (for तु)

22 ^{a}) K D1-4 8 10 यथादेश, Cs यथोद्देश (as in text) T1 हि, G3 तु (for च) — ^{b}) Ś1 K2 B4 सह, B1-3 5 Dn D5-9 11 12 तत्र (for सर्व) G3 सर्वबान्धवै — G3 reads 22^{c}–23^{b} after 18^{ab} — ^{cd}) Ś1 K B3 4 Dn1 D1-3 10 च, G3 (inf lin as in text) अपि, M2 अथ (for तु) D9 यथोद्दिष्टा दिश

23 For G3 cf. v 1 22 also — ^{a}) D9 त्रिगर्तसहितो. D8 राजन्; S सैंधं — ^{b}) D4 °वाहनै , S प्रख्यातबलपौरुषै — ^{c}) G1 3 तु (for हि) Dn2 D7 9 11 (m as in text) 12 सुस यातु, T1 G1 3 सुसवृद्धो; T2 G2 सुसरब्धो, M सुसयत्तो, Ca o.v सुसवीतो (as in text) — ^{d}) Ś1 D10 मत्स्यस्य नगर, T G2 मत्स्यराजपुर, G1.3 M विराटविषय (M1 °नगर)

24 ^{a}) G1 अन्यतो हि, M5 प्रागेव हि (for जघन्यतो).

प्रागेव हि सुसंवीतो मत्स्यस्य विषयं प्रति ॥ २३
जघन्यतो वयं तत्र यास्यामो दिवसान्तरम् ।
विषयं मत्स्यराजस्य सुसमृद्धं सुसंहताः ॥ २४
ते यात्वा सहसा तत्र विराटनगरं प्रति ।
क्षिप्रं गोपान्समासाद्य गृह्णन्तु विपुलं धनम् ॥ २५
गवां शतसहस्राणि श्रीमन्ति गुणवन्ति च ।
वयमपि निगृह्णीमो द्विधा कृत्वा वरूथिनीम् ॥ २६
स स्म गत्वा यथोद्दिष्टां दिशं वह्नेर्महीपतिः ।
आदत्त गाः सुशर्माथ घर्मपक्षस्य सप्तमीम् ॥ २७
अपरं दिवसं सर्वे राजन्संभूय कौरवाः ।
अष्टम्यां तान्यगृह्णन्त गोकुलानि सहस्रशः ॥ २८ C. 4 999 B. 4 30. 27 K. 4 32. 64

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

D8 T G तस्य (for तत्र) — b) B1. 2 5 Dn D10–12 दिवसान्तरे. — d) B3 सुसयद्ध, D5 सुसंपन्न, D10 सुसमृद्ध D8 सुसहिता ; S सुसहित (G1 हित पर) — After 24, S ins

549* सुशर्मणा गृहीते तु मत्स्यराजस्य गोधने ।
विराटः सैन्यमादाय त्रिगर्तं सह योत्स्यते ।
अपरं दिवसं गास्तु तत्र गृह्णन्तु कौरवाः ।
गवार्थे पाण्डवास्तत्र योत्स्यन्ति कुरुभिः सह ।

[(L 2) G1 सह सैन्येन (for सैन्यमादाय) T1 G2 योत्स्यति — (L. 3) G3 M4. 5 गावस्, M1. 3 गाश्च, M2 तापस् M1. 2 4 तस्य (for तत्र).]

25 a) Ś1 (m as in text) B1. 2. 5 Dn D10–12 यातु; B2. 4 D1–2. 6. 8 M गत्वा (for यात्वा) Ś1 B1. 5 Dn2 D1–4. 8. 10–12 सहितास् (for सहसा) T G तथा (T2 G2 °तो) गत्वा यथोद्देश. — b) D8 M विराटविषय प्रति, T G °नगरान्तिके (T1 G3 °क) — c) S गोष्ठ (for गोपान्) K समागम्य (for °साद्य) Dn2 D11. 12 क्षिप्रं गोधनमासाद्य

26 G1 om. 26^{c}–27^{d} — c) Dn1 अथ, S (G1 om) अन्य (M2 मात्स्या) (for अपि) Ś1 K2 अभिगृह्णीमो, B1–2 5 D अनुगृ° (Cc cites only अनु), B4 अनुगच्छामो, M2 हि गृ°, M4 च गृ° (for निगृ°)

27 G1 om. 27 (cf. v l. 26) Before 27, all MSS (G1 om.) ins. वैशं° उ° (resp वैशं°). — After वैशं° उ°, K2 D2 (marg sec m) ins

550* असता सह्यंदोषेण साधवो यान्ति विक्रियाम् ।
दुर्योधनप्रसङ्गेन भीष्मो गोग्रहणे गतः ।

D1 ins after वैशं° उ°. K Dn D2. 3. 7–12, after 27^{ab}. Ś1 B4 D5 (with line 1 in marg), after 27

551* सनद्धा रथिनः सर्वे सपदातिबलोत्कटाः ।
प्रतिवैरं चिकीर्षन्तो गोषु सन्यपतन्परे ।

[(L. 1) Dn D4. 11. 12 सपदाता बलो°. — (L. 2) B4 गोषु समनतत्पराः, Dn D11. 12 °षु गृद्धा (Cs cites गृद्धा) महाबलाः; D7 °षु संजपयन्परं , D2. 5 7–9 °षु सन्यपतंस्तदा]

Thereafter D2 8 repeat 27^{ab} (v l. ते for स) — a) B D2 4 5. 10 स तु (B4 च), Dn D1. 3 7m. 8 11. 12 ते स, D6 तस्य, T2 तस्माद्, M1 स वै, M4 त स, M5 तत्र Dn1 D2–5. 7m S (except T2) °द्दिष्ट D7 9 स गत्वा तु यथोद्दिष्टा (D7 °ष्ट) — b) D7 (m as in text) S (except T2, G2 om.) देशं, Cr v दिशं (as in text) Ś1 K अभेद्, D2. 3. 7m व्याप्य, D7 यात्र, T2 G2 तस्य, G3 मत्स्य , M1. 4 5 व्यह्ने, M2 3 ह्यन्ये, Cr v वह्नेर् (as in text) Dn D1–4. 6 7m 8 10–12 T2 G2 3 M महीपते (T2 G2 3 M5 °ते). — After 27^{ab}, K Dn D2 3. 7–12 ins 551* — c) B1. 3. 5 D6 आददे, B2. 4 Dn1 D2 (before corr as in text) 11m आदातु, D7 आत्त वै D1 3. 5 S (G1 om.) वै, D8 6 तु, D7 9 च (for अथ) — d) B (except B3) Dn D2. 9 11. 12 S (G1 om.) कृष्णपक्षस्य, D4 धर्ममासस्य; Ca as in text S (G1 om) चाष्टमीं, Cr सप्तमीं as in text. ❀Cv आषाढमासकृष्ण(शुक्ल)सप्तम्याम् ।❀ — After 27, Ś1 B4 D5 ins. 551*

28 a) Dn2 D2 (by corr) 10–12 अपरे दिवसे, T G2 अथान्य दिवस D7 9 प्राप्य, S (except T2 M5) चापि (for सर्वे) — b) D7 9 सर्वे, S (except T2) सह (for राजन्) — c) S नवम्या (for अष्टम्या) B3 Dn1 D4 10 ते न्यगृह्णत, Dn2 D11. 12 तु निगृह्णत , T1 तु न्यगृह्णन् तु, T2 G2. 3 तु न्यगृ° ; G1 चानुगृह्णंतु, M1 स्वनुगृह्णतु, M2 तत्र गृह्णन् तु, M3 प्रतिगृह्णन् तु, M4 अनुगृह्णति (inf lin अन्वगृ°), M5 अनुगृ° — d) Ś1 K B3 D2 गोधनानि (for गोकु°) D10 च सर्वशः (for सहस्र°) — After 28, S ins

552* कौरवास्तु महावीर्या मत्स्यानां विषयान्तरे ।

Colophon. D7 reads it in marg — *Sub-parvan* · K Dn1 D8 गोग्रह; T1 G2 3 M2 गोग्रहण — *Adhy name* Ś1 प्रकाशे चारप्रचार , B2 चारप्रत्याचारे सुशर्मवाक्य,

३०

C. 4 1000 B 4 31 1 K 4 33.1

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तेषां महाराज तत्रैवामिततेजसाम् ।
छद्मलिङ्गप्रविष्टानां पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १
व्यतीतः समयः सम्यग्वसतां वै पुरोत्तमे ।
कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य महीपतेः ॥ २
ततस्त्रयोदशस्यान्ते तस्य वर्षस्य भारत ।
सुशर्मणा गृहीतं तु गोधनं तरसा बहु ॥ ३
ततो जवेन महता गोपाः पुरमथाव्रजत् ।
अपश्यन्मत्स्यराजं च रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ॥ ४
शूरैः परिवृतं योधैः कुण्डलाङ्गदधारिभिः ।
सद्भिश्च मन्त्रिभिः सार्धं पाण्डवैश्च नरर्षभैः ॥ ५
तं सभायां महाराजमासीनं राष्ट्रवर्धनम् ।
सोऽब्रवीदुपसंगम्य विराटं प्रणतस्तदा ॥ ६
अस्मान्युधि विनिर्जित्य परिभूय सबान्धवान् ।
गवां शतसहस्राणि त्रिगर्ताः कालयन्ति ते ।
तान्परीप्स मनुष्येन्द्र मा नेशुः पशवस्तव ॥ ७

B8 D1 2 6 चारप्रत्याचार ; B4 सुशर्मवाक्य चारप्रत्याचार ; B5 दक्षिणगोग्रहे सुशर्मवाक्यं, Dn2 D10-12 दक्षिणगोग्रह ; D3 दक्षिणगोग्रहे गवा ग्रहण, D5 चारप्रचार (followed by समास), D7 9 सुशर्मवाक्य, T2 सुशर्मप्रस्तान, G2 सुशर्मप्रस्थापन, M1-3 सुशर्मगोग्रहणे (M2 om it) यात्रानिर्णय — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 B4 D8 10 29, D5m M2-3 30, D7m 28, D9 27, T G M1 31 — *S'loka no* G8 66

30

1 [a]) M तदा राजन् (for महाराज) — [b]) Ś1 तथा (for तत्र)

2 [b]) Dn2 D11 12 °तां तत्र वै पुरे, S विराटनगरे सतां — [c]) M (except M5) चरता (for कुर्वतां) Ś1 तत्र (for तस्य) — [d]) Some MSS महीपते, G1 महामते — After 2, N (D4 om line 2) ins

553* कीचके तु हते राजा विराट परवीरहा ।
आसाचक्रे सहामात्य कुन्तीपुत्रश्च वीर्यवान् ।

[(L. 1) D5m सभायामुपविष्टोथ, D8 कीचकेषु हतेष्वेषु — (L 2) Ś1 B4 D2 10 12 आशां चक्रे; Cr आसाचक्रे (as in text) ※Co आसामपाश्रय प्रणय वा ।※ Dn1 D11m परां सभावना चक्रे (for the prior half) Cn s cite सभावना B1 8 5 D- 6 कुंतीपुत्रेषु वीर्य°, B2 D5(m as in text) 7m पाडवैर्धर्मचारिभि ; B4 कौंतेयेषु महात्मसु, Dn1 कुंतीपुत्रो युधिष्ठिर , Dn2 D11 12 पाडवेषु महात्मसु, D7 8 कुंतीपुत्रस्य वीर्य°, D11m कुंतीपुत्रे युधिष्ठिरे]

3 [a]) B1 D4 8 T G2 M2 3 तत्र, D6 तस्य (for ततस्) — [b]) D6 वर्षस्य भरतर्षभ — [c]) Ś1 B (except B1) Dn1 D1-4 8 10-12 T तद् (for तु) — [d]) M2-4 बहुधा (for तरसा) M1 5 मत्स्यराजस्य गोधनं — After 3, S ins a passage given in App I (No 29)

4 [a]) T G2 जवेन महता चैव — [b]) Ś1 B1 Dn D5 3 6 11 12 गोप K2 B2-5 D4 6 7 10 आव्रजन्, D1 आविशन्, D3 आविशत D2 S गोपाला पुरमाव्रजन् (D- °माविशन्) — [c]) Dn D5 11 12 स दृष्ट्वा; D1 2 m सर्वको; D7 (m as in text) अपतन् (for अपश्यत) B- D1.3 6 8.10 मत्स्यराजान (for मत्स्यराज च) Dn2 D11 12 तु, D5 पै (for च) — [d]) B D3(m as in text) 6 10 सिंहासनगत प्रभु (B2 विभु) Co cites अवस्कन्द्य Cr प्रस्कन्द्य (as in text) — For 4[cd], S subst

554 विराटनगर प्राप्य नरा राजानमब्रुवन् ।
[G2 M3-5 नरराजानमब्रुवन् (G2 °ब्रवीत्)]

5 S transp 5 and 6 (T2 transp. 5 and 6[ab] only) — [a]) Ś1 D10 वीरैः (for योधैः) — [cd]) B1 Dn D11 12 सवृत, D1-3 सर्वैश्च, D5(m as in text) 6 पङ्क्तिश्च (for सद्भिश्च) K transp मन्त्रिभि and पाण्डवै T G- पण्डितै (for मन्त्रिभि°), and मन्त्रिभि (for पाण्डवै) K नरर्षभ; B1 Dn D11 12 M3 महात्मभि°, D5 महायर्लै T G2 अपि सवृत, G1.3 M1-4 अमितौजसै (for नरर्षभै) — After 5, S (except T2) repeat 554* (v 1 G1 3 राजानमिदम् for नरा राजानम्)

6 For sequence of S, cf v 1 5 — [a]) D1 3 महाराज S सभायां राजशार्दूलं — [b]) T G पार्थै सह (for राष्ट्रवर्धनम्) — [c]) B D6 तेऽब्रुवन्नुप°, S दृष्ट्वा शीघ्र तु गोपाला — [d]) B (except B1) D6 प्रणतास्तदा, S इदमब्रुवन् — After 6, Dn2 D11 12 repeat 4[cd] (with v 1 °राजान सिंहासनगत प्रभु)

7 Before 7, T2 G2 3 M5 ins गोपाला — [b]) B2 च बांधवान्, G1 सपालकान्, M5 विशां पते (for सबान्ध°) — [c]) S षष्टिं (G1 3 षष्टिर्) गवां सहस्राणि — [d]) Dn1

तच्छ्रुत्वा नृपतिः सेनां मत्स्यानां समयोजयत् ।
रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् ॥ ८
राजानो राजपुत्राश्च तनुत्राण्यत्र भेजिरे ।
भानुमन्ति विचित्राणि सूपसेव्यानि भागशः ॥ ९
सवज्रायसगर्भं तु कवचं तप्तकाञ्चनम् ।
विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकोऽभ्यहारयत् ॥ १०
सर्वपारसवं वर्म कल्याणपटलं दृढम् ।
शतानीकादवरजो मदिराश्वोऽभ्यहारयत् ॥ ११
शतसूर्यं शतावर्तं शतबिन्दु शताक्षिमत् ।
अभेद्यकल्पं मत्स्यानां राजा कवचमाहरत् ॥ १२
उत्सेधे यस्य पद्मानि शतं सौगन्धिकानि च ।
सुवर्णपृष्ठं सूर्याभं सूर्यदत्तोऽभ्यहारयत् ॥ १३
दृढमायसगर्भं तु श्वेतं वर्म शताक्षिमत् ।
विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शङ्खोऽभ्यहारयत् ॥ १४
शतशश्च तनुत्राणि यथास्वानि महारथाः ।
योत्स्यमानाभ्यनह्यन्त देवरूपाः प्रहारिणः ॥ १५ C 4 1015 B. 4. 31 17 K. 4 33.2

न , D4 6 न्ते (for ते) — c) K1 T G2 M1.4 - ता , G3 तन् (for तान्) Dn1 S महाराज (for मनुष्येन्द्र) Ś1 B1 Dn2 D11.12 तान्परीप्सस्व राजेंद्र Cv cites परीप्सस्व & Ca आत्मानमभ्युगम परीप्सु ।& — f) D2 (marg sec m) आनेतु, G1 3 मा नश्यत, M मा नश्यन्, Ca.c s मा नेशु (as in text) M1 reads नेशु and नश्यु also as pāṭhāntaras — After 7, S ins

555* वैशंपायन ।
श्रुत्वा तु वचन तेषा गोपालानामरिंदम ।

8 a) S स राजा (for तच्छ्रुत्वा) D3 S महती (for नृपति) — b) D4 m 7 9 तस्मा, D8 विराट , T G2 मात्स्याना S समचाद(M3 °चोद)यत् — c) D1-3 °महिता (for °कलिला) Ca.v cite कलिला — d) D4 पदाति जनसंकुला — After 8, D3 ins

556* समादिश्य तदा राजा मत्स्याना परवीरहा ।

9 b) B1.3-5 D2.6 5 T G2 3 अनु, B2 Dn D4 11.12 M1.2 4 अथ, D1-3 वि , G1 अति (for अत्र) D7 9 °त्राणानि (for °त्राण्यत्र) Cs cites तनुत्र, Co तनुत्राणि (as in text) — c) S नियातानि (for विचि°) — d) B.4 D10 नृपसेव्यानि, Dn D11.12 शूर°, D1.6 रूप°, D8 4 सुग°, D2 सुगमाद्यानि, Co v सूप° (as in text) D3 भारत, Ca भागश (as in text) — After 9, S (M2 om line 2) ins

557* पृथक्काञ्चनसनाहाद्रथेष्वश्वानयोजयन् ।
उत्कृष्य पाशान्मौर्वीणा वीराश्चापेष्वयोजयन् ।

[(L. 1) M1 2 4 (sup lin as in text) °श्वानचोदयन् — (L 2) T2 उत्क्षिप्य (for उत्कृष्य) G2 °ष्यमाणान्वी राश्च गुणाश्चापेष्व°]

10 M2 om. 10 — a) Dn2 Cnp sp सनाहायसगर्भं, S (M2 om) दृढमायसगर्भं, Ca as in text Co s cite वज्रायस — b) B2 Dn1 D10 T2 G2 तप्र (for तप्त-) M3 राजा कवचमाहरत् — d) K2 महाबल°, B1 D4.6 G1.3 अभ्यधारयत, D7 अस्य धार°, D9 ह्यधार°, Ca c s अभ्यहा° (as in text) Cr cites अभिहार

11 K1 (hapl) om 11 — a) B3.4 D2 5 6 सर्व पारशवं, D7 (m as in text) सर्ववर्मांतिग, Ca c as in text. Cs cites पारसव D7 (m as in text) तार (for वर्म) — b) D1-3 8 कल्याण पा(D8 प)टल, D7 m सर्वं मलोहमयं, D10 कल्याण च नव, Cs as in text (cf. Ca.c.r) — d) K2 B1.2 5 D (except D1-3 4 8) T G2 मदिराक्ष B4 D4 6 7 9 G1.3 अभ्यधा°

☞ The sequence of st 11–14 in D1-3 is 11, 13, 12cd, 12ab, 14, in T G M1.4 5 11, 13, 14, 12, in M2 11, 13ab, 12 (om 13c–14d), in M3 11, 13, 14cd, 12, 14ab

12 For sequence in D1-3 S, cf v 1. 11 — a) Dn1 D10 शतसूर्यं Ca cites शतसूर्यं — b) D4 शतदष्ट, D6 T1 G1 3 M4 शतबिंदु, D7 9 सतार च, D8 शतबिंब, M5 शतचंद्र (for शतबिंदु) Cs cites बिन्दु M5 च भानुमत् (for शताक्षिमत्) — c) S अवध्य° (for अभेद्य°) Ś1 Dn1 D1-4 7 9 मत्स्यस्य, D8 10 मत्स्यश्च, T G2 मात्स्याना — d) Ś1 D1-4 7 राज्ञ (for राजा) D7 10 आहरन्, G1 3 आवहत् D8 कवच च समाहरत्

13 For sequence in D1-3 S, cf v 1 11 — a) D1-4 पद्माना, Ca.s पद्मानि (as in text) — b) K Dn2 D2.4 7 8 शत , D2 सुरा , M1.2 गत, Cn s शत (as in text) — M2 om 13c–14d — c) S (except M3, M2 om) मृष्टहाटकपर्यंत — d) D4 6 7 9 G1.3 °भ्यधारयत्

14 For sequence in D1-3 S, cf v 1. 11 — D4 8 om. (hapl) 14, M2 also om 14 (cf v 1 13) — a) Ś1 Dn D10-12 च (for तु) — b) Ś1 श्वेतवर्म Co cites श्वेत S (M2 om) श्वेत रुक्मपरिष्कृत — d) Cv सख्य (for शङ्ख) D6 7 9 G1.3 °भ्यधारयत्

15 a) S ततो नानातनु° — b) Dn1 D10 यथास्व ते,

C. 4 1016 B 4 21 17 K. 4 2? 25 सूपस्करेषु शुभ्रेषु महत्सु च महारथाः ।
पृथक्काञ्चनसंनाहान्रथेष्वश्वानयोजयन् ॥ १६
सूर्यचन्द्रप्रतीकाशो रथे दिव्ये हिरण्मयः ।
महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छिश्रिये तदा ॥ १७
अथान्यान्विविधाकारान्ध्वजान्हेमविभूषितान् ।
यथास्वं क्षत्रियाः शूरा रथेषु समयोजयन् ॥ १८
अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं जघन्यजम् ।
कङ्कबल्लवगोपाला दामग्रन्थिश्च वीर्यवान् ।
युध्येयुरिति मे बुद्धिर्वर्तते नात्र संशयः ॥ १९
एतेषामपि दीयन्तां रथा ध्वजपताकिनः ।
कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि च ।
प्रतिमुञ्चन्तु गात्रेषु दीयन्तामायुधानि च ॥ २०
वीराङ्गरूपाः पुरुषा नागराजकरोपमाः ।
नेमे जातु न युध्येरन्निति मे धीयते मतिः ॥ २१
एतच्छ्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः ।
शतानीकस्तु पार्थेभ्यो रथान्राजन्समादिशत् ।

D6 यथार्हं ते, D8 स्वानि स्वानि, Ca यथास्वानि (as in text) S स्वानि स्वान्यत्र क्षत्रिया (T G3 स्वानि नराधिपा ; G1 स्वान्यत्र पार्थिवा) — D8 (hapl.) om 15^{c}–16^{b} — ^{c}) Ś1 B1 3 6 Dn1 D11m °माना अनह्यन, Dn2 D11 12 °नाभ्यवहरन, D1-3 °ना व्यनह्यत, D4 °नाभ्यनह्यत; D6 नान्यनह्यंत; D5 °ना ह्यनह्यंत, D9 °नापिनह्यत; D10 °नावनह्यत, S युयुत्सवोऽभ्य(M1-3 °न्व)पद्यत (G1 3 °वर्तत) Cnp cites अभ्यनह्यन्त (as in text) — ^{d}) Dn2 D11 12 घोररूपा ; S देवरूपा .

16 D8 om 16^{ab} (cf v 1 15). — ^{a}) K D2 सूपस्कारेषु, D1 अयस्का°, D4 6 S (except T2) सोपस्क°, Ca c. 8 सूप° (as in text) D7 9 शुद्धेषु (for शुभ्रेषु) — ^{b}) D1-3 सहस्र (for महत्सु) S स(M3 शु)दृत्सु समलंकृतान (G1 3 °कृता) — ^{c}) D2 8 पृथु°; D5m 9 °रथ°, D7 पृथ, G1 3 M1 2 4 बृहत (for पृथक्) D1-2. 5 7 9 °संनाहा — ^{d}) G1 M1 2 5 अचोदयन, G3 अयोधयन

17 ^{a}) Ś1 B D (except D10) S सूर्यचन्द्र(T G3 चंद्रसूर्य)प्रतीकाशो (T1 G M1-4 °श) — ^{b}) Ś1 B D (except D5) °ण्मये. S मणिहेमविभूषित (M5 °त) — ^{c}) D7 9 महानुभावे, S महाप्रमाण; Ca r महानुभाव (as in text) S (except G3) मात्स्यस्य — ^{d}) S (except T3 M5) ध्वजम् B1 Dn2 D5 11. 12 T2 M3 5 उच्छ्रियते, T1 G1 3 M1 4 उच्छ्रयते, G2 उच्छ्रीयते, Cn 3 उच्छिश्रिये (as in text) T G M1-4 रथे (for तदा) M5 ध्वज सिंह समुच्छ्रित

18 ^{a}) D4 5 तथा (for अथ) S ध्वजान्यद्बहुविधाकारान — ^{b}) B (except B1) D (except D6) ध्वजान्हेमपरिष्कृ(or ष्कृ)तान; S सं(G1 M4 वि , M1-3 सु)वर्णान्हेमसालिन — After 18^{ab}, M5 ins

558* वाजिनो विविधाश्चैव वस्त्रकाञ्चनभूषणान् ।

— ^{d}) Ś1 (*sup lin* as in text) यथास्व (for रथेषु). — After 18, S ins

559* रथेषु युज्यमानेषु मत्स्यो राजानमब्रवीत ।
मयाप्यश्वं चतुर्भागैर्मयासम्भूषिप्यत्तमात ।
दंशितो रथमास्थाय पद निर्यास्यहं गवाम ।
अयं च वल्लवाप्यूरो बल्लो दृश्यतेऽनघ ।
गोसंख्यमश्वबन्धं च रथेषु समयोजय ।
नैते न जातु युध्येयुर्गवार्थमिति मे मति ।

[(L 2) G1 3 मयोपात्त, M1 मया व्यक्तं (for मयाप्यश्व) — (L 3) M1 रथमास्थाय पदवीमनुयास्याम्यहं गवां — (L 4) G1. 3 M2 3 शूद्रो (for शूरो) — (L. 5) T1 G2 अश्वरक्ष्य, G3 अश्वपाल T G संयोजय रथेषु वै (for the posterior half) — (L. 6) Cf 21^{cd} and v. 1 M3 इति मे धीयते मति (for the posterior half)]

19 Before 19, S ins वैश°. — ^{a}) S (except M1-3) मात्स्यो — ^{b}) Ś1 B1 Dn2 D11m 12 T2 जघन्यक — ^{c}) T G कंकश्च वल्लव सूतो (T2 G1 सूदो); M कङ्को बल्लगोपालौ — After 19^{cd}, D8 T1 ins

560* तन्तिपालश्च गोसंख्यो य एतत्पुरुषर्षभा ।

On the other hand, T2 G read 21^{ab} after 19^{cd}, while T1 reads it after 560* — ^{c}) D10 transp मे and बुद्धि°

20 20^{cd} = 24^{ab} — ^{c}) Ś1 B1 2 5 D11 12 च (for वि) — ^{d}) B2 transp दृढानि and मृदूनि. M2 मृदूनि (for दृढानि) Dn2 D11 12 सु (for the first च) D4 बहूनि, D6 शुभानि, T G लघूनि, M2 शुभ्राणि (for मृदूनि) — D8 (hapl) om 20^{e}–24^{b}, Ś1 K (? hapl) om 20^{ef} — ^{f}) D1 2 अपि (for च)

21 D2 om 21 (cf. v 1 20) T1 reads 21^{ab} after 560*, T2 G after 19^{cd} — ^{a}) T1 G2 शूराश्च वीरपुरुषा , T3 शूरा सुरूपा पु°, G1. 3 शूरा सुवीरा पु°; M3-5 वीराग रागा पु° — ^{c}) D10 मन्ये (for नेमे) S (except T2 G1 M5) transp जातु and न Ś1 B3 4 Dn2 D1 3 4 5 11. 12 G1 M1 4 5 युध्येयुर, D10 युध्यन्ति D7 9 त इमे जातु युध्येरन्

सहदेवाय राज्ञे च भीमाय नकुलाय च ॥ २२
तान्प्रहृष्टास्ततः सूता राजभक्तिपुरस्कृताः ।
निर्दिष्टान्नरदेवेन रथाञ्शीघ्रमयोजयन् ॥ २३
कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि च ।
विराटः प्रादिशद्यानि तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
तान्यामुच्य शरीरेषु दंशितास्ते परंतपाः ॥ २४
तरस्विनश्छन्नरूपाः सर्वे युद्धविशारदाः ।
विराटमन्वयुः पश्चात्सहिताः कुरुपुंगवाः ।
चत्वारो भ्रातरः शूराः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ॥ २५
भीमाश्च मत्तमातङ्गाः प्रभिन्नकरटामुखाः ।
क्षरन्त इव जीमूताः सुदन्ताः षष्टिहायनाः ॥ २६
स्वारूढा युद्धकुशलैः शिक्षितैर्हस्तिसादिभिः ।
राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ॥ २७
विशारदानां वश्यानां हृष्टानां चानुयायिनाम् । C. 4 1032 B. 4 31 23 K. 4. 33. 47

---

22 D2 om. 22 (cf. v 1 20) — Before 22, S (except M1) ins वेश°. — a) D5 एव (for एतत्) D. वचन (for नृपतेर्) S तच्छ्रुत्वा नृपतेर्वाक्यं — G1 om 22b–23a. — b) D. राजन्, S शीघ्र (for वाक्य) — c) D1.7 8 पाण्डवेभ्यो, D10 च पार्थे, S (G1 om.) स पार्थे° Ca cites पार्थेभ्य.. — d) Ś1 D5 राजा (for राजन्) T1 रथान्राजाज्ञयादिशन — cf) B D (except Dn1 D1.2, D5 om.) transp राज्ञे च and भीमाय M1.2 राज्ञेपि

23 D2 om 23 (cf. v 1. 20), G1 om. 23a (cf v 1 22) — a) B (except B1) D5 ते (for तान्) Ś1 K B2-. Dn2 D1 2 11.12 प्रहृष्टान्, B2 D6 प्रहृष्टास् Ś1 तदा (for तत) B3 D1.2 शूरा (for सूता) T G2 तान्दृष्ट्वा मनस्वा सूता, G3 M ते वीरा सिंहविक्रान्ता — b) Ś1 K राजभक्तिपुरस्सरा, B2 D6 °परायणा, G3 M चलचतो मनस्विन — G2 repeats 23ab (with v 1 as in T G2) — c) Ś1 K B (except B1) Dn D10–12 T G निर्दिष्टा, D5 निसृष्टान्, M सदिष्टा D1 - 9 निर्दिष्टा(D7 °ष्टा)न्नरस्य राज्ञा — d) G1.3 शीघ्रान्

24 D2 om 24ab (cf. v 1 20) — 24ab = 20cd — b) Ś1 B1.2 3 Dn1 D1.2 - 9 10 transp दृढानि and मृदूनि D5 गूढानि (for दृढानि) G2 लघूनि (for मृदूनि) K समृदूनि दृढानि च, Dn2 D8 11.12 मृदूनि सुदृढानि च, T G2 नवानि च लघूनि च, G1 माम्बनि दृढानि च, M नवानि रचिराणि च — Dn1 (hapl.) om. 24c–25b — c) T G प्रददौ (for प्रादिशद्) D1 5 G1 3 तानि, M राजा (for यानि) — d) D2 T1 G2 °क्लिष्टकारिणा — After 24cd, T1 ins

561* तानि ते प्रतिगृह्याशु समनह्यन्त पाण्डवा ।
वीराश्च सिंहविक्रान्ता चलन्तो मनस्विन ।

— e) B1 D10 आ(B1 अ)मुचन् (for आमुच्य) M तानि ते प्रतिगृह्याशु (= prior half of line 1 of 561*) — f) M समनह्यत (for दंशितास्ते) T G महारथा (for परंतपा) — After 24, N (except Dn1 D10) ins

562* रथान्हयैं सुसम्पन्नानास्थाय च नरोत्तमा ।
निर्ययुर्मुदिता पार्था शत्रुसंघावमर्दिन ।

[(L. 2) D1–8 7–9 °संघातमर्दिन (D3 °ता, D7 8 °र्दना)]

25 Dn1 om 25ab (cf. v 1 24), Ś1 transp 25ab and 25cd — a) D7 9 (both marg as in text) चानु° (for छन्न°) — b) S सर्वशस्त्रविशारदा — After 25ab, Dn2 D11.12 S ins

563* रथान्हेमपरिष्कारानास्थाय च महारथा ।

[S °परिष्कारान्समास्था(M1–3 °दा)य महा°]

S cont

564* पाण्डवा निर्ययुर्हृष्टा दशिता राजसत्तमा ।

— c) B1.2 3 Dn D10–12 पार्था, D1 सर्वे (for पश्चात्) — d) D1 समेता (for सहिता) Ś1 Dn2 D6 11 12 कुरुनन्दना — f) M5 सर्वे चैन्द्रपराक्रमा — After 25, S ins

565* दीर्वाणा च दृढाना च धनुषा ते यथाबलम् ।
उत्कृष्य पाशान्मौर्वीणा वीराश्चापेष्वयोजयन् ।
तत सुवाससम सर्वे ते वीराश्चन्दनोक्षिता ।
चोदिता नरदेवेन क्षिप्रमश्वानचोदयन् ।
ते हया हेमसंछन्ना बृहन्त साधुवाहिन । [5]
चोदिता प्रत्यदृश्यन्त पक्षिणामिव पङ्क्तय ।

[(L. 1) G1.2 च (for ते) — (L 3) G3 वीराश्चदनरूपिता (for the posterior half) — (L 6) T G2 पत्रिणा (for पक्षि°)]

26 a) S भीमरूपाश्च मातगा — b) M1 m. 2–4 प्रभिन्नकटसंकुला — S transp 26cd and 27ab — c) B1 वर्षन्त (for क्षरन्त) Dn1 D7 क्षरतश्चैव (D7 °त इव) नागेन्द्रा (D7 m वर्षन्त इव पर्जन्या) — d) Ś1 K2 D1–3 5 6 सुदाता ; D1 मदान्धा , D10 कुञ्जरा D10 S षाष्टि°

27 S transp 26cd and 27ab — a) B1 Dn2 D1.2.4 6 10–12 T2 Cr आरूढा — b) B1 Dn1 शिक्षिता K हस्तिपालकै°, D6 गजसादिभि° S महामात्राधिरोहणै (T G2 M1 °रोहिता , M1m °रोहणे) — d) Ś1 D1.2 चरत, T1 G M1–4 क्रमत; M5 क्षरत (for चलन्त) — After 27, the sequence in S is 30cd, 30ab, 29cd,

C. 4 1033
B 4 31 33
K 4 23 48

अष्टौ रथसहस्राणि दश नागशतानि च ।
षष्टिश्चाश्वसहस्राणि मत्स्यानामभिनिर्ययुः ॥ २८
तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरतर्षभ ।
संप्रयातं महाराज निनीषन्तं गवां पदम् ॥ २९
तद्बलाग्र्यं विराटस्य संप्रस्थितमशोभत ।
दृढायुधजनाकीर्णं गजाश्वरथसंकुलम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

वैशंपायन उवाच ।
निर्याय नगराच्छूरा व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
त्रिगर्तानस्पृशन्मत्स्याः सूर्ये परिणते सति ॥ १
ते त्रिगर्ताश्च मत्स्याश्च संरब्धा युद्धदुर्मदाः ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोषु गृद्धा महाबलाः ॥ २
भीमाश्च मत्तमातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः ।

---

28 and 29ab

28 For sequence of S cf v 1 27 — a) Ś1 K2 Dn1 D9 मुख्यानां, B D8 10 वश्यानां, Dn2 D11 12 देश्याना, D1 8 वन्याना, D2 मत्स्यानां, D6 हृष्टानां, T2 अश्वाना, G3 वीराणा, M1 मर्त्याना — b) D1-8 धृष्टाना, D6 वश्यानां, D10 पुष्टानां Dn1 चारजीविना, D8 चानुगामिनां S प्रकृ(M °ह)ष्टाना तदा नृप — After 28ab, S ins

566* विंशतिस्तु सहस्राणि नराणामनुयायिनाम् ।
[T1 G1 3 द्वाविंशति (for विंशतिस्तु)]

— e) S विंशच्चा(M3 °त्य)श्वसह°. — f) B2 मत्स्यानामग्रतो ययु ; Dn2 D11 12 °नामपि निर्ययु , D4 5 पदाता लक्षसमिता , T G मा(G1 3 म)त्स्याना त्वरित (G1 °ता) ययु ; M म(M1 2 मा)त्स्यं तमनुयायिरे (M1 °न , but marg °रे); Crp (Sr) पत्तिकोटी च भारत, Cr as in text. — After 28, D1-3 7 8 ins

567* पूर्णे शतसहस्रे द्वे पदातीनां च भारत ।

D7 cont D5 9 ins after 28 :

568* एतद्बलमपर्यन्त मत्स्यानामभिनिर्ययौ ।

29 b) S (except M5) °भेतीव भारत — After 29ab, S ins

569* वसन्ते बहुपुष्पाढ्य कानन चित्रित यथा ।
[M3 दृश्यते (for वसन्ते) G1 पत्रपुष्पाढ्य]

— For sequence in S, cf v 1 27. — K om 29c–30b — c) Ś1 प्रयात च; B1 D1 2 सप्रयातं, D8 तत्प्रयातं, S त प्रयांत, Cr तं प्रयात Ś1 B D (except Dn2 D4 11 12) तदा राजन्, T2 G1 3 महाराज — d) Ś1, B1. 2, 4 Dn D1-3 9-12 G निरीक्षत, D7m निरीषत, D8 अन्विष्यद्य, T2 अन्विषन्त, M5 जिहीर्षत; Crp (Dev) निनीषत्त, Crp (Cat) निनीष त, Crp (Sr) निनीषंस्त, Ca c निनीषत्त (as in text)

30 For sequence in S, cf v 1 27 — K om. 30ab (cf. v. 1 29) — b) D7 9 प्रस्थित समशोभत; S शक्रस्येव तदा चमूः — After 30ab, Ś1 repeats 29cd (with v 1. तदा राजन् for महाराज, and ईक्षमाण for निनीषन्त) — c) Ś1 °समाकीर्णं; D4. 8 °ध्वजाकीर्णं, D6 °ध्वजानीक, D10 हृष्टपुष्ट° — d) B8 रथनागाश्वसंकुल; D6 S रथाश्वगज(M1 °जन)संकुल

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K गोग्रह, B Dn D4-9 दक्षिणगोग्रह (D9 °ग्रहणं), T2 G3 M4 गोग्रहण — *Adhy name* B Dn2 D1-4 8 11 12 M4 सेनानिर्याण (or °णं), D5 10 विराटनिर्याण; T2 G2 सुशर्माण प्रति विराटनिर्गमन; M1-3 सुशर्मागोग्रहणे सेनानिर्याण — *Adhy no* (figures, words or both) B4 D9 10 30, D3 5 31 D7 29, S 32 (M2-5 31) — *S'loka no* . D1 36, G3 51

31

1 a) Ś1 K B4 D2 8 T1 G2 निर्ययुर् D4 वीरा, M5 तूर्णं (for शूरा). — M4 om 1c–2b — c) T G मात्स्या — After 1, M3 ins

570* त्रिगर्ता अस्पृशन्मात्स्यान्पूर्वमेव महारथा. ।

2 M4 om 2ab (cf v 1 1) — a) Dn2 D11 12 T G त्रिगर्ताश्चापि (T2 °श्चैव) (for ते त्रिगर्ताश्च). T G1 2 मात्स्याश्च — b) K2 °ब्धा युधि दुर्मदा ; S (M4 om) व्यूढानीका प्रहारिण (=1b). — c) T G M3 अभिवर्तंते; M1 2 °वर्धते, M4 5 अभ्यवर्तंत — d) D7 9 गया; Cv गोषु (as in text) K1 Dn D12 G2 M1 2 गृध्रा; D2 T1 G1. 3 गृध्ना, Ca c v गृद्धा (as in text)

3 b) B2 Dn D1-4 7 11 12 °नोदिता ; D8 °पाणय .

ग्रामणीयैः समारूढाः कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३
तेषां समागमो घोरस्तुमुलो लोमहर्षणः ।
देवासुरसमो राजन्नासीत्सूर्ये विलम्बति ॥ ४
उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्रज्ञायत किंचन ।
पक्षिणश्चापतन्भूमौ सैन्येन रजसावृताः ॥ ५
इषुभिर्व्यतिसंयद्भिरादित्योऽन्तरधीयत ।
खद्योतैरिव संयुक्तमन्तरिक्षं व्यराजत ॥ ६
रुक्मपृष्ठानि चापानि व्यतिषक्तानि धन्विनाम् ।
पततां लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्यताम् ॥ ७
रथा रथैः समाजग्मुः पादातैश्च पदातयः ।
सादिभिः सादिनश्चैव गजैश्चापि महागजाः ॥ ८
असिभिः पट्टिशैः प्रासैः शक्तिभिस्तोमरैरपि ।
संरब्धाः समरे राजन्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ९
निघ्नन्तः समरेऽन्योन्यं शूराः परिघबाहवः ।
न शेकुरभिसंरब्धाः शूरान्कर्तुं पराङ्मुखान् ॥ १०
क्लृप्तोत्तरोष्ठं सुनसं क्लृप्तकेशमलंकृतम् । C 4 1047 B 4 22.12 K 4.34.13

— ᵃ) G1.2 रमणीयैः; G3 M1 3 ग्रामणेयैः.

4 ᵃ) B3 D. तु (D5 स) समर°, Crp (Sr) तु समय, Ca.r समागम (as in text) — ᵇ) A few MSS तुमुलो Ś1 B1 S (except M2) रोम° (for लोम°) — After 4ᵃᵇ, N ins.

570* भ्रता परस्पर घोरो यमराष्ट्रविवर्धन ।

[D1 2.17 परस्परे Ś1 तत्र, B1.2 Dn2 D3 11.12 घोरं, B3m.4 Dn1 D1.2.5 राजन्, D5m 7 9 सैन्यो. Dn2 D3 11.12 °वर्धनं]

— ᵈ) Ś1 K विलम्बिते, B1.3–5 Dn1 D1 2.7 9 Cn अव स्यति, B2 D2 अवलम्बिनि, Dn2 D3 2.8 11 12 विलम्बिनि — After 4, N M2 (om. line 1) ins

571* पत्तातिरथनागेन्द्रहयारोहबलौघवान् ।
अन्योन्यमभ्यापतता निघ्नता चेतरेतरम् ।

[(L. 1) Ś1 K °हयानीकसंकुलं°. — (L. 2) M2 शूराणा (for अन्योन्यम्) Dn D1–2.12 अभ्यपतता, M2 युध्य मानाना, C⁻ अभ्या° (as above) D2.6 M2 om. च] Thereafter M2 reads 7ᵃᵇ

5 ᵃ) B1 G2 भूमौ, G1.2 भीम (for भौमं) — ᵇ) K1 B D (except D2 2.7 8) T M1.2 प्राज्ञायत

6 ᵃ) D1 7–9 इषुगा (for इषुभिः) B1–2 Dn1 D..6 11 12m T2 Ca.r व्यतिसर्पद्भिः; B1 5 संपतद्भिश्च, Dn2 D11.12 चापतद्भिश्च, D2 नै सपतद्भिः, D3 अभिसपातैः, D7–9 अति(D2 °ति)सपातै, T1 G3 व्यतिरक्तैः, Ca व्यतिसयद्भि° (as in text) Crp (Dev) cites सयद्भि — ᶜ) T1 G1.2 M1 2 संवृतम्, T2 M1–2 सवृत्तम्, G1 समीतम् (for संयुक्तम्) — ᵈ) D1(marg sec m as in text) 2 विराजते, G1.2 अराजत — After 6, D1 2 ins

572* रुक्मपुङ्खैः सुतीक्ष्णाग्रैर्वज्राग्निसमदर्शनैः ।

7 M2 reads 7ᵃᵇ after 571* (cf. v. l. 4) — ᵇ) K B1.2.5 D (except D1–2, D7 before corr) M2 व्यति पिष्टानि; Cv व्यतिषिप°, Ca.c.s व्यतिष° (as in text) T G M1–4 विचेरु(M1.4 °रेजु, M2 3 °रेजु)र्विद्युतो यथा — ᶜ) D1 2 पतता, S नदता (T G2 °दंता), Ca.c.v पतता (as in text) — ᵈ) D6 T M सव्यं दक्षिण°.

8 ᵃ) Ś1 transp रथा and रथैः — ᵇ) Ś1 B1 Dn1 D1–4 7 8 17 पदाति(D1 °ता)श्च, T G पत्तयश्च, M पत्तिभिश्च D5 T1 G पदातिभि — ᶜ) Dn1 D1 2.4 10 transp सादिभि and सादिन B1 2.4 Dn2 D3 11.12 T2 चापि, T1 G M जग्मुर् (for चैव) — ᵈ) Ś1 B3 D5 एव (for अपि) — After 8, T1 ins

573* रथिनः सादिनश्चात्र समप्रहारमकुर्वत ।

9 ᵃ) K1 D2 T2 पट्टिशैः, B3 मुसलैः, D1 पट्टिभि, T1 G M2 पट्टैश्च, M3 पट्टैः B1 6 D3 प्रासैः, D5m 7 8 शूलैः, D13 पार्श्वैः, T G2 M2 चैव, G1 3 M2–4 चापि — ᵇ) B5 पट्टिशैस् (for शक्तिभिस्) D5(m as in text) मुद्गलैर् (for तोमरैर्) M3 इषुभिस्तोमराङ्कुशैः — ᶜ) S योधा (M1–4 योधा, M3 शूरा) (for राजन्) — After 9, D1 ins (cf line 2 of 577*)

574* अन्तरिक्षे गतिर्येषां ददृशुश्चापि बध्यताम् ।

10 ᵃ) T2 G2 निजघ्नु (for निघ्नन्त) — ᵇ) T1 G M1 3 हृष्टाः; T2 दृष्टा (for शूरा) G1 2 परिघपाणयः — D2 om. 10ᶜ–14ᵈ with 577* — ᶜ) B2 8 Dn2 S अतिसंरब्धा, D1 °रब्धान्, D3 10 अभिसंक्रुद्धा — ᵈ) Dn2 D2 9 S (except M2 3) शूरा, D4 कर्तु D1 काश्चित् (for कर्तुं) T G2 परामव, G1 3 M2 पराङ्मुख — After 10, D1 reads 15ᵃᵇᶜᵈ, 580*, 15ᵉᶠ, 16–19, then follows passage No 30 of App I, and finally 11, 12 etc

11 D2 om 11 (cf v l. 10) — ᵃ) B1.5 Dn2 D10–12 कृत्तोत्त°, B2 4 Dn1 D5 उप्तोत्त°, D4 कृप्तोत्त°; D7 (before corr) क्लिप्तोत्तरीय, D2 क्लृप्तोत्तरीय, S रक्ताधरोष्ठ, Cc दत्तोत्तरोष्ठ (sic), Ca (cf. Cv) क्लृप्तोत्तरोष्ठ (as in text) — ᵇ) B1.2.5 Dn D10–12 कृत्तकेशम्, D4 क्लिष्टकेशम्; Cc.r v क्लृप्तकेशम् (as in text) S (except M2 8)

C. 4 1048 B. 4 22. 13 K. 4 24 13

अदृश्यत शिरश्छिन्नं रजोध्वस्तं सकुण्डलम् ॥ ११
अदृश्यंस्तत्र गात्राणि शरैश्छिन्नानि भागशः ।
शालस्कन्धनिकाशानि क्षत्रियाणां महामृधे ॥ १२
नागभोगनिकाशैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
आकीर्णा वसुधा तत्र शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ १३
उपशाम्यद्रजो भौमं रुधिरेण प्रसर्पता ।
कश्मलं प्राविशद्घोरं निर्मर्यादमवर्तत ॥ १४
शतानीकः शतं हत्वा विशालाक्षश्चतुःशतम् ।
प्रविष्टौ महतीं सेनां त्रिगर्तानां महारथौ ।
आर्च्छेतां बहुसंरब्धौ केशाकेशि नखानखि ॥ १५
लक्षयित्वा त्रिगर्तानां तौ प्रविष्टौ रथव्रजम् ।
जग्मतुः सूर्यदत्तश्च मदिराश्वश्च पृष्ठतः ॥ १६

श्रुसश्मश्रुस्वलंकृत — ^{cd}) Dn1 om 11^{cd} Ś1 K D7 9 transp शिरश्छिन्न and रजोध्वस्त D4 रथोपस्थे, G2 रजो° ध्वस्त (for रजोध्वस्त) Dn2 D11 12 सुकुंडल. G1. 3 रजो भिर्ध्व(G3 °विध्व)सकुंडल, M1 4 अनेक हेमकुंडल

12 D3 om 12 (cf v 1 10) — ^{a}) B D5-7 9 अदृश्यत च, D1 8 10 °श्यतात्र; D4 °श्यन्नथ, S दृश्यंते तत्र (T2 सर्वं) — ^{b}) G1 3 M (except M3) वीरैश् (for शरैश्) Dn2 D11 12 सर्वश ; D4 8 अनेकश (for भागश°) — ^{c}) Ś1 Dn1 शालस्कंद°, K सालस्कंद°, S सालस्कंध°

13 D3 om 13 (cf v 1 10) — ^{a}) D1 2 तु (for च) Ś1 K नागभोगप्रती(Ś1 °निरा)काशै , Cs as in text — ^{c}) N (except K1, D3 om) आस्तीर्णा K2 Dn1 D7 9 भाति (for तत्र) — After 13, N (D3 om) ins

575* रथिना रथिभिश्चात्र संप्रहारोऽभ्यवर्तत ।
सादिभि सादिना चात्र पादातानां पदातिभि ।

[(L. 2) D4 रथिभि (for सादिभि) D6 10 transp. सादिभि and सादिना B Dn1 D1 2 5 7 चापि, Dn2 D6 8 9 11 12 चैव; D4 तत्र (for चात्र) Ś1 B Dn D1 2 7-9 11 12 पदातीनां, K2 D4 10 पदाताना D4 तथा हयै (for पदातिभि)]

On the other hand, S ins after 13

576* यथा या वाससी श्लक्ष्णे महारजतरञ्जिते ।
बिभ्रती युवती श्यामा भाति तद्वद्वसुधरा ।

[(L 1) G2 M2 9 महाराजत° — (L 2) G3 विभू षितवती श्यामा G1 transp भाति and तद्वद्]

14 D3 om 14 (cf v 1 10) — ^{a}) Ś1 B1-3 5 D2 5 6 8-12 T2 G1 M4 5 उपाशाम्यद्, B4 उपशात K2 B1 G2 भूमौ (for भौम) — ^{b}) D4 Cv प्रवर्तता; S प्रवर्पता, Ca vp प्रसर्पता (as in text) — ^{c}) G2 कर्दम (for कश्मल) B4 Dn1 D5. 6 10 चाविशद्, D1 2 9 चाभ वद् (for प्रावि°) Cn s cito आविशत् D3 8 तेषा तु युध्यतामेव — After 14, N (D3 om , for D4 see below) ins

577* उपाक्रोशन्नदान्योन्य शरैर्गाढ प्रचोदिता ।
अन्तरिक्षे गतिर्येषां दर्शनं चाप्यरुध्यत ।,

thereafter *repeating* 10 (with v. l similar to those as at 10)

[(L 1) Ś1 K Dn1 उपाविशन्न(K1 °द्र)रुग्मान (Dn1 °स्मंत , cf Co n. r s), D1. 2 4m 7(m as above) 8 उपा दृश्यत उन्मत्ता , D9 °शस्तदोन्मत्ता Ca n s cito उपा विशन्, Co उपाक्रोशन् (as above) Dn2 D11(m as above) 12 प्रयोजिता ; D7 9 10 प्रचोदिता , Co n s v as above — (L 2) Ś1 K1 चाप्यवध्यत, K2 °विध्यत, Dn2 D10-12 चाभ्य(D10 °प्य)वर्तत, D1 °पद्यत; D2 चापि युध्यतां, D8 नावदृश्यते (for चाप्यरुध्यत) Co rp cito अवर्तत, Cr cp अरुध्यत (as above)]

D4, which om 577*, ins after 14 (cf 19^{cd})

578* उपानिघ्नत सुसंहृष्ट गोषु गोवृषभा इव ।,

followed by 582* (cf. v 1 19), then follow 20, 21 etc — On the other hand, S ins. after 14

579* युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभि सहितस्तदा ।
व्यूह कृत्वा विराटस्य अन्वयुध्यत पाण्डव ।
आत्मान श्येनवत्कृत्वा तुण्डमासीद्युधिष्ठिरः ।
पक्षौ यमौ च भवत पुच्छमासीद्वृकोदर ।
सहस्र न्यहनत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेन सुसंक्रुद्ध सर्वशस्त्रभृता वर ।
द्विसाहस्र रथान्वीर परलोक प्रवेशयत् ।
नकुलस्त्रिशत जघ्ने सहदेवश्चतु शतम् ।

15 For sequence of D4, cf v 1 10 B2 om 15, K2 M3 om 15^{ab} — ^{a}) Ś1 शतानीकयस्त (for °क शत) T G2 जघ्ने (for हत्वा) — ^{b}) Dn2 D11 12 T2 मदिराक्ष°, T1 G M (M3 om) मदिराश्व (for विशा°) Ś1 चतुश्शतीं (for चतु शतम्) — ^{d}) D5m S (except M1 5) °बलौ (G1 °बल) (for °रथौ) — After 15^{cd}, N G3 ins

580* तौ प्रविश्य महासेनां वलवन्तौ यशस्विनौ ।

[B5 Dn1 D11m प्रविष्टौ (for प्रविश्य) D4 प्रविश्य तु महा°, D7 9 अप्रतर्क्यबलौ वीरौ; G3 प्रविष्टौ महतीं सेना G3 त्रिगर्ताना (for बलवन्तौ) Ś1 G3 महाबलौ, K D4 6 तरस्विनौ, B1 3 5 Dn1 D5m 7 9 11 12 मन° (for यश°)]
— ^{c}) D9 T G M1 2 4 5 आर्छेतां, M3 आच्छिद्य, Crp

विराटस्तत्र संग्रामे हत्वा पञ्चशतान्रथान् ।
हयानां च शतान्यत्र हत्वा पञ्च महारथान् ॥ १७
चरन्स विविधान्मार्गान्रथेषु रथयूथपः ।
त्रिगर्तानां सुशर्माणमार्च्छद्रुक्मरथं रणे ॥ १८
तौ व्यावहरतां तत्र महात्मानौ महाबलौ ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तौ गोष्ठे गोवृषभाविव ॥ १९
ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यतियाय समन्ततः ।
शरान्व्यसृजतां शीघ्रं तोयधारा घनाविव ॥ २०
अन्योन्यं चातिसंरब्धौ विचेरतुरमर्षणौ ।
कृतास्त्रौ निशितैर्बाणैरसिशक्तिगदाभृतौ ॥ २१ C. 4. 1042 B. 4. 32. 27 K. 4. 32. 30

(Dev) अरुंधत्ता, Ca.c r v आरुंधत्तां (as in text) Ś1 B1.3 Dn D2 - 11.12 बाहुसंरब्धौ; K D5 बहुसरभ (K2 °भे), B2.4 D6 प्रतिसंरब्धौ; D4 तत्र सरब्धौ, D10 Cc बाहुसंरम्भात्, M1 नृपसंरब्धौ — f) B1 3 Dn D--3 11 12 T2 G2 M4 5 रथारथि, T1 G1.3 M1 2 रथारथौ, Ca.s np नरवानन्दि (as in text) D4 sm बाणै प्राणापहारिभि

16 For sequence of D4, cf v 1 10 — a) D1 8 क्षिपयित्वा, D4 एव शृंगं (for लक्ष°) — b) Ś1 K रथध्वज (Ś1 °ज), B2 4 5 D2.10 °ध्वजान्, D6 S महाचमू — D1 lacuna for 16cd G1 (hapl) om 16cd and 581* — c) B1 4 Dn D2.10–12 अभ्रत , D5 G3 जघ्नतु — d) B1.3 Dn D5 m 4–8 10–12 मदिराक्षस्, D2 G3 M1–4 विम लाक्षस् (M2 °क्ष); D3 विशालाक्षस् — After 16, S (G1 om.) ins

581* शङ्खो विराटपुत्रस्तु महेष्वासो महाबल ।
विनिक्षिप्तपसरे शत्रून्प्रविवेश महाचमूम् ।

17 For sequence of D4, cf. v 1. 10 — b) Dn2 D6 11.12 T G M5 °शत (for °शतान्) — c) S कुंजराणा (for हयाना च) B Dn2 D11 M5 शत तत्र, Dn1 D2.4 8 m 10 शतान्यष्टौ (D10 °ष्ट), T G M1–4 शत चैव — d) Ś1 B2 D1.2.6 8 9 महारथ , K3 महागजान्, D2.7 °रथा D4 sm गजाना च महाबल (D- °रथ), S सहस्र वाजिना (M3 °न) तथा — After 17, B2 (which om 18–19) ins 582* (cf. v 1. 19)

18 For sequence of D4, cf v 1. 10 B2 om 18a–19d — a) T1 विचरन (for चरन्स) D1.3 सु विविधान्, D3 बहुविधान् — b) B1.3 Dn1 D6.10 S रथेन (for रथेषु) Dn1 D- (m as in text) रथसत्तम Dn2 D11 12 रणे युद्धविशारद , D4 असियुद्धविशारद — c) D4 °र्ताना च सुशर्मा — d) D3 रुक्मरथो D4 मत्स्यानां च परंतप

19 For sequence of D4, cf v 1. 10 B2 om 19 (cf. v 1. 18) — a) Ś1 B1.3 - D2.4 - 7–9 Ca व्यवाहरता, B4 D6 10 तु व्यचरता, Dn1 व्यवहरता, Dn2 D11.12 तु व्यगाहता, D1 व्यवहरेता, S तु प्रहरता D4 युद्धे, T2 M5 श्रेष्ठौ (for तत्र) — b) S (except T2) महेष्वासौ D4 6 T1 M5 महारथौ D6 m Cc मत्स्यराजसुशर्मणौ — c) S अभिनिघ्नतौ (M8 °वर्तते) (for अभिग°) — d) B1.3 Dn D1 11.12 गोष्ठेषु वृष°, D4 हन्तुकामौ परस्पर, G2 गोषु गो°, M5 गोष्ठेष्विव महर्षभौ — N ins after 19 (B2, which om 18–19, after 17 D4, after 578*)

582* ततो राजा त्रिगर्ताना सुशर्मा युद्धदुर्मद ।
मत्स्य समीयाद्युत्ताश्व द्वैरथेन नरर्षभ ।

[(L 2) D3 समीपे, D7 समेयात Ś1 युक्ताश्वो, B Dn D2.6 9 11 12 राजान, D1 दातात्मा, D2 यत्रास्य; D3 गत्वा च, D4 यताश्व, D7 श्वेताश्व, D10 युक्ताश्वो MSS नरर्षभ, °र्षभ also B2–4 Dn2 D- 11(m as above) 12 द्वैरथ (Dn2 D 11 12 °थे) युद्धमाह्वयत, D4 द्वैरथे भरतर्षभ, D10 द्वैरथ प्रसमाह्वयत्]

On the other hand, D4 ins after 19 a passage of 11 lines given in App I (No 30), which is followed by 11–14, 578* (cf. v 1 14), 582*, 20, 21 etc — D5 ins after 582*

583* त्रिगर्ताना च मुख्योऽसौ मत्स्याना च महाबल ।
असीयतुरथान्योन्य द्वैरथेन नरर्षभ ।

Finally, S ins after 19

584* राजसिंहौ सुसरब्धौ विरेजतुरमर्षणौ ।,

followed by an anticipation of 21cd (with v 1 °परश्वध for °गदाभृतौ)

20 b) Ś1 Dn2 D1 2.6 8 11 12 S Cr v व्यतीयाताम्, K2 B1 व्यतीयाय, B (except B1) Dn1 D11 m व्यतीयतुर्, D2.10 योधयित्वा, D4 विचरतौ, D- व्यतीय च, D7 9 व्यतीत्य च, only K1 Ca.rp (Dev) व्यतियाय (as in text) B2 4 - Dn1 D11 m अमर्षणौ, D4 असीतवत् (for समन्तत) — c) D1–3 7 8 6 (m as in text) विसृजता, D6 असृजता, S (except T1) स(M8.5 वि)सृजतु , Cv व्यसृजता (as in text) D6 तत्र (for शीघ्र) D4 प्रावृट्काले घनौ शीघ्र — d) S यथा (for तोय°) Ś1 D- 9 घना इव, D3 घनानिव, D5 घनानि च D4 शरवर्षैर्ववर्षतु

21 a) Ś1 D- 7 9 चाभिस°, B1.3.5 Dn D3 10–12 चापि स°, B2 D1–4 6 T G1 3 अभिस°, G2 M5 इव स°, M1–4 अभिसंक्रुद्धौ — b) S दन्ताभ्यामिव कुञ्जरौ — M1

G. 4 1003 B. 4 32 28 K. 4 34 31 ततो राजा सुशर्माणं विव्याध दशभिः शरैः ।
पञ्चभिः पञ्चभिश्चास्य विव्याध चतुरो हयान् ॥ २२
तथैव मत्स्यराजानं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।
पञ्चाशता शितैर्बाणैर्विव्याध परमास्त्रवित् ॥ २३
ततः सैन्यं समावृत्य मत्स्यराजसुशर्मणोः ।
नाभ्यजानंस्तदान्योन्यं प्रदोषे रजसावृते ॥ २४

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

वैशंपायन उवाच ।
तमसाभिप्लुते लोके रजसा चैव भारत ।
व्यतिष्ठन्वै मुहूर्तं तु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ १
ततोऽन्धकारं प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमाः ।
कुर्वाणो विमलां रात्रिं नन्दयन्क्षत्रियान्युधि ॥ २
ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्युद्धमवर्तत ।

om 21^{cd} — ^{d}) S (M1 om) दा(M5 वा)रयामासतू रणे, Crp (Cat) ततक्षतुररिंदमौ, Cr as in text Co cites ततक्षतु

22 ^{a}) T G M4 मात्स्यो राजा, M2 3.5 मत्स्यराज — ^{b}) T G निशितैः (for दशभि) — ^{c}) D1 3 चैव, S (except T1 M5) बाणै (for चास्य) B4 पचभिश्चाथ विव्याध — ^{d}) B4 चतुर्भि. (for विव्याध) D6 °ध च तुरगमान् — After 22, S (except M3) ins

585* द्वाभ्यां सूत तु विव्याध केतुं च त्रिभिराशुगै ।
[G1 3 transp सूत तु and विव्याध]

23 ^{a}) D6 G1 3 M5 म(G1 मा)त्स्यराज च, T1 G2 M1–3 °राज तु, T2 मात्स्य°. D4 ततस्त्रिगर्तराजोपि — ^{b}) K °दुर्मदं — ^{c}) K2 पचाशत, B1 2 5 Dn D11 12 G1 3 °शद्भि T G2 पचभिर्निशितै°, M (except M1) पचाशन्निशितै°

24 D6 om 24 with 1^{ab} of the foll adhy — ^{a}) D4 सैन्या, Co सैन्य (as in text) B1 2 Dn D11 12 महाराज, B3–5 D1 2 5 (m as in text) 7 8 समाहत्य, D9 10 समाहृत्य S तयोर्बलानि (M1 °र्वाणानि) राजेंद्र — ^{b}) D7 10 °सुशर्मणौ, S समस्तानि महारणे (G1 3 °मृधे) Cop cites सुशर्मणो — ^{c}) Ś1 न जानता, Ś1m Dn1 D9 नाभ्यजानत्, K2 नाभिजानन्, B1–3 5 D6 11 12 नाजानीता, B4 Dn2 Co न जानीतां, D7m नाजानता; T G नाजानत, M3 न जानति, Cop नाभ्यजानात् K ततो, M4 तु च (for तदा) M1 2 नाजानस्तानि चान्योन्य — ^{d}) B2 Dn D5 (m as in text) 11 12 सैन्येन, B4 सैन्येथ, D6 सैन्ये च, D7m सैन्ये तु (for प्रदोषे) Ś1 K D7m तमसा (for रजसा). B1 3 Dn D11 12 आवृत, D3 आवृत, D8 आवृता, D10 आवृतौ ※Cn तत सैन्यमिति श्लोक प्राचीनपुस्तके ष्वन्यया पठ्यते ।
तत सेना. समाहत्य मत्स्यराजसुशर्मणौ ।
न जानीतां तदान्योन्य सैन्येन रजसावृतौ ॥ इति । ※

Colophon om in D6 7, D9 reads it in marg — *Sub-parvan* Ś1 गोग्रह, K गोगृह, B Dn D4 5 8, 9m 10–12 दक्षिणगोग्रह; M5 गोग्रहण — *Adhy name* B1 3 D2 सुशर्मयुद्ध; B2 विराटसुशर्मयुद्ध, D1 3 सुशर्मायुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) B4 D10 31, D3 5 9m M2–5 32, T G M1 33 — *S'loka no* D1 30, G3 32

32

1 D6 om 1^{ab} (cf v 1 4 31 24) — ^{ab}) Ś1 transp तमसा and रजसा B4 Dn1 D4 विप्लुते (for अभिप्लुते) G1 3 M समावृते (for एव भारत) — ^{c}) Ś1 D4 8 10 Cv व्यतिष्ठत; K2 B4 Dn1 अतिष्ठन्वै D4 6 7 9 S ते (for तु) — ^{d})=4 31 1^{b} G1 3 महारथा (for प्रहा°)

2 ^{b}) D1–3 उपातिष्ठत (for उद°) D4 उदतिष्ठस्स चद्रमा, T G °ष्ठन्निशाकर, M °ष्ठच्छुभांशुमान् — ^{c}) D4 प्रकाशयस्तदा लोक — ^{d}) Dn2 D9 दर्शयन् (for नन्दयन्). S रणे (for युधि)

3 ^{a}) D1 प्रकाशमासाद्य तत — ^{b}) Dn2 अवर्तयन् (for अवर्तत) — B2 om 3^{c}–6^{b} — ^{c}) B4 घोररूपस् D4 T G2 तदा, D10 तमस्, G1 3 तथा (for ततस्) B3.4 D1 4 6 तस्मिन्, Dn2 D11 12 M1 5 तत्र, D8 तेन्य; T G तेषा (for ते स्म) — ^{d}) Ś1 B (B2 om) Dn1 D1 5 7–10 नावैक्षत, Dn2 D11 12 चैक्षत च; D8 न्यवेक्षत; D4.6 न चैक्षत, T2 G2 3 अवेक्ष्य तु; G1 M5 अवेक्षत; M1.2.4

घोररूपं ततस्ते स्म नावेक्षन्त परस्परम् ॥ ३
ततः सुशर्मा त्रैगर्तः सह भ्रात्रा यवीयसा ।
अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथव्रातेन सर्वशः ॥ ४
ततो रथाभ्यां प्रस्कन्द्य भ्रातरौ क्षत्रियर्षभौ ।
गदापाणी सुसंरब्धौ समभ्यद्रवतां हयान् ॥ ५
तथैव तेषां तु बलानि तानि
क्रुद्धान्यथान्योन्यमभिद्रवन्ति ।
गदासिखड्गैश्च परश्वधैश्च
प्रासैश्च तीक्ष्णाग्रसुपीतधारैः ॥ ६
बलं तु मत्स्यस्य बलेन राजा
सर्वं त्रिगर्ताधिपतिः सुशर्मा ।
प्रमथ्य जित्वा च प्रसह्य मत्स्यं
विराटमोजस्विनमभ्यधावत् ॥ ७
तौ निहत्य पृथग्धुर्यावुभौ च पार्ष्णिसारथी ।
विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमगृह्णताम् ॥ ८
तमुन्मथ्य सुशर्मा तु रुदतीं वधुकामिव ।
स्यन्दनं स्वं समारोप्य प्रययौ शीघ्रवाहनः ॥ ९
तस्मिन्गृहीते विरथे विराटे बलवत्तरे । C 4 1076 B 4 33. 10 K. 4. 25. 13

नावेक्षन्त, M2 नवेक्षन्ते

4 B• om. 4 (cf v 1 3) G1.2 read 4–5 after line 1 of 587* (cf v 1 8) — b) D10 transp सह and भ्रात्रा B1 सुधर्मणा, D1-3 5 7 10 T2 G2 3 M2-5 सुशर्मणा, D• T1 G1 M1 सुशर्मणा (for यवीयसा) — c) D3 अभ्यर्दयत — d) M दारुणेन G1 M1 3 सर्वतः, G3 सदृशः

5 B1 om 5 (cf v 1 3) For sequence of G1 2, cf v 1 4 — a) K समभ्याद्र°, G3 3 समभिद्र° Dn1 D2 10 रथान्, Dn2 D•m 11 12 रथान्, D1.3 रणे, T1 सयान्, G1.2 अजान् (for हयान्) — After 5, G1 2 ins line 2 of 587* (cf v 1 8)

6 B2 om 6ab (cf v 1 3) — a) D1 6 सुमन्यानि; G3 M तुमुलानि (for तु बलानि) — b) D1 3 बलानि; T2 युद्धानि (for क्रुद्धानि) T2 G M1.2 च (for अथ) — c) D1-3 खड्गैर्गदाभिश्च, G1 3 M2 3 गदासिपट्टैश्च, M1 4 . गदासिशूलैश्च Some MSS परश्वधैश्च — d) Ś1 तीक्ष्णाग्र° सुतीक्ष्णधारैः; D11m 12 Cnp तीक्ष्णायसपीत°, T G1 2 तीक्ष्णाग्रसुवर्ण°, G2 M °तीक्ष्णाग्रसुधौ(M3 °धृ)त° Cs analyses तीक्ष्णानि अग्राणि सुतरां पीता धाराश्च येषाम्

7 a) S (except G1 M3) मात्स्यस्य D1.2 राज्ञ (for राजा) — b) S निपीड्य (for प्रमथ्य) T G2 मात्स्य, G1 M मत्स्यान्, G3 मात्स्यान् Ś1 K प्रमाथ (Ś1 °थ्य) जित्वा थ्य(K1 च)विपद्यमत्स्य, D2 3 6 °थ्य जित्वा प्रमभ च मत्स्य, D1 8 विजित्य (D8 प्रमथ्य) वेगेन विगृह्य मत्स्य, Dc °थ्य जित्वा वश्या प्रसार, D10 प्रसह्य जित्वा प्रमथ्य मत्स्य — d) M1 आसमाद (for अभ्यधावत्) — After 7, S ins

586* मत्तावित्र वृषावेतौ गजाविव महोद्धतौ ।
सिंहाविव गतग्राहौ व्याघ्राविव रोषितौ ॥
उभौ तुल्यबलोत्साहावुभौ तुल्यपराक्रमौ ।
उभौ तुल्यास्त्रविक्षेपावुभौ युद्धविशारदौ ।

[(L 1) T1 G1 M2.4 transp वृषौ and गजौ M1 2 3 महानागौ (for वृषावेतौ), and वृषौ (for गजौ) G1.3 महोत्कटौ — (L 2) T1 G1 3 °शाविवोद्वृ(G1 °ध)तौ, M1-3 5 °शाविवोर्जितौ — (L 4) M4 5 °विदुषौ (for विशेषौ)]

After 7, D2 repeats 4 31 22–23

8 a) D. 8.2 7 8 10 T1 G2 M1 2 धुर्यान्, D4 क्रुद्धौ, D• वीर्यौ, G1 सूतौ, Cc.v धुर्यौ (as in text) — b) B1 2 Dn D2–11 T G3 8 तौ; D4 वै (for च) D3 7 तयोर्भौ, G1 तावुभौ (for उभौ च) T G2 हतसारथी; G1 M1.2 4 5 प्राष्टि°, G2 प्रष्ट°, M3 प्राष्ट° Cc as in text Cv cites पार्ष्णि — After 8ab, S ins (for G1 2 see below)

587* आस्ता तुल्यधनुर्ग्राहौ विष्णुरस्माविवोद्धतौ ।
सुशर्मा परवीरघ्नो बलवान्वीर्यवान्मदी ।

[(L 1) G2 °तनुत्राणौ (for °धनुर्ग्राहौ) G कृष्ण° (for विष्णु°) — After line 1, G1 2 read st. 4–5]
— c) D1 S (except G2) विराट (for विरथ) — d) S अथाग्रहीत् (M4 अगृह्णन्)

9 D4 reads 9ab twice (with v 1) — a) K उन्माथ्य, B3(m as in text) प्रगृह्य B1.2 Dn1 D1 6 अथ, D2 च (for तु) Ca reads 9a exactly as in text — b) B1 4 5 Dn1 D4(second time) 8 10 युवतीं, B2 वधुरां, Dc वधूकां; D1m वधुकीं (for रुदतीं) Ś1 युवतीम्, K1 वधुकाम्, K2 वधुकीम्, D2 वधुकीम्, D8 वधुसीम्, D8 युवकीम् B1 वधूकामुक, B• 4 5 Dn D1–6. 10–12 इव कामुक (for वधुकामिव) D4 (first time) अतीव रुदितीं भृशं, S विराट भीमविक्रम (T °म°) B3m Cr ap युवतीमिव कामुक, Ca.rp (Dev) as in text. Cf. Cv रुदतीं वालग्रभूमिव — c) B2 D1 .(m as in text) समारुह्य

10 a) D1 समरे, S नृपतौ (for विरथे) — b) B3.4

[illegible] ॥ १०

[illegible] युधिष्ठिर ।

[illegible] ॥ ११

[illegible] ।

[illegible] ॥ १२

[illegible] ।

[illegible] निर्वृतिः ॥ १३

भीमसेन उवाच ।

[illegible] पार्थिव ।

यदा मे [illegible] सह शत्रुभिः ॥ १४

[illegible] मातृभिः सह ।

[illegible] पराक्रमम् ॥ १५

[illegible] इव स्थितः ।

एनमेव समासाद्य श्रावयिष्यामि [illegible] ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तं [illegible] मातङ्गं [illegible] वनस्पतिम् ।

[illegible] वीर धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १७

मा भीम [illegible] वनस्पतिः ।

तं [illegible] तत्र भीमसेनो महाबलः ।

[illegible] युधिष्ठिरम् ।

[illegible]

मा त्वा वृक्षेण कर्माणि कुर्वाणमतिमानुषम् ।
जनाः समवबुध्येरन्भीमोऽयमिति भारत ॥ १८
अन्यदेवायुधं किंचित्प्रतिपद्यस्व मानुषम् ।
चापं वा यदि वा शक्तिं निस्त्रिंशं वा परश्वधम् ॥ १९
यदेव मानुषं भीम भवेदन्यैरलक्षितम् ।
तदेवायुधमादाय मोक्षयाशु महीपतिम् ॥ २०
यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ ।
व्यूहतः समरे तात मत्स्यराजं परीप्सतः ॥ २१

ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानभ्यचोदयन् ।
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणास्त्रिगर्तान्प्रत्यमर्षणाः ॥ २२
तान्निवृत्तरथान्दृष्ट्वा पाण्डवान्सा महाचमूः ।
वैराटी परमक्रुद्धा युयुधे परमाद्भुतम् ॥ २३
सहस्रं न्यवधीत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमः सप्तशतान्योधान्परलोकमदर्शयत् ।
नकुलश्चापि सप्तैव शतानि प्राहिणोच्छरैः ॥ २४
शतानि त्रीणि शूराणां सहदेवः प्रतापवान् । C. 4 1100 B. 4 33. 3- K. 4 35. 45

कुर्वाणम्) — c) K2 D10 समनुबुध्येरन्, B1 समभिबुध्येया, D. न समनुध्ये॰, D2 सर्वे विदु॰ — d) D4 मे मति, M1 4 पाडव (for भारत) — After 18, S (G1.2 M om line 2) ins

592* मा ग्रहीस्त्वमिम वृक्ष सिंहनाद च मा नद ।
इम वृक्ष गृहीत्वा त्व नेमा सेनामभिद्रव ।
वृक्ष चेत्त्व नयेर्वीर विज्ञास्यन्ति जनो ध्रुवम् ।

19 a) S गृह्य (for किंचित्) — b) D1 गृहीत्वा शस्त्र (for प्रतिपद्यस्व) Ś1 K मारिष (for मानुषम्) — c) D4 शक्ति (for चाप), and खड्ग (for शक्ति) — d) D4 पट्टिश (for निस्त्रिंश) Some N MSS परश्वध, D2 M. परंतप, T G M1-4 गृहाण भो (for परश्वधम्)

20 a) D10 वीर (for भीम) — c) D. आसाद्य (for आदाय) — d) D1-3 S (except T2 M) मोचय (for मोक्षय) B2 महामति (for महीपतिम्)

21 a) M (except M2) तु (for ते) D3 om 21c-22d — c) Dn1 सहिता, Cc व्यूहत (as in text) B1 Dn1 तत्र, D4 शत्रून् (for तात) Dn2 D11.12 युध्यत समवेतास्तु, S व्यायच्छतस्ते समरे — d) B1-2 Dn1 परीप्सत, D2 परीप्सय, G1 3 परित्रत — After 21, Dn D (suppl fol) 7 8 11 12 ins a passage given in App I (No 31) — On the other hand, T G M1 ins after 21

593* वैशपायन ।
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमो वृक्ष विसृज्य च ।
चापमादाय सप्राशो रथमारुह्य पाण्डव ।

[(L 1) T G1 आदाय (for आज्ञाय) M1 विसर्जयन्]
And finally, M1 6 ins after 21

594* इत्युक्त्वा भीमसेन त स्वयमेव युधिष्ठिर ।
अन्वयाज्ञनर्षभ परीप्सन्मात्स्यमत्तमम् ।
[(L 1) M6 यमौ चैव (for स्वयमेव)]

22 D2.3 om. 22 (cf v 1 21) M1.6 read 22 twice (with the same v 1) — a) Ś1 समस्तास्ते G1 तत ससमस्त सर्व, M1 6 ते सहता सर्व एव — b) D1.2 6 - 9 °गानस्यनोदन्, M1 2 हयान्पार्था अचोद° — c) K1 स, Dn2 D5-7 G1 3 प्र, T1 G2 च (for वि) M1 6 दिव्यास्त्रकुशला सर्वे — d) K G1 त्रिगर्त, M1.6 नीतिज्ञा (for त्रिगर्तान्) Ś1 प्रतिमर्षिण, K2 B1 Dn2 D1 - 9 10 प्रत्यमर्षण, Dn1 D1 6 °मर्षिण, D2 °मर्षितान्, T च व्यपाद्रवन्, G1 3 M2 चाभ्यु(G3 °प्यु)पाद्रवन्, M1 6 चास्त्र शान्परान्, M2 4 अभ्युपाद्रवन्

23 a) Ś1 Dn1 D1-2.6-8 10 M. निवृत्ता(Ś1 °ता?)न्र थान्, G2 निवृत्तरथ D4 निवृत्तास्तान्रथान्दृष्ट्वा — b) G1 पार्थिवान्, M1 6 चतुर (for पाण्डवान्) B1 T1 स, D1-3 च, G1 3 M2-4 सु (for सा) D1 7 8 10 पाडवानां महा° — c) B1 4 Dn D9 11 12 T G M1 2 वैराटि B1 2 4 Dn D- 9 11 12 T G2 M1 2 4 परमक्रुद्ध, D6 10 परमा क्रु°, G1 3 प्रथम (G3 °म) क्रुद्ध — d) Ś1 सुमहाद्भुत (for परमा°) — After 23, S ins

595* त्रिगर्ता समतिक्रम्य व्ययुध्यन्त जयैषिण ।
तान्भीमसेन सक्रुद्ध सर्वशस्त्रभृता वर ।
[(L 1) M त्रिगर्तान् T1 G1 3 प्रायुध्यत, M4 अयुध्यत, M6 व्ययुध्यत M1-3 जयमत्तान्सुयुध्यत (for the posterior half) — (L 2) G3 M (except M4) भीमसेन सुसक्रुद्ध]

24 S transp 24^{ab} and 24^{cd} — a) Dn D10-12 अवधीत्, D1 3 न्यहनत्, S प्राहिणोत् Ś1 K तात, T G2 वीरो, G1.3 M राजा (for तत्र) B D6 सहस्राण्यवधीत्तत्र — b) D1 युद्धे योद्धा युधि°, T G2 रथाना धर्मसभव — c) Ś1 K2 भीमसेन सप्तशतान्, Dn2 D11 12 भीम सप्त सहस्राणि, S द्विसा(T G2 °स)हस्र रथान्वीर — d) B D (except D1 2. 6 8) यम° (for पर°) G1.3 प्रवेशयत् (for अदर्श°) — c) T G2 पञ्च (for सप्त)

25 cd) Ś1 Dn2 D11 12 भरतर्षभ, K Dn1 D3 . 10

C. 4 1101
B. 4 33. 25
K. 4 35. 46

युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुषर्षभः ।
भित्त्वा तां महतीं सेनां त्रिगर्तानां नरर्षभ ॥ २५
ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः ।
अभिद्रुत्य सुशर्माणं शरैरभ्यतुदद्भृशम् ॥ २६
सुशर्मापि सुसंक्रुद्धस्त्वरमाणो युधिष्ठिरम् ।
अविध्यन्नवभिर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ २७
ततो राजन्नाशुकारी कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
समासाद्य सुशर्माणमश्वानस्य व्यपोथयत् ॥ २८
पृष्ठगोपौ च तस्याथ हत्वा परमसायकैः ।
अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपाहरत् ॥ २९
चक्ररक्षश्च शूरश्च शोणाश्वो नाम विश्रुतः ।
स भयाद्द्वैरथं दृष्ट्वा त्रैगर्तं प्राजहत्तदा ॥ ३०
ततो विराटः प्रस्कन्द्य रथादथ सुशर्मणः ।
गदामस्य परामृश्य तमेवाजघ्निवान्बली ।
स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि तरुणो यथा ॥ ३१
भीमस्तु भीमसंकाशो रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।

पुरुषर्षभ D4 S °दिष्टा निजघ्नु पुरुषर्षभा. (G2 °भ). — After 25[cd], N ins

596* ततोऽभ्यपतदत्युग्रं सुशर्माणमुदायुधम् ।

[Ś1 (m as above) K न्यपतत् (for ऽभ्यप°) Ś1 K B3 D1–3 10 अत्युग्र; D8 उग्र वै D4 5 7 9 ततस्त्वभ्यपतत्युग्र, D6 ततस्तेऽभ्यपतच्छीघ्र Ś1 D1–6 उदायुध, B1 तदायुध, D8 °युधं]

— c) B4 Dn1 हत्वा ता, T G प्रविश्य, M तथा ता — f) Ś1 Dn2 D10–12 महारथ, B Dn1 D1 2 8 महारथ ; D3–7 9 महारथा, T G महाबला, M रथर्षभा (for नरर्षभ) — After 25, T G ins

597* क्षोभयन्सर्वसैन्यानि सिंह क्षुद्रमृगानिव ।

26 D1 (hapl.) om 26[ab]. — b) T G2 महाबल — After 26[ab], Ś1 K D6 read 27[cd] — c) K2 B2 5 Dn D11 12 अभिपत्य, B1 3 अभ्युपेत्य, T1 G2 अभिगम्य (for अभिद्रुत्य) — d) Ś1 B3 4 D5 अभ्यर्दयद्, B1 2 5 Dn D11 12 अभ्याहनद्, D1–4 6 7 m 8 S अभ्यहनद्, D7 9 10 अभ्यनुदद्

27 B2 om 27[ab] — a) K B1 5 Dn D5 6 11 12 सुसरब्ध (for °क्रुद्ध) Ś1 °र्माभि(and also पि)सुसरब्ध — Ś1 K D6 read 27[cd] after 26[ab] — c) Dn2 D11 12 आविध्यन् B4 बहुभिर्, T G दशभिर्, M च त्रिभिर् (for नवभिर्) — d) M3 °भिश्च हयोत्तमान्

28 a) T2 G2 राजा (for राजन्) T G क्षिप्र° (for आशु°) — b) B1–3 Dn2 D3 8 11 12 T G युधिष्ठिर (for वृकोदर) — d) S अश्वांस्तस्य न्यपातयत

29 G1 om 29 — a) Ś1 B1 2 5 Dn1 D5 M1 5 पृष्ठगोपान्, K पार्ष्णिगोप, B3 D7 पृष्ठगोप, D6 पृष्ठरक्षौ, D4 पृष्ठगान्पच (for °गोपौ च) — d) All MSS except Ś1 K M अपातयत (for °हरत्)

30 a) D2 अस्य, D7–9 अथ, T G M1 5 तु (for the first च) K D1 3 शूरस्य (for शूरश्च) Ś1 B3 D7 9 अस्य, B1 2 4 5 Dn2 D6 9 11 12 वै (for the second च) — b) D8 शोणाक्षो D1–3 भारत, S नामत (for विश्रुत) B Dn D5 (m as in text) 9 11 12 मदिराक्षो (B3 D2. 6 °श्चे, B4 Dn1 °क्षे) तिविश्रुत — c) B1 2 Dn2 D9 11 12 समायाद्, K1 समयाद्, B3 स तु त, B4 D8 स तदा, B5 स च त, Dn1 समीयद्, D3 4 समराद्, D6 समीयाद्, M5 सहयो (for स भयाद्) Ś1 (with sup lin युधिष्ठिर) B D S विरथ (D3 4 विमुख) (for द्वैरथ) K हित्वा; B3. 5 त्यक्त्वा, D3 4 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) Cop स भयाद्विरथ दृष्ट्वा — d) Ś1 (after corr) B1 4 Dn D1 5 8–12 त्रिगर्तं, Ś1 (before corr) K B2 3 5 D6 त्रिगर्तान् Ś1 (after corr) B Dn2 D6 11 12 प्राहरत (Ś1 before corr प्राहनत), K प्राद्रवत्, Dn1 D2 G1 प्रजहात्, D5 10 T1 M4 प्राजहात Ś1 तत , B3 तथा, D6 भृश (for तदा) D3 4 विचचार समतत ; D7 9 Cop त्रिगर्तं प्र(D9 च)जहार ह, D7 m Cv त्रिगर्तं (Cv °र्ते) प्राजहात्तदा

31 a) D4 ततो रथादवप्लुत्य, G1 विराट विप्रमुच्याथ — b) D4 विराटोथ, D6 रथादाशु, G1 3 रथात्तस्मात (for °दथ) — c) B3 Dn D11 12 T2 तस्य, D3 चास्य (for अस्य) D3 समादाय (for परामृश्य) — d) B1. 2 5 Dn1 D2 5 7 9 11 12 अभ्यद्रवत, Dn2 D6 S अभ्यहनत्, D4 आन्यपतत्, D10 अभ्यपतत (for आजघ्निवान्) D1 has a lacuna for 31[d] — e) D4 6 8 transp स and चचार G1 2 स च चापगदा° — f) D8 तरुणाकृति (for तरुणो यथा) Cf Cv वृद्धोऽपि तरुणो हर्षात् — After 31, D2 (marg sec m) ins

598* तयो स दृष्ट्वा तत्कर्म मत्स्यपाण्डवयोर्मृधे ।
त्वरमाणो रथ त्यक्त्वा पदाति प्राद्रवद्रणात ।

N ins after 31 (D2, after the above)

599* पलायमान त्रैगर्तं दृष्ट्वा भीमोऽभ्यभाषत ।
अनेन वीर्येण कथ गास्त्व प्रार्थयसे बलात् ।
राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्त पलायनम् ।

त्रिगर्तराजमादत्त सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ३२
तस्मिन्गृहीते विरथे त्रिगर्तानां महारथे ।
अभज्यत बलं सर्वं त्रैगर्तं तद्भयातुरम् ॥ ३३
निवर्त्य गास्ततः सर्वाः पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
अवजित्य सुशर्माणं धनं चादाय सर्वशः ॥ ३४
स्वबाहुबलसंपन्ना ह्रीनिषेधा यतव्रताः ।
संग्रामशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिनोऽवसन् ॥ ३५
ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुषविक्रमान् । C. 4. 1131 B. 4. 2-3 K. 4. 35. 1

कथ चानुचरास्त्यक्त्वा शत्रुमध्ये विषीदसि ।
इत्युक्तः स तु पार्थेन सुशर्मा रथयूथप ।
तिष्ठ तिष्ठेति भीमं स सहसाभ्यद्रवद्बली ।

[Cf (B) 3. 271. 58 ff — (L. 1) D5 प्राह भीमो महाबल॰ (for the posterior half) — B (except B1) Dn D5 11 12 transp lines 2 and 3 — (L. 2) D5 transp कथ and गाम्व D8 नृप (for बलात्) — (L. 3) Ś1 K2 transp त्रे and युक्त — (L. 4) D2 हित्वा (for त्यक्त्वा) B2 D6 10 पलायसे, Cv न सीदसि (for विषी॰) D8 शत्रुसूदन सीदसि — (L. 5) D5 --9 इत्युच्य मान पार्थेन (D8 स तदा) — (L. 6) B2 त भीम, D3 Cv भीमस्य (for भीम स) B1 त, Dn2 D11 12 च (for स) D 7 9 सुशर्मा, D10 समरे (for सहसा) K प्राद्रवद]
D2 marg sec m cont.

600* पश्चभिस्त्रिगिवो भीम जघान समरे बली ।
सा॰याणाग्निशीकृत्य जीवितेप्सुस्ततो रणात् ।

K B2.4 Dn॰ D1-2 6 10-12 cont after 599* Ś1 B1 Dn1 D4 5 (both marg) 7-9 ins after 32ab

601* प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सु सुशर्मण ।

[B3 अयात्मन, B1 सुप्रात्मन, D1-3 5 ततो रणात् (for सुशर्मण)]

32 a) D3 अथ, D8 अपि (for तु) T G2 प्रस्कन्ध वास्क्षीम स्यात (T1 तु) — b) B1 . Dn D11.12 पाडय, G1.2 M. वीर्यवान्, M3 भारत (for कुण्डली) T G2 रथान्तिमपराक्रम॰ — After 32ab, Ś1 B1 2 Dn1 D4 5 (both marg) 7-9 ins 601* (cf v 1 31) — Ś1 B1.2 Dn1 D4 5 7-9 cont. after 601* K B2-4 Dn2 D1-2 6 10-12 ins after 32ab

602* त भीमसेनो धावन्तमभ्यधावत वीर्यवान् ।

[B4 भीमसेन प्रधा॰, D4 7 9 भीमसेनोपि धाव॰ Ś1 K D1-4 7 9.10 अभ्यद्रवत (for ॰धावत) D6 पश्चामेना (भ्य)द्रवद्बली]
On the other hand, T G2 ins after 32ab

603* इत्युक्त्वागम्य वेगेन तद्रथे विनिपत्य च ।
सुशर्मण शिरोऽगृह्णात्पुनराश्वास्य युध्यत ।

— c) B D (except D1 8.2 10) आदातु, Cv आदत्त (as in text) T G अग्राद्दिर्विनिक्षिप्य — d) D1-4 10 क्रुद्धो (D10 क्रुद्ध॰) (for क्षुद्र॰) — After 32, N ins

604* अभिद्रुत्य सुशर्माणं केशपक्षे परामृशत् ।
समुद्यम्य च रोषात्तं निष्पिपेष महीतले ।
पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ।
तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ।
स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ।

[(L. 2) Ś1 K धावत (for रोषात्त) Dn2 D5 11.12 तु, D1 7 9 स (for त) — After line 3, B4 ins

605* त निषेधयता भीम यमौ त्रैगर्तमारणे ।
तदा भीमोऽभिसंक्रुद्धस्तस्य दर्पं ननाश ह ।

— (L. 4) Ś1 B4 D1.3-5 10 जानु, D--9 जानू (for जानु) Dn2 D2 4 5.7-9 पृष्ठे (for भीमो) D6 तस्य भीमो ददौ जानु Ś1 K1 ग्घम् (for एनम्) D2 भीमो जघ्ने रुषान्वित, D4 घातयिष्यन्वृकोदर, D10 निष्कनिष्ठेन मुष्टिना (for the posterior half) C1 Ca अरत्निना निष्कनिष्ठेन मुष्टिना, and cf also Cc 3 — (L. 5) D1.2 3 10 स (for स) Dn2 D11.12 ॰परि॰, D1-3 5 m 7-10 ॰नल॰, D6 ॰पर॰ (for ॰वर॰)]
On the other hand, T G2 ins after 32

606* ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य मार्जार आस्फोटयेद्धच्छिरो रुषा ।

A passage given in App I (No 32) is ins in Ś1 K after 604*, in B D after 35ab

33 a) D1-4 10 T2 G2 वीरे तु, G1 3 संग्रामे (for विरथे) M तस्मिन्वीरे गृहीते तु — D3 om 33c-34b — c) B3 अभ्यद्रवद् (for अभज्यत) — d) Ś1 भयाकुल (for ॰तुरम्) S त्रिगर्तानां भया॰

34 D2 (cf v 1 33) 4 om 34ab — a) T G2 3 M2 4 तत्र (for तत) K G1 सवे (for सर्वा॰) M1 ॰र्स्य शात्रवान्सर्वान् — b) N (except K B1 Dn1, D2 4 om) T G पाण्डो पुत्रा, M1 कुन्तीपुत्रा Dn1 D1 2 5 m 7-10 T G2 3 M1.6 ॰रथा (for ॰बला) — c) K अविचिंत्य, B2 D4 सु(D4 स)निजित्य, D1-2 10 तान्निर्जित्य, D6 अभिजित्य, M2 अविजित्य (for अवजित्य) Ś1 K विराटारीन्, D1 3 त्रिगर्तादीन्, D2 सुशर्मादीन्, D10 महात्मानो (for सुशर्माणं)

35 b) Ś1 K2 B Dn D5 6 10-12 ह्रीनिषेवा — After 35ab, B D ins a passage given in App I (No 32), cf v 1 32 On the other hand, S ins after 35ab

607* मोचयित्वा विराटं त पाण्डवास्ते हतद्विप ।

— D4 om 35c-36d — d) Dn2 D11 12 सुखत॰ (for

C. 4. 1132 B. 4. 34. 8 K. 4. 26. 1 अर्चयामास वित्तेन मानेन च महारथान् ॥ ३६
विराट उवाच ।
यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा ।
कार्यं कुरुत तैः सर्वे यथाकामं यथासुखम् ॥ ३७
ददान्यलंकृताः कन्या वसूनि विविधानि च ।
मनसश्चाप्यभिप्रेतं यद्वः शत्रुनिवर्हणाः ॥ ३८
युष्माकं विक्रमादद्य मुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह ।
तस्माद्भवन्तो मत्स्यानामीश्वराः सर्व एव हि ॥ ३९
वैशंपायन उवाच ।
तथाभिवादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक्पृथक् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ४०
प्रतिनन्दाम ते वाक्यं सर्वं चैव विशां पते ।
एतेनैव प्रतीताः स्मो यत्त्वं मुक्तोऽद्य शत्रुभिः ॥ ४१
अथाब्रवीत्प्रीतमना मत्स्यराजो युधिष्ठिरम् ।
पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ।
एहि त्वामभिषेक्ष्यामि मत्स्यराजोऽस्तु नो भवान् ॥ ४२
मनसश्चाप्यभिप्रेतं यत्ते शत्रुनिवर्हण ।
तत्तेऽहं संप्रदास्यामि सर्वमर्हति नो भवान् ॥ ४३
रत्नानि गाः सुवर्णं च मणिमुक्तमथापि वा ।
वैयाघ्रपद्य विप्रेन्द्र सर्वथैव नमोऽस्तु ते ॥ ४४

सुखिन) — After 35, T_1 ins

608* स भीमसेन· समरे निहत्य
शत्रून्विराटस्य महानुभाव ।
ननाद हृष्टो बलवानमर्षी
सिंहो यथा क्षुद्रमृग निहत्य ।

An addl colophon is ins in S after 35 (in T_1, after 608*) (*adhy no* T G M_1 34, M_{2-5} 33)

36 D_4 om 36 (cf v l 35) Before 36, S ins वैश° — ^{cd}) D_{10} transp वित्तेन and मानेन D_8 सन्मानेन (for मानेन च) Co cites मानेन (as in text) — After 36, S ins

609* वचसा चैव सान्त्वेन स्नेहेन च मुदान्वित ।
[M_{3-4} समन्वित (for मुदा°)]

37 ^{b}) $D_{1\ 8}$ युष्माभि (D_8 °क) सह तानि वै — ^{c}) $Ś_1$ B Dn $D_{5\ 10-12}$ वै, $D_{1\ 8}$ ते; D_4 तत् (for तै) D_5 सर्वे वै (for तै सर्वे) B_3 $D_{7\ 9}$ S सर्वैर् (for सर्वे) $D_{8\ 11}$m पूजयामि यथान्याय

38 ^{a}) All MSS except M ददामि — ^{b}) T_1 G_2 वस्त्राणि (for वसूनि) $M_{1\ 2}$ transp वसूनि and विविधानि — G_2 om 38^{c}–39^{d} — ^{c}) B_2 T_1 $G_{1\ 3}$ M_{1-4} मनसा (for मनसश्) Dn_2 $D_{11\ 12}$ अभिमत (for °प्रेत) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 यद्वा, K_2 Dn_2 $D_{11\ 12}$ युद्धे, Dn_1 यथा, D_{10} यद्धे, G_3 यच्च, M_4 यद्यत्

39 G_2 om 39 (cf. v l 38) — ^{a}) D_6 विक्रमेणाद्य — ^{b}) D_4 S (except M_5, G_2 om) इति (for इह) — In B_5 the portion from 39^{cd} up to 15^{ab} of adhy 33 is lost on a missing fol — ^{d}) D_4 सर्व एव तु ईश्वरा

40 B_5 missing — ^{a}) B_3 Dn_1 $D_{1.3-7}$ तथे($D_{4\ 6}$ °था)तिवादिन म°, D_8 तथानुवादिन म°, S त तथा वादिन सर्वे (T_2 तत्र) — ^{b}) $D_{7\ 9}$ पांडवेया, Cv कौरवेया. (as in text) — ^{c}) S ऊचु· प्रहृष्टमनस

41 B_5 missing — ^{a}) B_3 D_{10} अभिनंदामहे, B_4 Dn_2 $D_{1-3\ 8\ 11\ 12}$ अभिनदाम ते, D_6 T_2 G_2 प्रतिनदामहे S वाच (G_1 M_1 वाच.) (for वाक्य) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 D_8 S सर्वथै(K_2 °थै)व, $B_{3\ 4}$ $D_{1-5,7\ 9\ 10}$ सर्व एव; Dn_1 सर्वे चैव B_2 D_6 मनोज्ञ मत्स्य भाषसे (= 46^{d}) — ^{c}) D_8 अनेनैव, T_1 G_3 एतावता (for एतेनैव) B_3m $D_{6\ 7\ 10}$ च प्रीता , Dn_2 $D_{11\ 12}$ प्रीणिता , D_1 प्रभूता , D_8 हि तुष्टा , T G M_{3-5} अद्य प्रीता (G_1 °त), M_1 च मुक्ता , Ca.n s प्रतीता (as in text) B_4 Dn_1 $D_{1-5\ 7\ 9\ 10}$ स्म, G_1 अस्मि (for स्मो) M_2 एतेन मन्ये प्रीता स्म — ^{d}) K_3 S असि (for अद्य) D_6 शत्रुत (for शत्रुभि) — After 41, S ins

610* यस्त्व मुक्तोऽसि शत्रुभ्य एतत्कार्यं हित हि न ।
न किंचित्कार्यमस्माक न धन मृगयामहे ।

[(L 1) G_1 शत्रुभ्यस्त्व प्रमुक्तोसि (for the prior half) T_1 $M_{1\ 2\ 5}$ एतत्कार्यतम हि न , G_1 कार्यमेतद्धित च न]

42 B_5 missing — ^{a}) Dn_1 ततो, Dn_2 $D_{11\ 12}$ तथा (for अथ) — ^{b}) $Ś_1$ कुरुराजो, B_3 $D_{1\ 3-5\ 7-9}$ मत्स्यो राजा, T_1 G_2 मात्स्य° — After 42^{ab}, T_1 G_2 ins

611* निर्भर· प्रीतिपूर्वेण हर्षगद्गदया गिरा ।

— ^{c}) MSS °बाहु and °बाहो also — ^{e}) D_{1-3} अभिषिंचामि — ^{f}) B_{1-3} D (except $D_{4-6\ 9}$) T_2 $G_{1.\ 3}$ M_3 तु (for ऽस्तु)

43 B_5 missing K D_3 (hapl) om 43 — ^{a}) T G $M_{3\ 4}$ मनसा (for मनस·) — ^{b}) Dn_1 यथेष्ट भुवि दुर्लभ — ^{c}) T_1 $G_{1\ 3}$ तुभ्य (for तेऽह). — ^{d}) B_3 D_6

त्वत्कृते ह्यद्य पश्यामि राज्यमात्मानमेव च ।
यतश्च जातः संरम्भः स च शत्रुर्वशं गतः ॥ ४५
ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत ।
प्रतिनन्दामि ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्य भाषसे ॥ ४६
आनृशंस्यपरो नित्यं सुसुखः सततं भव ।
गच्छन्तु दूतास्त्वरितं नगरं तव पार्थिव ।
सुहृदां प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम् ॥ ४७

ततस्तद्वचनान्मत्स्यो दूतान्राजा समादिशत् ।
आचक्षध्वं पुरं गत्वा संग्रामे विजयं मम ॥ ४८
कुमाराः समलंकृत्य पर्यागच्छन्तु मे पुरात् ।
वादित्राणि च सर्वाणि गणिकाश्च स्वलंकृताः ॥ ४९
ते गत्वा केवलां रात्रिमथ सूर्योदयं प्रति ।
विराटस्य पुराभ्याशे दूता जयमघोषयन् ॥ ५०　　C. 4 1148 B. 4 34 16 K 4 35 27

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

चार्हति (for ऽर्हति)

44 B5 missing — b) K मणिमुक्तानि, B1 3 4 D6 मणि(B1 °णिं)मुक्ताम्, M1.2 मणि मुक्तम् B4 T2 G2 M च (for वा) Dn2 D10–12 मणिमुक्तास्तथापि च (D10 वा), D1–2.5.7–9 °क्ता वसूनि (D9 फलानि) च, D4 °क्तानि यानि च, T1 G2 °क्तादिकं तथा

45 B5 missing — a) B2 D6 च (for हि) Dn2 D2 11.12 M3 तेद्य प्रपश्यामि — After 45ab, Ś1 ins

612* एवमुक्तस्तु मत्स्येन तमभाषत पाण्डव ।

— c) K जयमत्र, B (B5 missing) Dn1 D2 (after corr) 3–7 9 T1 G Cn जातमत्र (D2 before corr as in text), Dn2 D11 12 M3 जात(M3 °त)मरम्भ Cc.s cite मरम्भ D10 यतस्त्वया च मरम्भ — d) B1 Dn1 D11 12 Cn न (for स) B1–3 Dn1 D1 3–5 7–9 11 12 T2 G1 M1.4 Cn शत्रुवश, M2 शत्रोर्वश Ś1 K विशां पते (for वश गत) Dn2 सर्वशत्रुवश गत Cf Cv स सुशर्मा वश गत — After 45, Ś1 K (which om 46ab) ins

613* विनयेनेति राजान वदन्त तत्र सर्वदि ।
　　धर्मराजो महाराज जगाद मत्स्यां गिरम् ।
　　[(L. 2) Ś1 महाराज]

46 B5 missing Ś1 K om. 46ab — a) D6 राजा, S मात्स्य — b) D5 मत्स्य पुनरभाषत, T G2 3 M पुनरेवा ब्रवीद्वच (M5 °वाह धर्मवित) — c) D1–3.8 G1 3 M1 4 5 प्रतिनन्दाम ते, D10 अभिनन्दामि ते, T1 G2 प्रतिनन्दामहे Cv cites प्रतिनन्दाम T2 G1.3 M4 5 वाच (for वाक्य) — d) G3 M मनोज्ञा T1 G1.2 M1 मात्स्य T1 G1 2 भाषित, G3 M भाषितां

47 B5 missing — b) K D10 T G2 3 M4 5 सुमुख , B1.3 Dn1 D2 4 9 M1.2 Cv सुमुखी, B2 Dn2 D5 11 12 सुमना , B1 ससुख , D1.3 7 8 स सुखी, G1 सुमुख, M3 सुमुखा Dn2 D11 12 भवान् (for भव) — After 47ab, S ins a passage given in App I (No 33) — c) D4 हृष्टा (for दूता) B3 D1–4 8 9 S (except T1) त्वरिता (for त्वरित) — d) D5 प्रति, D6 तत्र (for तव) B1.3 Dn2 D10–12 नगर राज(D10 तव)शासनात् — f) B3 Dn2 घोषयतश्च K जय तव; D8 जय तु ते (for च ते जय)

48 B5 missing — a) B1.3 तस्य (for ततस्) T2 G1.3 तु (for तद्) B1.3 4 Dn2 D11.12 वचन (for वचनान्), and श्रुत्वा (for मत्स्यो) S (except G3 M2) मात्स्यो — b) M5 transp दूतान् and राजा K1 जाया, K2 जय, D4 शीघ्र (for राजा) — c) Ś1 आख्येयुश्च (for आच°)

49 B5 missing — a) Ś1 B (B5 missing) D (except D4 6.10) कुमार्य (for कुमारा). — b) Ś1 D4 7–9 समा°, T1 पश्या° (for पर्या°) Dn2 D11 12 मत् (for मे) — d) D1–3 °काश्चा(D2 °का स्व)भ्यलंकृता — After 49, B (B5 missing) D (except D1.2.8 9, D2 marg sec m) ins

614* एतदाज्ञा तत श्रुत्वा राज्ञा मत्स्येन नोदिता ।
　　तामाज्ञा शिरसा कृत्वा प्रस्थिता हृष्टमानसा ।
[(L. 1) B1–3 एता चाज्ञा, Dn1 एता त्वाज्ञा, Dn2 D2 11 12 ते तदाज्ञा, D6 एतामाज्ञा B (B5 missing) Dn2 D6 10–12 चोदिता (B1 °ता), Dn1 नोदिता]

On the other hand, S ins after 49

615* प्रत्यायान्तु च ते सर्वे नागरा सर्व एव हि ।
[G1 3 प्रत्यागच्छतु (for °यान्तु च) T2 G1.3 मे शीघ्र (for ते सर्वे) T2 M3–5 ते (for हि)]

50 B5 missing — a) Dn1 तत्र ता, D1–3 सकला, Cn r केवला (as in text) — For 50ab, S subst

616* एवमुक्तास्तया दूता रात्रौ यात्वा तु केवलम् ।

३३

C. 4 1143 B 4 33 1 K. 4 37 1

वैशंपायन उवाच ।

याते त्रिगर्ते मत्स्ये तु पशूंस्तान्स्वान्परीप्सति ।
दुर्योधनः सहामात्यो विराटमुपयादथ ॥ १
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् ।
द्रौणिश्च सौबलश्चैव तथा दुःशासनः प्रभुः ॥ २
विविंशतिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।
दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चैवान्ये महारथाः ॥ ३
एते मत्स्यानुपागम्य विराटस्य महीपतेः ।
घोषान्विद्राव्य तरसा गोधनं जह्रुरोजसा ॥ ४
षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते ।
महता रथवंशेन परिवार्य समन्ततः ॥ ५
गोपालानां तु घोषेषु हन्यतां तैर्महारथैः ।
आरावः सुमहानासीत्संप्रहारे भयंकरे ॥ ६
गवाध्यक्षस्तु संत्रस्तो रथमास्थाय सत्वरः ।
जगाम नगरायैव परिक्रोशंस्तदार्तवत् ॥ ७
स प्रविश्य पुरं राज्ञो नृपवेश्मास्ययात्ततः ।

ततोऽन्तरे वै व्यपिता वृता शीघ्रानुयायिनः ।
नगरं प्राविशन्ते वै सूर्ये सम्यगथोदिते ।

[(L 1) T1 G1 3 M1 ततो (for तथा) G2 M3 5 केवलान — (L 3) G3 °र्ये सद्यो ययो°, M4 (sup lin. as above) °र्ये सम्यगनूदिते]

— c) Some MSS पुराभ्यासे D7 9 विराटनगराभ्यासे, D8 °स्य पुरे गत्वा; S विराटनगरं प्राप्य — d) S शीघ्र नादी(T1 जय)मघोषयन् — After 50, S ins

617* पताकोच्छ्रयमालाढ्यं पुरममरतिमं यथा ।

Colophon B5 missing — *Sub-parvan* K गोग्रह, B1-4 D Ca दक्षिणगोग्रह (Dn1 °ग्रहण) (to it B2 Dn1 D3-9 add समाप्त) — *Adhy name* Ś1 D10 सुशर्म(Ś1 °र्मण)पराजय, D8 सुशर्मायुद्ध, T1 सुशर्मविसर्जनं; T2 त्रिगर्तयुद्धं; M1-3 विराटजयघोषण (M3 °घोष), M4 सुशर्मगोग्रहणं; M5 विराटजयघोष and सुशर्मगोग्रहण (M4 cont समाप्त) — *Adhy no* (figures, words or both) B4 D10 32, D8 M2-5 34, D6 31, D9 33, T G M1 35 — *S'loka no* G3 21

33

1 In B5 the portion from 1-15^ab is lost on a missing fol. (cf v. 1 4 32 39) — a) Ś1 B (B5 missing) Dn D1-3 5 6 10-12 M2-5 त्रिगर्तान्; D4 om 7-9 T G2 3 M1 त्रिगर्ते, G1 विराटे D4 5m 9 मत्स्यान्, S Ca मात्स्ये; Cv मत्स्ये (as in text) — b) D1 2 अन्यान्, D5m तांश्च, D10 स्वान्स्वान्, T1 स्वान्वै, Cv तास्तान् B1 Dn1 D11.12 वै; Dn2 D1 7 9 च, G1 स (for स्वान्). — c) S सहामात्यै — d) S °पुरमेत्य च (M5 °पुरमभ्ययात्)

2 B5 missing — a) S (except T1 M1 2) भीष्म° द्रोणौ (for भीष्मो द्रोणश्च) — D10 (hapl.) om 2^b-3^a — b) M3-5 अथ (for च) K2 om 2^c-3^b — c) D7m शकुनिश्च (for सौबलश्च) — d) B (except B4, B5 missing) D (except D8 9 11 12, D10 om) प्रभो, T1 G शल्य, T2 शठ (for प्रभु)

3 B5 missing K2 om 3^ab, D10 om 3^a (cf. v 1 2) — b) M3 5 °सेन प्रतापवान् — c) D6 T1 G M3 4 transp दुर्मुख and दुःसह (T1 G M3 4 दुःषह) B1 Dn D11 12 दुःशल, D1 3 दुःप्रभ, T2 M1 2 5 दुःषह (for दुःसह) — d) Ś1 K2 तथैवान्ये, K1 तथा वान्ये, B1-3 Dn2 D4 5 11 12 ये चान्ये च (B2 D5 -पि), S एते चान्ये

4 B5 missing — a) S (except T2) सर्वे (for एते) T1 G1 2 M1 4 मात्स्यान् — c) Ś1 D8 S गोपान्, Ca c घोषान् (as in text) — d) B2 D1-3 6 Ca c v अजसा, D8 रहसा (for ओजसा)

5 B5 missing — 5^ab = 10^ab — a) S गवां शत सहस्राणि — b) D6 कौरव्या B1 Dn D11 12 S (except M5) च (for ते) D5 7 9 Cv पर्यकालयन् (for कालयन्ति ते) Dn1 om 5^c-6^d. — d) B2 4 D1-4 5(m as in text) 8 10 T G M1 2 4 Cv °गृह्य, M3 5 °क्षिप्य (for °वार्य).

6 B5 missing Dn1 om 6 (cf v 1 5) — a) Ś1 D6 Cn घोषस्य, B1 3 मत्स्यस्य, B2 4 D5 सर्वेषां, Dn2 D11 12 घोषश्च, D1-3 7 8 T1 G1 3 M1 2 4 घोषेण, T2 रोषेण (for घोषेषु) D4 घोषानामनुघोष तु; D9 °लानां समूह तु; D10 गोपानां चैव घोषेण — b) D1 3 7 हतानां, Ca c v हन्यतां (as in text) G2 हन्यते दुन्दुभिर्महान् — d) Ś1 सुदारुणे (for भयं°).

7 B5 missing — a) Dn1 गोपाध्यक्षो. Ś1 K1

अवतीर्य रथात्तूर्णमाख्यातुं प्रविवेश ह ॥ ८
दृष्ट्वा भूमिंजयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम् ।
तस्मै तन्मर्वमाचष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणम् ॥ ९
षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते ।
तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्रवर्धनम् ॥ १०
राजपुत्र हितप्रेप्सुः क्षिप्रं निर्याहि वै स्वयम् ।
त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ॥ ११
त्वया परिषदो मध्ये श्लाघते स नराधिपः ।
पुत्रो ममानुरूपश्च शूरश्चेति कुलोद्वहः ॥ १२
इष्वस्त्रे निपुणो योधः सदा वीरश्च मे सुतः ।
तस्य तत्सत्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितम् ॥ १३
आवर्तय कुरूञ्जित्वा पशून्पशुमतां वर ।
निर्दहैषामनीकानि भीमेन शरतेजसा ॥ १४
धनुश्च्युतै रुक्मपुङ्खैः शरैः संनतपर्वभिः ।
द्विषतां भिन्ध्यनीकानि गजानामिव यूथपः ॥ १५
पाशोपधानां ज्यातन्त्रीं चापदण्डां महास्वनाम् ।
शरवर्णां धनुर्वीणां शत्रुमध्ये प्रवादय ॥ १६
श्वेता रजतसंकाशा रथे युज्यन्तु ते हयाः ।
ध्वजं च सिंहं सौवर्णमुच्छ्रयन्तु तवाभिभोः ॥ १७
रुक्मपुङ्खाः प्रसन्नाग्रा मुक्ता हस्तवता त्वया । C. 4 1166 B. 4 35 18 K. 4 37 19

स्वमनुष्ट , Dn1 सयग्रस्त , D4 च सग्रन्त , D- G2 M2 तु सकुद्ध , G1 तु तग्रन्थ , G3 तु सरव्ध — b) D1–3 आरह्य, D आदाय (for आस्थाय) — d) Dn2 D11 12 भृश (for आर्त°)

8 B5 missing — a) Dn D2 r 11 (before corr) 12 M2 4 सम्प्रविश्य, D8 प्रविश्य च G2 गत्वा तु नगरं राज — b) B3 Dn2 D1 2 राज° (for नृप°)

9 B. missing — a) K1 Dn1 D2 ५.६ 8 भूमिजय, Ca.n s as in text. — b) S मात्स्य° T1 G नन्दन (for मानिनम्) — d) Dn1 कौरवै , D5 राष्ट्रेभ्य (for राष्ट्रस्य)

10 B5 missing — $10^{ab}=5^{ab}$ — a) D4 गवां षष्टिसह°, S गवां शतसह — After 10^{ab}, M3 repeats 5^{cd} — c) D4 7 (m as in text) 9 तान्विजेतु, S प्रतिजेतु — d) B1 2 Dn2 D1 2 11 12 T M1 . °वर्धन, G1.8 °नायक

11 B. missing — a) B3 4 D6 8 M2 हित प्रेप्सु — b) Ś1 B2 च (for वै) B1 8 पुगत (for स्वयम्) — c) D1 8 तु (for हि) S (except G3) मात्स्यो — d) B2m 4 D2.4 5 (by corr from text) -(m as in text) 8 G3 सैन्यपालम्, Cv शून्यपालम् (as in text)

12 B. missing — a) B2 सा च, B4 D6 त्वा च, D4 सदा, S त्वां त्र (for त्वया) B1 च परिषत्र , D1 2 4 9 च पर्षदो, G1.8 परिषदां K त्वां (K2 त्वा) चैत्र प(K2 पा)र्षदो मध्ये, B3 त्वा चैत्र परिषन्मध्ये, Dn2 D11 12 उवाच परिषदो मध्ये (hypermetric!), D2 त्वया च पर्वसभामध्ये (sic) — b) D1–4 10 श्लाघ्यते Ś1 K य, D4 च, S हि (for स) — c) B3 अयम् (for मम) — d) B1 8 Dn2 D11 12 अपि (for इति) Ś1 D3.4 6 8 M1 कुलोद्वह, D11.12 कुलोद्भव

13 B5 missing — a) D. 9 T G M4 5 इष्वस्त्र , Co as in text S योद्धा (for योध) — b) S सर्वशस्त्र विशारद (G3 °विदां वर) — After 13^{ab}, S ins

618* समर्थं समरे योद्धु कौरवै सह तादृशै ।

— c) G1 M2 सर्वम् (for सत्यम्) — After 13, S ins

619* जयश्च नियतो युद्धे कौरवाश्च ध्रुव हता ।

14 B missing — a) B4 D10 आवर्तयन — b) D8.–9 मति° (for पशु) S पशून्पशुपतिर्यथा — d) K भीमस्य (for भीमेन) D6 शरवह्निना T M भीमेने(T1 M1 2 °नै)श्वरतेजसा, G भीमेनैश्वर्यतेजसा

15 15^{ab} is missing in B5 — b) T2 M चित्रै (for शरै) — B5 resumes — c) K सैन्यानि (for अनी°) — d) D7m 8 केसरी (for यूथप)

16 a) S बाणोपवीणां (for पाशो°) — cd) Ś1 शरकीर्णां, K शरकीलां, D4 5m शरकोणां Cr cites वर्ण Cf Cc शरा एव वर्णा यस्याः सा, Cs शरा एव वर्णा , Cv शरा एव कोणो वादनदण्ड स्यात् S प्रविश्य महतीं सेनां धनुर्वीणां प्रवा° Ca cites the entire stanza as in text — After 16, S ins

620* निर्याहि नगराच्छीघ्रं राजपुत्र किमास्यते ।

17 Dn1 om 17^{a}–18^{b} — a) S श्वेता काचनसनाहा — c) Ś1 रथ, K ध्वजे, D6 ध्वजान् B4 Dn2 D10 T2 G1 2 M1.2 सिंहसौवर्ण, Cn as in text Cf Cs सिंहाकार सौवर्णं — d) S उच्छ्रयस्व B1 3–5 Dn2 D1–3 6 11 12 Cr तव प्रभो, B2 D5 10 च ते विभो, D4 M3 तथा विभो, D7–9 तवाभिभो (D7m नरा विभो), T1 रथोत्तमे, T2 G2 महाविभो, G1 पुनर्विभो, G3 तदा विभो, M1 2 रथे प्रभो, M4 5 रथे विभो, Crp (Dev., Sr) तवाभिभो (as in text) Ca cites विभो

18 Dn1 om 18^{ab} (cf. v. l 17) — a) D6 सु

C. 4 1106 B 4 33. 18 K. 4 37 19 छादयन्तु शराः सूर्यं राज्ञामायुर्निरोधिनः ॥ १८
रणे जित्वा कुरून्सर्वान्वज्रपाणिरिवासुरान् ।
यशो महदवाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं पुनः ॥ १९
त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मत्स्यपतेः सुतः ।
गतिमन्तो भवन्त्वद्य सर्वे विषयवासिनः ॥ २०
स्त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ तद्वाक्यमभयंकरम् ।
अन्तःपुरे श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

उत्तर उवाच ।
अद्याहमनुगच्छेयं दृढधन्वा गवां पदम् ।
यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेदश्वेषु कोविदः ॥ १
तमेव नाधिगच्छामि यो मे यन्ता भवेन्नरः ।
पश्यध्वं सारथिं क्षिप्रं मम युक्तं प्रयास्यतः ॥ २
अष्टाविंशतिरात्रं वा मासं वा नूनमन्ततः ।
यत्तदासीन्महद्युद्धं तत्र मे सारथिर्हतः ॥ ३
स लभेयं यदि त्वन्यं हययानविदं नरम् ।

तीक्ष्णाग्रा; D9 सनताग्रा (for प्रसन्नाग्रा) — ^{d}) B1 8 D6 राज्ञामायुर्वि°; B2 °ज्ञामात्मनि°, B4 °ज्ञायुर्विनि°; D1-8 °ज्ञा चायुर्नि°, D11 m °ज्ञा मार्गनिरोधका°, S °ज्ञामायुर्निरोधका

19 After 19^{ab}, G1 (which om 19^{c}–21^{b}) ins a colophon, followed by 622* (cf. v l 20) — ^{d}) Dn2 D11 12 transp पुर and पुन॰

20 G1 om 20 (cf v l 19) — ^{a}) D1.8 राज्ञोस्य (for राष्ट्रस्य) — ^{b}) B1 8 विभो; D8 7 9 T G3 M4 5 सुत — After 20^{ab}, B2 4 Dn D2 (marg sec m) 10–12 ins

621* यथा हि पाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयतां वर. ।
एवमेव गतिर्नून भवान्विषयवासिनाम् ।
[(L 2) B1 2 एव गतिस्त्व मत्स्याना भव वशविवर्धन]

— ^{c}) Ś1 B2 Dn1 वय तु (for भवन्तु) — S reads the colophon after 20 (G1, which om 19^{cd}–20, after 19^{ab}) — After the colophon T1 G ins

622* वैशपायन ।
महाजनसमक्ष तु स्त्रीमध्ये तु विशेषत ।
गवाध्यक्षेण सप्रोक्त वाक्य तेज प्रवर्धनम् ।

21 G1 om 21^{ab} (cf v. l 19) Before 21, K1 Dn D2 (marg) 10–12 M ins वैश° उ° (M om उ°) — ^{a}) D10 आसीत् (for असौ) — ^{b}) K तद्वचो ह्यभय°, D4 तद्वाक्य सुभय°, S (G1 om) वाक्य तेज॰प्रवर्धन — ^{c}) D (except D7 9 11.12) श्लाघ्यमान Cf. Cv प्रशस्यमान यद्वा स्वय श्लाघमान.

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K गोग्रह, B D उत्तरगोग्रह, T2 M1-8 गोग्रहण. — *Adhy. name* D8 10 गोपवाक्य, G2 उत्तरप्रोत्साहन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 (in *words*) B4 D10 33 (K1 in *figures* 231), D8 34, D6 32, D7 31, S 36, (M2 4 5 35, M8 broken)

34

1 Before उत्तर, S (which om उवाच) reads 4 33 21, cf v l 4 33 20 — ^{a}) K अन्वगच्छेय, D1-8 अनुगच्छामि — ^{d}) D6 शिक्षित (for कोविद)

2 Dn1 om 2 — ^{a}) B Dn2 D2 5 6 8 10–12 त त्वह, D1 8 स त्वह, D4 नन्वेन, D7 9 न त्वेन; T2 तमेत, M8 तमह (for तमेव) B1 4 D11.12 नावगच्छामि; D4 अनुगच्छामि — ^{b}) T G M1.2 5 समो भवेत्, M8 4 भवेद्धित॰ (for भवेन्नर) — After 2^{ab}, T1 reads 4^{cd} (for the first time), repeating it in its proper place — ^{c}) D5 G2 M1.2 4 पश्य त्व (for पश्यध्व) D4 युक्त, S शीघ्र (for क्षिप्र) — ^{d}) B6 T G युद्ध, D4 क्षिप्र (for युक्त)

3 ^{a}) D1-8 च, D5 7 9 तु (for वा) — ^{b}) K2 मास वा नूनसमत; B3-5 D5 6 न्यून वा माससमतत (D6 °मात्रत); D1-8 मास वापि समतत, D4 माससमाग्र श्रुत तत् (sic), D7 9 (m as in text) सधानसमनतर, D8 10 मास वा न्यून°, S मासो वापि भवेत्तत Cv cites अन्तत and न्यून — ^{c}) T G M1-4 यत्र चासीन् D8 G1 महायुद्ध M5 यत्र युद्ध समभवत्

4 ^{a}) K2 B1 Dn D2.11 12 यदा (for यदि) D8 अद्य (for अन्य) S यद्यह त्वधिगच्छेय — ^{b}) Dn1 हययानविदा वर, Dn2 D9 11 हयज्ञानविद नर, S यो मे यता

त्वरावानद्य यात्वाहं समुच्छ्रितमहाध्वजम् ॥ ४
विगाह्य तत्परानीकं गजवाजिरथाकुलम् ।
शस्त्रप्रतापनिर्वीर्यान्कुरूञ्जित्वानये पशून् ॥ ५
दुर्योधनं शांतनवं कर्णं वैकर्तनं कृपम् ।
द्रोणं च सह पुत्रेण महेष्वासान्समागतान् ॥ ६
वित्रासयित्वा संग्रामे दानवानिव वज्रभृत् ।
अनेनैव मुहूर्तेन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ७
शून्यमासाद्य कुरवः प्रयान्त्यादाय गोधनम् ।
किं नु शक्यं मया कर्तुं यदहं तत्र नाभवम् ॥ ८
पश्येयुरद्य मे वीर्यं कुरवस्ते समागताः ।
किं नु पार्थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान्प्रबाधते ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भाषतः स पुनः पुनः ।
नामर्षयत पाञ्चाली बीभत्सोः परिकीर्तनम् ॥ १०
अथैनमुपसंगम्य स्त्रीमध्यात्सा तपस्विनी ।
व्रीडमानेव शनकैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११
योऽसौ बृहद्वारणाभो युवा सुप्रियदर्शनः ।
बृहन्नडेति विख्यातः पार्थस्यासीत्स सारथिः ॥ १२ C 4 1113 B 4 5 15 K 4 33 20

समेयुधि (M1-3 समो समेत, M सयेदित), Cn v cito हयपान° (as in text) In Ś1 the portion from 4ᶜᵈ of this adhy up to 4ᶜᵈ of adhy 36, is lost on folios which are stuck together — T1 reads 4ᶜᵈ (for the first time) after 2ᵃᵇ, repeating it here — ᵃ) M1 परयान, M2 रयमान्, M3 स्यन्दान् P1 सोढाह, Dn1 यान्येह, Dn2 D11 12 S यान्यानि; D5 गत्वाह, D गत्वाह (for यात्वाह) — ᵇ) K B3 D1.2 12 G4 समुत्सृज्य महा°, D2 समुत्सृज्य महा°, Dn3 D4 7 8 11.12 T1 (sup lin as in text) 3 G3 M °महाध्वज

5 Ś1 missing (cf v 1 4) — ᵃ) M1.2 रथा° (for परा°) — ᶜ) Dn2 D4 m.- शस्त्रप्रताप, D3 शस्त्रप्रताप्य, D शत्रुप्रताप, S शस्त्रप्रतापान् — ᵈ) T2 G2 पशूनये (for आनये पशून्)

6 Ś1 missing (cf v 1 4) — ᵇ) K D2 T2 G1 2 कृपम् (for कृपम्) — ᶜ) G2 द्रौणिं च सौबलं चैव — ᵈ) D1 महाबलान्, D2 12 महारथान् (for समा°)

7 Ś1 missing (cf v 1 4) — ᵃ) D1-3 विनाश्य चित्वा D2 विद्राव्य समरे सर्वा.. — ᵇ) D2 वृत्रहा (for वज्रभृत्) S दानवानसुरानिव

8 Ś1 missing (cf v 1 4) — ᵃ) S आसाद्य (for आसाद्य) — ᶜ) P2 3 4 Dn3 D1-3 5 7-12 G1 तु, T1 M1 न (for नु) S च मे (for मया)

9 Ś1 missing (cf v 1 4) — ᵈ) S इति मन्यति मा परे

10 Ś1 missing (cf v 1 4) — ᵃ) D1-7 8 S श्रुत्वा (for स्त्रीषु) — ᵇ) B1-3 . Dn D2 8 11 12 च, B4 D5 10 स (for स) S स्त्रीषु चात्मप्रशंसनं (T1 चात्मप्रशंसिन, T2 M2 3 4 sup lin चात्मप्रकीर्तनं) — T2 M2 om. 10ᶜᵈ — ᶜ) B1 नैवामर्षत पा°; Dn1 न सामर्षत पा°; D2 3 नामर्षत पा° (sic) — ᵈ) K G1 °कीर्तनात, D2.4 °कीर्तित

11 Ś1 missing (cf v 1 4) — ᵇ) D10 स्त्रीमध्ये सा B1 4 D (except Dn1) यश° (for तप°) — ᶜᵈ) D4 सैरन्ध्री (for शनकैर्) — For 11, S subst

623* श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यमुत्तरेण प्रभाषितम् ।
पाञ्चालीमर्जुनो वाक्यमुपांशु तदनुस्मरन् ।
अतीतसमये काले प्रियां भार्यामभाषत ।
द्रुपदस्य सुतां राज्ञः पाञ्चालीं रूपसंमताम् ।
सत्यार्जवगुणोपेतां भर्तुः प्रियहितैषिणीम् ।
उत्तरां ब्रूहि पाञ्चालि गत्वा क्षिप्रं शुचिस्मिते ।
अयं किल पुरा युद्धे पाण्डवे सव्यसाचिनः ।
सारथिः पाण्डुपुत्रस्य पार्थस्य तु बृहन्नला ।
महाजयो भवेद्युद्धे सा चेयन्ता बृहन्नला ।
वैशंपायन ।
सा चोदिता तदा तेन अर्जुनेन शुचिस्मिता ।
पाञ्चाली च तदागम्य उत्तराया निवेशनम् ।
ज्ञात्वा तु समयान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव ।
युधिष्ठिरं धर्मपरं सत्यार्जवपथे स्थितम् ।
अमर्षयन्ती तद्‍दु स कृष्णा कमललोचना ।
उत्तरामाह वचनं सखिमध्ये विलासिनी ।

[(L. 1) T2 उत्तरस्यार्जुनो वाक्य — (L. 2) T2 तत्र (for वाक्य) M1 उवाच तमनुस्मरन् (sup lin उपांशुयतमाचरन्), M2 3 °शुयतमनुस्म°; M4 °शुयतमस्मरन् — (L. 13) T1 G2 M1 2 °र्जवगुणान्वित; T2 G1 3 M3 °र्जवपथि स्थित — (L. 15) M विलासिनीं]

12 Ś1 missing (cf v 1 4) — ᵈ) MSS बृहन्नला, °टा etc also — For 12–13ᵃᵇ, S subst

624* द्रौपदी ।
योऽयं युवा वारणयूथपोपमो
बृहन्नलास्तीति जनेऽभ्यभाषत ।
पुरा हि पार्थस्य स सारथिस्तदा
धनुर्धराणां प्रवरस्य मन्ये ।

C. 4. 1137 B. 4. 36. 17 K. 4. 38. 20 धनुष्यनवरश्चासीत्तस्य शिष्यो महात्मनः ।
दृष्टपूर्वो मया वीर चरन्त्या पाण्डवान्प्रति ॥ १३
यदा तत्पावको दावमदहत्खाण्डवं महत् ।
अर्जुनस्य तदानेन संगृहीता हयोत्तमाः ॥ १४
तेन सारथिना पार्थः सर्वभूतानि सर्वशः ।
अजयत्खाण्डवप्रस्थे न हि यन्तास्ति तादृशः ॥ १५
येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी ।
अस्याः स वचनं वीर करिष्यति न संशयः ॥ १६
यदि वै सारथिः स स्यात्कुरून्सर्वानसंशयम् ।
जित्वा गाश्च समादाय ध्रुवमागमनं भवेत् ॥ १७
एवमुक्तः स सैरन्ध्र्या भगिनीं प्रत्यभाषत ।
गच्छ त्वमनवद्याङ्गि तामानय बृहन्नडाम् ॥ १८
सा भ्रात्रा प्रेषिता शीघ्रमगच्छन्नर्तनागृहम् ।
यत्रास्ते स महाबाहुश्छन्नः सत्रेण पाण्डवः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुर्स्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

[(L. 2) T1 G3 M2 जनो (for जने). — (L. 3) T G1. 3 पुरापि G2 M2. 3 सदा (for तदा). — In G1, there follows a passage given in App. I (No. 34).]

13 Ś1 missing (cf. v. l. 4). For S cf. v. l. 12. — a) B3 D4 (sm) 7. 9 अनन्तम ; Ca अनवर (as in text). D1. 3 हि (for च). B4 धनुर्धरवरश्चासीत्. — c) K D1. 4–8 वीरश्च. S स दृष्टपूर्वो हि (M1–3 °पि) मया. — d) Dn2 D11. 12 विचरन् (for चरन्त्या). S पांडवालये (for पाण्डवान्प्रति).

14 Ś1 missing (cf. v. l. 4). — ab) B2 D1–3. 5. 10 तु (for तत्). B2 D1. 3 पांडवो (for पावको). S यदा (T1 यथा, G2 तदा, M1–4 यद)नेन सहायेन खांडवं चादहत्पुरा. — c) G1. 3 पुरा (for तदा). B D5. 6. 8. 10–12 G1. 3 तेन (for अनेन).

15 Ś1 missing (cf. v. l. 4). — b) D6 भारत ; D8 अनेकशः (for सर्वशः). — After 15, S (except M3, M2 om. lines 3–4, T2 om. line 4) ins.:

625* वैशंपायन ।
ततः सैरन्ध्रिसहिता उत्तरा भ्रातुरब्रवीत् ।
अभ्यर्थयेमां सारथ्ये वीर शीघ्रं बृहन्नलाम् ।
शिक्षितैषा हि सारथ्ये नर्तने गीतवादिते ।
सैरन्ध्र्याह महाप्राज्ञ स्तुवन्ती वै बृहन्नलाम् ।

[(L. 1) G1. 3 °सहितोत्तरा भ्रातरमब्रवीत्. — After line 2, T1 reads 17 for the first time. — (L. 3) T2 G1. 3 गीतवादने.]

T1 G2 cont.:

626* श्रुत्वोत्तरोत्तरावाक्यं सैरन्ध्र्या समुदीरितम् ।
संधार्य मनसा सम्यक्सैरन्ध्रीं पुनरब्रवीत् ।

T1 G2 cont.: T2 G1. 3 M ins. after 625* (M3 ins. after 15):

627* उत्तर ।
सैरन्ध्रि जानासि मम मतं हि
क्लीबो न एष पुरुषः स्वयं हि ।
नाहं प्रवक्ष्यामि बृहन्नलां शुभे
यच्छ त्वमेव यच्छ हयान्ममेति ।

[(L. 2) T1 G1. 3 न वाय, G2 च एष, M1 तु एष. — (L. 3) G3 M3 प्रवक्ष्यामि. — (L. 4) G1 सवाम वै यदि (for हयान्ममेति).]

T G cont.:

628* सैरन्ध्री ।
भयकाले तु संप्राप्ते न भग नाप्रतं पुनः ।
यथा तु न प्रतरति कर्तुं युक्तं चरेद्बुधः ।
इति धर्मविदः प्राहुस्तस्माद्धाप्या बृहन्नला ।

[(L. 2) T यथा युक्तं प्रच°; G1. 3 यथा युक्ता (G3 °क्तः) प्रत°.]

16 Ś1 missing (cf. v. l. 4). — Before 16, M ins. सैरन्ध्री. — a) G3 M1 सा (for या). — b) B2. 4 D5. 6 G1. 2 यशस्विनी, D4 (sm) 7. 9 कनीयसी; M3 शुचिस्मिता, Ca v. l. यवी° (as in text). — c) B1. 2. 3 T1 स्मा, D4 सु; T2 G1. 3 M तु (for स). B1. 2. 3 D2. 4. 7. 9. 10 transp. वचनं and वीर. B3 D1. 5. 6. 8 वीरो वचनं (for वचनं वीर). B4 Dn1 धीर (for वीर). Dn2 D8. 11. 12 अस्याः प्रवीर (D8 °रो) वचनं.

17 Ś1 missing (cf. v. l. 4). T1 reads 17 (for the first time), after line 2 of 625* (cf. v. l. 15), repeating it here with v. l. — a) B1. 3 अस्य, B2. 3 S (T1 both times) ते; D6 असौ (for वै). D6 तु, T1 (both times) G1. 2 स्मा (for स). — b) D9 जित्वा, T2 हत्वा (for सर्वान्). K न संशय, B D2. 3. 5. 6. 8. 9 T1 (first time) G1. 3 न संशयः, Dn1 असंशय. M3 सर्वान्स्थात्रूनस°. — c) K समानीय. — d) D1. 3 T1 (second

३५

वैशंपायन उवाच ।

न तां दृष्ट्वा विशालाक्षीं राजपुत्रीं सखीं सखा ।
प्रहसन्नब्रवीद्राजन्कुत्रागमनमित्युत ॥ १

तमब्रवीद्राजपुत्री समुपेत्य नरर्षभम् । C. 4. 1202 B. 4. 37. 7 K. 4. 38. 40

time) G2 M1 पुनर् (for शुद्धम्) — After 17, M2 reads the colophon (adhy. no 36), which is om in the other S MSS

18 Ś1 missing (cf v. l. 4) Before 18 S ins वैश° — a) T1 G2 M1.3.4 सु (for स) — b) D4 वाक्यमब्रवीद् (for प्रत्य°) — c) K अनुर्नीयासु (for अन्त°) — d) K सम्भाव्य (for गत्वा°) MSS गृहस्था, °स्था etc. also.

19 Ś1 missing (cf. v. l. 4) S om 19 — a) D4 सार्धी (for श्रीमन्) — b) B1 D2 10 अगमन् B3 D1-4 sm ° s त्वं(D2 °त्वा)न्य

Colophon Ś1 not collated, T G M1-4 om it, M1 reads it after st. 17 — Sub-parvan K गोग्रह, B Dn D (except D°) उत्तरगोग्रह (D° s गोग्रह) — Adhy. name B° s Dn1 Dn2 s1 बृहन्नलायाः — Adhy. no (figures, words or both) K1 B1 D10 34, D2 35, D° s 32, D 33, M2 — — Śloka no D1 19, D1 29

35

☞ The collations of Ś1 are not available for this adhy., the folios being stuck together (cf v. l. 4. 74. 4) The MS is ignored in this adhy.

1 Before 1, all MSS except K D1-s°°, ins the foll. passage (S om lines 3-4, 10-16, M2 om lines 17-19, and G1 om lines 20-22 also)

629* वैशंपायन उवाच ।
सा भ्रातुर्वचनं श्रुत्वा काञ्चनमाल्यधारिणी
ज्येष्ठेन भ्रात्रा प्रहिता यशस्विनी ।
सुदक्षिणा वेदिविलग्नमध्या
सा पद्मपत्राभनिभा शिखण्डिनी ।
तन्वी शुभाङ्गी मणिचित्रमेखला
मत्स्यस्य राज्ञो दुहिता श्रिया वृता ।
राजन्तनागारमरालपक्ष्मा
शतह्रदा मेघमिवान्वपद्यत ।
सा हस्तिहस्तोपमसंहितोरू
स्वनिन्दिता चारुदती सुमध्यमा ।
आसाद्य तं वै वरमाल्यधारिणी
पार्थं शुभा नागवधूरिव द्विपम् ।
सा रत्नभूता मनसः प्रियार्चिता
सुता विराटस्य यथेन्द्रलक्ष्मीः ।
सुदर्शनीया प्रमुखे यशस्विनी
प्रीत्याब्रवीदर्जुनमायतेक्षणा ।
सुसंहतोरुं कनकोज्ज्वलत्वचं
पार्थं कुमारी स तदाभ्यभाषत ।
किमागमः काञ्चनमाल्यधारिणि
मृगाक्षि किं त्वं त्वरितेव भामिनि ।
किं ते मुखं सुन्दरि न प्रसन्नम्
आचक्ष्व तत्त्वं मम शीघ्रमङ्गने ।

[After line 2, S (which om lines 3-4) ins

630* भ्रातुर्नियोगं तु निशम्य शुभ्रू
शुभानना रत्नकृतस्वरूपिणी ।
सरत्नमुक्ताभरणविचित्रकुण्डला
मृदुस्वना भ्रातृनियोगचोदिता ।
प्रदक्षिणावर्ततनु शिखण्डिनी
पद्मानना पद्मदलायताक्षी ।

— (L. 4) ☞ Cn पद्मपत्राभिनया शिखण्डिनीति प्राचीन पाठः ।☞ — (L. 5) S तन्वी (M2 तन्वी) समाङ्गी मृदुमन्द लोचना. — (L. 6) S (except G3) मत्स्यस्य S चित्रा मिनी (for श्रिया वृता) — (L. 7) S (except M2) सा (for राज°) — (L. 9) B1-3 Dn2 D°10-12 °महितोरू, S सु(G2 सा)नागनासोपमसद्द(G2 °वृ)तोरू, Cn as in text — (L. 10) B1.2 Dn D1.11.12 S अनिन्दिता (for स्वनि°) B2 Dn2 D 11.12 सुमध्या (for सुमध्यमा) S वेदि विलग्नमध्या (for चारुदती सुमध्यमा) — (L. 11) S सर्वा (for स वै) — (L. 17) B — D1-2 सुशोभनोरुं (for सुसंहतोरुं) S (M2 om) तामागतामायतताम्र लोचनां — (L. 18) S (M2 om.) अवेक्ष्य पार्थं (T2 कृष्णा, G1 पाण्डव, M1.4 जिष्णु, M2 कृष्णा) समपेत्य सा यत — (L. 19) D10 S (M2 om) किमागता (for °गमः) — (L. 20) S (G1 om) मृगाक्षि किंचिन (T1 G2 कि नु, T2 किं च) त्वरितासि सुभ्रु — (L. 22) S (G1 om) आचक्ष्व शीघ्रं मम चारुहासिनि]

— For S, cf v. l. 8 — b) K राजपुत्रीं (K2 °त्री) सखीं सखी, D1-6 °पुत्रीं सखीं (D1.7.8 °खी) वृता (D6

C 4 1 02 B 4 87 7 K 4 38. 40

प्रणयं भावयन्ती स सखीमध्य इदं वचः ॥ २
गावो राष्ट्रस्य कुरुभिः काल्यन्ते नो बृहन्नडे ।
तान्विजेतुं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्धरः ॥ ३
नचिरं च हतस्तस्य संग्रामे रथसारथिः ।
तेन नास्ति समः सूतो योऽस्य सारथ्यमाचरेत् ॥ ४
तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यर्थं बृहन्नडे ।
आचचक्षे हयज्ञाने सैरन्ध्री कौशलं तव ॥ ५
सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु साधु बृहन्नडे ।
पुरा दूरतरं गावो ह्रियन्ते कुरुभिर्हि नः ॥ ६
अथैतद्वचनं मेऽद्य नियुक्ता न करिष्यसि ।
प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ७
एवमुक्तस्तु सुश्रोण्या तया सख्या परंतपः ।
जगाम राजपुत्रस्य सकाशममितौजसः ॥ ८
तं सा व्रजन्तं त्वरितं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।

तथा), D_{10} सखीं प्रणयसयुता — ^{c}) K_{2} प्रहसत्यब्रवीद् D_{10} वाक्य (for राजन्) — ^{d}) B D किम् (for कुत्र) D_{1-8} आगमनकारण (for आगमनमित्युत)

2 For S, cf. v 1 8 — ^{a}) D_{1-8} भापयती, C_{v} भाव° (as in text) $B_{1\ 3\ 4}$ Dn $D_{1-8\ 6-12}$ सा (for स). — ^{d}) B_{4} D_{6} सखीमध्यात् (for °मध्ये) — After 2, D_{5} (marg) $_{9}$ ins

631* उवाच त्वरया युक्ता चोत्तरा मधुराक्षरम् ।

3 For S, cf v 1 8 — ^{b}) Some MSS बृहन्नले (°टे) — ^{c}) K_{1} $B_{1\ 3.\ 5}$ Dn $D_{3.\ 6-8\ 11.\ 12}$ ता (for तान्)

4 For S, cf v 1 8 — ^{a}) $B_{1\ 2}$ D_{8} नाचिरं K_{2} B_{1-8} Dn_{2} $D_{8\ 11}$ निहतस्, Dn_{1} $D_{1\ 2\ 7.\ 10}$ यहतस्, D_{8} हि हतस्; D_{12} सारथिस् (for च हतस्) — ^{c}) D_{10} नास्य (for नास्ति)

5 For S, cf v 1 8 — ^{b}) B_{8} वरये त्वा, D_{10} सारथ्यर्थें — ^{c}) K हयस्थाने, D_{10} रथज्ञाने (for हयज्ञाने). — After 5, B_{1} Dn $D_{1-8\ 5}$ (marg) $_{7-12}$ ins

632* अर्जुनस्य किलासीस्त्व सारथिर्दयित पुरा ।
त्वयाजयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डवर्षभ ।
[(L 2) $D_{5\ 9}$ पांडुनदन (for पाण्डव°)]

6 For S, cf v 1 8 — ^{ab}) B_{2} स, $D_{1\ 3\ 4\ 7-9}$ स (for सा). B Dn_{2} $D_{4\ 5\ 7-9\ 11\ 12}$ transp मम and कुरु D_{10} सारथ्य कुरु भद्र ते मम भ्रातुर्बृहन्नटे — ^{c}) B_{1} $D_{9\ 11\ 12}$ C_{a} पुराद्; B_{4} $D_{5\ 6}$ दूराद्, C_{v} rp (A) पुरा (as in text) — ^{d}) D_{6} कौरवैर् (for कुरुभिर्).

7 For S, cf v 1. 8

8 For S, see below — ^{b}) $D_{1.\ 8}$ तनयाख्या (for तया सख्या) B (except B_{1}) D_{4} पुन पुन (for परतप) — ^{d}) D_{1-8} समीपम् (D_{8} °पे); C_{a} सकाशम् (as in text)

☞ For 1–8, S subst

633* वैशपायन· ।
सा वज्रवैडूर्यविकारकुण्डला
विनिद्रपद्मोत्पलपत्रगन्धिनी ।
प्रसन्नताराधिपसनिभानना
पार्थं कुमारी वचन बभाषे ।
हरन्ति वित्त कुरव पितुर्मे
शत सहस्राणि गवा बृहन्नले ।
सा भ्रातुरश्वान्मम सयमस्व
पुरा परे दूरतरं हरन्ति गा· ।
सैरन्ध्रिराख्याति बृहन्नले त्वां
सुशिक्षिता सग्रहणे रथाश्वयो· ।
अह मरिष्यामि न मेऽत्र संशयो
मया धृता तत्र न चेद्गमिष्यसि ।
तथा नियुक्तो नरदेवकन्यया
नरोत्तम· प्रीतमना धनजय· ।
उवाच पार्थ· शुभमन्दया गिरा
शुभानना शुक्लदतीं शुचिस्मिताम् ।
गच्छामि यत्रेच्छसि चारुहासिनि
हुताशन प्रज्वलितं व्रजामि वा ।
इच्छामि तेऽह वरगात्रि जीवित
करोमि किं ते प्रियमद्य सुन्दरि ।
न मत्कृते द्रक्ष्यसि तत्पुरं प्रिये
वैवस्वत प्रेतपतेर्महाभयम् ।
स एवमुक्त्वा कुरुवीरपुगवो
विलासिनीं शुक्लदतीं शुचिस्मिताम् ।
बृहन्नलारूपविभूपितानना
विराटपुत्रस्य समीपमाव्रजत् ।

G_{2} cont.

634* तमाव्रजन्त वरभूषणैर्वृत
महाप्रभ वारणयूथपोपमम् ।
गजेन्द्रबाहु कमलायतेक्षण
कवाटवक्ष·स्थलमुन्नतांसम् ।
तमागत पार्थमभिप्रकर्शन
महाबल नागमिव प्रमाथिनम् ।
वैराटिरामन्त्र्य ततो बृहन्नलां
गवां निनीषन्पदमुत्तरोऽब्रवीत् ।

अन्वगच्छद्विशालाक्षी शिशुर्गजवधूरिव ॥ ९
दूरादेव तु तां प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ।
त्वया सारथिना पार्थः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ॥ १०
पृथिवीमजयत्कृत्स्नां कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
सैरन्ध्री त्वां समाचष्ट सा हि जानाति पाण्डवान् ॥ ११
संयच्छ मामकानश्वांस्तथैव त्वं बृहन्नडे ।
कुरुभिर्योत्स्यमानस्य गोधनानि परीप्सतः ॥ १२
अर्जुनस्य किलासीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ।
त्वयाजयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डवर्षभः ॥ १३
एवमुक्ता प्रत्युवाच राजपुत्रं बृहन्नडा ।
का शक्तिर्मम सारथ्यं कर्तुं संग्राममूर्धनि ॥ १४
गीतं वा यदि वा नृत्तं वादित्रं वा पृथग्विधम् ।
तत्करिष्यामि भद्रं ते सारथ्यं तु कुतो मयि ॥ १५

उत्तर उवाच ।

बृहन्नडे गायनो वा नर्तनो वा पुनर्भव ।
क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृह्णीष्व हयोत्तमान् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत्पाण्डवो बहु ।
उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिंदम ॥ १७
ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत । C 4. 1215 B. 4. 37. 24 K. 4. 38. 62

9 ᵃ) K B₁ Dn D₁₁ ₁₂ तत्रानुजग, B₃ सा तं प्र°, T₁ तया प्र° (for त सा प्र°) — ᵈ) B₁₋₄ D₂.₆ ₁₁ m S गज, B₂ Dn D₂.₄ ₇₋₉ ₁₁ ₁₂ शिशु, D₂ नतुर् (for शिशुर्) G₃ नाग° (for गज°)

10 ᵃ) K B D (except D₁₋₃ ₆) त्वा, S स (for त) — Before 10ᶜᵈ, M₁.₂ ₃ ins उत्तर॰

11 ᵃ) D₄ पृथ्वीं समजयत्, S पृथिवीं चाजयत् — ᶜ) Dn D₁₋₃ ₅ ₈ ₁₁ ₁₂ G₁ समाचष्टे, S (except G₁) समाचष्ट — ᵈ) D₁ ₂ सा जानाति च, G₂ M₄ सामिजानाति B₂ ₃ D₂ पांडव B₄ पार्थिवान् (for पाण्डवान्)

12–13 For 12–13, S subst.

635* दैवेन्द्रसारथिर्वीरो मातलिः स्यात्प्रतिक्रम ।
सुग्रीवो जामदग्न्यस्य विष्णोर्यन्ता च दारुक ।
अरुण सूर्ययन्ता च सुमन्त्रो दशरथस्य च ।
सर्वे सारथय ख्याता न बृहन्नलया समा ।
इत्युक्तोऽहं च सैरन्ध्र्या तेन त्वामाह्वयामि वै । [5]
आहूता त्व मया सार्धं योद्धु यासि बृहन्नले ।
दूरगतास्तु गावो भवन्ति कुरुभिर्हृता ।

[(L. 2) T₂ G₂ M सहस्राहो (G₂ सारो यथा) जामदग्ने, G₃ सुमहो जामदग्नेश्च (for prior half) — (L. 3) T G₂.₃ सुमन्त्रो या दशरथे सूर्ययन्ता यथारुण]

14 ᵃ) D₆ इत्युक्ता प्रत्युवाचेन, S त(M₂ अ)थोक्ता प्रत्युवाचेद (T₂ °चेन) — Before 12ᶜᵈ, M₄ ins बृहन्नला — ᵃ) D₁ ₂ शक्ति (for शक्तिर्) — ᵈ) D₆ समर° (for संग्राम°)

15 ᵃ) N (except K₁, Ś₁ missing) नृत्य (D₄ नृत्ति), Cv नृत्त (as in text) S transp गीत and नृत्त — ᵇ) D₁ ₂ तथाविध, Cv पृथग्विधं (as in text) — ᶜ) D₅ (m as in text) तत्करिष्याम्यहं सर्वं — ᵈ) B₁ ₃ Dn D₁₁ ₁₂ S मम (for मयि)

16 ᵃᵇ) D₃ गायको B₄ D₂ ₄ ₁₀ नर्तको B₁₋₃.₅ D ₆ गायनो नर्तनो (B₁.₃ D₆ नर्तको, B₅ वादनो) वापि वादनो (B₅ नर्तनो, D₆ वादको) वा पुनर्भव — For 16, S subst.

636* त्व नर्तको वा यदि वापि गायक
क्षिप्र धनुश्च परिधत्स्व भानुमत् ।

[M₁₋₃ नर्तनो (for नर्तको) T₁ G₁ ₃ वास्मि (for वापि)]
— After 16, S (M₄ ₅ om lines 1–4) ins

637* अभीक्ष्णमाहुर्नत्र कर्म पौरुष
स्त्रिय प्रशंसन्ति समाश्च चान्तिके ।
वैशंपायन ।
इत्येवमुक्त्वा नृपसूनुमुत्तम
न्सदा स्मयित्वार्जुनमभ्यनन्दयत् ।
अथोत्तर पारवाय शताक्षिम [5]
त्सुवर्णचित्र परिगृह्य भानुमत् ।
बृहन्नलायै प्रददौ स्वय तदा
विराटपुत्र परवीरघातिने ।
तदाज्ञया मात्स्यसुतस्य वीर्यवा
न्कर्तुकामेव समाददे तदा । [10]
बृहन्नला ।
यद्यस्ति च रणे शौर्यं शक्तिः स्याद्विपतां वधे ।
अह त्वामभिगच्छामि यत्र त्व यासि तत्र भो ।

[(L. 11) T₂ G₂ M₄ ₆ शक्य स्याद्विपता वध (for posterior half)]

17 ᵃ) T₂ तत स (for स तत्र) Dn₂ D₁₁.₁₂ त नर्मयुक्तम्, Ca c.v नर्मसयुक्तम् (as in text) — ᵇ) Dn₂ D₁₁.₁₂ पांडव बली; D₁₋₈ पांडुनन्दन (for पाण्डवो बहु) — ᵈ) B (except B₅) Dn₁ D₁₋₁₀ S अरिंदम (for °दम)

C 4 1219 B 4 37 24 K 4 33. 61 कुमार्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राहसन्पृथुलोचनाः ॥ १८
स तु दृष्ट्वा विमुह्यन्तं स्वयमेवोत्तरस्ततः ।
कवचेन महार्हेण समनह्यद्बृहन्नडाम् ॥ १९
स बिभ्रत्कवचं चाग्र्यं स्वयमप्यंशुमत्प्रभम् ।
ध्वजं च सिंहमुच्छ्रित्य सारथ्ये समकल्पयत् ॥ २०
धनूंषि च महार्हाणि बाणांश्च रुचिरान्बहून् ।
आदाय प्रययौ वीरः स बृहन्नडसारथिः ॥ २१
अथोत्तरा च कन्याश्च सख्यस्तामब्रुवंस्तदा ।
बृहन्नडे आनयेथा वासांसि रुचिराणि नः ॥ २२
पाञ्चालिकार्थं सूक्ष्माणि चित्राणि विविधानि च ।
विजित्य संग्रामगतान्भीष्मद्रोणमुखान्कुरून् ॥ २३
अथ ता ब्रुवतीः कन्याः सहिताः पाण्डुनन्दनः ।
प्रत्युवाच हसन्पार्थो मेघदुन्दुभिनिःस्वनः ॥ २४
यद्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान् ।
अथाहरिष्ये वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ॥ २५
एवमुक्त्वा तु बीभत्सुस्ततः प्राचोदयद्धयान् ।
कुरूनभिमुखाञ्शूरो नानाध्वजपताकिनः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

---

18 ^{d}) Dn1 D2 प्रहसन् (for प्राह°) — For 18, S subst

638* तमाददान प्रमदा जहासिरे
 ह्यधोमुख वीरवरोऽभ्यहारयत् ।
 ततस्तिरश्चीनकृत सपत्नहा
 ह्यधोमुख कवचमथाभ्यकर्पयत् ।
 सम्यक्प्रजानन्नपि सत्यविक्रमो
 ह्यज्ञातवत्सर्वकुरुप्रवीर ।
 ऊर्ध्वं क्षिपन्वीरवरोऽभ्यहारय
 त्पुनश्च यत्नात्कवच धनजय ।
 एवप्रकाराणि बहूनि कुर्वति
 तस्मिन्कुमार्यः प्रमदा जहासिरे ।

[M2 om lines 3–6, M8 om lines 3–4 — (L 5) G3 M स नाम जानन्नपि (for सम्यक्प्रजानन्नपि) — (L 6) G1.3 सह्यकृतप्र° (for सर्वकुरुप्र°) — (L 8) G2 M पुनर्नि(G2 पुनश्च)यता वचनात् (M2 8 °न) धनजय]

19 ^{a}) B (except B5) D2.5 6 8 10 त (for तु) K विमुह्यती, B3 D5 6 पिनह्यत, B4 विमुचत, Dn2 विमुच्यत, D1 8 Co r विनह्यत, Cop विपर्यस्त, Cv विमुह्यत (as in text) — ^{b}) B3 D4 5 तदा (for तत) D8 तथोत्तर (for उत्तरस्तत) — For 19, S subst

639* तथा विकुर्वन्तममित्रकर्शन
 नैवोत्तरः पर्यभवद्धनजयम् ।
 त राजपुत्र समनाहयत्स्वय
 जाम्बूनदान्तेन शुभेन वर्मणा ।
 कृशानुतप्तप्रतिमेन भास्वता
 जाज्वल्यमानेन सहस्ररश्मिना ।

[(L. 2) G1.3 पर्यहसद् (for °भवद्) — (L. 4) T2 जांबू° दत्तेन, M °नदांताकृपणेन (M1 °भरणेन; M8 °वरणेन)]

20 ^{a}) B D5 6 बभार (for स बिभ्रत्). Dn2 D11.12 दिव्य (for चाग्र्य) — ^{c}) K चारुम्, D7 सैंहम् (for सिंहम्) B (except B1) D1 5 6 9 11 12 ध्वज सिंह (D9 सैंह) समुच्छ्रित्य — ^{d}) B D5 6 सारथ्यं, Dn2 D11.12 सारथि (for सारथ्ये) — For 20, S subst

640* अथास्य शीघ्र प्रसमीक्ष्य योजय-
 द्रथे हयान्काञ्चनजालसवृतान् ।
 सुवर्णजालान्तरयोक्त्रभूपणा-
 न्सिंह च सौवर्णमुपाश्रयद्रथे ।

21 ^{a}) S विचित्राणि (for महा°) — ^{b}) D1.8 निप गान्; M5 शराश्च (for बाणाश्च) D4 विपुलान्, G1 विविधान् (for रुचिरान्) K रुचिराननान् (for °रान्बहून्) — After 21^{ab}, S ins

641* आयुधानि च वै तत्र रथोपस्थे च सन्यसत् ।

[M1 2 च सन्यधात्, M8 च सह***, M5 उपाहरत् (for च सन्यसत्)]

— ^{c}) S (except T1 G1 M5) आरुह्य (for आदाय)

22 ^{b}) S चैव (for ताम्) — ^{d}) B Dn D4–7 9–12 M4 (*inf lin* as in text) च (for न)

23 ^{a}) B4 पाचालिकानि, G3 (*inf lin*) बालकार्थं च, Ca as in text Co r s cite पाञ्चालिका B2 3.5 Dn1 D2 5 चित्राणि (for सूक्ष्माणि) — ^{b}) B (except B1) Dn1 D5 सूक्ष्माणि, D1–3 दिव्यानि, S रत्नानि (for चित्राणि) B Dn1 D5 च मृदूनि (B1 रुचिराणि) (for विविधानि) — ^{d}) Dn2 D8 11 12 G3 बहून् (for कुरून्) D1–3 भीष्मद्रोणपुरोगमान्

24 ^{a}) B Dn D5 6 10–12 एव (for अथ) — ^{b}) K1 D1 3 8 सहिता°, K2 हसिता , G1 सस्मित , G3 सुस्थिता° (for सहिता°) K कुतिनदन ; S (except T2) कुरुनर्दन

३६

वैशंपायन उवाच।

स राजधान्या निर्याय वैराटिः पृथिवींजयः।
प्रयाहीत्यब्रवीत्सूतं यत्र ते कुरवो गताः ॥ १
समवेतान्कुरून्यावज्जिगीषूनवजित्य वै।
गाश्चैषां क्षिप्रमादाय पुनरायामि स्वं पुरम् ॥ २
ततस्तांश्चोदयामास सदश्वान्पाण्डुनन्दनः।
ते हया नरसिंहेन चोदिता वातरंहसः।
आलिखन्त इवाकाशमूहुः काञ्चनमालिनः ॥ ३ C. 4. 1200, B. 4. 22. 3, K. 4. 30. 4

(Ms °मत्तम°) — D1 is missing from 4. 35 24^{c} up to 4. 36 39^{e} — ^{a}) D1. • उवाच प्रहमन्पार्थं — ^{d}) G1 नाथ (for मेघ) D2 3 °गम्भीर°. Many MSS निस्वन (for निःस्वन)

25 D1 missing (cf. v l. 24) Before 23, N (Ś1 D1 missing) ins बृहन्नडो(or °ल्ले)वाच — ^{a}) D8 10 यद् (for यदि) — ^{b}) G1 3 जेष्यतेति (for विजेष्यति) D• 3 महारथ — ^{c}) B2 4 5 D6 8 तदा (for अथ) D3 3 आहरिष्यामि वासांसि — ^{d}) Dn2 D3 विविधानि (for रुचिराणि) T G2 M सूक्ष्माण्याभरणानि च, G1 3 सूक्ष्माणि विविधानि च

26 Before 26, all MSS (Ś1 D1 missing) ins वैश° उ° (resp °उवाच°), which latter, in D•, is followed by 643* (see below) — ^{b}) D3 10 प्राणोदयत् (for प्राचोदयत्) — ^{c}) B Dn D4 6. 8 10–12 °भुज° (for °भुजान्) D4 6. 8 शूरान् (for शूरो) — For 26, S subst.

642* अथोत्तरो वर्म महाप्रभाव
सुवर्णवैडूर्यपरिष्कृतं दृढम्।
आमुच्य वीरः प्रययौ रथोत्तमं
धनंजयं सारथिनं प्रगृह्य।

[(L. 1) G1. 2 °प्रताप (for °प्रभाव) — (L. 3) T1 G3 रथेन (for रथोत्तमं) — (L. 4) G ins तु after प्रगृह्य]

B Dn D5. 6–12 S ins after 26 D•, after (the interpolated) °उवाच° उ° (see above)

643* तमुत्तरं वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितं
बृहन्नडाया सहितं महाभुजम्।
स्त्रियश्च कन्याश्च द्विजाश्च सुव्रता
प्रदक्षिणं चक्रुरथोचुरङ्गना। [5]
यदर्जुनस्यर्षभतुल्यगामिनः
पुराभवत्खाण्डवदाहमङ्गलम्।
कुरून्समासाद्य रणे बृहन्नडे
सहोत्तरेणाद्य तदस्तु मङ्गलम्।

[(L 1) S प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य) B1 3 D6 रथोत्तम(B1 °र)स्थ — (L. 2) S बृहन्नला चैव महाजनस्तदा — (L. 3) B3 Dn2 D5 9–12 सुसमवतवता, B4 द्विजाश्च मन्मता. (for द्विजाश्च सुव्रता) — (L 4) B1. 8 (m as in text) D6 अथोत्तर तदा, B5 अथो द्विजाश्च, Dn1 सुहृष्टवत्तदा (for अथोचुरङ्गना) S प्रदक्षिण मगल्निनो रथ(T2 M1. 3 °नश्च; G2 °नोम्य, M2 3 °न च, M4 °नम्त्व)पूजयन् (M1 चक्रिरे, M3 चक्रु) — (L. 5) B4 यदर्जुनस्यास्य गजेन्द्रगामिन, D6 यदर्जुनस्योत्तमगामिन पुरा — (L. 8) Dn1 D3 T2 G1 M3 transp अस्तु and अद्य B2 S सत्र (for तद्)]

Colophon. Ś1 could not be collated, D1 missing, D7 om it. — *Sub-parvan* K1 गोग्रह, B1–4 Dn D2–6. 8 9 11 12 उत्तरगोग्रह, T G2 M1. 2. 3 गोग्रहण — *Adhy name* B Dn1 D8 10 T2 M2–4 उत्तरनिर्याण, D3 रथारोहण, T1 G2 बृहन्नलासारथ्ये उत्तरनिर्याण — *Adhy no* (figures, words or both) K1 B4 D10 35, D3 9 M2–4 36, D. 33, D6 34, T G M1. 3 37 — *S'loka no* D3 29

36

☞ Ś1 is missing up to st. 4 (cf. v l 4 34 4), D1 is missing up to 39^{e} (cf. v l 4 35 22)

1 ^{b}) B2 Dn1 D5 (m as in text) अकुतोभय, Ca पृथिवींजय (as in text) — ^{d}) D2 3 स्थिता (for गता)

2 ^{a}) B Dn1 D. 6 10 सर्वान्, D2 यास्ये, D7–9 यादि, G1 आत्ता (for यावत्) — ^{b}) D3 जिगीषुर् (for °षून्) B4 च विजित्य (for अवजित्य) S (except G1. 2) च (for वै) B3 D2 5 6 10 विजिगीषून्विजित्य वै — ^{c}) Dn D11. 12 तेषां, S चैता (for चैषां) B1–3. 5 D6 गाश्चैवै(D6 °ते)षां समादाय, D2 3. 8 गाश्च क्षिप्रं समादाय — ^{d}) B1–3 5 Dn D5 6 8 10–12 एष्यामि (for आयामि) K Dn2 D2 3 अहं, S मत् (G2 तत्) (for स्वं) B4 पुनरायाम्य स्वकं पुरं, D4 5 m 7 9 प्रवेक्ष्यामि निजं पुरं

3 ^{a}) B4 तान्देश°, D2. 3 प्रनोद°; D6 तान्प्रेर° (for तांश्चोद°). — ^{c}) D3 10 नरदेवेन (for °सिंहेन) — ^{d}) B2 Dn1 D2–4 7 नोदिता, B4 देशिता, D8 प्रेरिता (for चोदिता) S शीघ्रवाहिन (G1 3 M4 °गामिन) (for वातरंहस) — *D6 om 3^{cd}* — ^{e}) K2 B3 आलिहन्त, *D6* आलिख्यन्त°,

C 4 1233
B 4 38.4
K 4 39 5

नातिदूरमथो यात्वा मत्स्यपुत्रधनंजयौ ।
अवेक्षेताममित्रघ्नौ कुरूणां बलिनां बलम् ।
श्मशानमभितो गत्वा आससाद कुरूनथ ॥ ४
तदनीकं महत्तेषां विबभौ सागरस्वनम् ।
सर्पमाणमिवाकाशे वनं बहुलपादपम् ॥ ५
ददृशे पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ।
दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवस्पृङ्नरसत्तम ॥ ६
तदनीकं महद्दृष्ट्वा गजाश्वरथसंकुलम् ।
कर्णदुर्योधनकृपैर्गुप्तं शांतनवेन च ॥ ७
द्रोणेन च सपुत्रेण महेष्वासेन धीमता ।
हृष्टरोमा भयोद्विग्नः पार्थं वैराटिरब्रवीत् ॥ ८
नोत्सहे कुरुभिर्योद्धुं रोमहर्षं हि पश्य मे ।
बहुप्रवीरमत्युग्रं देवैरपि दुरासदम् ।
प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि कुरुसैन्यमनन्तकम् ॥ ९
नाशंसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकाम् ।
रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् ।
दृष्ट्वैव हि परानाजावात्मा प्रव्यथतीव मे ॥ १०
यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ ११
दुर्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः ।

Co v आलिखत (as in text) D4 आलिखस्तद्ददाकाश — ^{f}) B4 यथु ; Cr यथु ; Co rp (Cat) ऊहु (as in text) — Ca cites 3^{ef} entirely as in text

4 ^{a}) B (except B2) D (except D4 7 9, D1 missing) T G2 गत्वा (for यात्वा) — ^{b}) S मात्स्य (G1 मत्स्य , M1 राज) — ^{c}) B4 D5 6 M5 अवैक्षेताम्, Dn1 D4 7 M1. 2 4 अवेक्षताम्, D2 अवेक्षितम्, D8 अवेक्षते (for अवेक्षेताम्) S (except T2 G1) अवित्रस्तौ (for अमित्रघ्नौ) — ^{e}) D6 भूत्वा, M2 यात्वा (for गत्वा) — ^{f}) D2 8. 8 (for avoiding hiatus!) व्याससाद (for आस°) B4 D4 7 9 तदा, Dn2 D2 3 8 10–12 असौ (for अथ), S शूरौ ददृशातु कुरून् — After 4, N (Ś1 D1 missing) ins

644* तां शमीमन्ववीक्षेता व्यूढानीकाश्च सर्वशः ।

[B D5 6 तत्समीपे (for तां शमीम्) K Dn2 D11 12 अन्ववैक्षच्च, B D3. 5 6 °वैक्षेता, D2 °वीक्षेथा, D4 7 9 °वेक्ष्याथ, D7 m 10 °वेक्षेतां, D8 °वेक्ष त्व B3–5 D5 6 व्यूढानीक च (for °नीकांश्च) K D2–4 7–9 गच्छत (for सर्वशः)]

5 Ś1 resumes — ^{b}) B (except B4) वितत (for विबभौ) Ś1 B4 Dn1 D10 सागरोपम (for सागरस्वनम्) — ^{c}) Dn1 भ्रम° (for सर्प°) S ससर्प(T G1 8 °स्पर्श) माण(or °न)माकाशे

6 ^{b}) T G1 सर्वशः , G2 M4 सर्वत (for सर्पता) — ^{d}) G2 M4 5 दिविस्पृग् B1. 3 5 Dn2 D10–12 कुरु° (for नर°)

7 ^{a}) Dn1 D3 4 6 तदानीक S अथो वी(M1 द्री)क्ष्य (M2 अथालक्ष्य) (for महद्दृष्ट्वा) — ^{b}) M1 2 रथाश्वगजस° — ^{c}) D4 °मुखैर् (for °कृपैर्)

8 ^{a}) D6 अपि (for च) K2 B3 Dn1 D3 G M2 4 5 द्रोणेन सहपुत्रेण — After 8^{ab}, D2 (marg) ins

645* तेषां तत्सैन्यमतुलं दृष्ट्वा भयविवर्धनम् ।

9 Before 9, N (D1 missing) ins उत्तर उवाच, T1 वैराटि , T2 M5 उत्तर — ^{b}) B2 3 5 D2–6 8 10 S च (for हि) — ^{c}) D4 °प्रवीरसयुक्त, cf. Cv — ^{e}) Ś1 B3 D8 6 7 शक्यामि; S शक्नोमि (cf. v 1 16^{c}) — ^{f}) T1 G भयानक, T2 M भयकर (for अनन्तकम्)

10 ^{a}) M1 4 कौरवीं (for भारतीं) — ^{b}) Ś1 घोर° (for भीम°) — After 10^{ab}, S ins

646* देवैरपि सहेन्द्रेण न शक्य किं पुनर्नरै ।

— ^{c}) S °कलिल — ^{d}) D3 S °समाकुल — ^{e}) D4 च, G1. 3 तु (for हि) B3 (m as in text) 4 D5 (m as in text) 6 Co पुरोया(B3 D6 Co °जा)ता, D3 परानेतान्, D7 परा ग्लानिर्, S परानीक (for परानाजौ) — ^{f}) B Dn D5 (m as in text) 6 10–12 S मन° (for आत्मा) D5 प्रव्यथित मम (m प्रव्यथतीव मे as in text)

11 ^{ab}) D6 transp भीष्म and कर्ण Ś1 यत्र द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्चैव वि° — ^{d}) D4 9 सोमदत्तिश् B Dn D4 5 7–12 च (for अथ)

12 ^{a}) S तदा (T2 M1 5 °था) राजा (for तथा वीरो) — ^{b}) D5 बलिना (m रथिनां as in text) Ś1 K राजा परमदुर्लभ (Ś1 °दुर्जय°), S वीरो (M1 ततो) दुर्मर्षण पटु (G1 पर°) — ^{c}) S धृति° (for द्युति°) — T1 G (G1 om line 5) ins after 12 T2 M5, after 13^{ab} M1. 3 ins lines 1–2 after 13^{ab} and lines 3–6 after 13 M2 4 (om lines 1–2 along with 13^{ab}), after 13

647* मत्ता इव महानागा युक्तध्वजपताकिन. ।
नीतिमन्तो महेष्वासा सर्वास्त्रकृतनिश्चया ।

द्युतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १२

दृष्ट्वैव हि कुरूनेतान्व्यूढानीकान्प्रहारिणः ।
हृषितानि च रोमाणि कश्मलं चागतं मम ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

अवियातो वियातस्य मौर्ख्याद्धूर्तस्य पश्यतः ।
परिदेवयते मन्दः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ १४

त्रिगर्तान्मे पिता यातः शून्ये संप्रणिधाय माम् ।
सर्वां सेनामुपादाय न मे सन्तीह सैनिकाः ॥ १५

सोऽहमेको बहून्बालः कृतास्त्रानकृतश्रमः ।
प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि निवर्तस्व बृहन्नडे ॥ १६

अर्जुन उवाच ।

भयेन दीनरूपोऽसि द्विषतां हर्षवर्धनः ।
न च तावत्कृतं किंचित्परैः कर्म रणाजिरे ॥ १७

स्वयमेव च मामात्थ वह मां कौरवान्प्रति ।
सोऽहं त्वां तत्र नेष्यामि यत्रैते बहुला ध्वजाः ॥ १८

मध्यमामिषगृध्राणां कुरूणामाततायिनाम् ।
नेष्यामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् ॥ १९

तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च ।
कत्थमानोऽभिनिर्याय किमर्थं न युयुत्ससे ॥ २०

न चेद्विजित्य गास्तास्त्वं गृहान्वै प्रतियास्यसि । C. 4. 1253 B. 4. 38. 23 K. 4. 38. 27

दुर्जया सर्वसैन्यानां देवैरपि सवासवैः ।
पताकिनश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च महारथाः ।
विप्रकीर्णा हतयोधा वाजिनश्चित्रभूषिताः । [5]
तान्दृष्ट्वा समरे शूरान्बुद्धिर्विह्वलागता ।

[(L. 4) G1 योधा नरा गजा नरा वाजिनो वेगिता भृश] Thereafter M1.2.3 repeat 13[cd].

13 M2.4 om. 13[ab]. — [a]) S (M2.4 om.) सर्वान् (for एतान्). — After 13[ab], T2 M4 ins 647*, while M1.3 ins lines 1–2 only of that passage, after 13; M1–4 ins. lines 3–6 of 647*; after 647*, M1.2.3 repeat 13[cd].

14 [a]) K D4 अपि यातोऽपि (D1 °तो वि-) या°, B Dn D2.5.6.13 Cr ap अविज्ञातो विज्ञातस्य; Cc.v rp as in text. Cs cites वियात &c. Cn प्राचां तु सयकार पाठः । तत्र वियातो धृष्टः । अवियातोऽप्रगल्भः । &c. — [b]) B2 D2.4 m.8 मूर्खो, Dn1 D6.8 Cr ap मौर्ख्यं, D4 मौढ्याद् (for मौर्ख्याद्). — For 14[ab], S subst.:

648* दृष्ट्वा तु महतीं सेनां कुरूणां ध्वजिनीनाम् ।

— [c]) G1 मर्त्यः (for मन्दः). — [d]) D4 समीपे (for सकाशे). G1 सेनां दृष्ट्वा उत्तरः. Cs cites the whole stanza as in text, with only मूर्खो for मौर्ख्याद्.

15 Before 15, K2 D4.5 (marg.) T1 G2 ins उत्तरः. — [b]) B (except B1) D1–3 अस्मिन्, S च (for सं-). B (except B1) D2.6 मयि (for प्रणि°). — [c]) S ममां° (for उपा°). — [d]) D2.3 यत्र (D2 न मे) तिष्ठन्ति सैनिकाः.

16 D2 om. 16[ab]. — [a]) S अहम् (for सोऽहम्). D4 एतान् (for बालः). — [c]) Ś1 Dn2 D6.11.12 शक्यामि; B2 S शक्नोमि, D4 पश्यामि (cf. v. l. 5[c]). — [d]) S निवर्तय (for °र्तस्व). — After 16, S ins.:

649* वैशंपायनः ।
तं तथावादिनं तत्र बीभत्सुः प्रत्यभाषत ।
संप्रहस्य पुनस्तं वै सर्वलोकमहारथः ।

17 N (D1 missing) बृहन्नडा (or °ला) (for अर्जुन). — [a]) D3 गात्रदीनो (for दीनरूपो). S भयाद्दुर्दीनरूपोऽसि (T1 G2 °द्विर्दीर्णहृदयो). — [b]) Some MSS हर्षवर्धन. — [c]) B (except B1) Dn1 D2.5–13 transp. किंचित् and कर्म (in [d]). Ś1 न चैव च परैः किंचित्, K भवेद्य च कृतं किंचित्. — [d]) Ś1 कृतं (for परैः).

18 [b]) Ś1 K यत्र ता (for वह मां). — [c]) Ś1 K G2 यत्र, B (except B1) D1–8.13 Ca अथ, D2 Cv तत्र (for तत्र). B2 गच्छामि, B2–5 Ca वक्ष्यामि, Cc.v नेष्यामि (as in text). — [d]) Ś1 Dn1 D2.4 G1.2 M2 ते, D3 इमे, T2 एव (for एते). Ś1 M2 बहवो, K बहुलो (for बहुला).

19 [a]) MSS °गृद्धाना, °गृध्नीना, °गृध्नूनां etc. (for °गृध्राणां). — [b]) T1 G2 सेनानाम्, M3 द्विषताम् (for कुरूणाम्). — [d]) K1 पार्थिवानां हि युध्यतां, D3 पृथिवीमपि यु°, S मां च हि विमना नव, Ca as in text. Cc.v cite पृथिव्यां, Cr पृथिव्यामपि. — After 19, S (M1 om. line 2) ins.:

650* समुद्रमिव गम्भीरं कुरुसैन्यमरिंदम ।
स्त्रीसकाशे प्रतिज्ञाय पुरुषाणां हि शृण्वताम् ।
विकत्थमानो निर्यातो ब्रूहि किं नात्र युध्यसे ।

[(L. 1) M1 नयकर (for अरिंदम). — (L. 2) G1.2 अशृण्वता (for हि शृ°). — (L. 3) M3 युध्यसे (for यु°).]

20 M1 om. 20[cd], M3 om. 20. — [cd]) Ś1 °भिनिर्यान किम°, D2 उक्तो भवति यः पूर्वं किम°. S (M1.2 om.) रथमास्थाय (M2 °स्थाय) निर्यातो (M2 °च) किमर्थं न च

प्रहसिष्यन्ति वीर त्वां नरा नार्यश्च संगताः ॥ २१
[illegible] सैरन्ध्र्या स्तुतः [illegible] परमंणि ।
न हि शक्ष्याम्यनिर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २२
[illegible] चैव सैरन्ध्र्यास्तव वाक्येन तेन च ।
कथं न युध्येयमहं कुरून्सर्वान्स्थिरो भव ॥ २३

उत्तर उवाच ।

कामं हरन्तु मत्स्यानां भूयांसं कुरवो धनम् ।
प्रहसन्तु च मां नार्यो नरा वापि बृहन्नडे ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
त्यक्त्वा मानं स मन्दात्मा विसृज्य सशरं धनुः ॥ २५

बृहन्नडोवाच ।

नैष पूर्वैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ।
श्रेयस्ते मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनम् ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽवप्लुत्य रथोत्तमात् ।
तमन्वधावद्धावन्तं राजपुत्रं धनंजयः ।
दीर्घां वेणीं विधुन्वानः साधु रक्ते च वाससी ॥ २७
विधूय वेणीं धावन्तमजानन्तोऽर्जुनं तदा ।
सैनिकाः प्राहसन्केचित्तथारूपमवेक्ष्य तम् ॥ २८

[illegible]
21 [illegible] — [illegible] — [illegible] (for [illegible]) [illegible]
22 [illegible] (except T[illegible]) [illegible] (for [illegible]) [illegible] — [illegible] (hapl.) om. 22–23 — [illegible] (for [illegible]) [illegible] (cf. [illegible])
23 [illegible] (cf. [illegible] 22) — [illegible] (for [illegible]) — [illegible] (except T[illegible]) [illegible] (for [illegible])
24 [illegible] — After 24[illegible] [illegible] is probably a gloss on the [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
— [illegible] (for [illegible])
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[Before line 1, D[illegible] ins.
653* क्षीरं वा दधि वाज्यं वा तक्रं वा न पिबाम्यहम् ।
आरनालं हि पास्यामि न मे गोभिः प्रयोजनम् ।
— (L. 1) B[illegible] Dn[illegible] [illegible] न च मे कार्यं; Dn[illegible] D[illegible] युद्धेन नास्ति कार्यं मे (for prior half). B Dn[illegible] D[illegible] T[illegible] [illegible] (for च) — For line 2, S (except M[illegible]) subst.
654* नगरं च प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते बृहन्नडे ।
— After line 2, B[illegible] D[illegible] cont.
655* [illegible] हृदयं मे [illegible] ।,
while D[illegible] (marg.) cont.
656* [illegible] न मे गोभिः प्रयोजनम् ।
[illegible] गच्छामि नगरं प्रति ।]
On the other hand, D[illegible] ins. after 24
657* [illegible] परम् ।
[illegible] ।
25 [illegible] D[illegible] [illegible] — [illegible] K [illegible] B[illegible] [illegible] (for [illegible]) B Dn D[illegible] [illegible] (B[illegible] [illegible]) [illegible] D[illegible] [illegible] (for स मन्दात्मा)
26 G[illegible] [illegible] (for बृहन्नडा) — [illegible] B[illegible] Dn D[illegible] [illegible], D[illegible] [illegible], D[illegible] [illegible]; T[illegible] M[illegible] [illegible] (for पूर्वैः) — [illegible] D[illegible] [illegible] (for [illegible]) — [illegible] (hapl.) om. 26[illegible] — [illegible] D[illegible] [illegible] T[illegible] G[illegible] M [illegible] G[illegible] [illegible] (for [illegible]) T[illegible] [illegible] (for [illegible]) — [illegible] B[illegible] [illegible]
27 [illegible] (for एवमुक्त्वा) T[illegible] G[illegible] [illegible] G[illegible] M[illegible] [illegible] (for [illegible]) — [illegible] — K [illegible] 27[illegible] and 27[illegible] — [illegible] — [illegible] T[illegible] G[illegible] M[illegible] [illegible] — After 27, [illegible]

तं शीघ्रमभिधावन्तं संप्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ।
क एष वेषप्रच्छन्नो भस्मनेव हुताशनः ॥ २९
किंचिदस्य यथा पुंसः किंचिदस्य यथा स्त्रियः ।
सारूप्यमर्जुनस्येव क्लीबरूपं बिभर्ति च ॥ ३०
तदेवैतच्छिरोग्रीवं तौ बाहू परिघोपमौ ।
तद्वदेवास्य विक्रान्तं नायमन्यो धनंजयात् ॥ ३१
अमरेष्विव देवेन्द्रो मानुषेषु धनंजयः ।
एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके धनंजयात् ॥ ३२
एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये संनिहितः पुरे ।
स एष किल निर्यातो बालभावान्न पौरुषात् ॥ ३३
सत्रेण नूनं छन्नं हि चरन्तं पार्थमर्जुनम् ।
उत्तरः सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्बहिः ॥ ३४
स नो मन्ये ध्वजान्दृष्ट्वा भीत एष पलायति ।
तं नूनमेष धावन्तं जिघृक्षति धनंजयः ॥ ३५ C. 4. 1269 B. 4. 38. 28 K. 4. 37. 47

658* विश्वसन्त पदन्यासैर्नंनयषिव भूतलम् ।
[T1 G2 3 ननमपठ च, G1 निर्मथत च (for ननयषिव)]

28 ^{c}) K द्रुत (for धावन्त) B1 तथा समनुधावत — ^{d}) T1 G2 M केचिद्रूपम्, T2 योषिद्रूपम्, G1.3 तस्य रूपम् (for तथारूपम्) D4 8 ना, S च (for तम्)

29 ^{a}) B2 D4 6 8 10 सु (for त) B1 अनु, D5 6 अपि (for अभि) S त च शीघ्र प्रधावत — ^{b}) M1.3 अवेक्ष्य (for संप्रेक्ष्य) — After 29^{ab}, S ins

659* °मनिका ।
कोऽयं धावत्यसंगेन एवं ज्ञात्वा रथोत्तमम् ।

— ^{c}) A few MSS वेश॰ (for वेष) Ś1 B1 Dn D5.11 12 T2 °सञ्छन्नो (for °प्रच्छन्नो) B1 एष वेशपरिच्छन्नो, G2 एष एवैष प्रच्छन्नो — ^{d}) Ś1 B1 3 Dn D11.12 भस्मन्येव (for °नेव) G1 भस्मच्छन्न इवानल

30 ^{ab}) S (except M1 3, M4 inf lin) both times तस्य (for अस्य) — After 30^{ab}, S ins

660* इत्येवं मनिरा प्राहुर्द्रोणमानिदमब्रवीत् ।
आचार्यं कुरुपाण्डूनां भर्ता शुक्राङ्गिरोपम ।
किं विचारेण च कार्यमेतेनानुसृतेन च ।
धावन्तमनुधावश्च निर्भयो भयमित्युतम् ।
वेणीकलाप निर्धूय प्रतिभाति नरर्षभ ।
[(L. 3) T1 G1 3 न (for च) M किं विचारणया कार्यं (for prior half)]

— ^{c}) D5 7-9 स्वरूप, S आकार (for सारूप्यम्) T G अर्जुनस्येव — ^{d}) D2 °रूप° (for क्लीब°) — After 30, S (except G1) ins

661* रूपेण पार्थसदृशः स्त्रीवेषमलंकृतः ।

31 ^{b}) M1.2 बाहू च (for तौ बाहू) — ^{c}) K तद्वच्चैव, B1 तत्तदेव, S तत् (M3 त) तथैव (T2 तथैव च) (for तद्वदेव) — After 31, M2 4 5 ins 662* (cf. v l 32)

32 D2 om 32^{ab} and reads 32^{cd} in marg after 35, D3 M2 4 5 om. (hapl.) 32 — ^{a}) Ś1 D3 एकदेवेंद्रो, K D1 एष एवेंद्रो, D10 च देवेंद्रो; D11.12 एष देवेंद्रो (for इव देवेन्द्रो) D4 अथ सुरेषु देवेंद्रो — ^{b}) MSS मानवेषु, मनुष्येषु also (for मानुषेषु) — ^{c}) Ś1 को नु हि, D5 एको हि, D7 एकोपि (for एक को) B4 उपायुज्येत, D2 4 उपाश्री(D4 °श्रे)यात, D5 6 7 उपायाति (for उपायायात्) T G2 M1 3 एकोस्मानतुयात्येष, G1 कोस्मानेकोनुयाति स्म, G3 एकोस्माननुयात्यन्य — ^{d}) D3 7 T1 G2 M1 3 नान्यो, D6 विना, G1 कोन्यो, G3 को हि (for अन्यो) T2 नायमन्यो धनंजयात — S ins after 32 (M2 4.5, which om 32, after 31)

662* द्रोणेन चैवमुक्ते तु कर्णः प्रोवाच बुद्धिमान् ।
[T G1 चैवमुक्तस्तु]

33 Before 33, S (except G1) ins कर्ण K1 om. 33^{cd} — ^{c}) D2 4 एव, D7 9 एक (for एष) K2 स एकाकी विनिर्यातो — ^{d}) D7 9 बालत्वान्न तु पौरुषात् — After 33, G2 M1 3 5 ins (cf 34^{cd})

663* क्लीबं वै सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्बहिः ।

34 M2 4 om 34^{ab}, T G3 M1.3 transp 34^{ab} and 34^{cd}, G1 reads 34^{ab} after 35^{ab} — ^{a}) D4 छद्मेन; D7 9 वेषेण, Ca सत्रेण (as in text) B4 वै छन्न, D2 मच्छिन्न, D3 मच्छन्न (for छन्न हि) Ś1 (by transp) छन्न सत्रेण नून हि, S (M2 4 om) छन्न (G2 °न्ना) सत्रेण वा नून — ^{b}) B4 रमसा; D3 जानामि (for चरन्त) S (M2 4 om) जानीध्व यातमर्जुन — After 34^{ab}, S (M2 4 om) ins

664* ते हि न प्रतिसयातु संग्रामे न हि शक्नुयुः ।
कथमेकतरस्तेषां समस्तान्योधयेत्कुरून् ।
[(L 2) G1.2 एकरथ (for एकतर)]

— After 664*, T *repeats* 34^{cd}, while G1 *repeats* 34^{cd}–35^{ab} — ^{c}) T G1 (all three first time) 3 M1-3 क्लीबं वै (for उत्तर)

35 D3 om 35, D4 om 35^{ab} G1 repeats 35^{ab} (cf. v l 34) — ^{a}) B2 3 (m as in text) 4 5 D5 (m as in text) 6 T2 मध्ये (for मन्ये) Ś1 K रथान् (for ध्वजान्) Dn1 D11 m मन्यामहे (for मन्ये ध्व°) D2 ततो महाध्वजान्दृष्ट्वा — ^{b}) Ś1 ह्येष, D2 11 12 T2 एव, D6 एक (for एष) Ś1 B D (except D9, D4.8 om , D1

C. 4 1270 B 4 38. 39 K. 4. 38. 47 इति स्म कुरवः सर्वे विमृशन्तः पृथक्पृथक् ।
न च व्यवसितुं किंचिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते ।
छन्नं तथा तं सत्रेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत ॥ ३६
उत्तरं तु प्रधावन्तमनुद्रुत्य धनंजयः ।
गत्वा पदशतं तूर्णं केशपक्षे परामृशत् ॥ ३७
सोऽर्जुनेन परामृष्टः पर्यदेवयदार्तवत् ।
बहुलं कृपणं चैव विराटस्य सुतस्तदा ॥ ३८
शातकुम्भस्य शुद्धस्य शतं निष्कान्ददामि ते ।
मणीनष्टौ च वैडूर्यान्हेमबद्धान्महाप्रभान् ॥ ३९
हेमदण्डप्रतिच्छन्नं रथं युक्तं च सुव्रजैः ।

---

missing) पलायते G1 (first time) भीत प्राद्रवतीह वै (second time as in text). — Before 35^cd, S ins कृप — ^c) S transp त and नून B1 8 S एव (M2 अन्व-), Dn2 D11.12 अभि (for एप) — After 35, S (T G1.2 M2 4 5 om line 1) ins

665* एकोऽस्माननुयात्येष नान्यो लोके धनजयात् ।
सारथिं ह्युत्तरं कृत्वा स्वय योद्धुमिहेच्छति ।

[With line 1 of. 32^cd — (L 2) G3 M1 8.5 उत्तर सारथिं कृत्वा]

36 Before 36, all MSS except T1 G3 M1 (D1 missing) ins वैशपायन.. M2 om 36 — ^b) Ś1 K B2 D5 विमृप(B2 D5 °श)न्ति, B4 निर्दिशंतः, D4 8 विमृशत S (M2 om.) पुनः पुन — ^c) Ś1 ते, K तु; D4 8 10 एव (for च) K B2 D4 M1 व्यवसित, Ca o as in text S (M2 om) वीरा (G3 वीर) (for किंचित्) — ^d) S (M2 om) अर्जुन (for उत्तर) — S ins after 36^cd (M2, which om 36^abcd, after the ref., for which see above).

666* दुर्योधन उवाचेद सैनिकाग्र्यसत्तमान् ।
अर्जुनो वासुदेवो वा राम प्रद्युम्न एव वा ।
ते हि न प्रतिसंयोद्धु सग्रामे न हि शक्नुयु ।
कथमेकतरस्तेषां समस्तान्योधयेत्कुरून् ।
अन्यो वै क्लीयवेषेण यथागच्छेद्व्रवा पदम् । [5]
शरैस्तीक्ष्णैरर्पयित्वा पातयिष्यामि भूतले ।

[M2 8 om line 1 T G1 2 M2–5 read line 4 after line 6 — (L. 3) T2 G2 M2–5 °सयातु (for °सयोद्धु) — (L 5) G2 M5 °रूपेण (for °वेषेण)]

— ^e) B3 D5 6 तु (for त) D8 छन्नेन, D4 8 9 वेषेण, G1 8 क्लैब्येन (for सत्रेण) — ^f) S सैनिका (for भारत) — After 36, S ins

667* अर्जुन नेति चेलेन न व्यवस्यन्ति ते पुन ।
इति स्म कुरव सर्वे मन्त्रयन्ति महारथा ।
दृढवेधी महासत्त्व शक्रतुल्यपराक्रमः ।
अभ्यागच्छति चेद्योद्धु सर्वं सद्यायित बलम् ।
न चाप्यन्यतर तत्र व्यवस्यन्ति धनजयात् ।

[(L 1) T G1.2 चेलेव (for चेलेन) — (L. 2) T2 मन्यंते ते, G2 8 M2 मन्त्रयतो (for मन्त्रयन्ति). — (L. 5) T2 अन्य नर (for अन्यतर)]

37 ^b) B1 5 Dn D2 8 6 9–12 T2 अभिद्रुत्य; D7 अनुप्लुत्य (for अनुद्रुत्य) — ^c) T G1 2 शतपद (for पदशत) T M पूर्णं; G1 पूर्वं (for तूर्णं) — ^d) D2 केशपाशे; Cv as in text Ś1 K परामृपत् — After 37, T1 G2 ins

668* मा मा गृहाण भद्र ते दासोऽह ते बृहन्नले ।
इति वादिनमेवाशु धावन्त तरसाग्रहीत् ।

S ins after 37 (T1 G2, after 668*):

669* विराटपुत्र बीभत्सुर्बलवानरिमर्दन ।

38 K om 38^ab — ^ab) B4 पर्यक्रोशत्तदार्तवद्, M1 कृपण पर्यदेवयत् (for ^b) Ś1 परामृष्टस्तदा तेन सोऽर्जुन वाक्यमब्रवीत् — After 38^ab, T1 G2 ins

670* मा मा मारय भद्रं ते मुञ्च मामेमि मे गृहम् ।
मुञ्च मां मुञ्च मुञ्चेति तत्पादावग्रहीद्ब्रुवन् ।
दर्शयित्वा तत सर्वानदशस्सोऽङ्गुलिं नृप ।
मा भैस्त्वमिति पार्थेन प्रार्थित पर्यदेवयत् ।

— ^c) B4 बहुश (for बहुल). B4 वाक्य, D6 वालो, D10 चैप, T1 G2 चोक्त्वा (for चैव) — ^d) K अब्रवीत् (for तदा) S (except M1) वित्त प्रा(T पा)र्थेदयद्बहु — After 38, B Dn D2 8 6 10–12 ins

671* उत्तर उवाच ।
शृणुयास्त्व हि कल्याणि बृहन्नडे सुमध्यमे ।
निवर्तय रथं शीघ्र जीवन्भद्राणि पश्यति ।

D5 cont D7 ins after 38

672* ग्रामाश्चतुर्दश तथा पूर्णाश्च धनगोकुलैः ।
ददाम्येतद्धन तुभ्य मुञ्च मा त्व बृहन्नडे ।
अश्वाना तु सहस्रे द्वे शुभ्राणा हेममालिनाम् ।
सर्वलक्षणयुक्ताना मुञ्च मा त्व बृहन्नडे ।

On the other hand, S ins after 38

673* उत्तर. ।
सुवर्णमणिमुक्ताना यद्यदिच्छसि दद्मि ते ।
हस्तिनोऽश्वान्रथान्गाव स्त्रियश्च समलंकृता ।

39 ^a) Ś1 K1 D4 शातकौंभस्य, Ca v as in text. — For 39^b, S subst

674* श्रेष्ठस्य रजतस्य च ।
ददामि शतनिष्क ते मुञ्च मा त्व बृहन्नले ।

— G1 M2 om (hapl) 39^c–40^d — ^c) Some MSS

मत्तांश्च दश मातङ्गान्मुञ्च मां त्वं बृहन्नडे ॥ ४०

वैशंपायन उवाच ।

एवमार्दानि वाक्यानि विलपन्तमचेतसम् ।
प्रहस्य पुरुषव्याघ्रो रथसान्तिकमानयत् ॥ ४१
अथैनमब्रवीत्पार्थो भयार्तं नष्टचेतसम् ।
यदि नोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रुकर्शन ।
एहि मे त्वं हयान्यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभिः ॥ ४२
प्रयाह्येतद्रथानीकं मद्बाहुबलरक्षितः ।
अप्रधृष्यतमं घोरं गुप्तं वीरैर्महारथैः ॥ ४३
मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परंतप ।
अहं वै कुरुभिर्योत्स्याम्यवजेष्यामि ते पशून् ॥ ४४
प्रविश्यैतद्रथानीकमप्रधृष्यं दुरासदम् । C 4 1222 B. 4 39. 49 K. 4. 39 76

वैदूर्यान् — ^{c}) K2 B2 D2 4.7 (*sup lin*) °नद्धान्, D8 °त्रिदान् (for °वद्धान्) — D1 resumes from 39^{d}

40 G1 M2 om. 40 — ^{a}) Ś1 K D1-3 हेमदण्डै.. — ^{b}) Ś1 B1-3 5 हयवर्जं, K1 च सुसुज्जं, K2 B4 D13 च सुध्वजे, Dn1 D5-7 9 च वाजिनि, Dn2 D8 4.6 11.12 च सुयत्तं, S (G1 M2 om.) तु वाजिनि — ^{c}) D1-3 बहु (for दश) — ^{d}) M (M2 om.) मा (for मां) D4 हेमवद्धान्महाप्रभान् — S ins. after 40 (G1 M2, which om. 39^{c}–40^{d}, ins. after 35^{ab})

675* यदि त्वत्कृता कन्या ग्राममेकं ददामि ते ।
मुञ्च मा त्व मृशं दीन विह्वलं भयकम्पितम् ।
गमिष्यामि पुरं षण्ढ द्रष्टुं मातरमर्दिताम् ।

[(L. 1) G1 M2 एव (for एक), and अहं (for ते) — (L. 2) G1.3 M1.3 °पीडित (for °कम्पितम्) — (L. 3) M1 शीघ्र (for षण्ढ)]

T1 G2 cont.:

676* नान्यस्य पुत्रो बालोऽहं तेन चास्मि सुखोषितः ।
मातृपार्श्वशयानोऽहमस्पृष्टातपवायुमान् ।
अदृष्टपूर्वयुद्धोऽहं कुतस्त्रे कुरवः कुतः ।
मातृपार्श्वं गमिष्यामि मुञ्च मां त्वं बृहन्नडे ।
प्रलयार्णवसंकाशं दृश्यते कौरवं बलम् ।
स्त्रीणां मध्येऽहमज्ञानाद्वीर्यशौर्यान्विता गिरम् ।
उक्तवान्मदगर्वेण को जेतुं शक्नुयात्कुरून् ।
अमुक्त्वा यदि नेयेमं मरिष्यामि तवाग्रतः ।

After 40, D4 ins. a passage given in App I (No 35), of which D8 ins., at the same point, lines 2–3 only.

41 T1 G1 M1.2 om. the ref. — ^{a}) Ś1 K1 Dn2 D1.2 7 11.12 भान्यानि, K2 वाच्यानि (for वाक्यानि) — ^{b}) Ś1 D1.2 G1 3 M1.2 अचेतनं; B3 D6 विचेतस, M4 (*inf lin*) धनंजय (for अचेतसम्) — ^{d}) D6 रथां-तिकमुपानयत्

42 ^{b}) S (except T2 M2 3) °चेतन (for °चेतसम्) — After 42^{ab}, T1 G2 ins

677* अर्जुन ।
अहं योत्स्यामि कौरव्यैर्हयान्यच्छ चोत्तर ।
आढ्यदान किमर्थं त्वं पलायनपरो भव ।
युध्यस्व कौरवं सार्धं विजयस्ते भविष्यति ।
यस्य यन्तास्म्यहं युद्धे संयच्छामि हयोत्तमान् ।
राज्ञो वा राजपुत्रस्य तस्य नित्यं जयो ध्रुवः ।
सर्वथोत्तर युध्यस्व यथा साकं मया कुरून् ।
जित्वा महीं यदा प्राप्य भोक्ष्यसे सकलामिमाम् ।
हतोऽपि प्राप्स्यसे स्वर्गं न श्रेयस्ते पलायनम् ।
अथ सर्वान्कुरूञ्जित्वा यथा जयमवाप्स्यसि ।
तथाहं प्रयतिष्येऽत्र सहायोऽत्र मतो ह्यहम् ।

T1 ins after line 5 of 677* T2 G1.3 M, after 42^{ab}

678* संयच्छामि हयान्यस्य न स भीतः पलायति ।

— ^{d}) B2 4 D6 कुरुभि (for शत्रुभि) Ś1 K M3 शत्रुसूदन, B Dn D8 10–12 G1 शत्रुक(B4 °ह)र्षण, D1-3 °कर्शन°, D4 °कर्शन, D5 सार्धमाहवे, T1 G2 कुरुभि सह

43 ^{a}) B4 प्रयुज्यैतद् (for प्रयाह्येतद्) D4 बला° (for रथा°) — ^{b}) D1.2 S °परि°. — ^{d}) B4 शूरैर्; S (except G1.3) घोरैर् (for वीरैर्)

44 D1 om 44^{a}–45^{b} — ^{ab}) B4 °पुत्रोस्मि (for °पुत्राग्र्य) G1 3 राजपुत्र क्षत्रियोस्मि मा भैषीस्त्वं परंतप — After 44^{ab}, Ś1 B Dn D2(marg.) 5–7 10–12 ins

679* कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि ।

[Ś1 *repeats* 44^{b} instead of the posterior half.]

— ^{c}) T2 G3 M ते (for वै) B1.4 Dn D2–4 7 8 10–12 S (except M2) योत्स्ये (for योत्स्यामि) T1 G2 कुरुभिस्त्वह योत्स्ये — ^{d}) B1 Dn D11.12 विजेष्यामि च, D2 a.s m.3 आनयिष्यामि, D10 ह्यवजेष्यामि, S प्रत्या(M2 अप)नेष्यामि (for अवजेष्यामि) D4 रिपून् (for पशून्)

45 D1 2 om 45^{ab} (cf. v. l. 44) — ^{a}) D4 प्राप्य ह्येतद्, D5 प्रयाह्येतद् (for प्रविश्यैतद्). — ^{b}) D7 9 मद्बाहुबलरक्षित (= 43^{b}) — ^{c}) Ś1 यत्तु, K Dn D2.5–7 10 यत्तो, Cv यन्ता (as in text) Ś1 K B2 3 5 D2–5 7–10 Cv भूत्वा, B1 4 Dn D1.6 11.12 भव, T2 असि त्व (for भूत्वा) D2 नरश्रेष्ठो, G2 मम श्रेष्ठ — After 45, S ins

680* शूरान्समरचण्डांश्च नयिष्ये यमसादनम् ।

C. 4. 1282 B. 4. 38. 50 K. 4. 39. 77 यन्ता भूस्त्वं नरश्रेष्ठ योत्स्येऽहं कुरुभिः सह ॥ ४५
एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्वैराटिमपराजितः ।
समाश्वास्य मुहूर्तं तमुत्तरं भरतर्षभ ॥ ४६
तत एनं विचेष्टन्तमकामं भयपीडितम् ।
रथमारोपयामास पार्थः प्रहरतां वरः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

वैशंपायन उवाच ।
तं दृष्ट्वा क्लीबवेषेण रथस्थं नरपुंगवम् ।
शमीमभिमुखं यान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ १
भीष्मद्रोणमुखास्तत्र कुरूणां रथसत्तमाः ।
वित्रस्तमनसः सर्वे धनंजयकृताद्भयात् ॥ २
तानवेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चाद्भुतान् ।
गुरुः शस्त्रभृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३
चलाश्च वाताः संवान्ति रूक्षाः परुषनिःस्वनाः ।
भस्मवर्णप्रकाशेन तमसा संवृतं नभः ॥ ४
रूक्षवर्णाश्च जलदा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः ।
निःसरन्ति च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ५
शिवाश्च विनदन्त्येता दीप्तायां दिशि दारुणाः ।

[T_1 G_2 स्थापयिष्ये यमालये (for posterior half)]

46 [c]) S (except G_2 M_5) भयार्तं (for मुहूर्तं) B_3 $D_{5\,6\,7\,9}$ तु (for तम्) — [d]) B_3 Co.r प्रत्यपद्यत, $D_{1.3\,8\,10}$ G_1 M_1 भरतर्षभ (for भरतर्षभ). $B_{3\,4}$ D_6 नोत्तरं प्रत्यपद्यत (B_3m °भाषत)

47 [a]) K B_2 तत एव, T_1 G_2 इतस्ततो (for तत एन). — [b]) D_{1-3} तमसा (for अकाम) M_3 °विह्वल (for °पीडितम्) — [d]) S परपुरजय (for प्रहरता वर). — After 47, D_7 ins

681* कुरूनभिमुखं पार्थं प्रययौ शीघ्रवाहन: ।
यथेन्द्रो दानवान्हन्तु प्रयाति च समातलि ।;

while S (T_2 om line 1) ins

682* तमारोप्य रथोपस्थे विलपन्त धनंजय: ।
गाण्डीवं धनुरादातुमुपायात्ता शमीं प्रति ।
उत्तर स समाश्वास्य कृत्वा यन्तारमर्जुन ।

[(L 1) T_1 G_2 अनाथवत् (for धनजयः) — (L 3) T_1 $G_{2\,3}$ तु (for स)]

Colophon. — *Sub-parvan* $Ś_1$ D_9 गोग्रह; B Dn $D_{1-8\,10-12}$ उत्तरगोग्रह; $M_{1\,2}$ गोग्रहण — *Adhy name* $B_{1\,2\,5}$ $D_{4\,8\,10}$ उत्तरभग, D_8 अर्जुनवाक्य, T_2 M_{2-4} उत्तरपलायन, M_5 अर्जुननिर्याण — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ B_4 D_{10} 36, D_8 M_{2-4} 37, $D_{5\,6}$ 35, T_1 G $M_{1\,5}$ 38 — *S'loka no.* D_8 50, G_3 73

37

1 [a]) $Ś_1$ K_1 B_4 D_5 °वेशेन; T_1 G $M_{1.4\,5}$ °रूपेण — [b]) T_1 G $M_{4\,5}$ रथ° (G_1 रथि°) (for नर°) B_3 D_5 (m as text) चरंत पार्थमर्जुन

2 [a]) S द्रोणभीष्मा($G_{1.3}$ भीष्मद्रोणा ; M_5 द्रोणकर्णा)दय शूरा — [b]) B_1 Dn $D_{11.12}$ कुरवो (for कुरूणा). — [c]) S चासन् (for सर्वे)

3 [c]) $D_{1.3}$ धनुर्भृतां (for शस्त्रभृतां) — [d]) K D_4 भरद्वाजो — After 3, D_1 ins 686* (cf v l. 9)

4 Before 4, D_5 (marg) S (except G_2 M_5) ins द्रोण — [a]) N (except K) Cap चण्डाश्च, S खराश्च; Ca as in text — [b]) $Ś_1$ रूढा: (for रूक्षा) $B_{1\,3\,5}$ $D_{2\,5-10}$ शार्करकर्षि(D_8 °र्षि)ण:, $B_{2\,4}$ Dn $D_{1\,3-7\,11\,12}$ शार्करवर्षिण: Cs cites शार्करा — After 4^{ab}, M_3 repeats 3^c–4^b — [c]) S (except G_2) °वर्ष° (for °वर्ण°) — [d]) B_4 D_6 रजसा (for तमसा) $G_{1\,3}$ चावृत (for सवृत).

5 B_{2-4} D_5 read 5^{ab} after 6 — [c]) K_1 $M_{1.3\,4}$ निश्चरति; G_1 निस्वनति; Cv as in text. A few MSS. कोपेभ्य: — [d]) K विमलानि (for विविधानि)

6 M_3 om. 6^a–7^b — [a]) B_3 Dn_2 D_{10} $M_{1.2}$ निनदति $D_{4.7\,8}$ शिवा च वि(D_8 नि)नदत्येषा, D_9 शिवायां च विनित्येषा (sic) — [b]) D_4 दक्षिणा; $D_{7\,8}$ दारुणा (for दारुणाः). — After 6, B_{2-4} D_5 read 5^{ab}.

7 M_3 om 7^{ab} (cf. v l. 6) $B_{2\,3}$ $D_{5\,6}$ read 7^{ab}

हयाश्चाश्रूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्यकम्पिताः ॥ ६
यादृशान्यत्र रूपाणि संदृश्यन्ते बहून्यपि ।
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु स्याद्युद्धं समुपस्थितम् ॥ ७
रक्षध्वमपि चात्मानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि ।
वैशसं च प्रतीक्षध्वं रक्षध्वं चापि गोधनम् ॥ ८
एष वीरो महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
आगतः क्लीबवेषेण पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ ९
स एष पार्थो विक्रान्तः सव्यसाची परंतपः ।
नायुद्धेन निवर्तेत सर्वैरपि मरुद्गणैः ॥ १०
क्लेशितश्च वने शूरो वासवेन च शिक्षितः ।
अमर्षवशमापन्नो योत्स्यते नात्र संशयः ॥ ११
नेहास्य प्रतियोद्धारमहं पश्यामि कौरवाः ।
महादेवोऽपि पार्थेन श्रूयते युधि तोषितः ॥ १२

कर्ण उवाच ।

सदा भवान्फल्गुनस्य गुणैरस्मान्विकत्थसे ।
न चार्जुनः कला पूर्णा मम दुर्योधनस्य वा ॥ १३ C. 4 1299. B. 4 39 14 K. 4 40 29

---

after 8 — ᵃ) D1.8 अदृश्यानि, D7 G1 M1 2 तादृशानि (for यादृशानि) S (M3 om) दृश्यते (for रूपाणि) — ᵇ) B4 D1–5 7 8 10 दृश्यते (D5 °ति) सु (D5 7 10 च) (for संदृश्यन्ते) B3 Dn2 D10 च (for अपि). S (M3 om.) रूपाणि विनिघानि च — ᶜ) Ś1 तिष्ठत, D2 8.6 तिष्ठध्वं (for तिष्ठन्तु) — ᵈ) B Dn1 D5 6 Ca साध्वस, S युद्ध स्यात् (for स्याद्युद्ध) Dn2 D1–4 7–12 महद्युद्धमुपस्थितं

8 M3 transp 8ᵇ and 8ᵈ — ᵇ) Ś1 K वहध्व (for व्यूहध्व) B4 इव, D6 इन (for अपि) Ś1 D4 अपि वाहिनीं (D4 °नी) (for वाहिनीमपि) — ᶜ) D2 सदन, D4 वैपस्य, D10 विषम, Ca c s.v वैदास (as in text) B2–4 वा (for च) B2–4 D6 Cr परीक्ष(D6 °ध्य)ध्व, Crp प्रतीप्स्यध्व, Ca as in text — ᵈ) D1–3 om च — After 8, B2 3 D1.6 read 7ᵃᵇ, while S ins .

683* एतावदुक्त्वा वचन भीष्ममालोक्य चाब्रवीत् ।
नदीज लङ्केशवनारिकेतु
नगाह्वयो नाम नगारिसूनु ।
गत्वा सुरेश क्वचिदङ्गनेव
गुरुर्बभाषे वचन तदेव । [5]
इत्युक्त्वा मनया द्रोणस्तूर्ष्णीमासीद्दिशा पते ।
भारद्वाजवच श्रुत्वा गाङ्गेय मन्नयामब्रवीत् ।
अतीत चक्रमसाक विषयान्तरमागता ।
अतीत ममयश्चोक्तो ह्यस्माभिर्यं समागते ।
न भय शश्रुव कार्यं शङ्का त्यज नरर्षभ । [10]
दुर्योधनमथालोक्य मन्नया द्रोण अब्रवीत् ।

[For lines 2–5 cf. 686* — (L. 5) T2 G1.3 तदानीं (for तदेव) — (L.6) G1.3 आस्ते (for आसीत्) — After line 5, T1 G2 ins

684* देवव्रतेनैवमुक्ते वचने हितकारिणा ।

— (L 11) T2 G1.3 द्रोण (for द्रोण)]

9 Before 9, T1 G2 M ins द्रोण.. — ᵇ) T3 कृष्ण (for सर्व) — After 9ᵃᵇ, T1 G2 ins

685* गवामर्थे हि विक्रान्त सव्यसाची परतप ।

— ᶜ) Ś1 K1 D5 °वेदेन; B3 S (except M3) °रूपेण. — ᵈ) Dn1 एव (for अत्र) D10 पार्थोस्त्यत्र न सशय°. — B1.2 (om. lines 1–2) 3.5 Dn D11.12 ins after 9 D1, after 3

686* नदीज लङ्केशवनारिकेतु
नगाह्वयो नाम नगारिसूनु ।
एषोऽङ्गनावेषधर किरीटी
जित्वाव य नेष्यति चाद्य गा व° ।

[Lines 1–2 = lines 2–3 of 683* (cf. v l. 8) — (L. 3) B2 प्रमाथी, D1 तरस्वी (for किरीटी) — (L 4) D1 विजेष्यते सर्वकुरुप्रवीरान् — C3 explains the whole stanza]

After 9, G2 ins a passage given in App I (No 36)

10 G2 (hapl) om. 10–11 — ᵃ) B3 Dn2 D6 11.12 स एव पार्थो, D2 स ह्येष पार्थो, S (except T2, G2 om.) एष पार्थो हि — ᵇ) B2 3.5 Dn1 D1–3.5.7 9 धनजय°, D10 महारथ (for परतप) — A passage given in App I (No 36) is ins in T1 after 10ᵃᵇ, in G2 (which om 10–11) after 9 — M3 om. 10ᶜᵈ — ᶜ) D3 युद्धे निवर्तते नाय, T3 G1.3 M (M3 om) नाजित्वा विनिवर्तेत — ᵈ) B1.5 Dn1 D4 T1 सुरासुरं , Cc मरुद्गणै (as in text) T2 G1.3 M (M3 om.) सर्वानपि मरुद्गणान् (M1 inf lin कुरून्गतान्)

11 G2 om 11 (cf. v 1 10) — ᵃ) K शून्ये, D7 G1 3 वीरो (for शूरो) — ᵇ) Dn1 D9 अपि, D3 सु- (for च) D8 रक्षित (for शिक्षित°) — ᶜ) D10 अमर्ष च समापन्नो — ᵈ) B Dn D1–5 7–12 वासवप्रतिमो युधि (D1.4 8 10 गुणे , D2 गुणी, D8 रणे, D7 बले)

12 ᵃ) D10 नैतस्य, S न ह्यस्य (for नेहास्य) — ᵈ) S (except T2) युद्ध (for युधि) — After 12, N ins

687* किरातवेषप्रच्छन्नो गिरौ हिमवति प्रभु ।

C. 4 1306
B. 4 39 15
K. 4 40. 20

दुर्योधन उवाच ।

यद्येष पार्थो राधेय कृतं कार्यं भवेन्मम ।
ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति द्वादशान्यान्हि वत्सरान् ॥ १४
अथैष कश्चिदेवान्यः क्लीबवेषेण मानवः ।
शरैरेनं सुनिशितैः पातयिष्यामि भूतले ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्ब्रुवति तद्वाक्यं धार्तराष्ट्रे परंतपे ।
भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषं तदपूजयन् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

वैशंपायन उवाच ।

तां शमीमुपसंगम्य पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
सुकुमारं समाज्ञातं संग्रामे नातिकोविदम् ॥ १
समादिष्टो मया क्षिप्रं धनूंष्यवहरोत्तर ।
नेमानि हि त्वदीयानि सोढुं शक्ष्यन्ति मे बलम् ॥ २
भारं वापि गुरुं हर्तुं कुञ्जरं वा प्रमर्दितुम् ।

[K °संछन्नो, B4 °सच्छित्वा (for °प्रच्छन्नो)]
On the other hand, G3 ins after 12

688* इत्येव वादिनं द्रोण कर्ण' क्रुद्धोऽब्रवीद्वच ।

13 a) N (except Ś1) Cv फाल्गुनस्य — b) Ś1 प्रभाषसे, K B2 4 D6 10 T1 M1 Ca c v विकत्थते G1 3 गुणानस्मासु कत्थते — c) Ś1 B Dn D3 5-7 9-12 T M2 3 कलापूर्णे', K D4 8 G1. 3 कला पूर्णां, G2 M1. 4 5 कला पूर्णे' Cc r s v cite कला — d) B1 2 5 Dn D1-3. 10-12 T2 M च (for वा).

14 b) T1 G1 2 इद, G3 M महन् (for भवेन्) — d) B3. 5 D5 8 T G1 3 M च; B4 वि· (for हि) Dn D11. 12 द्वादशाब्दान्विशां पते, D10 द्वादशानिह वत्सरान्, G2 द्वादशां श्चान्यवत्सरान्

15 Dn1 om 15 — a) Dn2 D7 9 11 12 एक , T1 G1 2 M2 3 वा, M1 एव (for एष) G1 अत्र, G2 अद्य (for अन्य) — b) Ś1 D3 S क्लीब(G1 स वै)रूपेण B4 चागत , T G1 2 M3-5 देवराट् (for मानव)

16 D4 7 om. the ref — a) B4 वदति (for ब्रुवति) D7 9 कौरव्ये (for तद्वाक्य) S तस्मिन्वदति ता वाच — b) B Dn D2. 4-7 10-12 °तप, D1 3 8 °तप· (for °तपे)

Colophon om in S, D7 reads it in marg — *Sub-parvan* Ś1 K गोग्रह; B2 4 5 Dn2 D1-4 6 8-12 उत्तर गोग्रह — *Adhy name* B1-4 Dn1 D2 4 5 8 10 अर्जुन प्रशसा, D3 अर्जुनसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 B4 D10 37, D3. 9 38, D5 6 36 — *S'loka no* D8 17

38

1 M1 2 4 om the ref B3 read 7c-8f, before 1 — a) Ś1 शमीं तां (by transp) S (except G3 M5) अभि° (for उप°) — c) K समायात, B1. 5 Dn D6 9-12 समाज्ञाय; D4 महाप्राज्ञ; D5 7 अविज्ञात, D8 अविक्रांत (for समाज्ञात) S सुखसवर्धितं पित्रा — d) S समरा(G3 सग्रामा)णामकोविद — After 1, S ins

689* एहि भूमिंजयारुह्य वैराटे महतीं शमीम् ।
[M1 2 4 5 आरोह (for आरुह्य)]

2 a) D1. 2 समाज्ञातो (for °दिष्टो). D1 शीघ्र (for क्षिप्र) — b) K2 Dn1 च हर, D7 वह च, D1-4 आहर च (D4 °त), D5 m 9 उत्तारय; Cn 3 अवहर (as in text) B3 त्व धनूंष्यवतारय, B4 धनु त्व वह उत्तर, S धनुर्गाण्डीवमानय — c) K D10 ह, D6 च (for हि) S नेमानीष्व(G °ष्वा)सनानीह — d) Ś1 B4 D3 6 8 शक्ष्यति; D4 रक्षति D10 मद्बल (for मे बलम्)

3 a) B Dn D3-5 7-9 11 12 च (for वा) Ś1 हत्तु, B D वोढु (B4 D2 सोढु) (for हर्तुं) S नाल भार गुरु हर्तुं (T1 भर्तुं; T2 हतु; G भेत्तु) — b) D6 कुजराश्वान्, D7 9 कुजरान्वा D4 कुजराणा प्रमर्दन — c) B3 D1-3 मम बाहुसुविक्षेप, D4 8 10 मम बाह्वोर्विनिष्पेष (D10 °क्षेप); D7 9 T2 मम बाहुविनि° — After 3, S ins

690* नेभि काममहं कर्तुं कर्म वैजयिक त्विह ।
अतिसूक्ष्माणि ह्रस्वानि सर्वाणि च मृदूनि च ।
आयुधानि महाबाहो तवैतानि परतप ।
[(L. 1) M1. 5 अल (M5 inf. lin अह, as above)]

4 a) T1 G2 आरुह्य (for आरोह) — b) B3. 5 T1 G1

मम वा बाहुविक्षेपं शत्रूनिह विजेष्यतः ॥ ३
तस्माद्भूमिंजयारोह शमीमेतां पलाशिनीम् ।
अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां धनूंषि निहितान्युत ॥ ४
युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयोस्तथा ।
ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्यानि कवचानि च ॥ ५
अत्र चैतन्महावीर्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवम् ।
एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ॥ ६
व्यायामसहमत्यर्थं तृणराजसमं महत् ।
सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसंबाधकारकम् ॥ ७
सुवर्णविकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमव्रणम् ।
अलं भारं गुरुं वोढुं दारुणं चारुदर्शनम् ।
तादृशान्येव सर्वाणि बलवन्ति दृढानि च ॥ ८

उत्तर उवाच ।

अस्मिन्वृक्षे किलोद्बद्धं शरीरमिति नः श्रुतम् ।
तदहं राजपुत्रः सन्स्पृशेयं पाणिना कथम् ॥ ९
नैवंविधं मया युक्तमालब्धुं क्षत्रयोनिना ।
महता राजपुत्रेण मन्त्रयज्ञविदा सता ॥ १०
स्पृष्टवन्तं शरीरं मां शववाहमिवाशुचिम् ।
कथं वा व्यवहार्यं वै कुर्वीथास्त्वं बृहन्नडे ॥ ११

बृहन्नडोवाच ।

व्यवहार्यश्च राजेन्द्र शुचिश्चैव भविष्यसि ।
धनूंष्येतानि मा भैस्त्वं शरीरं नात्र विद्यते ॥ १२ C. 4 1315 B. 4 41 4 K. 4 40. 50

M2-3 पुना (for पुत्रा) — ^{d}) D1-3 अवहितानि (for निहि°) B4 च, D1.8 वै (for उत) 5 T1 G2 transp 5^{ab} and 5^{cd} 6 ^{a}) K T2 एव (for च) K2 हि, D4 6 8 10 S एव (T2 च) (for एतन्) — ^{d}) Ś1 K D1 8 संमत, Ca समित (as in text) 7 For sequence of B3, cf v 1 1 — ^{a}) K1 D10 अत्युग्रं (for अत्यर्थं) — ^{b}) Ś1 K मृग°, Ca s v तृण° (as in text) — ^{d}) B1.8 D2 °कारण, S सर्वारिक्षयकारक (M °कारिण) 8 For sequence of B3, cf. v 1 1 — ^{b}) D4 सज्यम् (for श्लक्ष्णम्) — ^{c}) B4 D1 2 7 10 S (except T) मोढुं (for वोढु) — ^{d}) G M4 5 वारण, M2 3 वारण (for दारुण) D1.8 °शोभन (for °दर्शनम्) M1 कुजर वा प्रमर्दितु (=3^{b}) — After 8^{cd}, M1 *repeats* 3^{cd} — After 8, N *repeats* 5^{ab} (v l. Ś1 K यमयोरपि चोत्तर, B1-4 D1-3.6-10 °श्च तयोत्तर for ^{b}), while S ins

691* प्रधानानि विशिष्टानि दुर्दर्शानि सवन्युत ।

T1 cont

692* अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटि. प्रत्यभाषत ।

— After the *repetition* of 5^{ab}, B Dn D5 6 11 12 ins. an addl colophon (*Sub-parvan* उत्तरगोग्रह —*Adhy name* B अस्त्रदर्शन — *Adhy no* B4 38, D6 37) 9 ^{ab}) D3.8 किरायद्ध, D10 मृत बद्ध (for किलोद्बद्ध) S शरीरमिह (G3 °व) चास्मिन् शम्या शुष्क पुरा किल (T1 पुरातन) 10 ^{ab}) K1 Dn D5 आलब्ध, K2 आलभ, D1 आरब्धु, D3 आरब्ध, Ca.c n as in text S न मामेवविध कर्म कारयस्व बृहन्नडे — S om. 10^{c}–11^{b} — ^{d}) B (except B1) D1-10 मन्त्रव्रत(D10 °प्रति)विदा Dn1 तथा, Dn2 D2-4 7 (before corr) 11 12 सदा (for सता) K1 मन्त्रयज्ञविशारदा, K2 शास्त्रयज्ञविशारद — After 10, D4 ins

693* स्पृशामीह शरीर चेदप्यस्य। शोकवर्जित ।

11 S om 11^{ab} (cf v 1 10) — ^{b}) K2 Dn2 D11 12 शाववाहम्, B4 D5 (m as in text) शाव (B4 °र) व्याधम्, Cr शार व्याधम्, Crp शरवाहम् and शर वाहम्, Ca v शववाहम् (as in text) Co cites शाव ❀Ca वाह व्याधमित्यपपाठ ।❀ — ^{cd}) Ś1 K2 नाव्यवहार्यं, B3 4 D1 3.4 6 8 अव्यव°; Dn2 D11 चाव्यव°, D7 आव्यव° (for वा व्यव°) S कथ वा (M1 वै) शक्यते कर्तुं बुध्या त्व मन्यसे कथ — After 11, S ins

694* वैशपायन ।
तमुवाच तत शूर पार्थ परपुरजय ।
दायाद सर्वमत्स्याना कुले जात विशारदम् ।
जानामि त्वा महाप्राज्ञ शुभ जात्या कुलेन च ।
कथ नु पापक कर्म भूर्या त्वाह परतप ।

[(L. 2) Cf 13^{ab} M1 3 महारथ (for विशारदम्) — (L. 3) T G1 शुद्ध (T2 °श्र) जात्या, G3 जात्या शुद्ध (for शुभ जात्या)]

12 S om the ref. — ^{a}) B3 लोकेस्मिन्, B4 लोकेषु; M1 2 राजास्मि, M4 राजा त्व (for राजेन्द्र) — ^{b}) S (except T2) शुद्ध (for शुचि) — D2 reads 12^{cd} after 13 — ^{c}) D2 3.7 8 10 मा भैषी (for मा भैस्त्व) Cf. Ca मा भै मा भैषी — ^{d}) D3 दृश्यते (for विद्यते)

13 For 13^{ab}, cf. 694* — ^{a}) T1 G2 मात्स्यराजस्य; M1.8 सर्वमत्स्याना — ^{b}) B4 D1-8 यशस्विन, Dn2 D4

C. 4 1318 B. 4 41 5 K. 4. 40. 51 दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं मनस्विनम् ।
कथं त्वा निन्दितं कर्म कारयेयं नृपात्मज ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स पार्थेन रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
आरुरोह शमीवृक्षं वैराटिरवशस्तदा ॥ १४
तमन्वशासच्छत्रुघ्नो रथे तिष्ठन्धनंजयः ।
परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं चैव व्यपानुद ॥ १५
तथा संनहनान्येषां परिमुच्य समन्ततः ।
अपश्यद्गाण्डिवं तत्र चतुर्भिरपरैः सह ॥ १६
तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्चसाम् ।
विनिश्चेरुः प्रभा दिव्या ग्रहाणामुदयेष्विव ॥ १७
स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव जृम्भताम् ।
हृष्टरोमा भयोद्विग्नः क्षणेन समपद्यत ॥ १८
संस्पृश्य तानि चापानि भानुमन्ति बृहन्ति च ।
वैराटिरर्जुनं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १९

उत्तर उवाच ।

विन्दवो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः ।
सहस्रकोटि सौवर्णाः कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २०

मनस्विना — ^{c}) Some N MSS त्वां (for त्वा) Dn1 त्वा कथ, S कथ वा — ^{d}) D6 कारयेहं; S कारये त्वा B4 Dn1 नृपात्मज — After 13, D2 reads 12^{cd}.

14 ^{a}) D1-3 स त वृक्ष; D7 तदा वृक्ष (m as in text), M3 शर्मी शीघ्र (for शमीवृक्षं)

15 After 15^{ab}, N ins

695* अवारोपय वृक्षाग्राद्धनूंष्येतानि मा विभ· ।

[B1-3 5 Dn D3-5 7-9 11 12 अवरोपय; B4 अवरोहय; D10 अवरोह च (for अवारोपय) D4 वृक्षात्त्व (for °ग्रात्) K1 मा भिरोः; K2 मानिन.; B1 Dn D11 12 मा चिर, B2 3 5 मे विभो; B4 वै प्रभो; D2. 5 मा विभे, D6 वा विभो, D10 गा विभी. (for मा विभ)]
— D10 om 15^{cd} — ^{d}) Ś1 चापि (for चैव) B2 D3 व्यपानय (for °नुद) S सर्वं मुचस्व मा चिर — After 15, N (except D3, D10 om line 1) ins

696* सोऽपहृत्य महार्हाणि धनूंषि पृथुवक्षसाम् ।
परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् ।

[(L 1) ❀Ca पञ्चमवतीर्यं ।❀ — K2 om. from पृथु° (in line 1) up to विमुच्य (in line 2)]

16 ^{a}) Ś1 यथा, B1. 3 D4 5 10 Ca तत ; S तेषा (for तथा) D1 3 सनिहितान्येषा, S सनहनीयानि, Ca सनह-नान्येषा (as in text) Cs cites सनहन, Cr v संनहनानि (as in text) — ^{b}) D6 S विप्रमुच्य (G1 प्रमुच्य च) (for परिमुच्य) S परतप (G1 नराधिप) (for समन्तत). — ^{c}) D3 गांजिव (for गाण्डिव) S तत्र गाण्डीव (by transp).

☞ The portion from 4 38 17 up to 4 41. 21^{c} is lost in D1 on missing folios

18 ^{a}) D3 आलक्ष्य, D10 आलभ्य (for आलोक्य) Ś1 K तेषा रूप समालक्ष्य (Ś1 °लोक्य) — After 18^{c}, S (except M3) ins

697* प्रवेपितवपुस्तदा ।
अर्जुनेन समाश्वस्त

T1 G3 cont

698* किंचिद्धृष्टो नृपात्मज ।
तेषा सदर्शनाभ्यासं स्पर्शाभ्यास पुन पुन ।
आमील्य पुनरुन्मील्य स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा चकार स. ।
सम्यग्दृष्ट्वा तदाश्वस्त

After 18, B4 ins

699* तदुपश्रुत्य शत्रुघ्न स तदार्जुनमब्रवीत् ।
सारथे किमिदं शेते नागेन्द्रो वापि वा धनु ।

(for line 2 of line 1 of 704* below)

19 ^{a}) B4 संस्पृशस्तानि चास्त्राणि — ^{b}) B4 भासुराणि (for भानुमन्ति) D2 3 दृढानि (for बृहन्ति) — After 19, all MSS. except Ś1 K D7 (D1 missing, B3 marg) ins an addl colophon (*Sub-parvan* B Dn D2-4 6 8 10-12 उत्तरगोग्रह, M1 2 4 गोग्रहण — *Adhy name*· B1. 3 अस्त्रप्राप्ति·, B2 4 5 D5 अस्त्रदर्शन, D4 शम्यारोह ; T2 आयुधदर्शन; G2 M2 3 शम्यारोहण — *Adhy no* B4 D3. 9 T G M1 5 39, D6 10 M2-4 38)

☞ For st 20-34, S subst a passage which (with its v 1.) is given separately under 34

20 After the ref, D5 7 9 ins

700* न दृष्ट न श्रुतं चित्र धनुषो रूपमीदृशम् ।

— ^{a}) Ś1m चक्रयो, K बिभ्रद्धे (for विन्दवो) D7 9 यस्य सौवर्णा· (for जातरूपस्य) — ^{b}) D4 शत यत्र, D7 9 शतशोभा (for शत यस्मिन्) K निपातित, Co as in text. Ca reads 20^{ab} as in text — ^{c}) K सहस्रकोटिः (K2 °टि·) सौवर्ण , B3. 5 D6 Ca °कोट्य सौ°; D2 4 8 सहस्रशोथ (D4m °त्र) सौ°, D5 7 9 °कोष्टाः सौ°; D10 °गोधा· सौ°. Cap cites सहस्रकोटी , Co r कोट्य , Crp (DI) कोटी ❀Cs सहस्रे सहस्रयौ कोटी प्रान्तौ यस्य । (cf. Cn)❀

चारणा यस्य सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः ।
सुपार्श्वं सुग्रहं चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २१
तपनीयस्य शुद्धस्य षष्टिर्यस्येन्द्रगोपकाः ।
पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २२
सूर्या यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति दंशिताः ।
तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २३
शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः ।
सुवर्णमणिचित्रं च कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २४
इमे च कस्य नाराचाः सहस्रा लोमवाहिनः ।
समन्तात्कलधौताग्रा उपासंगे हिरण्मये ॥ २५
विपाठाः पृथवः कस्य गार्ध्रपत्राः शिलाशिताः ।
हारिद्रवर्णाः सुनसाः पीताः सर्वायसाः शराः ॥ २६
कस्यायमसितावापः पञ्चशार्दूललक्षणः ।
वराहकर्णव्यामिश्रः शरान्धारयते दश ॥ २७
कस्येमे पृथवो दीर्घाः सर्वपारशवाः शराः ।
शतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रुधिराशनाः ॥ २८
कस्येमे शुकपत्राभैः पूर्वैरर्धैः सुवाससः ।
उत्तरैरायसैः पीतैर्हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ २९
कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ।
वैयाघ्रकोशे निहितो हेमचित्रत्सरुर्महान् ॥ ३० C. 4. 1306 B. 4 42. 12 K. 4 41. 16

— D2 (hapl.) om. 20^{d}-21^{a} — After 20, D3 reads 23

21 For S cf. v l. 34 D3 reads 21 after 24 — ^{a}) D2 om 21^{a} (cf. v l 20) K B2 Dn2 D5-7 8 10 यत्र (for यस्य) — ^{b}) D. तिष्ठन्ति, D3 भाति च (for भासन्ति) — After 21^{ab}, B2 reads 23^{cd}

22 For S cf. v l. 34 D8 10 om. (hapl.) 22 — ^{b}) D2 पृष्ठे (for षष्टिर्) D3 8 7 यत्र (for यस्य)

23 For S cf v l 34 D3 reads 23 after 20 — ^{a}) Ś1 K B3 Dn1 D2-4 यस्य (for यत्र) Ś1 K तु, Dn1 इह (for च) — D4 reads 23^{b}-24^{a} in marg , D7 8.12 om. (hapl.) 23^{b}-24^{a} — ^{c}) Ś1 K चे, D6 च (for हि) — B2 reads 23^{cd} after 21^{ab}

24 For S cf. v l. 34 D4 reads 24^{a} in marg , D- 8.12 om. 24^{a} (cf. v l 23), B2 om 24^{ab}, D2 8.10 om (hapl) 24 — 24^{ab}=46^{ab} — ^{a}) K यस्य (for यत्र) — ^{b}) Dn D6 11 12 °विभूषिता , Cr as in text — ^{c}) Dn2 D4 - 11.12 यत्र (for च) B2 D6 सुवर्णं सुविचित्रं च, Ca सुवर्णमणिरचितं Cv cites सुवर्णमणिचित्र (as in text) — After 24, D3 reads 21

25 For S cf. v 1 34 — ^{a}) B4 D4 कस्य च (by transp) — ^{b}) K2 B1 Dn2 D2 10-12 Cn साहस्रा , B2 4 D2-7 9 सहस्र, B3 5 साहस्र K लोमवाहना , all comm as in text — ^{c}) Ś1 K D2- 8 9 समेता , D10 समता K कार्त्स्यधौताग्रा , B4 D6 Cc (cf Crp) कुन्दधौताग्रा Ca r cite कल्पधौत ꣸Ca मन्दधौतेत्यपपाठ ।꣸

26 For S cf. v 1 34 — ^{a}) K त्रिपाता , Dn1 D4 त्रिशाल्या , Cn s v त्रिपाठा (as in text) — ^{b}) Ś1 K D10 गार्ध्र(Ś1 K2 °र्द्ध)पक्षा , Cs गार्धपत्रा — ^{c}) Ś1 K D4 6 हरिद्र° Ś1 च तथा, K1 Cv सुनस , B1.5 Dn D4 11 12 सुमुखा , B3 4 D10 शवशा , D6 सुनसा

27 For S cf. v 1 34 — ^{a}) B1 2 5 Dn D2 6 9-12 असितश् (D9 °त) चाप (Dn1 °य), D3 असिता वाणा , D. श्यामितो वाण , Cc.r (cf Cv) as in text. D4 corrupt — ^{c}) B (except B3 4) Dn2 D3 4 9-12 °व्यामिश्रान्, Dn1 (cf Cn s v) D2.8 वाराहकर्णव्यामिश्रान् — ^{d}) Ś1 B3 4 D6 शत, D4 7 Cr v शतान् (for शरान्) D6 नित्य भामयते दिश Cc r v cite दश

28 For S cf v 1 34 — ^{a}) D7 9 इपवो (for पृथवो) — ^{b}) Ś1 Cc rp (Cat) °पारसवा , Ca as in text B1.5 Dn D2-4 7-12 Cv चन्द्रार्धदर्श(D7 9 °र्शि)ना Cr कंकबर्हिणवाससः (?) — D6 repeats 28^{ab} in marg (v 1 इषवो for पृथवो and चन्द्रविंबार्धदर्शिना)

29 For S cf. v 1 34 — ^{a}) D2 8.6 9 शुकपत्राभा , Cr v as in text — ^{b}) B8 पूर्वयधै (for पूर्वैरर्धै) Ca r (Ä 1) cite चन्द्रबिम्बार्धै (?) — ^{d}) K B2 Dn D2-5. 7-12 हेमपुङ्खा , Ca as in text. B2 3 5 D2-5 7-10 °शिता (for °शितै) — After 29, K1 B (B3 marg) Dn1 D4-6 8 ins

701* गुरुभारसहो दिव्य शात्रवाणा भयकर ।
[B3 D4 8 °सह° कस्य सायकोय शिलीमुख (B3 भयकर)]
B3 (marg) cont.

702* हेमपुङ्खो गार्धपत्र शात्रवाणा भयकर ।

30 For S cf. v 1 34 — ^{b}) Ś1 K Dn1 D2 5 शिलापृष्ठ , D9 10 Cr शिला(D9 °ली)पृष्ठ , Ca.rp (Dev) (cf Cs) शिलीपृष्ठ (as in text) — After 30^{ab}, D6 repeats 27 — ^{d}) Ś1 हेमचित्रो दुरासद , cf. Cv

31 For S cf v 1 34 D3 (hapl.) om 31^{ab}.

C. 4. 1315 B. 4. 41. 5 K. 4. 43. 51 दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं मनस्विनम् ।
कथं त्वा निन्दितं कर्म कारयेयं नृपात्मज ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स पार्थेन रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
आरुरोह शमीवृक्षं वैराटिरवशस्तदा ॥ १४

तमन्वशासच्छत्रुघ्नो रथे तिष्ठन्धनंजयः ।
परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं चैव व्यपानुद ॥ १५

तथा संनहनान्येषां परिमुच्य समन्ततः ।
अपश्यद्गाण्डिवं तत्र चतुर्भिरपरैः सह ॥ १६

तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्चसाम् ।
विनिश्चेरुः प्रभा दिव्या ग्रहाणामुदयेष्विव ॥ १७

स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव जृम्भताम् ।
हृष्टरोमा भयोद्विग्नः क्षणेन समपद्यत ॥ १८

संस्पृश्य तानि चापानि भानुमन्ति बृहन्ति च ।
वैराटिरर्जुनं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १९

उत्तर उवाच ।

बिन्दवो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः ।
सहस्रकोटि सौवर्णाः कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २०

मनस्विना — c) Some N MSS त्वा (for त्वा) Dn1 त्वा कथ, S कथ वा — d) D6 कारयेह; S कारये त्वा B4 Dn1 नृपात्मज — After 13, D2 reads 12cd

14 a) D1-3 स त वृक्ष, D7 सदा वृक्ष (m as in text), M3 शमीं शीघ्र (for शमीवृक्ष).

15 After 15ab, N ins

695* अवारोपय वृक्षाग्राद्धनूंष्येतानि मा विभ ।

[B1-3 5 Dn D2-5 7-9 11 12 अवरोपय; B4 अवरोहय; D10 अवरोह च (for अवारोपय) D4 वृक्षात्त्व (for °ग्रात्) K1 मा भिरो ; K2 मानिन.; B1 Dn D11 12 मा चिर, B2 3.5 मे विभो, B4 चै प्रभो, D2 5 मा विभे , D6 वा विभो, D10 मा विभी (for मा विभ).]

— D10 om 15cd — d) Ś1 चापि (for चैव) B2 D8 व्यपानय (for °नुद) S सर्वं मुचस्व मा चिर. — After 15, N (except D8, D10 om line 1) ins

696* सोऽपहृत्य महार्हाणि धनूंषि पृथुवक्षसाम् ।
परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत ।

[(L. 1) ❀Ca पक्ष्मयतीर्थे ।❀ — K2 om from पृथु° (in line 1) up to विमुच्य (in line 2)]

16 a) Ś1 यथा; B1.3 D4 5 10 Ca तत ; S तेषां (for तथा) D1 3 सनिहितान्येषा, S सनहनीयानि, Ca सनह नान्येषा (as in text) Cs cites सनहन, Cr v सनहनानि (as in text) — b) D6 S विप्रमुच्य (G1 प्रमुच्य च) (for परिमुच्य) S परतप (G1 नराधिप) (for समन्तत·). — c) D8 गांडिवं (for गाण्डिव) S तत्र गाडीव (by transp)

☞ The portion from 4 38 17 up to 4 41 21a is lost in D1 on missing folios

18 a) D8 आलक्ष्य, D10 आलभ्य (for आलोक्य) Ś1 K तेषां रूप समालक्ष्य (Ś1 °लोक्य) — After 18a, S (except M3) ins

697* प्रवेपिततनुस्तदा ।
अर्जुनेन समाश्वस्त

T1 G2 cont

698* किंचिद्धृष्टो नृपात्मज ।
तेषां संदर्शनाभ्यास स्पर्शाभ्यास पुन· पुन ।
आमील्य पुनरुन्मील्य स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा चकार स ।
सम्यग्दृष्ट्वा सदाश्वस्त

After 18, B4 ins

699* तदुपश्रुत्य शत्रुघ्न स तदार्जुनमब्रवीत् ।
सारथे किमिदं शेते नागेन्द्रो वापि वा धनु. ।

(for line 2 cf. line 1 of 704* below)

19 a) B4 संस्पृश्यास्त्राणि चास्त्राणि — b) B4 भासुराणि (for भानुमन्ति) D2 3 दृढानि (for बृहन्ति) — After 19, all MSS except Ś1 K D7 (D1 missing, B3 marg) ins an addl colophon (*Sub-parvan* B Dn D2-4 6 8 10-12 उत्तरगोग्रह, M1 2 4 गोग्रहण — *Adhy name* B1 3 अस्त्रप्राप्ति ; B2 4 5 D5 अस्त्रदर्शन; D4 शम्या रोह , T2 आयुधदर्शनं; G2 M2 3 शम्यारोहणं. — *Adhy no* B4 D3.9 T G M1 5 39, D6 10 M2-4 38)

☞ For st. 20-34, S subst a passage which (with its v l.) is given separately under 34

20 After the ref, D6 7 9 ins

700* न दृष्ट न श्रुत चित्र धनुषो रूपमीदृशम् ।

— a) Ś1m बभ्रवो, K विभ्रद्ध (for बिन्दवो). D7 9 यस्य सौवर्णा (for जातरूपस्य) — b) D4 शत यत्र; D7 9 शतशोभा (for शत यस्मिन्). K निपातित, Co as in text Ca reads 20ab as in text — c) K सहस्रकोटि (K2 °टि-) सौवर्ण ; B3.5 D6 Ca °कोट्य सौ° ; D2 4 8 सहस्रशोध (D4m °त्र) सौ° ; D6 7 9 °कोष्टा· सौ°, D10 °गोधा सौ°. Cap cites सहस्रकोटी , Co r कोट्य , Crp (DI) कोटी ❀Cs सहस्रे सहस्रयाँ कोटी प्रान्तौ यस्य । (cf. Cn)❀

वारणा यस्य सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः ।
सुपार्श्वं सुग्रहं चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २१
तपनीयस्य शुद्धस्य षष्टिर्यस्येन्द्रगोपकाः ।
पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २२
सूर्या यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति दंशिताः ।
तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २३
शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः ।
सुवर्णमणिचित्रं च कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २४
इमे च कस्य नाराचाः सहस्रा लोमवाहिनः ।
समन्तात्कलधौताग्रा उपासंगे हिरण्मये ॥ २५
विपाठाः पृथवः कस्य गार्ध्रपत्राः शिलाशिताः ।
हारिद्रवर्णाः सुनसाः पीताः सर्वायसाः शराः ॥ २६
कस्यायमसितावापः पञ्चशार्दूललक्षणः ।
वराहकर्णव्यामिश्रः शरान्धारयते दश ॥ २७
कस्येमे पृथवो दीर्घाः सर्वपारशवाः शराः ।
शतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रुधिराशनाः ॥ २८
कस्येमे शुकपत्राभैः पूर्वैरर्धैः सुवाससः ।
उत्तरैरायसैः पीतैर्हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ २९
कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ।
वैयाघ्रकोशे निहितो हेमचित्रत्सरुर्महान् ॥ ३० C. 4 1336 B. 4 42. 12 K. 4. 41 16

— D_{2} (hapl.) om 20^{d}–21^{a} — After 20, D_{8} reads 23

21 For S cf v l. 34. D_{8} reads 21 after 24 — ^{a}) D_{2} om. 21^{a} (cf. v l. 20) K B_{2} Dn_{2} D_{5-7} $_{9.10}$ यत्र (for यस्य) — ^{b}) D_{5} तिष्ठति, D_{8} भाति च (for भासन्ति) — After 21^{ab}, B_{2} reads 23^{cd}

22 For S cf. v l. 34 D_{8} $_{10}$ om (hapl.) 22 — ^{b}) D_{9} पृष्ठे (for षष्टिर्) D_{2} $_{5}$ $_{7}$ यत्र (for यस्य)

23 For S cf v l 34 D_{8} reads 23 after 20 — ^{a}) Ś1 K B_{8} Dn_{1} D_{2-4} यस्य (for यत्र) Ś1 K तु, Dn_{1} इह (for च) — D_{4} reads 23^{b}–24^{a} in marg, D_{7} $_{9.12}$ om. (hapl.) 23^{b}–24^{a} — ^{c}) Ś1 K वै, D_{6} च (for हि) — B_{2} reads 23^{cd} after 21^{ab}

24 For S cf. v l. 34 D_{4} reads 24^{a} in marg, D_{7} $_{9}$ $_{12}$ om. 24^{a} (cf. v l. 23), B_{2} om 24^{ab}, D_{2} $_{8}$ $_{10}$ om (hapl.) 24 — $24^{ab} = 46^{ab}$ — ^{a}) K यस्य (for यत्र) — ^{b}) Dn D_{6} $_{11.12}$ °विभूषिता, Cr as in text — ^{c}) Dn_{2} D_{4} $_{7}$ $_{11.12}$ यत् (for च) B_{2} D_{5} सुवर्ण° सुविचित्र च, Ca सुवर्णमणिरचित Cv cites सुवर्णमणिचित्र (as in text) — After 24, D_{8} reads 21

25 For S cf. v l. 34 — ^{a}) B_{4} D_{4} कस्य च (by transp) — ^{b}) K_{2} B_{1} Dn_{2} D_{8} $_{10-12}$ Cn साहस्रा, B_{2} $_{4}$ D_{5-7} $_{9}$ सहस्र, B_{3} $_{5}$ साहस्र K लोमवाहना; all comm as in text — ^{c}) Ś1 K D_{2-5} $_{8}$ $_{9}$ समेता, D_{10} समता K कालधौताग्रा; B_{4} D_{6} Co (cf Crp) कुड्यधौताग्रा Ca r cite कलधौत ❀Ca मन्दधौतेत्यपपाठ ।❀

26 For S cf. v l 34 — ^{a}) K विपाता, Dn_{1} D_{4} विशाला, Cn.s v विपाठा (as in text) — ^{b}) Ś1 K D_{10} गार्ध्र(Ś1 K_{2} °ध्रं)पक्षा, Cs गार्धपत्रा — ^{c}) Ś1 K D_{4} $_{6}$ हरिद्र° Ś1 च तथा, K_{1} Cv सुनस, $B_{1.5}$ Dn D_{4} $_{11.12}$ सुमुखा, B_{3} $_{4}$ D_{10} शतश°; D_{6} सुसमा

27 For S cf. v l 34 — ^{a}) B_{1} $_{2}$ $_{5}$ Dn D_{2} $_{6}$ $_{9-12}$ असितश् (D_{9} °त) चाप (Dn_{1} °य), D_{8} असिता वाणा, D_{5} ह्यसितो वाण; Co.r (cf. Cv) as in text. D_{4} corrupt — ^{c}) B (except $B_{3.4}$) Dn_{2} $D_{2.4.9-12}$ °व्यामिश्रान्; Dn_{1} (cf. Cn s v) $D_{5.8}$ वाराहकर्णव्यामिश्रान् — ^{d}) Ś1 B_{3} $_{4}$ D_{6} शत, D_{4} $_{7}$ Cr v शतान् (for शरान्) D_{5} नित्य भासयसे दिश Co r v cite दश

28 For S cf. v l 34 — ^{a}) D_{7} $_{9}$ इषवो (for पृथवो) — ^{b}) Ś1 Co.rp (Cat.) °पारसवा, Ca as in text. $B_{1.5}$ Dn $D_{2-4.7-12}$ Cv चन्द्रबिंबार्धदर्श(D_{7} $_{9}$ °र्शि)ना Cr ककबर्हिणवासस (?) — D_{5} repeats 28^{ab} in marg (v l. इषवो for पृथवो and चन्द्रबिंबार्धदर्शिना)

29 For S cf. v l 34 — ^{a}) D_{2} $_{5}$ $_{6}$ $_{9}$ शुकपत्राभा, Cr v as in text — ^{b}) B_{3} पूर्वयधै (for पूर्वरर्धै°) Ca.r (Ā ?) cite चन्द्रयिस्वार्धा (?) — ^{d}) K B_{2} Dn $D_{2-5.7-12}$ हेमपुङ्खा°, Ca as in text. B_{2} $_{3.5}$ D_{2-5} $_{7-10}$ °शिता° (for °शितै°) — After 29, K_{1} B (B_{3} marg) Dn_{1} D_{4-6} $_{8}$ ins

701* गुरुभारसहो दिव्य॰ शात्रवाणा भयकर ।
[B_{3} D_{4} $_{8}$ °सह॰ कस्य सायकोय शिलीमुख (B_{3} भयकर)]

B_{3} (marg) cont

702* हेमपुङ्खो गार्धपत्र शात्रवाणा भयकर॰ ।

30 For S cf. v l 34 — ^{b}) Ś1 K Dn_{1} D_{2} $_{5}$ शिलापृष्ठ°, D_{9} $_{10}$ Cr शिला(D_{9} °ली)घृष्ट, Ca.rp (Dev) (cf Cs) शिलीपृष्ठ° (as in text) — After 30^{ab}, D_{6} repeats 27 — ^{d}) Ś1 हेमचित्रो दुरासद॰, cf. Cv

31 For S cf. v l. 34 D_{8} (hapl.) om. 31^{ab}.

C. 4 1336 B. 4 42 12 सुफलश्चित्रकोशश्च किङ्किणीसायको महान् ।
कस्य हेमत्सरुर्दिव्यः खड्गः परमनिर्व्रणः ॥ ३१
कस्यायं विमलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः ।
हेमत्सरुरनाधृष्यो नैषध्यो भारसाधनः ॥ ३२
कस्य पाञ्चनखे कोशे सायको हेमविग्रहः ।
प्रमाणरूपसंपन्नः पीत आकाशसंनिभः ॥ ३३
कस्य हेममये कोशे सुतप्ते पावकप्रभे ।
निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः सैक्यः परमनिर्व्रणः ॥ ३४

— a) Ś1 सहेम, K सुफेनः, B8 D2 8 10 सफल°, Dn1 पृथुल, Ca n r as in text Cs cites फल D3 चित्र. खड्गश्च (for °कोशश्च) Ca cites कोप° — c) Dn1 हेमशत, Ca हेमत्सरु. (as in text) — d) B1 2 5 Dn D10–12 °निर्मल (for °निर्व्रण°)

32 For S of v l 34 D4 (? hapl) om 32 — a) K1 B2 विपुल (for विमल°) — b) A few MSS कोपे (for कोशे) D8 व्यवस्थित, D5 प्रतिष्ठित (for समर्पित) — d) D7 निषिद्धो, D9 निषक्तो, Cvp नैपग्य, all comm नैषध्यो (as in text) D7 9 °साधक, Ca c v as in text

33 For S of v l 34 — a) Ś1 D2 4–8 पचनखे, Ca.c s v as in text — b) B8 (m as in text) Cv हेमभूषित, D6 हेमविश्रुतः; Ca as in text Cs cites विग्रह — c) B4 प्रमारूपसुसपन्न°, Cv as in text. — d) B4 पीतकौशेय°, D2 8 10 पीतश्चाकाश°

34 For S see below — a) A few MSS कोपे — b) B8 प्रतप्ते; D2 सतप्ते, Ca r v as in text B8 D2 8 पावकोपमे D5 तप्तपावकसप्रभे — c) Ś1 पीतैः (for पीत°) — d) Ś1 सर्वो°, K सैन्य, B2–5 D4–6 Ca r शैक्य°, B8 m Crp शैक्ष्य, D8 एक, D10 खड्ग, Cnp sp शिक्य, Co v सैक्य (as in text) B1 Dn D11 12 सायक परनिर्व्रण (of 31d) — After 34, Dn D5 (marg) 7 9 11 12 ins

703* कस्यायमसित खड्गो हेमविन्दुभिरावृत ।
आशीविषसमस्पर्श परकायप्रभेदन ।
गुरुभारसहो दिव्य सपत्नाना भयप्रद ।

[(L 1) D5,7 9 अर्चित (for आवृत) — (L 2) D7 9 परकायाव(D9 °यवि)भेदक]

☞ For 20–34, S subst

704* उत्तर ।
सारथे किमिद दिव्य नागो वा यदि वा धनु° ।
सौवर्णान्यत्र पद्मानि शतपत्राणि भागश° ।
कुशाग्निप्रतितप्तानि भानुमन्ति वृहन्ति च ।
(20a) विन्दवश्चात्र सौवर्णा मणिप्रोता समन्तत ।
शशिसूर्यप्रभा पृष्ठे भान्ति रुक्मपरिष्कृता ।
पुष्पाण्यत्र सुवर्णानि शतपत्राणि भागश ।
विस्मापनीयरूप च भीम भीमप्रदर्शनम् ।
नीलोत्पलनिभ कस्य शातकुम्भपरिष्कृतम् ।
(21ab) ऋषभा यस्य सौवर्णा पृष्ठे तिष्ठन्ति शृङ्गिण ।
तालप्रमाण कस्येद मणिरुक्मविभूषितम् ।
हाटकस्य सुवर्णस्य यस्मिन्शाखामृगा दश ।
दुरानम महद्दीर्घ सुरूप दुष्प्रधर्षणम् ।
कस्येदमीदृश चित्र धनु सर्वे च दर्सिता ।
चन्द्रार्कविमला भास सुरूपा सुप्रदर्शना ।
हसा° पृष्ठे श्रिता यस्य कुशाग्निप्रतिमार्चिष ।
शार्ङ्गगाण्डीवसदृश कस्येद सारथे धनु ।
चतुर्थं काञ्चनवपुर्भाति विद्युद्गणोपमम् ।
नीलोत्पलितमच्छिद्र जातरूपप्रभ धनु ।
मत्स्या यस्य हिरण्यस्य पृष्ठे तिष्ठन्ति सचिता ।
शक्रचापोपम दिव्य कस्येद सारथे धनु° ।
उच्छ्रित फणिवद्दीर्घ सारवत्त्वाद्दुरानमम् ।
(20c) सहस्रगोधा सौवर्णा द्वीपिनश्च चतुर्दश ।
बर्हिणश्चात्र सौवर्णा शतचन्द्रार्कभूषणा ।
जाम्बूनदविचित्राङ्ग कस्येद पञ्चम धनु ।
(25ab) कस्येमे क्षुरनाराचा सहस्र लोमवाहिन ।
पक्षिणस्तीक्ष्णतुण्डाग्रा कस्येमे निशिता शरा ।
(26ab) विपाठा पृथव° कस्य गृध्रपत्रार्धवाजिता ।
(27c,28ab) वराहकर्णास्तीक्ष्णाग्रा कस्येमे रुचिरा° शरा ।
वज्राशनिसमस्पर्शा वैश्वानरसमार्चिष ।
सुवर्णपुङ्खास्तीक्ष्णाग्रा कस्य सप्तशत शरा ।
(30a) कस्याय सायको दीर्घो गव्ये कोशे च दर्सित ।
कस्य दण्डो दृढ श्लक्ष्णो रुचिरोऽय प्रकाशते ।
(30c) वैयाघ्रकोश कस्याय दिव्य खड्गो महाप्रभ ।
(27ab) कस्यायमसिरावापे पञ्चशार्दूललक्षण ।
(32ab) कस्याय निर्मल° खड्गो द्वीपिचर्माधिवासित ।
नीलोत्पलसवर्णोऽय कस्य खड्ग पृथुर्महान् ।
मृगेन्द्रचर्मावसितस्तीक्ष्णधार सुनिर्मल ।
ऋषभाजिनकोशस्तु कस्य खड्गो महानयम् ।
यस्यापिधाने दृश्यन्ते सूर्या पञ्च परिष्कृता. ।
(32a) कस्याय विपुल खड्ग° शृङ्गत्सरुमनोहर° ।
निहित पार्षते कोशे तैलधौत समाहित ।
(33c) प्रमाणवर्णयुक्तश्च कस्य खड्गो महानयम् ।
नैतेन प्रतिविद्ध° सञ्जीवेत्कश्चन कुञ्जर ।

[(L. 3) T1 G1 3 कृशानु° (for कुशाग्नि°) — (L 6) M1–3 सुवर्णस्य (for सुवर्णानि) — (L. 7) M1–3 दिव्य

निर्दिशस्व यथातत्त्वं मया पृष्टा बृहन्नडे ।
विस्मयो मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ॥ ३५
बृहन्नडोवाच ।
यन्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसेनानिबर्हणम् ।
गाण्डीवमेतत्पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥ ३६
सर्वायुधमहामात्रं शातकुम्भपरिष्कृतम् ।
एतत्तदर्जुनस्यासीद्गाण्डीवं परमायुधम् ॥ ३७
यत्तच्छतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ।
येन देवान्मनुष्यांश्च पार्थो विषहते मृधे ॥ ३८
देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ।
एतद्वर्षसहस्रं तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ॥ ३९
ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् । C. 4. 1347 B. 4. 43. 5

(for भीम) — (L. 9) G2 M4 5 यत्र (for यस्य) — (L. 13) M1-3 दिव्यं (for चित्र) — (L 14) M1-3 °विमलाभामा (for °ला भाम°) — (L 17) M1-3 °ट्रुणो° (for °ड्रुणो°) — (L 18) G2 M4.5 नीलोत्पलिस (for °त्पलित) M1-3 °ग्रह (for °प्रभ) — (L 19) G2 M4 5 मत्स्याश्वास्य (for मत्स्या यस्य) G2 M4.5 दर्शिता (for सचिता) — (L. 21) T1 G1.3 M1.2.3 वर्ण° (for फणि°) — M om. posterior half of line 22 and prior half of 23 — (L. 23) T2 G2 M4 5 °भूषिता (for °भूषणा). — (L. 25) T1 G2 M4 5 रोमवापिन, T2 लोमवाहिन. — (L. 26) T1 M प्रक्षिप्ताश्च (for पक्षिणश्च) T2 रुचिरा (for निशिता) M1-3 उपासङ्गे हिरण्मये (for posterior half) — After line 26, T ins

705* विप्रक्षिप्तास्तीक्ष्णदंष्ट्रा उपासङ्गे हिरण्मये ।

— T cont G1 (om. line 1) M1-3 ins. after line 26

706* हारिद्रवर्णाः कस्येमे शिता पञ्चशतं शराः ।
आशीविषसमस्पर्शा गर्वा चाजिह्मगा दृढा ।

— (L. 27) T1 गृध्रपक्षार्धवाजिता, T2 °पत्रार्धपूजिता, G1 °वज्रार्धवा°, G2 M4.5 °पक्षाश्च वा° — (L 29) T °शिखार्चिष (for °समार्चिष) — (L 33) T2 शाखो (for खड्गो) — (L. 34) T1 असितावापे, G2 M1.4 5 असिरावास (for असिरावापे) — (L 35) G2 M4 5 निशित (for निर्मल) M1-3 °चर्मणि दमित (for °चर्माधिवासित°) — (L. 37) M1-3 °वहित (for °वसित°) — (L 39) G1.3 °शत वरा° (for परिष्कृता) — After line 39, T G M1-3 *repeat* line 33 (v l. शस्त्रो महान्पृथु for खड्गो महाप्रभ°), and cont.

707* यस्यापिधाने दृश्यन्ते शार्दूला काञ्चना शुभा ।

— (L. 40) T2 M1-3 °मनोरम (for °मनोहर)]

35 [a]) D2-4 निर्दिश त्व, G1 निदर्शय T G2 यथाकाम, G1.3 यथा पृष्टा, M यथामार्गं — [b]) Ś1 मया पृष्टे, D2 5 T1 M1-3 मया पृष्टो, D3 मया पृष्ट, G1.3 यथान्यायं Some MSS बृहन्नटे, °न्नले — D4 om. 35[cd], while Ś1 reads it in marg — [d]) Ś1 दृष्ट्वापूर्वम् D8 G1 जगत् (for महत्) — After 35, all MSS except K D4 (D1 missing, Ś1 *marg*) ins an addl. colophon (*Sub-parvan* B Dn D2 3.5-12 उत्तरगोग्रह, M1 2 गोग्रहण — *Adhy name* B1.3.4 अस्त्रदर्शन, B2 आयुधवर्णन, B5 आयुधदर्शन, Dn1 उत्तरवाक्य, D5 M5 4 आयुधप्रश्न — *Adhy no* B4 D8 T G M1.5 40, D5 37, D6 10 38, D9 33, M2-4 39)

36 Before the ref., T1 G2 ins

708* वैशंपायन° ।
उत्तरेणैवमुक्तस्तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
मृद्वा प्रत्याययन्वाचा भीतं शङ्कावशं गतम् ।

— S (except M5) अर्जुन (for बृहन्नडा) — [a]) S यत्त्वया प्रथमं पृष्ट — [b]) B4 °निबर्हण, Dn D11.12 शत्रु-(Dn1 त्व तु)सेनापहारिण, D2 3 8 10 °निवारण, D5 सर्वसेना°, S शत्रुसेनाप्रमर्दन — [cd]) D4 गाजिवम्, D7 8 गाजीवम् (for गाण्डीवम्) S पार्थस्यैतद्धनुर्दिव्यं गाण्डीवमिति विश्रुत — After 36, S ins

709* अभेद्यमजरं श्रीमद्दिव्यमच्छेद्यमव्रणम् ।
[M1 अजय, M2 3 अमय (for अजर)]

37 [b]) Ś1 K D2 4 शातकौम्भपरिष्कृत, S शातकुम्भमय धनु (T1 G2 M5 दृढ), Cv as in text. Many MSS °परिस्कृत S om 37[cd] — [c]) D8 तदेतद्, D9 एतदेव (for एतत्तद्) — [d]) D3 5 7 8 गाजीव Ś1 धनुरुत्तम (for परमा°)

38 D10 om. 38 — [a]) S एतत् (for यत्तत्) — [b]) Ś1 K D2 3 समत (for संमित) S transp 38[cd] and 39[ab] — [cd]) B1.3m 5 Dn1 D12 विजयते (for विषहते) B4 रणे; D4 युधि (for मृधे) Dn2 D7 9 11 सर्वा(D11 पार्थ)न्भ्रकरयो मृधे (D7 9 °थोजयत्) S येन देवासुरान्पार्थ सर्वान्विषहते (G1 °न्सर्वानजयद्धिक्षतो) रणे — After 38, N ins

710* चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः श्लक्ष्णमायतमव्रणम् ।

Thereafter B2 D6 repeat 8[ab]

39 S transp 38[cd] and 39[ab] — [a]) B D2 5 9 °मानुष° (for °दानव°) Ca cites 39[c]–41[d] as in text

C. 4. 1348 B. 4. 43. 5 K. 4. 42. 0 त्रीणि पञ्चशतं चैव शक्रोऽशीति च पञ्च च ॥ ४०
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ।
पार्थः पञ्च च षष्टिं च वर्षाणि श्वेतवाहनः ॥ ४१
महावीर्यं महद्दिव्यमेतत्तद्धनुरुत्तमम् ।
पूजितं सुरमर्त्येषु बिभर्ति परमं वपुः ॥ ४२
सुपार्श्वं भीमसेनस्य जातरूपग्रहं धनुः ।
येन पार्थोऽजयत्कृत्स्नां दिशं प्राचीं परंतपः ॥ ४३
इन्द्रगोपकचित्रं च यदेतच्चारुविग्रहम् ।
राज्ञो युधिष्ठिरस्यैतद्वैराटे धनुरुत्तमम् ॥ ४४
सूर्या यस्मिंस्तु सौवर्णाः प्रभासन्ते प्रभासिनः ।
तेजसा प्रज्वलन्तो वै नकुलस्यैतदायुधम् ॥ ४५
शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः ।
एतन्माद्रीसुतस्यापि सहदेवस्य कार्मुकम् ॥ ४६
ये त्विमे क्षुरसंकाशाः सहस्रा लोमवाहिनः ।

(with only अशीतिं for अशीति in 40^d) — ^c) D3–4 8 Cv °सहस्राणि; D7 °सहस्र ति (for °सहस्र तु)

40 Dn1 D10 M2 om. (hapl.) 40^{ab}. Ca cites entire stanza as in text, with only अशीतिं for अशीति in the last pāda. — ^a) Ś1 K1 अपि, D8 7.8 इद; S (except T2 M1, M2 om.) एतत् (for अथ). — ^b) D8 मनुरष्टोत्तर शत. — ^c) Ś1 B4 D8 पञ्चाशतं, Co s as in text. K वापि (for चैव). S प्रजापतिश्चतुःषष्टिं — ^d) K1 B3–5 D2.5 8 10 T G M4 5 Ca Co अशीतिं; M1–3 अशीति. Ś1 तथैव च (for च पञ्च च).

41 ^a) Ś1 D2 8 पञ्चाशतं राजा, S पञ्च सहस्राणि. — ^b) S च (for एव). — After 41^{ab}, S ins.:

711* तस्माद्य वरुणादग्निः प्रेम्णा प्राहृत्य तच्छुभम् ।
अग्निना प्रतिभाव्येन दत्तं पार्थाय गाण्डिवम् ।

[(L. 1) G1 3 प्राप्तवान् (for वरुणाद्). — (L. 2) M1 8 प्रतिभाव्येन (for °व्येन).]

— ^d) S कौंतेयो धारयिष्यति (G1 धारयन्धनु.). — Ca cites the entire stanza as in text.

42 ^a) B2 Dn2 D3 4 7–12 महाविर्यं (for महद्दिव्य) S एववीर्यं महावेग. — ^b) S (except M3) च (for तद्). K B1 2 D (except D4 9) एतद्धनुरनुत्तमं. — After 42^{ab}, N (D1 missing) ins.:

712* एतन्मासमनुसम्प्राप्त वरुणाद्धारदर्शनम् ।

[D4 10 उपस° (for अनुस°). Ś1 K एवं तत्समनु(Ś1 °त्समये)प्राप्त; Dn1 एतद्यामानुपं प्राप्त, Dn2 D11.12 एतत्पार्थमनुप्राप्त. Cv cites मं.]

On the other hand, S ins. after 42^{ab}:

713* नीलोत्पलनिभं राज्ञः कौरव्यस्य महात्मनः ।
बिन्दवश्चास्य सौवर्णाः पृष्ठे साधु नियोजिताः ।

— M2 om. 42^c–43^d. S (M2 om.) transp. 42^{cd} and 43. — ^d) Ś1 धनु (for वपु). S (M2 om.) बिभर्ति (T1 बिभस्र; T2 G प्रथित) धनुरुत्तम. — S ins. after 42 (M2, after 42^{ab}):

714* तालप्रमाणं भीमस्य मणिरुक्मविभूषितम् ।
दुरानमं महद्दीर्घं सुरूपं दुष्प्रधर्षणम् ।

[= (var.) lines 10 and 12 of 704* (of v. l. 34).]

43 M2 om. 43 (cf. v. l. 42). S (M2 om.) transp. 42^{cd} and 43. — ^a) S (M2 om.) सिंहकं (T2 माणिक्य) (for सुपार्श्वं). K भीमसेनेन (for °सेनस्य). — ^b) B3 4 Dn1 °मय धनु°; D7 (marg. sec. m.).8 °परिष्कृतं, S (M2 om.) °मय (T2 G1 M1 °ग्रहं) दृढ (for °ग्रहं धनु°). Of. Co जातरूप ग्रहो यस्य. — After 43^{ab}, S (M2 om.) ins.:

715* सहस्रगोधा हैरण्या द्वीपिनश्च चतुर्दश ।
ऋषभाश्चापि सौवर्णाः पृष्ठे तिष्ठन्ति शृङ्गिणः ।

[= (var.) lines 22 and 9 of 704* (of v. l. 34). — (L. 1) T2 G1 3 सौवर्णा (for हैरण्या). — (L. 2) T2 M3–5 यस्य (for चापि).]

— ^c) K येन पार्थेन यत्कृत्स्नां. — T2 G2 M (M2 om.) ins. after 43. G1 3, after line 1 of 720*:

716* पृष्ठे विभक्ता शोभन्ते कुशाग्निप्रतिभाविताः ।

[T2 °दीपिताः; G3 M4 5 °तापिताः (for °भाविताः).]

44 S om. 44 (but cf. 713*). — ^b) Ś1 Dn2 D4.7.9 11 12 °दर्शनम् (for °विग्रहम्).

☞ For st. 45–58, S subst. a passage which (with its v. l.) is given separately under 58.

45 ^a) Ś1 K यस्य तु; B3 D2 8 यस्मिंश्च; D4 यत्र च; D5 यत्र तु (for यस्मिंस्तु). — Ś1 K om. (hapl.) 45^b–46^a. — ^b) Dn2 D11 12 प्रकाशते प्रकाशिनः.

46 For S cf. v. l. 58. Ś1 K om. 46^a (cf. v. l. 45). — 46^{ab} = 24^{ab}. — After 46, Ś1 repeats 46^{ab} and cont.:

717* तपनीयविचित्रं च वैराटे नाकुलं धनुः ।

47 For S cf. v. l. 58. — ^b) Ś1 Dn2 D2 4 8 10 साहस्रा; B3–4 Dn1 D5 6 सहस्र. Ś1 K लोमवाहनाः. D7 9 नाराचा मर्मभेदिनः. — ^{cd}) D8 आशीविषोपमाः;

एतेऽर्जुनस्य वैराटे शराः सर्पविषोपमाः ॥ ४७
एते ज्वलन्तः संग्रामे तेजसा शीघ्रगामिनः ।
भवन्ति वीरस्याक्षय्या व्यूहतः समरे रिपून् ॥ ४८
ये चेमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रबिम्बार्धदर्शनाः ।
एते भीमस्य निशिता रिपुक्षयकराः शराः ॥ ४९
हारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुङ्खाः शिलाशिताः ।
नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूललक्षणः ॥ ५०
येनासौ व्यजयत्कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे ।
कलापो ह्येष तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः ॥ ५१
ये त्विमे भास्कराकाराः सर्वपारशवाः शराः ।
एते चित्राः क्रियोपेताः सहदेवस्य धीमतः ॥ ५२
ये त्विमे निशिताः पीताः पृथवो दीर्घवाससः ।
हेमपुङ्खास्त्रिपर्वाणो राज्ञ एते महाशराः ॥ ५३
यस्त्वयं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ।
अर्जुनस्यैष संग्रामे गुरुभारसहो दृढः ॥ ५४
वैयाघ्रकोशस्तु महान्भीमसेनस्य सायकः ।
गुरुभारसहो दिव्यः शात्रवाणां भयंकरः ॥ ५५
सुफलश्चित्रकोशश्च हेमत्सरुरनुत्तमः ।
निस्त्रिंशः कौरवस्यैष धर्मराजस्य धीमतः ॥ ५६
यस्तु पाञ्चनखे कोशे निहितश्चित्रसेवने ।
नकुलस्यैष निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः ॥ ५७
यस्त्वयं विमलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः ।
सहदेवस्य विद्ध्येनं सर्वभारसहं दृढम् ॥ ५८ C. 4. 1365 B. 4. 43. 23 K. 4. 42. 24

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

Ca c.v सर्पविषो° (as in text) D7 9 अर्जुनस्य शरा ह्येते लेलिहाना विषोल्बणा (D9 repeats 47^{cd} as in text)

48 For S cf. v. l. 58 — d) K गृहत°, D7m घनत°; Ca.v व्यूहत (as in text) — After 48, D5(marg.) 9 ins.

718* घोराग्रा दीर्घरूपाश्च गिरीणामपि दारणा° ।

49 For S cf. v. l. 58 — a) Ś1 य इमे (for ये चेमे)

50 For S cf. v. l. 58 — a) B4 ये चेमे, Dn2 D11 यत्रैते, D2 ये चैते, D4 ये त्वेमे, D6 सुसमा° (for ये त्वेते) — b) Ś1 K D6 शिलीमुखा, B (except B1) D5 शिता शरा° (for शिलाशिता) — c) D2 8 कलापो नकुलस्यैष, D7 नकुलस्य शरा ह्येते Ca c s cite कलाप (as in text) — D7 om. 50^{d}–51^{c}

51 For S cf. v. l. 58 D7 om. 51^{abc} (cf. v. l. 50) — a) B3 Dn1 D5 अजयत् (for व्यजयत्).

52 For S cf. v. l. 58 D2.5 om. (hapl.) 52 — b) Ś1 K सर्वगा पारगा°, D6.7 9 सर्वे पारशवा°, Cn s v सर्वपारसवा, Ca as in text — D10 om. 52^{c}–53^{d} — c) B (except B2) Dn1 D6.7 9 Ca c चित्र° — Ś1 K om. 52^{d}–53^{a} — d) D4 सायका (for धीमत°)

53 For S cf. v. l. 58 D10 om. 53, Ś1 K om. 53^{a} (cf. v. l. 52) — c) B3 D5(m as in text) °स्वगास् (for °पुङ्खास्) D7 9 सु° (for त्रि°) — d) D4 8 राज्ञश्चैते

54 For S cf. v. l. 58 — b) Ś1 D10 शिलापृष्ट° D10 शिलामुख° D2 8 शली(D2 °ला)पृथु° शलीमुख° — d) = 57^{d} Ś1 Dn2 D8 11.12 गुरुभार° — D8 (hapl.) om. from दृढ (in 54^{d}) up to °भारसहो (in 55^{c})

55 For S cf. v. l. 58 D8 om. 55^{ab} and गुरुभारसहो (in c) (cf. v. l. 54) — a) B Dn1 D4 5 7 9.10 सु°, D2 च (for तु) Ś1 K तथा (for महान्) — c) Ś1 Dn2 D8 11.12 गुरुभार°. — d) Dn1 बाणानां च भय°

56 For S cf. v. l. 58 — a) B3.4 D5 अव्रणश्च (for सुफलश्च) K सुफेनश्चित्रफेनश्च — b) Ś1 अनिंदित° (for अनुत्तम) — c) D7 इह, D8 एव (for एष)

57 For S cf. v. l. 58 — a) Ś1 D2–5 पञ्च° (for पाञ्च°) — b) K °सेनके; B1 Dn D10–12 °साधने, B2 8 5 Ca °सीवने, D2 °वीर्यवान्, D3 °विग्रहे, D4 °काचने, D5 °दीर्घके, D6 चित्रितत्सरुः, D7 चित्रशोभिते, D8 9 °साधन°, Cn s °योधने, only Ś1 B4 D1 °सेवने (as in text) Cf Cr से(? सी)वन स्यूतिः — d) = 54^{d} Ś1 D7 गुरुभार°

58 For S see below — a) B Dn D5–7 9.11.12 विपुल°, D2–4.8 पिंगल (for विमल°) Cv यस्त्वय पिंगल — b) Ś1 समन्वित° — c) D2 एत, D4 इमं (for एनं) D8 निस्त्रिंश° (for विद्ध्येन) — d) Ś1 गुरु (for सर्व) B3 4 D6 गुरुं (for दृढम्) — After 58, D5(marg.) 9

३९

C. 4. 1377
B. 4. 44. 1
K. 4. 43. 2

उत्तर उवाच ।
सुवर्णविकृतानीमान्यायुधानि महात्मनाम् ।
रुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाशुकारिणाम् ॥ १

क्व नु स्विदर्जुनः पार्थः कौरव्यो वा युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ २
सर्व एव महात्मानः सर्वामित्रविनाशनाः ।

---

ins
719* वैशंपायन ।
एवमाख्यातवांस्तत्र स्वायुधानि परंतपः ।
विराटपुत्राय तदा पार्थः सत्यपराक्रमः ।

☞ For 45–58, S subst.

720*

(45[a]) बर्हिणश्चात्र सौवर्णाः शतचन्द्रार्कभूषणाः ।
नकुलस्य धनुस्त्वेतन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः ।
एतेन सदृशं चित्रं धनुश्चैतद्यवीयसः ।
(50[a]) हारिद्रवर्णं राजश्च कौरव्यस्य महात्मनः ।
विपाठा भीमसेनस्य गिरीणामपि दारणाः ।
सुप्रभाः सुमहाकायास्तीक्ष्णाग्राः सुकृता दृढाः ।
भीमेन प्रहिता ह्येते वारणानां निवारणाः ।
सुवर्णवर्णा रुचिराः कालदण्डोपमाः शुभाः ।
(50[e]) नकुलस्य शरा ह्येते वज्राशनिसमप्रभाः ।
याश्च त्वं पृच्छसे दीर्घान्समधारान्समाहितान् ।
(52[d]) वराहकर्णास्तीक्ष्णाग्राः सहदेवस्य ते शराः ।
(54[a]) यस्त्वयं सायको दिव्यो गव्ये कोशे च दंसितः ।
(54[d]) पार्थस्यास्त्रमिदं घोरं सर्वभारसहं महत् ।
यस्त्वयं निर्मलः खड्गो द्वीपिचर्मणि दंसितः ।
राज्ञो युधिष्ठिरस्यायं कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
(55[a],56[d]) वैयाघ्रकोशो भीमस्य खड्गः शार्दूललक्षणः ।
वारणानां सुदन्तानां शिक्षितः स्कन्धशातने ।
नीलोत्पलसवर्णाभः खड्गः पार्थस्य धीमतः ।
मृगेन्द्रचर्मपिहितस्तीक्ष्णधारः समाहितः ।
दर्शनीयः सुतीक्ष्णाग्रः कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
(54[e]) अर्जुनस्यैष निस्त्रिंशः परसैन्याग्रदूषणः ।
(57[a]) यस्त्वयं पार्श्वते कोशे प्रक्षिप्तो रुचिरत्सरुः ।
(57[c]) नकुलस्यैष निस्त्रिंशो वैश्वानरसमप्रभः ।
(58[a]) यस्त्वयं पिहितः खड्गश्चित्रो मणिमयत्सरुः ।
(58[cd]) सहदेवस्य खड्गोऽयं भारसाहोऽतिदंसितः ।
भीमसायं महादण्डः सर्वामित्रविनाशनः ।
वैशंपायन ।
भेदतो ह्यर्जुनस्तूर्णं कथयामास तत्त्वतः ।
आयुधानि कलापांश्च निस्त्रिंशांश्चानुलप्रभान् ।

[(L. 1) = Line 23 of 701* T2 G1.3 शतचंद्रक भूषिताः (for posterior half) — After line 1, G1.3 ins 716*, while M1 ins

721* अन्यत्तु सहदेवस्य धनुः श्रेष्ठं महौजसः ।

— T2 M4.5 om line 3 — (L. 4) T2 M1–3 °वर्णाः (for °वर्णं) — (L. 6) M1.3 सुतराः (for सुकृताः) — (L. 7) T1 G3 M4.5 वरवारणवारणाः (for posterior half) — (L. 8) M1.2 सुवर्णपुराः शत्रुघ्नाः (for prior half) T2 शराः, G2 M दिताः (for शुभाः) — (L. 10) T2 G3 M4.5 दीप्तान् (for दीर्घान्) — (L. 12) M1–3 दीर्घो (for दिव्यो) — (L. 13) T1 G3 M4.5 पार्थस्याथ महाघोरं सर्वभारसहो महान् — (L. 18) M निर्मलः (for धीमतः) — (L. 19) T1 G3 M4.5 मृगेंद्रचर्मावसितः, G1 °मभिहितः (for prior half) — (L. 21) T1 G3 M4.5 °खडनः (for °दूषणः) — (L. 26) T1 G3 M4.5 °विमर्दनः (for °विनाशनः) — After line 28, T1 ins

722* क्वासौ प्रच्छन्नवासाना पाण्डवानां महात्मनाम् ।
न्यस्यान्यत्र महार्हाणि व्रतसिद्धिमुपेयुषाम् ।
इत्युत्तर तु तत्सर्वमर्जुनस्तत्त्वतोऽब्रवीत् ।

Colophon D1 fol. missing — *Sub-parvan* K M3 गोग्रह; B1–4 Dn D2.6–13 उत्तरगोग्रह, M1.2.4 गोग्रहण — *Adhy name* B1–3.5 Dn1 D8.9.10 T2 G2 आयुधवर्णन (B2 G2 °दर्शन), B4 आयुधअस्त्रदर्शन वर्णन, D3.4 M3.5 आयुधकथन (M2.3 °न) — *Adhy. no.* (figures, words or both) Ś1 D5 38, B1 D8 T G M1.5 41, D6 M2–4 40, D9 43, D10 39 — *Śloka no.* D3 24

39

☞ In D1 this adhy. is lost on a missing fol. (cf. v. 1. 4. 38. 16)

1 Before the ref., S ins :

723* वैशंपायन ।
एतस्मिन्नन्तरे पार्थं सूतात्मा न व्यजानत ।
विराटपुत्रः प्रमुखे पप्रच्छ पुनरेव तु ।
[(L. 2) T G त्व (for तु)]

— [a]) D7 °विकृतान्येषाम्, S °रुचिराण्येषाम् (G1 °ण्येतानि). — K1 S (except G3) om 1[cd], but cf. 724* (line 2). — [c]) Ś1 K3 B8 प्रभासन्ते (for प्रकाशन्ते) — [d]) D10 पथानाम् (for पार्थानाम्) B3.4 D2–6.8 आसकारिणां; D1.9

राज्यमक्षैः पराकीर्य न श्रूयन्ते कदाचन ॥ ३
द्रौपदी क्व च पाञ्चाली स्त्रीरत्नमिति विश्रुता ।
जितानक्षैस्तदा कृष्णा तानेवान्वगमद्वनम् ॥ ४

अर्जुन उवाच ।

अहमस्म्यर्जुनः पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः ।
बल्लवो भीमसेनस्तु पितुस्ते रसपाचकः ॥ ५
अश्वबन्धोऽथ नकुलः सहदेवस्तु गोकुले ।
सैरन्ध्रीं द्रौपदीं विद्धि यत्कृते कीचका हताः ॥ ६

उत्तर उवाच ।

दश पार्थस्य नामानि यानि पूर्वं श्रुतानि मे । C. 4. 1273 B. 4. 44. 7 K. 4. 43. 19

अमितौजसां (for आशुका°)

2 For S see below — a) B4 कुतश्चिद्, D10 क्व नु स्याद् (for क्व नु स्विद्) D4. 8 शूर (for पार्थ) — b) D7 9 क्व च राजा युधि° — c) K1 B3. 4 D5 वा (for च) — d) D7 9 वीर्यवान् (for पाण्डव) — For 2, S subst

724* क्व नु ते पाण्डवा शूरा संग्रामेष्वपराजिता ।
येषामिमानि दिव्यानि श्रिया दीप्यन्ति भान्ति च ।
कस्मिन्वसन्ति ते देशे धर्मज्ञा बन्धुवत्सला ।
क्व धर्मराज कौरव्यो धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
भीमसेनार्जुनौ चापि सर्वे ते मातुला मम ।
नकुल सहदेवो वा सर्वास्त्रकुशलो रणे ।

[(L 2) M4. 5 दीप्यति (for दीप्यन्ति) T1 G2 भासश (for भान्ति च) — (L 3) M4. 5 देशे च (for ते देशे) — (L 4) T1 G2 कौंतेयो (for कौरव्यो) — After line 4, T1 G2 ins

725* धर्मशीलश्च धर्मात्मा धर्मवान्धर्मविन्सुधी ।
धर्माध्यक्षो धर्मव्रतो धर्मज्ञो धर्ममूर्तिमान् ।
धर्मनिष्ठो धर्मकर्ता धर्मगोप्ता सुधर्मकृत् ।
सत्यार्जवक्षमाधारो घृणी धर्मपरायण ।

— (L. 5) T2 वर्तेते (for सर्वे ते) — (L. 6) T2 M4 5 °कुशलौ (for °कुशलो)]

3 a) Ś1 K एते (for एव) — b) Ś1 सर्वे शत्रुनिबर्हणा, B2. 4 Dn1 D3 5. 7–9 सर्वमित्रविनाशना, D3 सर्वक्लेशविकाशना (sic), D10 G1 सर्वामित्रविनाशिन, T G2 3 सर्वे शत्रुविनाशना — c) S पराजित्य (T2 G1 परित्यज्य), Cc 5 v पराकीर्य (as in text) — d) B1. 3–5 Dn D2 5. 11 12 कथचन, B2 वने गता, D6 क्व ते गता, S वन गता (for कदाचन)

4 a) B D5 क्वाथ, Dn2 D2–4. 6–12 क्व नु, S चापि (for क्व च) — b) K अति°, B3 4 श्रुति (for इति) B2 या श्रुता, Dn2 न श्रुता, D2–4. 7 (before corr) 8 9 न श्रुत; T1 G2 मे श्रुता (for विश्रुता) — c) S जिता चाक्षैस् M2 4 5 तथा (for तदा) — d) B3 M2 तांश्चैव (for तानेव) D3 स्वय, D6 S वने (for वनम्) K1 तामे दागमयद्वश, K2 तानेनाम्यगमद्दश — After 4, S (M2 om. lines 2–3) ins

726* उत्सृज्य धर्मराज्य ते न श्रूयन्ते वनं गता ।
पाण्डवान्यदि जानीषे क्व नु ते धर्मचारिण ।
क्व चाद्य निवसन्तीति सत्य ब्रूहि बृहन्नले ।
वैशंपायन ।
तत प्रहस्य बीभत्सु कौन्तेय श्वेतवाहन ।
उवाच राजपुत्र तमुत्तर शृणु मे वच ।

[After line 3, T1 G2 ins

727* किमर्थमागतान्यत्र शस्त्रास्त्राणि महात्मनाम् ।
कथ ज्ञातानि भवता तथा मे ब्रूहि शोभने ।

— For lines 4–5, G1 subst.

728* तत प्रहस्य कौन्तेयो राजपुत्रमुवाच ह ।

T1 cont

729* मा भैस्त्वं राजशार्दूल सर्वं ते वर्णयाम्यहम् ।
नात्र भेतव्यमद्यापि राजपुत्र यथा तथा ।
वय ते पाण्डवा नाम वनवासस्य पारगा ।
अतीते द्वादशे वर्षे छन्नवासमिहोषिता ।
तस्मादशङ्कितमना शृणुष्व महितोत्तर ।

5 T2 G1 M1–3 5 om. the ref. — a) D12 M1 2 अपि (for अस्मि) T1 G2. 3 M3 नाम्ना, T2 G1 M1. 2 4. 5 नाम (for पार्थ) — b) S कङ्को नाम (M नाम्ना) — c) Ś1 वल्लभो (for बल्लवो) K B3 Dn2 D2. 3. 6 11. 12 च (for तु) S भीमसेनस्तु बल्लव — d) D2 चित्राङ्ग° (for पितुस्ते) S परिचारक (for रसपाचक)

6 a) B1. 3 च, D4 S तु (for अथ) — b) D3. 4 8 10–12 अथ, D5 6 च (for तु) D7 m 10 S गोपति°, D8 गोकुलि° (for गोकुले) Ś1 सहदेवो गवा पति — d) B1. 2 4 D2. 5 6 10–12 T2 M यस्यार्थे, B2 5 D3. 4 7 9 T1 G यदर्थे (for यत्कृते) D2 5 S कीचको हत — After 6, S ins

730* भीमसेनेन दुर्वृत्त सह भ्रातृभिराहवे ।

T1 G2 cont

731* श्रुत्वैतद्वचन जिष्णोर्विस्मयस्फारितेक्षण ।
पश्यन्ननिमिष पार्थं शनैर्वाचमुवाच ह ।

7 a) T1 G पार्थस्य दश (by transp) Ś1 K D5 6 नामानि पार्थस्य (by transp) — b) S श्रूयते मे (T1 नो, M1 वै) कथासु च Dn1 (hapl.) om. 7c–8b — cd) B1

C. 4 1373 B 4 44 7 K 4 43,19 प्रब्रूयास्तानि यदि मे श्रद्दध्यां सर्वमेव ते ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

हन्त तेऽहं समाचक्षे दश नामानि यानि मे ।
अर्जुनः फल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः ।
बीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनंजयः ॥ ८

उत्तर उवाच ।

केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः ।
किरीटी नाम केनासि सव्यसाची कथं भवान् ॥ ९
अर्जुनः फल्गुनो जिष्णुः कृष्णो बीभत्सुरेव च ।
धनंजयश्च केनासि प्रब्रूहि मम तत्त्वतः ।
श्रुता मे तस्य वीरस्य केवला नामहेतवः ॥ १०

अर्जुन उवाच ।

सर्वाञ्जनपदाञ्जित्वा वित्तमाच्छिद्य केवलम् ।
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनंजयम् ॥ ११
अभिप्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् ।
नाजित्वा विनिवर्तामि तेन मां विजयं विदुः ॥ १२
श्वेताः काञ्चनसंनाहा रथे युज्यन्ति मे हयाः ।
संग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ १३

त्व ब्रूयास; D6 प्रब्रूहि (for प्रब्रूयास) D8 तरसत्य यदि मे ब्रूयात् (for °) Ś1 K श्रद्धेय; Cv श्रद्दध्या (as in text) S ब्रूयास्त्व यदि जानीषे श्रद्धेय (T1 G °ह) वचस्तव

8 Dn1 om 8^{ab} (cf. v 1 7) — a) D8 4 7 9 हंत (D3. 4 अह) ते कथयिष्यामि, S हत तर्हि (G1 अह तर्हि; T1 G2 अह तात) तवाचक्षे — b) K T1 G2 यानि वै, D8 मे पुन°, D4 मे दश (for यानि मे) — After 8^{ab}, Ś1 K Dn2 D4 6 11. 12 ins

732* वैराटे शृणु तानि त्वं यानि पूर्वं श्रुतानि ते ।
[Ś1 K ये श्रुता पूर्वमेव हि (Ś1 ते) (for posterior half)]

Dn2 D6 11 12 cont B Dn1 D5 7 10 ins after 8^{ab}

733* एकाग्रमानसो भूत्वा शृणु सर्वं समाहित ।

On the other hand, S ins after 8^{ab}

734* ईशानो विदधे देवस्त्रिदिवस्येश्वरो दिवि ।

T1 cont.

735* तानि लोके प्रवृत्तानि वैराटे शृणु तत्त्वत° ।

— e) N T2 फाल्गुनो (Ś1 फल्गुणो, K1 फल्गुनो as in text, D1 missing) D2 पार्थ (m जिष्णु as in text), D12 विष्णु — e) S (except T2) पार्थ (for कृष्ण) — B4 om 8^{f}–10^{a} — After 8, S ins

736* एतानि मम नामानि स्थापितानि सुरोत्तमै ।

9 B4 om. 9 (cf. v 1. 8) — After the ref, S ins

737* गुणतो दश नामानि समवेतानि पाण्डवे ।
चरन्ति लोके ख्यातानि विदितानि ममानघ ।
[(L. 1) M1–3 समवेतानि दश नामानि (by transp) — (L. 2) G1 तथानघ, G2 3 मयानघ (for ममानघ)]

— a) T1 G नाम्ना (for नाम) — c) D7 9 चैव (for नाम) Ś1 S सव्यसाचीति (Ś1 °ची च) केनासि — d) Ś1 किरीटी च (for सव्यसाची) S जिष्णु (M कृष्ण°, M3 *sup lin* जिष्णु) बीभत्सुरेव च

10 B4 om. 10^{a} (cf v 1 8), D4 om. 10 — a) Ś1 फल्गुणो, K2 B D फाल्गुनो (D5 10 फाल्गुणो, D1 missing) D12 विष्णु, G कृष्ण (for जिष्णु) — b) S पार्थ केनासि सारथे — d) B (except B4) Dn D9 11. 12 ब्रूहि तन्, D10 ब्रूया हि (for प्रब्रूहि) S शीघ्र वद बृहन्नले — D4 om 10^{ef}. — After 10, N (except D4, D1 missing) ins

738* तत्सर्वं यदि मे ब्रूया श्रद्दध्या सर्वमेव ते ।
[K श्रद्दधे (for श्रद्दध्या)]

On the other hand, T1 G2 ins after 10

739* इतस्ततश्चलत्येतन्मनो मे चञ्चल त्वयि ।
अर्जुनो वा भवाञ्जेति वद शीघ्र बृहन्नले ।

☞ The sequence of Ś1 from 11–20 is 18, 14 (S also reads 14 after 18!), 19, 15, 13, 16, 12, 20, 17, 11!!

11 b) B2 Dn D9 11. 12 आदाय, B4 आसाद्य, D6 आश्रित्य (for आच्छिद्य) S धनमाच्छिद्य सर्वश° — c) S तिष्ठत (for तिष्ठामि) — d) Ś1 K1 Dn2 D8. 11 12 माहुर्; K2 D4 8 चाहुर्, Dn1 ऊचुर्मां (for आहुर्मां) S तस्मादाहुर् (T G1. 2 तन्मामाहुर्, G3 आहुर्मां च) धनजय

12 b) D3 8 °दुर्मद, M (except M5) °दुर्मद — c) Dn2 D4 8 च (for वि) S अजित्वा न (M5 अभिजित्वा) निवर्तामि (G1. 3 M2 4 5 निवर्तेय) — d) K1 M2 मा (for मां)

13 a) B2 D5 रजतसकाशा, D4 काचनवर्णाभा — b) Dn2 D11 12 युज्यत (for युज्यन्ति) Ś1 युज्यते मे रथे हया — c) S शत्रुभिर् (for सग्रामे) — d) D5 ततोह; G1 3 तेनास्मि (for तेनाह) — After 13, S ins

740* किरीट सूर्यसकाश भ्राजते मे शिरोगतम् ।
रणमध्ये रथस्थस्य सूर्यपावकसंनिभम् ।

उत्तराभ्यां च पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्यामहं दिवा ।
जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फल्गुनं विदुः ॥ १४
पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः ।
किरीटं मूर्ध्नि सूर्याभं तेन माहुः किरीटिनम् ॥ १५
न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथंचन ।
तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति मां विदुः ॥ १६
उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे ।
तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥ १७
पृथिव्यां चतुरन्तायां वर्णो मे दुर्लभः समः ।
करोमि कर्म शुक्लं च तेन मामर्जुनं विदुः ॥ १८
अहं दुरापो दुर्धर्षो दमनः पाकशासनिः ।
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुनामास्मि विश्रुतः ॥ १९
कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम ।
कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वाद्बालकस्य वै ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततः पार्थं स वैराटिरभ्यवादयदन्तिकात् ।
अहं भूमिंजयो नाम नाम्नाहमपि चोत्तरः ॥ २१
दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनंजय । C. 4 1331 B 4 44 24 K. 4 44 2

---

14 S reads 14 after 18 — a) Ś1 K D4 न, D6 8 S तु (G1 हि), Cnp च (as in text) Dn1 फाल्गुनीभ्यां, Cnp च पूर्वाभ्या (as in text) — b) Ś1 फल्गुणीभ्या, K2 D8–10 फाल्गुनीभ्या, Dn2 Cn नक्षत्राभ्या, Cc r as in text G1 पुन , Crp यत , Cr दिवा (as in text) — d) Ś1 फल्गुण, K2 B D (D1 missing) फाल्गुन (D8 10 °ण) — Cn cites the entire stanza (with v l यत for दिवा, and फाल्गुन for फल्गुन) — After 14, S ins

741* यो ममाङ्के व्रण कुर्यान्मम ज्येष्ठस्य पश्यत ।
युधिष्ठिरस्य रुधिर दर्शयेद्वा कदाचन ।
पराभवमह तस्य कुले कुर्यां न सशय ।

15 b) B1.3 दानवै सह; D7 9 दानवोत्तमै — For 15^{abc}, S subst.

742* अच्छेद्य रुचिर चित्र जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
इन्द्रदत्तमनाहार्यं
[(L. 2) G1.3 °दत्त महानर्घ्यं]

— d) Ś1 B Dn D4–12 T2 तेनाहुर्मां, D2 तेन मा वै, T1 आहुस्तेन, G3 तेन चाहु (for तेन माहु)

16 a) D2 भी त्वान्से; D8–9 बीभत्सु (for बीभत्स) — b) Ś1 K कदा° (for कथ°) — d) Ś1 बीभत्सुमिह, Cr s °त्सुरिति (as in text) Ca cites बीभत्सु B D (except D2, D1 missing) विश्रुत (for मा विदु°)

17 M2 4 om (hapl) 17 — a) S (M2 4 om) तुल्यकर्माणौ (for दक्षिणौ पाणी) — b) D3 4.7 8 गाण्डी-वस्य Dn D11.12 विकर्षणौ, Cn.s as in text — For 17^{ab}, D2 (marg) subst

743* धनुर्ग्राह समायुक्त शरवर्षं सृजामि च ।

— After 17^{ab}, S (M2 4 om) ins

744* भुजौ मे भवत सख्ये परसैन्यविनाशने ।
[G1.3 प्र (for मे) G3 °विनाशिनौ, M5 °निवारणौ (for °विनाशने)]

— c) D2 (marg) सव्यदक्षिणतो हन्मि, S (M2–4 om.) तयो मन्योधिकन्तसात् — d) Ś1 अस्मि (for इति) Ś1 D7 9 विश्रुत (for मा विदु) — Ca cites the entire stanza as in text.

18 a) B4 चतुरर्णाया, S सागरान्ताया, Ca v as in text. — b) Ś1 धवल° (for दुर्लभ°) B1.4 यत°, D6 मत° (for सम) — c) S शुद्ध(M1.2 °क्ल)त्वाद्रूपवत्त्वाच्च — d) B Dn D2–4.6 9–12 तस्मात् (for तेन) — After 18, S reads 14

19 ab) Ś1 K D6 transp दुर्धर्ष and दमन° S योत्स्यामि यैरह सख्ये (G1 M2–4 सर्वं) न मे तेभ्य पराभव (T1 G3 M2 4 5 °जय°) — d) Ś1 B (except B4) Dn2 D4.6 7 9 11.12 T1 G2 M1.3 जिष्णुर्नामास्मि, D5 8 10 M2 4 जिष्णुना(M2 4 °र्नो)म्नास्मि — After 19, S (which om 20) ins a passage given in App I (No 37), ending with a colophon.

20 S om 20 — c) K B4 कृष्णावदातस्य, Cc.s (cf. Cr v) as in text. K स तत, B Dn1 D5 6 सदा (for सत) — d) K बालकेषु (for °कस्य) — After 20, D7 9 ins

745* स्थितोऽस्मि यत्त सग्रामे वैराटे व्येतु ते भयम् ।
एतच्छ्रुत्वा प्रहृष्टात्मा विस्मयोत्फुल्ललोचन ।

21 a) Ś1 Dn2 D3 7 8 11 12 स पार्थं (by transp), S पार्थं च — b) Dn2 D2 3 अभ्यवादयत (for °वादयद्) D7–9 अतिके, Cv अन्तिकात् (as in text) S प्राञ्जलिस्त्वभ्यवादयत् (M1 °लि प्रत्यभाषत) — After 21^{ab}, T1 ins

746* तस्य तद्वचन श्रुत्वा वैराटि पार्थतोत्तम ।
प्रहृष्टरोमा हृष्टोऽभूद्विस्मयोत्फुल्ललोचन ।

C 4 1391 B 4 44 24 K 4 44 2 लोहिताक्ष महाबाहो नागराजकरोपम ।
यदज्ञानादवोचं त्वां क्षन्तुमर्हसि तन्मम ॥ २२

यतस्त्वया कृतं पूर्वं विचित्रं कर्म दुष्करम् ।
अतो भयं व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

उत्तर उवाच ।
आस्थाय विपुलं वीर रथं सारथिना मया ।
कतमं यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ १
अर्जुन उवाच ।
प्रीतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र न भयं विद्यते तव ।
सर्वान्नुदामि ते शत्रून्रणे रणविशारद ॥ २
स्वस्थो भव महाबुद्धे पश्य मां शत्रुभिः सह ।
युध्यमानं विमर्देऽस्मिन्कुर्वाणं भैरवं महत् ॥ ३
एतान्सर्वानुपासङ्गान्क्षिप्रं बध्नीहि मे रथे ।
एतं चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतम् ।

त प्रेक्ष्य वै महात्मानमर्जुन मत्स्यनन्दन ।
प्राञ्जलिश्चाभिवाद्याथ इद वचनमब्रवीत् ।

— ^{c}) S (except T1 G3) नाम्ना (for नाम) — ^{d}) S प्रणतोस्मि धनजय

22 ^{a}) T2 अद्य (for पार्थ) G1 3 दिष्ट्या पार्थ प्रपश्यामि — ^{c}) B4 D3–6 8 10 M2 अजानन् (for अज्ञानाद्) K1 अचक्र, K2 अवर्त (for अवोच). — After 22^{c}, S ins

747* प्रमादेन नरोत्तम ।
अकृत्वा हृदये सर्वं

23 ^{a}) S यत्तु (for यतस्) S (except M1–3) कर्म (for पूर्वं) — ^{b}) B2 चित्र कर्म सुदुष्कर, S विचित्र वै सुदु° (M3 °त्र क्रिमिदूषित) — ^{c}) Ś1 S व्यपेत (for व्यतीत) — After 23, D6 ins a passage given in App I (No 38), while S ins

748* दासोऽह ते भविष्यामि पश्य मामनुकम्पया ।
या प्रतिज्ञा कृता पूर्वं तव सारथ्यकारणात् ।
मनःस्वास्थ्य च मे जात जात भाग्य च मे महत् ।

[After line 1, T1 ins

749* यदज्ञानादवोच त्वां विसर्जव्यं धनंजय ।
यावदर्वागह विद्यां त्वा न तत्त्वेन भारत ।
तावन्मेऽभूद्भय तात कुरुभ्यो नात्र सशयः ।
यदा त्वज्ञासिषमह छन्न तत्त्वेन भारत ।
विस्मितोऽस्मि महासत्त्व सर्वशत्रून्विनाशय ।'
त्वद्वाक्यजलससिक्तमुत्पल हृदय मम ।
घर्माभितप्त विजले म्लानपद्ममिव ह्रदे ।

— (L 2) G2 प्रतिज्ञा च मया पूर्वं कृता सारथ्य° — After line 2, T1 ins

750* नेय प्रतिज्ञा पूर्णा मे हर्षश्चार्जुन जायते ।
देवेन्द्रतनयस्येह सारथिः स्या महामृधे ।
इति पूर्वं कृतास्माभि प्रतिज्ञा युद्धदुर्मद ।
प्रतिज्ञा मम सपूर्णा तव सारथ्यकारणात् ।

Colophon missing in D1, and om in D2 4 S — *Sub-parvan* Ś1 K1 गोग्रह, B2 4 Dn1 D3 6 7 9 10 12 उत्तरगोग्रह — *Adhy name* B अर्जुनदर्शन — *Adhy no.* (figures, words or both) B4 42, D5 39, D6 41, D7 37. — *S'loka no* D8 25.

40

☞ D1 is missing in this adhy (cf v 1 4. 38 16)

1 D2 4 S om the ref B3 om 1^{a}–2^{c}. — ^{a}) Ś1 K Dn1 रुचिर (for विपुल) — ^{b}) D5 transp रथ and मया — ^{cd}) B3 कतमद् (for कतम) B4 प्रयुक्तो याम्यहं त्वया (for ^{d}) S दुर्योधन च जित्वाजौ निवर्तय पशून्मम

2 B2 om 2^{abc} (cf v 1 1) — ^{a}) S राजपुत्राग्र्य (T2 G2 M3. 5 °ग्र) (for पुरुष°) — G1 om 2^{c}–3^{d} — ^{c}) B1 3 D9 जयामि, B5 D5 8 10 G2 तुदामि, C8 नुदामि (as in text) — ^{d}) D2 3 5 °विशारदान्

3 G1 om 3 (cf v 1 2) — ^{a}) B4 5 सुस्थो (for स्वस्थो) Ś1 K2 B1 5 D6 9 T2 G2 °युद्धे; B2 Dn D11 12 G3 °बाहो (for °बुद्धे) — ^{c}) D2 3 दिने ह (D8 हि), Ca v विमर्दे (as in text) — ^{d}) S (G1 om) रव (for महत्) — After 3, S (except G1) ins

751* गाण्डीव देवदत्त च शरान्कनकभूषितान् ।

4 M3 om 4^{ab}. — ^{b}) B3–5 D5 6 आहर (for बध्नीहि) — ^{c}) Ś1 K2 B5 D3 4 6 7 (by corr) 8 11 12 M1 2 4 पुन; B2 Dn2 D11 m (sec m) G1 3 एक; D9 T2

अहं वै कुरुभिर्योत्स्याम्यवजेष्यामि ते पशून् ॥ ४
संकल्पपक्षविक्षेपं बाहुप्राकारतोरणम् ।
त्रिदण्डतूणसंबाधमनेकध्वजसंकुलम् ॥ ५
ज्याक्षेपणं क्रोधकृतं नेमीनिनददुन्दुभि ।
नगरं ते मया गुप्तं रथोपस्थं भविष्यति ॥ ६
अधिष्ठितो मया संख्ये रथो गाण्डीवधन्वना ।
अजेयः शत्रुसैन्यानां वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ ७
उत्तर उवाच ।
बिभेमि नाहमेतेषां जानामि त्वां स्थिरं युधि ।
केशवेनापि संग्रामे साक्षादिन्द्रेण वा समम् ॥ ८
इदं तु चिन्तयन्नेव परिमुह्यामि केवलम् ।
निश्चयं चापि दुर्मेधा न गच्छामि कथंचन ॥ ९
एवं वीराङ्गरूपस्य लक्षणैरुचितस्य च ।
केन कर्मविपाकेन क्लीबत्वमिदमागतम् ॥ १०
मन्ये त्वां क्लीबवेषेण चरन्तं शूलपाणिनम् ।
गन्धर्वराजप्रतिमं देवं वापि शतक्रतुम् ॥ ११
अर्जुन उवाच ।
भ्रातुर्नियोगाज्ज्येष्ठस्य संवत्सरमिदं व्रतम् । C. 4. 1407 B. 4. 43. 14 K. 4. 44. 22

गुवच् (for गुत) B (except B2) Dn1 D5.7 (by corr) आहर, D3 व्याहर (for चाहर) — d) Many MSS °परिस्कृत — After 4cd, D5 7 (both marg) 9 ins

752* गाण्डीवं देवदत्तं च तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
रथमारोपयैतन्मे प्रत्यानेष्यामि ते पशून् ।
[(L. 1) D5 गाडीव.]

D5 7 (both marg) cont B Dn D3 (marg) 6 10–12 ins after 4cd

753* वैशंपायन उवाच ।
अर्जुनस्य वच श्रुत्वा त्वरावानुत्तरस्तदा ।
अर्जुनस्यायुधान्गृह्य शीघ्रेणावातरत्तत ।
अर्जुन उवाच ।
[(L 2) B2 D6 सर्वान् (for गृह्य) B3 4 शीघ्रम् (for शीघ्रेण) B4 Dn D. 10 अवतरत्, Cn अवात° (as above) B2 D6 रथे शीघ्रमुपाहरत्, B5 रथमावाहदच्युत , D3 शीघ्रेणावगतस्तत , D7 (corrupt) तूर्णमाग्रज तत्पुन]

— e) Dn2 D11.13 हि (for वै) B4 Dn2 D2–4.8 11 (m as in text) 12 योत्स्ये (for योत्स्यामि) — f) B4 निवर्तिष्यामि, D2 -प्यवनेष्यामि, D3 T1 अवने°, D4 विजेष्यामि च, D8 न्यवजे°, G1.3 M1.2 अपने°, G3 आनयि° Dn2 D11 (m as in text) 12 तान्, Cc ते (as in text) — After 4, S ins

754* तोषयिष्यामि राजान प्रवेक्ष्यामि पुर पुन ।

5 a) S सकल्पा(G2 3 °ल्प)गाघपरिघ — c) K B4 °तूर्ण°, D7 m (sec. m) °वेणु°, G °त्राण°; M1.4 5 °स्थूण°, Cr s v °तूण° (as in text) — d) S नैक(M1.3 5 एक , M4 मेघ)ध्वजसमाकुल — Ca cites the entire stanza as in text

6 a) T1 M3 क्रोधकर, G1.3 क्रोधनक, M1 2 क्रोधतर Ś1 ज्याक्षेपेण कृत क्रोध, B3 m ज्याक्षेपक्रोधविकृत, T1 M4 5 ज्याक्षेपणक्रोध(M4 inf lin °क्रोश , M5 °क्षोभ)कर, G2 ज्याक्षेपणीरोषकर, all comm. as in text. — b) Ś1 K1 B1.3 Dn D11.12 S (except M4) °दुदुंभि, K2 D3–8 °दुदुभि , cf Cc r v — After 6ab, S (except M3) ins

755* शरजालवितानाढ्यमास्फेलितमहास्वनम् ।

— d) Ś1 K1 B3 4 D2–10 Cr (cf. Cv) रथोपस्थे, K2 °पस्थो, Cc.s as in text — Ca cites the entire stanza (with v l. °क्षेपण and रथोपस्थे)

7 a) Dn1 D5 स्वधि°, Cn अधि° (as in text) B5 युद्धे (for सख्ये) — b) Some MSS गाजीव (for गाण्डीव) D2–4 7 °धन्विना (for °धन्वना) — c) K1 सर्व° (for शत्रु°) — d) M व्यैतु (for व्येतु)

8 a) Ś1 B2 D6 S एतेभ्यो (for एतेषा) Dn2 D11.12 नाह बिभेमि समरे — b) K1 स्वा (for त्वा) — After 8, T1 G2 ins

756* बहुना किं प्रलापेन शृणु मे चरम वच ।
नाह बिभेमि कौन्तेय साक्षादपि शतक्रतो ।
यमपाशिकुबेरेभ्यो द्रोणभीष्मशतादपि ।
[(L 1) G2 परम (for चरम)]

9 a) K1 इत्य तु, Dn2 D11.12 इद च; T1 G2 तदिद, T2 इद हि (for इद तु) B D9 एव, Dn2 D11.12 नून (for एव) — c) D5 7 10 वापि (for चापि) Dn2 D11 (m as in text) 12 S नाधि(Dn2 D11 12 °भि)गच्छामि (for चापि दुर्मेधा) — d) Dn2 D11 (m as in text) 12 चिंतयन्वै (for न गच्छामि) K कश° (for कथ°) S नावगच्छामि (G2 न च जानामि) किंचन

10 a) D4 वाच (for एव) Ś1 रूपाग°, B Dn1 D2–10 G1.3 Cn युक्ताग° (for वीराङ्ग°) — b) B2 Dn1 सूचितस्य, S उदितस्य (for उचितस्य) — d) K D2 5–9 क्लैब्य त्वा (for क्लीबत्वम्) D4 ते भवत्विद, S स(T G2 त्वा)मुपागत (for इदमागतम्) Ś1 तवेद क्लैब्यमागत

11 a) D2 T1 G2 M1.2.3 °रूपेण, a few MSS °वेशेन

चरामि व्रतचर्यं वै सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १२
नास्मि क्लीबो महाबाहो परवान्धर्मसंयुतः ।
समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज ॥ १३

उत्तर उवाच ।

परमोऽनुग्रहो मेऽद्य यत्प्रतर्को न मे वृथा ।
न हीदृशाः क्लीबरूपा भवन्तीह नरोत्तमाः ॥ १४
सहायवानस्मि रणे युध्येयममरैरपि ।
साध्वसं तत्प्रनष्टं मे किं करोमि ब्रवीहि मे ॥ १५

अहं ते संग्रहीष्यामि हयाञ्शत्रुरथारुजः ।
शिक्षितो ह्यस्मि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ॥ १६
दारुको वासुदेवस्य यथा शक्रस्य मातलिः ।
तथा मां विद्धि सारथ्ये शिक्षितं नरपुंगव ॥ १७
यस्य याते न पश्यन्ति भूमौ प्राप्तं पदं पदम् ।
दक्षिणं यो धुरं युक्तः सुग्रीवसदृशो हयः ॥ १८
योऽयं धुरं धुर्यवरो वामं वहति शोभनः ।
तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवेन सदृशं हयम् ॥ १९

(for °धर्मे°) — ^d) D1 D4-6 13 चापि (for चापि)

12 ^c) G1 2 [illegible] — ^d) B1 सत्° (for [illegible]) Dn D1 2 13 च (for वै)

13 ^b) Ś1 P1 D5 C1 3 धर्मसंयुत, M1 2 अस्मि धर्मेण (for °धर्मसंयुत) — After 13^ab, T1 G2 ins.

757* [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥ [5]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥ [10]
[illegible] ।;

while T1 G3 5 ins.

758* [illegible] ।

— ^c) D1 °धर्म (for °व्रत) — ^d) D3 5 नराधिप (for नृपात्मज)

14 ^b) [illegible] (for [illegible]) C3 cites [illegible] D4 7 11 [illegible] (for वृथा) — ^d) [illegible] (for [illegible])

15 ^a) T2 [illegible] — ^c) [illegible] (for [illegible]) — ^d) [illegible] (for ब्रवीहि) [illegible]

16 ^a) [illegible], T1 [illegible] (for [illegible]) ^b) [illegible] Dn D10-11 पर(B1-2 Dn1 D10 शत्रु)रथा(K °थान्)रुज, B1 D5 (before corr.) M4 Cn 5 शत्रुरथारुजान्; D2 शत्रुगणाश्रय; D8-m शत्रून्प्रयास्यत, D5 [illegible]जान्, T1 G2 शत्रुनिबर्हण; T2 समरदुर्जयान्, M1-3 5 शत्रूरथार(M3 °न्यु)ज (for शत्रुरथारुज) — ^c) Ś1 अहं स्म (for ह्यस्मि) B1 4 D2-7 8 सारथ्यं (for °थ्ये) K शिक्षितोऽहं सुसारथ्ये; D4 5 10 शिक्षितोऽस्म्यश्वसारथ्य (D5 °थ्ये); M4 सुशिक्षितोऽस्मि सारथ्ये — ^d) B1 Cv तत्त्वतः; D5 धीयत; D10 तावत; S [illegible]; Cn c 5 तीर्थत (as in text) Ś1 नरपुंगव; B2(m as in text) D3 पुरुषर्षभात; D2 7 8 पुरुषोत्तम (D2 °मात्) (for पुरुषर्षभ)

17 ^d) K शिक्षितो (for °तं) B1 Dn नरपुंगवं; B2 च नरर्षभ, G1 3 नृपपुंगव — After 17, D1 8 ins.:

759* [illegible] पाण्डव ।
[illegible] ।;

while S (except T1, G1 om. line 2) ins.

760* [illegible] ।
[illegible] ।

18 D1 8 om. 18^ab, G1 om. 18 — ^a) Ś1 D2-4 13 M1 [illegible]; T G1 M3-5 [illegible], G2 याते तु (for याते न) C4 c cite [illegible] — ^b) Dn D12-13 T1 [illegible] (for प्राप्तं) Ś1 K [illegible]; B (except B1) M1 [illegible], D2 m [illegible]; D3 [illegible]; D5 पदं [illegible] (for पदं पदम्) — ^c) N (except K D2, D1 missing) T1 G2 3 [illegible], M4 (inf. lin. as in text) [illegible] G3 [illegible]; G1 [illegible] (for [illegible]) B2 m [illegible], D1 [illegible]; D3 [illegible] T G3 M [illegible]; G2 M4 (inf. lin.) [illegible] (for युक्तः) — ^d) S (G1 om.) सुग्रीवेण समो हयः

19 ^a) K धुर्यं; Cv धुर्यं (as in text) P2 3 D1 G1 3 °वरो, P1 °[illegible], M1 °[illegible] (for °वरो) — ^b) Ś1 B Dn1 D2-4 8-11 [illegible], M1 (sup. lin.) [illegible] (for वामं) D1 T1 [illegible] (for वहति) G1 c [illegible] — D1 G1 [illegible]

योऽयं काञ्चनसंनाहः पार्ष्णिं वहति शोभनः ।
वामं सैन्यस्य मन्ये तं जवेन बलवत्तरम् ॥ २०
योऽयं वहति ते पार्ष्णिं दक्षिणामञ्चितोद्यतः ।
बलाहकादपि मतः स जवे वीर्यवत्तरः ॥ २१
त्वामेवायं रथो वोढुं संग्रामेऽर्हति धन्विनम् ।
त्वं चेमं रथमास्थाय योद्धुमर्हो मतो मम ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।
ततो निर्मुच्य बाहुभ्यां वलयानि स वीर्यवान् ।
चित्रे दुन्दुभिसंनादे प्रत्यमुञ्चत्तले शुभे ॥ २३
कृष्णान्भङ्गीमतः केशाञ्श्वेतेनोद्ग्रथ्य वाससा ।
अधिज्यं तरसा कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः ॥ २४
तस्य विक्षिप्यमाणस्य धनुषोऽभून्महास्वनः । C. 4 1423 B 4 45.20 K. 4 44 47

(hapl.) 19^c–20^b, K (hapl.) om. 19^d–20^c

20 K om. 20^abc, D4 G1 om. 20^ab (cf. v. l. 19) T G2.3 M transp 20 and 21 — ^b) S (G1 om.) वाम (M5 °मे) (for पार्ष्णिं) Dn2 M3 शोभन, D11.12 °नां (for °न) — ^c) Ś1 B Dn D5.6.11.12 मम, T1 धुर्यं, T2 M धुरं, G1 सूर्यं; G2 वर, G3 धुर्यं (for वाम) Ś1 शैन्यस्य, B1.2.4.5 Dn D5.6.11.12 शैब्यस्य, B3 शैवेन (for सैन्यस्य) Ś1 Dn1 S त मन्ये, B1–3 Dn2 D6.11.12 मन्येह (for मन्ये त) — ^d) M5 जवेन सदृश हय

21 G1 om. 21 T G2.3 M transp 20 and 21 — ^a) Ś1 B4 Dn1 D9 मे, S (G1 om.) वै (for ते) K1 पार्ष्टिं, S (G1 om.) प्राष्टिं (T2 प्राष्टं, G3 प्राष्टी, M1–4 प्राष्टीं) (for पार्ष्णिं) D2.3 पार्ष्णिं तु (for ते पार्ष्णिं) — ^b) M5 दक्षिणे B1.2 Dn1 D11.12 अभित° स्थित, D2 दक्षितोद्यत, D3 दञ्चितोवन, D5.7.9 T G3 M1.4.5 अं(M5 स्व)चितोद्यम, D10 अर्चितोदर°, Ca.c as in text — ^c) Ś1 K बलाहकस्यैव जवे, D4 T G2.3 °हकादमित°, D5m–9 °हकस्येव समो; D5 °हकादनवर — ^d) D3.10 जवेन, D5m भवतो; D6 जवतो, S (G1 om.) तेजसा (for स जवे) D2.3.6.10 बलवत्तर°, D4 वेगवत्तर, G3 वीर्यवत्तम Ś1 K संमतो वीर्यवत्तम°, D6 स वीर्यबलवत्तर°

22 ^a) M5 (sup. lin.) हयो (for रथो) — ^b) D10 संग्रामे बलवत्तर — ^c) K त्वमेव (K1 °म), Dn2 D4.7.8.10 त्वं च मे (for त्वं चेमं) — ^d) D7.9 योद्धुमर्हसि सत्तम — After 22, S ins

761* सर्वशत्रुभिरायातैर्देवराज इवासुरैः ।

23 After the ref., S ins

762* ततो रथादवस्कन्द्य वीर्यवानरिमर्दनः ।
प्रणम्य देवान्गाण्डीवमादाय स्वके श्रिया ।

— ^a) B1.2.5 Dn D2.6.7.9.11.12 S Ca विमुच्य, Cc निर्मुच्य (as in text) — ^b) S शंखचूडानि (M °वालानि; M1 °चूडादि also) पाण्डव (T2 वार्यिन°) — ^c) D10 चित्रं (for चित्रे) Ś1 K1 D3.5.10 दुन्दुभिस्वनाढ्ये, B1.2.5 Dn D5.11m कांचनसंनाहे (for दुन्दुभिसंनादे) (cf. Cc) S तौ च दुन्दुभिसंनादौ — ^d) S प्रतिव(G1.3 °मु)च्य, Cnp sp पर्यमुञ्चत, Ca.c as in text Dn D6.11.12 तदा शुभे (D6.11m तले), S तलावुभौ, Cnp sp तदा शुभे, Ca तले शुभे (as in text) Cc r cite तले (as in text) — After 23, S ins

763* इन्द्रदत्ते च ते दिव्ये उद्धृत्यामुच्य कुण्डले ।

[T2 G1.3 प्रतिमुच्य च, M2.4 (sup. lin.) उत्पाट्य प्रोच्य (M4 प्रेत्य) (for उद्धृत्यामुच्य)]

24 ^a) Ś1 B (except B4) Dn1 D5.7.9.10 Ca.c.n.s भङ्गिमत, Dn2 D11.12 ऊर्मिव(D12 °म)त, D6 भगायत, D8 सयमितान् (for भङ्गीमत) K3 कृष्णामान्धीमत केशान्, S श्लक्ष्णा(M5 कृष्णा)न्केशान्मृदून्स्निग्धान् — ^b) B (except B4) D4 (sup. lin. as in text) 6 तत (for श्वेतेन) K Dn1 D3 M1.2 उद्ग्रथ्य, D4 उद्धृत्य, D5 (sup. lin.) आग्रथ्य (for उद्ग्रथ्य) — After 24^ab, N (D1 missing, D7 om. line 2) ins

764* अथाग्नौ प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
अभिदध्यौ महाबाहुः सर्वास्त्राणि रथोत्तमे ।
ऊचुश्च पार्थं सर्वाणि प्राञ्जलीनि नृपात्मजम् ।
इमे स्म परमोदारा किंकराः पाण्डुनन्दन ।
प्रणिपत्य तत पार्थः समालभ्य च पाणिना ।
सर्वाणि मानसानीह भवतेत्यभ्यभाषत ।
प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत् ।

[D7.9 ins after line 1 D3, after line 2

765* सस्मार दिव्यान्यस्त्राणि यथावद्भरतर्षभ° ।

— (L. 2) K अभ्युपेयान् महास्त्रा(K1 सहस्रा)णि कृत्स्नानि रथसत्तमः — D2.7 ins after 765* D4–6.9, after line 2 of 764*

766* अभ्युपेयुर्महाभाग महास्त्राणि तदार्जुनम् ।

(v. l. D2.4 °र्महाभीमसमस्त्राणि भरतर्षभ, D6 °र्महास्त्राणि कुरूणां रथसत्तमे) — (L. 3) Ś1 K कृ(K1 हृ, K2 वृ)-ताह्निक (for नृपात्मजम्) — (L. 4) D5.6 परमोदार (for °दारा°) B4 Dn2 D2–4.7–12 इमानि स्म महाबाहो (Dn2 D3.10–12 महोदार) किंकराणींद्रनंदन (B4 °दर्शन) — (L. 5) Ś1 K B4 तु पार्थश्च, Dn2 D3.8.11.12 च पार्थस्तान् (D2.3 °र्थं स), D5 च तान्पार्थ, D7–9 अर्जुनस्तानि (for तत

C. 4. 1424
B 4. 45 30
K. 4. 44 47

यथा शैलस्य महतः शैलेनैवाभिजघ्नुषः ॥ २५
सनिर्घाताभवद्भूमिर्दिक्षु वायुर्ववौ भृशम् ।
भ्रान्तद्विजं खं तदासीत्प्रकम्पितमहाद्रुमम् ॥ २६
तं शब्दं कुरवोऽजानन्विस्फोटमशनेरिव ।
यदर्जुनो धनुःश्रेष्ठं बाहुभ्यामाक्षिपद्रथे ॥ २७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

वैशंपायन उवाच ।
उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
आयुधं सर्वमादाय ततः प्रायाद्धनंजयः ॥ १
ध्वजं सिंहं रथात्तस्मादपनीय महारथः ।

प्रार्थ) D4 पार्थस्तानि नमस्कृत्य (for prior half) K तु (for च) — (L 6) Ś1 K सर्वे सुमनसो नित्य (for prior half) Ca cites मानसानि भवत D6 सर्वाणि मम सांनिध्यं संभवरित्यभापत. D7 (m as above) orig., which was as in D6, is cancelled]
— d) Some MSS गाजीव (for गाण्डीव). D2 3 5 प्राक्षिपद्, M4 विक्षिपन् (M4 inf lin. व्याक्षिपद् as in text)

25 a) K विक्षिप्यमानस्य, B3 4 D4–8. 10 व्या(B4 D10 चा)क्षिप्यमान(B3 D4 5 7 °ण)स्य; D7 m निर्मुच्यमानस्य; T2 विस्फार्यमाणस्य — b) Dn1 °ध्वनि, D2 °धन (for °स्वन°) — d) T G2 M अपि (for एव) K2 अभ्यजघ्नत, B1–3 अवजघ्नुषा, B4 Cn अवजघ्नत.; B5 Dn1 D5 6 अवजघ्नुष, Dn2 D11 12 Cnp अभिनिघ्नत ; D2 4 7–10 T1 G2 अभि(D7 °पि)ज(D9 °जि)घ्नत°, Ca अभिजघ्नुषा G1. 3 शैलेनाक्षिप्य जघ्नत

26 a) G1 सनिपाता (for सनिर्घाता) B (except B1) Cn 8 भूभिद् (for भूमिर्) — B Dn D4–8 11 12 ins after 26ab (B4, after 26)

767* पपात महती चोल्का दिशो न प्रचकाशिरे ।

[B3. 4 स चकाशिरे, B5 स प्रकाशते, Dn D11 12 स प्रकाशिरे, D5 स चकासते, Cn प्रचकाशिरे (as above)]
— c) K B Dn D6 10–12 T2 °ध्वज (for °द्विज) Cs cites द्विजा S अभवत् (for तदासीत्) — d) T G प्राकपत महाद्रुमा, M5 प्राकपित°

27 a) B4 Dn1 D2 3 6 S राजन्, D4 ·शृण्वन् (for ऽजानन्) — After 27ab, S ins

768* तार्क्ष्यं शब्दमिव श्रुत्वा वित्रेसुर्दीनमानसाः ।
यथेन्द्रो व्याक्षिपद्भीम विस्फोटमशनेर्विभु° ।

[(L. 2) T1 G1. 3 M1 भूमिं (for भीम), and विस्फोटैर् (for विस्फोटम्) M3 इव (for विभु°).]
G2 cont

769* महाशनिमहाशब्द° सदृशो ज्याध्वनो महान् ।
शत्रून्वीरांश्च सत्यज्य निग्रहन्यो रथे स्थित ।

— c) S तथा (for यद्). — d) T2 प्राक्षिपद् (for आक्षि°) D2 द्रुत, D3 द्रुम; D7 9 10 रणे, S रथी (for रथे) — After 27, N (D1 missing) ins a passage given in App I (No 39), cf B 5 158 28 ff, a parallel passage with which this passage has some lines in common.

Colophon missing in D1 — *Sub-parvan* Ś1 K1 गोग्रह; B Dn D2 4 6 7 9–12 उत्तरगोग्रह, M1–3 गोग्रहण — *Adhy name* B1–4 Dn1 उत्तरार्जुनयोर्वाक्य (B3 °र्जुनवाक्य), D3 उत्तरस्याभयप्रदान , D4 8 10 उत्तरसारथ्य, M3 गांडीवग्रहण — *Adhy no* (figures, words or both) B4 T G M1 5 43, D3 6 9 M2–4 42, D5 10 40, D7 38 — *S'loka no* D3 G3 38

41

☞ D1 is missing up to 21c (cf. v 1 4 38 16)

1 d) B1 Dn1 प्रययौ पांडवर्षभ , B2–5 D5 6 भ्रातृणा पाडवर्षभ (D6 पाद्गुनदन)

2 ab) Ś1 K सिंहध्वज (for ध्वज सिंह) D7 अवतीर्य (m अपनीय as in text) Ś1 °भुज , K °ध्वज (for °रथ) S ध्वज च (T2 स) सिह मात्स्यस्य भ्रातृणामायुधानि च — cd) S प्रणिधाय शमीमध्ये प्रयातुमुपचक्रमे.

3 a) D3 देवीं (for दैवीं) K रणे (for रथे) Ś1 B Dn D2 3–5 9–12 युक्ता (for युक्त्वा) S दिव्य मायामय युक्त (T2 दिव्य श्वेताश्वसयुक्त) — b) B3. 5 S विहित (for

प्रणिधाय शमीमूले प्रायादुत्तरसारथिः ॥ २
दैवीं मायां रथे युक्त्वा विहितां विश्वकर्मणा ।
काञ्चनं सिंहलाङ्गूलं ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ३
मनसा चिन्तयामास प्रसादं पावकस्य च ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे भूतान्यचोदयत् ॥ ४
सपताकं विचित्राङ्गं सोपासङ्गं महारथः ।
रथमास्थाय बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ५
बद्धासिः सतनुत्राणः प्रगृहीतशरासनः ।
ततः प्रायादुदीचीं स कपिप्रवरकेतनः ॥ ६
स्वनवन्तं महाशङ्खं बलवानरिमर्दनः ।
प्राधमद्बलमास्थाय द्विषतां लोमहर्षणम् ॥ ७
ततस्ते जवना धुर्या जानुभ्यामगमन्महीम् ।
उत्तरश्चापि संत्रस्तो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ८
संस्थाप्य चाश्वान्कौन्तेयः समुद्यम्य च रश्मिभिः ।
उत्तरं च परिष्वज्य समाश्वासयदर्जुनः ॥ ९
मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परंतप । C. 4. 1445 B. 4. 46. 11 K. 4. 45. 16

विहिता) — ^{c}) B4 D6 °शार्दूल, Cs °लाङ्गूल (as in text) S तत (M3 °त्र) काचनलागूल (G1 °ल-)

4 ^{b}) D7 9 त (for च) — ^{d}) B4 Dn1 Cn अदेशयत्, Dn2 D11. 12 T2 अयोजयत्, D4. 7–9 अनोदयत् (for अचोदयत्) — After 4, S ins

770* ध्वजे वानरमुच्छ्रित्य गाण्डीव विक्षिपन्धनु ।

[T2 G2 M1. 8 रथे (for ध्वजे) M1 उत्क्षिप्य (for उच्छ्रित्य) T1 G2 M1 व्याक्षिपद् (for विक्षिपन्) G1 M4 मुहु (for धनु·)]

T G2 cont.

771* उत्तस्थौ चोत्तरस्तात स्मृत्वा पुनरिहागत· ।
त समाश्वास्य बीभत्सुरभियातु प्रतत्वरे ।

[(L 1) T2 G2 तावत् (for तात) G2 मुक्त्वा (for स्मृत्वा) T2 भीत्या पुनरपाविशत् (for the posterior half) — (L. 2) T2 प्रचक्रमे (for प्रतत्वरे)]

5 ^{a}) D3 4. 8 12 सुपताक D4. 8 10 महाचित्र — ^{b}) K B5 Dn2 D2 3. 7 9 11. 12 G1 M5 महारथ, B1. 8 महावर, B2 D6 M3 हिरण्मय, B4 D4. 5 8 10 महारव, Dn1 महाबल (for महारथ) — After 5^{ab}, B Dn D5 6. 10–12 ins.

772* स्वात्पपात रथे तूर्णं दिव्यरूप मनोरमम् ।
रथ समागत दृष्ट्वा दक्षिण प्राकरोत्तदा ।

[(L. 1) B2 3 m D5 6 रथ, B1. 5 Dn1 रथात्, Dn2 D11. 12 रथस् (for रथे) Dn1 °हर, Dn2 D11. 12 °रथ (for °रमम्) — (L. 2) B1. 8 (cf. Cc r) रथागतं तु त दृष्ट्वा, B4 ध्वज रथागत दृष्ट्वा, D6 अथापतत स दृष्ट्वा (for prior half) D5 प्राकरोपम]

6 ^{a}) Dn2 D2 3 8 11. 12 S °तल° (for °तनु°) B Dn1 D5 6. 7(m as in text) 9 10 बद्धगोधांगुलित्राण — D9 transp 6^{b} and 6^{d} — After 6, T2 G2 ins

773* सैन्यास्याशमनुप्राप्य गृहीत्वा भीममुत्तमम् ।

[G2 °मम (for °मनु-), and शस्त्रम् (for भीमम्)]

7 ^{b}) S देवदत्त धनजय (M8 °त्तमनुत्तम) — D3 transp 7^{cd} and 8^{cd}, and om. 8^{ab} T G2 om. 7^{cd} — ^{cd}) D6 प्रदध्मौ, D8 प्राधम्य (for प्राधमद्) K B4 रथम् (for बलम्) D6 आदाय (for आस्थाय) D11. 12 रोम° (for लोम°) S (T G2 om.) शशाकरूपं बीभत्सु· प्रा(G1. 8 M8 प्र)ध्मापयदरिंदम· — After 7, T G2 ins ·

774* शशाङ्ककुन्दधवल मुखे निक्षिप्य वासवि ।
उच्छूनगण्डयुगुल सिराव्याचितफालकम् ।
आयत्तनिम्ननयन ह्रस्वस्थूलशिरोधरम् ।
अतिश्लिष्टोदरोरस्क तिर्यगाननशोभितम् ।
यावत्स्वशक्तिसामर्थ्य त्रैलोक्य क्षोभयन्निव ।
मरुद्भिर्दशभिश्चैव प्राध्मापयदरिंदम ।

[(L 1) G2 °शख° (for °कुन्द°) — (L. 3) T1 आरक्त° (for आयत्त°) — (L 4) T2 °शिष्टो° (for °श्लिष्टो°), and आयत° (for आनन°) — (L 5) T2 °सामर्थ्यं (for °सामर्थ्य)]

T (T2 om. line 3) G2 cont · G1. 3 M ins after 7

775* शङ्खशब्दोऽस्य सोऽत्यर्थं श्रूयते कालमेघवत् ।
तस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निस्वनेन च ।
वानरस्य च नादेन रथनेमिस्वनेन च ।
जङ्गमस्य भय घोरमकरोत्पाकशासनि ।

[(L. 1) T G2 शखशब्द स चात्यर्थं श्रूयतेऽशनिर्यथावत्]

8 D3 om. 8^{ab}, and transp 7^{cd} and 8^{cd} — ^{ab}) A few MSS धूर्या S शखशब्देन पार्थस्य मुखेनाश्वा· पतन्क्षितौ — ^{c}) B2 D5(m as in text) सलीनो; D4 सविघ्नो, D6 सभ्रातो (for सत्रस्तो)

9 ^{ab}) S अथाश्वाग्रश्मिभि· पार्थे समुद्यम्य परंतप· — After 9^{ab}, S ins

776* व्यभ्राजत रथोपस्थे भानुमेरौविवोत्तरे ।
शङ्खशब्देन वित्रस्त ज्याघातेन च मूर्छितम् ।

[(L 1) T2 G2 M3. 5 विभ्राजति (for व्यभ्राजत) T2 उदिश· (for उत्तरे) — (L. 2) G2 °स्वनेन (for °घातेन)]
— ^{c}) B5 तु, S स (for च) — ^{d}) B (except B2)

C. 4 1446 B 4 40.11 K. 4 45.10 कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि ॥ १०
श्रुतास्ते शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ।
कुञ्जराणां च नदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ ११
स त्वं कथमिहानेन शङ्खशब्देन भीषितः ।
विषण्णरूपो वित्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ १२

उत्तर उवाच ।

श्रुता मे शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ।
कुञ्जराणां च निनदा व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ १३
नैवंविधः शङ्खशब्दः पुरा जातु मया श्रुतः ।
ध्वजस्य चापि रूपं मे दृष्टपूर्वं न हीदृशम् ।
धनुषश्चैव निर्घोषः श्रुतपूर्वो न मे क्वचित् ॥ १४
अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निस्वनेन च ।
रथस्य च निनादेन मनो मुह्यति मे भृशम् ॥ १५
व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथतीव मे ।
ध्वजेन पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे ।
गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥ १६

अर्जुन उवाच ।

एकान्ते रथमास्थाय पद्भ्यां त्वमवपीडय ।
दृढं च रश्मीन्संयच्छ शङ्खं ध्मास्याम्यहं पुनः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ॥ १८

Dn2 D2–8 10–12 प्रत्या° (for समा°)

10 Before 10, Ś1 K B Dn D5 6 7 (sup lin) 11 12 M (except M8) ins अर्जुन उ° (resp अर्जुनः) — ^{c}) Dn1 कथ तु पुरुषव्याघ्र

11 =(var) 13. — Ś1 K (? hapl) om. 11–12 — ^{b}) D6 वीर° (for भेरी°) Dn2 D2–4. 7–12 S सर्वश (for पुष्कला) — ^{c}) B4 पुष्कराणा (for कुञ्जराणा) Dn2 D4 10 T1 G1 3 च निनदा, D2 8 निनादाश्च, D7 9 विनदतां, D8 च नादानां (for च नदता) — ^{d}) B4 रथानीकेषु, D4 व्यूह्यानी°. T-G नित्यश (for तिष्ठताम्)

12 Ś1 K om 12 (cf v 1 11), M8 (hapl) om. 12–13 — ^{a}) S (except M5, M8 om) इव (for इह) — ^{c}) Dn1 T G2 विवर्ण° (for विषण्ण°)

13 =(var) 11 — M8 om 13 (cf v. 1 12), G2 om 13^{a}–14^{b} — ^{a}) Dn2 D2 8 11. 12 श्रुता मया शखशब्दा — ^{b}) Dn2 D2 8 7–9 11 12 S (G2 M8 om) सर्वश (for पुष्कला.) — ^{c}) Ś1 B2 Dn1 D7 निनदतां, B1 3–5 D5 6 8 9 T2 M (M8 om) च नदतां, D8 निनादाश्च (for च निनदा) — ^{d}) B4 रथा° (for व्यूढा°)

14 G2 om 14^{ab} (cf v 1 13) — ^{ab}) Ś1 D4 8 S (G2 om) °विधा, °शब्दा and श्रुता — ^{c}) B3 5 च्चास्य (for चापि) — ^{e}) T G2 शब्दश्च, G1 नादोय; G3 M घोषश्च (for निर्घोष)

15 Ś1 K1 om (hapl.) 15^{b}–16^{c} — ^{b}) Most N Mss. नि स्वनेन — After 15^{ab}, B Dn D5 6 7 (marg) 9 (marg) 11 12 ins

777* अमानुषाणा शब्देन भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
[D6 अमानुषेण (for °षाणां).]

— ^{c}) D4 तु, D10 एव (for च) S रथनेमिप्रणादेन — ^{d}) G1 3 M मनो मे मुह्यते भृश

16 Ś1 K1 om all but 16^{f} (cf v 1 15). — ^{b}) T G2 M2 च (for मे) D7 9 व्यथते हृदय च मे, D10 हृदयं व्यथतीति च; G1 3 हृदय भ्रमतीव च (G1 मे) — ^{c}) K2 D2 3. 7–9 रजसा (for ध्वजेन) — ^{e}) D3. 4. 7–9 गाजीवस्य — D8 (hapl) om from शब्देन (in 16^{e}) up to गाण्डीवस्य च (in 18^{c}) — After 16, B5 ins

778* तान् * * परिभाषन्तमुत्तर युद्धदुर्मद ।

B5 cont. B1 3 4 Dn2 D11 12 ins after 16

779* स मुहूर्तं प्रयात तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।

On the other hand, S ins after 16

780* वैशपायन ।
पुनर्ध्वज पुन शङ्ख धनुश्चैव पुन पुन ।
समूढचेता वैराटिरर्जुन समुदैक्षत ।
अर्जुन ।
स्थिरो भव महाबाहो संज्ञा चात्मानमानय ।

[(L 1) G1 3 रथध्वज (for पुनर्ध्वज) — (L. 3) M8 °बुद्धे (for °बाहो) G1 3 सत्व (for सज्ञां) G3 चात्मनि मानय (for चात्मानमानय)]

17 D8 (hapl) om 17 (cf v 1 16) S om the ref — ^{a}) B1 2 5 D6 9 11 12 Cs एकातं, T2 एकातो, Cr v एकान्ते (as in text) ❀Cn एकान्त सुदृढम् । ससम्यन्तपाठस्तु लेखप्रमाद ।❀ — ^{b}) Ś1 B2 Dn2 D11 12 अवपीडयन्, B4 परिपीडयन्, D2 7 8 अनुपीडय (D2 °यन्), D4 पीडयाधुना, D10 अपि पीडय, S अव(G1. 3 °भि)पीड्य च Cr cites पीडय — ^{c}) K B8 रश्मींश्च (by transp.) — After 17, B8 ins ·

द्रोण उवाच ।
यथा रथस्य निर्घोषो यथा शङ्ख उदीर्यते ।
कम्पते च यथा भूमिर्नैषोऽन्यः सव्यसाचिनः ॥ १९
शस्त्राणि न प्रकाशन्ते न प्रहृष्यन्ति वाजिनः ।
अग्नयश्च न भासन्ते समिद्धास्तन्न शोभनम् ॥ २०
प्रत्यादित्यं च नः सर्वे मृगा घोरप्रवादिनः । C. 4. 1462 B. 4 46. 26 K. 4. 46. 5

781* न मय विद्यते चान्यन्मयि तिष्ठति सयुगे ।
पश्य याहुबल वीर युध्यत शत्रुभि सह ।,
while T1 ins

782* स्थिरीकुरुष्व हृदयं यथा शब्दो महान्भवेत् ।
T1 cont. T2 G M ins after 17

783* एवमुक्त्वा महाबाहु सव्यसाची परंतप ।
प्रदध्मौ च महाशङ्ख देवदत्तमनुत्तमम् ।
ज्याघोष तलघोष च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ।

18 After the ref., D7 (marg *sec. m*) ins

784* तत स पुनरेवाथ त शङ्ख प्राधमद्बली ।
द्विषता दुःखजनन सुहृदा प्रीतिवर्धनम् ।

D7 cont B Dn D5 c.10–12 ins after the ref

785* तत शङ्खमुपाध्मासीद्दारयन्निव पर्वतान् ।
गुहा गिरीणा च तदा दिश शैलास्तथैव च ।
उत्तरश्चापि सलीनो रथोपस्थ उपाविशत् ।

[(L. 1) Dn2 D11.12 पूरयन् (for दारयन्) — After line 1, D6 ins line 2 of 784* (v 1 °जनक for °जनन and हर्ष° for प्रीति°) — (L 2) Dn1 तथा, D10 ततो (for तदा)]

D5 marg cont

786* ततोऽर्जुन शङ्खशब्द चकारातीव शुष्महम् ।

— D8 om 18 up to गाण्डीवस्य च (in °) (cf v 1 16) — °) D4 7–9 गाजीवस्य B1.8 Dn2 D11 12 S (except M5) शब्देन (for घोषेण) — d) D2 8 9 °कपयत् (for °कम्पत) — After 18, K3 ins

787* श्रुत्वा शब्द तदा द्रोणो गाङ्गेय वाक्यमब्रवीत् ।;
while B2–4 ins

788* उत्तर तु रथे दृष्ट्वा शङ्खशब्देन मोहितम् ।
But after 18, D10 *repeats* 8ab and cont.

789* स रथ सस्मृतस्तेन उपायाद्वानरध्वज ।
B1 Dn D5 6 11.12 ins. after 18 B2–4, after 788* D10, after 789*

790* त समाश्वासयामास पुनरेव धनजय ।
D5 10 cont

791* ततो द्रोणो महाबुद्धि सर्वशस्त्रभृता वर ।
उवाच ह कुरोर्मध्ये सर्वं सत्रोधयन्निव ।

On the other hand, after 18, S ins an addl colophon (*Sub-parvan* T1 M1.2 गोग्रहणं — *Adhy no* T G M1.5 44, M2–4 34) — After the addl colophon, T1 ins.

792* वैशपायन ।
शङ्खशब्दं च त श्रुत्वा मेघस्य निनद यथा ।
गाण्डीवज्यास्वनेनैव विसयोत्फुल्ललोचन ।

T1 (om the ref.) cont T2 G M ins after the addl. colophon.

793* वैशपायन ।
भारद्वाजस्ततो द्रोण सर्वशस्त्रभृतां वर ।
राजान चाह संप्रेक्ष्य दुर्योधनमरिंदमम् ।

[(L. 2) T2 अरिंदम , M5 अमर्षण (for अरिंदमम्)]

19 T2 G2 M3 om the ref — K2 D4 7 9 ins. after the ref D8 8, after 795* D6 (marg), after 4 48 3 D10, after 4 48 17

794* नदीज लङ्केशवनारिकेतु
नैगाह्वयो नाम नगारिसूनु ।
एषोऽङ्गनावेषधरस्तरस्वी
विजेष्यते सर्वकुरुप्रवीरान् ।

[(L. 1–2) = lines 2–3 of 683* and lines 1–2 of 686* (cf v 1. 4 37 8, 9) — (L. 3) K3 किरीटी, D4 प्रमाथी (for तरस्वी) — (L 4) D10 जित्वाव य नेष्यति चाद्य गा व (= last line of 686*)]

— D7 9 (marg *sec m*) cont D8.8 ins after the ref

795* एषा न योषा यदि योषिदेषा
तस्यैव या शुम्भनिशुम्भहन्त्री ।
मायामयस्त्रीवपुरातनोति
लीलायित वा पुरुष पुराण ।

— D4 ins after 794*.

796* यथेन्द्रजि क्षत्रियाण्यङ्गनेय
गुरुर्नभाषे वचन किलैतत् ।

— b) K2 B Dn D2–9 11 12 मेघ (for शङ्ख) D4 न (or वि-) दीर्यते D10 यथा मेघस्य निस्वन — c) D6 प्रकपते (for कम्पते च) — After 19, S (G1 om line 2) ins

797* औत्पातिकमिद राजन्निमित्त भवतीह न ।
न हि पश्यामि विजय सैन्येऽस्माक परतप ।

20 G1 om. (hapl) 20a–21b — a) Ś1 न शस्त्राणि (by transp) B4 Dn1 D5 6 अस्त्राणि (for शस्त्राणि) K1 प्रकृष्यते, K3 प्रसमते (sic) (for प्रकाशन्ते) — b) B4 हृष्यति च (for प्रहृष्यन्ति) D2 वा हया , B (except M5, G1 om.) वाहना (for वाजिन) — c) Ś1 T2 शोभते, Cv

ध्वजेषु च निलीयन्ते वायसास्तन्न शोभनम् ।
शकुनाश्चापसव्या नो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ २१
गोमायुरेष सेनाया रुवन्मध्येऽनुधावति ।
अनाहतश्च निष्क्रान्तो महद्वेदयते भयम् ।
भवतां रोमकूपाणि प्रहृष्टान्युपलक्षये ॥ २२
पराभूता च वः सेना न कश्चिद्योद्धुमिच्छति ।
विवर्णमुखभूयिष्ठाः सर्वे योधा विचेतसः ।
गाः संप्रस्थाप्य तिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

°स्तत्र (as in text) — ᵇ) B₄ शोभने (for शोभनम्). S (G₁ om.) मुग्रांसस्त न शोभनं (M₃ °स्ता तु नाशनम्).

21 G₁ om. 21ᵃᵇ (cf. v. l. 20). — ᵃ) Ś₁ K शकु [illegible]; Co शकुनाश्च (as in text). — ᵇ) D₁ [illegible] °न्ति (for °न्ति). S (G₁ om.) मृगा [illegible] — S reads 21ᵉᶠ after line 3 of 800* (cf. v. l. 23). — ᶜ) D₁ [illegible] S ध्वजाग्रेषु (for ध्वजेषु च). D₁ [illegible] (for च नि°). G₁ ध्वजाग्रे [illegible] — G₁ om. 21ᵉ-23ᵈ. — ᶠ) S (G₁ om.) च (for नो).

☞ D₁ resumes from 21ᶠ.

22 G₁ om. 22 (cf. v. l. 21). — ᵃ) Ś₁ K₂ B₁₋₃ Dn D₁ [illegible] T₁ G₃ सैन्यानां; P₁ D₁ T₂ M₃ सेनानां; D G₂ सैन्यानां. — ᵇ) Ś₁ K₂ B₁ Dn D₁ [illegible] T G₃ M₁ Cv (°) रूप° (for रोम°). B₁ Dn D₁ [illegible] Cv मध्ये°; [illegible] D₂ मध्ये (for मध्य°). — ᶜ) N MSS (mostly) [illegible] S (G₁ [illegible]) [illegible] (G₂ [illegible]) [illegible]. — ᵈ) Ś₁ [illegible] S (G₁ [illegible]) [illegible] — Ś₁ K [illegible] 22ᵉᶠ. — ᵉ) S (G₁ om.) [illegible] रोमाणि (for रोम°). — ᶠ) P₁ D₁ च, B₁ D₁₋₃ (sup. lin.) [illegible]; P₁ [illegible] (for [illegible]). S (G₁ [illegible]) [illegible] (G₂ [illegible]) [illegible] (M₃ [illegible]; M [illegible]) [illegible] — After 22, N (Ś₁ K om. line [illegible]; D [illegible] line 7) ins.:

798* [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[(L. 1) [illegible] — (L. 4) [illegible] — (L. 5) D₁₋₄ [illegible] (for च). Dn₂ D₁₁.₁₂ उल्का-भिरिव दीप्ताभि (for the prior half). Ś₁ K उल्काश्चापि प्रदीप्ताग्रा दृश्यन्ते (Ś₁ दृश्यते) पृतनान्तरे. — (L. 7) D₁.₃.₅ उपासते (for °सते). D₃ m [illegible] (for सव). Ś₁ K गृध्राश्चे (Ś₁ °श्च) पर्युपासन्ते सैन्यानि च समन्ततः (Ś₁ सैनिकानि [illegible]). — Ś₁ repeats 22ᵉᶠ after line 7, K D₁ after line 8 (v. l. न प्रहृष्टानि लक्षये for the posterior half).]

On the other hand, S (G₁ om.) ins. after 22:

799* अनुष्णाश्चाश्च [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] पुरीषं च उत्सृजन्ते पुनः पुनः ।
[illegible] च पृथिवी दिशः सर्वाः प्रधूपिताः ।
[illegible] महद्वेदयते भयम् ।
[illegible] योधाश्चापि [illegible] ।

23 G₁ om. 23ᵃᵇᶜᵈ (cf. v. l. 21). — ᵃ) B₄ D₁ [illegible] परिभूता; T₁ पराहता. B₄ [illegible]; M (except M₃) इव (for च). D₁ [illegible] M (except M₃) न (for च). — ᶜ) T G₃ M विवर्ण°. — ᵈ) Ś₁ प्रहारिण. (for विचेतस.). — S ins. after 23ᶜᵈ (G₁, which om. 21ᵉ-23ᵈ as also lines 1-3 of the following passage, ins. after 21ᶜᵈ):

800* [illegible] पुनः पुनः ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[(L. 1) M₃ अथ सर्वतः (for पुनः पुनः). — (L. 3) T₁ M₁ [illegible] (for न). — After line 3, S reads 21ᵉᶠ. — (L. 7) T [illegible], G₃ [illegible]; M₁ [illegible]

४२

वैशंपायन उवाच ।

अथ दुर्योधनो राजा समरे भीष्ममब्रवीत् ।
द्रोणं च रथशार्दूलं कृपं च सुमहारथम् ॥ १
उक्तोऽयमर्थ आचार्यो मया कर्णेन चासकृत् ।
पुनरेव च वक्ष्यामि न हि तृप्यामि तं ब्रुवन् ॥ २
पराजितैर्हि वस्तव्यं तैश्च द्वादश वत्सरान् ।
वने जनपदेऽज्ञातैरेष एव पणो हि नः ॥ ३
तेषां न तावन्निर्वृत्तं वर्तते तु त्रयोदशम् ।
अज्ञातवासं बीभत्सुरथास्माभिः समागतः ॥ ४
अनिवृत्ते तु निर्वासे यदि बीभत्सुरागतः ।
पुनर्द्वादश वर्षाणि वने वत्स्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५
लोभाद्वा ते न जानीयुरस्मान्वा मोह आविशत् ।
हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुमर्हति ॥ ६
अर्थानां तु पुनर्द्वैधे नित्यं भवति संशयः ।
अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति चान्यथा ॥ ७
उत्तरं मार्गमाणानां मत्स्यसेनां युयुत्सताम् । C. 4 1478 B 4 47 8 K. 4. 47 8

दिव्यो (for ध्वजो नित्यो) T G1. 8 निस्वन (for नि°सङ्ग)] — ^{f}) K सस्थाप्य तु, D6 T1 G2 च प्रस्थाप्य, D7 8 T2 M प्रस्थाप्य च (D7 8 तु), G1. 8 प्रतिष्ठाप्य (for सप्रस्थाप्य) — After 23, S ins

801* प्रविभज्य त्रिधा सेना समुच्छ्रित्य ध्वजानपि ।
दिक्षु गुल्मा निवेश्यन्तां यत्ता योत्स्यामहेऽर्जुनम् ।
[After line 1, T1 ins
802* शितैर्बाणैः प्रतप्येमा चमूमेष धनंजय ।
मूर्ध्नि सर्वनरेन्द्राणा वामपादं करिष्यति ।
न ह्येष शक्यो बीभत्सुर्जेतु देवासुरैरपि ।]

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 गोग्रह, B3 4 D (except D5) उत्तरगोग्रह, M1. 2 गोग्रहण — *Adhy name* B1-3 D5 औ(B1 ओ)त्पातिक, B4 D10 औम्पातिक ; B5 औत्पातक, Dn1 औत्पत्तिक , D3. 4 M2 3 द्रोणवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D5 10 41, B4 M2-4 44, D3. 6 43, D7 39, T G M1 5 45 — *Śloka no* D3 33, G3 17

42

1 ^{a}) Ś1 S ततो (for अथ) — ^{c}) D3 9 G2 रथिशार्दूल, D4 T1 G1. 3 नरशा°, D10 रथमारूढ — ^{d}) B (except B1) D1-5 7-10 °बल (for °रथम्) Dn2 D11. 12 G1 कृप चैव महारथं

2 ^{a}) D6 Cv अर्थं (for अर्थ) Ś1 B2 3 5 D11. 12 Cn आचार्यौ, B1. 4 D1-9 S आचार्य, D10 आचार्यो, Cr v np as in text Cr analyses आचार्य उ सबोधने K उक्तपूर्वोयमाचार्यो — ^{c}) B (except B1) Dn D11 12 प्र (for च) — ^{d}) K नाह, B2 D. G1 न च, D1 2 नास्मि; Cv न हि (as in text) Cv मृष्यामि (for तृप्यामि) Ś1 वै, K ते, Cc त (as in text)

3 Ś1 om. 3 — ^{a}) B4 परिज्ञातैर्, Dn1 पराभूतैर् (for पराजितैर्) B1 3-5 D5 नि°; B2 Dn2 D7 9 10. 12 G1. 3 M (except M4) वि°; D8 च (for हि) K यदा स्थित वा सत्य वै — ^{b}) Dn2 D11 12 तैर्हि, D1-4 8 वने, D7 एतैर्, D10 तैर्वा, G1. 3 एतद् (for तैश्च) K द्वादशैव हि वत्सरान्, B2 4 D5 तैर्द्वादश हि व°, D6 तैर्द्वादश समा वने — ^{c}) K पुरे, D1-3 6 10 एक, D4 एको, Cc वने (as in text) K -ज्ञाते, D7 त्वेक, D9 चैक (for ऽज्ञातैर्) — ^{d}) K Dn2 D1-3. 10-12 एवमेष, B1. 3 एव हि म, B3 D5 एक हि स; M4 5 एक एव (for एष एव) K1 स (for न) D1-3 पण कृत (for पणो हि न) B4 D4 6 3 एष न (B4 एव हि, D6 तैरेष) समय° कृत°, D7 9 अज्ञातै° परिवत्सर

4 ^{a}) D2 3 5 10 निवृत्त, T1 G1. 3 निर्वृत्तो (for निर्वृत्त) D4 एषा न परिनिवृत्त, D8 तेषा न परिवृत्त तु — ^{b}) K अथ, B2 3 D5 च, D4 अत्र, D6 हि, T2 तत् (for तु) T1 G M वत्सर तु (T1 °रस्तत्, G1 °रस्य, G2 °र न, G3 °र म, M4 5 °र तत) त्रयोदश (T1 G1. 3 °श°) — ^{c}) Ś1 B5 Dn1 D9 °वासो, D7 S °वासे (for °वास) — ^{d}) K B3 तथा (for अथ) K अस्माक (for अस्मामि) D8 सहागत , S परिश्रुत° (G1 समाहित) (for समागत)

5 ^{a}) D1. 2 6 T2 G1 M1. 2 अनिर्वृत्ते D1 3 निवासे तु (for तु निर्वासे) — ^{b}) B2 3 D4 5 बीभत्सुर्यदि चागत

6 ^{a}) B4 G3 मोहाद् (for लोभाद्) — ^{b}) K1 B2 अस्माक (K1 अस्मान्वा also) D4. 8 लोभ (for मोह) M1-3 आविशेत् (for °शत्) — ^{d}) B4 विज्ञातुमर्हति

7 ^{a}) B2 4 Dn1 D9 10 च, S हि (for तु) K2 अनर्थाना पुनर्द्वैधे Cc. r cite अर्थाना (as in text) — B4 ins after 7^{ab} B2 3 D6, after 7

C. 4 1479 B. 4 47 8 K. 4 47 8 यदि बीभत्सुरायातस्तेषां कः स्यात्पराङ्मुखः ॥ ८
त्रिगर्तानां वयं हेतोर्मत्स्यान्योद्धुमिहागताः ।
मत्स्यानां विप्रकारांस्ते बहूनस्मानकीर्तयन् ॥ ९
तेषां भयाभिपन्नानां तदस्माभिः प्रतिश्रुतम् ।
प्रथमं तैर्ग्रहीतव्यं मत्स्यानां गोधनं महत् ॥ १०
सप्तमीमपराह्णे वै तथा नस्तैः समाहितम् ।
अष्टम्यां पुनरस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति ॥ ११
ते वा गावो न पश्यन्ति यदि वा स्युः पराजिताः ।
अस्मान्वाप्यतिसंधाय कुर्युर्मत्स्येन संगतम् ॥ १२
अथवा तानुपायातो मत्स्यो जानपदैः सह ।
सर्वया सेनया सार्धमस्मान्योद्धुमुपागतः ॥ १३
तेषामेव महावीर्यः कश्चिदेव पुरःसरः ।

803* स्वार्थे सर्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः ।
— c) D5 M2 विहितो, Cr चिन्तितो (as in text). — d) B D (except D5) स, G1 न (for च)

8 b) B (except B4) Dn D10–12 मत्स्यानां च (D11 12 प्र); T G2 M1.5 मात्स्यसेनां — c) D6 10 आयाति (for आयात) — d) B Dn1 D5 6 तदा (for तेषां) Ś1 B Dn D5 8 10–12 कस्यापराङ्मुख° (for क स्यात्पराङ्मुख) D7 m कृतं कार्यं भविष्यति; S किं नः (G1.3 नु) कृत्य(T2 G2 कार्य)मतः परं

9 ab) D1–3 उपागता. (for इहागता) S त्रिगर्तानामिदं कार्यं पाण्डवानां च मार्गणं — c) Ś1 K मत्स्या हि (for मत्स्यानां) Ca विप्रकाराणि (for °कारांस्ते) Cv cites विप्रकारान् (as in text) S विप्रकारैर्हि मात्स्येन — d) Ś1 बहूनि (for बहून्). B2 4 Dn2 D1–4 6 7 10 अस्मासु (D4 °न्सु) (for अस्मान्). K प्रकीर्त°, D8 च कीर्त° (for अकीर्त°) S सुशर्मा याधित पुरा

10 a) N (except Ś1 K) भयाभिभूतानां — After 10a, S ins

804* 　　　　त्रस्तानां त्राणमिच्छताम् ।
　　अभयं याचमानाना

— b) K2 D4 8 तदा; D10 तथा, C8 तद् (as in text) K D9 परि°, C8 प्रति° (as in text)

11 a) Ś1 B1.2 4 Dn D1–4 7–12 सप्तम्याम् Dn2 D11.12 च (for वै) S अष्टम्यां चापराह्णे (T2 G2 om च) तु — b) S इति (for तथा) B4 Dn1 तैश्च; D1.3 चासै (for नस्तै) G1.3 समीरित, Ca c.v समाहित (as in text) — M2 om 11cd — c) B3 5 D6 अष्टमीं, S (M2 om) नवम्या, Cc अष्टम्यां (as in text) — d) S सूर्यस्योदयनं प्रति — Ś1 B Dn D5 6 7 (marg) 10–12 S ins after 11 (M2, which om 11cd, after 11ab)

805* इमा गावो गृहीतव्या गते मत्स्ये गवां पदम् ।
　[S याते मा(G1 म)त्स्ये (for गते मत्स्ये)]
S cont

806* इत्येष निश्चयोऽस्माकं मध्योऽभूज्जागसाह्वये ।
　पाण्डवाना परिज्ञाने सर्वेषा न. परस्परम् ।
　[(L 1) T2 G2 एवं (for एष)]

12 a) K1 त्रिगर्ता° (obviously taken over into the text from a marg gloss), K2 तेषा; D9 तैर्वा; G1 तेन; Ca ते वा (as in text) Cr s v cite ते. D1–3 गाश्च; G1 नागो, Ca गावो (as in text) B1–4 D5 10 Ca नयिष्यति; D6 तु नेष्यति, D8 9 न दृश्यते (for न पश्यन्ति) B5 Dn1 ते गावश्चानयिष्यति; Dn2 D4 11.12 ते वा (D4 तेषा) गा नैव पश्यति — b) Ś1 B (except B1) D1–10 ते, K1 त्रिगर्ता (originally a marg gloss), K2 तै°; Cv स्यु° (as in text) — c) Ś1 K D8 अभिस° (K1 corrupt), B1 4 5 Dn D11.12 ह्युपस°, B3 D1–5 7–10 अप्युपस°, Cap rp (Dev) अपस° Ca r s cite उपसधाय. — d) S (except G1 M5) मात्स्येन. B3 m T G1.3 Ca सगर्ति, D8 M5 सगम; Cr s v as in text

13 a) Ś1 समायातो; B1 2 5 Dn2 D1.3–5 8 11.12 Cn s अपाहाय, B3 Dn1 D2 7 9 10 S उपादाय (for उपायातो) — b) S (except G3) मात्स्यो. Ś1 B (except B4) Dn D4 9 11.12 T3 जन° (for जान°). — c) Dn2 D11 m स सर्वे; D8 T1 G1 सर्वथा (for सर्वया). — After 13c, N ins

807* 　　　　संवृतो भीमरूपया ।
　　आयात केवलां रात्रिम्

[(L. 1) Dn1 सवृत्तो, Dn2 D5 11 12 सभूतो; D8 सर्वतो (for सवृतो) D7 °सेनया (for °रूपया) — (L 2) Ś1 D1 3.10 Ca v rp (Dev) आ(Ś1 अ)यात्वा; K1 अथ वा; K2 B3 5 D5 6 आयाद्वा, B4 D7 आगत्य, D4 अयोध्वा, D7 (marg see m) 9 आयाति, C8 आयात° (as above) K2 B2 D3 8 9 Cn s केवल, D7 सकलां (for केवलां)]

— d) D1 मत्स्यान्, D4 यदि, C8 अस्मान् (as in text) Ś1 B (except B4) Dn1 D5 9 Cn s इहागतः (for उपागत°) S अस्मानेव (T1 °घ) युयुत्सति

14 a) D8 एष, D11 12 एव, S एको (for एव). — b) B (except B5) Dn D5–7 9–12 एष; T1 G1.3 एक° (for एव) — c) D1–6 8 10 योद्धुम् (for जेतुम्) K2 G1 उपायाति, D4 6 8.10 उपायातो (for इहा°) — M2

अस्माञ्ज्ञातुमिहायातो मत्स्यो वापि स्वयं भवेत् ॥ १४

यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः ।
सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति नः समयः कृतः ॥ १५

अथ कस्मात्स्थिता ह्येते रथेषु रथसत्तमाः ।
भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विकर्णो द्रौणिरेव च ॥ १६

संभ्रान्तमनसः सर्वे काले ह्यस्मिन्महारथाः ।
नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति तथात्मा प्रणिधीयताम् ॥ १७

आच्छिन्ने गोधनेऽस्माकमपि देवेन वज्रिणा ।
यमेन वापि संग्रामे को हास्तिनपुरं व्रजेत् ॥ १८

शरैरभिप्रणुन्नानां भग्नानां गहने वने ।
को हि जीवेत्पदातीनां भवेदश्वेषु संशयः ।
आचार्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १९

जानाति हि मतं तेषामतस्त्रासयतीव नः ।
अर्जुनेनास्य संप्रीतिमधिकामुपलक्षये ॥ २०

तथा हि दृष्ट्वा बीभत्सुमुपायान्तं प्रशंसति ।
यथा सेना न भज्येत तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २१

अदेशिका महारण्ये ग्रीष्मे शत्रुवशं गता ।
यथा न विभ्रमेत्सेना तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २२ C. 4 1435 B. 4 47 23 K. 4 47 24

---

om 14^{d}–16^{a} — ^{d}) D5 T2 G2 3 M (M2 om) मात्स्यो (for मत्स्यो)

15 M2 om 15 (cf. v l. 14) — ^{a}) T G1.2 M. मात्स्याना (for मत्स्याना) — ^{c}) B2 3 (m as in text) D5 तद्वै (for सर्वैर्) M3 अपि च योद्धव्यं (for योद्धव्यम स्मामि) — ^{d}) D1.3 एष (for इति) — After 15, M4 ins

808* शरैरेव सुनिशितैः पातयिष्यामि भूतले ।

16 M2 om. 16^{a} (cf v l 14) — ^{a}) Ś1 K1 अथाकस्माद् D4 om हि — ^{b}) D4 T1 G1 2 रथि°, D5 नर° (for रथ°) D5 रथे पुरुषसत्तमा.. — ^{c}) D4 7–9 T1 G2 कर्ण (for चैव) Dn1 D2 भीष्मद्रोणकृपाश्चैव, T1 G1 भीष्मद्रोण(T1 °णौ)विकर्णा(T1 °र्णं)श्च — ^{d}) T1 G1 कृपश्च (for विकर्णो)

17 ^{a}) B2 3 D5 6 स(B2 नि)भ्रान्तनयना, B4 मग्रस्त मनस.. — ^{b}) D4 कार्ये, S प्राप्ते (for काले) D4 समा गता, B धनंजये (for महारथा) — G1 om 17^{c}–23^{d} — ^{d}) Dn1 D3 प्रणिधीयते, Ca c n s v as in text. — After 17, S (G1 om) ins

809* सर्वलोकेन वा युद्ध दैववांस्तु भवान्यदि ।

18 G1 om 18 (cf. v l. 17) — ^{a}) S (G1 om) अनाच्छिन्ने पुनर्द्रक्ष्ये — S om. 18^{bc} — ^{d}) G2 3 M4 5 हस्तिनपुर

19 G1 om 19 (cf v l 17) — ^{a}) Ś1 B D6 7 G3 Cn एभि ; K D1–3.10 अपि (for अभि) — After 19^{cd}, B2 D6 read 21^{cd} with 811* (D6 reads 811* in marg), while D7 (marg) ins 811* only — After 19, Dn D10–12 ins

810* दुर्योधनवचः श्रुत्वा राधेयस्त्वब्रवीद्वच ।
[D10 राधेयस्त्विदमब्रवीत् (for the posterior half)]

20 G1 om. 20 (cf. v l. 17), M2 om 20–22 — ^{a}) D5 G3 M1 4 5 जानामि, T2 जानति, Cv जानाति (as in text) S (G1 M2 om) च (for हि) K गतिं, Cs v मत (as in text) — ^{b}) K त्रासयते (for °यति) K च; B1 Dn1 D3 4 7–10 T2 M1 . इह (for इव) — ^{c}) B Dn D4–6 8 11.12 M3 अर्जुने चास्य, D10 °ने वास्य, T G2 M1.4 5 °ने चापि, G3 °ने वापि (for °नेनास्य)

21 G1 M2 om 21 (cf. v 1 17, 20), B2 om 21^{ab} — ^{a}) Ś1 D1–4 8 10–12 च, K तु, G3 M3 अपि (for हि) B1 दृष्ट्वा तु (for हि दृष्ट्वा) — ^{b}) Ś1 K D4 T1 G2 उपयात, B3 उपायात, B4 आयात स; G3 M4 5 उपयात (for उपायान्त) — B2 D6 read 21^{cd} (with 811*) after 19^{cd}. K om 21^{cd} — ^{c}) D4 भिद्येत (for भज्येत) B3 (m as in text) G2 3 M (M2 om) यथा ते(G2 M °ने)नाभिविरत्यात (G3 °त), D8 यथा न विभ्रमेत्सेना, T यथा सेनानभिद्रयात — After 21, N (except Dn1, for B2 D6 7 cf v 1 19) ins

811* हेषित ह्युपशृण्वाने द्रोणे सर्वं विघट्टितम् ।
[Ś1 K1 D2 ह्यप; B2 D4 10 ह्यपि (for ह्युप) D1–3 निवेदये, D7 प्रकाशित, D9 प्रकपित, D10 विद हित, Crp विचेष्टित; Ca c s v विघट्टितम् (as above)]

22 G1 M2 om. 22 (cf v 1 17, 20), Dn1 D12 also om 22 — ^{a}) Ś1 अदेषिता, D1–3 8 9 Cv अदेशका, D4 6 आदेशिका, D7 (*sup lin* as in text) ह्यादिशिका, Crp (Cat) अदेशिका, Cc r s as in text S (G1 M2 om) ह्यरण्येऽस्मिन् (for महारण्ये) — ^{b}) K1 Cs भीष्मे, S (G1 M2 om) कृच्छ्रे (for ग्रीष्मे) Only Dn2 D10 11 Ca शत्रुवशं गता (as in text), Ś1 शत्रुविघट्टिता, the rest (with Cap) °वशा गता — ^{c}) K विभ्रमेत्, D1–3 सभ्रमेत्, Cv as in text Ca cites the entire stanza (v l. न

C. 4 1497 B 4 47 45 K 4 47 25

अश्वानां हेषितं श्रुत्वा का प्रशंसा भवेत्परे ।
स्थाने वापि व्रजन्तो वा सदा हेषन्ति वाजिनः ॥ २३
सदा च वायवो वान्ति नित्यं वर्षति वासवः ।
स्तनयित्नोश्च निर्घोषः श्रूयते बहुशस्तथा ॥ २४
किमत्र कार्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते ।
अन्यत्र कामाद्द्वेषाद्वा रोषाद्वास्मासु केवलात् ॥ २५
आचार्या वै कारुणिकाः प्राज्ञाश्चापायदर्शिनः ।
नैते महाभये प्राप्ते संप्रष्टव्याः कथंचन ॥ २६
प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीष्वावसथेषु च ।
कथा विचित्राः कुर्वाणाः पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ २७
बहून्याश्चर्यरूपाणि कुर्वन्तो जनसंसदि ।
इष्वस्त्रे चारुसंधाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ २८
परेषां विवरज्ञाने मनुष्याचरितेषु च ।
अन्नसंस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ २९
पण्डितान्पृष्ठतः कृत्वा परेषां गुणवादिनः ।
विधीयतां तथा नीतिर्यथा वध्येत वै परः ॥ ३०
गावश्चैव प्रतिष्ठन्तां सेनां व्यूहन्तु माचिरम् ।
आरक्षाश्च विधीयन्तां यत्र योत्स्यामहे परान् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

विभ्रमेद्यथा सेना in ^{c}) — B1 Dn D11 ins. after 22 D12 (which om. 22), after 811*

812* दृष्टा हि पाण्डवा नित्यमाचार्यस्य विशेषत ।

B1 Dn1 cont.

813* आसयन्नपरार्थाश्च कथ्यते स स्वय तथा ।

[Dn1 आसन्यक्षप°, Cn आसयन्नप° (as above)]

23 G1 om. 23 (cf v l 17), K om 23^{ab}. — ^{a}) Ś1 B1.2 4 Dn2 D10–12 ह्रेषित, T क्ष्वेषित (for हेषित) — ^{b}) Ś1 B1 Dn D11 12 क॰ (for का) Ś1 भवेत्परै॰, B1 Dn D11 12 परो भवेत् (for भवेत्परे) D4 corrupt. — ^{c}) K तिष्ठतो वा, Dn2 D7 11 12 T2 स्थाने चापि (for स्थाने वापि) Cr cites स्थाने B3–5 D1–3 7 9 10 व(D3 वृ)हतो; D6 वहस्थो (for व्रजन्तो) D8 स्थाने वा प्रवहतो वा — ^{d}) Ś1 B1 2 4 Dn2 D10–12 हेषति (cf ^{a})

24 ^{a}) D1–3 माधवो (for वायवो) — ^{b}) B4 D4 सदा (for नित्य) — ^{c}) Dn1 D3 घोषश्च, D1 2 सघोष (for निर्घोष॰) D4 8 तडित्तोयदनिर्घोष॰ — ^{d}) B4 5 T1 G2 3 तदा; Dn2 D4 7 8 11 12 T2 सदा (for तथा) — After 24, S ins

814* भीषयन्पाण्डवेयेभ्यो भवान्सर्वानिमाञ्जनान् ।
प्रमुखे सर्वसैन्यानामबद्ध बहु भाषते ।
यथैवाश्वान्मार्गमाणास्तानेवाभिपरीप्सव, ।
हेषितान्येव शृण्वन्ति स्यादिद भवतस्तथा ।

25 ^{a}) D6 मानुष्ये (for पार्थस्य) — ^{b}) D6 M4 स (for स) — ^{c}) D4 8 कामाद्दर्पाद्वा Cv cites कामाद्दर्पात् M5 लोभाद् (for द्वेषाद्) — ^{d}) G1 3 दोषाद्, M5 क्रोधाद् (for रोषाद्) Ś1 B1 2 5 Dn1 D11 12 T2 M1 om. वा Ca cites क्रोधाद्वा T G केवल (for °लात्)

26 ^{a}) T2 ये (for वै) B2 D5 आर्या कारुणिका प्राज्ञा Crp कारणिका (for कारुणिका) — ^{b}) B2 D5 वैद्याश् (for प्राज्ञाश्) B1.3.5 Dn2 D7 11 12 Cn अपाप°; T1 G1 3 Cv उपाय°, Ca vp अपाय° (as in text) — ^{c}) D7 ते (for एते) S महाहवे (T2 °भये) घोरे (for महाभये प्राप्ते)

27 ^{b}) Ś1 B1.4 5 Dn D4 5 m. 7–9. 11. 12 उपवनेषु; B2 3 D5.6 Co उपासनेषु, D1 2 च वनेषु, D3 चेतनेषु; D10 इष्टजनेषु (for आवसथेषु) S गोष्ठीपानाश(T1 G2 °स)नेषु च — D8 om 27^{c}–29^{b} — ^{c}) T2 कथां विचित्रां कु°. — ^{d}) = 28^{d}, 29^{d}

28 D8 om 28 (cf v l 27), B1 D12 M3 also om (hapl) 28 K1 transp 28 and 29. D5 reads 28 in marg — ^{a}) Ś1 K M2 °भूतानि, Cs °रूपाणि (as in text) — ^{b}) B2 Dn1 D10 M1 कुर्वाणा; Dn2 D11 कुर्वतां; T G2 कुर्व(T1 °र्वं)ते D1.3 परेषां गुणवादिन — ^{c}) B2 3 Dn2 D11 T2 Cn 3 इज्यास्त्रे; Ca. v इष्वस्त्रे (as in text) Ś1 B3 Dn2 D11 S चाप°; K1 चार°, D5 चास्त्र°, D6 चाव°, Cv चार° (as in text) Cn. 3 cite उपसधाने. Dn1 D1–3 10 इष्वस्त्रेषु च सधाने; D7 इष्वस्त्राचारस° — ^{d}) = 27^{d}, 29^{d} K D5 नात्र (for तत्र) — After 28, B5 ins a passage given in App I (No 40)

29 D8 (cf. v l 27) M2 om 29^{ab}, K2 D5 om (hapl) 29 K1 transp 28 and 29 — ^{b}) Ś1 B (except B3) D (D5 3 om) T2 Cs मनुष्य° — After 29^{ab}, B1 Dn D11 12 ins

815* हस्त्यश्वरथचर्यासु खरोष्ट्राजाविकर्मणि ।
गोधनेषु प्रतोलीषु वरद्वारमुखेषु च ।

— ^{c}) B3 D1–3 G1 3 M1 2. 5 °दोषे च, Ca. v °दोषेषु (as in text) — ^{d}) 27^{d}, 28^{d}.

४३

कर्ण उवाच ।
सर्वानायुष्मतो भीतान्संत्रस्तानिव लक्षये ।
अयुद्धमनसश्चैव सर्वांश्चैवानवस्थितान् ॥ १
यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः ।
अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ २
मम चापप्रमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
नावृत्तिर्गच्छतामस्ति सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ३
रुक्मपुङ्खाः सुतीक्ष्णाग्रा मुक्ता हस्तवता मया ।
छादयन्तु शराः पार्थं शलभा इव पादपम् ॥ ४
शराणां पुङ्खसक्तानां मौर्व्याभिहतया दृढम् ।
श्रूयतां तलयोः शब्दो भेर्योराहतयोरिव ॥ ५
समाहितो हि बीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ च पञ्च च । C. 4 1312 B 4 43.6 K. 4 43.11

30 D1 om 30^{ab} — ^{b}) G1.3 बल° (for गुण°) — ^{d}) K तथ्यैव वै पर, B1 corrupt, B5 Dn1 D8 वय्यो भवेत्पर°, D4.5 वा(D5 व)स्येत वै पर, T2 broken.

31 ^{a}) D2 G M गुता, T1 गते (for एव) Ś1 प्रविष्टतु, K D2 प्रविष्टति Cnp गावश्च सप्रविष्टता — ^{b}) Ś1 K D1.4 6 G2 M1 2 सेना, B2 D5 सैन्य (for सेना) B4 Dn2 D4.5 7–9 11.12 व्यूहत, D1–3 व्यूहतु D1.3 वाचिरात् (for माचिरम्) Dn1 सेनां व्यूह्य समतत T2 broken. — ^{c}) K आशु रक्षा, D6 आरक्ष्याश्च Ca s v cite आरक्षा — ^{d}) B4 यथा, M यत्ता (for यत्र) B5 S परै° (G1 वय) (for परान्) — After 31, S ins

816* यथास्माकं जयो वीर चिन्तनीयस्तथा त्वया ।
[M2–5 चिंतनीयं (for °नीयस्)]

Colophon. D7 reads it in marg — *Sub-parvan* Ś1 K D7 गोग्रह, B1–4 Dn D1–4.6 8–12 उत्तरगोग्रह, M1.2 गोग्रहण — *Adhy name* B D4.5 2–10 M2 दुर्योधन वाक्य; D7m राजवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D5 42, B4 M2–4 45, D3 6 44, D9 38, D10 41, T G M1.5 46 — *S'loka no* D8 33, G3 36

43

1 ^{b}) D10 उप (for इव) — ^{c}) B2 D6 मर्वे (for चैव) — ^{d}) B2 D6 धनजयकृताद्भयात्, G M (except M3) सर्वांश्चेता(M1.4.5 °नेता)नव(G1.3 °नुप)स्थितान् Cr s v cite अनवस्थितान्, Crp (Cat) अनुप° — After 1, S ins

817* यद्येष जामदग्न्यो वा यदि वेन्द्रः पुरंदर ।
[G1.3 वैप (for वेन्द्र)]

2 G1 om 2 — ^{a}) Ś1 राजैष (by transp) S (G1 om) वासुदेवेन सहितो — D1 is missing from 2^{b} up to 4 45 2^{b} — ^{c}) Dn2 D2–4.7 (m as in text) 8–12 अहमावार(D7 °ह)याम्येन, S (G1 om) अहमेन (T G2 M2 °व) निरोत्स्यामि — ^{d}) Dn2 D2–4. 8 10–12 सरिता पतिं, S (G1 om.) वरुणालयं (T2 लवणार्णव) Ś1 K वेलामिव महोदधि°

3 D1 missing (cf. v 1. 2) S (T2 broken) transp 3 and 4 — ^{a}) Ś1 °विमुक्ताना, B (except B4) D T1 G °प्रयुक्ताना — ^{c}) D8 S (T2 broken) निवृत्तिर्, Cv नावृत्तिर् (as in text) Ca cites आवृत्ति, Cn. s अवृत्ति° B2 Dn1 तेषां, S (T2 broken) नास्ति (for अस्ति) — ^{d}) Dn2 D4.7–9 11.12 G1.3 सर्पतामिव, T1 असतामिव, T2 G3 M2–5 श्वसतामिव (for इव सर्पताम्) M1 वैश्वानर-शिखार्चिषां

4 D1 missing (cf v 1 2) S (T2 broken) transp 3 and 4 — ^{a}) D2 3 S प्रसन्ना° (for सुतीक्ष्णा°) — ^{c}) S सूर्यं (for पार्थं) — ^{d}) B5 D2 3 8 10 पावक (for पादपम्) S पार्थस्यायुर्निरोधका°

5 D1 missing (cf. v 1 2) — ^{a}) D2 °युक्ताना, D5 °मुक्ताना (m as in text), D6 °शब्दाना, Cs °सक्ताना (as in text) ꣸Cv बाणो बाणस्य पुङ्खसक्तो याति एकबाण इव ।꣸ — ^{b}) D9 निहतयोर्, G अभिहतयोर् (for अभि-हतया) Ś1 S भृश (for दृढम्) — ^{c}) S (except M1. 2) श्रूयते (for श्रूयतां) — After 5, S (M1 om. lines 2–3) ins

818* एकैक चतुर° पञ्च क्वचित्षष्टिं क्वचिच्छतम् ।
मया पश्यत मत्स्यानामिषुभिर्निहताश्रयान् ।
एक द्वौ चतुर पञ्च क्वचित्षष्टिं क्वचिच्छतम् ।
हतान्पश्यत मातङ्गान्कीर्णानेकेषुणा मया ।
मद्बाहुमुक्तैरिषुभिस्तैलधौतैः पतत्रिभि । [5]
खद्योतैरिव सवृत्तमन्तरिक्ष स्यराजताम् ।

[(L 2) G1 रणे (for श्रयान्) — (L 6) T2 सपृक्त (for सवृत्त) T2 विराजता, G1 विराजतु (for स्यरा°)] — After the above insertion, S reads 17–18 (with 828*)

C. 4. 1512
B. 4 48. 6
K. 4 48. 11

जातस्नेहश्च युद्धस्य मयि संप्रहरिष्यति ॥ ६
पात्रीभूतश्च कौन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव ।
शरौघान्प्रतिगृह्णातु मया मुक्तान्सहस्रशः ॥ ७
एष चैव महेष्वासस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
अहं चापि कुरुश्रेष्ठा अर्जुनान्नावरः क्वचित् ॥ ८
इतश्चेतश्च निर्मुक्तैः काञ्चनैर्गार्ध्रवाजितैः ।
दृश्यतामद्य वै व्योम खद्योतैरिव संवृतम् ॥ ९
अद्याहमृणमक्षय्यं पुरा वाचा प्रतिश्रुतम् ।
धार्तराष्ट्रस्य दास्यामि निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ १०
अन्तरा छिद्यमानानां पुङ्खानां व्यतिशीर्यताम् ।
शलभानामिवाकाशे प्रचारः संप्रदृश्यताम् ॥ ११
इन्द्राशनिसमस्पर्शं महेन्द्रसमतेजसम् ।

6 D1 missing (of v 1 2) — ^{a}) K B4 अपि, S च (for हि) — ^{b}) D3 8 वर्षान् (for वर्षाणि) — B2 om from 6^{c} up to नि (of निहतो) in 17^{b} — ^{c}) D3 4 °स्नेहस्य; G1 °स्नस्य च, M1. 4 5 °स्नेहस्तु, M3 °स्नेहात्तु (for °स्नेहश्च) Ca v cite जातस्नेह Ś1 B1 5 Dn D8 9. 11 12 युद्धेस्मिन्, K D7 10 T2 G3 युद्धेषु (for युद्धस्य) D6 जातस्नेह स तु मयि — ^{d}) D8 पार्थे (for मयि). T1 G2 M1 2 संदर्शयिष्यति (for संप्रहरि°) G3 स सम दर्शयिष्यति

7 D1 missing (of. v 1 2) B2 om 7 (of v 1. 6). — ^{a}) D7 अथ; T1 G2 M तु, G1 3 स (for च) — ^{c}) S शरमाला स (T1 G2 3 M3 प्र) गृह्णातु — ^{d}) D2 8 सहस्रधा, Cv सहस्रश (as in text). S (T2 broken) मत्प्रसृष्टां स्व(G2 सु; M3 यु)धामिव

8 D1 missing (of v 1 2) B2 om 8 (of. v 1 6) — ^{a}) D10 T1 G3 M चापि, G1 बली, G2 चाप (for चैव). — ^{c}) B3 D8 चैव (for चापि) Ś1 B1 Dn1 D11 12 नरश्रेष्ठात्, K2 B3 5 Dn2 D2–7 9 10 T G2 M कुरुश्रेष्ठात् (M4 महेष्वासात्); D8 G1 3 कुरुश्रेष्ठ, only K1 B4 कुरुश्रेष्ठा (as in text) — ^{d}) K3 D2–4 अवरः, T G2 नावम, Cv नावर (as in text) Co cites अवर ❁Ca: अर्जुनावयवः अर्जुनसदृश इत्यर्थ । अर्जुनादवरो नाम पुमान् कश्चित् ।❁ — After 8, S (except M5) ins

819* मम हस्तप्रमुक्तानां शराणा नतपर्वणाम् ।

T G M2 3 cont · M1 4 5 ins after 9^{ab}

820* निवृत्तिर्गच्छता नास्ति वैश्वानरसमत्विषाम् ।

[Cf 3^{cd} and v 1 — T2 यथार्चिषां, G1 M शिखार्चिषा (for समत्विषाम्)]

— After 820*, M reads 11

9 D1 missing (of. v. 1 2) B2 (of v 1 6) M2 3 om 9 — ^{a}) S (M2 3 om) मुक्ताना (for निर्मुक्तैः) — ^{b}) Ś1 D6 °वाससै ; D3. 8 °वाजिभिः, D7 °पक्ष्मभि , Ca c. s °वाजितै (as in text) S (M2 3 om.) शराणा नतपर्वणा (= 3^{b}) — After 9^{ab}, M1 4. 5 ins 820*, which, in M, is followed by 11 — T G ins after 9^{ab} M1 4, after 819*.

821* तुमुल श्रूयता नाद षट्पदा गायतामिव ।

[T1 G1 3 शब्द (for नाद) M4 सर्पाणां श्वसतामिव (for the posterior half)]

— T G read 11 after 821*, M, after 820* — S om. 9^{cd}, but of last line of 818* — ^{c}) K अत्र (for अद्य) — ^{d}) D6 शलभैरिव Ś1 K चित्रित (for संवृतम्)

10 D1 missing (of. v 1 2) B2 om 10 (of v. 1. 6), B5 om 10–20 — ^{ab}) D6 तस्य (for अद्य) S (T2 broken up to यन्मया) अद्य (G3 यदि) त्वहमृण (T1 °णान्) मोक्ष्ये यन्मया तत्प्रतिश्रुत — ^{c}) Ś1 B1 3 D (except D6, D1 missing) धार्तराष्ट्राय, B4 दुर्योधनाय (for धार्तराष्ट्रस्य) S तत्काले (for दास्यामि) — ^{d}) T2 निपात्य (for निहत्य) — After 10, Ś1 K B3 4 D4 5 (marg) 7 10 ins.

822* मत्कार्मुकविमुक्ताना शराणां नतपर्वणाम् ।
क सहेताग्रत स्थातुमपि सर्वैः सुरासुरै ।

[Line 1 = var 3^{ab} — (L 2) B3 शक्तो हि (for सहेत) Ś1 K नावृत्तिरस्ति (Ś1 आवृत्तिर्नास्ति) कायेषु सर्पाणामिव सर्पताम्]

11 D1 missing (of v 1 2) B2 5 om 11 (of v 1. 6, 10). D5 reads 11^{a}–13^{b} in marg For the sequence of S, of v 1 8–9 — ^{ab}) K1 सख्यात; K2 सख्येन (for पुङ्खाना) K व्यवशीर्यता; B3 D6 Co °कीर्यतां; B4 °ईर्यतां (for °शीर्यताम्) S (T2 broken up to शिला) अंतरा संपतद्भिस्तु गृध्रपत्रै (T1 G °पक्षै) शिलाशितै (G1 तथा हितै) — ^{d}) S छाया (M3 कुलै) संप्रतिदृश्यता (G2 °ते) — After 11, S reads 15.

12 D1 missing (of v 1 2) B2 5 om. 12 (of. v 1 6, 10) — ^{a}) K1 °समै सघै; K2 °समै. सर्वै , B4 D3. 4 6. 7 °समस्पर्शै ; D10 °समस्पर्शी — ^{b}) B1. 3. 4 D7 8 S °विक्रम, D2 8 °तेजसा. D5 महेंद्राशनिविक्रम — ^{c}) D8 दर्शयिष्याम्यहं पार्थं — B1 Dn D11. 12 ins. after 12 S (T2 line 1 broken) ins after 824*

823* रथादतिरथ शूर सर्वशस्त्रभृता वरम् ।
विवश पार्थमादास्ये गरुत्मानिव पन्नगम् ।

अर्दयिष्याम्यहं पार्थमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ १२
तमग्निमिव दुर्धर्षमसिशक्तिशरेन्धनम् ।
पाण्डवाग्निमहं दीप्तं प्रदहन्तमिवाहितान् ॥ १३
अश्ववेगपुरोवातो रथौघस्तनयित्नुमान् ।
शरधारो महामेघः शमयिष्यामि पाण्डवम् ॥ १४
मत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाशीविषोपमाः ।
शराः समभिसर्पन्तु वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ १५
जामदग्न्यान्मया ह्यस्त्रं यत्प्राप्तमृषिसत्तमात् ।
तदुपाश्रित्य वीर्यं च युध्येयमपि वासवम् ॥ १६
ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन्भल्लेन निहतो मया ।
अद्यैव पततां भूमौ विनदन्भैरवान्रवान् ॥ १७
शत्रोर्मयाभिपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
दिशः प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवं गतः ॥ १८
अद्य दुर्योधनस्याहं शल्यं हृदि चिरस्थितम् ।
समूलमुद्धरिष्यामि बीभत्सुं पातयन्रथात् ॥ १९
हताश्वं विरथं पार्थं पौरुषे पर्यवस्थितम् ।
निःश्वसन्तं यथा नागमद्य पश्यन्तु कौरवाः ॥ २०
कामं गच्छन्तु कुरवो धनमादाय केवलम् ।
रथेषु वापि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु मामकम् ॥ २१ C. 4. 1329 B. 4. 48. 23 K. 4. 48. 23

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

[(L. 1) S (T2 broken) लोके (for शूरं) — (L. 2) M1. 2. 4 आमाद्य (for आदास्ये)]

13 D1 missing (cf. v. l. 2). B2. 5 om. 13 (cf. v. l. 6, 10). — [a]) S शरजालमहाज्वाल — [b]) S °गदेंधन — [cd]) For S cf. v. l. 14. Ś1 B1. 3. 5 Dn D5. 6. 10–12 Cr अहितं (for अहितान्).

14 D1 missing (cf. v. l. 2). B2. 5 om. 14 (cf. v. l. 6, 10). For S see below. — [b]) Ś1 K Dn1 D4. 8 °यित्न(D8 °त्नु)वान्. Cr cites स्तनयित्नु — [c]) K °धारा (for °धारो). — For 13[c]–14[d], S subst.

824* निर्दहन्त्वमनीकानि शमयिष्येऽर्जुनानलम् ।,

which is followed by 823* (cf. v. l. 12), which latter in its turn is followed by

825* क्षुरकैर्विविधैर्भल्लैर्निपतद्भिश्च मामकैः ।
समूढचेताः कौन्तेय कर्तव्यं नाभिपत्स्यते ।

15 D1 missing (cf. v. l. 2). B2. 5 om. 15 (cf. v. l. 6, 10). S reads 15 after 11. — [ab]) S अद्य मत्कार्मुको सृष्टाः शराः (G1. 3 M1–3 शिताः) पार्थस्य म(G1 क)र्मगाः — [c]) S (except G2) शरीरमभिसर्पंतु (T2 °वर्पंतु). — After 15, N (D1 missing, B2. 5 om.) ins.:

826* सुतेजनैः स्वमपुङ्खैः सुपीतैर्नतपर्वभिः ।
आचितं पश्य कौन्तेय कर्णिकारैरिवाचलम् ।

[(L. 1) Dn1 D2–4. 6. 8 सुतेजसैः, Ca सुतेजितैः, Cap rp सुराजितैः, Cc. r सुतेजनैः (as above). Dn1 D7 सुधौतैर् (for सुपीतैर्). Ś1 शरैः सनतपर्वभिः (for the posterior half). — (L. 2) Dn1 D2. 8 अर्चित, Cr अञ्चित, Cc साचित (as above).]

On the other hand, S ins. after 15:

827* बर्हिबर्हिणवाजानां बर्हिणां बर्हिणामिव ।
पतता पतता घोषः पततां पततामिव ।

16 D1 missing (cf. v. l. 2). B2. 5 om. 16 (cf. v. l. 6, 10). S reads 16 after 20. — [a]) S लब्धं (T G2 प्राप्त) (for ह्यस्त्र). — [b]) B8 D5 समाप्तं, S दिव्यास्त्र (for यत्प्राप्तम्). — [c]) Ś1 Dn2 D2. 3. 7. 11. 12 M4. 5 तदुपा° (for तदुपा°). B8 समरे, D2 वै वीर्यं (for वीर्यं च). — [d]) D6 अमरैरपि (for अपि वासवम्).

17 D1 missing (cf. v. l. 2). B2 om. up to नि (cf. v. l. 6). B5 om. 17 (cf. v. l. 10). S reads 17–18 after 818* (cf. v. l. 5). — [a]) S ध्वजाग्राद् (for ध्वजाग्रे). K D6 वानरश्रेष्ठो, S °रस्तस्य (G1 °रस्तसाद्) (for °रस्तिष्ठन्). — [b]) K2 बलेन; D5. 7. 9 भल्लैर् (for भल्लेन). B4 Dn2 D2–5. 7–11 अभिहतो; S ह(G3 M1. 4 अ)पहतो (M1 °हतो) (for निहतो). — [d]) D2. 8 विनर्दन् (for विनदन्). G1. 3 भैरवस्वनान्.

18 D1 missing (cf. v. l. 2). B5 om. 18 (cf. v. l. 10). For sequence of S, cf. v. l. 17. — [a]) D5 m. 7 शत्रो°, Cr शत्रो (as in text). K दयाभि°, B8 भयाभि°; B4 D8 मायाभि°, T2 वशाभि° (for मयाभि°). B1 D8. 11. 12 Cn श्रि°, Co अभि° (as in text). — [c]) D6 दिक्षु प्रद्रवमाणानां — [d]) B1. 3 Dn1 D4–7 दिवगमः (for दिवं गतः). — After 18, S ins.:

828* क्रुद्धेनास्त्रं मया मुक्तं निर्दहेत्पृथिवीमिमाम् ।
स्थितः संग्रामशिरसि पार्थमेकाकिनं किमु ।

19 D1 missing (cf. v. l. 2). B5 om. 19 (cf. v. l.

C. 4 1530
B. 4 49 1
K. 4. 49. 2

४४

कृप उवाच ।
सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः ।
नार्थानां प्रकृतिं वेत्थ नानुबन्धमवेक्षसे ॥ १
नया हि बहवः सन्ति शास्त्राण्याश्रित्य चिन्तिताः ।
तेषां युद्धं तु पापिष्ठं वेदयन्ति पुराविदः ॥ २
देशकालेन संयुक्तं युद्धं विजयदं भवेत् ।
हीनकालं तदेवेह फलवन्न भवत्युत ।
देशे काले च विक्रान्तं कल्याणाय विधीयते ॥ ३
आनुकूल्येन कार्याणामन्तरं संविधीयताम् ।
भारं हि रथकारस्य न व्यवस्यन्ति पण्डिताः ॥ ४
परिचिन्त्य तु पार्थेन संनिपातो न नः क्षमः ।
एकः कुरूनभ्यरक्षदेकश्चाग्निमतर्पयत् ॥ ५

10) — b) S शोक (for शल्य) D9 हृदि शल्य (by transp) Dn1 S (except G2 M4) चिर स्थित, D7 9 व्यवस्थित (for चिरस्थितम्) — c) S अप(M5 °व)नेष्यामि (for उद्धरि°) — d) S हरन्पार्थशिर शरै.

20 D1 missing (cf. v 1 2) B5 om. 20 (cf v 1 10) — b) Ś1 सम° (for पर्य°) — D8 om 20cd — After 20, S reads 16

21 D1 missing (cf v 1 2) D8 transp 21ab and 21cd — b) S गा प्रगृह्य (G1 प्रगृह्य च) परतपा° — c) Dn D7 11 12 T2 चापि, D4 वाति, G1 8 व्यव°; M वा(M8 चा)व° (for वापि) — d) Ś1 K D2 4 7 m 8 अमानुष, D8.9 कौरवा (for मामकम्) — After 21, D7 9 ins

829* पश्यन्तु वीर्यमिह मामकमद्य नाम
मग्ने जने समनुजा सुरसिद्धसघा ।
शक्रात्मजस्य समरे विरथीकृतस्य
एव पुन स विरराम कृपो बभाषे ।

Colophon om in B2, D1 missing, T2 damaged — *Sub-parvan* Ś1 K गोग्रह, B4 Dn2 D2 4–12 उत्तर गोग्रह, M2 8 गोग्रहण — *Adhy name* B1 3 5 D5 6 कर्णाभिगर्जन, B4 Dn1 D4 7–9 कर्णवाक्य, D8 कर्णगर्जरन (sic), D10 कर्णगर्जन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D5 43, B4 M2 4 46, D8 9 45, D7 41, T1 G M1 5 47, M8 40 — *S'loka no.* D8 23, D10 42, G8 26

44

☞ D1 is missing in this whole adhy (cf v. 1. 4 43 2)

1 Before 1, S ins

830* वैशंपायन ।
तस्य तद्वचन श्रुत्वा नीतिशास्त्रविशारदः ।
आचार्य कुरुवीराणां कृप शारद्वतोऽब्रवीत् ।
[(L 2) M2 4 5 °पांडुना (for °वीराणा)]

— B2 om 1–5 (with the ref) — b) B8 °गता, D10 °तमा (for °तरा) T1 क्रूरमता गति° — c) B4 Ca o r अर्थाना; D6 आत्मान, Cop rp नार्थाना (as in text) Dn1 D2 5.6 8.10 S वेत्सि, Ca वेत्थ (as in text)

2 B2 om 2 (cf v 1 1) — a) K2 D6 तथा, Dn2 D11 12 Cn ap माया; Cap मया, Ca s.np नया (as in text) — b) Dn1 T G2 शास्त्रम्, Ca v शास्त्राणि (as in text). D10 आदृत्य; Ca v आश्रित्य (as in text) — c) B4 G2 M युद्ध सु; D4 तु युद्ध; D10 हि युद्ध (for युद्ध तु). Ś1 K तेषा युद्धमुपाविष्ट Cs cites पापिष्ठ

3 B2 om 3 (cf v 1 1) — a) B8 देशे काले च — c) Ś1 K B3–5 D8 9 °काले (for °काल) — d) Dn1 Cn फलं न लभते पुन°, Dn2 D7 9 11. 12 फलवन्न भवेत् पुन (D7 9 क्वचित्), S (except G1 8) अ(T G2 ह्य)नर्थायोपकल्पते (T G2 °पद्यते) — e) D8 4 8 10 S (except G1 8 M2) Cv देशकालेन — f) Ś1 K कल्याणमवधीयते.

4 B2 om. 4 (cf v 1. 1), T1 M8 om 4ab — a) D6 B8m आनुपूर्व्येण, Cap °पूर्व्या च, Ca.v आनुकूल्येन (as in text) B8m देशाना, Cnp मन्त्राणा (for कार्याणा) — b) S (T1 M8 om) उत्तर (for अन्तर) B1.3.4 Dn D4 6 11 12 Ca s सविधीयते, D5 सम्प्रधीयते, S (T1 M8 om) तु विधीयता (T2 G1 2 °ते); Cv as in text. D7 9 Cap सविधान विधीयते (D7 °ता) — Ca cites the entire stanza (v 1 न विधीयते for सविधीयताम्).

5 B2 om 5 (cf. v 1 1) — a) D2 4 7 9 च; D6 स (for तु) Ś1 परिचिन्त्य तमेवार्थं — b) Dn2 D7 11 12 ते (for न) — Ca cites 5ab (v 1 सानुयातो) — After 5ab, S ins

831* एको हि समरे शत्रून्समर्थ प्रतिबाधितुम् ।
[T G1 8 M4 शत्रून्समरे (by transp)]

— c) Ś1 अभिरक्षेत्, D9 अभ्यगच्छत् (for अभ्यरक्षत्).

एकश्च पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमधारयत् ।
एकः सुभद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाह्वयत् ।
अस्मिन्नेव वने कृष्णो हृतां कृष्णामवाजयत् ॥ ६
एकश्च पञ्च वर्षाणि शक्रादस्त्राण्यशिक्षत ।
एकः सांयमिनीं जित्वा कुरूणामकरोद्यशः ॥ ७
एको गन्धर्वराजानं चित्रसेनमरिंदमः ।
विजिग्ये तरसा संख्ये सेनां चास्य सुदुर्जयाम् ॥ ८
तथा निवातकवचाः कालखञ्जाश्च दानवाः ।
दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिताः ॥ ९

एकेन हि त्वया कर्ण किं नामेह कृतं पुरा ।
एकैकेन यथा तेषां भूमिपाला वशीकृताः ॥ १०
इन्द्रोऽपि हि न पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ।
यस्तेनाशंसते योद्धुं कर्तव्यं तस्य भेषजम् ॥ ११
आशीविषस्य क्रुद्धस्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
अविमृश्य प्रदेशिन्या दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥ १२
अथ वा कुञ्जरं मत्तमेक एव चरन्वने ।
अनङ्कुशं समारुह्य नगरं गन्तुमिच्छसि ॥ १३
समिद्धं पावकं चापि घृतमेदोवसाहुतम् । C. 4. 1544 B. 4. 42. 15 K. 4. 42. 17

— [d]) B2 : हि (for च) — After 5, B4 D7 (marg.) ins 832*.

6 [a]) B3 एको द्वादश वर्षाणि — [c]) D. आहृत्य; Cc r आरोप्य (as in text) — B1–3. 5 Dn D2 3. 5. 6. 8–12 ins after 6[cd]. B4 D7 (marg.), after 5

832* एकः किरातरूपेण स्थितं शर्वमयोधयत् ।

[B1 Dn D2 8 11. 12 रुद्र, Ca c शर्वं (as above)]

— K2 B2 M2 om. 6[ef]. D4 reads 6[ef] in marg., D5, after 8 — [e]) Ś1 B2 D2. 6 तस्मिन्, D4 8 एक (for अस्मिन्) Ś1 अवमने (for एव वने) B1. 4. 5 Dn1 D5 पार्थो, D6 हृष्टो; Ca कृष्णो (as in text) S (M2 om.) सैंधव वनवासे तु — [f]) S (M2 om.) जित्वा (G1 हत्वा), Cc. r हृता (as in text) D4 नार्यान् (for कृष्णान्). T G3 M (M2 om.) अयानयत्, G1 अमारयत्, G2 अधारयत् (for अवाजयत्)

7 M2 om. 7[ab]; D4 reads it in marg. — [a]) D8 सर्वत्र (for च पञ्च) — After 7[ab], D2 ins

833* एको देवेश्वरं जित्वा अम्बराजमवाप्तवान् ।

— [c]) D2 एव (for एक) Ś1 मायमनिं, K1 मायामित, K2 सयमिन, B1. 3–5 Dn1 D5 8 सौयमिनिं (B3 D6 °शल्), B2 सोवमरिं; Dn2 D7 चायमरिं, D2 5 11. 12 चायमरीम्, D8 संयमन, D4 M6 मयमनीं, D2 सोमगिरिं; D10 G1 मयमनिं; T1 G2 मयनिनीं; T2 broken, only M1–4 *exactly* as in text! G3 एक मयकाञ्जित्वा तु

8 [a]) K °राज त, Cr °राजानं (as in text) — [b]) K B4 D4. 6. 8 G2 M (except M5) अरिंदमं (for °दम) — [c]) K व्यजेष्यत्; D6 T2 विजित्य (for विजिग्ये) — After 8, D5 reads 6[ef]; while S ins

834* पाञ्चालीं श्रीमतीं प्राप्य क्षत्रं जित्वा स्वयंवरे ।
आदाय गतवान्पार्थो भवान्क नु गतस्तदा ।

[(L. 1) T2 प्राप, M2 प्राप्य; M1. 5 प्राप्ता (for प्राप्य)]

9 [a]) M4 °कवचान् — [b]) B2. 5 D6 कालकजा, T G M1–2. 5 °केया (for °ञ्जा) M2 इवासुरा (for च दानवा) M6 कालकेयाश्च दानवान् — [c]) G2 अमरैर् (for दैवतैर्)

10 [a]) D2 इह, D6 अपि (for हि) — [b]) D4 पुरा कृत (by transp.) — [c]) B4 D6 एकेन हि, Cr एकैकेन (as in text) B2. 4 D4. 6 तेन (for तेषां) — [d]) B1 Dn2 D2 5. 7–12 T G1. 2 M (except M5) वशे कृता, G3 वशं गता

11 [a]) K G3 न हि; G1 नैव (for हि न) — [b]) K समरे, B2 D6 7 M3 सङ्ग्रामे (for संयुगे) K इच्छति (for अर्हति) — [c]) B2 5 D6 आशास्ते मे, B4 D5 (m as in text) आशास्मसे (for आशंसते) B3 4. 5 D4. 6 युद्ध, B4 त्वं तु (for योद्धुं) D2 यच्चे तेन मम योद्धु — [d]) D5 M1 तत्र (for तस्य) B (except B1) D5 (m as in text) 6 कर्तुं (B4 योद्धुं) मुत्तमतेजसा, Cv as in text

12 [a]) Ś1 B2 4 D4–6. 8 9 Ca अवमृष्य (D4–6. 9 °श्य); K1 अविमृष्य, B1. 3 5 Dn2 D11. 12 अवमुच्य, Dn1 अवमृज्य, D7 (m as in text) अपमृज्य, D10 अगुह्येन, S अनुसृत्य — [d]) D6 दंष्ट्रा व्यादातुमिच्छसि

13 G1 (hapl.) om. 13 — [b]) D3. 4 T एकमेव D2 अवश (for चरन्) B4 D8. 10 T G2 वनेचर (D10 °रन्) ❀ Cv चर वने वनेचरम् । व्यत्ययो बहुलम् । ❀ G3 M (except M3) एकमेकश्चर वने — [c]) K Dn2 D6 10–12 अनंकुश B4 हुत्वारूह्य — [d]) S (G1 om.) यातुम् (for गन्तुम्)

14 [a]) Ś1 K B2 Dn1 चैव, B4 D7 9 10 S चापि (T1 घोर, G1 क्वापि) (for चापि) — [b]) D2 8 °वसाहुत (D8 °त), D4 °वसादन (for °वसाहुतम्) T1 घृतदोहसमुक्षितं — After 14[ab], T1 ins

835* प्रावृत कुशचीरेण पवित्रं मूर्ध्नि मन्यसे ।

C. 4 1545 B. 4 49 15 K 4 49 17 घृताक्तक्षीरवासास्त्वं मध्येनोत्तर्तुमिच्छसि ॥ १४
आत्मानं यः समुद्धृष्य कण्ठे बद्ध्वा महाशिलाम् ।
समुद्रं प्रतरेद्दोर्भ्यां तत्र किं नाम पौरुषम् ॥ १५
अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बलवन्तं सुदुर्बलः ।
तादृशं कर्ण यः पार्थं योद्धुमिच्छेत्स दुर्मतिः ॥ १६
अस्माभिरेष निकृतो वर्षाणीह त्रयोदश ।
सिंहः पाशविनिर्मुक्तो न नः शेषं करिष्यति ॥ १७
एकान्ते पार्थमासीनं कूपेऽग्निमिव संवृतम् ।
अज्ञानादभ्यवस्कन्द्य प्राप्ताः स्मो भयमुत्तमम् ॥ १८
सह युध्यामहे पार्थमागतं युद्धदुर्मदम् ।
सैन्यास्तिष्ठन्तु संनद्धा व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ १९
द्रोणो दुर्योधनो भीष्मो भवान्द्रौणिस्तथा वयम् ।
सर्वे युध्यामहे पार्थं कर्ण मा साहसं कृथाः ॥ २०
वयं व्यवसितं पार्थं वज्रपाणिमिवोद्यतम् ।
षड्रथाः प्रतियुध्येम तिष्ठेम यदि संहताः ॥ २१
व्यूढानीकानि सैन्यानि यत्ताः परमधन्विनः ।
युध्यामहेऽर्जुनं संख्ये दानवा वासवं यथा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

— ^{c}) Ś$_1$ K च (for त्व) — ^{d}) Ś$_1$ मध्ये वै; K$_2$ मध्ये त्व (for मध्येन) Ś$_1$ गतु; K$_1$ तर्तुं, K$_2$ चर्तुं, Dn$_1$ D$_7$ Cn $_8$ उत्सर्तुं, Dn$_2$ D$_9$ $_{11}$ $_{12}$ T$_2$ G$_2$ M$_8$ $_5$ उद्धर्तुं (for उत्तर्तुं)

15 T$_1$ om 15–17 — ^{a}) Dn$_1$ अथ वा (for आत्मान) Ś$_1$ B$_6$ Dn$_1$ D$_{10}$ क (for य) B$_4$ Dn$_1$ D$_5$ य समुद्यम्य, Dn$_2$ D$_{11}$ $_{12}$ बधयित्वा तु; T$_2$ G M$_{1-4}$ य समाबध्य M$_5$ आत्मान स्वयमाबध्य — ^{b}) Dn$_2$ D$_{11}$ $_{12}$ तु वा; D$_{2-4}$ $_7$ $_9$ $_{10}$ G$_3$ M अथ वा; D$_8$ G$_1$ $_3$ तथा (for महा) — ^{c}) Ś$_1$ B$_2$ $_4$ Dn$_1$ तरते (for प्रतरेद्) — ^{d}) S (T$_1$ om, T$_2$ broken) कर्णं (for नाम)

16 T$_1$ om 16 (cf v 1 15) — ^{a}) Ś$_1$ M$_4$ च (for वै) B$_2$ D$_5$ (by transp) कृतास्त्रमकृतास्त्रो वै — ^{c}) B$_8$ पार्थं वै; D$_6$ पार्थं त्व (for य पार्थं) — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ D$_6$ इच्छसि, K$_2$ D$_{10}$ M$_1$ इच्छति, B$_2$ $_8$ इच्छे सु; D$_9$ T$_2$ G$_1$ M$_2$ $_4$ $_5$ इच्छेत्सु (for इच्छेत्स).

17 T$_1$ om 17 (cf v 1 15) — ^{a}) Ś$_1$ B$_{1}$ $_2$ $_4$ $_5$ Dn D$_{2-4}$ $_{7-12}$ ह्येष; K$_1$ चैष, K$_2$ चैव; B$_8$ D$_5$ $_6$ M$_4$ एव (for एष) — ^{c}) D$_4$ स हि (for सिंह) D$_5$ T$_2$ G$_2$ M °विमुक्तो वा, Cop °विनिर्मुक्त. (as in text) Cr cites निर्मुक्तः, Co पाशविनिर्मुक्तो वा — ^{d}) K$_2$ ननु, D$_8$ $_8$ स नि; D$_9$ न च (for न न) S (T$_1$ om) नि (T$_2$ G$_2$ $_8$ M$_2$ न)शेष कर्तुमर्हति

18 ^{a}) M$_3$ आस्वाद्य (for आसीन) — ^{b}) D$_4$ $_6$ M$_2$ अग्निरिव (for °मिव) Ś$_1$ सस्मृत (for संवृतम्) — ^{c}) Ca cites प्रत्यवस्कन्द्य, Co अवस्कन्द्य — ^{d}) S स्म (for स्म) — After 18, S ins

836* उत्सृष्ट तूलराशौ तु एकोऽग्निं शमयेत्कथम् ।

19 K$_2$ (hapl) om 19–20^{ab} — ^{a}) M$_1$ योत्स्या° (for युध्या°) — ^{b}) B$_4$ सेनास्तिष्ठतु, Dn$_2$ D$_{2-4}$ $_{7-9}$ सेना तिष्ठतु Cc cites सैन्या K$_1$ मत्त्वधा (for सनद्धा) T G$_3$ यत्ता वय पराक्रांता, G$_1$ युक्ता सेनापरिक्रांता; G$_3$ M यत्त(M$_2$ या तु; M$_{3-4}$ यत्तु)सेना(M$_5$ °ना)पराक्रांता — ^{d}) D$_{2-4}$ $_7$ $_8$ G$_1$ M$_1$ °नीका प्रहारिणी — After 19, S ins

837* युद्धायावस्थित पार्थमागत पाकशासनिम् ।,
which is followed by 839*

20 K$_2$ om. 20^{ab} (cf v 1 19) S reads 20 (with 838*), after the S substitute of 21–22 (=839*) — ^{b}) D$_2$ $_8$ चापि (for द्रौणि) — After 20 (which is transposed in S, see above), S ins

838* न ह्यसहत्य समरे पार्थं जेष्यामहे वयम् ।

21 For S, cf v 1 22 — ^{a}) Dn$_1$ D$_{6}$, $_8$ व्यवसिता, D$_5$ व्यवस्थित (for व्यवसित) — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ D$_{2-4}$, $_{7-10}$ °वेगम् (for °पाणिम्) B$_2$ $_5$ Dn$_1$ D$_2$ उद्धत, D$_8$ उद्यम (for उद्यतम्) — ^{d}) D$_4$ $_8$ $_{10}$ यदि सगता, D$_6$ सहिता यदि Cs cites सहता

22 For S see below — ^{a}) D$_5$m $_7$ व्यूढानीकानि B$_4$ D$_{3-5}$ $_{7-10}$ सर्वाणि (for सैन्यानि) — ^{b}) B$_4$ तिष्ठंतु (for परम) — ^{c}) Ś$_1$ D$_{10}$ सर्वे (for सख्ये) — ^{d}) B$_4$ Dn D$_2$ $_8$ दानवा इव वासव — For 21–22, S subst the foll lines (reading them after 837*)

839* यत्ता सर्वे रथश्रेष्ठ परिवार्य समन्तत ।
षड्रथा परिकीर्यन्तां वज्रपाणिमिवासुरा ।

Colophon missing in D$_1$, D$_7$ reads it in marg, T$_2$ damaged — *Sub-parvan* Ś$_1$ K गोग्रह, B$_2$ $_4$ Dn D$_{2-6}$ $_{8-12}$ उत्तरगोग्रह, M$_3$ गोग्रहण — *Adhy name* B Dn$_1$ D$_{1-6}$ $_7$m $_{8-10}$ M$_2$ कृपवाक्य — *Adhy. no.*

४५

अश्वत्थामोवाच ।

न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तरं गताः ।
न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वं च कर्ण विकत्थसे ॥ १
संग्रामान्सुबहूञ्जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् ।
विजित्य च परां भूमिं नाहुः किंचन पौरुषम् ॥ २
पचत्यग्निरवाक्यस्तु तूष्णीं भाति दिवाकरः ।
तूष्णीं धारयते लोकान्वसुधा सचराचरान् ॥ ३
चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि मनीषिभिः ।
धनं यैरधिगन्तव्यं यच्च कुर्वन्न दुष्यति ॥ ४
अधीत्य ब्राह्मणो वेदान्याजयेत यजेत च ।
क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेतैव न याजयेत् ।
वैश्योऽधिगम्य द्रव्याणि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् ॥ ५
वर्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमाम् ।
सत्कुर्वन्ति महाभागा गुरून्सुविगुणानपि ॥ ६
प्राप्य द्यूतेन को राज्यं क्षत्रियस्तोष्टुमर्हति ।
तथा नृशंसरूपेण यथान्यः प्राकृतो जनः ॥ ७ C. 4 1562 B 4 50. 8 K. 4 50 21

(figures, words or both) K1 44, D6 46, D9 49, D10 43, T1 G M1.5 48, M2-4 47 — *S'loka no* D3 24, G3 26

45

1 Before 1, S ins a passage given App I (No. 41) 1-2^{ab} is missing in D1 (cf. v l 4. 43 2) — ^{c}) T G2 हस्तिन° — ^{d}) K कि च, D4 किं त्व, D5 त्व तु, D6 त्व तु (for त्व च) Ca cites the entire stanza (v. l. त्व तु for त्व च) — After 1, S (except M1-3) ins.

840* बहूनि धर्मशास्त्राणि पठन्ति द्विजसत्तमा ।
तेषु किं स्विदिद दृष्टं द्यूते जीयेत यन्नृप ।

2 2^{ab} missing in D1. — ^{a}) B1 Dn1 D11.12 च बहून्; S विपुलान् (for सुब°) — D1 resumes from 2^{cd} — ^{c}) Dn1 परा सेना, S महीं कृत्स्ना (for परा भूमिं) — ^{d}) Ś1 K भूमिपा, B4 D5-8 पूरपा, Ca पौरुषम् (as in text) S नैव (T1 G1.3 M4 नैव, T2 न हि, G2 नेह) कथयेत पण्डित

3 ^{a}) B (except B4) Dn D5 6 10-12 Cr ap vp दहति, Ca v rp (Dev) पचति (as in text) D4 10 G1 अवाक्यो हि, G3 अनिर्वाक्य (for अवाक्यस्तु) — ^{b}) Ś1 भाति चैव; K1 तथा भाति, K2 यथा भाति (for तूष्णीं भाति) — ^{d}) D7 G3 च (for स)

4 ^{a}) K D4.9 T1 M1-3 Ca चातुर्वर्णस्य — ^{b}) B4 Dn D1-4 5m. 7-12 स्वयम्भुवा, Ca मनीषिभि (as in text) — ^{c}) D1.2 अव° (for अधि°) K1 कर्मभिस्त्वधिगतव्य, B D5(m as in text) 6.10 वर्णै(B1.2 धर्मै)र्य(B4 D5 °स्त)दिह कर्तव्य Cr v cite यै — ^{d}) K यैश्च, B5 तत्तु (for यच्च) T1 G3 न दूष्यति

5 ^{b}) D2 transp याजयेत and यजेत G1 याजयेद्वा K3 B1.3 Dn3 D1-3.7 9.11.12 S वा (for च) — ^{c}) D7 S धनमाहृत्य (for धनुराश्रित्य) — ^{d}) K1 यजते च, B1-3 5 Dn1 D1.2.5.6 यजेच्चैव, D4 जयत्येव (for यजेतैव) B4 जयेन्न तु पराजये, D8 जयेदवति मा जयेत्, D10 यजेत न च याज° — ^{e}) B D वित्तानि (for द्रव्याणि) — ^{f}) B2 D5 6 कृषि°; D10 विप्र°, S वार्ता° (G1 वृद्धि°), all commentaries ब्रह्म° (as in text) — After 5, N ins

841* शूद्र शुश्रूषणं कुर्यात्त्रिषु वर्णेषु नित्यश ।
वन्दनायोगविधिभिर्वैतसीं वृत्तिमास्थित ।

[(L. 2) K B1-3.5 D4-6 वचना° (for वन्दना°) B4 वचनावेदविधिभि Ś1 K B5 D4.10 आश्रित (for आस्थित)]

6 M om 6^{a}-8^{b} — ^{a}) Cap वर्तयत — ^{c}) D8 10 Ca शक्नुवति, T G2 अकुर्वन्हि, G1.3 प्रकुर्वंति, Cs as in text. Ś1 महाभागान् — ^{d}) B4 प्रति°; D1-3.6-8 शुचि°, D4 स्वान्वि°, D10 सर्वं°, Ca सुवि° (as in text) Cs cites विगुणान् T G यज्ञान्सुविपुलानपि — After 6, T G (G1.3 om. lines 1-2) ins

842* का जातिस्तेषु सूतेय केऽन्यमश्वा क्रियाश्च का ।
केय वर्णेषु या राज्ञो वक्तृभोक्तृनियन्तृषु ।
वैशंपायन ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य कर्णं च कुरुसंसदि ।
अश्वत्थामा भृश क्रुद्धो दुर्योधनमतर्जयत् ।

7 M om 7 (cf. v l. 6) Before 7, T G2 ins अश्वत्थामा — ^{b}) B3-5 D5 6 तुष्टिम्, D1.3.8 'स्तोतुम्, D4 7 9.10 तोषम्, T G भोक्तुम् (for तोष्टुम्) — ^{c}) D2 यथा (for तथा) Dn1 D12 °रूपोय (for °रूपेण) T G यथावृत्त स्वभावेन — ^{d}) T G यथा (for जन) B3 Dn1 धार्तराष्ट्रश्च निर्घृण — After 7, T G2 ins.

यं यमेषोऽभिसंक्रुद्धः संग्रामेऽभिपतिष्यति ।
वृक्षं गरुडवेगेन विनिहत्य तमेष्यति ॥ १७
त्वत्तो विशिष्टं वीर्येण धनुष्यमरराट्समम् ।
वासुदेवसमं युद्धे तं पार्थं को न पूजयेत् ॥ १८
दैवं दैवेन युध्येत मानुषेण च मानुषम् ।
अस्त्रेणास्त्रं समाहन्यात्कोऽर्जुनेन समः पुमान् ॥ १९
पुत्रादनन्तरः शिष्य इति धर्मविदो विदुः ।
एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ २०
यथा त्वमकरोर्द्यूतमिन्द्रप्रस्थं यथाहरः ।
यथानैषीः सभां कृष्णां तथा युध्यस्व पाण्डवम् ॥ २१

अयं ते मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्मस्य कोविदः ।
दुर्द्यूतदेवी गान्धारः शकुनिर्युध्यतामिह ॥ २२
नाक्षान्क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च ।
ज्वलतो निशितान्बाणांस्तीक्ष्णान्क्षिपति गाण्डिवम् ॥
न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गार्ध्रपत्राः सुतेजनाः ।
अन्तरेष्ववतिष्ठन्ति गिरीणामपि दारणाः ॥ २४
अन्तकः शमनो मृत्युस्तथाग्निर्वडवामुखः ।
कुर्युरेते क्वचिच्छेषं न तु क्रुद्धो धनंजयः ॥ २५
युध्यतां काममाचार्यो नाहं योत्स्ये धनंजयम् ।
मत्स्यो ह्यस्माभिरायोध्यो यद्यागच्छेद्गवां पदम् ॥ २६ C. 4 1582 B. 4 50. 28 K. 4 50. 41

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

नानुगेरगराक्षमा — D8 om. 16^c–17^b — ^c) D5 S युध्येरन् (M1 °यु°), Cs युध्येत (as in text) — ^d) D5 त पार्थं को न पूजयेत्, S कुन्ती(T1 G2 पाण्डु)पुत्रेण धीमता

17 D5 reads 17 after 14, D8 om. 17^ab (cf. v l. 16) — ^a) D7 9 S एको (for एषो) B Dn1 अति; Dn2 D7 8. 11. 12 हि; S (except M1. 2) अपि (for अभि) — ^b) B D (except D5 7 9, D8 om) G3 Ca c नि; T2 G2 हि (for ऽभि) — Dn1 M3 om 17^cd — ^c) D7 9 त त (for वृक्ष) B1. 2 गरुत्मान्वेगेन, B3 8 Dn2 D1–6. 8 10–12 S गरुडवेगो (D2 °गे) वा (G1 वा गरुडो वापि), D7 निहत्य वेगेन Ca cites गरुडो वा (cf Cc). — ^d) D1–3. 8 स्वमे° (for तमे°) Dn2 D11. 12 निहत्य तमिहेष्यति; D7 9 वृक्ष ताक्ष्यं इवेष्यति, T G3 विनिहत्यांतमेष्यति, G1 न निहत्य तमेष्यति

18 ^a) S त्वया (for त्वत्तो) K D4 M1 निशिष्टो M3 समासे (for वीर्येण) — ^b) B2 D2 M1 2 4 (inf lin as in text) स्वय (for °समम्) — ^c) Dn2 D11 (m as in text) 12 वीर्ये (for युद्धे) — ^d) Ś1 K नु जीवयेत् (for न पूज°)

19 ^a) Ś1 K1 B2 4 Dn2 D8 G2 8 देव देवेन, B3 देवेन देव, D2 4 6 7 देवेन देव (by transp), D9 देवेन देव, T देव देवेन, G1 M1. 2 देव देवेन Cn cites देवेन D8 युद्धेन, G1 युध्येरन् (for युध्येत) — ^b) K2 B3 D1–3. 9 तु, D4 एव (for च) Ś1 K1 B1–3 D. मानुष (K1 मनुष्य) मानुषेण च (K1 तु), G1 मनुष्यो मानुषेण वा — ^c) Ś1 K महद्धन्यात् (for समाह°) B4 Dn1 अस्त्र शस्त्रेण यो (B4 समा) हन्यात्, Dn2 D11. 12 S अस्त्रेण चास्त्रमा(T1 G M2–4 °स्त्र को, T2 M1. 5 °स्त्र यो)हन्यात्. — ^d) G1. 3 om क S (except G3 M5) अधिक (for सम°) — After 19, D7 (marg sec m) ins

845* एवमाभाष्य राधेय दुर्योधनमथाब्रवीत् ।

20 ^a) Ś1 B3–5 Dn1 अनतर, Dn2 D1. 3. 5 11. 12 अनयर°, S अनवम°, Cc r as in text.

21 ^c) S (by transp) सभां कृष्णा यथानैषी (G1 यथा कृष्णा सभां नीता) — ^d) D1 2 भारत (for पाण्डवम्) G2 (inf lin) यद् द्यूतस्थानमद्य हि

22 ^c) K गांधारे, D4 7–9 M3 गांधारि° — ^d) D1–3 इति (for इह)

23 ^a) Ś1 S (except M3) गाडीवी, K गाडीवो (for गाण्डीव) — ^b) G1 न द्यूतस्थानमद्य वै (cf v l 21^d) — ^c) B4 ज्वलताग्निशिखाकारान्, T G ज्वलता(T1 °लिता, G1 °ल्द)निशितान्बाणान्; M ज्वलितान्निशितान्बाणान् — ^d) Ś1 B1 5 Dn2 D1 11 12 ताम्रान्, B4 नाराचान् (for तीक्ष्णान्) Ś1 M5 गांडिवी, K गाडिव, Dn2 D11 12 शत्रुषु, T G M1. 2 पाडव° (for गाण्डिवम्) — Cn cites the entire stanza as in text

24 ^b) Ś1 K2 गार्ध्रपक्षा°; K1 गार्द्धपक्षा, D1–3. 7 8 10 गार्धपत्रा, T G2 गृध्रपक्षा; G1 गृध्रवक्त्रा, G3 M गृध्रपत्रा D1–4 7–10 सुतेजस, S शिलाशिता (G1 3 शिलीमुखा). Dn2 D11 12 शरा ह्याशीविषोपमा — ^c) Dn D11. 12 नातरेषु, Cc अन्तरेषु (as in text) B1–3. 5 Dn D5 D11. 12 T G2 M2–4 अव(Dn2 इव)तिष्ठते, B1 D4 G3 अपि तिष्ठते (B4 °ति), D1. 8 G1 एव (D8 चैव) तिष्ठति (G1 °ते), M1 5 अवतिष्ठतो

४६

भीष्म उवाच ।
साधु पश्यति वै द्रोणः कृपः साध्वनुपश्यति ।
कर्णस्तु क्षत्रधर्मेण यथावद्योद्धुमिच्छति ॥ १
आचार्यो नाभिषक्तव्यः पुरुषेण विजानता ।
देशकालौ तु संप्रेक्ष्य योद्धव्यमिति मे मतिः ॥ २
यस्य सूर्यसमाः पञ्च सपत्नाः स्युः प्रहारिणः ।
कथमभ्युदये तेषां न प्रमुह्येत पण्डितः ॥ ३
स्वार्थे सर्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः ।
तस्माद्राजन्ब्रवीम्येष वाक्यं ते यदि रोचते ॥ ४
कर्णो यदभ्यवोचन्नस्तेजःसंजननाय तत् ।
आचार्यपुत्रः क्षमतां महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ५
नायं कालो विरोधस्य कौन्तेये समुपस्थिते ।
क्षन्तव्यं भवता सर्वमाचार्येण कृपेण च ॥ ६
भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथादित्ये प्रभा तथा ।

25 ᵃ) B1 D1 6 परनो, Dn1 प्रति पो, D -6 व्यसनो; C3 व्यसनो (as in text) — ᵇ) B1 पापयो; D1 7-9 [illegible]; D1 [illegible] ([illegible]); G1 3 [illegible] (for [illegible]) — After 25ᵃᵇ, B1 ins

846* [illegible] ।
— ᵈ) G1 3 [illegible] (for [illegible]). — After 25, Dn1 Dn 11 ins .

847* [illegible] ।
[illegible] ।

26 ᵇ) D1 3 न हि (for नाहं) — ᶜ) S [illegible] (T1 [illegible]; G1 [illegible]) [illegible] — After 26, D ins a passage given in App I (No 42)

Colophon D1 reads it in marg. — Sub-parvan [illegible] गोग्रह, B1 4 Dn D1-4 6 1 -11 उत्तरगोग्रह; M1 3 4 गोग्रहण — Adhy name B1 D11 T1 G M1 2 [illegible] (M1 4 [illegible]); B1 4 D1 4 7-10 अश्वत्थामा (D1 [illegible], D1 D 3 D द्रौणिवाक्य — Adhy no (figures, words or both) B1 M1 4 45, D1 46, D11 44, D 47, D1 43, T G M1 2 49, M1 50 — [illegible] G1 [illegible]

46

1 [illegible], T G ins
851* वैशंपायन ।
[illegible] ।
[illegible] ।
— ᵃ) [illegible] (except D1 [illegible]) द्रौणि (for द्रोण) — ᵇ) [illegible] [illegible] (for [illegible]) G1 [illegible] — After 1ᵃᵇ, T G [illegible]

849* आचार्यपुत्र सहज निश्चित साधु भाषते ।
— ᶜ) D6 M1 क्षात्र° (for क्षत्र°) — ᵈ) Dn1 केवलं (for यथावद्) D1-3 8 S अर्हति (for इच्छति)
2 ᵃ) Ś1 K1 B1 Dn1 D10-12 नाभियक्तव्य ; B1-3 D1 6 C6 c नाभियोक्तव्य , Dn1 D1 3 m 7 8 S नाय(Dn1 °भि)मतव्य Cr cites योक्तव्य ; Crp (Dev) वक्तव्य; Cap क्षेप्तव्य — ᵇ) B1 कदाचन; T G1 विपश्चिता (for विजानता) — ᶜ) Ś1 K1 B1 4 D1-3 G1 च (for तु).
3 ᶜ) K D1 2 3 °दयस्, G1 3 °दय (for °दये). — ᵈ) Dn1 D11 12 पूरुष (for पण्डित)
4 D1 om 4ᵃ-5ᵇ. — ᵃ) B1 4 D1 7.10 प्र° (for वि°) S स्वार्थे हि (T G1 M1 वि) सर्वे मुह्यति. — ᵇ) M1 ये च (for येऽपि) — After 4ᵃᵇ, S (M om lines 4-5) ins the following (all omitting 4ᶜᵈ altogether)
850* तस्मात्सत्य न जानाति यत्तु कार्यं नराधिप ।
धार्तराष्ट्रो हि दुर्बुद्धि पश्यन्नपि धनंजयम् ।
नैव पश्यति नाप्नोति मन्द क्रोधवशं गत ।
वैशंपायन ।
एवमुक्त्वा तु राजानं पुनर्द्रोणिमुवाच ह ।
प्राञ्जलिर्भरतश्रेष्ठ भ्राता बुद्धिमतां वर ।
— ᶜ) B1 D6 7 पुनस (for एष) — ᵈ) B1 वाक्य (for वाक्य) B1 यदि च (for ते यदि)
5 D1 (cf v 1 4) M om 5ᵃᵇ Before 5, T1 G1 ins भीष्म — ᵃ) K1 B1 3 4 D1-4 8 9 ते; B1 त्वां; Dn1 D11 12 वै, D1 तत्र (for न) Ś1 यत्कर्णो हाय योचत ; P1 कर्णो यदयसासौचत; Dn1 Cn कर्णो हि यदवोचत्वां; D1 T G कर्णो यदाभ्योचद्धि (D1 °ह्र , G1 °स) — ᵇ) G1 °सदहनाय K1 मन, K1 D1 च, D1 T G1 ते; D1 वै; D1 च ; G1 न (for तत्) G1 यदयमपि धनंजय. — ᶜ) K1 B1 D1 3 3 T1 M1 2 °पुत्र
6 ᵈ) G1 3 कृपेणाचार्यसूनुना (G1 °ण च) — After 6, T1 G1 3 ins a variant of 11

यथा चन्द्रमसो लक्ष्म सर्वथा नापकृष्यते ।
एवं भवतु ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रं च प्रतिष्ठितम् ॥ ७
चत्वार एकतो वेदाः क्षात्रमेकत्र दृश्यते ।
नैतत्समस्तमुभयं कस्मिंश्चिदनुशुश्रुमः ॥ ८
अन्यत्र भारताचार्यात्सपुत्रादिति मे मतिः ।
ब्रह्मास्त्रं चैव वेदाश्च नैतदन्यत्र दृश्यते ॥ ९
आचार्यपुत्रः क्षमतां नायं कालः स्वभेदने ।
सर्वे संहत्य युध्यामः पाकशासनिमागतम् ॥ १०
बलस्य व्यसनानीह यान्युक्तानि मनीषिभिः ।
मुख्यो भेदो हि तेषां वै पापिष्ठो विदुषां मतः ॥ ११

अश्वत्थामोवाच ।

आचार्य एव क्षमतां शान्तिरत्र विधीयताम् ।
अभिषज्यमाने हि गुरौ तद्वृत्तं रोषकारितम् ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

ततो दुर्योधनो द्रोणं क्षमयामास भारत ।
सह कर्णेन भीष्मेण कृपेण च महात्मना ॥ १३

द्रोण उवाच ।

यदेव प्रथमं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् । C. 4 1606 B 4 51 18 K. 4 51 20

851* बलस्य व्यसनान्याहुस्तानि धीरा मनीषिणः ।
मुख्ये भेदं च तेषां तु पापिष्ठं विदुषां मतम् ।
[(L. 2) T1 मुख्ये (for मुख्ये)]

7 ^{c}) Dn2 D10–12 भवता च, S भवतोपि (T1 M3 °तो हि) — ^{c}) K तथा (for यथा) B D (except D5 9) T G2 लक्ष्मी (for लक्ष्म) G1.3 यथा च सोमे लक्ष्मीश्च — ^{d}) Ś1 K2 D3 नानकृष्यते, D5 M2 नोप° — Ś1 K1 om. (? hapl.) 7^{e}–9^{d} — ^{ef}) S ब्रह्मास्त्रं ब्रह्म चैव (G1.3 ब्रह्मास्त्रं ब्राह्मण्यं च) (for ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रं च) K2 ब्रह्मास्त्रेण, D1–2.8 ब्रह्मास्त्र (D1 °स्त्र-) त्व (for °स्त्रं च)

8 Ś1 K1 om. 8 (cf. v. l. 7) — ^{a}) = 1. 1. 208^{a} S एकतश्चतुरो वेदा° — ^{b}) K2 B2 D2 4 7 8 T1 G1.3 M2 3 क्षत्रम् (for क्षात्रम्) — M8 om. 8^{c}–9^{d} — ^{d}) Dn2 D4.7 9 11.12 अपि, T2 उप (for अनु) K2 B5 Dn D2.4 7 8 T G M3 -शुश्रुम (as in text), the rest -शुश्रुम

9 Ś1 K1 M8 om. 9 (cf. v. l. 7, 8) — ^{a}) D7 T G2 3 M2 भरताचार्यात्, Cs as in text — After 9^{ab}, Dn D11.12 ins

852* वेदान्ताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनम् ।
जामदग्न्यमृते राजन्को द्रोणादधिको भवेत् ।

10 ^{a}) K2 B1.4 D2 10 T2 M आचार्यपुत्र — ^{b}) T G1.3 नैष (for नायं) M2 शान्तिरत्र (for नायं काल°) B2 Dn2 D11.12 प्र-; Dn1 S वि-; D4.9 च (for स्व) — ^{c}) T G2 समागम्य (for संहत्य) B4 योत्स्याम (for युध्याम) — After 10, D11 ins 853* and erases it.

11 Before 11, Dn2 D11.12 ins दुर्योधन उ° — For a variant of 11 in T1 G1.3, cf. 851* (under v. l. 6) — ^{c}) K1 मुख्यभेदे, K2 मुख्ये भेदे, T1 G2 मुख्यभगो; G1 मुख्यभेदो, G3 मुख्ये भेदो (for मुख्यो भेदो) B D G1 तु (B1 हि) (for वै)

12 B4 द्रौणि° (for अश्वत्थामा) — After the ref., B Dn D3 (om. lines 1–2) 5–7 10–12 ins

853* नैव न्याय्यमिदं वाच्यमस्माकं पुरुषर्षभ ।
किं तु रोषपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणाः ।
शत्रोरपि गुणा ग्राह्या दोषा वाच्या गुरोरपि ।
सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हितं वदेत् ।
दुर्योधन उवाच ।

[(L. 1) B4 5 D5–7 नैव, Cs नैव (as above) B1.5 Dn1 D7 10 इमं कालम्, B3 इदं कालम्, D6 इदं वाक्यम्, Cn इदं वाच्यम् (as above) Ca cites वाच्य Dn2 D11.12 परमर्षभ (for पुरुषर्षभ) — (L. 3) B (except B5) Dn2 D6.11.12 वाच्या (for ग्राह्या) — (L. 4) Dn2 D11.12 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन (for prior half). Dn2 पुत्रं शिष्ये, D3 पुत्रं शिष्यं (for पुत्रे शिष्ये) — D3.10 om. दुर्योधन उ°, D11 reads it in marg (sec. m.)]
— ^{a}) B Dn D6 12 T2 G2 3 एष (for एव) — ^{b}) B4 नीतिर् (for शान्तिर्) — ^{c}) Hypermetric! K2 अभित्राद्य°, B1 Dn2 D11.12 अभिद्यमाने, B2 5 Dn1 D5 9 (cf. Cr) आक्षिप्य°, B3m Cnp sp अभिमृष्य°, B4 प्रक्षिप्य°, D1–2.7 8 Cc.np s v अभिपद्य°, D4 अविद्य°; D6 असह्य°, Ca vp अभिषज्यमाने (as in text) B Dn D4–7 9 11.12 तु (for हि) S प्रशाते हि गुरौ मे स्यात् — ^{d}) Dn2 D11 (marg. sec. m. as in text) 12 न कृतं, S निवृत्तं (G1 2 प्रशान्त), Ca r v तद्वृत्त (as in text) Cc cites वृत्त D1.8 दोष°, D11.12 Cn (cf. Cs) शेष°, S कोप°, Ca (cf. Cr) as in text.

13 ^{d}) T G कृपं चैव महाबलं, M8 कृपेण द्रौणिना सह

14 ^{a}) Ś1 K1 B2 5 Dn D6 7 9 11.12 यद्येतत्, K2 D4 यद्येतत्, B4 D8 यद्देव, D10 T2 G1.3 M यद्दैव (for यदेव) — ^{c}) Ś1 K तत्राह च (Ś1 चं), Dn2 D11.12 एतेनाह, D10 G1 तद्देवाहं, T G2 3 M तदेवावा (for तेनैवाह) Ś1 प्रसन्नस्तु, K प्रसन्नस्तु, B2 D5 प्रसन्नोस्मि, Dn2 D11.12

C. 4 1600 B. 4 51 18 K. 4 51 20 तेनैवाहं प्रसन्नो वै परमत्र विधीयताम् ॥ १४
यथा दुर्योधनेऽयत्ते नागः स्पृशति सैनिकान् ।
साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १५
वनवासे ह्यनिर्वृत्ते दर्शयेन्न धनंजयः ।
धनं वालभमानोऽत्र नाद्य नः क्षन्तुमर्हति ॥ १६
यथा नायं समायुज्याद्धार्तराष्ट्रान्कथंचन ।
यथा च न पराजय्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७
उक्तं दुर्योधनेनापि पुरस्ताद्वाक्यमीदृशम् ।
तदनुस्मृत्य गाङ्गेय यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १८

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

भीष्म उवाच ।
कलांशास्तात युज्यन्ते मुहूर्ताश्च दिनानि च ।
अर्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ १
ऋतवश्चापि युज्यन्ते तथा संवत्सरा अपि ।

प्रसन्नोसौ; T G3 M2 प्रसन्नो वै; M1 5 प्रसन्नौ स्व॰ (for प्रसन्नो वै). — d) B1 5 Dn D11 12 नीतिर्, Co परम् (as in text)

15 D9 om 15 — a) B2 M1.2 तथा (for यथा) Ś1 K B3 D5.6 10 S दुर्योधनो, B1 2.4 5 Dn D11 12 °धन (for °धने) Ś1 K यत्तो, B1 2 4 5 Dn D9 11 12 पार्थो; B3 D6 पार्थं; D2 यत्तो; D3 यत्ते; D5 10 हृद, D8 याते, S राजा (for ऽयत्ते) — b) Ś1 K1 B4 D2 4 नाप(B4 °च)स्पृश(K1 D4 °श)ति, B1 5 D6 नोपसर्पति; B2 नोप युज्यत, B3 नोपसर्पेत, Dn D9 11 12 नाय पश्यति; D1 नापत्स्पृशति (for नाग॰ स्पृशति) B (except B4) D6 समरे, D4 सैनिका S न गच्छेत्कांचिदापदं. — D6 repeats 15ab (v. l नेदमाग॰ for ऽयत्ते नाग). ❀Cr सैनिकान् पष्ठ्यर्थे। सैनिकानां मध्ये दुर्योधनमिदमाग. अर्जुनेन सह युद्धम्॥ Cv द्रोणादीनाग. भङ्गलक्षणोऽपराधो न स्पृशति। हे सैनिका यथा दुर्योधनो यत्तो यत्नवानसु दूरवर्तिनमर्जुनं न स्पृशति ॥❀

16 a) K1 ह्यतिवृत्ते; Dn1 D1-4 ह्यनिवृत्ते, S तु निर्वृत्ते (for ह्यनिर्वृत्ते) — b) T G दृश्यते च (T2 G2 तु); M2 5 दर्शयी(M2 °ये)त (for दर्शयेन्न) B2 D5 स्वमर्जुन.; D10 हि पांडव (for धनजयः) M1 3 यदि बीभत्सुरागत — c) Ś1 K एव; Cr 5 धन (as in text) B1 D (except D2 4 6 10) S च (for वा) — d) T G नार्जुन, M4 नात्र तत् (for नाद्य न) B1 Dn2 D11 12 तत् (for न). T1 क्षेप्तुम् (for क्षन्तुम्) B4 न ह्येव कर्तुमर्हति.

17 M3 om 17ab — a) Ś1 B1 2 5 Dn2 D11 12 Cn 5 °युज्यात्, B3 °युध्येत्, D6 °युज्येत्, D10 °सज्येत् (for °युज्यात्) B4 D1-5 7-9 T G1 2 M (M3 om) यथा नायशसा युज्येत् (D4 8 युध्येत्; D5 मुद्येत् [m युज्येत्], D7 G1 M1 2 5 युज्यात्, D9 M4 युज्यात्; T G2 युक्तो); G3 यथा नाशाय नो युज्यात् — b) K B3 4 D1-3.5 7.9 10 T G2 3 M (M3 om) धार्तराष्ट्र; B2 D6 °राष्ट्र, D4 8 °राष्ट्र (for °राष्ट्रान्) — c) B1 न च सेना, B2 3 य(B3 त)था न च; B4 यथान्याय, Dn1 न च सेनां; Dn2 D11 12 न वशेन (for यथा च न) B2 4 D5-7 परो जय्यात्, D9 T G3 M पराजैषीत्; Cr 3 पराजय्याद् (as in text). G1 3 यथा च नापरो(G1 °रा)जैषीत्. — d) D9 S पार्थो नस्तद्विधीयतां

18 a) Ś1 अथ (for अपि) — b) B3 D6 पुनस्तद्; D1-3 तत्तया, Cs पुरस्तात् (as in text). — c) Ś1 तदनुसृत्य D1-4 6-9 S (except T1) गांगेयो — d) D1-3 7 9 S वक्तुमर्हति

Colophon om in D7 — *Sub-parvan* Ś1 गोगृहे (sic), K गोग्रह, B Dn D1-4 6 8 9 11 12 उत्तरगोग्रह, M1 गोग्रहण, M2 गोहरण — *Adhy name* B4 5 M2 भीष्म वाक्य; D4 द्रोणप्रशंसा, G2 द्रोणप्रसाद — *Adhy no.* (figures, words or both) B4 D6 M2 4 49, D3 47, D5 10 45, D9 42, T G M1.5 50, M3 illegible. — *S'loka no* D3 20, G3 23

47

1 a) Ś1 K1 कालशास्; B D6.10 Ca r कालतस्; D4 T2 G1 कालाशास्, G3 कलाश्च (for कलांशास्). K2 D7-9 कलाश्चात्र प्रयुज्यते; Dn D3.6 11.12 कला काष्ठाश्च यु॰ (cf. Cs), D1 2 कलास्तास्तात (D1 °सु) यु॰. Cv कालतश्चात्र युज्यन्ते — b) S मुहूर्तानि (for °र्ताश्च)

2 b) B2 3 5 D5 संवत्सराणि; D6 °त्सरान् B3 च (for अपि)

3 a) Ś1 तस्माद्, K तथा; Cr v तेषां (as in text).

एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्तते ॥ २
तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषां च व्यतिक्रमात् ।
पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः ॥ ३
तेषामभ्यधिका मासाः पञ्च द्वादश च क्षपाः ।
त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्तते मतिः ॥ ४
सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः परिश्रुतम् ।
एवमेतद्ध्रुवं ज्ञात्वा ततो बीभत्सुरागतः ॥ ५
सर्वे चैव महात्मानः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ।
येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्धर्मेऽपराध्नुयुः ॥ ६
अलुब्धाश्चैव कौन्तेयाः कृतवन्तश्च दुष्करम् ।
न चापि केवलं राज्यमिच्छेयुस्तेऽनुपायतः ॥ ७
तदैव ते हि विक्रान्तुमीषुः कौरवनन्दनाः ।
धर्मपाशनिबद्धास्तु न चेलुः क्षत्रियव्रतात् ॥ ८
यच्चानृत इति ख्यायेद्यच्च गच्छेत्पराभवम् ।
वृणुयुर्मरणं पार्था नानृतत्वं कथंचन ॥ ९
प्राप्ते तु काले प्राप्तव्यं नोत्सृजेयुर्नरर्षभाः ।
अपि वज्रभृता गुप्तं तथावीर्या हि पाण्डवाः ॥ १०
प्रतियुध्याम समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
तस्माद्यदत्र कल्याणं लोके सद्भिरनुष्ठितम् ।
तत्संविधीयतां क्षिप्रं मा नो ह्यर्थोऽतिगात्परान् ॥ ११ C 4 1517 B' 4 52.11 K 4 52.14

— d) Ś1 K उपजायते, B2 (m as in text) 4 5 D5 6 Ca c.rp उपचीयत°, D4 10 उपजायेता, S अधिमासकौ; Cap.rp उपचीयते; Cr उपजायत (as in text) D1.2.7–9 द्वौ जायेतेधिमासकौ (cf. Cv)

4 a) B1.2.5 Dn D4–6 8.11 12 Ca c s v एषाम् (for तेषाम्) B (except B5) Dn1 D4–7 9.10 G2 Ca.c अभ्यधिका; D2 T1 अभ्य°, M1 च ह्य° (for अभ्य°) — b) B (except B1) Dn1 D5 6 G1 M1 Ca.c.r च द्वादश (by transp) — d) Ś1 K निश्चिता (for वर्तते) — Ca c cite the entire stanza. — After 4, S ins.

854* पूर्वेष्वुरेव निर्वृत्ते ततो बीभत्सुरागत° ।,
while D7 (marg) ins.

855* गते वर्षद्वये चैव पञ्चपक्षे दिनद्वये ।
दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासक° ।

5 b) K तद्यदेभि.. Ś1 B Dn1 D1–5 8–12 T G2 M4 5 प्रति° (for परि°) — c) Ś1 यथा, K तथा, Dn D11.12 द्रुतं (for ध्रुव) Ś1 K1 श्रुत्वा, S मत्वा (for ज्ञात्वा)

6 a) S (except M5) पंच (for चैव) — d) D1.2.8 कथ (for कस्माद्) K2 पराङ्मुख (for ऽपराध्नुयु) — After 6, T G2 ins

856* कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च कामक्रोधभयादपि ।
स्नेहाद्वा यदि वा मोहाद्धर्मं नात्येति धर्मज ।

7 d) D5 Cc अभ्युपायत, D10 च पायत, D11.12 उपायत, T G2 ह्यधर्मत, Cv अनुपायत (as in text)

8 a) Ś1 Dn1 D5 M2 तदेव, T2 तथैव (for तदैव) B2.4 D4 5 M1–3 Ca विक्रातम्, M5 °तिम् D6 तदैव ते विनिष्क्रान्ता ; G1 यदैव हि यद्दियाता, G3 यदैव ते वन प्राप्ता — c) D7 °पाशैर् B2–4 M3 ते (for तु) — d) K2 D6 M2 °व्रता

9 a) K D4.8 T1 G2 M2 3 यच्च; B1.5 D5 6 7m तच्च, D7 9 यया, Cs यच्च (as in text) B (except B1) Dn1 D5.6 10 Cr अनृतम्, Cn.s v अनृत (as in text) K B2 4 D4 ख्यायेत्, Dn2 D11.12 Cn.5 ख्यायात्, D1–3 ख्याय, T G ख्यात° (for ख्यायेत्) — b) Ś1 B1–3.5 Dn1 D5.6 10 य° स, K G1.3 M2 3 यश्च, B4 तच्च; D1–3 यत्र, D7 9 T G2 स च, D8 कुत्र (for यच्च) M परा गतिं (for पराभवम्) — c) T G2 3 वृणीयुर् — d) B4 D5–7 नानृत तु, Cv नानृतत्व (as in text)

10 a) B (except B1) Dn D1–3.5 6 8 10–12 प्राप्ते (B1–3.5 Dn1 D5.8 °प्त-) काले तु (B3.5 D5 च) (for प्राप्ते तु काले) D7 9 S स्वानर्थान् (for प्राप्तव्यं). D4 प्राप्तव्य प्राप्तकाले तु — b) B4 कथंचन (for नरर्षभा) — c) D1–8 चक्र° (for वज्र°) D7 9 S गुप्तान् (M1–3 गुप्ता)

11 a) B1 Dn2 D11.12 G1.3 प्रतियुध्येम, B3 4 °युध्यामि; D7 9 °योत्स्यति D10 प्रतियुध्यामहे पार्थं — b) K °शास्त्र°. Dn1 वर; D7 9 वरा, G2 वर — After 11ab, B4 6 D6 ins

857* आगत फाल्गुन राजन्सर्वे सत्र न संशय ।
— c) K यत्र हि (for यदत्र) — e) B4 तथा विधीयता B (except B5) Dn D1–12 शीघ्र, D2 यत्न (for क्षिप्र) — f) K2 B1.2 D11.12 मा वो, Dn1 D1.3 मनो (for मा नो) Ś1 K ह्यर्थातिगो, B1.2 Dn D2 4 6–9 11.12 ह्यर्थोऽभ्य- (Dn1 D4 6 8 °त्य)गात्; T1 M3 त्यर्थोति (T1 °रि)गात्, M1.2 -त्यर्थोत्य (M2 -त्यर्थाति)गात् Ca.rp (Dev) अभिगात्, Cr अत्यगात्, Cvp अतिगात् (as in text) Ś1 B Dn1 D4–7 9.10 G2 Co.r vp पर, D8 पर Cv मा नो ह्यर्थोऽत्यगात्पर°

12 a) D8 समरे (for सङ्ग्रामे) — b) K1 गारव, K2

C. 4 1617
B 4 52. 12
K 4 52. 15

न हि पश्यामि संग्रामे कदाचिदपि कौरव ।
एकान्तसिद्धिं राजेन्द्र संप्राप्तश्च धनंजयः ॥ १२
संप्रवृत्ते तु संग्रामे भावाभावौ जयाजयौ ।
अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयम् ॥ १३
तस्माद्युद्धावचरिकं कर्म वा धर्मसंहितम् ।
क्रियतामाशु राजेन्द्र संप्राप्तो हि धनंजयः ॥ १४
दुर्योधन उवाच ।
नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवानां पितामह ।
युद्धावचारिकं यत्तु तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ १५
भीष्म उवाच ।
अत्र या मामकी बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते ।
क्षिप्रं बलचतुर्भागं गृह्य गच्छ पुरं प्रति ।
ततोऽपरश्चतुर्भागो गाः समादाय गच्छतु ॥ १६
वयं त्वर्धेन सैन्येन प्रतियोत्स्याम पाण्डवम् ।
मत्स्यं वा पुनरायातमथ वापि शतक्रतुम् ॥ १७
आचार्यो मध्यतस्तिष्ठत्वश्वत्थामा तु सव्यतः ।

गौरव, B8 G1 कौरवा॰ (for कौरव). — ^d^)=(var.) 14^d^. B8 अय; B4 M8. 5 हि (for च).

13 ^a^) D1–3 संप्राप्तेपि (for संप्रवृत्ते) B8 अपि, D1–3 हि, T G2. 3 च (for तु) G1 सम्यक्प्रवृत्ते सग्रामे — ^c^) D8 10 G8 स्पृशते — ^d^) Ś1 K B5 D7 M8 दिष्टम्; Ca दृष्टम् (as in text) A few MSS न संशय, असंशय॰ etc.

14 ^a^) Cf 15*. D6 असमाद् (for तस्माद्). K2 युद्धोवितर्कं वा, B1 Dn D11 12 Crp (Dev.) युद्धोचित कर्म, B4. 5 D5–10 S Ca. c युद्धाव(B4 5 °नु; D5. 7–9 G1. 3 °य; T G2 °प)चरित, D1–4 युद्ध विचार्यैक (for युद्धावचरिकं) ✤Cr अपचरित? युद्धोचितम्। (द्वे) अनुचरितम्।✤ — ^b^) M5 कदाचिदपि कौरव — M8 om. 14^c^–15^d^, M8 om 14^cd^. — ^c^) Ś1 कौरव्य (for राजेन्द्र) — ^d^) B1 2 5 Dn D11 12 M2 च; D1–3 G3 अय (for हि) — S (except M8) ins after 14 (M8, which om. 14^cd^, after 14^ab^).

858* एकोऽपि समरे पार्थः पृथिवीं निर्दहेच्छरैः ।
भ्रातृभिः सहितस्तात किं पुनः कौरवाग्रणे ।
तस्मात्संधिं कुरुश्रेष्ठ कुरुष्व यदि मन्यसे ।

[(L. 1) M5 त्रैलोक्य (for पृथिवीं) G1 M5 अपि निर्दहेत् (for निर्दहेच्छरैः) — (L 2) T G2 पार्थ, G1. 3 M1 4 वीरै (for तात)]

15 M8 om 15 (cf v 1 14). — ^a^) M1 न हि (for नाहं) — ^b^) S (M8 om.) पांडवेभ्य — After 15^ab^, T G ins :

859* ग्राम सेनां च दासीं च स्वल्प द्रव्यमपि प्रभो ।

— ^c^) Cf. 14^a^ Ś1 B2–5 D5 6 S (M8 om) युद्धाव(B5 °नु; D5 T G M2 °य)चरित (T1 M2 °तु), B1 Dn D11 12 युद्धोपचारिक; D1 3 युद्धाविचारिक, D2 4 7–9 Cv युद्धाधिकारिक (D4 8 °तं). Ś1 यच्च (for यत्तु). — ^d^) T G सर्वं (for शीघ्र) B1 Dn D11 12 प्र° (for सं°) Ś1 D1 3 तत्तु शीघ्रं विधी° — After 15, S (except M8) ins

860* वैशंपायनः ।
भीष्मस्योपरते वाक्ये तथा दुर्योधनस्य च ।
प्राप्तमर्थ्यं च यद्वाक्य द्रोणश्चाह द्विजोत्तम ।

16 S द्रोण (for भीष्म) — S ins after the ref. (M8, which om 14^c^–15^d^, after 14^ab^)

861* यत्तु युद्धाय चरित भवेद्वा धर्मसहितम् ।
कस्त्वया सदृशो लोके भूयस्त्य वक्तुमर्हसि ।

[(L 1) M8 om. line 1. M1 युद्धाचरितु धर्मं वा (for युद्धाय चरित भवेद्वा). — (L 2) T1 G8 M2 कर्तुम् (for वक्तुम्).]

— ^a^) S इय तु (for अत्र या). Ś1 मामिकी; B1–3 Dn D1 5 6 9–12 S Cc मामिका, D2–4 8 मामका S प्रज्ञा (for बुद्धि) — After 16^ab^, all MSS except M ins.

862* सर्वथा हि मया श्रेयो वक्तव्य कुरुनन्दन ।
[D1 G1 3 च; D2–4 तु (for हि)]

— ^c^) S राजा (for क्षिप्र) K2 B2 4 5 Dn D11 12 G8 यल (for बल) — ^d^) S क्षिप्रमादाय गच्छतु — G1 om. 16^ef^

17 ^a^) G1 स्वयं (for वय) B1–3 Dn D2 11. 12 चार्धेन; B5 D7 9 S अर्धेन (G1 मध्येन), D8 तदर्धेन (hypermetric!) (for त्वर्धेन) Ś1 K B1 Dn1 D7 G1 सैन्यस्य (for सैन्येन) — ^b^) S प्रतियोत्स्यामहेऽर्जुन — After 17^ab^, N T1 G1 3 ins

863* अहं द्रोणश्च कर्णश्च अश्वत्थामा कृपस्तथा ।
प्रतियोत्स्याम बीभत्सुमागत कृतनिश्चयम् ।

[(L. 1) T1 G8 भीष्मश्च (for द्रोणश्च) D6 द्रोणि शारद्वतस्तथा (for the posterior half) — (L 2) G1 °योत्स्यति (for °योत्स्याम) T1 G1 3 संग्रामे (for आगत) T1 °निश्चया]

T1 G1 3 cont T2 G2 M ins. after 17^ab^.

864* एष राजा सुगुप्तः स्यात्स सैन्यमनुपश्यति ।
[T G2 M4 5 सुगु° (for अनु°)]

— ^c^) S मात्स्य Dn2 D11 12 S पुनरायांतं. — ^d^) N (except Ś1 K D7) आगत वा (for अथ वापि) D4 पुरंदर. — After 17, Dn1 ins.

कृपः शारद्वतो धीमान्पार्श्वं रक्षतु दक्षिणम् ॥ १८
अग्रतः सूतपुत्रस्तु कर्णस्तिष्ठतु दंशितः ।
अहं सर्वस्य सैन्यस्य पश्चात्स्थास्यामि पालयन् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।
तथा व्यूढेष्वनीकेषु कौरवेयैर्महारथैः ।
उपायादर्जुनस्तूर्णं रथघोषेण नादयन् ॥ १
ददृशुस्ते ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुश्च रथस्वनम् । C. 4 1531 B 4 53. 2 K. 4 54 2

865* अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ।;
while S ins ·

866* युध्याम सह संहत्य पाकशासनिमागतम् ।
[=(var) 4 46 10cd — T G समम्य, M4 सगत्य (for संहत्य)]
M cont T G ins after 868*

867* वैशंपायन· ।
द्रोणस्योपरते वाक्ये भीष्म प्रोवाच बुद्धिमान् ।
N ins. after 17 (Dn1, after 865*) T G1 after 866*

868* वैशंपायन उवाच ।
तद्वाक्य रुरुचे तेषा भीष्मेणोक्त महात्मना ।
तथा हि कृतवान्राजा कौरवाणामनन्तरम् ।
भीष्म प्रस्थाप्य राजान गोधन तदनन्तरम् ।
सेनामुख्यान्व्यवस्थाप्य व्यूहितु सम्प्रचक्रमे ।
[T G om. उवाच — (L. 1) T G द्रोणेन (for भीष्मेण) — (L. 2) D7 9 धनुर्धर (for अनन्तरं) — (L 4) D1–4. 8 10 T G अवस्थाप्य, D7 प्रतिष्ठाप्य (for व्यव°)]
Thereafter T G ins 867*

18 Before 18, all MSS except M ins भीष्म उवाच (T1 G1. 3 वैश°) Ś1 B1 5 Dn D8 आचार्य मध्ये तिष्ठ त्व, D6. 7 9 T1 G1. 3 आचार्यो मध्यतस्तिष्ठेत्, D10 आचार्य मध्यतस्तिष्ठ — b) B5 D4. 7 9 10 च (for तु) B1. 3. 5 वामत , G3 मध्यत — After 18, S ins

869* विकर्णश्च महावीर्यो दुर्मुखश्च परतप ।
शकुनि सौबलश्चैव दु सहश्च महाबल ।
द्रोणस्य पार्श्वमजिता· पालयन्तु महारथा ।

19 a) D7 T G2 M4 च (for तु) — b) K1 S दंसित , C3 दशित (as in text) — c) D1–3. 8 वै सर्व (for सर्वस्य) — d) D1. 2 पार्ष्णि (for पश्चात्) B4 तिष्ठामि (for स्थास्यामि) — After 19, S ins

870* सर्वे महारथा· शूरा महेष्वासा महाबला ।
युध्यन्तु पाण्डवश्रेष्ठमागत यत्नतो युधि ।
वैशंपायन ।
अभेद्य परसैन्यानां व्यूह व्यूह्य कुरूत्तम ।
वज्रगर्भ व्रीहिमुख पद्मचन्द्रार्धमण्डलम् ।
तस्य व्यूहस्य पश्चार्धे भीष्मश्चाथोद्यतायुध ।
सौवर्ण तालमुच्छ्रित्य रथे तिष्ठन्नशोभत ।
[(L 4) M1 °चक्रार्ध°, M2 3 °चक्रात°, M4 5 °चद्रार्क° (for °चन्द्रार्ध°)]

Colophon om. in D7 — *Sub-parvan* K1 गोग्रह, B2. 4 Dn D1–3. 6 8–12 उत्तरगोग्रह, M1. 2 गोग्रहण — *Adhy name* · B D5 भीष्मवाक्य, D4 दुर्योधनस्य गोधनस्य च प्रचलन , T G2 M2 भीष्म(M2 om. it)व्यूहकरण — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D3 47, B4 M2–4 50, D5 46, D8 9 49, D10 45, T G M1. 5 51 — *S'loka no* D1 24, G3 34

☞ In S, this adhy is followed by (the S version of) adhy 51

48

1 a) T2 G2 ततो (for तथा) — b) Dn D11 12 कौरवेयेषु भारत, D8 कौरवाणा महा°

2 a) S तद् (for ते) D7 9 तु, S (except G1 3) ते (for वै) — b) K2 B D (except D6) महा° (for रथ°) — D9 om 2cd — d) D7 9 गाजीवस्य N नि·स्वन — After 2, S ins

871* त्रिकोशमात्र गत्वा तु पाण्डव श्वेतवाहन ।
सेनामुखमभिप्रेक्ष्य पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
राजान नात्र पश्यामि रथानीके व्यवस्थितम् ।
दक्षिण पक्षमास्थाय कुरवो यान्त्युदङ्मुखा ।
उत्सृज्यैतद्रथानीक महेष्वासाभिरक्षितम् ।
गवाग्रमभितो याहि यावत्पश्यामि मे रिपुम् ।
गवाग्रमभितो गत्वा गाश्चाशु विनिवर्तय ।
यावदेते निवर्तन्ते कुरवो जवमास्थिता ।
तावदेव पशून्सर्वांन्निवर्तिष्ये तवाभिभो ।
इत्युक्त्वा समरे पार्थो वैराटिमपराजित ।
सव्य पक्षमनुप्राप्य जवेनाश्वानचोदयत् ।

C. 4 1631 B. 4 53. 2 K. 4 54 2 टोधूयमानस्य भृशं गाण्डीवस्य च निस्वनम् ॥ २
ततस्तत्सर्वमालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
महारथमनुप्राप्तं दृष्ट्वा गाण्डीवधन्विनम् ॥ ३
एतद्ध्वजाग्रं पार्थस्य दूरतः संप्रकाशते ।
एष घोषः सजलदो रोरवीति च वानरः ॥ ४
एष तिष्ठन्रथश्रेष्ठो रथे रथवरप्रणुत् ।
उत्कर्षति धनुःश्रेष्ठं गाण्डीवमशनिस्वनम् ॥ ५
इमौ हि बाणौ सहितौ पादयोर्मे व्यवस्थितौ ।
अपरौ चाप्यतिक्रान्तौ कर्णौ संस्पृश्य मे शरौ ॥ ६
निरुष्य हि वने वासं कृत्वा कर्मातिमानुषम् ।

ततोऽभ्यवादयत्पार्थो भीष्मं शांतनवं कृपम् ।
द्वाभ्यां द्वाभ्यां तथाचार्यं द्रोणं च निशितैः शरैः ।

[(L. 3) T1 यथानीक; T2 G2 M5 (*sup lin.*) यथानीके (for रथा°) — (L. 4) M1 2 आश्रित्य (for आस्थाय) — M2 om line 6 — (L 7) M1-3 गार्श्ववाशु निव° — (L 8) M1 2 निवर्तंति — (L 13) M2 3 विशिखैः (for निशितैः) T G3 द्रोणं प्रथमतः क्रमात् (for the posterior half).]

T G2 cont.

872* द्रोणं कृपं च भीष्मं च पृषत्कैरभ्यवादयत् ।

3 [a]) T G2 सोपि (for ततस्). B1 Dn D11. 12 तु; B1 ते, D9 त (for तत्) D6 ततः सर्वं समा°. — T1 ins. after 3[ab] G1 3, after 4

873* द्रोण° ।
न कश्चिद्योद्धुमिच्छेत न च गुप्तं स्वजीवितम् ।
अयं वीरश्च शूरश्च दुर्धर्षश्चैव संयुगे ।

[(L 1) G1 3 सु° (for स्व°) — (L. 2) G1. 3 अयं रथिवर° शूर]

In G1. 3, 873* is followed by line 4 of 874* (cf v 1 4), while the remaining three lines thereof follow stanza 3.

4 Before 4, N ins द्रोण उ° — After द्रोण उ°, D6 (marg) ins 686* (v. l प्रमाथी for किरीटी); cf. also 4 41. 19, and stanza 17 below. — [b]) D8 सम्प्रकाशयेत्, S प्रतिदृश्यते (T2 G1 परिदृश्यते) — [c]) B (except B2) D (except Dn1 D3 10) Ca घोरं (for घोष) B1 सनिनदो; Dn1 स रथजो; D1 8 स्वनिलजो; D2 4 Cap सजल्जो, D5 7 8 जलदवत, Ca सजलदो (as in text) S मेघ सविद्युत्स्तनितो — [d]) K2 B1 Dn D4 11 12 रौरवीति; Cc as in text D1-3 स (for च) — S ins. after 4 (G1 3, after 3)

874* अवस्थाय रथं याति गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ।
अश्वानां स्तनतां शब्दो वहतां पाकशासनिम् ।
रथस्याम्बुधरस्येव श्रूयते भृशदारुणः ।
दारयन्निव तेजस्वी वसुधां वासवात्मजः ।

[G1 3 ins line 4 after 873*.]

On the other hand, after 4, G1 3 ins. 873*, while D8 (marg) ins

875* एष उदार आयाति रथे च रथिनां वरः ।

5 [a]) B4 तिष्ठत्येष (for एष तिष्ठन्) S1 K1 B Dn D1 4-7 9 11 12 G1 M1-3 रथश्रेष्ठे; D8 नरश्रेष्ठः, D3 T G2. 3 रथिश्रेष्ठ — [b]) S1 रथी रथवरं प्रणुत्, K2 D8 रथे रथवरप्रमु°; B1 3 5 D6 रथी रथ°, B2 4 (corrupt) रथी रथवरप्रमुव (B4 °भृत्), Dn D8 11 12 रथे (Dn °थी) च रथिनां वरः; D1. 2 10 रथे पररथ(D2 °थ)प्रणुत्; D5 रश्मी रथ°, D5m. 7 9 रथे रथ(D7 °थि)वरोत्तम ; T1 G2 M3-5 रथे रथशतप्र°; G1 रथे रथवर° प्र°, G3 रथे रथवरं प्र°, M1. 2 युद्धे रथशतप्रणुत्, Ca cites रथवरप्रणुत् — After 5[ab], S (which om. 5[cd]) ins :

876* एष दृष्ट्वा रथानीकमस्माकमरिमर्दन ।
ह्रीमान्वदान्यो धृतिमान्सत्करोति च पाण्डवः ।

— [c]) K1 D10 तत्कर्षति, D7 9 प्रकर्षति. — [d]) D8 गांजीवम्.

6 [ab]) B1. 3 Dn D7 9 11 12 च; Cv हि (as in text). B5 D7 (m as in text) प्रहितौ (for सहि°). S इमौ बाणौ वनुप्राप्तौ पादयो प्रत्युपस्थितौ — After 6[ab], S ins..

877* यन्धुराग्रौ निरस्तौ मे चित्रपुङ्खावजिह्मगौ ।
[G1 वधुराग्रे, M1 3 रथस्याग्रे]

— [c]) K अपरौ चास्य विक्रांतौ; B1 3. 5 D1. 5 6 °रौ च व्यति°, S इमौ चाप्यपरौ बाणौ — [d]) S अभितः (M1. 3 सुस्पर्शौ) कर्णमूलयोः — After 6, S ins

878* ससृष्टशान्तावतिक्रान्तौ पृष्ट्वेवानामयं भृशम् ।

S cont B D (except D1 2 4 8-10, D7 marg *sec. m.*) ins after 7

879* चिरदृष्टोऽयमस्माभिः प्रज्ञावान्बान्धवप्रियः ।
अतीव ज्वलितो लक्ष्म्या पाण्डुपुत्रो धनंजयः ।

[(L 1) S धर्मज्ञो (for प्रज्ञावान्). — (L. 2) S ज्वलते (for ज्वलितो), and °पुत्र प्रतापवान्]

7 [a]) B1 3 4 D5 6 10 निर्वर्त्य (for निरुष्य). K2 स निरुष्य, D8 त निरुष्य (for निरुष्य हि). B4 S च (for हि) — [b]) S कृत्वा कर्म सु(G1 M1 2 च)दुष्करं — [d]) D5m 7 9 कुशलं (for श्रोत्रे च) S पूजयन्मामरिंदमः. — After 7, D10 ins.

880* कुशलं परिपृष्ट्वा च गतास्ते कङ्कवाससः ।;

while B D (except D1. 2. 4 8-10, D7 marg *sec. m.*)

अभिवादयते पार्थः श्रोत्रे च परिपृच्छति ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

इषुपाते च सेनाया हयान्संयच्छ सारथे ।
यावत्समीक्षे सैन्येऽस्मिन्क्वासौ कुरुकुलाधमः ॥ ८
सर्वानन्याननादृत्य दृष्ट्वा तमतिमानिनम् ।
तस्य मूर्ध्नि पतिष्यामि तत एते पराजिताः ॥ ९
एष व्यवस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तदनन्तरम् ।
भीष्मः कृपश्च कर्णश्च महेष्वासा व्यवस्थिताः ॥ १०
राजानं नात्र पश्यामि गाः समादाय गच्छति ।
दक्षिणं मार्गमास्थाय शङ्के जीवपरायणः ॥ ११
उत्सृज्यैतद्रथानीकं गच्छ यत्र सुयोधनः ।
तत्रैव योत्स्ये वैराटे नास्ति युद्धं निरामिषम् । C. 4 1573 B. 4 53. 14

---

ins 879* (cf. v l. 6) Finally, S ins after 7

881* अमर्षेणाभिसंपूर्णो दुःखेन प्रतिबोधित ।
अद्येमां भारतीं सेनामेको नाशयते ध्रुवम् ।
अधिकं दश द्वय वत्सराणां
स्वजनेनाविदितस्त्रयोदश च ।
ज्वलते रथमास्थित किरीटी [5]
तम इव रात्रिजमभ्युदस्य सूर्यः ।

[(L 1) M °र्षेण हि स° — (L. 5) M1 ज्वलति हि, M2.3 ज्वलयति (for ज्वलते)]

S cont. K2 ins after 7 B D (except D1.2.4.8–10, D7 marg *sec m*) ins after 879* (cf. v l. 6)

882* रथी शरी चारुतली निषङ्गी
शङ्खी पताकी कवची किरीटी ।
खड्गी च धन्वी च विभाति पार्थः
शिखी वृत स्रुग्भिरिवाज्यसिक्तः ।

[(L 1) K2 चारुकुली, D8 चारुतूणी, T M चारुमाली; G चारुमहा — (L. 2) K2 B4 D2.7 शिखी (for शङ्खी) — (L. 3) K2 सुखड्गधारी च विभाति पार्थः, D6 खड्गी च धन्वी चरितानि पा°, S खड्गी च धन्वी च विराजते यथा (G1.3 °ते य°) — (L. 4) K2 शिखी घृतेनाग्निरिवावसिक्तः, B2–5 शिखी घृतस्रुग्भिरिवाज्यसिक्तः (B4 °भिषिक्तः, B5 °ज्यपिक्तः), D2.6 शिखी घृ(D8 घृ)त° स्रुग्भिरिवावसि(D8 स)क्तः, D7 शिखी घृताहुतिरिवाभिवृद्ध°, S दीप्तीव यज्ञेषु घृतावसिक्त (G1 घृते निषक्तः, G3 घृतेन सिक्तः)]

Thereafter S ins a colophon (*Adhy name* T G2 द्रोणाभिवादन (T2 °द्विवदन), M2.3 अभिवाद्यशरविसर्ग° — *Adhy no* T G M1 53, M2–5 52)

S cont.

883* वैशंपायन ।
तमदूरमुपायान्तं दृष्ट्वा पाण्डवमर्जुनम् ।
नाशय प्रेक्षितुं शेकुस्तपन्तं यथा रविम् ।
स तं दृष्ट्वा रथानीकं पार्थः सारथिमब्रवीत् ।

[(L. 2) T प्रतपत, G1.3 तपतं हि (for तपन्त) — (L. 3) T1 G1.3 M1.2.4 तद् (for तं)]

8 S om. अर्जुन उ° — ^{a}) Ś1 D7 9 G इषुपातेन, K2 D10 °पातेषु, T1 M (hypermetric!) °पातमात्रे, T2 °पातेत्र B1.2 Dn1 D4 सेनायां — ^{b}) S स्थापयाश्वानरिंदम — ^{c}) D7 9 द्रक्ष्यामि, D2 ससैन्यम् (for समीक्षे) D6 सैन्यस्य, D7 9 सैन्यानि, D8 ईक्षेऽस्मिन्, S व्यूहेऽस्मिन् D4 यावत्सैन्ये समस्तेऽस्मिन् — ^{d}) S मम शत्रु सुयोधन — After 8, S ins

884* रत्नवैडूर्यविकृत मणिप्रवरभूषितम् ।
परिजानाम्यहं तस्य ध्वजं दूरात्समुच्छ्रितम् ।
यद्येनमिह पश्यामि दुर्बुद्धिमतिमानिनम् ।
यमाय प्रेषयिष्यामि सहायोऽस्य यदीश्वर ।

9 M2 om. 9^{ab} — ^{a}) B2.3 सैन्यान्; Dn D5.11.12 एतान् (for अन्यान्) D7 9 सर्वसैन्याननाः° — ^{b}) B4 D2 अभिमा° (for अतिमा°) — For 9^c–12^f, S (which om. 13–14) subst. 885* (cf. v l. 12)

10 For S cf. v l. 12 D8 om. 10 — ^{c}) Ś1 व्यवसितो, D1.2 8 चावस्थितो — ^{d}) B1.2 Dn D11.12 समागता° (for व्यव°)

11 For S cf. v l. 12 — ^{c}) Dn2 D11.12 पार्श्वम्; D6 पथम् (for मार्गम्) B5 आश्रित्य (for आस्था°) — ^{d}) D4 जीवितलिप्सया

12 ^{c}) Ś1 K B (except B4) Dn D1–3 7–9 11.12 उत्सृजैतद्, D10 तस्य ह्येतद् — ^{d}) Ś1 अनामिष, D8 निरामय, Ca.c.r v as in text. — ^{e}) B4 हत्वा (for जित्वा) B1–3 D5.6 त निहत्य निवर्तिष्ये, Dn2 D11.12 त च जित्वा निव°; D1–4.7 8 10 त हि जित्वा (D2 हि गत्वा, D7 विजित्वा) निवर्तिष्ये (D2 °तेथा), D8m त विजित्य निव° — ^{f}) D1.2 वै पुरं, D6 सर्वश° — For 9^c–12^f, S (which om. 13–14) subst.

885*
(9^c) सिंहः क्षुद्रमृगस्येव पतिष्ये तस्य मूर्धनि ।
हनिष्यामि तमेवाशु शरैर्गाण्डीवनिःसृतैः ।
(9^d) तस्मिन्हते भविष्यन्ति सर्व एव पराजिता ।
शौरः समर्पयिष्यामि धार्तराष्ट्रं ससौबलम् ।
अमम्यानां च वक्तारं कुरूणां किल किल्बिषम् । [5]
(11^a,12^d)राजानं नेह पश्यामि निरामिषमिदं बलम् ।

C 4 1543 B 4 53. 14 K 4 53. 44 तं जित्वा विनिवर्तिष्ये गाः समादाय वै पुनः ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स वैराटिर्हयान्संयम्य यत्नतः ।
नियम्य च ततो रश्मीन्यत्र ते कुरुपुंगवाः ।
अचोदयत्ततो वाहान्यतो दुर्योधनस्ततः ॥ १३
उत्सृज्य रथवंशं तु प्रयाते श्वेतवाहने ।
अभिप्रायं विदित्वास्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ॥ १४
नैषोऽन्तरेण राजानं बीभत्सुः स्थातुमिच्छति ।
तस्य पार्ष्णिं ग्रहीष्यामो जवेनाभिप्रयास्यतः ॥ १५
न ह्येनमभिसंक्रुद्धमेको युध्येत संयुगे ।
अन्यो देवात्सहस्राक्षात्कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ॥ १६
किं नो गावः करिष्यन्ति धनं वा विपुलं तथा ।
दुर्योधनः पार्थजले पुरा नौरिव मज्जति ॥ १७
तथैव गत्वा बीभत्सुर्नाम विश्राव्य चात्मनः ।

अभिद्रवेह राजानं स्यक्तमित्यत्र निर्भय ।
(10ab) आस्थितो मध्यमाचार्यो ह्यश्वत्थामा त्वनन्तरम् ।
(10cd) कृपकर्णौ पुरस्तात्तु महेष्वासौ व्यवस्थितौ ।
भूरिश्रवा सोमदत्तो बाह्लीकश्च जयद्रथ ।
(11a) दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता युद्धविशारदा ।
साल्वराजो सुमसेनो वृषसेनश्च सौबल ।
दशार्णश्चैव कालिङ्गो वामं पक्षं समाश्रिता ।
पृष्ठत कुरुमुख्यस्तु भीष्मस्तिष्ठति दंसित ।
अर्धसैन्येन वल्यान्सर्वेषां न पितामह ।
(11ab) दुर्योधनं न पश्यामि क नु राजा स गच्छति ।
(12ab) उत्सृजैतद्रथानीकं याहि यत्र सुयोधन ।
(12cd) तं हत्वा विनिवर्तिष्ये गा स आदाय गच्छति ।
गवाग्रमभितो याहि यत्र राजा भविष्यति ।

[(L. 5) T1 G1. 3 M1 असख्यानां; M3 असख्यानां G1 पराणां (for कुरूणा) T2 G2 M2. 3 कुल; G1. 3 कुरु (for किल) — (L. 8) T M3. 4 °योप्यश्च, M1. 2 °र्थं अश्व° T1 M3. 4 अपि; G हि (for तु) G1. 3 M1-3 अनतर. — (L. 11) Om in M2 M1. 3 आस्थाय (for आश्रित्य) G1 युद्धपिपासितौ; G3 युद्धेषु पण्डिता, M3. 4 युद्धनियासिन° M2 om line 12 — (L. 16) G1. 3 साधं; M1-3 सोधं (for अर्ध) — G1. 3 om lines 17-19 — (L. 18) T G2 M3 सनि° (for विनि°) — (L. 19) M1 स तिष्ठति, M2 सुयोधन (for भवि°)]

— S cont

886* इत्युक्त्वा समरे पार्थो वैराटिमपराजित ।
सस्पृशानो धनुर्दिव्यं त्वरमाणोऽगमत्तदा ।
ततो भीष्मोऽब्रवीद्वाक्यं कुरुमध्ये परंतप ।
चिरदृष्टोऽयमस्माभिर्धर्मज्ञो बान्धवप्रिय ।
अतीव ज्वलते लक्ष्म्या पाकशासनिरच्युत ।
एष दुर्योधनं पार्थो मार्गते विकृतिं स्मरन् ।
सेनामत्यर्थमालोक्य त्वरते ग्रहणे कृतम् ।
मृगं सिंह इवाढातुमीक्षते पाकशासनि ।

[For lines 4-5 of 879* — (L. 7) T2 M1. 3 तु त; M3 मृश (for कृत) — (L. 8) T2 G1. 3 इच्छते (for ईक्षते)]

— After 12, B1 ins

887* पश्चादेते प्रदातव्या इति मे वर्तते मति ।

13 S om 13-14 — b) B1 D1-4. 7. 8. 10 वाहान् (for हयान्). D1-4. 8. 10 सत्वर (for यत्नत). — d) B1. 3. 4 D6 कुरवो गता (for कुरु°) — e) B1 अदेशयत्; Dn1 D1-3. 7-9 अचो°; D5 प्राचो°. — f) B3 Dn D1-7. 11. 12 यत्र (for यतो) B3 D10 गत°, D1. 3. 4 तदा (for तत) B1-3 D5. 6 यत्र (D5. 6 °तो) राजा सुयोधन

14 S om 14 (cf v. l. 13) — c) B2 Dn2 D3. 11. 12 तु, Dn1 अथ; D6 स (for अस्य) — d) Ś1 K B1 Dn D4. 9. 11. 12 कृपो (for द्रोणो)

15 a) D1-3. 8. 10 एव, Ca एषो (as in text) — b) B1 D1-4. 6. 7 (m as in text) 8. 10 S Ca अर्हति (for इच्छति) — c) Most MSS spell गृहीष्यामो — d) B1 रथेन (for जवेन). Dn2 D11. 12 °नाति प्र°, D3 °नात्य प्र°, S °नाभिप्रधावत ।

16 a) Ś1 B Dn D3. 6. 9. 11. 12 अतिसंक्रुद्ध, D10 अभिसंक्रुद्धं; T2 G2 M2 अपि स°, M3 इह स° — c) S महादेवाद् (for सहस्रा°) — After 16, Ś1 K B1. 3 (marg.). 4 Dn D7 (marg. sec. m.) 11. 12 ins

888* आचार्यप्रवराद्वापि भारद्वाजान्महारथात् ।

[B1. 3 Dn D11. 12 आचार्याच्च सपुत्राद्वा B3 °द्वाजाच्च गौतमात्]

17 b) S मृत्य (for धन) D7 before corr महत्, and after corr (marg.) तथा (as in text) — c) S °गत (for °जले) — d) D3 यथा, Ca c. r. पुरा (as in text) B3 D5 (m as in text) सीदति, Cv मज्जति (as in text). S पुरा प्राणान्वि(G3 °न्म)मुचति — After 17, D10 ins 686* (cf also v. l. 4. 41. 19), while S ins

889* इत्युक्त्वा समरे भीष्म सेनया सह कौरव ।
अन्वधावत्तदा पार्थं धार्तराष्ट्रस्य रक्षणे ।

जलमैरिव तां सेनां शरैः शीघ्रमवाकिरत् ॥ १८
कीर्यमाणाः शरौघैस्तु योधास्ते पार्थचोदितैः ।
नापश्यन्नावृतां भूमिमन्तरिक्षं च पत्रिभिः ॥ १९
तेषां नात्ममनिनो युद्धे नापयानेऽभवन्मतिः ।
शीघ्रत्वमेव पार्थस्य पूजयन्ति स्म चेतसा ॥ २०
ततः शङ्खं प्रदध्मौ स द्विषतां लोमहर्षणम् ।
विस्फार्य च धनुःश्रेष्ठं ध्वजे भूतान्यचोदयत् ॥ २१
तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
अमानुषाणां तेषां च भूतानां ध्वजवासिनाम् ॥ २२
ऊर्ध्वं पुच्छान्विधुन्वाना रेभमाणाः समन्ततः ।
गावः प्रतिन्यवर्तन्त दिशमास्थाय दक्षिणाम् ॥ २३ C. 4. 1659 B. 4. 55. 25 K. 4. 55. 56

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

वैशंपायनः ।
त्रिकोशमात्रं गत्वा तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
इषुपातेन सेनाया स्थापयाश्वान्नरिंदम ।
एतदग्रं गवां दृष्ट्वा मन्दं वाहय सारथे ।
याह्युत्तरेण सेनाया गाश्चैव प्रविभज्य च ।
परिक्षिप्य गवां यूथमत्र योत्स्ये सुयोधनम् ।
गच्छन्ति त्वरया गावः सगोपाः परिमोचय ।
तत्र गत्वा पशून्वीर सगोपान्परिमोचय ।
अन्तरेण च सेनायाः प्राङ्मुखो गच्छ चोत्तर ।
इमे त्वतिरथाः सर्वे मम वीर्यपराक्रमम् ।
पश्यन्तु कुरवो युद्धे महेन्द्रस्येव दानवाः ।

[(L. 3) T_2 G_2 M_{1-3} विक्रोशमात्र (T_2 क्रोशमात्र तु; G_2 क्रोधमात्रं तु) यात्वा तु — (L. 4) Cf. 8^{ab} T_2 इषुपातेन्न से°, G_2 M (hypermetric!) इषुपातमात्रे से° — (L. 6) $M_{1.2}$ अतरेण (for उत्त°) T_2 G_2 गाश्चैह प्र°, M_{1-3} गवा चाग्र वि°; $M_{4.5}$ गवां च प्र°. — T_2 transp lines 7 and 8 — (L. 9) T_1 $G_{1.3}$ repeat line 7 in the place of line 9 M_1 निवर्तयाशु गावस्त्व, M_2 रथेनानेन वैराटे., M_3 पूर्वं गत्वा तु ता गाव (for the prior half) $M_{1.3}$ स्व (for स) $M_{1.2}$ °चोदय (for °मोचय)]

18 ^{a}) S तत स रथिना श्रेष्ठो — After 18^{ab}, S ins

890* निशितान्शरांस्तीक्ष्णान्मुमोचान्तकसंनिभान् ।

— ^{c}) S चाकाश (for तां सेनां) — ^{d}) $D_{2.7.8.10}$ इवाकिरत् (for अवा°) S धाराभिरिव (G_3 $M_{4.5}$ °रभि) पर्वत — After 18, S ins

891* निरावकाशमभवच्छरैः क्षिप्तैः किरीटिना ।
[$M_{1.2.4}$ तीक्ष्णैः (for क्षिप्तैः)]

$G_{1.3}$ cont T G_2 M ins after 19^{ab}

892* सा चापि बहुला सेना पार्थबाणाभिपीडिता ।

19 ^{a}) B_4 शरौघैस् (for शरौघैस्) $D_{1.2.10}$ च, D_8 ते (for तु) S विकीर्यमाणास्तु शरैः — ^{b}) S transp योधा and ते S धार्तराष्ट्रिकाः (for पार्थचोदितैः) B_4 योधा पार्थप्रदेशितैः — After 19^{ab}, T G_2 M ins 892* — ^{c}) B_4 अपश्यन्, S (except G_3) Crp नापश्यद्; Cr अपश्यत् (for नापश्यन्) $D_{1-4.7.8.10}$ संवृतां, S विवृतां (G_1 विविधां); Co नावृतां (as in text) — ^{d}) $Ś_1$ $B_{1.3}$ Dn $D_{1-3.5.6.11.12}$ T_2 G_2 M_{1-3} नांतरिक्ष, D_4 चांतरिक्ष (for अन्तरिक्ष) Dn_1 $D_{11.12}$ पतत्रिभिः, $D_{1-4.5}$ m $_{7-10}$ दिशस्तथा; S दिशो(G_1 अथा)पि वा (for च पत्रिभिः) — After 19, S ins

893* गाश्चैव हि न पश्यन्ति पार्थमुक्तैरजिह्मगैः ।
अर्जुनस्तु तदा हृष्टो दर्शयन्वीर्यमात्मनः ।
पीडयामास सैन्यानि गाण्डीवप्रसृतैः शरैः ।
[(L. 3) M_{1-3} पीड्यमानानि (for पीडयामास)]

20 ^{a}) B_{1-4} Dn $D_{5.6.9.11.12}$ आपततां, B_5 $D_{1-4.8.10}$ तु मानिनां, D_7 आत्ममनिना (for नात्ममनिनो) S तेषां नैवाप (M_4 °भि)याने च (G_1 वा) — ^{b}) S (except M_4) नाभि° (for नाप°) Ca cites अपयाने — ^{c}) S शीघ्रताम् (for शीघ्रत्वम्) — ^{d}) B (except B_1) D_8 ते तदा, S विस्मिता (for चेतसा) — After 20, S ins

894* चन्द्रावदातं सामुद्रं कुरुसैन्यभयंकरम् ।
[M °सैन्य (for °सैन्य)]

21 ^{a}) S उपाध्मासीत् (for प्रदध्मौ स) — ^{b}) Dn_2 $D_{11.12}$ S रोम° (for लोम°) — ^{cd}) Dn_2 $D_{11.12}$ ध्वज° (for ध्वजे) B_4 अदेशयत्, some MSS अनोद° (for अचोद°) S ज्याघोषतलघोषं च कृत्वा भूतान्यमोहयत्

22 ^{a}) B_2 Dn $D_{8.11}$ तत (for तस्य) M_4 घोषेण (for शब्देन) — D_8 om 22^{bc} — ^{b}) Dn_2 $D_{11.12}$ S धनुषो निस्वनेन च — N ins after 22^{ab} (D_8, which om. 22^{bc} but reads 22^{cd} after 22^d, ins after 22)

895* गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ।
[B_{2-4} $D_{1.2}$ शब्देन (for घोषेण)]

— ^{cd}) D_1 मानुषाणां च (for अमानुषाणां) S शब्देन मानुषाणां च (for ^{c}) $B_{2.5}$ शब्देन भूतानां, Dn $D_{1.2.11.12}$ भूतानां तेषां च, D_6 सर्वेषां भूतानां (for तेषां च भू°) D_8 repeats 22^{cd} (with v l as in D_1) after 22^d and

४९

C 4 1560
B 4 54 1
K 4 55. 45

वैशंपायन उवाच।
स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य
गास्ता विजित्याथ धनुर्धराग्र्यः।
दुर्योधनायाभिमुखं प्रयातो
भूयोऽर्जुनः प्रियमाजौ चिकीर्षन्॥ १
गोषु प्रयातासु जवेन मत्स्या-
न्किरीटिनं कृतकार्यं च मत्वा।
दुर्योधनायाभिमुखं प्रयान्तं

thereafter ins 895* — After 22, Ś1 ins.

896* शब्देन महता राजन्सग्रस्तं गोधनं महत्।;
while S ins

897* वियद्गतानां देवानां मानुषाणां रवेण च।

23 a) B2 D3 G1. 3 पुच्छ (for पुच्छान्). S विधून्वाना D1 ऊर्ध्वं पुच्छानि धुन्वाना — b) Ś1 रेफमाणा°, K मेहमाना, B3 वेष्टमाना, B4 वाहसाहमाना (sic), Dn1 D5 चेष्टमाना°, D6 धावमाना°; S हेष(T1 G3 हर्ष°; T2 हेष)माणा°, Cr रेटमाना; Cn. 8 v rp (Arj, Dev) रेभ° (as in text) ❀ Ca रेभमाणा शब्द कुर्वाणाः। पाठान्तरमवद्यम्। ❀ D2 मुहुर्मुहु (for समन्ततः) — cd) D3 8 10 °निववृत; Cv as in text. D4 दक्षिणां दिशमाश्रिता (for d). S गाव सवत्सा सत्रस्ता निवृत्ता दक्षिणां दिश — After 23, S ins a passage given in App I (No 43)

Colophon om in S, but cf. v. l 4 49 2 — *Subparvan* Ś1 K1 गोग्रह, B1-4 Dn D1. 2. 6-12 उत्तर गोग्रह — *Adhy. name* B2 4 8 D1 3-5 8-10 गोनिवर्तन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D3 48, B4 51, D8 50, D7 45, D9 42

49

1 S om the ref. — a) S ता (G1 तत्) (for स) B2 तत्र, D7 9 तस्य (for शत्रु-) G2 सहसा (for तरसा) M1 विजित्य (for प्रणुद्य) — b) S गाश्चैव (T2 G1 3 गाश्चापि) जित्वा धनुषा वरेण (T2 G1 3 M2 धनुषो रवेण). — S om 1cd and reads 2cd in its place. — c) B3 Dn1 D2 4-6 10-12 °मुख (for °मुखं) — d) D6 m. 7 9 पार्थस्तदा (for भूयोऽर्जुन) D8 Cv मनःप्रियम् (for ऽर्जुन प्रियम्) K1 जयम् (for प्रियम्). B1 Dn D11 12 भूयो रण सोभिचिकीर्षमाण, B2. 4. 5 D5 6 मत्स्यस्य राज्ञ प्रियमा(B2 राज्ञश्च प्रिय)चिकीर्षु, B3 भूयश्चिकीर्षु ..... D1-4 भूयो मन प्रीतिममी चिकर्षन्, D7 m. 10 भूयो रणेसौ जय(D10 °णे सोऽप्र)माचिकीर्षन् Cv cites आजौ

2 a) D7 9 नष्टप्रयातांस्तु (for गोषु प्रयातासु) M2 बलेन (for जवेन) D7 9 योधान्, S (except M4 5) मात्स्या° (for मत्स्यान्). — b) B2 4 D6 कार्यकृत; S प्रीतियुत (for कृतकार्यं) S दृष्ट्वा (for मत्वा) — After 2ab, S ins.

898* पशून्समादाय ततो निवृत्ता
गोपाङ्गणाः स्वान्प्रययुश्च राष्ट्रान्।

[(L. 2) T G3 समस्ता° (for गणा स्वान्)]
Thereafter S ins a colophon (*adhy. no* G1. 3 M1. 5 54, M2 4 53), and cont

899* वैशंपायन.।
ततस्त्रीणि सहस्राणि रथानां च धनुष्मताम्।
घोराणि कुरुवीराणा पर्यकीर्यन्त भारत।
कर्णो रथसहस्रेण प्रत्यतिष्ठद्धनंजयम्।
भीष्म शांतनवो धीमान्सहस्रेण पुरस्कृत।
तथा रथसहस्रेण भ्रातृभि परिवारित। [5]
पश्चाद्दुर्योधनोऽतिष्ठद्धस्तावापी श्रिया ज्वलन्।
अतिष्ठन्नवकाशेषु पादाता सह वाजिभि।
भीमरूपाश्च मातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिता।
तानि दृष्ट्वा ह्यनीकानि विततानि महात्मनाम्।
वैराटिमुत्तर त तु प्रत्यभाषत पाण्डवः। [10]

[(L 1) M1-3 ततोस्त्राणि; M4 5 ततो रथ (for ततस्त्रीणि). M1. 2 5 शताना, M3 घोराणां, M4 जनाना (sup lin. वाजीना) (for रथाना) — G1 ins after line 2 G3, after line 7

900* वर्मिता वाजिनोऽतिष्ठन्सहारूढै प्रहारिभि।
— (L. 3) M शत° (for रथ°). — (L 7) M °काशे तु (for °काशेषु) — After line 7, G3 ins 900*. — After line 8, T1 ins

901* तत्र तत्रावकाशेषु पादाताश्च सहस्रशः।
— (L 10) T G2 दृष्ट्वा, G3 तत्र (for त तु)]
Then follows (the S version of) 4 50 4-23 (ending with a colophon), which is given in extenso at the end of the foot-notes of adhy. 50, which in its turn is followed by a passage given in App I (No 46). — S reads 2cd in the place of 1cd (cf v 1 1). — c) D6 7 9 दुर्योधनस्या° Ś1 K2 B (except B4) Dn D2. 3 8 11 12 प्रयात (for प्रयान्त). — d) S °भ्य

कुरुप्रवीराः महसाभिपेतुः ॥ २
तेषामनीकानि बहूनि गाढं
व्यूढानि दृष्ट्वा बहुलध्वजानि ।
मत्स्यस्य पुत्रं द्विषतां निहन्ता
वैराटिमामन्त्र्य ततोऽभ्युवाच ॥ ३
एतेन तूर्णं प्रतिपादयेमा-
ञ्श्वेतान्हयान्काञ्चनरश्मियोक्त्रान् ।
जवेन सर्वेण कुरु प्रयत्न-

मासादयैतद्रथसिंहवृन्दम् ॥ ४
गजो गजेनेव मया दुरात्मा
यो योद्धुमाकाङ्क्षति सूतपुत्रः ।
तमेव मां प्रापय राजपुत्र
दुर्योधनापाश्रयजातदर्पम् ॥ ५
स तैर्हयैर्वातजवैर्बृहद्भिः
पुत्रो विराटस्य सुवर्णकक्ष्यैः ।
विध्वंसयंस्तद्रथिनामनीकं C. 4. 1595 B. 4. 54. 6 K. 4. 52. 10

(G1 M4 °नि)गच्छन् (for °भिपेतुः). D5.7.9 वैराटिरि- त्यर्जुनमाह हृष्टः. — After 2, D5.7.9 ins.

902* उत्तर उवाच ।
पुनः प्रतिनिवर्तस्व पार्थ प्रहरतां वर ।
गावस्त्वया जिताश्चैना किं युद्धेनेति वै वृथा ।
मंत्रिश्चेऽर्थे न युध्येत पुष्टे वापि बले सति ।
त्वयैकेन बहूना हि विग्रहेण तु किं वृथा ।
श्रुत्वैतदर्जुनो वाक्यं वैराटेर्मौनवत्तदा ।
प्रहस्य प्राह तं भूयो मा भैः पश्येह कौतुकम् ।
बहूनि दृष्टपूर्वाणि प्राग्युद्धान्युत्तर त्वया ।
पश्यैममेव संग्राम बहूनामेककेन यत् ।
ततो दुर्योधन यान्तमर्जुनं तरसा तदा ।
रथाढ्या कौरवेन्द्रास्य निपेतुः महसान्विता ।

Thereafter D5-9 repeat 2cd !

3 a) M2 निर्भिद्य सैन्यानि (for तेषामनीकानि) S (except T1) किरीटमाली (for बहूनि गाढं). Ś1 K1 पार्थो (for गाढं). — b) K1 तानि (for दृष्ट्वा) S (except T1) विपुल° (for बहुल°) — c) S (except T1) गाण्डीवधन्वा (for मत्स्यस्य पुत्रं) — After 3, S ins

903* अर्जुन ।
सुसंगृहीतैरथ रश्मिभिस्त्व
हयाग्रियस्य प्रसमीक्ष्य यत्त ।
समेपयाशु प्रतिवीरमेनं
वैकर्तनं योधयितुं वृणोमि ।
यां हस्तिकक्ष्यां बहुधा विचित्रां
त्वस्मे रथे पश्यसि दर्शनीयाम् ।
विवर्तमान ज्वलनप्रकाशं
वैकर्तनस्यैतदनीकमग्र्यम् ।

[(L. 6) G1 तां वीर पश्यस्यसि, G2 तां ह्वरथे पश्यसि (for त्वस्मे रथे पश्यसि) — (L. 7) G3 M1-3 विवर्ध° (for विवर्त°) T2 G1.2 °मानां and °प्रकाशां]

4 c) G1.2 एतत्तु (for एतेन) S शीघ्रं (for तूर्णं) B (except B1) D5 6 M1.2 प्रतिपादयैतान्, D1.2 °पाद्य- मान°, D3 °पादयन्त — b) Ś1 K B3 D1.2.9 °रश्मियुक्तान्; S °जाल(G2 °वाजि)कक्ष्यान्, Ca (cf. Cs) °रश्मियोक्त्रान् (as in text) — c) D3 गाढेन (for सर्वेण). S सर्वं जवं तत्र विदर्शय त्व (T1 G3 विदर्शयिष्ये, T2 °यिष्यन्) — d) B1.2 3 Dn1 D2.11.12 आसादयेह, B2 D1.2.7 9 °दयैन, B4 D5.6 10 Cv °दयेय, Dn1 °दयेम, D2.4 आसाद्य एन, G2 ह्यासाद° (for आसादयैतद्) K रथवृन्दसिंह, B1.3 Dn D1-4.5 m.7-12 कुरुसिंहवृन्द, S रथवीरवृन्दं —

5 a) D5-9 गजोपमेनेव D1.3 यया (for मया). B2 3 D5 महात्मा (D5m as in text) (for दुरात्मा). D3 महादुरात्मा; S हि योद्धुकामो (for मया दुरात्मा) — b) B1.5 Dn D10-12 योद्धुं समा°, T G2 मया महा°, G1.3 M4 मया सदा°, M1-3 मया समा°, M5 सदा मया° (for यो योद्धुमा°) D. आशंसति (m आकाङ्क्षति as in text) — After 5ab, M1 ins.

904* तदद्य युद्धं कुरुवीरमध्ये
करोमि तं याहि यथाप्रवृत्त ।

— M om. 5c — d) T °धनोपाश्रय°, G1 °धन वा भृश°. — After 5, S (M4 om. the posterior half) ins

905* तं पातयिष्यामि रथस्य मध्ये
महस्रनेत्रोऽशनिनेव वृत्रम् ।

[After the prior half, M1 2 ins

906* गाण्डीवमुक्तैरिषुभि सितार्ग्रैः

while M4 ins

907* नरं सुतीक्ष्णैर्हृदय विभिद्य]

6 M4 om. 6 Before 6, S (M4 om.) ins वेगात्. — a) K मितैर्, B (except B1) D1-3 5 6 8 10 M2 ततो, G1 स वै (for स तैर्) T G M2 जात° (for वात°) — b) Ś1 सुतो (for पुत्रो) B1.3 S (M4 om) हिरण्य°; Cc.r सुवर्ण° (as in text) — c) B Dn D1.2.6 9 व्यध्वंसयत्तद्; D2 G1 विध्वंसयन्तं, D4 11.12 विध्वंसयत्तद्;

C. 4 1765 B. 4 54 6 K. 4 58. 10

ततोऽव्रहत्पाण्डवमाजिमध्ये ॥ ६
तं चित्रसेनो विशिखैर्विपाठैः
संग्रामजिच्छत्रुसहो जयश्च ।
प्रत्युद्ययुर्भारतमापतन्तं
महारथाः कर्णममीप्समानाः ॥ ७
ततः स तेषां पुरुषप्रवीरः
शरासनार्चिः शरवेगतापः ।
व्रातान्रथानामदहत्समन्यु-
र्वनं यथाग्निः कुरुपुंगवानाम् ॥ ८
तस्मिंस्तु युद्धे तुमुले प्रवृत्ते
पार्थं विकर्णोऽतिरथं रथेन ।
विपाठवर्षेण कुरुप्रवीरो
भीमेन भीमानुजमाससाद ॥ ९
ततो विकर्णस्य धनुर्विकृष्य
जाम्बूनदाग्र्योपचितं दृढज्यम् ।
अपातयद्ध्वजमस्य प्रमथ्य
छिन्नध्वजः सोऽप्यपयाज्जवेन ॥ १०
तं शात्रवाणां गणबाधितारं
कर्माणि कुर्वाणममानुषाणि ।
शत्रुंतपः कोपममृष्यमाणः
समर्पयत्कूर्मनखेन पार्थम् ॥ ११
स तेन राज्ञातिरथेन विद्धो

D_{10} व्यवस्य तद् — ^{d}) K_1 नय, K_2 वहन् (for ऽवहत्) K_1 Dn_2 $D_{11\,12}$ आजिमध्य — S (which om. 7–8) ins. after 6 (M_4, which om. 6 also, ins after line 1 of 905*)

908* समापतन्त परमेण तेजसा
समीक्ष्य वैकर्तनमभ्यरक्षन् ।
अभ्यद्रवंस्ते रथवीरवृन्दा
व्याघ्रेण चाक्रान्तमिवर्षभं रणे ।
चित्राङ्गदश्चित्ररथश्च वीर
संग्रामजिद्दुःसहचित्रसेनौ ।
विविंशतिर्दुर्जयदुर्मुखौ च
विकर्णदुःशासनसौबलाश्च ।
शोणो निषेधश्च तमन्वयुस्ते
वैकर्तनं शीघ्रतरं युवानः ।
पुत्रा ययुस्ते महसोदराश्च
वैकर्तनं पार्थगतं समीक्ष्य ।
प्रगृह्य चापानि महायशा रणे
धनंजयं पर्यकिरञ्छरौघैः ।
तेषां दृढज्याकृतनैकतर्ष्मीं
प्रासोपवीणां शरसंघकोणाम् ।
कराग्रयग्रा स्थिरचापदण्डां
वीणामुपावादयदाशु पार्थः ।

[(L. 9) T_1 $G_{1\,3}$ M_5 शोणाश्वनामा च (M_5 °वाहस्तु) M_{1-4} शोणा निषेधश्च समन्वयाच — (L. 14) T_1 $G_{1.3}$ $M_{4\,5}$ शरार्चिभिः (for शरौघैः) — (L. 15) T_1 $G_{1\,3}$ $M_{4,5}$ धनुर्ज्या° (for दृढज्या°) — (L. 17) $M_{2\,3}$ शराग्र° (for कराग्र°) T_2 M_1 °यग्रम्थित° (for °यग्रां स्थिर°) M_{2-5} °धारं (for °चाप°)]

7 S om. 7–8, but cf. 908* above — ^{a}) Ś1 K_2 D_4 निशितैर् (for विशिखैर्). — ^{b}) Dn_2 $D_{11\,12}$ शत्रुजयौ सहश्च — ^{c}) B_4 D_6 भ्रातरम् (for भारतम्). — ^{d}) Ś1 K Cv °रथ (for °रथा) Ś1 K B_2 Dn_2 $D_{6\,8\,11\,12}$ Cv अमीप्समान; Cn s °मानाः (as in text)

8 S om. 8 (cf. v. l. 7) — ^{a}) B_2 D_6 च कुरु° (for पुरुष°) — ^{c}) K_2 $B_{2,5}$ Dn_1 $D_{6,9}$ घ्रात, Cn s घ्रातान् (as in text) — ^{d}) B_{3-5} $D_{1-4\,8}$ °पुंगवाग्नि, D_6 °पुंगवाग्र्यः.

9 ^{a}) D_4 m $_7$ प्रवृद्धे (for °त्ते) — ^{c}) $D_{1\,2}$ °वेगेन (for °वर्षेण) B_4 D_6 °प्रवीरं (for °प्रवीरो) T G वरूथिना केतुमता नृसिंहो

10 ^{a}) D_2 विदन्य, D_5 विकृत्य, $D_{7\,8}$ विहृत्य, D_7 m S निकृत्य; D_9 विहृत्य, Cs विकृष्य (as in text) — ^{b}) Ś1 K_1 °नदाग्र्यापचित, S °नदेनोप(T_2 °नेव)हित $D_{7\,9}$ दृढाग, D_8 दृढं च (for दृढज्यम्) — ^{c}) T_1 $G_{2\,3}$ $M_{2\,3}$ व्यपात°, T_2 $M_{1\,5}$ न्यपात°, G_1 M_4 निपात° (for अपात°) K_2 $D_{1-4\,8\,10}$ केतुमपि प्रमथ्य; B_1 Dn $D_{11\,12}$ त ध्वजमस्य मथ्य, $B_{2\,3}$ D_6 च (B_2 स) ध्वजमाप्रमथ्य, B_4 च ध्वजमस्य मुख्य, B_5 Cn स ध्वजमस्य प्रमथ्य, S तद् (T_1 $G_{1\,2}$ त) ध्वजमस्य विध्वा (for ध्वजमस्य प्रमथ्य) — ^{d}) B_4 अप्य पतत्, D_4 व्यपयात्, D_6 अभ्यपयात् (for अप्यपयात्) Cs cites अपयात्

11 ^{a}) D_7 पार्थिवाणां (m शात्र° as in text) D_7 युधि (for गण) G_1 °शासि° (for °बाधि°) — ^{b}) $B_{1\,4\,5}$ Dn $D_{1-5\,7-12}$ M (except M_3) कुर्वंतम् (for कुर्वाणम्) — ^{c}) $G_{1\,3}$ °जयो (for °तप) $B_{1\,3\,5}$ Dn $D_{1\,3\,4\,8\,11\,12}$ पार्थम्, S वैरम् (for कोपम्) — ^{d}) Ś1 K B Dn $D_{1\,5\,6\,8\,11.12}$ समा(Ś1 B_4 D_8 °स)र्दयत्, $D_{2\,4\,7.9}$ समार्पयत्,

विगाहमानो ध्वजिनीं कुरूणाम् ।
शत्रुंतपं पञ्चभिराशु विद्ध्वा
ततोऽस्य सूतं दशभिर्जघान ॥ १२
ततः स विद्धो भरतर्षभेण
बाणेन गात्रावरणातिगेन ।
गतासुराजौ निपपात भूमौ
नगो नगाग्रादिव वातरुग्णः ॥ १३
रथर्षभास्ते तु रथर्षभेण
वीरा रणे वीरतरेण भग्नाः ।
चकम्पिरे वातवशेन काले
प्रकम्पितानीव महावनानि ॥ १४
हतास्तु पार्थेन नरप्रवीरा
भूमौ युवानः सुषुपुः सुवेषाः ।
वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्याः
पराजिता वासवजेन संख्ये ।
सुवर्णकार्ष्णायसवर्मनद्धा
नागा यथा हैमवताः प्रवृद्धाः ॥ १५
तथा स शत्रून्समरे विनिघ्न-
न्गाण्डीवधन्वा पुरुषप्रवीरः ।
चचार संख्ये प्रदिशो दिशश्च
दहन्निवाग्निर्वनमातपान्ते ॥ १६
प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते
विशातयित्वात्यनिलो नुदन्खे ।
तथा सपत्नान्विकिरन्किरीटी
चचार संख्येऽतिरथो रथेन ॥ १७
शोणाश्ववाहस्य हयान्निहत्य
वैकर्तनभ्रातुरदीनसत्त्वः ।
एकेन संग्राममजितः शरेण
शिरो जहाराथ किरीटमाली ॥ १८
तस्मिन्हते भ्रातरि सूतपुत्रो C. 4 1678 B. 4 54 19 K. 4 58. 25

D10 ममर्चयत् Ś1 K B1.5 Dn D11.12 दारवर्पेण, Ca. v कूर्मनन्देन (as in text) Cc cites कूर्मनर्म

12 a) D7 9 राज्ञ (for राज्ञा) D6 अधिरथेन, D7 9 वनयेन, D8 अतिजवेन, M5 अभिहतेन (for अतिरथेन) — b) S परेषां (for कुरूणाम्) — c) D6 शत्रु तप॰, G1.8 शत्रुजय (for शत्रुतप)

13 b) D1.8 गात्राति(D8 ॰भि)वरातिगेन, S काया वरणाति॰, Cv as in text — c) B2 4 D5 महा, S (except T1) राजन् (for भूमौ) — d) D1 नगो नगाताद, Ca नागो न॰; Cc v नगो न॰ (as in text) Cs cites नग॰ D7 9 वातलग्न, T G वायु(G1 जात)रुग्ग, Ca. c as in text.

14 a) Ś1 B1.2.4 Dn D1.2 11.12 T2 नर॰, M3 भरत॰ (for रथ॰) Ś1 B1.2.4 Dn D1.11.12 T2 G3 तेन (for ते तु) Ś1 B Dn D1-8 11.12 T2 नर॰ (for रथ॰) K रथर्षभास्ते भरतर्षभेण — c) B2 ॰जयेन, B3 ॰रयेण, Dn1 ॰वर्षेण (for ॰वशेन) — d) D6 प्रवेपि॰ (for प्रकम्पि॰)

15 a) B4 S च (for तु) K रथ॰, D10 G1 3 M1 2.4 (inf lin रथ) क्रूर॰, G2 रथि॰ (for नर॰) — b) B5 Dn D11 12 गतासवोर्व्यां, D6 भूमौ प्रधाना (for भूमौ युवान) — c) T2 G2 M2 ॰कृष्णायस॰, G1 3 ॰कालायस॰ (for ॰कार्ष्णायस॰) — f) T G हैमवते (T1 ॰ति), Cv as in text D4 8 प्रसिद्धा (for प्रवृद्धा)

16 a) B3 D6 निजघ्ने, D10 त्रिनिघ्ने (for विनिघ्नन्) — b) D7 9 गाजीव॰ (for गाण्डीव॰) — c) B1 5 Dn D2 11.12 G1.3 वि॰ (for प्र॰) — d) K आतपेन, Cs आतपान्ते (as in text)

17 Ś1 om 17ab, K1 M4 om (? hapl) 17a — a) D4 प्रकीर्य॰, T1 संचीर्ण॰, T2 G M1-3 सुदीर्ण॰, M5 विदीर्ण॰ — b) K1 B3 विशातयेत्, B2 4 5 D1 4-6.8 विशातयन्, D3 विशर्जयन्, D7 विपातयन्, D10 वियातयत् (for विशातयित्वा) K1 वायुरपातदन्वै, B1 Dn1 पवनोंऽनुदाश्च, B2 वातरयो नुदन्खे, B3 D6.7 वायुरयो नु(D6 ॰च्चु, D7 ॰हु)दन्खे, B4 वायुरिवोत्सदन्वे, B5 वायुसखो नुदन्खे, Dn2 D11 12 पवनो नुदन्वे (Dn2 ॰दन्नुवे), D1 वात्यनिलो नुदन्वै, D2 अत्यनिर्लोंऽनुदाश्च, D3-5 वातनिलोऽनु(D5 ॰च्चु)दन्खे (D3 ॰न्स्वै॰), D8 वायुरयो निदावे, D10 वात्यनिलो नुदार्थं, M तु रजो नुदन् (M4 5 नुद॰) खे (for अत्यनिलो नुदन्खे) T G निशातयित्वा तु रजो नुदन्खे (T2 तु समीरण खे, G1 तुरगो मरुसुख, G3 तु रजोनुद खे) Text as in K2 D9! Cr cites उन्नदन् (see above) — c) D6 स तान् (for तथा)

18 d) B3 D5 6 T2 G1 2 आशु, D3 अस्य (for अथ)

19 b) Ś1 वीर्यमथादधान, D6 चापमुपाददान, D8 वीर्यमथाजहार, S वीर्यमदप्रतापी — c) D1-5.7 9.10 प्रोग्यम्य, G1.3 निगृह्य, Cv प्रगृह्य (as in text) Dn1 दति॰

C. 4 1678
B. 4 54 19
K. 4 56. 25

वैकर्तनो वीर्यमथाददानः ।
प्रगृह्य दन्ताविव नागराजो
महर्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत् ॥ १९
स पाण्डवं द्वादशभिः पृषत्कै-
र्वैकर्तनः शीघ्रमुपाजघान ।
विव्याध गात्रेषु हयांश्च सर्वा-
न्विराटपुत्रं च शरैर्निजघ्ने ॥ २०
स हस्तिनेवाभिहतो गजेन्द्रः
प्रगृह्य भल्लान्निशितान्निषङ्गात् ।
आकर्णपूर्णं च धनुर्विकृष्य
विव्याध बाणैरथ सूतपुत्रम् ॥ २१
अथास्य बाहूरुशिरोललाटं
ग्रीवां रथाङ्गानि परावमर्दी ।
स्थितस्य बाणैर्युधि निर्बिभेद
गाण्डीवमुक्तैरशनिप्रकाशैः ॥ २२
स पार्थमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नो
गजो गजेनेव जितस्तरस्वी ।
विहाय संग्राममशिरः प्रयातो
वैकर्तनः पाण्डवबाणतप्तः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

वैशंपायन उवाच ।
अपयाते तु राधेये दुर्योधनपुरोगमाः ।
अनीकेन यथास्वेन शरैरार्छन्त पाण्डवम् ॥ १
बहुधा तस्य सैन्यस्य व्यूढस्यापततः शरैः ।

(for नाग°) — d) Ś1 K महर्षभो व्याघ्रं; B3 8 D5 6 महर्षभ सिंह, D3. 8. 9 महर्षभ व्याघ्र, S महाबल सिंहं (for महर्षभ व्याघ्र°). Cv cites महर्षभ S आजगाम (for अभ्यधावत्).

20 b) B4 D7 8 अथाजघान; B6 Dn D1 2. 11. 12 अथो ज°, D3 4 9. 10 इवाज° (for उपाज°). — D8 om 20cd — c) B4 आविध्य (for विव्याध) — d) B D (D8 om) करै (for शरैर्) Ś1 K विजघ्ने, B4 जघान, G1 प्रजघ्ने (for निजघ्ने). — After 20, all MSS except Ś1 K D1 2 4 8 ins. a passage given in App I (No 44), thereafter B3 *repeats* 20 — After line 40 of this passage (No 44), however, there is in S an insertion of 18 lines, which in turn is followed by adhy 55

21 D8 (which om 20cd) transp 21a and 21b, and om 21c — c) Ś1 K आकर्णपूर स (Ś1 च); T1 °पूर्णं तु, T2 G2 M3-5 °पूर्णेन, G1 8 °पूर्णं स, M1 2 °पूर्णश्च. D4 °पूर्णे धनु म्यनिकृष्य — d) D8 जघान (for विव्याध) B1. 6 Dn D11 12 गात्रेष्वथ (for बाणैरथ)

22 a) S बाहू(M4 °हु) सशिरो° (for बाहूरुशिरो°) — b) B1 2 6 Dn D5 (m शिरां°) 6 11 12 वरांगानि (for रथाङ्गानि) Cs cites वराङ्ग B4 रथावमर्दी, Dn1 पराग°, D6 बलाव°; D10 रणाव° S ग्रीवामुरस्कंधभुजातर च. — c) B1. 2 6 Dn D11 12 शितैश्च, S कर्णस्य (for स्थितस्य) S पार्थो (for बाणैर्). D1–4 8 निशितैर्विभेद (for युधि निर्बिभेद) — d) D9 गांजीव° S वज्रैरिवाद्रिं भगवान् महे(T1 इवे)न्द्रः.

23 a) D7 9 पार्थस्य (for स पार्थ) Ś1 B1 2 Dn D11 12 इषुभि (for विशिखै). S स पार्थमुक्तानविपह्य बाणान् — b) B (except B1) D5–7 9 10 G1. 8 हतस् (for जितस्) — c) S °शिरोपयातो. — d) S पार्थशराभितप्तः.

Colophon. D7 reads it in marg — *Sub-parvan* Ś1 K गोग्रह; B4 D1. 3–6 10 उत्तरगोग्रह — *Adhy name* B1. 3. 6 Dn D5 6 11 12 कर्णापयानं; B3 कर्णायोपयान, B4 D4 7–10 कर्णभंग, D1–3 वैकर्तनभग, T G2 कर्णपलायन, G1 M1 कर्णपराजय — *Adhy no* (figures, words or both) K1 49, D5 48, D6 51, S 57 (M2–4 56) — *S'loka no* G3 76.

50

1 S om 1–3; T M1. 4 5 om the ref also — a) B4 अथापयाते (for अपयाते तु) — c) D6 समासाद्य (for

अभियानीयमाज्ञाय वैराटिरिदमब्रवीत् ॥ २
आस्थाय रुचिरं जिष्णो रथं सारथिना मया ।
कतमद्यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ ३
अर्जुन उवाच ।
लोहिताक्षमरिष्टं यं वैयाघ्रमनुपश्यसि ।
नीलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठन्तमुत्तर ॥ ४
कृपस्यैतद्रथानीकं प्रापयस्वैतदेव माम् ।
एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढधन्विनः ॥ ५
कमण्डलुर्ध्वजे यस्य शातकुम्भमयः शुभः ।
आचार्य एष वै द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ६
सुप्रसन्नमना वीर कुरुष्वैनं प्रदक्षिणम् ।
अत्रैव चाविरोधेन एष धर्मः सनातनः ॥ ७
यदि मे प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ।
ततोऽस्य प्रहरिष्यामि नास्य कोपो भविष्यति ॥ ८
अस्याविदूरे तु धनुर्ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते ।
आचार्यस्यैष पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः ॥ ९
सदा ममैष मान्यश्च सर्वशस्त्रभृतामपि ।
एतस्य त्वं रथं प्राप्य निवर्तेथाः पुनः पुनः ॥ १०
य एष तु रथानीके सुवर्णकवचावृतः ।
सेनाग्र्येण तृतीयेन व्यवहार्येण तिष्ठति ॥ ११　C. 4 1746 B 4 55. 48

यया°) — ^{d}) K1 B4 5 D1. 2 शनैर् (for शरैर्)　B4 D8 आर्दंत पाडव, D6 पाडवमार्दयन्, D7 9 आनर्छुरर्जुन, D8 आनर्छ पाडव　Ca cites आर्दन्त°, Cc आर्दयन्, Cs cp आर्छन्त

2 S om. 2 (cf. v l. 1) — ^{b}) B4 D8 Cv व्यूहस्य, Cc व्यूढस्य (as in text)　D1–4 शनै , Cc शरै° (as in text)　D7 (m as in text) 9 शरैराप(D9 °पा)तितैर्भृश — B Dn D5 6 11. 12 (all by conflation) ins after 2^{ab} a passage given in App I (No 45), which S ins after passage No 46 of the same App — ^{c}) B1. 3. 5 D4 7 (marg sec m) 10 Cr cp अभिज्ञानीयमाज्ञाय, B2 D6 अन्या(D6 प्रत्या)गमनमा°, B4 Dn2 D11. 12 अभिप्राय समाज्ञात्वा (B4 °य); Dn1 D5 अभिज्ञानाय कौंतेय　Cc cites अभिज्ञानाय, Cv अभियानीय — ^{d}) D6 पार्थम् (for इदम्) — Ca cites the entire stanza (v 1 अभिज्ञानीयम् for °यानीयम्)

3 S om. 3 (cf. v l. 1) — ^{c}) B (except B4) D (except D6) कतम (for कतमद्) — ^{d}) D8 वै (for अह)

☞ For 4–23, S subst. a passage which is given at the end of this adhy in the foot-notes, where its points of agreement with the N version have been shown marginally, within parenthesis

4 ^{a}) Ś1 K2 लोहिताग्रम्, K1 °ताग्यम्, B1. 4 Dn D10–12 °ताम्रम् (for °ताक्षम्)　D1 2 वै (for य) — ^{b}) D1. 2 य व्याघ्रम्, Cr s वैयाघ्रम् (as in text) — ^{c}) Ś1 K सितां, D7 9 पीता (for नीला)

☞ D1, which is missing from 4^{cd} up to the end of adhy 51, is generally ignored here, in the critical apparatus, up to the end of the lacuna.

5 ^{a}) D8 एव (for एतद्)　B1. 2 5 Dn2 D6. 7 11. 12 अनीकाग्र्य, Dn1 D4. 5. 8 9 अनीकाग्र (for रथानीक) — ^{b}) B4 D2 7 9 10 तद्, Cr एतद् (as in text) — ^{d}) Ś1 K1 °धन्वन , B2 °धर्मिणां　D6 शीघ्रास्त्रस्त्व महात्मन　Cc cites शीघ्रास्त्र (as in text)

6 ^{a}) B4 Dn D2–4 7–12 (by transp) ध्वजे कमण्डलुर्यस्य — ^{b}) Ś1 K Dn2 D4. 11. 12 °कौंभ° (for °कुम्भ°) — ^{c}) B (except B3) Dn D2. 5–7 9–12 हि (for वै) — After 6, B (except B2) Dn D2–4. 7–12 ins , for the first time, 10^{ab} (v 1 तु for च in some MSS), repeating it in its proper place

7 ^{a}) B4 D2 वीर°, D7 9 धीर (for वीर)　B1. 2 5 Dn2 D11. 12 सुप्रसन्न महावीर　Co cites सुप्रसन्नमना (as in text) — ^{c}) B1 अत्र चैवावरोहैन, B2 5 Dn2 D11. 12 Cn s अत्रैवावावरोहैन (B2 5 °हेय), B3 अत्र चैवाविरोधेन, Dn1 D2–10 Cv अत्रैव चावरोहेय (Dn1 D7 °हैन, D10 °होय)

8 ^{c}) Ś1 K D6 ततोस्मै, D8 सतो ह; D8 तथैन (for ततोऽस्य)　D10 निहनिष्यामि — ^{d}) B (except B5) Dn D4–6 11. 12 भवेदिति (D6 °त्तया) (for भविष्यति)

9 D8 om. 9 — ^{a}) B1. 3. 5 Dn D2. 4 7–12 हि, B2 D5 6 च, B4 अपि (for तु) — ^{d}) Ś1 B2 °यल° (for °रथ)　D7 9 सर्वशस्त्रभृता वर (cf. 10^{b})

10 ^{a}) B2 5 Dn1 D5 सखा (for सदा)　B1 4 Dn D4. 7 9 11. 12 तु (for च) — ^{b}) D7 9 अश्वत्थामा महायल° (cf. 9^{d}) — D8 reads 11^{cd} before 10^{cd} — ^{c}) D2 8 च (for त्व)

11 ^{a}) B2–4 D2 5 7 9 10 सुरगा°, D4 कवचा° (for तु

यस्य नागो ध्वजाग्रे वै हेमकेतनसंश्रितः ।
धृतराष्ट्रात्मजः श्रीमानेष राजा सुयोधनः ॥ १२
एतस्याभिमुखं वीर रथं पररथारुजः ।
प्रापयस्वैष तेजोभिप्रमाथी युद्धदुर्मदः ॥ १३
एष द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्रास्त्रः प्रथमो मतः ।
एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं विपुलं शरैः ॥ १४
नागकक्ष्या तु रुचिरा ध्वजाग्रे यस्य तिष्ठति ।
एष वैकर्तनः कर्णो विदितः पूर्वमेव ते ॥ १५
एतस्य रथमास्थाय राधेयस्य दुरात्मनः ।
यत्तो भवेथाः संग्रामे स्पर्धत्येष मया सदा ॥ १६
यस्तु नीलानुसारेण पञ्चतारेण केतुना ।
हस्तावापी बृहद्धन्वा रथे तिष्ठति वीर्यवान् ॥ १७
यस्य तारार्कचित्रोऽसौ रथे ध्वजवरः स्थितः ।
यस्यैतत्पाण्डुरं छत्रं विमलं मूर्ध्नि तिष्ठति ॥ १८
महतो रथवंशस्य नानाध्वजपताकिनः ।
बलाहकाग्रे सूर्यो वा य एष प्रमुखे स्थितः ॥ १९
हैमं चन्द्रार्कसंकाशं कवचं यस्य दृश्यते ।
जातरूपशिरस्त्राणस्त्रासयन्निव मे मनः ॥ २०
एष शांतनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ।
राजश्रियावबद्धस्तु दुर्योधनवशानुगः ॥ २१
पश्चादेष प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत् ।
एतेन युध्यमानस्य यत्तः संयच्छ मे हयान् ॥ २२
ततोऽभ्यवहदव्यग्रो वैराटिः सव्यसाचिनम् ।
यत्रातिष्ठत्कृपो राजन्योत्स्यमानो धनंजयम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

[illegible]) — [illegible]) Ś1 K B1 [illegible] (Ś1 B1 [illegible]) [illegible] (B1 [illegible]; B3 [illegible]. — [illegible]) Ś1 K B1 Dn1 Dn2 [illegible] Cv [illegible] Ca [illegible]; Cr [illegible] (as in text). — [illegible]) Ś1 B (except B1) Dn1 Dn2 [illegible] Ca [illegible]

12 [illegible]) K [illegible]; B (except B1) Dn1 Dn2 [illegible]; B1 [illegible]. — [illegible]) K B (except B1) Dn1 Dn2 [illegible]; Dn3 Dn (m as in text) [illegible]; B1 [illegible]; Dn [illegible] C [illegible]. — [illegible]) D1 [illegible] (for [illegible])

13 [illegible]) K1 P D5 D1 [illegible] (for [illegible]) — [illegible]) [illegible] B1 [illegible] D (D1 [illegible]) [illegible] (for [illegible])

14 [illegible]) [illegible] (m as in text) [illegible] (for [illegible]) [illegible] (for [illegible]) — [illegible]) K1 B [illegible] Dn Dn [illegible] K [illegible] (for [illegible]) — [illegible]) D1 [illegible] B D (D1 [illegible])

15 [illegible] (for [illegible]) [illegible]

16 [illegible] (for [illegible]) — [illegible] (for [illegible]) — [illegible]) [illegible] B1 D1 [illegible] B D1 D2 [illegible]

17 [illegible]) Dn (m as in text) [illegible]; Cc r s नीलानु° (as in text) — [illegible]) D1 [illegible]; Cr °सारेण (as in text) D1-[illegible] केतुना प्रतिदृश्यते — Ca cites the entire stanza as in text

18 [illegible]) D1 यस्य [illegible] — [illegible]) B1 [illegible] Dn D1 [illegible] ध्वजो [illegible] स्थित

19 [illegible]) D1 [illegible] (for [illegible]) K सूर्ये वा; B1 सूर्यांश; Ca c सूर्यो वा (as in text) — [illegible]) Ś1 K प्रमुख(Ś1 °ख)स्थित

20 [illegible]) Ś1 D1 [illegible] हेमं; K D1 हेम; Cr हैमं (as in text) — [illegible]) K [illegible] (sic) (for [illegible]) — [illegible]) B1-[illegible] Dn Dn-[illegible] °स्त्राण (for °स्त्राण) — [illegible]) D1 [illegible] (for [illegible]) Dn1 [illegible]

21 [illegible]) B1 [illegible], B1 Dn Dn [illegible] Crp [illegible]; B1 [illegible], D1 D [illegible] Cr [illegible]; B1 [illegible]; D1 [illegible]; D1 [illegible]; D1 Ca rp (Dn) [illegible] (for [illegible]) B1 Dn Dn [illegible]; D1 [illegible] (for तु) — [illegible]) [illegible] Dn D1 [illegible] सुयोधन°

22 [illegible]) D1 [illegible] (for [illegible]) — After 22, D1 ins.

[illegible]* [illegible]

[illegible] For 4-22, [illegible] the full passage, inserting it after [illegible]* (which, in its turn, is ins. after 4. [illegible]).

910* अर्जुन ।
जाम्बूनदमयी वेदी ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते ।
शोणाश्चाश्वा रथे युक्ता द्रोण एष प्रकाशते ।
आचार्यो निपुणो धीमान्ब्रह्मविच्छूरसत्तम ।
लाघवे चाप्रतिद्वन्द्वो दूरपाती महारथ ।
(7ab) सुप्रसन्नमना वीर कुरुष्वैनं प्रदक्षिणम् ।
(7cd) अत्रैव चाविरोधेन एष धर्म सनातन ।
(8ab) यदि मे प्रहरेद्द्रोण शरीरे प्रहरिष्यत ।
(8cd) ततोऽस्मिन्प्रहरिष्यामि नान्यथा युद्धमस्ति मे ।
भारताचार्यमुख्येन ब्राह्मणेन महात्मना ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्द वाहय सारथे ।
ध्वजाग्रे सिंहलाङ्गूलो दिक्षु सर्वासु भासते ।
(9cd) भारताचार्यपुत्रस्तु सोऽश्वत्थामा विराजते ।
ध्वजाग्रे दृश्यते यस्य बालसूर्यसमप्रभ ।
दुर्जय सर्वसैन्याना देवैरपि सवासवै ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्द वाहय सारथे ।
ध्वजाग्रे वृषभो यस्य दिक्षु सर्वासु शोभते ।
आचार्यवरमुख्यस्तु कृप एष महारथ ।
द्रोणेन च समो वीर्ये पितुर्मे परम सखा ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्द वाहय सारथे ।
(15a) यस्य काञ्चनकम्बूभिर्हस्तिकक्ष्यापरिष्कृत ।
ध्वज प्रकाशते दूराद्रथे विद्युद्गुणोपम ।
(15c) एष वैकर्तन कर्ण प्रतिमान धनुष्मताम् ।
(16d) एष वै स्पर्धते नित्य मया सह सुदुर्जय ।
जामदग्न्यस्य रामस्य शिष्यो ह्येष महारथ ।
सर्वास्त्रकुशल कर्ण सर्वशस्त्रभृता वर ।
युद्धेऽप्रतिमवीर्यश्च दृढवेधी पराक्रमी ।
अद्याहं युद्धमेतेन करिष्ये सूतबन्धुना ।
युद्धमेतत्तु द्रष्टासि वलिवासवयोरिव ।
महारथेन शूरेण सूतपुत्रेण धन्विना ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्द वाहय सारथे ।
(12ab) यस्य चैव रथोपस्थे नागो मणिमयो ध्वज ।
(12cd) एष दुर्योधनस्तत्र कौरवो यशसावृत ।
लब्धलक्षो दृढ वेधी लघुहस्त प्रतापवान् ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्द वाहय सारथे ।
(17ab) यस्तु श्वेतावदातेन पञ्चतालेन केतुना ।
वैडूर्यदण्डेन तथा तालवृक्षेण राजते ।
(17cd) हस्तावापी बृहद्धन्वा सेनां तिष्ठति हर्षयन् ।
रामेण जामदग्न्येन द्वैरथे न जित पुरा ।
शीघ्रश्च लघुवेधी च लघुहस्त प्रतापवान् ।
(21ab) एष शातनवो भीष्म सर्वेषा न पितामह ।
ककुद सर्वयोधानां सर्वशस्त्रभृतां वर ।
(21cd) राजश्रियावबद्धस्तु सुयोधनवशानुग ।
(22ab) पश्चादेष प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत् ।
(22cd) एतेन युध्यमानस्य यत्तात्संयच्छ मे हयान् ।
इत्येतांस्त्वरित पार्थ कथयित्वा तु चोत्तरे ।
रूपतश्चिह्नतश्चैव युद्धाय त्वरते पुन ।

[(L 1) T2 G1.3 M4 यत्र (for यस्य) — (L. 3) G1 M1.3 शूरसमत, G3 द्विजसत्तम (*sup lin* as in text) — (L 6) G1.3 अत्र वेच्छाविरोधेन (for अत्रैव चावि°) — (L. 10, 15, 19, and 30) G1 आवह (for वाहय). — (L. 11) G1.3 दृश्यते, M5 शोभते (for भासते) T G3 कांचनो हि विराजते (for the posterior half) — G1 om lines 13–14 — (L. 13) T1 G2.3 M4 ध्वजाग्र M1–4 यत्र (for यस्य) T1 G2.3 M4 °प्रभ (for °प्रभ) — M2.3 om lines 16–17, M2 om. 18–19 also. — (L. 16) G1.3 M5 कांचनोभिविराजते (for the posterior half) — (L. 20) G °दृढेन (for °कम्बुभि°). — (L 22) G2 M1.3 °मानो (for °मान) — After 22, T ins

911* दृढवैरी सदास्माकं नित्य कटुकभाषण ।
यस्याश्रयबलादेव धार्तराष्ट्र ससौबल ।
अस्मानिरस्य राज्याच्च पुनरद्यापि योत्स्यति ।

— (L. 24) M1.3 om हि — (L. 26) T G2.3 जय (for च) T G2.3 °धन्वा (for °वेधी) — (L 28) T G3 द्रष्टा स्वभावयोर्युद्ध (for the prior half) — (L 29) M1.3 मानिना; M2.5 वसुना (for धन्विना) G3 M4 समरे सूतवसुना (for the posterior half) — (L 30) T G1.2 शीघ्र (for मन्द) — (L 31) T1 G1 M1–3 चैव (for चैव) — (L 33) T1 G2.3 दृढावेधी, M3.4 दृढवेधी (for दृढ वेधी) — (L. 34) G शीघ्र (for मन्द) — (L. 36) T1 G2 M4 राजता (for राजते) — (L 38) T2 °थे निर्जित; G2 M1–3 °थेनाजित (for °थे न जित) — (L. 39) M1–3 शीघ्रं च (for शीघ्रश्च) — (L 42) T च वद्धस्, G2 अवस्वद्धस्, G3 अभिवद्धस्, M1.4 (*sup lin*) अपविद्धस्; M2 ववधस्, M3.5 अनुवद्धस् (for अवबद्धस्) G1 जरया च श्रिया वृद्ध (for prior half) G3 M4 दुर्योधन° (for सुयोधन°) — G1.2 M om. line 44 — (L. 44) G3 वाहय सारथे (for संयच्छ मे हयान्) — T2 om lines 45–46 — (L. 45) G1.3 इत्येतान्कथयित्वा तु त्वरित पार्थ उत्तरे]

Colophon missing in D1 — *Sub-parvan* Ś1 K1 गोग्रह, B1–4 Dn2 D3–6.3.10–12 उत्तरगोग्रह, M1.2 गोग्रहण — *Adhy name* Dn1 देवविमाननावर्णन, D2.3.7–10 ध्वजवर्णनं, D4 ध्वजचिह्नलक्षण, T G2 द्रोणादिसंज्ञापन, M2 कौरवसज्ञावचन; M3 कौरवसज्ञापन — *Adhy no* (figures, words or both) B4 53, D3 50, D5 52, D7 47, S 55 (M2–4 54) — *S'loka no* G3 28

५१

C. 4. 1750 B 4. 55. 1

वैशंपायन उवाच ।

तान्यनीकान्यदृश्यन्त कुरूणामुग्रधन्विनाम् ।
संसर्पन्तो यथा मेघा घर्मान्ते मन्दमारुताः ॥ १
अभ्याशे वाजिनस्तस्थुः समारूढाः प्रहारिभिः ।
भीमरूपाश्च मातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः ॥ २
ततः शक्रः सुरगणैः समारुह्य सुदर्शनम् ।
सहोपायात्तदा राजन्विश्वाश्विमरुतां गणैः ॥ ३
तद्देवयक्षगन्धर्वमहोरगसमाकुलम् ।
शुशुभेऽभ्रविनिर्मुक्तं ग्रहैरिव नभस्तलम् ॥ ४
अस्त्राणां च बलं तेषां मानुषेषु प्रयुज्यताम् ।
तच्च घोरं महद्युद्धं भीष्मार्जुनसमागमे ॥ ५
शतं शतसहस्राणां यत्र स्थूणा हिरण्मयाः ।
मणिरत्नमयाश्चान्याः प्रासादमुपधारयन् ॥ ६
तत्र कामगमं दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् ।
विमानं देवराजस्य शुशुभे खेचरं तदा ॥ ७
तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशत्तिष्ठन्ति सहवासवाः ।
गन्धर्वा राक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ ८
तथा राजा वसुमना बलाक्षः सुप्रतर्दनः ।

51

☞ The S version of this adhy, which is considerably different from the N version and found after adhy 47, is given *in extenso* at the end of the foot-notes of this adhy where its points of agreement with the N version have been shown marginally, within parenthesis — D1 is missing in this adhy (cf v 1 4 50 5)

1 ^{a}) Ś1 तत्र (for तानि) — B2 om 1^{b}–2^{d}. — ^{b}) B4 D10 अग्र° (for उग्र°) — ^{c}) Ś1 B1 Dn2 D4 11 12 ससर्पते.

2 B2 om 2 (cf v 1 1) — ^{a}) B3 4 D6 Crp आकाशे, Dn1 D3.4 7–10 अभ्यासे, Crp अवकाशे, Cr अभ्याशे (as in text) — ^{b}) Ś1 K D7 प्रहारिण — ^{c}) D3 4 भीमाश्च मत्तमातगा — ^{d}) B4 °देशिता , Dn1 D2–4 7–10 °नोदिता° — After 2, B (except B2) Dn D5 6 10–12 ins

912* महामात्रै समारूढा विचित्रकवचोज्वला ।

while D7 ins

912^{a} आरूढा युद्धकुशलैः शिक्षितैर्गजसादिभि ।

3 D6 om 3–4 — ^{b}) K प्रदर्शन; Ca r s v सु° (as in text) — After 3^{ab}, B4 D8 ins

913* सर्वान्देवान्समारोप्य वैडूर्यकवचावृतम् ।
[D8 वैडूर्यफलकस्थित (for the posterior half)]

— ^{c}) K D2 4 10 सहो(D2 4 °हा)पया(D2 °य)त्, B3 समायात (for सहोपायात्) — ^{d}) K विश्वैश्च, B4 वस्वश्वि°; D7 विश्वेशो (m विश्वाश्वि, विश्वाश्वै) (for विश्वाश्वि) Ś1 K पति (for गणै°) B4 विश्वेश° समरुद्गणै

4 D6 om 4 (cf. v. 1 3), D4 om. 4^{cd} — ^{c}) D2 शुभ्र°; D8 चन्द्र° (for ऽभ्रवि°) — ^{d}) B1.5 Dn D11.12 ग्रहाणामिव मडल — After 4, D7 ins

914* दर्शनार्थं तदा सर्वे समेता वासवादय ।

5 ^{b}) K B3 D4 6 मनुष्येषु. Ś1 B1.5 Dn D11.12 Ca प्रयुजतां; B2 प्रमुञ्चतां; B4 प्रमुच्यतां — ^{c}) B5 Dn1 भीम (for घोर) B2 3 5 D7 9 महायुद्ध B4 D4 तत्र युद्ध महद्घोरं — ^{d}) Ś1 °समागम, K D4 भीमार्जुनसमाकुल (D4 °गमे), B5 Dn1 D8 10 कृपार्जुनसमागमे (D10 °म), D2 °समाकुले — After 5, B (B3 marg) Dn D5 6 7 (marg sec. m) 10–12 ins.

915* द्रष्टुमभ्यागता देवा° स्वविमानै° पृथक्पृथक् ।
[B2 3 D5.6 विमानैः स्वै ; D10 स्वैर्वि° (for स्ववि°)]

6 ^{a}) D8 Ca कोटि° (for शत)! — ^{b}) B2 4 D2 4–6 3 तत्र, D7 9 तस्मिन् (for यत्र) D3 7 9 स्तम्भा (for स्थूणा) B1 3.4 Dn D6 11 12 Ca हिरण्मयी (B4 Ca °यी°) D10 नाकस्थाना हिरण्मयान् — ^{c}) Ś1 K °मयान्यासन्; B1 2 Dn2 D11 12 °मयी चान्या, B3 5 D5 °मयीश्चान्या ; B4 Dn1 D10 °मयाश्चान्यान्, D2 3 °मयैश्चान्या D7 9 मणिमुक्तामयाश्चान्ये — ^{d}) K Dn1 D2–4 8 प्रसाद, B2 3.5 D6.10 प्रासादान्, B4 प्रसादान् B1 Dn D11 12 तदधारयत्; D2 4 8 समधारयन् (D2 °यत्), D8 नामधारयत्, D7 9 समधारयन्; D10 तानधारयन्, Ca as in text

7 K2 (which om 7^{cd}) reads 7^{ab}, after 10^{ab}. — ^{a}) K2 B2 Dn1 तत ; B1 3–5 D4 5 8 तत्तु, D2 3.10 तं तु, D6 यत्तु, D7 9 यत्र (for तत्र) — ^{c}) D10 transp विमानं and शुशुभे (in ^{d}) D7 राज(m देव)राजस्य — K1 (hapl) om. from 7^{d} up to 10^{c} — ^{d}) B2 3 5 D5 7 Co शुभ, D4 दिवि; Cop सुभ (for तदा)

8 Ś1 om. 8–10, K1 om 8 (cf. v 1 7) — ^{a}) Dn1

अष्टकश्च शिबिश्चैव ययातिर्नहुषो गयः ॥ ९
मनुः क्षुपो रघुर्भानुः कृशाश्वः सगरः शलः ।
विमाने देवराजस्य समदृश्यन्त सुप्रभाः ॥ १०
अग्नेरीशस्य सोमस्य वरुणस्य प्रजापतेः ।
तथा धातुर्विधातुश्च कुबेरस्य यमस्य च ॥ ११
अलम्बुसोग्रसेनस्य गन्धर्वस्य च तुम्बुरोः ।
यथाभागं यथोद्देशं विमानानि चकाशिरे ॥ १२
सर्वदेवनिकायाश्च सिद्धाश्च परमर्षयः ।
अर्जुनस्य कुरूणां च द्रष्टुं युद्धमुपागताः ॥ १३
दिव्यानां तत्र माल्यानां गन्धः पुण्योऽथ सर्वशः ।
प्रससार वसन्ताग्रे वनानामिव पुष्पताम् ॥ १४
रक्तारक्तानि देवानां समदृश्यन्त तिष्ठताम् ।
आतपत्राणि वासांसि स्रजश्च व्यजनानि च ॥ १५
उपशाम्यद्रजो भौमं सर्वं व्याप्तं मरीचिभिः ।
दिव्यान्गन्धानुपादाय वायुर्योधानसेवत ॥ १६
प्रभासितमिवाकाशं चित्ररूपमलंकृतम् ।
संपतद्भिः स्थितैश्चैव नानारत्नावभासितैः ।
विमानैर्विविधैश्चित्रैरुपानीतैः सुरोत्तमैः ॥ १७ C. 4 1777 B. 4 50 19

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

D2 9 गधर्वं K2 सिद्धा॰; D6.8 सर्वे (for सर्पा) — ^{d}) B2 4 D6.6 महर्षय॰, some MSS महर्षिभि॰

9 Ś1 K1 om. 9 (cf. v 1 7, 8) — ^{b}) K2 वालाकि॰, D2 8.8 Cv वलाक, D1.5 m 7 9 हर्यश्व॰, Cvp बलाक्ष (as in text) K2 शुभ्रदर्शनः, Dn1 D8 सुप्रदर्शन, D4 च सुदर्शन॰, Cvp as in text — ^{c}) B4 वयाष्टक (for अष्टकश्च) — ^{d}) D10 नल (for गय)

10 Ś1 om. 10, K1 om. 10^{abc} (cf. v 1. 7, 8) — ^{a}) K2 क्षिपो; B1 Dn D11 12 पूरुः, B3 D8 क्षपो, D2 कृपो, D3 शिक्षो, D4 क्षेपो, Cv क्षुपो (as in text) — ^{b}) B (except B1) D5(m as in text) 8 कृष्णाक्ष (for कृशाश्व॰) B1 Dn D8 11.12 नल, B2 स्वन॰, D6.7 शिल (for शल) — After 10^{ab}, K2 reads 7^{ab}.

12 D3 transp some pādas here — ^{a}) K2 B Dn D3 5–8 10–12 Cc अलम्बुप Cv cites अलम्बुस N (except D2 8.10, D1 missing) Co °सेनाना (for °सेनस्य) — ^{b}) Some MSS तुंबरो — ^{c}) Dn1 D10 °मार्ग (for °भाग)

13 ^{a}) K1 B8 8 सर्वे (for सर्व) — ^{b}) B (except B1) D6.6 सिद्धगंधर्वराक्षसा (B2 °पन्नगा), D8 सिद्धाश्च पुरतस्तथा — Ś1 K1 D3 om. 13^{cd}, D8 om. 14 also — ^{d}) B2 4 5 D5–7 9 transp द्रष्टु and युद्ध K2 उपाययु॰, B4 D7 समागता (for उपागता)

14 D8 om. 14 (cf. v 1. 13) — ^{a}) K1 B1 Dn D6 9.11.12 सर्व (for तत्र) — ^{b}) Ś1 अतिशोभन (for अथ सर्वश॰) — ^{c}) K वनांताग्रे, D5 वसतादौ (for वसन्ताग्रे). — ^{d}) B1 Dn D6 11.12 भारत, B4 D2 4 7–10 Ca पुष्पिणा (for पुष्पताम्)

15 ^{a}) Ś1 D9 रक्तरक्तानि, B1 Dn D8 11.12 तत्र रक्तानि, D8 तत्र रक्तानि (for रक्तारक्तानि) — ^{b}) D7 (marg *sec m* by corr) विमानानि चकाशिरे (=12^{d})

16 ^{a}) K1 B Dn D5 6 9–12 उपाशाम्यद् — ^{c}) B2 4 दिव्य॰ (for दिव्यान्) — ^{d}) D10 देवान् (for योधान्)

17 ^{c}) B1.2 5 Dn D2–6 8 10–12 चापि, B4 वापि (for चैव) — ^{d}) B1.3 °रत्नविभूषितै, Dn D4 11.12 °वर्णाव भासितै॰ In Ś1, the folios containing the portion of the text from 17^{ef} up to 4 56 4 are firmly stuck together and could not be collated. — ^{f}) B4 D2 5 8.10 उपनीतै — After 17, B Dn D8(om. lines 2–3) 5 6 7(marg *sec m*) 10–12 ins

916* वज्रमृच्छुशुभे तत्र विमानस्थ॰ सुरैर्वृत॰ ।
विभ्रन्माला महातेजा॰ पद्मोत्पलसमायुताम् ।
विप्रेक्ष्यमाणो बलभिन्नातृप्यत्सुमहाहवम् ।

[(L. 1) B1 Dn D10–12 विमानस्थै D8 सुरै॰ सह — (L. 2) B4 °युता शुभां, B5 D5 10 °व(D10 °प)रायुता, D8 °गणायुता, D7 °मयीं शुभां (for °समायुताम्) — (L. 3) B2 8 सुमहाहवे, B4 D8 7 सुतुमाहवे (for सुमहाहवम्)]

☞ For this adhy, S subst. the foll passage, reading it after adhy 47.

917* वैशंपायन॰ ।
तत॰ सुदर्शन नाम प्रासाद हरिवाहन॰ ।
सर्वान्देवान्समारोप्य प्रययौ यत्र पाण्डव ।
स्थूणाराजिसहस्र तु यस्य मध्ये प्रतिष्ठितम् ।
तत्र सूर्यपथेऽतिष्ठद्विमला वासवी सभा ।
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च मरुद्गणा॰ ।
तत्र श्वेतानि छत्राणि काञ्चनस्फाटिकानि च ।

५२

C. 4 1789
B. 4 57 12
K. 4. 61 1

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नन्तरे तत्र महावीर्यपराक्रमः ।
आजगाम महासत्त्वः कृपः शस्त्रभृतां वरः ।
अर्जुनं प्रति संयोद्धुं युद्धार्थी स महारथः ॥ १

मणिरत्नविचित्राणि नानारूपाणि भागशः ।
आकाशे समदृश्यन्त भानुमन्ति शुभानि च ।
(11ab) अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य वरुणस्य च ।
(11cd) तथा धातुर्विधातुश्च मित्रस्य धनदस्य च ।
रुद्रस्य विष्णोः सवितुस्त्रिदशानां तथैव च ।
काञ्चनानि च दामानि विविधाश्चोत्तमस्रज ।
दिव्यपुष्पाभिसंवीतास्तत्र छत्राणि भेजिरे ।
(6cd) तस्मिंश्च राजन्प्रासादे दिव्यरत्नविभूषिते ।
दिव्यगन्धसमाविष्टा स्रजो दिव्याश्चकाशिरे ।
(14ab) दिव्यश्च वायुः प्रववौ गन्धमादाय सर्वशः ।
ऋतवः पुष्पमादाय समतिष्ठन्त भारत ।
प्रजानां पतयश्चैव सप्त चैव महर्षयः ।
तत्र देवर्षयश्चैव ते च राजन्दिवौकसः ।
इन्द्रेण सहिताः सर्वे त्रिदशाश्च व्यवस्थिताः ।
न पङ्को न रजस्तत्र प्रविवेश कथंचन ।
आदित्यश्चापि रूक्षोऽत्र नातिवेलमिवातपत् ।
(16cd) दिव्यं गन्धं समादाय वायुस्तत्राभिगच्छति ।
आकाशं च दिशः सर्वा दर्शनीयमदृश्यत ।
तत्र देवाः समारूढा तं दिव्यं सर्वतःप्रभम् ।
अम्बरे विमलेऽगच्छन्प्रासादं कामगामिनम् ।
तत्र राजर्षयश्चैव समारूढा दिवौकसः ।
(9ab) श्वेतो राजा वसुमनास्तथा भद्रः प्रतर्दनः ।
नृगो ययातिर्नहुषो मान्धाता भरतः कुरुः ।
अष्टकश्च शिबिः पूरुः स च राजा पुरूरवाः ।
दम्भोद्भवः कार्तवीर्यो ह्यर्जुनः सगरस्तथा ।
दिलीपो भरतः पूरुः शर्यातिः सोमकस्तथा ।
हरिश्चन्द्रश्च तेजस्वी रघुर्दशरथस्तथा ।
भगीरथश्च राजर्षिः सर्वे च जनमेजय ।
पाण्डुश्चैव महाबाहुश्चामरव्यजनायुतः ।
छत्रेण ध्रियमाणेन राजसूयश्रिया वृतः ।
एते चान्ये च बहवः पुण्यशीलाः शुचिव्रताः ।
कीर्तिमन्तो महावीर्यास्तत्रैवासन्दिवि स्थिताः ।
गणाश्चाप्सरसां सर्वे गन्धर्वाश्चापि सर्वशः ।
दैत्यराक्षसयक्षाश्च सुपर्णाः पन्नगास्तथा ।
वासवप्रमुखाः सर्वे देवाश्च सगणेश्वराः ।
आसंस्तत्र समारूढाः संग्रामं तं दिदृक्षवः ।
इत्यम्बरे व्यवस्थाय प्रासादस्था दिवौकसः ।
(13cd) एकस्य च बहूनां च द्रष्टुं युद्धं व्यवस्थिताः ।

[(L 1) M1-3 °वाहन (for °वाहन) — (L. 4) T G2 M3 महती (for वासवी) — (L. 6) G1 3 चित्राणि (for छत्राणि) M4 दिव्यरूपाणि भागशः (m भारत) (for the posterior half) — After line 6, T G1.3 M5 ins

918* तथा चित्राणि छत्राणि दिव्यरूपाणि भारत ।

— (L 7) M2 3 तथा चित्राणि छत्राणि (for prior half) — (L 12) T1 M1 2 विचित्राश्च; G1 विविकाश्च (for विविधाश्च) — (L 18) G1.3 M2-5 पतयः सप्त (for पतयश्चैव) G1 महर्षयस्तथा, G3 सप्तमहर्षयः (for चैव मह°) — (L 23) M1 5 अधिगच्छति (for अभिग°) — (L 24) T G2 M3 प्रकाशते (for आकाशं च) — (L 26) T G2 व्योमगामिनं, M3 कामगामिकं (for कामगामिनम्) — (L 27) T G1 3 समारूह्य (for °रूढा) — (L 28) T1 G M2-5 भद्रप्रदर्शनः (for भद्रः प्रतर्दनः) — (L 30) G1.3 चोभौ (for पूरुः). — (L 32) G1 केरलः (for भरतः) M1 4 5 चांबरीषश्च (for भरतः पूरुः) T1 G2 शर्यातिः (for शर्यातिः) — (L 36) T G3 M3 युतः (for वृतः) — (L 37) G3 M1.4 शुभ° (for शुचि°) — (L 39) M1 4 गणाश्चाप्सरसश्चैव (for the prior half) G1 सघशः (for सर्वशः) — (L 40) T1 G2 M1 सुपर्णः (for °र्णाः) — M3 om lines 41–43 — (L 44) G1.3 M1 3 transp द्रष्टुं and युद्धं

Colophon missing in Ś1 D1, D7 reads it in marg — *Sub-parvan* K1 गोग्रह, B1-4 Dn D2-6 8 10-12 उत्तरगोग्रह, M1-3 गोग्रहण — *Adhy name* D1 देवविमानदर्शन, D7-9 विमानदर्शन, T1 G2 धनंजयदर्शन, M2 3 दिव्यसमागम — *Adhy no* (figures, words or both) B4 54, D3 M2-4 51, D5 10 49, D6 53, D7m 48, T G M1.5 52 — *S'loka no* G3 22

52

☞ This whole adhy is missing in Ś1 (cf v. l 4 51 17)

1 Before the ref, D3 repeats 4 50 3 — After the ref, N (Ś1 missing, D1 missing for lines 1–8 only) ins a passage given in App I (No 47) — a) D5 4 7 9 विप्रो, B Dn D5 6 10–12 वीरो; D1 2 राजन्, D8 दर्पो (for तत्र) — M1 om 1bc — b) N (Ś1 missing) बलदर्प(Dn D11.12 °वीर्य)समन्वितः; G1.3

तौ रथौ सूर्यसंकाशौ योत्स्यमानौ महाबलौ ।
शारदाविव जीमूतौ व्यरोचेतां व्यवस्थितौ ॥ २
पार्थोऽपि विश्रुतं लोके गाण्डीवं परमायुधम् ।
विकृष्य चिक्षेप बहून्नाराचान्मर्मभेदिनः ॥ ३
तानप्राप्ताञ्शितैर्बाणैर्नाराचान्रक्तभोजनान् ।
कृपश्चिच्छेद पार्थस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४
ततः पार्थश्च संक्रुद्धश्चित्रान्मार्गान्प्रदर्शयन् ।
दिशः संछादयन्बाणैः प्रदिशश्च महारथः ॥ ५
एकच्छायमिवाकाशं प्रकुर्वन्सर्वतः प्रभुः ।
प्रच्छादयदमेयात्मा पार्थः शरशतैः कृपम् ॥ ६
स शरैरर्पितः क्रुद्धः शितैरग्निशिखोपमैः ।
तूर्णं शरसहस्रेण पार्थमप्रतिमौजसम् ।
अर्पयित्वा महात्मानं ननाद समरे कृपः ॥ ७
ततः कनकपुङ्खाग्रैर्वीरः संनतपर्वभिः । C. 4. 1739 B. 4. 57. 22 K. 4. 61. 13

महासत्वपराक्रम.. — After 1^{ab}, Dn1 ins

919* अर्जुनं प्रति संरब्धः कृपः परमदुर्जयः ।

— c) T2 G M8 °वीर्य (for °सत्त्व) N (Ś1 missing) अमृष्यमाणस्त (D4 तत्) शब्द — d) N (Ś1 missing) कृप शारद्वतस्तथा (B3m 4 5 Dn1 D1. 5 °स्तदा, Dn2 D2 4. 7–12 °स्तत·), M8 सर्वशस्त्रभृता वरः. — e) B Dn D1–5 10–12 Cc संरब्धो, D7 9 सरोद्धु, S योद्धु वै (for सयोद्धु) — f) B5 युद्धार्थं स, T1 G M2. 5 युद्धकामी, T2 M1. 3 4 युद्धकामो (for युद्धार्थी स) B. Dn1 D10 °बल· (for °रथ) — After 1, N (Ś1 missing) ins

920* महोदधिजमादाय दध्मौ वेगेन वीर्यवान् ।
स तु शब्देन लोकांस्त्रीनावृत्य रथिना वर ।
धनुरादाय सुमहज्ज्याशब्दमकरोत्तदा ।

[(L. 1) K1 महोदधिम्मस शम्ब, K2 °समादाय; Dn1 °जमास्माद्य Ca c.r s cite महोदधिज D7 9 शङ्ख दध्मौ स वीर्यवान्]

On the other band S ins after 1

921* अथ द्रौणे रथ मुक्त्वा कृपस्य रथमुत्तमम् ।
आजगामार्जुनस्तूर्णं सूर्यवैश्वानरप्रभम् ।

2 a) B4 D5 S वीरौ (for रथौ) M4 वीर्यसपन्नौ (inf lin °सकाशौ) (for सूर्य°) — b) D8 बलौजसा, D3 5. 7 महारथौ (for °बलौ) — c) S वार्षिकौ (for शारदौ) — After 2, N (Ś1 missing) ins

922* तत शारद्वतस्तूर्णं पार्थं दशभिराशुगै ।
विव्याध परवीरघ्न निशितैर्मर्मभेदिभि ।
[(L. 2) K B2 D2. 10 परवीरघ्नो (for °घ्न)]

3 ab) B3 D5 विदित (for विश्रुत) D9 गांजीव K B2 धनुरुत्तम (for परमायुधम्) S प्रगृह्य गाण्डिव लोके (G by transp लोके गाण्डीव) विश्रुत पुनरर्जुन· — cd) K2 तस्मै चिक्षेप, Dn1 चिक्षेप वरान् (for चिक्षेप बहून्) D2. 8 °भेदिभि (for °भेदिन) S अभ्ययाद्भरतश्रेष्ठो विनिघ्नञ्शरमालया — After 3, S ins

923* कृपश्च धनुरादाय तथैवार्जुनमभ्ययात् ।

4 a) B4 D4 7 8 तान्प्राप्ताञ्छिशितैर्बाणै ; S प्रगृह्य बलवच्चाप Cc cites अप्राप्तान् — c) S कृपश्चिक्षेप पार्थाय — After 4, S ins

924* जीमूत इव धर्मान्ते शरवर्षं विमुञ्चति ।
नन्दयन्सुहृद· सर्वान्प्रत्ययुध्यत फल्गुनम् ।
विकृष्य बलवच्चाप पाण्डवो भीमविक्रम· ।

5 a) B Dn D2 5 7–12 तु, D1. 8 स, D2 सु (for च) S चचार समरे पार्थ.. — b) B4 (? gloss) बाणान् (for मार्गान्) B5 M वि° (for प्र°) B3 शीघ्रास्त्र तु प्रदर्शयन्; D1–6. 8 10 शीघ्रास्त्रं वि(D1. 4 प्र; D8 10 व्य)दर्शयन् (D5m as in text), G1 चित्रमार्गान्प्र°, M8 चित्रमार्गं वि° — c) D5 प्रच्छादयन्, G1 8 चापूरयन् (for सछा°) B5 D6 दिश प्र(B5 स)छादयामास, T G2 M1. 5 सर्वाश्चैव दिशो बाणै , M2–4 स सर्वाश्च (M2 सर्वा वि·) दिशो बाणै — d) K °रवै (for °रथ) D6 बाणौघै· प्रदिश तथा

6 b) B1 Dn D11. 12 अकरोद् (for प्रकुर्वन्) B2–5 D1–6 8 10 कुर्वंश्चयगत प्रभु·, S सर्वत कृतवान्प्रभु· — D10 om 6^{cd} — c) B Dn D2–5 7–9 11. 12 S (except G1 M8) प्रा(B8 आ)च्छादयद् D6 तत प्रच्छादयामास — After 6, S ins

925* उद्गत· समये मेघो धाराभिरिव पर्वतम् ।
[T2 G2 M2 समरे (for समये)]

7 a) K B Dn D5–7 9 11 12 अर्दित , D1–4 8 10 आचित , G1 अपि स· (for अर्पित) — b) D1 2 शतैर्; D4 M4 शरैर्, D10 चिच्छेद (for शितैर्) D8 °विषो° (for °शिखो°) — After 7^{ab}, S ins

926* कृपो बभूव समरे विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।

— c) D6 शरै , S तत (for तूर्णं) B1–4 D1–8 10 शत°, B5 Dn D9 11. 12 दश° (for शर°) — d) D4 पार्थस्यामित·तेजस — e) N (Ś1 missing) अर्द(D1 दर्श)यित्वा D6 S महानाद (G1 °बाहु) — f) B1. 5 Dn D11. 12 ननर्द (for ननाद)

8 D1 om. 8 — a) D4 कृप (for तत) B5 Dn

C. 4 1800 E. 4 57 22 त्वरन्गाण्डीवनिर्मुक्तैरर्जुनस्तस्य वाजिनः ।
चतुर्भिश्चतुरस्तीक्ष्णैरविध्यत्परमेषुभिः ॥ ८
ते हया निशितैर्विद्धा ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ।
उत्पेतुः सहसा सर्वे कृपः स्थानादथाच्यवत् ॥ ९
च्युतं तु गौतमं स्थानात्समीक्ष्य कुरुनन्दनः ।
नाविध्यत्परवीरघ्नो रक्षमाणोऽस्य गौरवम् ॥ १०
स तु लब्ध्वा पुनः स्थानं गौतमः सव्यसाचिनम् ।
विव्याध दशभिर्बाणैस्त्वरितः कङ्कपत्रिभिः ॥ ११
ततः पार्थो धनुस्तस्य भल्लेन निशितेन च ।
चिच्छेदैकेन भूयश्च हस्ताच्चापमथाहरत् ॥ १२
अथास्य कवचं बाणैर्निशितैर्मर्मभेदिभिः ।
व्यधमन्न च पार्थोऽस्य शरीरमवपीडयत् ॥ १३

तस्य निर्मुच्यमानस्य कवचात्काय आबभौ ।
समये मुच्यमानस्य सर्पस्येव तनुर्यथा ॥ १४
छिन्ने धनुषि पार्थेन सोऽन्यदादाय कार्मुकम् ।
चकार गौतमः सज्यं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १५
स तदप्यस्य कौन्तेयश्चिच्छेद नतपर्वणा ।
एवमन्यानि चापानि बहूनि कृतहस्तवत् ।
शारद्वतस्य चिच्छेद पाण्डवः परवीरहा ॥ १६
स छिन्नधनुरादाय अथ शक्तिं प्रतापवान् ।
प्राहिणोत्पाण्डुपुत्राय प्रदीप्तामशनीमिव ॥ १७
तामर्जुनस्तदायान्तीं शक्तिं हेमविभूषिताम् ।
वियद्गतां महोल्काभां चिच्छेद दशभिः शरैः ।
सापतद्दशधा छिन्ना भूमौ पार्थेन धीमता ॥ १८

$D_{11.12}$ C_{s} °पर्वाग्रै, S °पुखेन (for °पुङ्खाग्रै) — ^{b}) S शरेण (M_{s} °तेन) नतपर्वणा — After 8^{ab}, $B_{1\ 8}$ D_{6} ins

927* धनुरादाय विव्याध पार्थं दशभिराशुगै. ।,

while S ins

928* विभेद समरे पार्थ कृपस्य ध्वजमुत्तमम् ।
तत पश्चान्महातेजा नाराचान्सूर्यसंनिभान् ।
जग्राह समरे पार्थो भूयो बहुशिलीमुखान् ।
तैस्तदानीं महाबाहु कृपस्य रथरक्षिण ।
जघान क्षत्रियश्रेष्ठान्युध्यमानान्महाबलान् ।
चन्द्रकेतु सुकेतुश्च चित्राश्वो मणिमांस्तथा ।
मुञ्जमौली च विक्रान्तो हेमवर्मा भयावह ।
सुरथोऽतिरथश्चैव सुषेणोऽरिष्ट एव च ।
नृकेतुश्च सहानीकास्ते निपेतुर्गतासव ।

[(L 5) T_{2} G °श्रेष्ठ (for °श्रेष्ठान्) — (L 6) T G बली (for तथा). — (L 9) $M_{1.5}$ सकेतन° (for नृकेतुश्च) M_{2-5} निपेदुर् (for निपेतुर्)]

Thereafter S reads a variant version of 20^{a}–24^{b}, omitting altogether 8^{e}–16^{f} — ^{e}) D_{0} गांजीव°

9 S om 9 (cf v l 8) — ^{a}) $B_{8\ 5}$ $D_{5\ 6}$ विशिखै (for निशितै) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{11.12}$ बाणै, $B_{4\ 5}$ $D_{5\ 6}$ स्पृष्टा ; $D_{7\ 9}$ भिन्ना. (for विद्धा) — ^{b}) K इव पावकै, $B_{2\ 4\ 5}$ $D_{5\ 6}$ पावकोपमै (for इव पन्नगै) — ^{d}) D_{1} अवाच्यवत्; D_{4} अथ च्युत (for अथाच्यवत्) K कृप स्थानादपातयत्

10 S om 10 (cf v l 8). — ^{ab}) D_{8} च्यवत (for च्युत तु) D_{6} च्युत गौतममालोक्य स्थानात्कुंतीसुतस्तदा — D_{4} om 10^{cd}

12 S om 12 (cf v l 8) — ^{b}) $B_{1.2}$ Dn $D_{11\ 12}$ ह (for च) — ^{d}) K_{2} B (except B_{4}) Dn_{2} $D_{5\ 6\ 8\ 11\ 12}$ C_{c} हस्तावापम् (for हस्ताच्चापम्) $D_{1\ 3.7}$ अपाहरत्, D_{10} अथाच्छिनत् (for अथाहरत्)

14 S om 14 (cf. v l 8) — ^{b}) K कवच, C_{c} कवचात् (as in text) — ^{d}) K त्वच (K_{1} °चे) (for तनुर्) D_{6} यथा सर्पस्य वै तनु

16 S om 16 (cf v l 8) — ^{b}) $B_{3.4}$ $D_{5\ 10}$ आनतपर्वणा, D_{8} पाण्डवस्तदा, $D_{7\ 9}$ नतपर्वभि°, D_{8} निशितै शरै — ^{d}) $B_{2\ 4}$ D_{5} दृढहस्तवत्, D_{6} दृढवति च, C_{s} कृत° (as in text)

17 S reads 17–18 after 24^{ab} — ^{a}) D_{9} शारद्वत स्तदादाय. — ^{b}) $B_{1-3.5}$ $D_{2\ 5\ 7\ 8\ 10-12}$ C_{c} रथशक्ति, B_{4} Dn $D_{1\ 3.4\ 6\ 9}$ रथाच्छक्तिं (D_{4} °च्छित्र) (for अथ शक्तिं) — ^{c}) D_{5} चापि पार्थाय (m पाण्डुपुत्राय as in text) — For 17, S subst.

929* अथ शक्तिं परामृश्य सूर्यवैश्वानरप्रभाम् ।
चिक्षेप सहसा क्रुद्ध पार्थायाद्भुतकर्मणे ।

[(L 1) $M_{3.4}$ रथशक्तिं]

18 For S cf v l 17 — ^{a}) K_{1} तदायत्तीं, $D_{1-4\ 7\ 8\ 10}$ समायात्तीं, S तथारूपा — ^{b}) D_{8} °विभूषणां, S °परिष्कृता — ^{c}) B_{4} वियद्यातां; S आपतंतीं — ^{ef}) Dn_{1} D_{1} om 18^{ef} K_{2} $D_{4\ 8}$ भिन्ना, D_{2} भूत्वा (for छिन्ना) S सापतद्दश(T_{1} G_{2} °च्छत)धा भूमौ पार्थेन निहता शरै — After 18, S ins

930* शक्त्यां तु विनिकृत्तायां विरथ शरपीडित. ।

युगमध्ये तु भल्लैस्तु ततः स सधनुः कृपः ।
तमाशु निशितैः पार्थं विभेद दशभिः शरैः ॥ १९
ततः पार्थो महातेजा विशिखानग्नितेजसः ।
चिक्षेप समरे क्रुद्धस्त्रयोदश शिलाशितान् ॥ २०
अथास्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
षष्ठेन च शिरः कायाच्छरेण रथसारथेः ॥ २१
त्रिभिस्त्रिवेणुं समरे द्वाभ्यामक्षौ महाबलः ।
द्वादशेन तु भल्लेन चकर्तास्य ध्वजं तथा ॥ २२
ततो वज्रनिकाशेन फल्गुनः प्रहसन्निव ।
त्रयोदशेनेन्द्रसमः कृपं वक्षस्यताडयत् ॥ २३
स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
गदापाणिरवप्लुत्य तूर्णं चिक्षेप तां गदाम् ॥ २४
सा तु मुक्ता गदा गुर्वी कृपेण सुपरिष्कृता ।
अर्जुनेन शरैर्नुन्ना प्रतिमार्गमथागमत् ॥ २५ C. 4 1819 B 4 57 40 K. 4 61 25

[T1 G2 M8 °विक्षत (for °पीडित)]

19 Dn1 D1. 2 S om 19 — ^{a}) K1 D3 युगमध्येन, B4 युगमस्य तु, Dn2 D11. 12 युगपच्चैव (for युगमध्ये तु) Ca r v cite युगमध्ये (as in text) — ^{b}) B5 Dn2 D10–12 सज्यधनु°, D6 सशधनु°, D8 समधमत् (for स सधनु°) B4 समकृन्तत° कृप , D4 7 9 ततस्तु (D7 आदाय, D9 सधाय) सशर धनु° — After 19^{ab}, D4 ins

931* प्रगृहीत्वा रथस्तूर्णं रथादन्यन्महाधनु° ।

— ^{cd}) D7 (marg sec m as in text) 9 तमेव (for तमाशु) K transp निशितै and दशभि D6 विव्याध (for विभेद).

20 S (which for 20 subst 932*) reads 20^{a}–24^{b} after 928* (cf. v l. 8) — ^{b}) B2 D6 शरानग्निशिखोपमान् — ^{c}) D4 चिच्छेद दशभि क्रुद्ध° — For 20, S subst

932* तान्निहत्य तत पार्थो निमेपादिव भारत ।
पुनरन्यान्समादत्त त्रयोदश शिलीमुखान् ।

21 For S cf. v l. 20 also — ^{c}) B4 एकेन D3 S तु (for च) S सव्ये (G3 M1–3. 5 °न्ये; G1. 8 °धे) (for कायात्) — ^{d}) B3 जहाराथ स सारथे , D5 सारथे पत्रिणा तथा; T G3 M1. 2 4 कृपस्य रथसारथे , G1 2 M3 5 शरेण कृपसारथे°

22 For S cf. v l. 20 also — ^{a}) S बलवान् (for समरे) — ^{b}) B Dn D1–4. 6 11 12 S अक्ष, D10 आर्जुन्, Cv अक्षौ (as in text) N (except K) °रथ (for °बल°) — ^{c}) B3–5 D2. 4 6–10 च, D1. 8 अथ, D5 अस्य (for तु). G3 बाणेन (for भल्लेन) — ^{d}) D4 महाध्वज, D6 ध्वजोत्तम, B4 Dn1 D9 ध्वज तदा (for ध्वज तथा) S कृपस्य सशर धनु°

23 For S cf. v l 20 also — ^{a}) S छित्वा (for ततो) — ^{b}) N (Ś1 missing) फाल्गुन (for फल्गुन) T1 G3 (by transp) प्रहसन्निव फल्गुन — ^{c}) K D2 8 G3 °सम (for °सम°) — ^{d}) B2 4. 5 Dn1 D4 6 अविध्यत (for अताडयत्) S प्रत्यविध्यस्तनान्तरे

24 For S cf. v l 20 also — ^{a}) G3 M4 5 सं- (for स) — After 24^{ab}, S reads 17–18 — ^{c}) D6 समुत्पत्य (for अवप्लुत्य) — For 24^{d}, S subst.

933* रथात्तूर्णममित्रहा ।
गदां चिक्षेप सहसा पार्थायामिततेजसे ।

25 ^{a}) B5 Dn D7 11. 12 च, G1. 3 वि- (for तु). — ^{c}) S अर्जुनस्य (for °नेन) — ^{d}) Dn1 D5. 6 अथा(D5 °थो)गता, S जगाम सा; Ca अथागमत् (as in text) Cn cites अगमत् — After 25, S ins

934* अथ खड्गं समुद्धृत्य शतचन्द्र च भानुमत् ।
छ्येप पाण्डव हन्तु कृपोऽलघुपराक्रम ।
स शरद्वत्सुतस्तूर्णं महाचार्य° सुशिक्षित ।
खेचरो विचचारैक° क्रमाद्धर्मासिष्टग्विभु° ।
तत क्षुराग्रै° कौन्तेयो दशभि° खड्गचर्मणी ।
निमेपादिव चिच्छेद तदद्भुतमिवाभवत् ।
विषण्णवदनस्तत्र युद्धादपगतोद्यम° ।
अश्वयाम्नस्तु स रथं कृप समभिपुप्लुवे ।
स्वस्तीयस्य महातेजा जग्राह च धनु° पुन ।

[(L 2) After line 2, G8 ins

935* तदा गाण्डीवनिर्मुक्तै खड्ग तस्य न्यवारयत् ।

— (L 4) M1. 2 खेचरीव, M8 खचरेव; M4. 5 खेचरेव (for खेचरो वि) M1 2 भुवि (for विभु°) — (L. 7) T2 M3 विवर्ण° (for विषण्ण°) — After the prior half of line 7, T G2 ins

936* विनाशात्खड्गचर्मणो° ।
दन्तैर्दन्तच्छदान्दष्ट्वा चुकोप हृदि दीर्घवत् ।
भवत्विति पुनश्चोक्त्वा

T G2 युद्धापगमनोद्यत (for the posterior half) — (L. 9) M1. 2 च पुनर्धनु°, M4 (inf lin as in text) सशरं धनु° (for च धनु° पुन°)]

Thereafter S reads adhy 57

26 S om. 26–28 — ^{a}) B1 5 Dn D3 7–9 11. 12 त

C. 4 1819 B. 4. 57. 41 ततो योधाः परीप्सन्तः शारद्वतममर्षणम् ।
सर्वतः समरे पार्थं शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २६
ततो विराटस्य सुतः सव्यमावृत्य वाजिनः ।
यमकं मण्डलं कृत्वा तान्योधान्प्रत्यवारयत् ॥ २७
ततः कृपमुपादाय विरथं ते नरर्षभाः ।
अपाजह्रुर्महावेगाः कुन्तीपुत्राद्धनंजयात् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

अर्जुन उवाच ।
यत्रैषा काञ्चनी वेदी प्रदीप्ताग्निशिखोपमा ।
उच्छ्रिता काञ्चने दण्डे पताकाभिरलंकृता ।
तत्र मां वह भद्रं ते द्रोणानीकाय मारिष ॥ १
अश्वाः शोणाः प्रकाशन्ते बृहन्तश्चारुवाहिनः ।
स्निग्धविद्रुमसंकाशास्ताम्रास्याः प्रियदर्शनाः ।
युक्ता रथवरे यस्य सर्वशिक्षाविशारदाः ॥ २
दीर्घबाहुर्महातेजा बलरूपसमन्वितः ।
सर्वलोकेषु विख्यातो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ३
बुद्ध्या तुल्यो ह्युशनसा बृहस्पतिसमो नये ।

तु, $B_{3.4}$ तत्र (for ततो) — [d]) D_6 °र्व्रातैर् (for °वर्षैर्) B_2 इवाकिरन् (for अवा°). D_4 सर्वत. समवाकिरन्

27 S om 27 (cf v. l 26) — [b]) B_6 C_n ऽसव्य, D_4 सर्वान्; C_3 सव्य (as in text) — [c]) D_{5} m. $_7$ (m as in text) $_9$ दक्षिण, $C_{6.8}$ यमक (as in text) — [d]) D_8 °षेधयत् (for °वारयत्)

28 S om. 28 (cf v l 26) — [b]) $D_{1.3}$ रथ तेन (for विरथ ते). D_4 महारथा॰ (for नरर्षभा) — [c]) K उपाजह्रुर्; $B_{1.2.5}$ D_n $D_{2.7.9-12}$ अपजह्रुर्, B_4 $D_{1.4}$ अपाजग्मुर्, C_6 as in text. B_3 D_{1-3} महावेगात्, $D_{6.7}$ महाभागा॰ (D_7 °ग)

Colophon missing in Ś1, S om it — *Sub-parvan* K_1 गोग्रह, B D_n $D_{1-3.6.8.10-12}$ उत्तरगोग्रह — *Adhy name* $B_{1-3.5}$ D_{n1} D_5 कृपापयान; B_4 D_{10} कृपभंग॰, $D_{4.7-9}$ कृपपराजय — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 52, $D_{5.10}$ 50, $D_{6.9}$ 54, D_7 49

53

☞ This whole adhy is missing in Ś1 (cf. v. l 4 51 17)

1 Before the ref., N (Ś1 missing, B_2 D_8 om lines 3–4, D_4 om 2–4) ins

937* वैशंपायन उवाच ।
रूपेऽपनीते द्रोणस्तु प्रगृह्य सुमहद्धनु ।
अभ्यद्रवदनाधृष्य शोणाश्व श्वेतवाहनम् ।
स तु रुक्मरथं दृष्ट्वा गुरुमायान्तमन्तिकात् ।
अर्जुनो रथिना श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ।

[(L 1) $D_{2.3}$ वि° (for प्र°) B_1 D_n $D_{7.9.11.12}$ सशर, B_2 D_5 रुचिर; B_{3-5} D_6 विपुल (for सुमहद्) — (L. 2) K_1 अनाधृष्य, $D_{7.9}$ दुराधर्ष (for अनाधृष्य॰). — For lines 3–4 of 943* below. — (L. 4) B_1 D_n $D_{11.12}$ जयता (for रथिना)]

On the other hand, S ins before the ref. a passage given in App I (No 48) — B_2 om 1–19. — K $D_{2.4.7-9}$ S om. the ref — [a]) T_1 $G_{1.3}$ $M_{1-3.5}$ वेदि (for वेदी) — [b]) B_6 दीप्ता चाग्निशिखो°, D_{n1} ध्वजे यस्य प्रकाशते; S दृश्यतेग्निशिखो° — [c]) K काचनैर्दंडै., $B_{1.4.5}$ D_n $D_{2.4-12}$ प्रवरे दण्डे, B_3 कूबरे दण्डे, $D_{1.3}$ प्रवरा येन (for काञ्चने दण्डे) — [e]) B_1 D_{n2} $D_{11.12}$ अत्र (for तत्र). — [f]) $B_{1.3}$ D_{n1} सारथे, $D_{4.7.9}$ मानद (for मारिष) S द्रोण यास्यामि सत्तम — After 1, S ins

938* भारद्वाजेन योत्स्येऽहमाचार्येण महात्मना ।

2 B_2 om. 2 (cf. v l. 1) — [a]) S अमी (for अश्वा) — [b]) D_4 चारुदर्शना॰, D_{10} साधुवाहिन S तुरगा साधुवाहिन (G_3 °हना॰) — S transp 2^{cd} and 2^{ef} — [c]) $B_{3.4}$ D_4 स्निग्धा वि°, S °वैडूर्यसकाश — [d]) $D_{4.10}$ ताम्राक्षा॰ K B_4 चारुदर्शना S ताम्राक्षः प्रियदर्शन — After 2^{ef} (transposed), S ins

939* यत्तो रथवरे शूर॰ सर्वशस्त्रभृतां वर ।

3 B_2 om 3 (cf. v l. 1) — [ab]) S पीनदीर्घभुज श्रीमान् (T_2 G_2 आदित्य इव तेजस्वी) बलवीर्यसमन्वित T_1 *repeats* 3^{ab} (with v l as in T_2 G_2) — [cd]) $B_{1.5}$ D_n $D_{11.12}$ विक्रांतो, D_8 विज्ञातो (for विख्यातो) S सर्वलोक

वेदास्तथैव चत्वारो ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥ ४
ससंहाराणि दिव्यानि सर्वाण्यस्त्राणि मारिष ।
धनुर्वेदश्च कार्त्स्न्येन यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितः ॥ ५
क्षमा दमश्च सत्यं च आनृशंस्यमथार्जवम् ।
एते चान्ये च बहवो गुणा यस्मिन्द्विजोत्तमे ॥ ६
तेनाहं योद्धुमिच्छामि महाभागेन संयुगे ।
तस्मात्त्वं प्रापयाचार्यं क्षिप्रमुत्तर वाहय ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिर्हेमभूषितान् ।
चोदयामास तानश्वान्भारद्वाजरथं प्रति ॥ ८
तमापतन्तं वेगेन पाण्डवं रथिनां वरम् ।
द्रोणः प्रत्युद्ययौ पार्थं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ९
ततः प्राध्मापयच्छङ्खं भेरीशतनिनादितम् ।
प्रचुक्षुभे बलं सर्वमुद्धूत इव सागरः ॥ १०
अथ शोणान्सदश्वांस्तान्हंसवर्णैर्मनोजवैः ।
मिश्रितान्समरे दृष्ट्वा व्यस्मयन्त रणे जनाः ॥ ११
तौ रथौ वीर्यसंपन्नौ दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि ।
आचार्यशिष्यावजितौ कृतविद्यौ मनस्विनौ ॥ १२ C 4 1637 B 4 58. 14 K. 4. 59. 23

(M1-3. 5 °के)धनुर्धेष्ठः सर्वलोकेषु पूजितः

4 B2 om. 4 (cf. v 1 1) — ^{ab}) S अंगिरोशनसोस्तुल्यो नये बुद्धिमतां वर — ^{cd}) D1-3 तथोत्तमं (for तथैव च) S चत्वारो निखिला वेदाः सांगोपांगाः सलक्षणाः

5 B2 om. 5 (cf. v 1. 1) — S transp 5^{ab} and 5^{cd}. — ^{ab}) D1. 3 सविष्टवि हि (for ससंहाराणि) K B1 Dn D7 9. 11. 12 transp दिव्यानि and सर्वाणि B5 सारथे, D4 यान्युत, D5m यान्यपि, D7 9 यानि च, C5 मारिष (as in text) S भारद्वाजे समस्तानि सर्वाण्येतानि मारिष — ^{d}) S ब्राह्मं चास्त्रं (T1 G2 M1. 5 ब्रह्मास्त्रं च, M2 ब्राह्ममस्त्रं) प्रतिष्ठितं — After 5^{cd}, S ins

940* पुराणमितिहासं च अर्थविद्या च मानवी ।
[T2 M5 इतिहासश्च (for °सं च)]

6 B2 om. 6 (cf. v 1 1) — ^{a}) D7 original धर्मार्जवश्च सत्यं च is cancelled, and क्षमा दया शम सत्य is noted in marg G1. 3 दया च (for दमश्च) — ^{b}) D7 orig. दमानृशंस्यमेव च is cancelled, and text reading is noted in marg S तेजो मार्दवमार्जवं (M1. 2 मार्दवं ह्रीरचापलं) — ^{cd}) B1. 4. 5 D यस्मिन्नित्यं (D1-3 by transp नित्यं यस्मिन्) द्विजे गुणाः (D4 प्रतिष्ठिता) (for ^{d}) S प्रतिष्ठिता गुणा यस्मिन्बहवो द्विजसत्तमे — After 6, S ins.

941* यस्याहमिष्टः सततं मम चेष्टः सदा च यः ।

7 B2 om. 7 (cf v 1. 1) — ^{ab}) S क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य तेन योत्स्यामि (M3 योत्स्ये ह) संयुगे — ^{c}) B1. 5 D11. 12 तं, B3 मा (for त्वं) D7 9 त (D7 त्व) मा समापयाचार्यं, S आचार्यं प्रापयेदानीं — ^{d}) Dn1 D10 वाहन, D4 मे रथ (for वाहय) S ममोत्तर महारथ — After 7, S ins

942* अपरं पश्य संग्राममद्भुतं मम तस्य च ।

8 B2 om. 8 (cf. v 1 1) T1 M om. the ref — ^{ab}) B1 4. 5 D (except D8) °भूषणान् (for °भूषितान्) S उत्तरस्त्वे(M5 °श्चै)वमुक्तोऽश्वांश्चोदयामास त (G3 स-) प्रति — G2 M3 om 8^{cd} — ^{c}) D1-4 7 9 नोदयामास, D8 प्रेरयामास S (G2 M3 om.) आजगामार्जुनरथो

9 B2 om. 9 (cf. v 1 1) — ^{a}) M1. 5 समप्रेक्ष्य (for वेगेन) — ^{b}) S सरथं रणे (for रथिनां वरम्) — ^{c}) K2 प्रत्याययौ, S -भ्य(G3 ध्य)भ्यद्रवत् (G1. 3 °पतत्) (for प्रत्युद्ययौ) D5 यत्तो, D6 क्रुद्धो (for पार्थं) — After 9, S ins

943* स तु रुक्मरथं दृष्ट्वा कौन्तेयं समभिद्रुतम् ।
आचार्यं तं महाबाहुं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
[Cf. lines 3–4 of 937*]

Thereafter S reads 16–17

10 B2 om. 10 (cf. v 1 1) — ^{a}) D1-3 5 G M3-5 प्रध्मापयत् — ^{b}) K B1 Dn1 D1. 3. 4. 7 9-12 °निनादिनं S भेरीपणवनादितं — ^{c}) S व्यक्षोभयद् (for प्रचुक्षुभे) — ^{d}) D1. 3 S उद्धूतमिव सागरं Cv cites उद्धूत इव (as in text) — After 10, S reads 18–19

11 B2 om. 11 (cf v 1 1) — ^{a}) S अश्वाञ्शोणान्महावेगान् — ^{b}) G1 हयान्स्वर्णैः D7 9 महाजवैः, D10 हयोत्तमैः; S तु (T G2 3 च) वाजिभिः — ^{d}) D1. 3 5 G1 3 विस्मयत S पृथग् (for रणे) K2 B1. 3 4 D (except D5 7 9) नरा; B5 नृपा (for जना) — After 11, S reads 14, 13, 20

12 B2 om 12 (cf. v 1 1) — ^{a}) S वीरौ (for रथौ) K सूर्यसंकाशौ (for वीर्यसंपन्नौ) — ^{c}) S रथिनौ (for अजितौ) — ^{d}) S तर° (M4 *inf lin* तप°) (for मन°)

13 B2 om. 13 (cf. v 1. 1) — For sequence of S

C. 4 1838 B 4 53. 15 K. 4 53 30 समाश्लिष्टौ तदान्योन्यं द्रोणपार्थौ महाबलौ ।
दृष्ट्वा प्राकम्पत मुहुर्भरतानां महद्बलम् ॥ १३
हर्षयुक्तस्तथा पार्थः प्रहसन्निव वीर्यवान् ।
रथं रथेन द्रोणस्य समासाद्य महारथः ॥ १४
अभिवाद्य महाबाहुः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेयः परवीरहा ॥ १५
उषिताः स्म वने वासं प्रतिकर्म चिकीर्षवः ।
कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ॥ १६
अहं तु प्रहृते पूर्वं प्रहरिष्यामि तेऽनघ ।
इति मे वर्तते बुद्धिस्तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ १७
ततोऽस्मै प्राहिणोद्द्रोणः शरानधिकविंशतिम् ।
अप्राप्तांश्चैव तान्पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ १८
ततः शरसहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्यवान् ।
अवाकिरत्ततो द्रोणः शीघ्रमस्त्रं विदर्शयन् ॥ १९
एवं प्रववृते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः ।
समं विमुञ्चतोः संख्ये विशिखान्दीप्ततेजसः ॥ २०
तावुभौ ख्यातकर्माणावुभौ वायुसमौ जवे ।
उभौ दिव्यास्त्रविदुषावुभावुत्तमतेजसौ ।
क्षिपन्तौ शरजालानि मोहयामासतुर्नृपान् ॥ २१
व्यसयन्त ततो योधाः सर्वे तत्र समागताः ।

---

cf v. l 11. — a) K समा°; B3 D7 9 (sup lin as in text) तया°, S (except G1) दृष्ट्वा° (for तदा°). — b) K B1 D6 °रथौ (for °बलौ) S द्रोणपाण्डवयोर्ध्वजौ — c) K1 प्रकंपत, Cn प्राकम्पत्, Cs प्राकम्पयत् G1 चमू (for मुहु°) — d) K2 D3 4 7 8 10 G3 M1. 2 5 Cn भारतानां K B3 (by transp) बल महत्; B1 3 D1 5 महाबलं; S महाचमू (G1 मुहुर्मुहु)

14 B2 om 14 (cf v l 1) For sequence of S, cf v l 11 S transp 14ab and 14cd — a) B (B2 om) Dn D5–7 9 11 12 तत, D1–4 8 10 G1 2 M तदा (for तथा) S आचार्यं (for पार्थ) — b) S प्रत्युद्गृह्य पाण्डव — c) S पार्थस्य (for द्रोणस्य) — d) S समाहू-(M1–3 °प)त्य परंतप

15 B2 (cf v l 1) S om 15 — b) B1 Dn2 D6 7 9 11 12 साम° (for सान्त्व°)

16 B2 om 16 (cf v l 1) For sequence of S, cf v l 11 — a) K B (B2 om) Dn D1 3–6 8 10–12 स्मो (for स्म) D5m उषितोस्मि — b) D5m 9 त्वत्प्रसादादरिंदम Cc s cite प्रतिकर्म, Cv प्रतिकर्म चिकीर्षव (as in text) — c) D2 स, D5m मे (for न) B5 D7 9 (by transp) कर्तुं न (D9 मे) D6 (by transp) कर्तुं नार्हसि कोप न° — d) K G3 M3 °दुर्मद (K2 M3 °द), D1–3 °दुर्जय ; G1 °दुर्दम

17 B2 om 17 (cf v l 1) For sequence of S, cf v l 11 — a) D6 त्वया (for अहं) Dn2 D11 12 प्रहृते, D4 प्रहत, D10 प्रकृते; S ताडित ; Cc as in text — b) D6 अहं तव (for तेऽनघ) S (except G1 3) प्रहरेय तवानघ — Cn cites 17ab as in text. — d) S क्षन्तुमर्हति (M2 5 अनुमन्यतां).

18 B2 om 18 (cf v. l 1) For sequence of S, cf v l 11 M om 18–19 — a) B4 D11 12 अस्मिन्; D6 अस्मै; T G तु (for अस्मै) — K D10 (hapl) om 18b–19c. — b) D1 3 °विंशति, D4 G °विंशतीन्; D7 5 °विंशति, Cv as in text. — c) B4 अपाप्तान् (for अप्राप्तान्) T G एव (for चैव) — d) T1 G2 चिच्छेद लघुहस्तवान्

19 B2 M om 19 (cf v l 1, 18) K D10 om 19abc (cf v l 18) For sequence of S, cf. v l 11 — a) Dn2 T1 G2 शत° (for शर°) — c) D1–3 अवाकिरन् D6 रणे (for ततो) D4 अमेयात्मा (for ततो द्रोण) — d) D10 शीघ्रास्त्रं (for शीघ्रमस्त्रं) D6 T G1 2 हस्तं; D7 9 शस्त्र (for अस्त्रम्) B3 D1–5 T2 G2 प्रदर्शयन्, Dn1 D10 स्वदर्शयन्, D7 9 उदीरयन् — After 19, N (Ś1 missing) ins

044* छयाश्च रजतप्रख्यान्कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ।
अवाकिरदमेयात्मा पार्थं सकोपयन्निव ।

20 For sequence of S, cf v l 11 — ab) D4 5 प्रवर्तिते, G1 प्रवर्तते (for प्रववृते) D4 युद्धे (for युद्ध) D2 एवं प्रवर्तते युद्धे M तत्तु युद्धं प्रववृते आचार्यस्यार्जुनस्य च — c) S विमुञ्चतो शरानुग्रान् — d) M1–3 विविधान् (for विशिखान्) B3 D5 6 अग्नि° (for दीप्त°)

21 a) S उभौ विश्रुतकर्माणौ — b) D1. 2. 4 7–9 वात° (for वायु°) S उभौ श्रमगतौ जये (M2 3 रणे) — c) B2. 4 D5 6 7m °विद्वांसौ (for °विदुषौ) S उभावतिरथौ लोके (G1 3 वीरौ) — d) D5 6 उभावतुलतेजसौ (D5 °विक्रमौ), S उभौ परपुरजयौ — e) G तान्शरान्दृष्ट्वा (for शरजालानि) — f) B5 भृश, D8 नरान् (for नृपान्) T1 G2 M4 5 क्षत्रियान्मोह आविशत्, T2 G1. 3 M1. 2 क्षत्रिया

शरान्विसृजतोस्तूर्णं साधु साध्विति पूजयन् ॥ २२
द्रोणं हि समरे कोऽन्यो योद्धुमर्हति फल्गुनात् ।
रौद्रः क्षत्रियधर्मोऽयं गुरुणा यदयुध्यत ।
इत्यब्रुवञ्जनास्तत्र संग्रामशिरसि स्थिताः ॥ २३
वीरौ तावपि संरब्धौ संनिकृष्टौ महारथौ ।
छादयेतां शरव्रातैरन्योन्यमपराजितौ ॥ २४
विस्फार्य सुमहच्चापं हेमपृष्ठं दुरासदम् ।
संरब्धोऽथ भरद्वाजः फल्गुनं प्रत्ययुध्यत ॥ २५
स सायकमयैर्जालैरर्जुनस्य रथं प्रति ।
भानुमद्भिः शिलाधौतैर्भानोः प्रच्छादयत्प्रभाम् ॥ २६
पार्थं च स महाबाहुर्महावेगैर्महारथः ।
विव्याध निशितैर्बाणैर्मेघो वृष्ट्येव पर्वतम् ॥ २७
तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनुरादाय पाण्डवः ।
शत्रुघ्नं वेगवद्धृष्टो भारसाधनमुत्तमम् ।
विससर्ज शरांश्चित्रान्सुवर्णविकृतान्बहून् ॥ २८
नाशयञ्शरवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्यवान् ।
तूर्णं चापविनिर्मुक्तैस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
स रथेन चरन्पार्थः प्रेक्षणीयो धनंजयः । C 4 1857 B 4 53.33 K 4 59.52

मोहमाविशन्, M3 क्षत्रियाणां महामृधे — K2 ins after 21 D2 4 . 7-9, after 23^{ab}

945* अर्जुनं वा विना द्रोणात्कोऽन्यो योद्धुं रणेऽर्हति ।

22 a) D1-2.7-9 विस्मयत (D1.3 °त) K रणे, B3 तदा (for ततो) S व्य(G1 2 वि)स्मयन्त जना सर्वे — b) B1 Dn D1-4 8 11 12 ये तत्रासन्, D10 ये च तत्र (for सर्वे तत्र) S द्रोणार्जुनसमागमे — cd) Dc शीघ्रं (for तूर्णं) B Dn D2 4-8 10-12 अपूजयन् (for पूज°) S नराणां सृजता (T2 G2 3 °णां सृजतां, G1 शराणामसृजन्) वाक्यं श्रूयते सुमहा(T1 स महा, G3 सुमहान्)स्वन

23 a) D7 द्रोणं तु, D10 द्रोणेन (for द्रोणं हि) — b) B1 3 D1-4.8 इच्छति (for अर्हति) S अथार्जुनात् (for फल्गुनात्) — After 23^{ab}, D2 4 5 7-9 ins 945* — d) S (except T G2) गुरुं च (for गुरुणा) B4 D10 यत्र युध्यत (D10 °ते), D1 3.4 सह यु(D4 यो)ध्यते (D1 °त), S यदयोधयत् (for यदयुध्यत) — c) Dn2 D11.12 इति ब्रुवन्

24 a) D8 तौ वीरौ (by transp) B2 Dn D. 7 9 अपि; B4 D1-4 6 8 10 अति; D11 12 अधि (for अपि) S तौ समीक्ष्य तु (G1 3 सु) स° — b) K B2 सनिकृष्य, D7 (m as in text) 2 °त्रिष्टौ, G1 3 महष्टौ तौ Dn D11 12 महाभुजौ — c) D3 छादयतां S शरौघैस्तौ — After 24, S ins

946* सयुगे सचकाशेता कालसूर्याविवोदितौ ।

25 a) T1 तन; T2 G2 त (for सु) G1.3 M (except M1) स निष्फार्य महचाप — b) T G2 M1.2 4 5 (inf lin as in text) °नम (for °सदम्) — c) B1 2 5 Dn D1-6 8 10-12 भा(D4 भ)रद्वाजोऽथ (Dn1 °पि) सक्रुद्ध (B5 D1-2.6 8 10 सरब्ध), S सरब्धस्तु (T G2 सुसरब्धस्) तथा (T2 G1 M5 तदा, G3 ततो) द्रोण — d) N (Ś1 missing) फाल्गुन (K1 फल्गुण) B1 Dn D1-4 7 9 11.12 प्रत्य(D4 सम)विध्यत S (by transp) प्रत्ययुध्यत फल्गुन (M1 पाडव)

26 d) S बाणै (M4 sup lin 5 द्रोण) (for भानो) B1 3 4 Dn2 D1.3.5-12 T2 M1-3 प्राच्छादयत्, B5 Dn1 D2 Cc आच्छाद° S दिश (M1 2 द्विज) (for प्रभाम्)

27 a) B1.3.5 D (except D6) तु (for स) B2 D3 °बाहो, B4 D7-9 °बाहु S अर्जुनस्तु तदा (T1 G2 तथा, T2 G3 ततो) द्रोण — b) D1 3 वेगेन च, G1 3 महावेगो (for °वेगै°) — c) S शतशो (for निशितैर्) — d) S धाराभिरिव पर्वत — After 27, S ins

947* कालमेव इवोष्णान्ते फल्गुन समवाकिरत् ।
तस्य जाम्बूनदमयै शितैश्चापच्युतै शरै ।
प्रच्छादयद्रथश्रेष्ठ भारद्वाजोऽर्जुनस्य वै ।

[(L. 2) T1 G1 3 चित्रैश्च (for शितैश्च) — (L 3) T2 G2 प्राच्छादयद् M4 अमेयात्मा (for रथश्रेष्ठ)]

28 a) D9 गाजीव — b) T1 G3 M2 4 5 आयम्य, M1 3 उद्यम्य (for आदाय) B2 D5 6 T1 G1.3 M2 4 5 चार्जुन, B4 6 Dn2 D1-4 7-9 11 12 फाल्गुन, T2 G2 सोऽर्जुन (for पाण्डव) — c) B2 4 5 Dn1 D6 7 9 वेगवान् (for °वद्) B2 D6 दृष्ट्वा, B3 4 दृष्ट, D10 कृत्वा, M1 स्पृष्ट्वा, M2 सृष्टु, M3 सृष्टो, M4 सृष्ट (for हृष्ट°) — After 28^{cd}, S ins

948* शोभते स्म महाबाहुर्गाण्डीव विक्षिपन्धनु ।

— c) K B2 D10 तीक्ष्णान् (for चित्रान्) S शरांश्च विसृजश्चित्रान्

29 ab) B2-4 D5 6 शमयञ्, Dn1 D1 2 8 10 नाशयच् D7 शरजालानि S प्र(T G2 प्रा)च्छादयदमेयात्मा भा(T1 G1 M4 5 भ)रद्वाजरथ प्रति (M4 तदा) — D4 om 29^{c}–30^{b}, D9 om 29^{c}–30^{d} — cd) B2-4 D5 6 विमुक्तानि

C. 4 1658 B 4 53.33 K 4 59 52 युगपद्दिक्षु सर्वासु सर्वशस्त्राण्यदर्शयत् ॥ ३०

एकच्छायमिवाकाशं बाणैश्चक्रे समन्ततः ।
नादृश्यत तदा द्रोणो नीहारेणेव संवृतः ॥ ३१

तस्याभवत्तदा रूपं संवृतस्य शरोत्तमैः ।
जाज्वल्यमानस्य यथा पर्वतस्येव सर्वतः ॥ ३२

दृष्ट्वा तु पार्थस्य रणे शरैः स्वरथमावृतम् ।
स विस्फार्य धनुश्चित्रं मेघस्तनितनिस्वनम् ॥ ३३

अग्निचक्रोपमं घोरं विकर्षन्परमायुधम् ।
व्यशातयच्छरांस्तांस्तु द्रोणः समितिशोभनः ।
महानभूत्ततः शब्दो वंशानामिव दह्यताम् ॥ ३४

जाम्बूनदमयैः पुङ्खैश्चित्रचापवरातिगैः ।
प्राच्छादयदमेयात्मा दिशः सूर्यस्य च प्रभाम् ॥ ३५

ततः कनकपुङ्खानां शराणां नतपर्वणाम् ।
वियच्चराणां वियति दृश्यन्ते बहुशः प्रजाः ॥ ३६

द्रोणस्य पुङ्खसक्ताश्च प्रभवन्तः शरासनात् ।
एको दीर्घ इवादृश्यदाकाशे संहतः शरः ॥ ३७

एवं तौ स्वर्णविकृतान्विमुञ्चन्तौ महाशरान् ।
आकाशं संवृतं वीरावुल्काभिरिव चक्रतुः ॥ ३८

(for विनिर्मुक्ते). S द्रोणचापविनिर्मुक्तान्बाणैर्बाणानवारयत्

30 D_4 om. 30^{ab}, $D_{8\ 9}$ om 30 (cf v 1. 29) — ^{a}) S सरथो व्यचरत् (G_1 विचरन्) पार्थ· — ^{b}) D_5 बभूव ह, S महारथ (for धनजय) — ^{c}) D_7 बाणैश्च (for सर्वासु) — ^{d}) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{11\ 12}$ S सर्वतोस्त्राणि, $D_{1\ 2}$ सर्वशोस्त्राणि (for सर्वशस्त्राणि) K $B_{3\ 5}$ $D_{2\ 4-6\ 8\ 10}$ दर्शयन्, S अवासृजत् (G_1 M_5 °किरत्) (for अदर्शयत्) — After 30, S ins

949* आददान शरान्घोरान्संदधान च पाण्डवम् ।
विसृजन्त च कौन्तेय न स्म पश्यन्ति लाघवात् ।

31 ^{b}) B (except B_1) D_6 $M_{2\ 4\ 5}$ धनजय , $D_{5\ 7\ 9}$ स सर्वश (for समन्तत) — ^{c}) $D_{1-5\ 7\ 9\ 10}$ $G_{1.3}$ $M_{4\ 5}$ ततो (for तदा) — ^{d}) $G_{1\ 3}$ नीहारैरिव S पर्वत. — After 31, S ins

950* मरीचिविकचस्येव राजन्भानुमतो वपु ।
आसीत्पार्थस्य सुमहद्वपु शरशतार्चिष ।
क्षिपत· शरजालानि कौन्तेयस्य महात्मन ।
[(L 2) T $G_{2\ 3}$ शरशताचित (G_3 °त)]

32 S om 32^{a}-33^{b} — ^{c}) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{11\ 12}$ तदा (for यथा) D_6 यथा जाज्वल्यमानस्य (by transp) — ^{d}) B_4 D_6 सर्वश·

33 S om 33^{ab} (cf v 1 32) — ^{a}) D_{1-4} स दृष्ट्वा तु रणे पार्थे , D_6 (by transp) दृष्ट्वा पार्थस्य तु रणे — S reads 33^{cd} after 34^{ab} — ^{c}) D_3 विस्फार्य च (for स विस्फार्य) B_3 महच्चाप (for धनुश्चित्रं) B_1 Dn $D_{1-6\ 8-12}$ श्रेष्ठ (for चित्र) S विकृष्य सुमहच्च (G_2 M_{1-3} बलवच्च) चाप. — ^{d}) N (mostly) °निःस्वन — After 33, S ins ·

951* असकृन्मुञ्चतो बाणान्ददृशु· कुरवो युधि ।
दिक्षु सर्वासु विपुल· शुश्रुवे चरतस्तदा ।
द्रोणस्यापि धनुर्घोषो विद्युत्स्तनितनिस्वन· ।
अभवद्विस्मयकर सैन्यानां भरतर्षभ ।
[(L 2) T_1 G_1 च रवस्तदा, T_2 G_2 -थ जनैस्तदा (for चरतस्तदा). $M_{4\ 5}$ श्रूयते सुमहास्वन· (for the posterior half)]

34 S transp 34^{ab} and 34^{cd} — ^{a}) D_{5} m $_{7\ 9}$ अग्निचक्रमिवाविद्धं — ^{b}) B Dn $D_{5\ 11.12}$ व्यकर्षत् (for विक°) S म(G_1 कुं)डलीकृतकार्मुक (T_1 °माहवे, T_2 G °मग्रण) — ^{cd}) $D_{6\ 10}$ तीक्ष्णान् (for तास्तु) D_6 समर° (for समिति°) S तान्विधूय ($M_{1\ 2}$ °धून्वन्) शरान्घोरान् (T_1 G_1 °न्द्रोणो, M_4 °न्वेगान्) द्रोणोपि (T_1 G_1 घोरान्स) समितिंजय — After 34^{cd}, S (which om. 34^{ef}) ins

952* बभासे तिमिर व्योम्नि विधूय सविता यथा ।

— ^{f}) D_4 दीर्यतां (for दह्यताम्)

35 ^{ab}) Dn_1 corrupt. D_1 कुम्भै (for पुङ्खै) B_1 Dn_2 D_{10-12} °विनिर्गतै , $D_{2\ 8}$ °परातिगै (for °वरातिगै·) S तस्य जाम्बूनदमयैर्दीप्तैरग्निशिखोपमै — ^{c}) $G_{1\ 3}$ M प्रच्छादयद् — ^{d}) K_1 तदा (for दिश) D_{4-6} T G_3 M_2 प्रभा· (for प्रभाम्)

36 ^{c}) S वियद्गतानां चरता (T G_2 च तदा) — ^{d}) D_{10} नश्यंते (for दृश्यन्ते) B D $G_{1.3}$ $M_{4\ 5}$ बहव (for बहुशः) B D G_3 M_4 प्रजा·, T_2 $G_{1\ 2}$ M_{1-3} प्रभा (for प्रजा)

37 ^{ab}) K °सक्तश्च, $D_{4\ 7\ 9}$ °ससक्ता S शरासनात्तु द्रोणस्य प्रभवंति स्म सायका — ^{c}) T एक· (for एको). K_1 $D_{1\ 2\ 5}$ अदृश्य , K_2 अदृश्य·; $D_{4\ 7\ 9}$ आकाशे; D_3 अपश्यत्, S अपागात् (T_1 अपांगा , G_2 अभात) (for अदृश्यत्) — ^{d}) K प्रकाश ; D_4 दृश्यते (for आकाशे) S प्रदृश्यंते (M_4 दृश्यते स्म) महाशरा. — After 37, S ins

953* आकाशे समदृश्यन्त हंसानामिव पङ्क्तय· ।

38 ^{a}) S सुवर्ण° (for तौ स्वर्ण°) — ^{b}) T_1 $G_{2.3}$

शरास्तयोश्च विबभुः कङ्कबर्हिणवाससः ।
पङ्क्त्यः शरदि खस्थानां हंसानां चरतामिव ॥ ३९
युद्धं समभवत्तत्र सुसंरब्धं महात्मनोः ।
द्रोणपाण्डवयोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४०
तौ गजाविव चासाद्य विषाणाग्रैः परस्परम् ।
शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ४१
तौ व्यवाहरतां शूरौ संरब्धौ रणशोभिनौ ।
उदीरयन्तौ समरे दिव्यान्यस्त्राणि भागशः ॥ ४२
अथ त्वाचार्यमुख्येन शरान्सृष्टाञ्शिलाशितान् ।
न्यवारयच्छितैर्बाणैरर्जुनो जयतां वरः ॥ ४३

दर्शयन्नैन्द्रिरात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः ।
इषुभिस्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ ४४
जिघांसन्तं नरव्याघ्रमर्जुनं तिग्मतेजसम् ।
आचार्यमुख्यः समरे द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
अर्जुनेन सहाक्रीडच्छरैः संनतपर्वभिः ॥ ४५
दिव्यान्यस्त्राणि मुञ्चन्तं भारद्वाजं महारणे ।
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य फल्गुनः समयोधयत् ॥ ४६
तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ।
अमर्षिणोस्तदान्योन्यं देवदानवयोरिव ॥ ४७
ऐन्द्रं वायव्यमाग्नेयमस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः । C. 4 1575 B. 4 53.52 K. 4 53.75

शराञ्शिवान्, T2 M4.5 शरान्बहून्, G1 शिताञ्शरान्; M1-3 बहूञ्शरान् (for महाशरान्) — ^{c}) D5 आवृतं (for समृत)

39 ^{a}) S transp शरा and तयो. K ते, B1-3 Dn D11.12 तु (for च) T2 G3 बहुशः, G1.3 बहवः (for विबभुः) — ^{c}) B3 D..8 T2 G3 पङ्क्ति. (for पङ्क्त्यः) K खस्थानां, T G3 हंसानां, G1.3 M मचानां (for खस्थानां) D1.3 पङ्क्त्य गिरस्मिस्थानां, D4 पङ्क्यो हि शरत्काले — ^{d}) खगानां पक्षिणामिव, S सारसानामिवाम्बरे

40 ^{a}) B4 तयोर्युद्धं समभवत्, S तत्तु युद्धं पुनर्घोरं (G3 M1 महाघोरं, M4.5 महद्घोरं) — ^{b}) D5 संरब्ध सु, D6 सुसंवृद्ध (for सुसंरब्धं) D..m.7 9 S तयोः संरब्धयोर्महत् (D2 m.7 9 °योरभूत्) — ^{c}) S अत्यद्भुतमचिन्त्यं च

41 ^{a}) K समज्य, B3 D6 संरब्धौ, B4 D5 10 संक्रुद्धौ (for चासाद्य) B2 नगाविव सुसंक्रुद्धौ, S महागजाविवासाद्य Ccp cites नगाविव

42 S reads 42 after 45 (G2 M3, after 955*) — ^{a}) K B2.4 D4.6 व्यावहरतां, D1.3 4 9 व्यवह°, S व्य(G2 द)हारयतां K वीरौ, B3 Dn1 युद्धे, Dn2 D11 12 युद्ध, T1 G2 वीरौ (for शूरौ) B2.4 D4.6 तथा व्यव(D5 प्रह)रतां शूरौ — ^{b}) S सनद्धौ (for संरब्धौ) — ^{c}) D1 उदीर्यंता हि, D2 उदीरयेतां, D3 उदीरयतां S दिव्यानि (for समरे) — ^{d}) S महा(M1-3 सर्वा; M6 शस्त्रा)ण्यस्त्राणि (for दिव्यान्य°) — After 42, S ins

954* पार्थस्तु समरे शूरो दर्शयन्वीर्यमात्मनः ।
स महास्त्रैर्महात्मानं द्रोणं प्राच्छादयच्छरैः ।
[(L. 2) M1.3 5 महाबाहुर् (for °त्मानं)]

In S (which om. 46^{ab}), 954* is followed by 46^{cd}

43 ^{a}) D1.3 om. तु D2 7-9 स तथा (for अथ तु) — ^{b}) D1-2 7 9 शरासनात् (for शिला°) — ^{c}) Dn2 D5 निवारयच्, S अवारयच् (M3 अवाकिरच्)

44 ^{a}) B Dn D5 6 11.12 वीक्षमाणानां, D1.3 इन्द्रमात्मानं; D2 4.5 m.7-9 रौद्रमात्मानं; S ऐन्द्रमात्मानं — ^{b}) B Dn2 D5 11.12 अस्त्रम्, Dn1 शास्त्रम्, D3 शस्त्रम् (m as in text), Cv उग्रम् (as in text) Dn1 D..8 °पराक्रम D3 समन्युश्च पराक्रम — ^{d}) G1.3 धीमन्तु (for बहुभि°) B2 D5 6 स, T G तु (for च)

45 ^{b}) K T1 G M3 जयतां वर, D7 T2 M1.2 भीमतेजसं, M4 5 भीमदर्शनं, Ca तिग्म° (as in text) — After 45^{ab}, S (G2 om. line 2) ins

955* विव्याध निशितैर्द्रोणः शरैः संनतपर्वभिः ।
हृष्टः समभवद्द्रोणो रणशौण्डः प्रतापवान् ।

— S om. 45^{cd}, G2 M3 om 45^{ef} also. — ^{e}) D1.5 सहक्रीडन्, S (G2 M3 om.) समाक्रीडन् D5 7 9 अवारयत्तदा वीर — S reads 42 after 45 (G2 M3, after 955*)

46 S om. 46^{ab} — ^{a}) K वै द्रोण, Dn D5 11.12 वर्षंत, D7 च द्रोणो (for मुञ्चन्त) D1.3 दिव्यास्त्राणि विमुंचत — ^{b}) K D7 प्र(D7 वि)मुचत, B D6.10 भारद्वाजो (B1 भवेद्वाजा) (for भारद्वाज) Dn D9 11.12 तस्मिन्वै तुमुले रणे — ^{c}) T G2 संहृत्य (for संवार्य) — ^{d}) B Dn D6 7 10-12 फाल्गुन K1 B3 5 प्रत्य°, K2 प्रति° (for सम°) S पार्थो द्रोणमवारयत्

47 ^{c}) B3 अमृष्यतोस्, D1.3 जयैपिणोस् (for अमर्षिणोस्) S अमृष्यमाणयोः सत्ये — ^{d}) T G2 वृत्रवासव°, G1.3 M बलिवासव° — After 47, S ins

956* दर्शयेतां महास्त्राणि भारद्वाजार्जुनौ रणे ।

48 ^{ab}) M1.2 वारुणम् (for वायव्यम्) D3 repeats 48^{ab} with v. l. वितेरेश शरासनात् (for ^{b}) — ^{c}) B1.2 5 Dn D9 11.12 मुक्तमात्रं (for मुक्त मुक्त) B4 D1-3.5 8 च

C. 4. 1677 B. 4. 58. 52 K. 4. 59. 75 द्रोणेन मुक्तं मुक्तं तु ग्रसते स पुनः पुनः ॥ ४८
एवं शूरौ महेष्वासौ विसृजन्तौ शिताञ्शरान् ।
एकच्छायं चक्रतुस्तावाकाशं शरवृष्टिभिः ॥ ४९
ततोऽर्जुनेन मुक्तानां पततां च शरीरिषु ।
पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां श्रूयते स्वनः ॥ ५०
ततो नागा रथाश्चैव सादिनश्च विशां पते ।
शोणिताक्ता व्यदृश्यन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ॥५१
बाहुभिश्च सकेयूरैर्विचित्रैश्च महारथैः ।
सुवर्णचित्रैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ ५२
योधैश्च निहतैस्तत्र पार्थबाणप्रपीडितैः ।
बलमासीत्समुद्भ्रान्तं द्रोणार्जुनसमागमे ॥ ५३
विधुन्वानौ तु तौ वीरौ धनुषी भारसाधने ।
आच्छादयेतामन्योन्यं तितक्षन्तौ रणेषुभिः ॥ ५४
अथान्तरिक्षे नादोऽभूद्द्रोणं तत्र प्रशंसताम् ।
दुष्करं कृतवान्द्रोणो यदर्जुनमयोधयत् ॥ ५५
प्रमाथिनं महावीर्यं दृढमुष्टिं दुरासदम् ।
जेतारं देवदैत्यानां सर्पाणां च महारथम् ॥ ५६
अविश्रमं च शिक्षां च लाघवं दूरपातिताम् ।
पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोणस्याभूच्च विस्मयः ॥ ५७
अथ गाण्डीवमुद्यम्य दिव्यं धनुरमर्षणः ।
विचकर्ष रणे पार्थो बाहुभ्यां भरतर्षभ ॥ ५८
तस्य बाणमयं वर्षं शलभानामिवायतम् ।

(for तु) S मुक्त मुक्त द्रोणचापात् — ^{d}) B (except B_4) D T_1 ग्रसति (for °ते)

49 D_8 om. 49^{ab} — ^{a}) K_1 शूर; B (except B_4) D_5 (m as in text) भूतौ, D_1 वीरौ, D_6 भूमौ (for शूरौ) — ^{b}) D_{4-6} सृजतौ नि°; T G_2 विसृजेतां B_5 $D_{2\ 8\ 10}$ $G_{1\ 8}$ शरान्शितान् (by transp.), T G_2 M_8 शिलाशितान्, M_4 शरान्बहून् — ^{c}) S अकुर्वां(T_2 °र्वी)ता (for चक्रतुस्तौ) — ^{d}) S गगन (for आकाश)

50 ^{a}) D (except $D_{2\ 6}$) T_2 G_2 तत्र (for ततो) — ^{b}) B_{2-4} $D_{5\ 6}$ पतितानां (for पततां च) $B_{1\ 5}$ Dn $D_{11\ 12}$ चैव (for च). — ^{d}) G_1 वीराणां (for शराणां). $D_{2\ 7}$ (m as in text) $_9$ शुश्रुवे (for श्रूयते)

51 ^{a}) T_1 G_2 $M_{4\ 5}$ रथाश्वाश्च, T_2 M_{1-3} रथाश्चाश्वा, G_1 रथा ह्यश्वा°; G_3 रथानश्वान् (for रथाश्चैव) — ^{b}) $B_{1\ 2\ 5}$ Dn $D_{1-3,\ 5\ 10-12}$ वाजिनश्च, D_4 (m as in text) समुत्क्रांता (for सादिनश्च) — ^{c}) M_1 शोणितार्द्रा B_8 $D_{4\ 8}$ व्यराजत; S च (M_4 स) दृश्यंते — After 51, B_4 D_6 ins

957* अशोकानां वनानीव छन्नानि कुसुमैर्नवैः ।
रेजुः पार्थशरैस्तत्र तदा सैन्यानि भारत ।

52 ^{b}) B_8 $D_{1\ 2\ 5\ 6}$ विचर्मैश्च, S निकृत्तैश्च (for विचित्रैश्च) — ^{d}) B_{2-4} D_6 गजैश्च (for ध्वजैश्च) B_{2-4} $D_{5\ 6}$ अपि (for वि)

53 ^{a}) D_{10} यानैश्च, M यौधैश्च (for योधैश्च) — ^{b}) S °बाणाभि° — D_8 reads 54^{cd} after 53^{ab} — ^{c}) B_8 सुविग्रस्त, $D_{3\ 7\ 9\ 10}$ T_2 $G_{1\ 8}$ सुसभ्रांत; $D_{5\ 6}$ सुविभ्रांत, Cc सुविद्राण (for समुद्भ्रान्त)

54 ^{a}) S विधून्वानौ. $M_{1,2}$ कृतौ (for तु तौ) B_5 Dn $D_{1-4\ 7-12}$ तत्र (for वीरौ) — D_2 (hapl.) om. from 54^{b} up to the prior half of line 2 of 958* D_8 reads 54^{cd} after 53^{ab} — ^{c}) $D_{4\ 10}$ आच्छादयतौ, S प्रच्छादयेताम् — ^{d}) K तितिक्षतौ, B Dn $D_{5\ 6,\ 10-12}$ ततक्षतु°, $D_{1\ 8}$ अन्वेक्षतौ, D_4 विक्षिपतौ, $D_{7\ 9}$ वितक्षतौ; D_8 Ca मतक्षंतौ, S दिधक्षतौ B Dn $D_{1\ 3,\ 5-12}$ रथे°, D_4 शिते°, S वरे° (for रणे°) — After 54, N ($Ś_1$ missing, D_2 om. line 1 and prior half of line 2) ins

958* तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं भरतर्षभ ।
द्रोणकौन्तेययोस्तत्र बलिवासवयोरिव ।
अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैः सनतपर्वभिः ।
व्यदारयेतामन्योन्यं प्राणद्यूते प्रवर्तिते ।

[(L. 1) B_{2-4} $D_{1\ 3-6}$ लोमहर्षण (for भरत°) — (L. 2) K B_8 D_7 वृत्र°; D_8 बल° (for बलि°) — (L. 4) K B_8 न्यवार°, D_5 अहार°, D_8 विदार° (for व्यदार°). K_2 $B_{3\ 5}$ $D_{2\ 3\ 8\ 10}$ प्रवर्तते]

55 ^{a}) B_8 अतरिक्षे च (for अथान्त°) — ^{b}) K_2 प्रपश्यता (for प्रश°)

56 ^{c}) K B_{2-4} D_6 देवमर्त्यानां; D_5 $G_{1\ 3}$ सर्व(D_5 देव)सैन्यानां, T G_2 M सर्वदेवानां (for देव°) — ^{d}) K नागानां, B_1 Dn $D_{7\ 9\ 11\ 12}$ S सर्वेषां K_1 महाहव; K_2 °हवे, $D_{7\ 9}$ °रमनां (for °रथम्).

57 ^{a}) D_8 च शिष्याणां, D_8 च शिष्यस्य; T G_2 सुशिक्षां च — ^{b}) K_2 हस्तपातितां; S दूरपातन (G_1 °घातन) — ^{d}) $D_{5\ 7\ 10}$ S आसीच्च, D_4 आसीत्सु° (for अभूच्च). — After 57, S ins

959* तत्प्रवृत्तं चिरं घोरं तयोर्युद्धं महात्मनोः ।
अवर्तत महारौद्रं लोकसंक्षोभकारकम् ।

58 ^{a}) B $D_{4\ 8}$ ततो (for अथ). — ^{d}) Some MSS.

न च बाणान्तरे वायुरस्य शक्नोति सर्पितुम् ॥ ५९
अनिशं संदधानस्य शरानुत्सृजतस्तदा ।
ददृशे नान्तरं किंचित्पार्थस्याददतोऽपि च ॥ ६०
तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु वर्तमाने सुदारुणे ।
शीघ्राच्छीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ॥ ६१
ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
युगपत्प्रापतंस्तत्र द्रोणस्य रथमन्तिकात् ॥ ६२
अवकीर्यमाणे द्रोणे तु शरैर्गाण्डीवधन्वना ।
हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ६३
पाण्डवस्य तु शीघ्रास्त्रं मघवान्समपूजयत् ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव ये च तत्र समागताः ॥ ६४
ततो वृन्देन महता रथानां रथयूथपः ।
आचार्यपुत्रः सहसा पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ६५
अश्वत्थामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः ।
पूजयामास पार्थस्य कोपं चास्याकरोद्भृशम् ॥ ६६
स मन्युवशमापन्नः पार्थमभ्यद्रवद्रणे ।
किरञ्शरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ६७
आवृत्य तु महाबाहुर्यतो द्रौणिस्ततो हयान् ।
अन्तरं प्रददौ पार्थो द्रोणस्य व्यपसर्पितुम् ॥ ६८
स तु लब्ध्वान्तरं तूर्णमपायाज्जवनैर्हयैः ।
छिन्नवर्मध्वजः शूरो निकृत्तः परमेषुभिः ॥ ६९ C. 4. 1200 B. 4. 52. 78 K. 4. 52. 67

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

भरतर्षभ

59 ^{a}) K तत्र (for तस्य). — ^{b}) B D (except D10) Cn आयर्ति, S असवत् (for आयतम्) — After 59^{ab}, B (except B1, B3 marg) Dn D5 7 11. 12 ins

960* दृष्ट्वा ते विस्मिता सर्वे साधु साध्वित्यपूजयन् ।

— ^{c}) B (except B2) -प्यस्य, D6 -प्यस्य, D7 S तस्य (for वायु°) — ^{d}) B (except B2) D7 S वायु , D1–4. 8 10 तस्य, D6 राज्ञ (for अस्य) K शक्नोति स प्रसर्पितु

60 ^{a}) S अभीक्ष्ण (for अनिश) — ^{b}) T2 G2 M1–3 बाणान् (for शरान्) B4 5 D5. 6 वि-; D4 सु- (for उत्-). B D T1 G (except G1) तथा (D4 बहून्) — ^{c}) B4 D11 12 ददर्श (for ददृशे) D10 transp ददृशे and नान्तर B D (except D6) T1 G2 M (except M4) कश्चित् (for किंचित्) — ^{d}) K आददतो, S आपततो

61 ^{a}) K च (for तु) B2 4 D5 सयास्त्र(B4 तयास्त्र, D5 अयास्त्र)युद्धे घोरे तु, S युद्धे तु कृतसंग्रामास्त्रे — ^{c}) Dn D11. 12 शीघ्र (for शीघ्रात्) B D1–8 8 °तर (for °तरं) — ^{d}) K अचोदयत, B (except B1) D6 M1. 2 उदैरयत्

62 ^{c}) K1 द्रोणस्य (for युगपत्) — ^{d}) K1 पार्थस्य (for द्रोणस्य) D7 9 रथसंनिधौ (for °मन्तिकात्)

63 ^{a}) Hypermetric! K B D5. 6 आ° (K1 अ°), D7 9 S वि° (for अव°) Dn D11. 12 कीर्यमाणे तदा द्रोणे, D1–4. 8 10 द्रोणेऽव(D4 वि)कीर्यमाणे तु The text reading अवकीर्यमाणे (hypermetric!) is found only in MS No 472 of the Vishrambag Collection I of the Govt. MSS library at this Institute (= H of Utgikar's Tent. Ed , cf. p 415 there) fully collated but not included in our app crit., it being an inferior misch-codex. — ^{b}) D2 8. 7 9 T2 G3 °धन्विना (G3 °न°)

64 ^{a}) D7 9 तत्पांडवस्य (for पाण्डवस्य तु) B2 D1. 8 T G2 M (except M5) च (for तु) — ^{b}) N (except D1–3, Ś1 missing) मघवा (for °वान्) B D प्रत्य(D2 सम)पूजयत् — ^{d}) B2 वृतान्यत्र, B3 4 D6 तत्र तत्र, B5 सर्वे तत्र, D6 नृत्यत्यत्र (for ये च तत्र) — After 64, S ins

961* द्रोण युद्धार्णवे मग्न दृष्ट्वा पुत्र प्रतापवान् ।

65 ^{b}) T G2 3 M रथिना (for रथाना) G1 रथयूथेन यूथप — ^{c}) S तु शौर (for सहसा) — ^{d}) B1 Dn D11. 12 T2 पर्यवारयत्, M2 सम°

66 ^{a}) K कर्माणि (for तत्कर्म) — ^{d}) G3 अपि (for अस्य) S तदाकरोत् (for अकरोद्भृशम्)

67 ^{a}) D1–4 8 10 सोमर्षवशं — ^{b}) K अभ्या° (for अभ्य°) — ^{c}) K मुचन् (for किरन्)

68 ^{a}) D3 S आवर्त्य (M3 आपत्य, M5 as in text) K M1. 3 च, T G M2 4 5 स (for तु) — ^{b}) M1 तमभ्ययात्, M3 ततोऽभ्ययात् (for ततो हयान्)

69 ^{b}) D2 अप° (for अपा°) — ^{c}) S °ध्वजरथो (for °ध्वज शूरो) — After 69, S ins

962* पराजिते रणे द्रोणे द्रोणपुत्र समागत ।
सदर्पद इव रक्ताक्ष कृतान्त समरे स्थित ।

५४

[illegible] उवाच ।
[illegible] ।
[illegible] ॥ १
[illegible] ।
[illegible] ॥ २
[illegible] ।
[illegible] ॥ ३
[illegible] ।
[illegible] ॥ ४
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६
[illegible] ।
[illegible] ॥ ७

[illegible]

ततः पार्थो महाबाहुः प्रहस्य स्तनवत्तदा ।
योजयामास नवया मौर्व्या गाण्डीवमोजसा ॥ ८
ततोऽर्धचन्द्रमावृत्य तेन पार्थः समागमत् ।
वारणेनेव मत्तेन मत्तो वारणयूथपः ॥ ९
ततः प्रववृते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः ।
रणमध्ये द्वयोरेव सुमहल्लोमहर्षणम् ॥ १०
तौ वीरौ कुरवः सर्वे ददृशुर्विस्मयान्विताः ।
युध्यमानौ महात्मानौ यूथपाविव संगतौ ॥ ११
तौ समाजघ्नतुर्वीरावन्योन्यं पुरुषर्षभौ ।
शरैराशीविषाकारैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ॥ १२
अक्षय्याविषुधी दिव्यौ पाण्डवस्य महात्मनः ।
तेन पार्थो रणे शूरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १३
अश्वत्थाम्नः पुनर्बाणाः क्षिप्रमभ्यस्यतो रणे ।
जग्मुः परिक्षयं शीघ्रमभूत्तेनाधिकोऽर्जुनः ॥ १४
ततः कर्णो महच्चापं विकृष्याभ्यधिकं रुषा ।
अवाक्षिपत्ततः शब्दो हाहाकारो महानभूत् ॥ १५
तत्र चक्षुर्दधे पार्थो यत्र विस्फार्यते धनुः ।
ददर्श तत्र राधेयं तस्य कोपोऽत्यवीवृधत् ॥ १६
स रोषवशमापन्नः कर्णमेव जिघांसया ।
अवैक्षत विवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुंगवः ॥ १७
तथा तु विमुखे पार्थे द्रोणपुत्रस्य सायकान् ।
त्वरिताः पुरुषा राजन्नुपाजह्रुः सहस्रशः ॥ १८
उत्सृज्य च महाबाहुर्द्रोणपुत्रं धनंजयः ।
अभिदुद्राव सहसा कर्णमेव सपत्नजित् ॥ १९
तमभिद्रुत्य कौन्तेयः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
कामयन्द्वैरथे युद्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २० C. 4 1922 B. 4. 56. 21

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

---

7 a) B1 Dn D11.12 धनुःश्रेष्ठं; D4 धनुः कृष्य, D7.9 धनुष्यस्य, Ca.r v धनुर्ज्येष्ठं (as in text) — b) B1 Dn D11.12 अपक्रम्य, B2.3.5 D2.6 Cv उपक्रम्य, D1.2 आक्रम्य तु; D4.5.8.10 Cr vp अपक्रम्य, D9 व्युपक्रम्य, T1 व्यतिक्रम्य, G2 व्यपाक्रम्य K1 B1 Dn D11.12 रथर्षभं, B2.3.5 D5.6 रथर्षभ, B4 च वीर्यवान्, D1.2 नरर्षभात्, D7.9 महारथ, D10 M4 नरर्षभ; T G M2.3.5 नरर्षभ; M1 परंतप — c) B D पुनर्ज्या°, S पुनरस्य° (for पुनरभ्या°) — d) T G2 समरे (for हृदये)

8 b) D7.9 विहस्य, T G2 M3.4 प्रहसन् (for प्रहस्य) — c) S च तदा (for नवया) — d) K अंजसा (for ओजसा) — After 8, S (except M2) ins.

967* तं दृष्ट्वा क्रुद्धमायान्तं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।
क्रुद्धः समाह्वयामास द्रौणिर्युद्धाय भारत ।

9 M2 om. 9–10 — a) S (M2 om.) आहृत्य (for आवृत्य) — b) T G2.3 °गत, G1 M (M2 om.) °हत (for °गमत्) — After 9ab, T G2 ins.

968* चिच्छेद तस्य चापं च सूतं चाश्वान्रथस्य वै ।
विव्याध निशितैश्चापि शरैराशीविषोपमैः ।
सोऽन्यं रथं समास्थाय मत्स्यात्तद्विपुंगवः ।

— c) D1–3.6 वारणेनैव

10 M2 om. 10 (cf. v. l. 9) — c) B3 Dn1 D1–4.10 एवं (for एव) — d) S (M2 om.) रोम° (for लोम°)

11 ab) N (except K, Ś1 missing) transp. कुरवः and ददृशुः. D3 विस्मयं गताः (for विस्मयान्विताः). — c) B D (except D7.9) महावीर्यौ (for °त्मानौ) — d) S द्विरदाविव B2 D5 संवृतौ, B4.5 संयुतौ, D6 सहतौ

12 a) B3 (m as in text) D6.10 M2–4 समा(M3 °मं)जग्मतुर् — b) S परस्परममर्षि(G1.3 °जयपि)णौ — d) B2 D2.5.7.9 S पावकैः (for पन्नगैः).

13 b) B5 गाण्डीवं च महद्धनुः

14 a) K1 ततो बाणा, K2 M5 ततो बाणान्, D3 सुपर्वाण (for पुनर्बाणा) — b) Dn D11.12 अभ्यसतो, Ca अभ्य° (as in text) — c) D (except D5.7–10) तूर्णम् (for शीघ्रम्) — d) D1.2 transp. अधिक and अर्जुन

15 S om. from 15 to end of this adhy. K2 om. 15a–16b — a) K1 B1 Dn2 D9.11.12 महाचापं — b) K1 Dn D11.12 तदा (for रुषा) — c) D4 ज्यावातेन; D5 m.9 गोधाघातो; Cv गोधातेन (for हाहाकारो)

16 S om. 16, K2 om. 16ab (cf. v. l. 15) — a) B1.4 Dn1 D6.8.11 (m as in text) 12 ततश्च; B3 D6.10 अथ (for तत्र) K1 D4.10 दधत् (for दधे) — d) B Dn D1.2.5.9–12 °ऽप्य(B4 °प्य-, D6 °भ्य)वर्धत, D4 °भ्यवर्धयत, D7.8 °प्य(D8 °भ्य)वीवृधत् (for ऽत्यवी°) D9

C 4. 2313
B. 4. 71. 23
K 4. 70. 5

विराट उवाच ।

अहं खल्वपि संग्रामे शत्रूणां वशमागतः ।
मोक्षितो भीमसेनेन गावश्च विजितास्तथा ॥ १८
एतेषां बाहुवीर्येण यदस्माकं जयो मृधे ।
वयं सर्वे सहामात्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
प्रसादयामो भद्रं ते सानुजं पाण्डवर्षभम् ॥ १९
यदस्माभिरजानद्भिः किंचिदुक्तो नराधिपः ।
क्षन्तुमर्हति तत्सर्वं धर्मात्मा ह्येष पाण्डवः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततो विराटः परमाभितुष्टः
समेत्य राज्ञा समयं चकार ।
राज्यं च सर्वं विससर्ज तस्मै
सदण्डकोशं सपुरं महात्मा ॥ २१
पाण्डवांश्च ततः सर्वान्मत्स्यराजः प्रतापवान् ।
धनंजयं पुरस्कृत्य दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ २२
समुपाघ्राय मूर्धानं संश्लिष्य च पुनः पुनः ।
युधिष्ठिरं च भीमं च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २३
नातृप्यद्दर्शने तेषां विराटो वाहिनीपतिः ।
संप्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ २४
दिष्ट्या भवन्तः संप्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात् ।
दिष्ट्या च पारितं कृच्छ्रमज्ञातं वै दुरात्मभिः ॥ २५
इदं च राज्यं नः पार्था यच्चान्यद्वसु किंचन ।

---

17 For S cf v l 26 — a) B2 5 Cop आर्या, Co (cf. Cv) अर्च्या (as in text) — b) K प्राप्ते काले; Cr प्राप्तकाल (as in text) K D4 हि (for च) — c) B4 D1 2 पूज्यानां D10 पूज्यतां चैव पूज्यार्हा॰

18 For S cf v l 26 — d) B Dn D1 3 10–12 गावश्चापि जितास्तथा (D3 पराजिता.), D3 4 9 गाश्चापि (D9 ॰श्चैव) विजितास्तथा

19 For S cf. v. l. 26 — a) B D (except D5 7 9) बाहुवीर्यं तद् (B4 तु, D1 च) — b) K यदास्माक, D4 यद्यस्माक B3 D4 जयो रणे, D5 रणे जय — c) B1. 2 Dn D11 12 एव (for वय) — d) K ॰पुत्रे ॰ष्ठिरे — e) K2 D5 प्रसादयाम

20 For S cf v l 26 — b) K2 B4 उक्त B3. 4 D1 5–8 नराधिप — c) B4 D4–8 अर्हसि — d) B4 D5 6 ॰क्षमा क्षम्सि पांडव

21 For S cf v. l 26 — a) K2 परमाभितृप्त॰, B4 5 D9 प्रथम (B5 ॰म) प्रहृष्ट; D5 परमप्रहृष्ट; D10 प्रथमो भिरष्ट. D4 ततो विराटोपि पराभि॰ — b) K राज्ञ; B (except B4) D (except D1 3–6 8 10) राजा — c) D5 transp सर्वं and तस्मै — d) B (except B5) D5 6 11. 12 ॰कोष D8 देशं च कोशं च पुरं महात्मा

23 For S cf v l 26 — a) B4 Dn1 D1 3–7 9 मूर्ध्न्यैतान्, D2 तान्मूर्ध्नि D8 मूर्ध्नि तान्समुपाघ्राय — b) B4 D1 2 समाश्लिष्य; D4 सश्लाघ्य च; D8 सश्लिषश्च

24 For S cf v l 26 — c) B (except B4) D (except Dn1 D3–7) स (for सं॰)

25 For S cf v l 26 K om 25cd — c) B1–3. 5 Dn D9 11 12 Cop सपालित, B4 D10 च पालित (for च पारित) Co cites पारित — d) D1. 2 5 अज्ञातैश् B4 D1 2 5 6 च; D7 तैर् (for वै) D3 4 दुरासद — After 25, D4 7 ins

1143* पृच्छेऽहं कारणं किंचिदुच्यतां तद्यथातथम् ।
देवानामपि शक्तियो रूपप्रावर्तकारिणो ।
मन्येऽप्यहं यथा पूर्वं रूपं वो नाधुना तथा ।
यदा मनुष्यसामान्यमभूदेतर्हि देववत् ।
रूपं कान्तिं बलं धैर्यं गुणाः सर्वेऽप्यनीदृशाः ।
सूर्याग्निरश्वजाता यूयं देवोपमाः क्षणात् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यशौचतपोभिर्नो गुणैः प्रीताः सुरा ददुः ।
धर्मदुर्गाप्रमृतयो रूपप्रावर्तकृद्गुणान् ।

26 For S see below — a) B4 D2 7 transp च and राज्यं B (except B4) Dn D1 9–12 पार्थाय; D2–6 च पार्था, D7 पार्था मे, D8 पार्था वो (for न पार्था) — b) B D (except D2 5) अपि (for वसु) — cd) B5 D1 2 5 6 यच्च वक्ष्यामि तत्कार्यं (B5 तत्सर्वं) कौंतेये (D5 अर्जुने) नाविशङ्कया

☞ For 15–26, S subst

1144* वैशंपायन ।
(15ab) तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् ।
(22cd,23) धनंजयं परिष्वज्य पाण्डवानथ सर्वशः ।
नमस्कृत्वा तु राजानं राजराज्येऽभिषेचितम् ।
(24ab) नातृप्यद्दर्शने तेषां विराटो वाहिनीपतिः ।
(24cd) संप्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् । [5]
(25ab) दिष्ट्या भवन्तः संप्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात् ।
(25cd) दिष्ट्या च चरितं कृच्छ्रमज्ञातं वैर्दुरात्मभिः ।
(26ab) इदं राज्यं च वः सर्वं यच्चास्ति वसु किंचन ।

C 4. 2313
B. 4 71 25
K 4 70.5

विराट उवाच ।

अहं खल्वपि संग्रामे शत्रूणां वशमागतः ।
मोक्षितो भीमसेनेन गावश्च विजितास्तथा ॥ १८
एतेषां बाहुवीर्येण यदस्माकं जयो मृधे ।
वयं सर्वे सहामात्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
प्रसादयामो भद्रं ते सानुजं पाण्डवर्षभम् ॥ १९
यदस्माभिरजानद्भिः किंचिदुक्तो नराधिपः ।
क्षन्तुमर्हति तत्सर्वं धर्मात्मा ह्येष पाण्डवः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततो विराटः परमाभितुष्टः
समेत्य राज्ञा समयं चकार ।
राज्यं च सर्वं विससर्ज तस्मै
सदण्डकोशं सपुरं महात्मा ॥ २१
पाण्डवांश्च ततः सर्वान्मत्स्यराजः प्रतापवान् ।
धनंजयं पुरस्कृत्य दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ २२
समुपाघ्राय मूर्धानं संश्लिष्य च पुनः पुनः ।
युधिष्ठिरं च भीमं च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २३
नातृप्यद्दर्शने तेषां विराटो वाहिनीपतिः ।
संप्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ २४
दिष्ट्या भवन्तः संप्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात् ।
दिष्ट्या च पारितं कृच्छ्रमज्ञातं वै दुरात्मभिः ॥ २५
इदं च राज्यं नः पार्था यच्चान्यद्वसु किंचन ।

---

17 For S cf v 1 26 — ^{a}) $B_{2.5}$ Cop आर्या , Co (cf. Cv) अर्च्यां (as in text) — ^{b}) K प्राप्ते काले, Cr प्राप्तकाल (as in text) K D_{4} हि (for च) — ^{c}) B_{4} $D_{1.2}$ पूज्यानां. D_{10} पूज्यता चैव पूज्यार्हा°

18 For S cf v. 1 26 — ^{d}) B Dn $D_{1.8.10–12}$ गावश्चापि जितास्तथा (D_{8} पराजिताः), $D_{3.4.9}$ गाश्चापि (D_{9} °श्चैव) निर्जितास्तथा

19 For S cf. v. 1 26 — ^{a}) B D (except $D_{6.7.9}$) बाहुवीर्यं तद् (B_{4} तु, D_{1} च) — ^{b}) K यदास्माकं; D_{4} यद्यस्माकं B_{2} D_{4} जयो रणे, D_{6} रणे जयः — ^{c}) $B_{1.2}$ Dn $D_{11.12}$ एव (for वय) — ^{d}) K °पुत्रे °ष्ठिरे. — ^{e}) K_{2} D_{6} प्रसादयाम.

20 For S cf v 1 26 — ^{b}) K_{2} B_{4} उक्त $B_{3.4}$ $D_{1.6–8}$ नराधिप — ^{c}) B_{4} $D_{4–6}$ अर्हसि — ^{d}) B_{4} $D_{5.6}$ °त्मा ह्यसि पांडव

21 For S cf v. 1 26 — ^{a}) K_{2} परमाभितृप्तः, $B_{1.5}$ D_{6} प्रथम (B_{5} °म-) प्रहृष्ट ; D_{5} परमप्रहृष्ट°, D_{10} प्रथमोभिरुष्ट. D_{4} ततो विराटोपि पराभि° — ^{b}) K राज्ञ , B (except B_{1}) D (except $D_{1.3–6.8.10}$) राजा — ^{c}) D_{6} transp सर्व and तस्मै — ^{d}) B (except B_{5}) $D_{5.6.11.12}$ °कोष D_{8} देश च कोश च पुर महात्मा

23 For S cf v 1 26 — ^{a}) B_{4} Dn_{1} $D_{1.5–7.9}$ मूर्धन्येतान्; D_{2} तान्मूर्ध्नि D_{8} मूर्ध्नि तान्समुपाघ्राय — ^{b}) B_{4} $D_{1.2}$ समाश्लिष्य; D_{4} सश्लाघ्य च; D_{8} सश्लिषश्च

24 For S cf v 1. 26 — ^{c}) B (except B_{4}) D (except Dn_{1} $D_{5–7}$) स (for सं-)

25 For S cf. v 1 26 K om 25^{cd} — ^{c}) $B_{1–3.5}$ Dn $D_{9.11.12}$ Cop सपालित; B_{4} D_{10} च पालित (for च पारित) Co cites पारित — ^{d}) $D_{1.2.5}$ अज्ञातैश् B_{4} $D_{1.3.5.6}$ च, D_{7} तैर् (for वै) $D_{3.4}$ दुरासद — After 25, $D_{5.7}$ ins

1143* पृच्छेऽहं कारण किंचिदुच्यता तद्यथातथम् ।
देवानामपि शक्तिर्वो रूपप्रावर्तकारिणो ।
मन्येऽप्यहं यथा पूर्वं रूप वो नाधुना तथा ।
यदा मनुष्यसामान्यमभूदेतर्हि देववत् ।
रूप कान्ति बल धैर्यं गुणा. सर्वेऽप्यनीदृशाः ।
सूर्याग्निरत्नवज्जाता यूय देवोपमाः क्षणात् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यशौचतपोभिर्नो गुणै प्रीताः सुरा ददुः ।
धर्मेदुर्गाप्रभृतयो रूपप्रावर्तकृद्गुणान् ।

26 For S see below — ^{a}) B_{4} $D_{2.7}$ transp च and राज्य B (except B_{1}) Dn $D_{1.9–12}$ पार्थाय; $D_{2–6}$ व पार्था, D_{7} पार्था मे, D_{8} पार्था वो (for न. पार्था) — ^{b}) B D (except $D_{2.8}$) अपि (for वसु). — ^{cd}) B_{5} $D_{1.2.5.6}$ यच्च वक्ष्यामि तत्कार्यं (B_{5} तत्सर्वं) कौंतेये(D_{6} अर्जुने)नाविशङ्कया

☞ For 15–26, S subst

1144* वैशंपायन. ।
(15^{ab}) तस्य तद्वचन श्रुत्वा मत्स्यराज प्रतापवान् ।
(22^{ca},23)धनंजय परिष्वज्य पाण्डवानथ सर्वश. ।
नमस्कृत्वा तु राजान राजन्राज्येऽभिषेचितम् ।
(24^{ab}) नातृप्यद्दर्शने तेषां विराटो वाहिनीपति ।
(24^{cd}) सप्रीयमाणो राजान युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ।
(25^{ab}) दिष्ट्या भवन्त सप्राप्ता सर्वे कुशलिनो वनात् ।
(25^{cd}) दिष्ट्या च चरित कृच्छ्रमज्ञात वैर्दुरात्मभि. ।
(26^{ab}) इद राज्य च व. सर्वं यच्चास्ति वसु किंचन ।

प्रतिगृह्णन्तु तत्सर्वं कौन्तेया अविशङ्कया ॥ २६
उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनंजयः ।
अयं ह्यौपयिको भर्ता तस्याः पुरुषसत्तमः ॥ २७
एवमुक्तो धर्मराजः पार्थमैक्षद्धनंजयम् ।
ईक्षितश्चार्जुनो भ्रात्रा मत्स्यं वचनमब्रवीत् ॥ २८
प्रतिगृह्णाम्यहं राजन्स्नुषां दुहितरं तव ।
युक्तश्चावां हि संबन्धो मत्स्यभारतसत्तमौ ॥ २९ C. 4. 2325 B. 4. 71. 35 K. 4. 77. 6

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

(26[cd]) अविभक्तमतेश्चयता नोत्कण्ठा कर्तुमर्हथ ।
Colophon.
वैशंपायन ।
विराटस्य वचः श्रुत्वा पार्थस्य च महात्मनः ।
(15[cd]) उत्तरं प्रत्युवाचेदमभिपूज्य युधिष्ठिरे ।
(16[ab]) प्रमादेन प्राप्तकाले पाण्डवस्याभिरोचये ।
तेजस्वी बलवाञ्शूरो राजराजेश्वरः प्रभुः ।
(16[cd]) {उत्तरां च वरारोहां पार्थस्याभिप्रदर्शन । प्रणिपत्य प्रयच्छामस्तव शिष्टा नमामहे ।
(19[cd]) वयं च सर्वे सामात्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
प्रसाद्य सुपविष्टानां राज्ञां किं करवामहे ।
(18[a,b]) राजस्तवासि मध्याने गृहीतस्त्वेन मोक्षित ।
(19[a],18[d]) त्वेषा बाहुवीर्येण गावश्च विजितास्त्वया ।
कुरवो निर्जिता यस्मात्समानेऽमिततेजस ।
एष तत्सर्वसंकरो कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
(17[a]) अर्च्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्रत्युत्थेयाश्च पाण्डवाः ।
(17[b]) अर्घ्यार्हाश्चाभिवाद्याश्च प्राप्तकालं च मे मतम् ।
(17[cd]) पूजयन्तां पूजनीयाश्च महाभागाश्च पाण्डवाः ।
न ह्येते कुपिताः दोषं कुर्युराशीविषोपमाः ।
तस्माच्छीघ्रं प्रपद्याम कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
(19[c]) प्रसादयाम भद्रं ते सह पार्थसहायमपि ।
उत्तरामग्रतः कृत्वा शिरःस्नातामलंकृताम् ।
जानाम्यहमिदं सर्वमेषां तु बलपौरुषम् ।
कुले च जन्म महति फल्गुनस्य च विक्रमम् ।
उत्तरात्पाण्डवाञ्श्रुत्वा विराटो तु समोहितः ।
उत्तरां चापि संप्रेक्ष्य प्राप्तकालमचिन्तयत् ।
ततो विराटः सामात्यः सकलत्रः सबान्धवः ।
उत्तरामग्रतः कृत्वा शिरःस्नातां कृताञ्जलिः ।
भूमौ निपतितस्तूर्णं पाण्डवस्य समीपतः ।
विराट ।
प्रसीदतु महाराजो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रच्छन्नरूपैर्युष्माभिरिष्टैस्तु गृहगैः ।
शिरसाभिप्रपन्नोऽस्मि सपुत्रपरिचारकः ।
(20[ab]) यदस्माभिरजानद्भिरधिक्षिप्तो महीपतिः ।
अवमत्य कृतं सर्वमयुक्तं प्राकृतो यथा ।
(20[cd]) क्षन्तुमर्हति तत्सर्वं धर्मज्ञो बन्धुवत्सलः ।
यदिदं मामकं राष्ट्रं पुरं राज्यं च पार्थिव ।
सदण्डकोशं विसृजे तव भृत्योऽस्मि पार्थिव ।
वयं च सर्वे सामात्या भवन्तं शरणं गताः ।
वैशंपायनः ।
तं धर्मराजः पतितं महीतले
सबन्धुवर्गं प्रसमीक्ष्य पार्थिवम् ।
उवाच वाक्यं परलोकदर्शन
प्रनष्टमन्युर्गतशोकमत्सरः ।
युधिष्ठिर ।
न ते भयं पार्थिव विद्यते मयि
प्रतीतरूपोऽस्म्यनुचिन्त्य मानसम् ।
एतत्त्वया सम्यगिहोपपादितं
द्विजैरमात्यैः सहितैश्च पण्डितैः ।
इमां च कन्यां समलंकृतां भृशं
समीक्ष्य तुष्टोऽस्मि नरेन्द्रसत्तम ।
क्षान्तमेतन्महाबाहो यन्मां वदसि पार्थिव ।
न चैव किंचित्पश्यामि विकृतं ते नराधिप ।
वैशंपायन ।
(21[a]) ततो विराटः परमाभितुष्टः
(21[b]) समेत्य राज्ञा समयं चकार ।
(21[c]) राज्यं च सर्वं विससर्ज तस्मै
(21[d]) सदण्डकोशं सपुरं महात्मा ।
Colophon.
विराट ।
यच्च वक्ष्यामि ते सर्वं मा शङ्केथा युधिष्ठिर ।
इदं सनगरं राष्ट्रं सबलं सवधूजनम् ।
युष्मभ्यं संप्रदास्यामि भोक्ष्याम्युच्छिष्टमेव च ।
अहं वृद्धश्चिरं राजन्भुक्तभोगश्चिरं सुखम् ।
राज्यं दत्त्वा तु युष्मभ्यं प्रव्रजिष्यामि काननम् ।

[(L. 7) G1 प्रचरित; M1.2 विच°, M4 दुश्चरित (for च चरित) — (L. 8) M1.2 अन्यद् (for अस्ति) — (L. 9) Hypermetric! G1.2 M1.2 विभक्तम् (for अवि°) T1 हि (for एतद्) — Colophon *Adhy no* T G M1.4.5 74, M2 73 — (L. 10) T G पार्थिवस्य (for पार्थस्य च).

६७

C. 4 2220
B. 4 72.1
K. 4 77 7

विराट उवाच ।
किमर्थं पाण्डवश्रेष्ठ भार्यां दुहितरं मम ।
प्रतिग्रहीतुं नेमां त्वं मया दत्तामिहेच्छसि ॥ १
अर्जुन उवाच ।
अन्तःपुरेऽहमुषितः सदा पश्यन्सुतां तव ।
रहस्यं च प्रकाशं च विश्वस्ता पितृवन्मयि ॥ २
प्रियो बहुमतश्चाहं नर्तको गीतकोविदः ।
आचार्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहिता तव ॥ ३
वयःस्थया तया राजन्सह संवत्सरोषितः ।
अतिशङ्का भवेत्स्थाने तव लोकस्य चाभिभो ॥ ४

— (L 11) T₂ G₂ ₃ अतिभीतो (for अभिपद्यो). — (L 14) T₁ G₁ °कर्शन ; G₃ °कर्शिन ; M₁ ₂ °घातिन M₄ पार्थयामित्रकर्शिने, M₅ °स्वामितेजसः — (L 15) G₃ M₁ प्रयच्छाम; M₅ प्रदास्याम T₁ G₃ तुष्टा, T₂ रिष्टा. — (L 16) G₁ सर्वे वय च सामात्या ; G₂ वय सर्व सहामात्या , M₁ वय सर्व च सामात्या — (L 17) G₁ ₃ प्रसाद्याभ्युप° — (L 20) M₁ ₂ विजिता (for निर्जिता) G₁ सर्वे (for यस्मात्) — M₁ ₂ om lines 23-24 — (L 23) G₁ आर्याश्चैवाभि°, M₁ ₃ अर्घ्यांश्चैवाभि° — (L 32) T₂ उत्तर — (L 40) T G अज्ञानात् (for अयुक्त) — (L 41) M₃ अर्हसि — (L 45) G₁ ₃ स (for त) — (L 47) T₂ G₂ परलोकदर्शी; G₁ ₃ M₅ °दर्शन. — (L 50) M₁ आगमन (for मानसम्) — (L 52) T₁ M₁ ₂ सुहृदैश्च; G₁ सयोध; M₄ ₅ सचिवैश्च (for सदृशैश्च). — (L 55) G₁ यथा; G₂ M₁ ₃ यन्मा; M₂ यद्वा (for यन्मा) — (L 57) T₂ परमाभितृप्त.; G₂ °भितृप्यन् — Colophon *Adhy no* T G M₁ ₄ 75, M₂ ₅ 74 — (L 61) G₁.₃ तत् (for ते) — (L 64) G₃ अह वृद्धश्च राजेंद्र; M₁ अह वृद्धश्च राज्य तु G₁ भुक्तभोग प्रिय सुख, G₂ °भोगसुखश्चिर; M₂ °भोज्यश्च वै सुख]

27 ᵇ) D₁ परतप (for धनजय) — ᵈ) D₁ ₉ ₁₀ °सत्तम D₅ मत्स्यानां पुरुषर्षभ

28 Before 28, S read वैश°. — ᵃ) K₁ महाराज; K₃ D₆ महाराज — ᵇ) D₆ धनजयमवैक्षत — ᶜ) D₇ ₉ स ईक्षितस्तदा भ्राता; S ईक्षित (T₁ G₁ ₃ °तदा) चार्जुनो ज्ञात्वा — ᵈ) S (except M₁ ₂) मात्स्य — After 28, S (M₁ hapl om line 2) ins

1145* वय वनान्तरप्राप्ता न ते राज्य गृहामहे ।
किं तु दुर्योधनादीना राज्ञां राज्य गृहामहे ।

[(L 1) G₁ ₂ वनातारसप्राप्ता; G₃ वनादिह प्राप्ता, M₁ वनातरे प्राप्ता]

29 ᵃ) B₁ D₆ चैता, D₆ इमां (for राजन्) — ᵇ) D₁ मम (for तव) — ᶜ) T₂ G₂ हि (for च) Dn₁ D₅ वां, D₈ एव, Co r आवां (as in text). D₁ च (for हि) D₆ युक्त एवावयोरेव; T₁ युक्तोय वा हि स°; G₁ युक्तो हि राजन्स°, G₃ युक्तो विवाहम°, M युक्तत्वो हि स° Ca cites 29ᶜ as in text — ᵈ) Dn D₁₋₂.₃.₁₁.₁₂ मत्स्यभारतयोरपि (D₃ °योस्तथा; D₅ °योरथ), D₆ तथव कुरुमत्स्ययोः , S मा(T₁ G₃ म)त्स्यभारतयतयो ; Ca.c r as in text

Colophon (Ś₁ M₃ missing) T G M₁ ₂ ₄.₅ om. it — *Sub-parvan* B₁ ₃.₄ D₁ ₂ ₃.₆ अभिमन्युविवाह°, D₃.₇ उत्तराप्रदान (D₃ °दापन); D₄ परस्परप्रीतिसंपाद ; D₅ मत्स्यपार्थयं D₅ उत्तरावरप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) K₁ 66, D₄ 65, D₆ 68, D₁₀ 62 — *S'loka no.* D₁ 37

67

☞ Ś₁ M₃ missing (for the entire adhy (cf v 1 1 61 29, 65 11) The MSS are completely ignored here, in the critical apparatus.

2 ᶜ) D₁ वयस्थया तया राजन्, D₂ M₁ ₄ ₅ रहस्ये च प्रकाशे च; D₆ रहस्यैव प्रकाश च — ᵈ) K₃ B₅ Dn D₆ ₁₁.₁₃ T₁ विश्वस्तां, D₁ सहस्त

3 ᵃ) T₂ G₂ भूयो (for प्रियो) B (except B₁) Dn₁ D₁ ₂ ₉₋₁₂ T G₁ बहुतमश्च B D (except D₂ ₄ ₆ ₇) S (except T₂ G₂) आस (for अह) — ᵇ) D₁ S नर्तने (D₁ °को) गीतवादित्रे (D₁ T₂ G₁ ₃ °वादने)

4 ᵃ) S (except T₁) वयस्थया Co cites वयःस्था G₁.₃ अनया (for तया) — ᵇ) D₃ सोह; D₁ ₅ ₁₀ अह (for सह) — ᶜ) K इति, D₁ ₄₋₆.₉ ₁₀ Co r अभि-; D₃ अधि- (for अति-) D₅ ₆ T₁ G₁ M तत ; Cr ₃ भवेत् (as in text) T₁ G₁ M₁ ₂ ₃ अस्थाने; G₃ तस्या (for स्थाने) — ᵈ) D₅ भवेत् (for तव) K D₃ चोभयो , B Dn D₁ ₂ ₅.₆ ₈ ₁₀₋₁₂ चा विभो (B₄ चाप्रभो); D₇ चाभिभो, S च (M₁.₂ वा) प्रभो

5 ᵃ) Dn₁ D₆ न मत्रये, D₁₋₄ ₇ ₉ S Cr आमत्रये, Ca c n.₃ निमत्रये (as in text) B₁.₃₋₄ D₅ अह त्वा, B₂ Dn D₁₁ ₁₂ अय ते; D₁.₂.₆ हि त्वां; D₃.₄ अह ते; D₅ त्वां तु; D₁₀ अथ त्वां, S त्वा हि (G₁ त्वाय) (for त्वाह)

तस्मान्निमन्त्रये त्वाहं दुहितुः पृथिवीपते ।
शुद्धो जितेन्द्रियो दान्तस्तस्याः शुद्धिः कृता मया ॥ ५
स्नुषाया दुहितुर्वापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः ।
अत्र शङ्कां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ६
अभिषङ्गादहं भीतो मिथ्याचारात्परंतप ।
स्नुषार्थमुत्तरां राजन्प्रतिगृह्णामि ते सुताम् ॥ ७
स्वस्त्रीयो वासुदेवस्य साक्षाद्देवशिशुर्यथा ।
दयितश्चक्रहस्तस्य बाल एवास्त्रकोविदः ॥ ८
अभिमन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशां पते ।
जामाता तव युक्तो वै भर्ता च दुहितुस्तव ॥ ९

विराट उवाच ।

उपपन्नं कुरुश्रेष्ठे कुन्तीपुत्रे धनंजये ।
य एवं धर्मनित्यश्च जातज्ञानश्च पाण्डवः ॥ १०
यत्कृत्यं मन्यसे पार्थ क्रियतां तदनन्तरम् ।
सर्वे कामाः समृद्धा मे संबन्धी यस्य मेऽर्जुनः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अन्वजानात्स संयोगं समये मत्स्यपार्थयोः ॥ १२ C. 4 2267 B. 4 72 13 K. 4 77 3

Cc cites अहं and त्वा D2 तस्मादामन्त्रयेथा — b) D1 Ca दुहिता, D7 8 Crp (Da7) दुहित्रा, Cr दुहितु (as in text) B1.3 दुहित्रर्थं नर्दपते, B2 Dn D2.4 11.13 दुहिता (D4 °ता) मनुजाधिप, D6 (hypermetric!) दुहित्रर्थं पृथिवीं°, D10 दुहितार नराधिप, S दुहित्रर्थं (G1 पुत्रार्थं मे) विशां पते — c) B (except B4) D1.2.5 6 S Ca शुद्ध, D3 शौद्ध, D7 शुद्धा, Cc.s शुद्ध (as in text) B (except B4) D1.2.3 S जितेन्द्रिय, D1.3 यतेन्द्रिय, D7 जितेन्द्रिया, Cc as in text K1 दत्त, B1-2.4 D1.2 3m.3 Ca rp दात, B4 Cc दात, D2.6 Cr दात, S नन्ये, Co दात (as in text) — d) K इति, B1-3 D1.2.4 3 10 G1 M1.2 3 तस्य, Ca.c r तस्या (as in text) K transp कृता and मया

6 a) K2 B1-2.4 G1.3 M1 Cc स्नुषायां, Ca r स्नुषाया (as in text) D1.2 च (for वा) B4 D5 स्नुषाया दुहितरि वा Ca.c r cite दुहितु — b) D4 पुत्री, D3 तुल्ये, M1.2.4 पित्रे, Ca.c r पुत्रे (as in text) D4 G1 M1.4 वा (for च) D5 पुत्रेण (for पुत्रे च) D1 मयि, Cr पुन (as in text) — c) B1.4.5 D1.2.4.6 Cr अभि-शङ्कां, D7 8 S Ca.c अतिशङ्का — d) D3 तस्य, Cc तेन (as in text)

7 a) K1 B1-3.5 Dn D11.12 Cs अभिशापात्, B4 D4(m as in text) s अभिशङ्कात् (cf. Cr), Co अतिपगात्, Crp अतिशङ्कात् (cf. Ca), Crp अभिषगात् (as in text) — b) B1-3 Dn D3-12 T G2 मिथ्यापवादात्, Ca.c (cr Cr) मिथ्याचारात् (as in text).

8 a) K स्वस्त्रेयो, Ca.c स्वस्त्रीयो (as in text) — b) K T2 G2 3 देवसुतो D1 प्रिय (for यथा) D2 साक्षाद्देव-सुतोपम. — c) M1 दयितश्च कृतस्य — d) B2 4 सर्वास्त्रेषु च कोविदः, Dn2 D11.12 एक एवास्त्रको°, S बलवानस्त्रको°.

9 a) D5(m as in text) 6 °तात (for °बाहु) — c) B1 D5 8 असौ, D1.2 अथ (for वै) — d) B1 D3 5 तु, D3 अपि, T1 M अथ, G3 स (for च)

10 a) D1.2.7-9 T1 G3 M3 5 कुरुश्रेष्ठ, D10 सर्वसिद्ध — b) K1 D1.2.9 G1 °पुत्रो, B1 °पुत्र B4 D2 °जय, D1 °जय — c) Dn1 D2 4 6.9 10 य एष, T1 यदेव, T2 G1 2 मदैव, G3 M यदेव (for य एव) D5 धर्मनिष्ठश्च, G2 धर्मनित्य च B1 एष धर्मश्च नित्यश्च, D5 य एव धर्म निश्चित्य — d) D5 M ज्ञातज्ञेयश्च, D7 T1 ज्ञातज्ञानश्च, T2 G1.2 शास्त्रज्ञान च D8 T2 G1.2 M1 पाडव.

11 a) K D2.4.5 Crp कृत, Cc r कृत्य (as in text) G1 यत्कर्तव्य च ते पार्थ — c) D10 समृध्यतां — d) K D2.4 5 G3 च (for मे) M3 5 भवान् (for ऽर्जुन)

12 a) Dn2 D10 राजेन्द्रो, G1 M1.4 राजेन्द्र, M3 5 मात्स्ये तु — c) B2 D1.2 3 अन्वजानीत, B4 D6 अनुजानीत, B5 Dn D7 11.12 अन्वशासत्स, S अन्वजानत (G3 °जानाच्च) (for अन्वजानात्स) Cs cp cite अन्वशासत्, Cc अन्व-जानात् ॐ Ca अनुनोत् अनुमतवान् । ॐ B (except B5) D1.2.5 6 S सबंध (for सयोग) — d) S समये कृष्ण-मात्स्ययो

13 a) T G2 M3 (sup lin) दूतान्, G1 M4 5 युक्त, G2 दूता, M1.2 युक्त (for ततो) D10 transp मित्रेषु and सर्वेषु G1 सचव (for सर्वेषु) — b) B1.2.3 T1 वासुदेव K च शीघ्रगान्, B2 4 D5 च पार्थिव, D1 निमन्त्रण, D2 च भारत, D6 च पाडवा — c) D8 दूताश्च (for कौन्तेयो) — d) D1 विराटश्चैव भारत, D3 कौरव्योपि विराटक — After 13, S ins a passage given in App I (No 60), ending with an addl. colophon (*adhy no* 76) — For a repetition of 13 (with v 1.) in S cf. v. l. 14.

C. 4. 2248 B 4. 72. 13 K 4. 77. 19 ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवे च भारत ।
प्रेषयामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः ॥ १३
ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पञ्च पाण्डवाः ।
उपप्लव्ये विराटस्य समपद्यन्त सर्वशः ॥ १४
तस्मिन्वसंश्च बीभत्सुरानिनाय जनार्दनम् ।
आनर्तेभ्योऽपि दाशार्हानभिमन्युं च पाण्डवः ॥ १५
काशिराजश्च शैब्यश्च प्रीयमाणौ युधिष्ठिरे ।
अक्षौहिणीभ्यां सहितावागतौ पृथिवीपते ॥ १६
अक्षौहिण्या च तेजस्वी यज्ञसेनो महाबलः ।
द्रौपद्याश्च सुता वीराः शिखण्डी चापराजितः ॥ १७
धृष्टद्युम्नश्च दुर्धर्षः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
समस्ताक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
सर्वे शस्त्रास्त्रसंपन्नाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः ॥ १८
तानागतानभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृतां वरः ।
प्रीतोऽभवद्दुहितरं दत्त्वा तामभिमन्यवे ॥ १९
ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः ।
तत्रागमद्वासुदेवो वनमाली हलायुधः ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यो युयुधानश्च सात्यकिः ॥ २०

---

14 Before 14, S ins वैश॰ — ^{a}) D1 T1 G3 तत्र (for ततस्) — ^{c}) K D3 उपप्लवे; B Dn D1 5 8 9–12 Co 8 उपप्लव्य, S उपप्लाव्ये — ^{d}) S वास चक्रुः पुरोत्तमे — After 14, T G2 3 ins .

1146* विराटेन सपुत्रेण पूज्यमाना समावसन् ।

T G3 3 cont. G1 M (which om 15) ins. after 14

1147* दूतान्मित्रेषु सर्वेषु ज्ञातिसंबन्धिकेष्वपि ।
प्रेषयामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः ।

[=(var) 13 — (L 1) G1 M ततो (for दूतान्)]

Thereafter G1 M read 20, and T G2.3 read 20^{abcd} (cf. v l. 20 also)

15 G1 M om 15. — ^{ab}) B1–3 Dn D10–12 अभिमन्यु च, D3–4 7–9 तस्मिन्वसत्सु B1 D5 6 स (for च) — For 15^{abcd}, T G2 3 subst

1148* अभिमन्यु समादाय रामेण सहितस्तदा ।
सर्वयादवमुख्यैश्च सवृत परवीरहा ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्विराटनगरं ययौ ।,

followed by 20^{ef} — ^{c}) K D7 8 हि, D5.6 अथ (for अपि) D2 दाशार्हं; Ca दाशार्हान् (as in text) D4 आनिन्येभ्यांय दा॰. — ^{d}) B (except B1) Dn D7 8 10–12 आनयामास (for अभिमन्युं च) K2 D3 पाडव

16 S transp. 16–19 (G1 M om. altogether 17^{c}–18^{b}) and 20–24 — ^{a}) T1 चैद्यश्च (for शैब्यश्च). — ^{b}) T2 G1.2 M2 4 5 भजमानौ; M1 महात्मानौ (for प्रीयमाणौ). D3 S (except G1) ॰ष्ठिर. — D8 10 om (hapl.) 16^{cd} — ^{c}) D1 अक्षौहिणीसमायुक्तौ. — ^{d}) K1 Dn D1.2.7 9 11.12 T2 G1 ॰वीपती.

17 For sequence in S cf v. l. 16. — ^{a}) B (except B1) Dn D10–12 सहित (for तेजस्वी) S अक्षौहिणीभि (G2 ॰भ्यां) पांचाल॰ (G3 M3 ॰ल्य.). — ^{b}) T1 G2 3 तिसृभिश्च, T2 ते त्रिभिश्च, G1 M त्रिभिरेव, Ca ॰ यज्ञसेन. (as in text) M1 (sup lin) 5 समन्वित. (for महाबल॰) — After 17^{ab}, G1 M1.4 5 ins .

1149* सह पुत्रैर्महावीर्यैर्धृष्टद्युम्नशिखण्डिभिः ।

G1 M1.4 5 (which om. 17^{c}–18^{b}) cont M2 (om line 1) ins after 17^{ab} T G2.3 ins after 18^{ab} (T2 ins line 1, for the first time, after 1149*)

1150* उपप्लाव्य ययु शीघ्र पाण्डवार्थे महाबला. ।
तत. शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
समीपमभिवर्तन्ते योधा यौधिष्ठिर बलम् ।
समुद्रमिव घर्मान्ते स्रोत श्रेष्ठाः पृथक्पृथक् ।

[(L. 3) M4 अभ्यवर्तत, M5 अभिवर्तत — (L. 4) G1 प्रावृट्काले यथा सिंधु (for the prior half)]

— G1 M om. 17^{c}–18^{b} — ^{c}) K पिता (for सुता) K2 वीर (for वीराः).

18 For sequence in S cf. v 1 16 G1 M om 18^{ab} (cf v 1 17) — After 18^{ab}, T G2 3 ins 1150* (cf. v. l. 17) — ^{c}) B1 समस्ताक्षौहिणीयुक्ता ; S आ(T2 G3 अ)पूरयन्महीपाला. — ^{d}) G1 M सर्वे पाडुसुत तदा — K1 om 18^{c}, G2 om. 18^{ef}. — ^{e}) B1–3.5 Dn2 D2 9.11 12 T G2 वेदावभृथसपन्ना॰; B1 D1 सर्वशास्त्रास्त्र॰, Dn1 D5(m as in text) 6 10 Cnp वेदाध्ययन॰. — ^{f}) T G2 transp सर्वे and शूरा. D8 सर्वे युद्धविशारदा.

19 For sequence in S cf. v 1 16 (G1 M read 19 after 1162*). — D2 om. 19^{ab}. — ^{a}) D1.9 समालोक्य (for अभिप्रेक्ष्य). G1 M तत्रस्थाया (M4 निविष्टायां) तु सेनायां — ^{b}) G1 M मात्स्यो T G2.3 पार्थो ज्ञानभृतां (G3 ॰वता) वर॰ — After 19^{ab}, B D (except D1–3 8) T G2.3 ins .

1151* पूजयामास विधिवत्सभृत्यबलवाहनान् ।

अनाधृष्टिस्तथाक्रूरः साम्बो निशठ एव च ।
अभिमन्युमुपादाय सह मात्रा परंतपाः ॥ २१
इन्द्रसेनादयश्चैव रथैस्तैः सुसमाहितैः ।
आययुः सहिताः सर्वे परिसंवत्सरोषिताः ॥ २२
दश नागसहस्राणि हयानां च शतायुतम् ।
रथानामर्बुदं पूर्णं निखर्वं च पदातिनाम् ॥ २३
वृष्ण्यन्धकाश्च बहवो भोजाश्च परमौजसः ।
अन्वयुर्वृष्णिशार्दूलं वासुदेवं महाद्युतिम् ॥ २४
पारिबर्हं ददौ कृष्णः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
स्त्रियो रत्नानि वासांसि पृथक्पृथगनेकशः ।
ततो विवाहो विधिवद्ववृते मत्स्यपार्थयोः ॥ २५
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च गोमुखाडम्बरास्तथा ।
पार्थैः संयुज्यमानस्य नेदुर्मत्स्यस्य वेश्मनि ॥ २६
उच्चावचान्मृगाञ्जघ्नुर्मेध्यांश्च शतशः पशून् । C. 4 2313 B. 4.72.28 K. 4.72.31

[T G2.3 यथार्हं राजसत्तमान् (for the posterior half)] — T om. 19^cd — ^cd) G M प्रीतो दुहितरं गृह्य प्रददावभिमन्यवे

20 S reads 20 after 1147* (T G2.3, however, reads 20^ef after 1148*) For S cf. v. l. 16 also — ^a) S तेषु तत्रोपविष्टेषु. — ^b) S (M4 sup. lin.) प्रेषितेषु (M4 orig. प्रेषयत्सु) (for पार्थिवेषु). G2.3 इतस्ततः — ^c) D1.2 अथ (for तत्र) B4 D5.6 आगच्छद् (for आगमद्) S महाबाहुर् (for वासुदेवो) — ^d) T2 G2.3 बलानुज (for हला°) — After 20^cd, T1 G3 ins.

1152* ते वृता द्वारकामेत्य दृष्ट्वा वृष्णीन्महारथान् ।
ऊचुः प्राञ्जलयस्तत्र पाण्डवानां मतं तदा ।

[(L. 1) T1 कृष्णं महाबलं (for वृष्णीन्महा°)]

T1 G3 cont. T2 G2 ins. after 20^cd

1153* तस्मिन्काले निशम्याथ दूतवाक्यं जनार्दनः ।
दयितं स्वस्रियं पुत्रं सुभद्रायाः सुमानितम् ।

Thereafter T G2.3 read 1148*

21 For sequence in S cf. v. l. 16 — ^a) S (except G1) अथ (for तथा). D3 शूर (for अक्रूर) — ^b) Some MSS शाम्बो — After 21^ab, D4.7 ins.

1154* अन्येऽपि बहवः शूरा नृपा प्रीतिपरायणाः ।
विप्रयन्केऽपि समाजग्मुः पाण्डवेभ्यो हितैषिणः ।;

while S ins.

1155* प्रद्युम्नश्च महाबाहुरुल्मुकश्च महाबलः ।

— ^d) K transp. सह and मात्रा M3 भ्रात्रा (for मात्रा). D2.4.6.9 परंतप — After 21, T G2.3 ins.:

1156* कृष्णेन सहिताः सर्वे पाण्डवान्द्रष्टुमागताः ।

22 For sequence in S cf. v. l. 16 — ^a) D1 M इन्द्रसेनमुखाश्चैव, G1 इंद्रसेनायुधैश्चापि — ^b) B4 D3 रथस्तैः ; D1.2 रथैस्ते; D3 रथाश्वैः K D1.2 तु समाहितैः ; B4 सुसमावृतैः — ^c) T G2.3 उपेयुः , G1 M1.2.4 प्रययुः T G1.3 सादिनः (for सहिताः) — ^d) D5.6 संवत्सरमयो- (D6 °सुषो)षिताः.

23 For sequence in S cf. v. l. 16 — ^a) D4.5 m. 7.9 त्रिंशत् (for दश) — ^b) B4 रथानां (for हयानां) B1.3 Dn D1-4.5 m. 8-12 दशायुतं, B2.4 D5 तथायुतं G1 हयानां द्विगुणं तथा — ^c) B4 हयानाम्, Dn1 अश्वानाम् (for रथानाम्). K अयुतं, G1 नियुतं (for अर्बुदं) B4 T2 तूर्णं — ^d) Dn1 D10 निर्बुदं च, D3 खर्वं चैव, G2 नियुतं च S (except G3) पदातयः

24 For sequence in S cf. v. l. 16 — ^a) B (except B5) D1.2.5.6 G1.3 M शतशो, T G2 ते सर्वे (for बहवो) — ^b) D1.2 भोजाश्चैव महौजसः — ^d) B4.5 D6 महामतिं, D5 जनार्दनं — After 24, T G2.3 ins. a passage given in App. I (No. 61)

25 Dn2 D11 om. 25^ab. — ^a) B5 D1.6.10 T1 Ca.c.r परिबर्हं, D3 परिग्रहं. — ^c) D3 दास्यो (for स्त्रियो) — After 25^cd, D3-5.7-9 ins. a passage given in App. I (No. 62), while T G2.3 ins.

1157* राजानो राजपुत्राश्च निवृत्ते समये तदा ।
यथार्हं पाण्डवश्रेष्ठैः ह्यवर्तन्ताभिपूजिताः ।
आसन्प्रहृष्टमनसः पारिबर्हं ददुस्तदा ।

T1 G3 cont. G1 M ins. after 25^cd

1158* वैशंपायन ।
तेषु तत्र समेतेषु राजानो वृष्णिभिः सह ।

[T1 तेषु तत्रोपविष्टेषु, G1 सर्वेषु समवेतेषु T1 G1.3 राजभिः, M1 (marg.) राजन्यैः (for राजानो) M3 पांडवेषु महात्मसु]

— ^e) G1.3 M विवाहो विधिवद्राजन् — ^f) B1-2.5 Dn D1-3.6-12 S ववृधे (G2 चक्रिरे), B4 D3 निर्वृत्तो K3 वृष्णिपार्थयोः, S कुरुमात्स्ययोः

26 ^a) D1.2 S तत्र शंखा (G3 M1.3 °ख्यः) मृदंगाश्च — ^b) D1.2 गोमुखा D1 डवरास्, D2 S डिंडिमास् K D10 गोमुखो(K2 °खौ)दुंदरास्तथा, B D3.5.6.8 पणवानक(B4 °श्चापि)गोमुखाः — ^c) K वाद्यान्यायुज्यमानस्य, Dn1 D9 पार्थे संयुज्यमानाश्च (D9 °नेस्तु), D3-4.7.8 G2 M1.2.4

C 4.2304 B 4.72.23 K. 4.72.31 सुरामैरेयपानानि प्रभूतान्यभ्यहारयन् ॥ २७
गायनाख्यानशीलाश्च नटा वैतालिकास्तथा ।
स्तुवन्तस्तानुपातिष्ठन्सूताश्च सह मागधैः ॥ २८
सुदेष्णां च पुरस्कृत्य मत्स्यानां च वरस्त्रियः ।
आजग्मुश्चारुसर्वाङ्ग्यः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ २९
वर्णोपपन्नास्ता नार्यो रूपवत्यः स्वलंकृताः ।
सर्वाश्चाभ्यभवत्कृष्णा रूपेण यशसा श्रिया ॥ ३०
परिवार्योत्तरां तास्तु राजपुत्रीमलंकृताम् ।
सुतामिव महेन्द्रस्य पुरस्कृत्योपतस्थिरे ॥ ३१
तां प्रत्यगृह्णात्कौन्तेयः सुतस्यार्थे धनंजयः ।
सौभद्रस्यानवद्याङ्गीं विराटतनयां तदा ॥ ३२
तत्रातिष्ठन्महाराजो रूपमिन्द्रस्य धारयन् ।
स्नुषां तां प्रतिजग्राह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३३
प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्दनम् ।
विवाहं कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः ॥ ३४
तस्मै सप्त सहस्राणि हयानां वातरंहसाम् ।

पार्थैः स(D4 तु)पूज्यमानस्य (D4 °नैस्तु, D8 °नास्तु), T G3 अभिमन्योर्विवाहे तु, G1 पणवाश्च मृदगाश्च — ^{d}) G2 3 M1 2 4 मात्स्यस्य G1 विनेदुस्तस्य वेश्मनि, M5 व्यनद-न्पार्थवेश्मनि

27 ^{b}) D1.2 बहव (for शतश) G3 शतशस्तथा — ^{c}) G1 3 M भक्ष्यान्नभोज्यपानानि — ^{d}) D2 अव°; D5 उप°, Co अभ्य° (as in text) G3 प्रभूतान्यान्यकारयन्

28 ^{b}) D3 7 12 T2 नट (for नटा) — ^{c}) D6 चापि (for तान्) D4 7 9 उपातिष्ठत तत्रैव — After 28, S ins

1159* स्त्रियो वृद्धा कुटुम्बिन्य उत्सवज्ञाश्च मङ्गले ।
द्रौपद्यन्त पुरे चैव विराटस्य गृहे स्त्रिय ।
[(L 1) T2 G1.2 M3 मगले (for मङ्गले.)]

29 ^{a}) K1 सुदोष्णा D6 G1 3 M तु (for च) — ^{b}) B1 3 D4 7 (m as in text) 9 च पुरस्त्रिय , S केवला स्त्रिय — ^{c}) S चारुपीनाग्य

30 Dn1 om 30^{b}–31^{a} K1 (hapl) om 30^{c}–31^{b} — ^{c}) Dn2 D4 11 12 सर्वांस्ता, D8 सर्वाभ्यश्, G1 सर्वांसा (for सर्वाश्च) K3 B Dn2 D2 3 5 7 9–12 G3 M4 5 Cn 3 अभ्यभवन्, D6 T2 अभ्यद्रवन्, D8 चाभवत्, T1 अभ्यजयत्, G1 ह्यभवत्; G2 अभ्यद्रवत्, M1 (*sup lin*) अभ्यभवन्, Ca.c as in text D6 T2 G2 कृष्णां — ^{d}) D2 वयसा, S वपुषा (for यशसा) D8 T2 G2 स्त्रिय , Ca श्रिया (as in text)

31 K1 om 31^{ab}, Dn1 om. 31^{a} (of v l. 30) — ^{a}) D1 2 तस्थु ; T G2 3 M1 4 5 श्लाघ्यां, G1 तां च (for तास्तु) — ^{b}) D8 यशस्विनीं, G2 अनिंदिता (for अलकृता) — ^{c}) M2 शचीम् (for सुताम्) — T1 ins after 31 G3, after 1162*

1160* धौम्यो महर्षिभिस्तत्र समाधाय च पावकम् ।
जुहाव विधिवद्विद्वान्पाण्डवानां पुरोहित ।

T1 cont. T2 G2 3 ins after 31

1161* भृङ्गार तु समादाय सौवर्णं जलपूरितम् ।
पार्थस्य हस्ते सहसा सतामिन्दीवरेक्षणाम् ।
स्नुषार्थं प्राक्षिपद्वारि विराटो वाहिनीपति ।
[(L 1) G3 कलश (for भृङ्गार)]

32 ^{b}) B1 3 4 M1 2 4 महात्मन ; T G M5 महामना (for धन°). — ^{c}) Dn1 आजग्मुश्चारुसर्वाङ्ग्यो, D8 °द्रस्याथ बीभत्सु , G1 नयत्यक समानीय — ^{d}) D8 T2 विराटस्य सुता तदा.

33 ^{a}) T गृहीत्वा तु; G2 महातेजा (for महाराज°). — ^{c}) D4 transp स्नुषा and ता G1 सुतां (for स्नुषा). D6 स (for तां) B4 °गृह्णात्स; S °गृह्णान. (for °जग्राह) — ^{d}) G3 धनजय (for युधि°) — G M ins after 33. T1, after 1174*

1162* द्रुपदश्च विराटश्च शिखण्डी च महायशा ।
काशिराजश्च शैब्यश्च धृष्टद्युम्नश्च सात्यकि ।
सप्तैतेऽक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणा ।
परिवार्य पाण्डव सर्वे निवेश चक्रिरे तदा ।

Thereafter G1 M read 19, while G2 *repeats* 19^{ab} (v l तत्रस्थाया तु सेनाया for the prior half), followed by 19^{cd} On the other hand, after 1162*, G3 ins 1160*, and thereafter *repeats* 19^{ab} (with v l as in G2), followed by 19^{cd}

34 ^{a}) D8 प्रत्यगृह्णाच्च; D7 8 परिगृह्य च K D6 तु ता, T अथ तां; G1 उत्तरा (for च ता) G2 3 M सुदा गृह्योत्तरा पार्थ — ^{b}) G1 M आनाय्य च जना° — After 34, T1 ins

1163* धौम्य शिष्यै परिवृतो भानुमानिव रश्मिभि ।

T1 cont G M ins. after 34

1164* ततो विवाहो ववृधे स्फीत. सर्वगुणान्वितः ।
सौभद्रस्याद्भुतश्चैव पितुस्तव पितुस्तदा ।
[(L 1) T1 M2.4.5 ववृते G2 स्थित. (for स्फीतः)]

G2.3 cont.. T2 ins after 34

द्वे च नागशते मुख्ये प्रादाद्बहु धनं तदा ॥ ३५
कृते विवाहे तु तदा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाहरदच्युतः ॥ ३६
गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ।
भूषणानि च मुख्यानि यानानि शयनानि च ॥ ३७
तन्महोत्सवसंकाशं हृष्टपुष्टजनावृतम् ।
नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ३८ C. 4. 2376 B. 4. 72. 3 K. 4. 72. 5

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

॥ समाप्तं वैवाहिकपर्व ॥

॥ समाप्तं विराटपर्व ॥

1165* धौम्यः शिष्यैः परिवृतो जुहावाग्नौ विधानतः ।
अग्निं प्रदक्षिणं कुर्वन्सौभद्रः पाणिमग्रहीत् ।

Thereafter $G_{2.3}$ repeat 32^{c}–33^{b}. Then $G_{2.3}$ cont. T_1 G_1 M ins. after 1164*:

1166* ततः पार्थाय संहृष्टो मात्स्यराजो धनं महत् ।

35 ^{d}) $D_{1.2}$ T G_2 धनं, D_3 ददौ (for प्रादाद्). $D_{1.2}$ T $G_{2.3}$ -विधं (for धनं). K $D_{1.2.8.10}$ T तथा (for तदा). G_1 M विराटः प्रददौ तदा. — After 35, $D_{1.2.8}$ T $G_{2.3}$ ins.:

1167* प्रादान्मत्स्यपतिर्हृष्टः कन्याधनमनुत्तमम् ।

[G_2 प्रादान्मात्स्यः प्रहृष्टोऽथ. $D_{1.2.8}$ प्रीत्यर्थमभिमन्यवे (for the posterior half).]

T_1 $G_{2.3}$ cont. G_1 M ins. after 35:

1168* पारिबर्हं च पार्थस्य प्रददौ मत्स्यपुंगवः ।
कृष्णेन सह कौन्तेयः प्रत्यगृह्णात्प्रभूतवत् ।

[(L. 1) M परिबर्हं. — (L. 2) G_1 प्रतापवान् (for प्रभूतवत्).]

On the other hand, B D (except $D_{1-2.8.10}$) ins. after 35:

1169* हुत्वा सम्यक्समिद्धाग्निमर्चयित्वा द्विजन्मनः ।
राज्यं बलं च कोशं च सर्वमात्मानमेव च ।

[(L. 1) $D_{4.7.9}$ द्विजानथ (for द्विजन्मनः). — (L. 2) $D_{4.7.9}$ सदण्डकोशं (for बलं च कोशं).]

B_4 $D_{4-7.9}$ cont.:

1170* न्यवेदयत्पाण्डवेभ्यो विराटः प्रीतिमांस्तदा ।

36 ^{a}) G_1 दत्वा रत्नानि सर्वाणि. — ^{b}) D_3 T_2 $G_{2.3}$ M_5 °राजो (for °पुत्रो).

37 ^{ab}) K B_4 $D_{2.3}$ transp. रत्नानि and वस्त्राणि. D_5 वासांसि (for वस्त्राणि). T_2 विविधानि च रत्नानि, G_1 तथा सुवर्णरत्नानि (for ^{a}). — Dn_1 (hapl.) om. 37^{cd}. — ^{c}) D_4 भूषणानां. $D_{4.7.9}$ रत्नानि, D_8 चित्राणि; S सर्वाणि (for मुख्यानि). D_5 भूषणानि परार्ध्यानि. — ^{d}) K_3 G_1 विविधानि (for शयनानि). — After 37, T_2 G_3 ins.:

1171* पट्टवासांसि चित्राणि दासीदासान्बहून्ददौ ।

T_2 G_3 cont. T_1 G_2 ins. after 37:

1172* नागरान्प्रीतिभिर्दिव्यैस्तर्पयामास भूपतिः ।

[T_1 प्रीतिदैर्, T_2 बहुभिर्. T_2 द्रव्यैः (for दिव्यैः).]

On the other hand, N ins. after 37:

1173* भोजनानि च हृद्यानि पानानि विविधानि च ।

[B_4 $D_{1.2.5.6.8}$ दिव्यानि, D_3 खाद्यानि, $D_{4.7.9}$ मुख्यानि (for हृद्यानि). K D_5 सुरभीणि (for विविधानि).]

38 ^{b}) $B_{1.3}$ D_3 G_1 (inf. lin.) °जनाकुलं, B_2 हृष्टपुष्टसमाकुलं, B_4 °जनान्वितं, Dn $D_{1.2.10-12}$ $G_{2.3}$ °जना(Dn$_1$ °जनैर्)युतं, G_1 कृतवन्तो यदुत्तरं. — ^{c}) B_4 मत्स्यराजस्य भवनं, D_3 मत्स्यराजस्य शुशुभे, G_1 युधिष्ठिरस्य राज्ञस्तु. — ^{d}) G_3 $M_{1.2.4}$ (sup. lin. as in text) °र्षभः. D_3 नगरं वै महात्मनः; D_5 शुशुभे खेचरं यथा, Ccp खेचरं भरतर्षभ. — After 38, T $G_{2.3}$ ins.:

1174* पुरोहितैरमात्यैश्च पौरैर्जानपदैरपि ।

विराटनृपति श्रीमान्सौभद्रायाभिमन्यवे ।
तां सुतामुत्तरां दत्त्वा मुमुदे परमं तदा ।
Thereafter T1 ins 1162*, and cont
1175* एवं वृत्ते विवाहे तु पार्थसूनोः परंतप ।
पुराद्बहिरुपप्लाव्य ऊषुः पाण्डुसुतास्तदा ।
T1 cont T2 G2 3 ins after 1171* G1 M, after 38.
1176* जनमेजय ।
वृत्ते विवाहे हृष्टात्मा यदुनाथ युधिष्ठिर ।
तत्सर्वं कथयस्वेह कृतवन्तो यदुत्तरम् ।
[(L 1) T1 G3 धर्मात्मा (for हृष्टात्मा) — (L. 2) G1 पाडवाश्च महात्मानः (for the prior half).]

Colophon (Ś1 M3 missing) — *Sub-parvan* Dn उत्तरगोग्रह — *Adhy name* K B D5-8.11 12 G2 3 M1 2 4.5 अभिमन्युविवाह , Dn2 G1 उत्तराविवाह ; D9 विवाह , D10 अभिमन्यूत्तराविवाह — MSS mostly add समाप्त after the major parvan, sub-parvan, or adhy. name, some add it twice. — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D2 (as in text!) 67 (D2 in words 91), B1 70, D5 65, D6 69, D7 63, S 77 — *S'loka no* D1 40, G3 62

After the colophon, K1 ins विराटपर्वण्यमी वृत्तान्ता.। धौम्यशिक्षा । विराटनगरप्रवेशः । रूपविन्यास । मल्लयुद्ध । कीचकवध । उत्तरनिर्यान । कुरुभिर्गोग्रहः । आयुधवर्णन । कुरुभिर्युद्ध । कुरुपराजय । युधिष्ठिराभिषेक.। वासुदेवाभिगमन। अभिमन्युविवाहश्चेति । Then follow the stanzas (cf. 1. 2 134 f.)
1177* चतुर्थमेतद्विपुल वैराट पर्ववर्णनम् ।
अत्रापि परिसंख्याता अध्यायाना महात्मना ।
सप्तषष्टिरथो पूर्णा श्लोकानामपि मे शृणु ।
श्लोकानां द्वे सहस्रे तु त्रीणि श्लोकशतानि च ।
पर्वण्यस्मिन्समाख्यात संख्यान परमर्षिणा ।
विराटपर्वे वेद्यानि वासांसि विविधानि च ।
शुभमस्तु । Then it cont अस्यानूद्योगपर्व भविष्यति । यस्याय प्रतिसधि. । परमुद्योगपर्व । तस्याय आद्य. श्लोक. ।
1178* कृत्वा विवाह तु कुरुप्रवीरा-
स्तदाभिमन्योर्मुदितस्य पक्षा. ।
विश्रम्य चत्वार्युपस प्रतीता:
सभा विराटस्य ततोऽभिजग्मु ॥,
the first st of the Udyogaparvan
— K2 ins after the colophon, the latter part of the last passage, namely, from अस्यानूद्योगपर्व up to ततोऽभिजग्मु', and then it enumerates Vṛttantas as in K1, followed by 1177*, then it cont शुभाय भवत्विद पर्व । सवत् १८२८ ज्येष्ठमासे शुभे कृष्णपक्षे १० भृगुवासरे लिपिकृत मिश्र जयकृष्ण नगरभर[त]पुरमध्ये । शुभमस्तु । मगल ददातु ॥
— B1 ins after the colophon इत परमुद्योगपर्व । तस्यायमाद्य श्लोक । Then follows 1178* (with v 1 °मुदिता' सपक्षा । विश्रम्य रात्रावुषसि प्रतीता) And, finally श्रीराम ॥ ॐ तत्सत् । ॐ तत्सत् । ॐ तत्सत् ॥ समाप्तोऽय ग्रन्थ ॥ श्रीयजनाथदेवशर्मणो लिपिरिय पुस्तक च॥
यत्नेन लिखित ग्रन्थ यश्चोरयति मानव ।
शूकरी तस्य माता च पिता तस्य च गर्दभ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ गुरवे नम. ॥ यथा दृष्ट तथा लिखित लिखको नास्ति दोषकम् । श्रीश्रीराम ॥
— Dn2 ins after the colophon 1178* (with v 1). It is dated सवत् १६७० समये ज्येष्ट वदि १२
— D1 ins after the colophon अत. परमुद्यमपर्व । तस्य प्रतिसधिर * * * क , then follows 1178* (with v. l) Then it cont (cf 1. 2 134 f).
विराटपर्वण्यथ सख्यान व्यासेनोक्त महात्मना ।
अध्याया. सप्तविंशयास्तथा द्वौ चात्र सख्यया ।
द्वे * * त्र सहस्राणि श्लोका पञ्चशतानि च ।
अस्मिन्विराटपर्वण्यमी वृत्तान्ता । धौम्यशिष्या. । विराटनगरागमन । रूपविन्यास । सभाप्रवेश । जीमूतवध । कीचकानावध । चारप्रत्याचार. । त्रिगर्त सह गोग्रहे युद्ध । उत्तरवाक्य । शमीगमन । आयुधवर्णन । कुरुभिर्युद्ध । कुरुपराजय । विराटसभाया पांडवदर्शन । अभिमन्युविवाह. । इति वृत्तान्ता । सवत् १७०० वर्षे वैशाखमासे शुक्लपक्षे पौर्णमास्या पुण्यतिथौ शनिवासरे लिखितमिद पुस्तक ।
यादृश पुस्तके दृष्ट तादृश लिखित मया ।
यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयते ॥
परोपकाराय भटमोहनेन लिखितमिद पुस्तकम् । श्रीरस्तु कथकस्य ॥
— D5 ins. after the colophon. सवत् १७१६ वर्षे भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे प्रतिपदायो लिखितमिद पुस्तकम् । जीवेनात्मपठनार्थं । शुभमस्तु ॥
— D6 ins after the colophon अस्यानतरमुद्योगपर्व भविता । तस्याय अभिसधि. । Then follows 1178* (with v 1), and, finally: अस्मिन्पर्वण्यमी वृत्तान्ता. । अज्ञातवास । धौम्यवाक्य । आयुधन्यास । विराटनगरे प्रवेश. । जीमूतवध । कीचकवध । दक्षिणगोग्रह । उत्तरगोग्रह । अभिमन्युविवाहश्चेति वृत्तान्ता । सवत् १७४५ वर्षे सह कृष्ण ७ लेख पूर्ण ॥
— D7 ins after the colophon 1178* (with v. l.), then विराटपर्वण्यथ सख्यान व्यासेनोक्त महात्मना ।

अध्याया सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र संख्यया ॥
द्वे चैवात्र सहस्रे तु श्लोका पञ्च शतानि च ॥

Then the वृत्तान्ता The MS is dated संवत् १५०३ वर्षे वैशाख शु २ भृगुवारेऽद्येह राजपुरग्रामवास्तव्यमेवाड पंडितजागाकेन विराटपर्वस्य लिखितम् । शुभमस्तु ॥

— D5 ins after the colophon 1178* (with v 1), and the वृत्तान्ता The MS is dated संवत् १५९७ वर्षे फा० वदि ९ भौमे And finally (cf 1 2 135)

अध्याया सप्ततिर्ज्ञेया तथा द्वौ प्रतिसंख्यया ।
श्लोकाना द्वे सहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ॥

— D7 has after the colophon 6 stanzas of *phala s'ruti*, followed by 1178* (with v 1.), then enumeration of adhy and s'lokas as in D7, then follow the वृत्तान्ता, as in D6 No date.

— D10 has after the colophon the foll. s'lokas

भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयत ।
श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषत ॥
चतुर्थमेतद्विपुल वैराट पर्व वर्णितम् ।
अत्रापि परिसंख्यानमध्यायाना महात्मना ॥
सप्तषष्टिरथा पूर्णा श्लोकानामपि मे शृणु ।
श्लोकाना द्वे सहस्रे तु तथा पञ्च शतानि च ॥

Then again 4 stanzas of *phalas'ruti*

— D11, 12 is after the colophon, 1178* (with v 1)

— T1 ins after the colophon

करकृतमपराध क्षन्तुमर्हन्ति संत ।
भूपगुंट शंकरप्पश्चादिना विराटपर्वं सपूर्णं । सीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमत्समेतश्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे नम ॥

— T2 ins after the colophon इति विराटपर्वं समाप्त । श्रीकृष्णार्पणमस्तु । श्रीरामार्पणमस्तु ॥

— G1 ins after the colophon हरि. ओम् । विराटपर्वं सपूर्णं । रक्ताक्षिवर्षे मीनमासं नाला तेदि सुब्रह्मण्येन लिखित विराटपर्वं । सुब्रह्मण्यस्वामिने नम । वेदान्तशास्त्रिण अय पुस्तक ॥

— G2 ins. after the colophon हरि ओ । विराटपर्वं समाप्त । हरि ओम् शुभमस्तु ॥

— G3 ins after the colophon श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नम । हरि ओम् ॥

— M1 2 ins. after the colophon विराटपर्व समाप्त । शुभ भूयात् ॥

— M4 ins after the colophon विराटपर्वं समाप्तम् । श्लोक ३५०० । १००६ आमत धनुमास १४ आ तेदि एलुति तीर्नु । अनेन विराटपर्वलेखनेन श्रीमन्मध्वान्तर्गतश्रीगोपालकृष्ण प्रीयता । श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु । यत्कीर्तन यच्छ्रवण यदर्हण यद्वन्दन यत्स्मरण यदीक्षण । लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्मष । तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नम ।

कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा मम नित्यश ।
केशवाराधने सा स्याज्जन्मजन्मान्तरेष्वपि ।

ग्रन्थ मळेञ्चेरियुडे ॥ The date of completion is given here as Kollam 1006 [ca. A. D 1830–31], on the 14th of the month of Dhanus The Ms. belongs to Maleñceri

— M5 ins after the colophon कोल्लं १००३ आमत चिङ्ङ ञायर २१ तेदि चोव्वाळचयु चतयवु पौर्णमासियु कूटिय दिवस तिरुवण्णूरनिन्न एळुति तीर्त्तु । चेवायूर नाणु पटिञ्ञारे कोविलकत्ते विराटपर्वं ग्रन्थम् ॥ The date of completion is given here as Kollam 1003 [ca A D 1827–28] on Tuesday, the 21st day of the month of Simha, which was a full-moon day, and the place is given as the village of Tiruvannūr

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS which have been cited in the foregoing foot-notes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso They are mainly passages which were too long to be included in the foot-notes, but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accomodated in the foot-notes, but which, being found in single MSS or in a very small group of cognate MSS have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text, in other words, the variants of monosyllabic verse filling particles (such as च-वै-तु-हि) and adverbs (such as तथा-तदा-तत, एव-स्म), discrepant readings of single MSS, corrupt readings, and common doublets (नैरि-नैरी, रोम-लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected Furthermore, the variants of the short prose formulaic references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here

1

M1 ins after 4. 1. 1; M2.4.5, after 4. 1. 3; D4, after 4. 1. 4; T1 G, after 9*.

वैशंपायन ।

धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाता पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ।
अज्ञातवासं वत्स्यन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ।
उपोपविश्य विद्वांसः स्नातकाः संशितव्रताः ।
ये तद्भक्ता वसन्ति स्म वनवासे तपस्विनः ।
तानब्रुवन्महात्मानः शिष्टाः प्राञ्जलयस्तदा ।
अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तद्विवासं धृतव्रताः ।
विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ।
छद्मना हृतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुशः कृताः ।
उषिताश्च वने वासं यथा द्वादश वत्सरान् ।
भवद्भिरेव सहिता वन्याहारा द्विजोत्तमाः ।
अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् ।
तद्वत्स्यामो वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ।
दुर्योधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
जानन्तो विषमं कुर्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः ।
युक्ताचाराश्च युक्ताश्च क्षये स्वस्य जनस्य च ।
दुरात्मना हि कस्तेषां विश्वासं गन्तुमर्हति ।
अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह ।
समस्तेष्वेव राष्ट्रेषु स्वराज्यं स्थापयेमहि ।
इत्युक्त्वा दुःखशोकार्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा ।
संमूर्छितोऽभवद्राजा साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ।
तमथाश्वासयन्सर्वे ब्राह्मणा भ्रातृभिः सह ।
अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ।
राजन्विद्वान्भवान्दान्तः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
नैवंविधाः प्रमुह्यन्ति नराः कस्यांचिदापदि ।
देवैरप्यापदः प्राप्ताश्छन्नैश्च बहुभिस्तथा ।
तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः ।
इन्द्रेण निषधं प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा ।
छन्नेनोष्य कृतं कर्म द्विषतां बलनिग्रहे ।
दितेः पुत्रैर्हृते राज्ये देवराजोऽतिदुःखितः ।
ब्राह्मणं तोषयिष्यंश्च ब्रह्मरूपं विधाय च ।
प्रसादाद्ब्राह्मणो राजन्दितेः पुत्रान्महाबलान् ।
निर्जित्य तरसा शत्रून्पुनर्लोकाञ्जुगोप ह ।
विष्णुनाश्मगिरिं प्राप्य तद्वादित्यां निवत्स्यता ।
गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोषितं चिरम् ।
प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मचारिणा ।
बलेर्यथा हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ।
और्वेण वसता छन्नमूरौ ब्रह्मर्षिणा तदा ।
यत्कृतं तात लोकेषु तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ।
प्रच्छन्नं चापि धर्मज्ञ हरिणा वृत्रनिग्रहे ।
वज्रं प्रविश्य शक्रस्य यत्कृतं तच्च ते श्रुतम् ।
हुताशनेन यच्चापः प्रविश्य छन्नमासता ।
विबुधानां हितं कर्म कृतं तच्चापि ते श्रुतम् ।
तथा विवस्वता तात छन्नेनोत्तमतेजसा ।
निर्दग्धाः शत्रवः सर्वे वसता गवि सर्वशः ।
विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य च ।
दशग्रीवो हतश्छन्नं संयुगे भीमकर्मणा ।
एवमेते महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह ।
अजयञ्छात्रवान्मुख्यांस्तथा त्वमपि जेष्यसि ।
इति धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरिहर्षितः ।
शास्त्रबुद्ध्या पुनर्भूत्वा व्यष्टम्भत युधिष्ठिरः ।
अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा संपरिहर्षयन् ।
अवेक्षया महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
धर्मानुगतया बुद्ध्या न किंचित्साहसं कृतम् ।
सहदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितः ।
शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रुघ्नौ भीमविक्रमौ ।
न वयं तत्प्रहास्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो भवान् ।
तद्विधत्तां भवान्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे परान् ।
इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाशिषः ।
प्रयुज्यापृच्छ्य भरतान्यथास्वान्प्रययुर्गृहान् ।
सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मुनयस्तदा ।
आशीरुक्त्वा यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ।
ते तु भृत्याश्च सूताश्च शिल्पिनः परिचारकाः ।
अनुज्ञाप्य यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ।
सह धौम्येन विद्वांसस्तथा ते पञ्च पाण्डवाः ।
उत्थाय प्रययुर्वीराः कृष्णामादाय भारत ।
क्रोशमात्रमतिक्रम्य तस्माद्वासान्निमित्ततः ।
श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्छन्नवासार्थमुद्यताः ।
पृथक्शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः ।
संधिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ।

Colophon

☞ The above passage is nothing more than (the S version of) the *last adhy. of our Āraṇyaka*. After the colophon S begins a new adhy. (2) with 8*, followed in T1 G by a *repetition* of 5^{ab}, a repetition which suggests that the passage is *misplaced* in S, cf. Lüders, *Ueber die Grantharecension*, p. 54.

1

D4 M (M3 missing) om. वैश° — D4 reads lines 1-2 after 4. 1. 2^{ab}. — (L. 1) M1.4.5 °वादिन (for °विक्रमा) — (L. 3) D4 अथोपविश्य (for उपो°). M (M3 missing) सहिता (for स्नातका). D4 स्नातकैर्ब्राह्मणै सह. — G1 om. lines 4-6. — (L. 4) T1 G2.3 तु (for तद्).

2

After 4 5. 14, K2 ins.:

एषा शमी पापहरा सदैव
  यायोऽस्त्रयाणां विजयाय हेतु ।
अत्रायुधानां कृतमनिवेशो
  कृतार्थकालो जगनन्दल च ।
प्रदक्षिणीकृत्य शमीं त्वया वै
  प्रणम्य चानन्तुरस्य प्रवीरा ।
सूनिपिण्डमादाय निजाञ्चलेन
  नूतिं चकार प्रयतः किरीटी ।
शमी शमयते पापं शमी शमयते रिपून् ।
शमी शमयते रोगाञ्छमी सर्वार्थसाधना ।
राम' सीता समादाय त्वत्प्रसादाच्छमीतले ।
कृतकृत्य' पुरे प्राप्त प्रसादात्ते वयास्तु मे ।

3

After 4. 5 24, S ins.

आयुधानि कलापाश्च गदाश्च विपुलास्तथा ।
तानि सर्वाणि सनद्ध वासोभि' परिवेष्ट्य च ।
आरुह्य यानदेवानि निधातु विहगैर्वृतान् ।
शमीमारुह्य महतीं निक्षिपाम्यायुधानि न ।

वैशंपायन ।
स हि धर्मेण धर्मात्मा तदा घोरतरे वने ।
अरणीपर्वणि काले वरदत्त परंतप ।
तान्यायुधान्युपादाय कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
स वच' पुरस्ताप्य प्रोवाच मधुराक्षरम् ।
युधिष्ठिर. शुचिर्भूत्वा मनसाभिप्रणम्य च ।
  युधिष्ठिर' ।
ब्रह्माणमिन्द्रं वरदं कुबेर वरुणानिलौ ।
रुद्र यम च विष्णु च सोमार्कौ धर्ममेव च ।
पृथिवीमन्तरिक्ष च दिशश्चोपदिशस्तथा ।
वसूश्च मरुतश्चैव ज्वलन चातितेजसम् ।
  दिवाचरा रात्रिचराणि चापि
    यानीह भूतान्यनुकीर्तितानि ।
  तेभ्यो नमस्कृत्य च सुरतेभ्य'
    प्रणम्य तेषां शरण गतोऽहम् ।
  सर्वायुधानीह महाबलानि
    न्यास महादेवसमीपतो वै ।
  न्यसाम्यह वायुसमीपतश्च
    वनस्पतीनां च सपर्वतानाम् ।
एष न्यासो मया दत्त सूर्यसोमानिलाग्निके ।
मम पार्थाय वा देय पूर्णे वर्षे त्रयोदशे ।

— (L. 5) D4 तानन्यच्च महानागान् (for the prior half), and पार्थां (for दिवा') — (L. 6) T1 G2 तान्, M1. 4 त (for तद्) — For line 6, D4 subst.:

उवाचेन महाप्राणो धर्मराजो युधिष्ठिर' ।

— (L. 8) D4 परिदृश्य सर्वा वद (for the posterior half). — (L. 9) D4 म (for च), and क्रुद्ध (for वात) D4 वपांसि शक्तैर तु (for the posterior half) — (L. 13) M (M3 missing) सुरो' (for दुर्गे'). — (L. 15) G1 धूर्तां, M1. 4 वचा' (for सुरा') D4 (corrupt) सुत्काचारा-श्चानद्रु तुरन्मान्नविकुरुषन — (L. 17) D4 सनये च गर्वे भूयो यद्र आह्न्तेना'. — (L. 18) D4 M1. 2 5 सनसा लेपु रा' D4 M2. 4 सराजन्या (D4 सर्वे सह) नसेनहि. — (L. 19) T1 G कुन्तमोहार्त' G2. 3 'पर' (for 'सुत') D4 राजा धर्मसूता वर' (for the posterior half) — (L. 20) D4 निवा-नायशक्तिचित्र् (for the prior half) D4 मगरओ, T1 G सात्र' — After line 20, T1 G3 ins

प्रयुद्धन्तो मोहार्तो धौम्य धर्मसुता वरम् ।
प्रविशन्तु तदा राजा सासकष्टो धृतव्रत' ।

— (L. 21) D4 आवृश्च माल्नी सह (for the posterior half), see below — After line 22, T1 G ins

आश्वासनस्तथाभूत आवृश्च माल्नी सह ।

Thereafter G1 ins 6*, preceded by जनमेजय — (L 24) T1 G2. 3 वीरा' (for नरा') — M om. lines 29–32 — (L. 29) G1 तदा शत्रु' सुदु खित' (for the posterior half) — (L. 33) G1 पुनर्लेभे नगलसु — (L 36) G2 3 तमनै' (for वच ते) — (L. 37) M3 4 पुरा (for तदा). — (L. 39) T1 'श्रेन हि, G1 'श्रेनापि — M1 om. lines 41–42 — (L. 41) G2 3 M1 'दय छयमानसता — (L 49) G1 'भाषित', G2 3 'तोषित (for 'हर्षित') — (L. 50) G2 शास्त्रदृष्टि', G3 M5 शास्त्रबुध्या G3 M1 2 3 बुध्या — G1 om lines 58–60 — (L 59) G2 3 M1 इत्युक्तो T1 G2 3 धर्मराजो युधिष्ठिर' (for the posterior half) — After line 59, T1 G2 3 repeat lines 3–5, 7–9, 11–12 [v 1 सुखोपविष्टो निरद्विग्नास्ते संधिमवते (for line 3) ये वद्भक्त्या-मवसत्मिन् (for the prior half of line 4) नानयत्रीन्महा-प्राज्ञ' धियान्ताता क्रावस्ते (for line 5)] Then these MSS cont.

इत्युक्तो धर्मराजेन माहात्मा परमाशिष' ।

— (L. 60) T1 G2. 3 M4 त्व (for त्वान्) — M2 om lines 63–64

3

(L 3) T आरोह, G1 M1–3 4(*sup lin*) आरोहे. — (L. 4) T2 निक्षिपाय, M1 निक्षिप्स्यामि — (L. 8) M (except M3) तु (for स) — (L. 14) M1 'रात्र (for 'राणि) M1 ये च, M2 3 यानि, M5 येपि (for चापि) T1

नेदं भीमे प्रदातव्यमथ क्रुद्धो वृकोदर ।
अमर्षाद्धित्यसंरब्धो धृतराष्ट्रसुतान्प्रति ।
अपूर्णकाले प्रहरेत्क्रोधसंजातमत्सर. ।
पुन. प्रवेशो न स्यात्तु वनवासाय सर्वथा ।
समये परिपूर्णे तु धार्तराष्ट्रान्निहन्महे ।
एष चार्थश्च धर्मश्च काम. कीर्ति कुल यश ।
ममायत्तमिदं सर्वं जीवितं च न संशय ।
वैशंपायन. ।
सोऽवतीर्य महाप्राज्ञ' पाण्डव सत्यविक्रमः ।
भीमं कण्ठे परिष्वज्य चानुनीय नराधिप ।
देवतेभ्यो नमस्कृत्वा शमीं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
नगरं गन्तुमायाताः सर्वे ते भ्रातर. सह ।

4

The Durgāstava

(A)

After 4 5. 29, D2 (marg) ins .

तत्र ते वै महात्मानो दुर्गां भक्तिपुरस्कृता. ।
स्मरन्त. पूजयांचक्रुर्देवीं दुर्गविनाशिनीम् ।
सा पूजिता तदा सर्वं पाण्डवैश्च समाहितै ।
प्रसन्ना चाग्रुवाचाथ स्मयन्ती वियति स्थिता ।
न भेतव्यं महाभागा दुर्गमेतत्तरिष्यथ ।
कृतीष्णा * * * * * आयुधान्युपलप्स्यथ ।
तीर्णप्रतिज्ञा. सुधिय' शत्रूनपि विजेष्यथ ।
इत्युक्त्वान्तर्हिता सद्य. पाण्डवा विस्मय ययु. ।

(B)

After 4 5. 29, D6 ins

वैशंपायन उवाच ।
विराटनगरं रम्यं प्रविशन्नेव भूपते ।
स्तुनोति मनसा देवीं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभि' सहितो राजन्स्वैव प्रपितामह ।
दुःखशोकेन संतप्तो द्रौपद्या सह भारत ।
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा वनवासाद्विनिर्गत. ।
भक्त्या परमया युक्तो दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम् ।
महिषासुरदर्पघ्नीं सर्वलोकनमस्कृताम् ।
शैलराजसुतां गौरीं वरदामभयप्रदाम् ।

Cf. Lüders, *Ueber die Grantharecension*, p 55, f n 2.

(C)

D1 10 ins after 4. 5. 30. D5, after adhy 5

विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिर ।
तुष्टाव मनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।
यशोदागर्भसंभूतां देवस्य भगिनीं प्रियाम् ।
नन्दगोपकुले जातां मङ्गल्यां कुलवर्धिनीम् ।
कंसविद्रावणकरीमसुराणां क्षयकरीम् ।
शिलातलसमुत्क्षिप्तामाकाशान्तरगामिनीम् ।
वासुदेव स्मरन्तीं च दिव्यां मायाकरीं वराम् ।
भारावतरणे पुण्ये ये स्मरन्ति सदा शिवाम् ।
तान्वै तारयते पापात्पङ्के गामिव दुर्बलाम् ।
ॐ नमोऽस्तु वरदे देवि कुमारि प्रियदर्शने ।
बालभावासुरेन्द्राणि घण्टाली विकटोत्कटे ।
चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे चतुर्दंष्ट्रे महासुरि ।
महादेवि महेष्वासे जयन्ति विजयप्रदे ।
भूतरात्रि महारौद्रे चाष्टमीनवमीप्रिये ।
कपिले पिङ्गले ज्वाले हिरण्यकनकप्रदे ।
शशिसूर्यमहाभागे विद्युज्ज्वलितकुण्डले ।
मेरुविन्ध्यान्तरगते अप्सरोगणसेविते ।
कालि कालि महाकालि खड्गखट्वाङ्गधारिणि ।
त्रिशूलवरदे देवि त्रिनेत्रे भुवनेश्वरि ।

दिवा च रात्रौ च चराणि यानि, T2 G1 दिवाचरा रात्रिचरान्तराणि — (L 20) T1 G1.3 M1 3 न्यसामि — (L 22) T2 न्यस्त (for दत्त). — (L 23) G1 M मम (for मया) — (L 24) T1 G1 महाक्रुद्धो, M1 अतिक्रु°, M2 3 स हि क्रु° (for अथ क्रुद्धो) — (L 25) T G1 °संक्रुद्धो (for °संरब्धो) M1 om line 27, M om 28 — (L 28) T2 °न्महि — After line 28, T1 ins.

मया न प्रविजानीयुर्मनुष्या नात्र संशय ।

— M om line 34

4

(C)

After line 9, D5 ins

स्तोत्रं प्रचक्रमे भूयो विविधै स्तोत्रसंभवै ।
आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी देवीं राजा सहानुज ।

— (L. 20) D5 देवि त्वं पूज्यसे दैवै (for the prior half) — After line 20, D5 ins

दुर्गे तारय मां भद्रे बन्धनानां महार्णवात् ।

— (L. 23) D4 सत्ये सत्या भवस्व न (for the posterior half) — After line 23, D10 ins

दर्शनं तु गता देवि दुर्गां त्रिभुवनेश्वरी ।

— (L 28) D5 भक्त्या (for लोका)

(D)

The v l of D7 are as follows — (L. 13) तनुमध्ये (for चतुर्वक्त्रे) — (L. 19) पात्रं च पङ्कजं घटामसिं चर्म च बिभ्रती (marg see m) — (L 50) °क्षि सर्वसंपत्प्रदायिनी — (L. 56) क्षोभयिष्यसि संग्रामा सगेर्ता कुरुवाहिनी.

देवि देवाश्च पूजन्ति पूर्णमासीं चतुर्दशीम्।
सोऽहं राज्यपरिभ्रष्टस्त्वशक्तश्च विशेषतः।
अहं शरणमापन्नस्त्वां देवि सुरेश्वरि।
त्राहि मां पद्मपत्राक्षि सत्येन स्वामिनी भव।
श्रीदेवी उवाच।
शृणु वत्स महाबाहो संग्रामे विजयस्तव।
मत्प्रसादाद्विनिर्मुक्तो हत्वा कौरववाहिनीम्।
निष्कण्टकं कृतं राज्यं भोक्ष्यसे भ्रातृभिः सह।
इति गुह्यतमं स्तोत्रं पवित्रं पापनाशनम्।
कीर्तयिष्यन्ति ये लोका न तेषां विद्यते भयम्।
संग्रामे शत्रुसंबाधे विवादे चोरसंकटे।
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा यः कश्चिन्मां स्मरिष्यति।
तस्याहं सर्वकार्याणि साधयिष्यामि पाण्डव।
वैशंपायन उवाच।
इत्युक्त्वा पाण्डवं देवी तत्रैवान्तरधीयत।

In Dn.10, the passage is followed by a colophon (adhy no Ds 6)

(D)

The Vulgate Version

After adhy 5, Dn D1 (om lines 23–27, 31–42, 44–47, 51, 60–67) 11.12 T3 ins the foll. adhy

वैशंपायन उवाच।
विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः।
अस्तुवन्मनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम्।
यशोदागर्भसंभूतां नारायणवरप्रियाम्।
नन्दगोपकुले जातां मङ्गल्यां कुलवर्धिनीम्।
कंसविद्रावणकरीमसुराणां क्षयंकरीम्।
शिलातटविनिक्षिप्तामाकाशं प्रति गामिनीम्।
वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमाल्यविभूषिताम्।
दिव्याम्बरधरां देवीं खड्गखेटकधारिणीम्।
स्तोतुं प्रचक्रमे भूयो विविधैः स्तोत्रसंभवैः।
आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी राजा देवीं सहानुजः।
नमोऽस्तु वरदे कृष्णे कुमारि ब्रह्मचारिणि।
बालार्कसदृशाकारे पूर्णचन्द्रनिभानने।
चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे।
मयूरपिच्छवलये केयूराङ्गदधारिणि।
भासि देवि यथा पद्मा नारायणपरिग्रहः।
स्वरूपं ब्रह्मचर्यं च विशदं तव खेचरि।
कृष्णच्छविसमा कृष्णा संकर्षणसमानना।
बिभ्रती विपुलौ बाहू शक्रध्वजसमुच्छ्रयौ।
पात्री च पङ्कजी घण्टी स्त्रीविशुद्धा च या भुवि।
पाशं धनुर्महाचक्रं विविधान्यायुधानि च।
कुण्डलाभ्यां सुपूर्णाभ्यां कर्णाभ्यां च विभूषिता।
चन्द्रविस्पर्धिना देवि मुखेन त्वं विराजसे।
मुकुटेन विचित्रेण केशबन्धेन शोभिना।
भुजगाभोगवासेन श्रोणिसूत्रेण राजता।
विभ्राजसे चाबद्धेन भोगेनेवेह मन्दरः।
ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छ्रितेन विराजसे।
कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं पावितं त्वया।
तेन त्वं स्तूयसे देवि त्रिदशैः पूज्यसेऽपि च।
त्रैलोक्यरक्षणार्थाय महिषासुरनाशिनि।
प्रसन्ना मे सुरश्रेष्ठे दयां कुरु शिवा भव।
जया त्वं विजया चैव संग्रामे च जयप्रदा।
ममापि विजयं देहि वरदा त्वं च सांप्रतम्।
विन्ध्ये चैव नगश्रेष्ठे तव स्थानं हि शाश्वतम्।
कालि कालि महाकालि सीधुमांसपशुप्रिये।
कृतानुयात्रा भूतैस्त्वं वरदा कामचारिणि।
भारावतारे ये च त्वां संस्मरिष्यन्ति मानवाः।
प्रणमन्ति च ये त्वां हि प्रभाते तु नरा भुवि।
न तेषां दुर्लभं किंचित्पुत्रतो धनतोऽपि वा।
दुर्गात्तारयसे दुर्गे तत्त्वं दुर्गा स्मृता जनैः।
कान्तारेष्ववसन्नानां मग्नानां च महार्णवे।
दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम्।
जलप्रतरणे चैव कान्तारेष्वटवीषु च।
ये स्मरन्ति महादेवि न च सीदन्ति ते नराः।
त्वं कीर्तिः श्रीर्धृतिः सिद्धिर्ह्रीर्विद्या संततिर्मतिः।
संध्या रात्रिः प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कान्तिः क्षमा दया।
नृणां च बन्धनं मोहं पुत्रनाशं धनक्षयम्।
व्याधिं मृत्युं भयं चैव पूजिता नाशयिष्यसि।
सोऽहं राज्यात्परिभ्रष्टः शरणं त्वां प्रपन्नवान्।
प्रणतश्च यथा मूर्ध्ना तव देवि सुरेश्वरि।
त्राहि मां पद्मपत्राक्षि सत्ये सत्या भवस्व नः।
शरणं भव मे दुर्गे शरण्ये भक्तवत्सले।
एवं स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पाण्डवम्।
उपगम्य तु राजानमिदं वचनमब्रवीत्।
देव्युवाच।
शृणु राजन्महाबाहो मदीयं वचनं प्रभो।
भविष्यत्यचिरादेव संग्रामे विजयस्तव।
मम प्रसादान्निर्जित्य हत्वा कौरववाहिनीम्।
राज्यं निष्कण्टकं कृत्वा भोक्ष्यसे मेदिनीं पुनः।
भ्रातृभिः सहितो राजन्प्रीतिं प्राप्स्यसि पुष्कलाम्।
मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्यं च भविष्यति।
ये च संकीर्तयिष्यन्ति लोके विगतकल्मषाः।
तेषां तुष्टा प्रदास्यामि राज्यमायुर्वपुः सुतम्।
प्रवासे नगरे चापि संग्रामे शत्रुसंकटे।
अटव्यां दुर्गकान्तारे सागरे गहने गिरौ।
ये स्मरिष्यन्ति मां राजन्यथाहं भवता स्मृता।
न तेषां दुर्लभं किंचिदस्मिँल्लोके भविष्यति।
इदं स्तोत्रवरं भक्त्या शृणुयाद्वा पठेत वा।

तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पाण्डवाः ।
मत्प्रसादाच्च वः सर्वे विराटनगरे स्थिताः ।
न प्रज्ञास्यन्ति कुरवो नरा वा तन्निवासिनः ।
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा वरदा देवी युधिष्ठिरमरिंदमम् ।
रक्षां कृत्वा च पाण्डूनां तत्रैवान्तरधीयत ।
Colophon.

(E)

After adhy. 5, Da ins. the foll. adhy.

वैशंपायन उवाच ।
विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः ।
स्तुवन्मनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।
यशोदागर्भसंभूतां नारायणवरप्रियाम् ।
नन्दगोपकुले जातां मङ्गल्यां कुलवर्धिनीम् ।
कंसविद्रावणकरीमसुराणां क्षयंकरीम् ।
शिलातटे समाक्षिप्तामाकाशान्तरगामिनीम् ।
वासुदेवं च भारतीं दिव्यां मायाधरां वराम् ।
भारावतरणे पुण्ये ये स्मरन्ति सदा शिवाम् ।
तान्वै तारयते पापात्पङ्के गामिव दुर्बलाम् ।
स्तोत्रं प्रचक्रमे भूयो विविधैः स्तोत्रसंभवैः ।
आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी देवीं राजा सहानुजः ।
नमोऽस्तु वरदे देवि कुमारि प्रियदर्शने ।
बालपाला सुरेन्द्राणां घण्टालि विघटोत्कटे ।
चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे चतुर्दंष्ट्रे महासुरि ।
महादेवि महेष्वासे जयश्रीविजयप्रदे ।
भूतरात्रि महारौद्रे अष्टमीनवमीप्रिये ।
कपिले पिङ्गले ज्वाले हिरण्यकनकप्रदे ।
शशिसूर्यसमाभासे विद्युज्ज्वलितकुण्डले ।
मेरुविन्ध्यान्तरगते अप्सरोगणसेविते ।
कालि कालि महाकालि खड्गखेटकधारिणि ।
त्रिशूलवरदे देवि त्रिनेत्रे भुवनेश्वरि ।
देवि त्वं पूज्यसे देवि पूर्णमासीं चतुर्दशीम् ।
सोऽहं राज्यपरिभ्रष्टस्त्वज्जनश्च विशेषतः ।
अहं शरणमापन्नस्त्वां देवि सुरेश्वरि ।
त्राहि मां पद्मपत्राक्षि सत्येन स्वामिनी भव ।
श्रीदेव्युवाच ।
शृणु वत्स महाबाहो संग्रामे विजयस्तव ।
मत्प्रसादाद्विनिर्मुक्तो जित्वा कौरववाहिनीम् ।
निष्कण्टकं कृतं राज्यं भोक्ष्यसे भ्रातृभिः सह ।
इदं च मे गुह्यतमं पवित्रं पापनाशनम् ।
कीर्तयिष्यन्ति ये भक्त्या न तेषां विद्यते भयम् ।
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा यः कश्चिन्मां करिष्यति ।
तस्याहं सर्वकार्याणि साधयिष्यामि पाण्डव ।
इत्युक्त्वा पाण्डवं देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
Colophon.

(F)

Da (but for inserting version B after 4. 5. 29) ins. after adhy. 5, on a suppl. fol., the foll. adhy.

वैशंपायन उवाच ।
विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः ।
गृणन् स मनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।
शिलातटविनिक्षिप्तामाकाशगामिनीम् ।
वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमाल्यविभूषिताम् ।
यशोदागर्भसंभूतां देवस्य भगिनीं प्रियाम् ।
नन्दगोपकुले जातां दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।
कंसविद्रावणकरीमसुराणां क्षयंकरीम् ।
दिव्याम्बरधरां देवीं खड्गखेटकधारिणीम् ।
स्तोत्रं प्रचक्रमे भूयो विविधैः स्तोत्रसंभवैः ।
आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी देवीं राजा सहानुजः ।
नमोऽस्तु वरदे कृष्णे कौमारव्रतधारिणि ।
बालार्कसदृशाकारे पूर्णचन्द्रनिभानने ।
चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे ।
मयूरपिच्छच्छत्रे च महाशिखरधारिणि ।
भासि देवि यथा पद्मा नारायणपरिग्रहः ।
शुभ्रं ब्रह्मचर्यं ते अविरुद्धं च चेष्टितम् ।
भारावतारिणीं पुण्यां ये स्मरन्ति सदा शिवाम् ।
तान्वै तारयसे पापात्पङ्के गामिव दुर्बलाम् ।
कृष्णच्छविसमच्छाया संकर्षणनिभानना ।
बिभर्षि विपुलौ बाहू शक्रध्वजसमोच्छ्रितौ ।
त्रिशूलमुग्रमुद्यम्य दानवान्विनिकृन्तसि ।
पादौ नूपुरकेयूरैर्घण्टाभरणभूषितौ ।
यथा मेघान्वितं नभः पीतेनोरसि वाससा ।
शशिरश्मिप्रकाशेन हारेणोरसि लम्बिना ।
रत्नकाञ्चनवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विराजता ।
चन्द्रबिम्बसमेन त्वं मुखेनेह विराजसे ।
मुकुटेन विचित्रेण केशबन्धेन शोभसे ।
भुजगाभोगकल्पेन श्रोणिसूत्रेण राजता ।
भ्राजसे चावबद्धेन नागेनेव हि मन्दरः ।
कौमारव्रतमास्थाय त्रिदिवं पालितं त्वया ।
तेन त्वं पूज्यसे देवि ऋषिभिः पूज्यसे सदा ।
सुरेश्वरि महादेवि महिषासुरनाशिनि ।
प्रपन्नोऽहं सुरश्रेष्ठे दयां कुरु शिवा भव ।
जया त्वं विजया चैव संग्रामे विजयप्रदा ।
भविष्यसि च सुप्रीता वर्तस्व मम सांप्रतम् ।
विन्ध्ये चैव नगश्रेष्ठे तव स्थानं हि शाश्वतम् ।
कालि कालि महाकालि सीधुमांसपशुप्रिये ।
वरार्पिता त्वं भूतानां भक्तानां कामदायिनि ।
भयग्रस्ताश्च ये च त्वां संस्मरिष्यन्ति मानवाः ।
प्रणमन्ति च ये नित्यं तेषां च वरदा भव ।
न तेषां दुर्लभं किंचित्पुत्रतो धनतोऽपि च ।

दुर्गाचारयसे नित्यं तेन दुर्गा स्मृता वरा।
कान्तारेष्वपि मग्नाना मग्नानां च महार्णवे।
दस्युभि: सनिरुद्धानां त्वं गति: परमा भव।
जलप्रतरणे चैव कान्तारेष्वटवीषु च।
संस्मरिष्यन्ति ये देवीं नावसीदन्ति ते नरा: ।
संध्या रात्रि: प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कान्ति: क्षमा दया।
येषां बन्धवधक्लेश पुत्रदारधनक्षयम्।
व्याधिमृत्युभय चैव पूजिता नाशयिष्यसि।
सोऽहं राज्यात्परिभ्रष्ट: शरण त्वामुपागत: ।
प्रणतश्च तथा मूर्ध्ना तव देवि सुरेश्वरि।
त्राहि पद्मपलाशाक्षि सत्ये सत्या भवस्व न: ।
शरण मे दु:खदुर्गे शरणागतवत्सले।
एव स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पाण्डवम्।
उपगम्य च राजान वचनं चेदमब्रवीत्।
श्रीदेव्युवाच।
शृणु राजन्महाबाहो श्रद्धत्स्व च मे वच: ।
भविष्यत्यचिरादेव सग्रामे विजयस्तव।
क्षोभयिष्यसि सग्रामा समेता कुरुवाहिनीम्।
राज्यं निष्कण्टकं कृत्वा भोक्ष्यसे मेदिनीं पुन: ।
भ्रातृभि: सहितो राजन्प्रीति प्राप्स्यसि पुष्कलाम्।
मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्य च भविष्यति।
ये च मा कीर्तयिष्यन्ति लोके विगतमत्सरा: ।
तेषा तुष्टिं प्रदास्यामि राज्यमायुर्बलं सुतान्।
ग्रामे वा नगरे वाथ सग्रामे शत्रुसकटे।
अटव्या दुर्गकान्तारे समुद्रे गिरिगह्वरे।
ये स्मरिष्यन्ति मा राजन्यथाह भवता स्मृता।
तेषा न दुर्लभ किंचिदस्मिँल्लोके भविष्यति।
इद स्तोत्रवर पुण्यं शृणुयाद्वा पठेत वा।
तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पाण्डव।
मत्प्रसादाच्च ते सर्वे विराटनगरे स्थिता: ।
न प्रज्ञास्यन्ति कुरवो नरा वा तन्निवासिन: ।
वैशंपायन उवाच।
इत्युक्त्वा सा तदा देवी युधिष्ठिरमरिंदमम्।
रक्षा कृत्वा च पाण्डूना तत्रैवान्तरधीयत।
Colophon.

(G)

After adhy 5, D3 ins the foll. adhy

वैशंपायन उवाच।
विराटनगर रम्य गच्छमानो युधिष्ठिर: ।
अस्तुवन्मनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम्।
यशोदागर्भसंभूता नारायणवरप्रियाम्।
नन्दगोपकुले जाता मङ्गल्या कुलवर्धनीम्।
कंसविद्रावणकरीमसुराणा क्षयकरीम्।
शिलातटविनिक्षिप्तामाकाशान्तरगामिनीम्।
वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमाल्यविभूषिताम्।
दिव्याम्बरधरा देवीं खड्गखेटकधारिणीम्।
स्तोतु प्रचक्रमे भूयो विविधै: स्तोत्रसभवै: ।
आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी राजा देवीं सहानुज: ।
नमोऽस्तु वरदे कृष्णे कौमारव्रतचारिणि।
बालार्कसदृशच्छाये पूर्णचन्द्रनिभानने।
चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे।
मयूरपिच्छवलये गदाचक्रासिधारिणि।
नमस्तेऽम्बुजपत्राक्षि नमस्ते त्रिदशार्चिते।
सुरारिणि नमस्तुभ्यं नम: पशुपतिप्रिये।
दैत्यदानवदर्पघ्नी दैत्यदानवपूजिते।
शैलराजसुते देवि नमस्ते विन्ध्यवासिनि।
सर्वप्रहरणोपेते सर्वज्ञे सर्वगे ध्रुवे।
अजिते विजये भद्रे भद्रकालि रणप्रिये।
कृष्णे देवि नमस्तुभ्यं नम: कैटभमर्दिनि।
नमो गायत्रि सावित्रि नमस्ते जातवेदसि।
वागीश्वरि नमस्तुभ्य मेनकाया: सुते नम: ।
शकरार्धशरीरस्थे नमस्ते विष्णुपूजिते।
नमो ब्रह्माणि रुद्राणि नमो नारायणप्रिये।
नमस्त्रैलोक्यविख्याते नमस्तेऽमरपूजिते।
पद्मकिञ्जल्कवर्णाभे चारुपद्मनिभानने।
महासिहरथारूढे महाशार्दूलवाहिनि।
महेन्द्राणि नमस्तुभ्य नमस्ते भक्तवत्सले।
महिषासुरदर्पघ्नि कंसासुरभयकरि।
कालरात्रि महारात्रि यशस्करि शुभानने।
कौमार व्रतमास्थाय त्रिदिव पालित त्वया।
तेन त्वं स्तूयसे देवि त्रिदशै: पूज्यसेऽपि च।
सुरेश्वरि महादेवि महिषासुरघातिनि।
प्रसन्ना मा सुरश्रेष्ठे दया कुरु शिवा भव।
जया त्व विजया त्व च सग्रामे विजयप्रदा।
भविष्यसि सुसप्रीता वरदा भव साप्रतम्।
विन्ध्याचले नगश्रेष्ठे तव स्थान हि शाश्वतम्।
कालि कालि महाकालि सीधुमासपशुप्रिये।
त्रैलोक्यमातर्जननि ममेह वरदा भव।
भारावतरणे ये त्वा ससारिष्यन्ति मानवा: ।
प्रणमन्ति च ये नित्य प्रभाते च नरा भुवि।
न तेषा दुर्लभ किंचित्पुत्रतो धनतोऽपि च।
दुर्गात्तारयसे नित्य तेन दुर्गा स्मृता पुरा।
कान्तारेष्ववसन्नाना मग्नाना च महार्णवे।
दस्युभि: सनिरुद्धाना त्व गति: परमा नृणाम्।
जलप्रतरणे देवि कान्तारेष्वटवीषु च।
ये स्मरन्ति महादेवीं नैव सीदन्ति ते नरा: ।
त्व कीर्ति: श्रीर्धृति: सिद्धिर्ह्रीर्विद्या सततिर्मति: ।
सध्या रात्रि: प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कान्ति: क्षमा दया।
नृणा बन्धवधक्लेश पुत्रदारधनक्षयम्।

व्याधिमृत्युभयं घोरं पूजिता नाशयिष्यसि ।
सोऽहं राज्यपरिभ्रष्टः शरणं त्वामुपागतः ।
प्रणतश्च तथा मूर्ध्ना चरणौ ते सुरेश्वरि ।
त्राहि मां पद्मपत्राक्षि सत्ये सत्या भवस्व नः ।
शरणं भव मे दुर्गे शरण्ये भक्तवत्सले ।
आपन्महार्णवे घोरे अस्मिन्विषमदुर्गमे ।
दुस्तरे त्राहि मा भद्रे परकीयनिवेशने ।
यथा न जानाति नरोऽत्र कश्चि-
द्युधिष्ठिरोऽत्रान्वसतीति दुर्गे ।
तथा कुरु स्वर्गसदां वरिष्ठे
त्वच्चारुपादाब्जपुरः स्थितोऽहम् ।
दुःखान्वितोऽहं प्रलपामि दुर्गे
उन्मत्तवद्दीनमना निराशः ।
प्रसीद दुर्गे मम सानुजस्य
समीहितं तत्कुरु ते नमोऽस्तु ।
एवं स्तुता तदा देवी दर्शयामास पाण्डवम् ।
उपसंगम्य राजानं वचनं चेदमब्रवीत् ।

देव्युवाच ।
शृणु राजन्महाबाहो मदीयं वचनं प्रभो ।
भविष्यत्यचिरादेव संग्रामे विजयस्तव ।
क्षोभयिष्यसि संप्राप्तां समस्तां कुरुवाहिनीम् ।
राज्यं निष्कण्टकं कृत्वा भोक्ष्यसे पृथिवीं पुनः ।
भ्रातृभिः सहितो वीर वृद्धिं प्राप्स्यसि पुष्कलाम् ।
मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्यं च भविष्यति ।
ये च मां कीर्तयिष्यन्ति लोके विगतमत्सराः ।
तेषां तुष्टिं प्रदास्यामि राज्यमायुर्बलं सुतान् ।
प्रवासे नगरे वापि संग्रामे शत्रुसंकटे ।
अटव्यां दुर्गकान्तारे सागरे गिरिगह्वरे ।
ये स्मरिष्यन्ति मां राजन्यथाहं भवता स्मृता ।
न तेषां दुर्लभं किंचिदस्मिँल्लोके भविष्यति ।
इदं स्तोत्रवरं भक्त्या शृणुयाद्वा पठेत वा ।
तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पाण्डव ।
मत्प्रसादाच्च वः सर्वान्विराटनगरे स्थितान् ।
नैव ज्ञास्यन्ति कुरवो नरा वा तन्निवासिनः ।

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा सा तदा देवी युधिष्ठिरमरिंदमम् ।
रक्षां कृत्वा च पाण्डूनां तत्रैवान्तरधीयत ।

Colophon

5

After वैश° (v. l. of वैश° उ°) of 4. 6. 1, S ins.:

ततस्तु ते पुण्यतमां शिवां शुभां
महर्षिगन्धर्वनिषेवितोदकाम् ।
त्रिलोककान्तामवतीर्य जाह्नवी-
मृषींश्च देवांश्च पितॄनतर्पयन् ।
वरप्रदानं अनुचिन्त्य पार्थिवो
हुताग्निहोत्रः कृतजप्यमङ्गलः ।
दिशं तथैन्द्रीमभितः प्रपेदिवा-
न्कृताञ्जलिर्धर्ममुपाह्वयच्छनैः ।

युधिष्ठिर ।
वरप्रदानं मम दत्तवान्पिता
प्रसन्नचेता वरदः प्रजापतिः ।
जलार्थिनो मे तृषितस्य सोदरा
मया प्रयुक्ता विविशुर्जलाशयम् ।
निपातिता यक्षवरेण ते वने
महाहवे वज्रभृतेव दानवाः ।
मया च गत्वा वरदोऽभितोषितो
विचक्षता प्रश्नसमुच्चयं गुरुः ।
स मे प्रसन्नो भगवान्वरं ददौ
परिष्वजंश्चाह तथैव सौहृदात् ।
वृणीष्व यद्वाञ्छसि पाण्डुनन्दन
स्थितोऽन्तरिक्षे वरदोऽस्मि पश्य माम् ।
स वै मयोक्तो वरदः पिता प्रभुः
सदैव मे धर्मरता मतिर्भवेत् ।
इमे च जीवन्तु ममानुजाः प्रभो
वयश्च रूपं च बलं तथाप्नुयुः ।
क्षमा च कीर्तिश्च यथेष्टतो भवे-
द्धृतं च सत्यं च समाप्तिरेव च ।
वरो ममैषोऽस्तु यथानुकीर्तितो
न तन्मृषा देववरो यदब्रवीत् ।

वैशंपायन ।
स वै द्विजातिस्तरुणस्त्रिदण्डभृ-
त्कमण्डलूष्णीषधरोऽन्वजायत ।
सुरक्तमाञ्जिष्ठवराम्बरः शिखी
पवित्रपाणिर्ददृशे तदद्भुतम् ।
तथैव तेषामपि धर्मचारिणां
यथेप्सिता ह्याभरणाम्बरस्रजः ।
क्षणेन राजन्नभवन्महात्मनां

5

(L. 1) $G_{1,3}$ पुण्यनदीं, G_2 पुण्यनदी — (L. 7) M ततो दिशं °मैन्द्रमभिप्र° — (L. 11) G_2 M_{2-4} भ्रातरो (for सोदरा) — (L. 14) T_2 G_1 °षे निर्मितदेवदानवा — (L. 18) M (M_4 sup. lin. as above) °जश्चानघेन चेतसा — (L. 26) T_1 $M_{4,5}$ मनस्य, M_1 धृतिश्च, M_3 मनश्च, M_2 मनस्तु. T_1 सयस, G_3 M सत्येन — After वैश°, T $G_{2,3}$ ins.:

श्लोकमुक्त्वा धर्मात्मा धर्ममेवानुचिन्तयन् ।

प्रशान्तधर्माग्र्यफलाभिकाङ्क्षिणाम् ।
नवेन रूपेण दिशां पतिर्यथा
स्वधर्मरूपेण तथा प्रतापवान् ।

6

T G M1 (om. lines 12–16) ins after 4. 8. 7ab; M2–5 ins after 4. 8. 7 (for transpositions and omissions in M2–5 see below):

स्त्रीभिश्च पुरुषैश्चापि सर्वतः परिवारिताम् ।
विराटभार्या तां देवीं कारुण्याज्जातसंभ्रमा ।
अप्रेषयत्समीपस्थाः स्त्रियो वृद्धाश्च तत्पराः ।
अपनीय ततः सर्वा आनयध्वमिहैव ताम् ।
यदा दृष्टा मया साध्वी कम्पते मे मनस्तदा ।
तस्माच्छीघ्रमिहानाय्य दर्शयध्वं यदीच्छथ ।
तास्तथोक्ता उपागम्य द्रौपदीं परिसंगताम् ।
आनीय सर्वथा त्वेनामब्रुवन्मधुरां गिरम् ।
भद्रे त्वां द्रष्टुमिच्छन्ती सुदेष्णा हर्म्यभूतले ।
स्थिता तदर्थं हि वयं त्वत्समीपमिहागताः ।
अथ सा छिन्नपट्टाभ्यां वल्कलाजिनसंवृता ।
राजवेश्म उपागम्य यत्राग्रमहिषी स्थिता ।
सुदेष्णामगमत्कृष्णा राजभार्यां यशस्विनीम् ।
कृष्णान्केशान्मृदून्दीर्घान्समुद्ग्रथ्यायतेक्षणा ।
कुञ्चिताग्रान्सुसूक्ष्मांस्तान्दर्शनीयान्विरच्य च ।
जुगूह दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना ।
सा प्रविश्य विराटस्य द्रौपद्यन्तःपुरं शुभा ।
ह्रीनिषेधान्विता बाला कम्पमाना लतेव सा ।
अभिगम्य च सुश्रोणी सर्वलक्षणसंयुता ।
ददर्शावस्थितां हैमे पीठे रत्नपरिच्छदे ।
रक्तसूक्ष्मांशुकधरां मेघे सौदामिनीमिव ।
नानावर्णविचित्रां च सर्वाभरणभूषिताम् ।
सुभ्रूं सुकेशीं सुश्रोणीं कुब्जवामनमध्यगाम् ।
बहुपुष्पोपकीर्णायां भूम्यां वेदिमिवाध्वरे ।
सुदेष्णां राजमहिषीं सर्वालंकारभूषिताम् ।
श्रीमतीं राजपुत्रीणां शतेन परिवारिताम् ।
तां सर्वा द्रौपदीं दृष्ट्वा सहसा परमाङ्गनाः ।
त्वरिताश्चोपतस्थुस्ताः सहसोत्थाय चासनात् ।
निरीक्षमाणास्ताः सर्वाः शचीं देवीमिवागताम् ।
गूढगुल्फां वरारोहां कृष्णां ताम्रायतेक्षणाम् ।
अतिसर्वानवद्याङ्गीं नतगात्रीं सुमध्यमाम् ।
नह्रस्वां नातिमहतीं जातां बहुतृणे वने ।
ऋश्यरोहीमिवानिन्द्यां सुकेशीं मृगलोचनाम् ।
तां मृगीमिव वित्रस्तां यूथभ्रष्टामिव द्विपाम् ।
लक्ष्मीमिव विशालाक्षीं विद्यामिव यशस्विनीम् ।
रोहिणीमिव ताराणां दीप्तामग्निशिखामिव ।
पार्वतीमिव रुद्राणीं वेलामिव महोदधेः ।
सुरूपामिव नागीनां मृगीणामिव किंनरीम् ।
गङ्गामिव विशुद्धाङ्गीं शारदीमिव शर्वरीम् ।
तामचिन्त्यतमां लोके इलामिव यशस्विनीम् ।
सावित्रीमिव दुर्धर्षां ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्विताम् ।
सुदेष्णा पर्यपृच्छत्तां विस्मयोत्फुल्ललोचना ।
का त्वं सर्वानवद्याङ्गी कुतोऽसि त्वमिहागता ।
कस्य वा त्वं विशालाक्षि किं वा ते करवाण्यहम् ।

तदैव तत्प्रसादेन रूपलेवामजल्पकम् ।

— (L. 30) T व्यजायत, G1 व्यरानत, G2.3 प्रजायत — (L. 38) T1 त्वधन्य, G3 त्वधर्मे, M1 तथा च, M2–5 त्वधर्वं G2.3 वृतान् (for तथा).

6

G1 om. lines 1–2; M2 reads lines 1–10 after line 17; M3–5 om. lines 1–10. — (L. 2) M1.2 तां दृष्ट्वैव तदा देवी (for the prior half). — (L. 4) T2 G1.3 अनुनीय — (L. 7) M1.2 °संगता — (L. 10) G2 स्थित्वा; T1 G2 त्वदर्थं; G3 तदर्थं हि वयं सर्वा; M1.2 त्वदर्थं प्रेषयत्वास्मान् (for the prior half). G2 उपागता; M1.2 द्रष्टुं तां त्वं यदीच्छसि (for the posterior half). — After line 10, M1.2 ins.:

आयामस्ताभिरेवाथ रक्ष्यमाणा यथेष्टतः ।
तच्छ्रुत्वा द्रौपदी तासां वचनं वाक्यकोविदा ।
ईप्सितार्था हि लाभेन ह्यायाता गृहोत्तमम् ।

— M2 repeats line 11 after line 18. — (L. 12) T1 G2 °श्म तदागम्य, G1 °श्मन्युपाक्रम्य, G3 °श्मन्यपक्रम्य, M2.3 °श्मसुपागम्य, M4 °श्म उपक्रम्य — (L. 16) G1 M2 जगूहे (for जुगूह) — (L. 24) T1 G1 M1–3 वेदी° — (L. 25) T1 G2 °संयुतां, G3 °संवृता (for °भूषिता) — (L. 29) M शची (for शचीं) — (L. 32) M1.2 न गौरीं न च कालिका (for the posterior half) — (L. 33) M1.3 नीलोत्पलदलश्यामा (for the prior half). — After the prior half, M2 ins.:

न गौरीं न च कालिकाम् ।
नीलोत्पलदलश्यामां

— (L. 38) T M (except M1) केसरीं (for किंनरीम्). — (L. 41) T1 G2 M4 समावृतां (for सम°). — After line 41, T1 G2 ins.:

सीतामिव सतीं शुद्धामरुन्धतिमिव प्रियाम् ।

— (L. 43) Some MSS °वाङ्गि — (L. 44) A few MSS °लाक्षी.

7

After 4 8 19^{ab}, S ins.:

कृष्णा कमलपत्राक्षी सा मे प्राणसमा सखी ।
न चाहं चिरमिच्छामि कच्चिद्वस्तु शुभानने ।
व्रतं किलैतदस्माकं कुलधर्मोऽयमीदृशः ।
यो ह्यस्माकं हरेद्द्रव्यं देशं वसनमेव वा ।
न क्रोद्धव्यं किलास्माभिरस्मद्गुरुरोपणः ।
साहं वनानि दुर्गाणि तीर्थानि च सरांसि च ।
शैलांश्च विविधान्रम्यान्सरितश्च समुद्रगाः ।
भर्तृशोकपरीताङ्गी भर्तृसब्रह्मचारिणी ।
विचरामि महीं दुर्गां यत्र सायंनिवेशना ।
वीरपत्नी यदा देवी चरमाणेषु भर्तृषु ।
साहं विवत्सा विधिना गन्धमादनपर्वतात् ।
शृणोमि तव सौशील्यं भर्तुर्मधुरभाषिणि ।
माहात्म्यं च ततः श्रुत्वा ब्राह्मणानां समीपतः ।
त्वामुपस्थातुमिच्छामि ततश्चाहमिहागता ।
गुरवो मम धर्मश्च वायुः शक्रस्तथाश्विनौ ।
तेषां प्रसादाच्च न मां कश्चिद्धर्षयते पुमान् ।

8

For 4 9 1–4^{ab}, S subst.:

वैशंपायनः ।
अथापरोऽदृश्यत वै शशी यथा
हुतो हविर्भिर्हि यथाध्वरे शिखी ।
तथा समालक्ष्यत चारुदर्शनः
प्रकाशवान्सूर्य इवाचिरोदितः ।
तमाव्रजन्तं सहदेवमग्रणीः
नृपो विराटो नचिरात्समैक्षत ।
प्रैक्षन्त तं तत्र पृथक्समागताः
सभासदः सर्वमनोहरप्रभम् ।
युवानमायान्तमभिप्रकर्शनं
प्रमुक्तमभ्रादिव चन्द्रमण्डलम् ।
यष्ट्या प्रमाणान्वितया सुदर्शनं
दामानि पाशं च निबध्य पृष्ठतः ।
मौञ्जीं च वर्घ्रीं महतीं सुसंहितां
बालैश्च दामैर्बहुभिः समावृताम् ।
स चापि राजानमुवाच वीर्यवा-
न्कुरुष्व मां पार्थिव गोष्ववस्थितम् ।
मया हि गुप्ताः पशवो भवन्तु ते
प्रनष्टनिद्राः प्रभवोऽस्मि वल्लवः ।
न श्वापदेभ्यो न च रोगतो भयं
न चापि तासामुत तस्कराद्भयम् ।
पयःप्रभूता बहुला निरामया
भवन्ति गावः सुभृता नराधिप ।
निशम्य राजा सहदेवभाषितं
निरीक्ष्य माद्रीसुतमभ्यनन्दत ।
उवाच तुष्टो मुदितेन चेतसा
न वल्लवत्वं त्वयि वीर लक्षये ।
धैर्याद्वपुः क्षात्रमिवेह ते दृढं
प्रकाशते कौरववंशजस्य वा ।
नापण्डितेयं तव दृश्यते तनु-
र्भवेह राज्ये मम मन्त्रधर्मभृत् ।
प्रशाधि मत्स्यान्सह राजकानिमा-
न्बृहस्पतिः शक्रयुतानिवामरान् ।
बलं च मे रक्ष सुवेष सर्वशो
गृहाण खड्गं प्रतिरूपमात्मनः ।
अनीककर्णाग्रधरो बलस्य मे
प्रभुर्भवानस्तु गृहाण कार्मुकम् ।
विराटराज्ञाभिहितः कुरूत्तमः
प्रशस्य राजानमभिप्रणम्य च ।
उवाच मत्स्यप्रवरं महामतिः
शृणुष्व राजन्मम वाक्यमुत्तमम् ।
बालो ह्यहं जातिविशेषदूषितः
कुतोऽद्य मे नीतिषु युक्तमन्त्रिता ।
स्वकर्मतुष्टाश्च वयं नराधिप
प्रशाधि मां गाः परिरक्षणेऽनघ ।

9

After 4 10 4, S ins.:

विराटः ।
गजेन्द्रलीलो मृगराजगामी
वृषेक्षणो देवसुतोग्रतेजाः ।
पीनांसबाहुः कनकावदातः
कोऽयं नरो मे नगरं प्रविष्टः ।
किमेष देवेन्द्रसुतः किमेष
ब्रह्मात्मजो वा किमयं स्वयंभूः ।

8

(L. 1) M_{1} $_{8}$ ह्ये (for वै) — (L. 6) G समीक्षत — (L. 12) G_{3} पाशानि, $M_{1.4}$ (*sup. lin.* as in text) $_{8}$ मौञ्जींश्च — (L. 13) T M मुर्मध्नां — (L. 16) M (except M_{4}) मा (for गा) — (L. 17) G_{3} M मयाभिगुप्ता — (L. 18) G प्रसन्न° (for प्रनष्ट°) — (L. 40) T_{1} °ष्व वाक्यं मम राजसत्तम — (L. 42) T_{1} G_{3} M_{4} °मग्रता. — (L. 43) T स्वकर्मयुक्ताश्च — (L. 44) M_{1-3} मा (for मां) T_{1} G_{2} M_{4} गो- (for गा.) T_{1} °रक्षणेन वै; T_{2} G_{1} $M_{3.4}$ (*sup. lin.*) प्रतिरक्षणेन च, $M_{1.2.3}$ °रक्षणे तव

उमासुतो वैश्रवणात्मजो वा
प्रैश्वर्यमासीदिति मे प्रतर्क. ।
वैशंपायन ।
सभामतिक्रम्य च वासवोपमो
निरीक्ष्यमाणो बहुभि समागतै ।
स तत्र राजानमभिप्रहाब्रवी-
द्बृहन्नलाहं नरदेव नर्तना ।
वेणीं प्रकुर्यां रुचिरे च कुण्डले
प्रथे स्रज प्रावरणानि सहरे ।
स्नानं रचेयं विसृजे च दर्पण
विशेषकेष्वेव च कौशल मम ।
क्रीडेषु बालेषु जलेषु नर्तने
शिक्षाप्रदानेषु च योग्यता मम ।
करोमि वेणीषु च पुष्पपूरका-
श्च मे स्त्रिय कर्मणि कौशलाधिका ।
तमब्रवीत्पार्थमुदीक्ष्य विस्मितो
विराटराजोपसृत महायशा ।

10

After 4 12 16ab, S (G1 om. lines 1-6) ins

भवाप्युसाश्च भीताश्च मल्लाश्चान्ये विचेतस ।
न्यसुस्त्वमपरे चैव वान्छन्तीव प्रविह्वला ।
गा प्रवेष्टुमिवेच्छन्ति स गन्तुमिव चोत्थिता. ।
त्रस्ता शान्ता विषण्णाङ्गा निःशब्दा विह्वलेक्षणा ।
विराटराजमल्लास्ते भग्नचित्ता हतप्रभा ।
मल्लेन्द्रनिहता सर्वे न किंचिद्व्यवदन्ति ते ।
मल्ल उद्वीक्ष्य तान्मल्लास्तान्वाक्यमुवाच ह ।
आगतं मल्लराज मा कृत्स्ने पृथिवीमण्डले ।
सिंहव्याघ्रगजै सार्धं क्रीडन्त विद्धि भूपते ।
मल्लेन्द्रस्य वच श्रुत्वा बलदर्पसमन्वितम् ।
विराटो वीक्ष्य तान्मल्लास्तान्वाक्यमुवाच ह ।
अनेन सह मल्लेन को योद्धुं शक्तिमान्नर ।
ततो युधिष्ठिरो ऽवादीच्छ्रुत्वा मत्स्यपतेर्वच ।
अस्ति मल्लो महाराज मया दृष्टो युधिष्ठिरे ।
अनेन सह मल्लेन योद्धुं शक्नोति भूपते ।
योऽसौ मल्लो मया दृष्ट पूर्वं यौधिष्ठिरे पुरे ।
सोऽय मल्लो वसत्येव राजस्तव महानसे ।
युधिष्ठिरवच श्रुत्वा व्यक्तमाहेति पार्थिव ।
सोऽप्यथाहूयतां क्षिप्रं योद्धुं मल्लेन संमदि ।
भीमसेनो विराटेन आहूतश्चोदितस्तदा ।
योद्धुं ततोऽब्रवीद्वाक्यं योद्धुं शक्नोमि भूपते ।
नरेन्द्र ते प्रभावेन श्रिया शक्त्या च शासनात् ।
अनेन सह मल्लेन योद्धुं राजेन्द्र शक्नुयाम् ।
युधिष्ठिरकृतं ज्ञात्वा श्रिया तव विशां पते ।
महादेवस्य भक्त्या च तं मल्लं पातयाम्यहम् ।
चोदितो भीमसेनस्तु मल्लमाहूय मण्डले ।

11

N ins after 4 12 20 T3, after line 2 of 253*:

ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धे समीयतु. ।
वीरौ परमसंहृष्टावन्योन्यजयकाङ्क्षिणौ ।
आसीत्सुभीम संपातो वज्रपर्वतयोरिव ।
उभौ परमसंहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ ।
अन्योन्यस्यान्तरं प्रेप्सू परस्परजयैषिणौ ।
उभौ परमसंहृष्टौ मत्ताविव महागजौ ।
कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सुसंकटै ।
संनिपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ।
क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्वनै ।
तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ।
शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणै ।
जानुभिश्चाश्मनिर्घोषै शिरोभिश्चावघट्टितै ।
तद्युद्धमभवद्घोरमशस्त्रं बाहुतेजसा ।

9

(L 1) G3 ऽगजेन्द्रतुल्यो — (L. 2) Some MSS °तोऽय° — (L. 7) G M1 उमासुगे, M2 ऽ कुमारानो (for उमा°) — After line 20, T1 ins

इत्यर्जुनस्य नरदेवमोजसा
विज्ञाप्य तस्थौ विधिनात्मन क्रियाम् ।

10

(L. 9) T2 G2 °मृगे, G1 M5 °गणे (for °गजे) — After line 12, T1 ins

इत्युक्तास्ते विराटेन सर्वे मल्ला विशां पते ।
तूष्णींभासस्ततो राजा क्रोधाविष्ट उवाच स ।
ग्रामांश्च वेतनान्येषां मल्लानां हारयाम्यहम् ।

— (L. 21) M1-3 योद्धुकामो (for योद्धुं ततो) — (L. 24) G2 °कृत कृत्वा, M °कृतवात् — (L 26) M (except M4) त (for तु) — After line 26, T G2 ins

योद्धुं व्यवसितो वीरो रेणुं संमृज्य हस्तयो ।

11

(L. 1) B2.5 Dn2 D1-3.9-12 T2 °युद्ध — (L. 2) Om in D1-3. D8 बलेनातिबलावुभौ (for the posterior half). — After line 2, Ś1 K ins

तद्युद्धमभवद्घोरं तयोस्तत्र समागमे ।

— (L. 3) Om. in D1-3. Dn2 D11.12 T2 भीमश्च (for सुभीम) — (L 4) Om. in K2 D5.7 D1.2 वीरौ (for उभौ) — (L 5) Om in K2 D5.7 Ś1 Dn1 D1.2 D4

हारोत्कारयोग्यौ तु स्तनौ चोनौ सुशोभनौ ।
सुजातौ सहितौ लक्ष्म्या पीनौ वृत्तौ निरन्तरौ ।
कुड्मलाम्बुरुहाकारौ तव सुभ्रु पयोधरौ ।
कामप्रतोदाविव मां तुदतश्चारुहासिनि ।
वलीविभङ्गचतुरं स्तनभारविनामितम् ।
कराग्रसंमितं मध्यं तवेदं तनुमध्यमे ।
दृष्ट्वैव चारु जघनं सरित्पुलिनसंनिभम् ।
कामव्याधिरसाध्यो मामप्याक्रामति भामिनि ।
जज्वाल चाग्निमदनो दावाग्निरिव निर्दयः ।
त्वत्संगमाभिसंकल्पविवृद्धो मे दहत्ययम् ।
आत्मप्रदानवर्षेण संगमाम्भोधरेण च ।
शमयस्व वरारोहे ज्वलन्तं मन्मथानलम् ।
मच्चित्तोन्मादनकरा मन्मथस्य शरोत्कराः ।
त्वत्संगमाशानिशितास्तीव्राः शशिनिभानने ।
मह्यं विदार्य हृदयमिदं निर्दयवेगिताः ।
प्रविष्टा ह्यसितापाङ्गि प्रचण्डाश्चण्डदारुणाः ।
अत्युन्मादसमारम्भाः प्रीत्युन्मादकरा मम ।
आत्मप्रदानसंभोगैर्मामुद्धर्तुमिहार्हसि ।
चित्रमाल्याम्बरधरा सर्वाभरणभूषिता ।
कामं प्रकामं सेव त्वं मया सह विलासिनि ।
नार्हसीहासुखं वस्तुं सुखार्हा सुखवर्जिता ।
प्राप्नुह्यनुत्तमं सौख्यं मत्तस्त्वं मत्तगामिनि ।
स्वादून्यमृतकल्पानि पेयानि विविधानि च ।
पिबमाना मनोज्ञानि रममाणा यथासुखम् ।
भोगोपचारान्विविधान्सौभाग्यं चाप्यनुत्तमम् ।
पानं पिब महाभागे भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ।

13

After 267* (cf. v 1. 4 13 12), S ins.:

देव प्रपद्ये शरणं वृषध्वज
त्रिलोचन दक्षमखप्रणाशनम् ।
हर भर्व स्थाणुमुमापतिं प्रभुं

K2 लक्ष्म्या चोनतमानुत, D7 लक्ष्म्या अनुत्तमाकृति — (L. 17) K3 B5 D3 °योन्नौ (D3 °योन्नौ) ते, B2–4 D5 °योर्वौ च (B4 °न्ने), D7 9 °योन्नाति, D10 °सुयोनौ K2 स्तनौ पीनोन्नतौ शुभे, B2.3 D3 उभौ चारुस्तनौ शुभौ, B4 समानौ स्तनौ शुभौ, B5 समावेतौ समानुभौ, D2 समावेतौ स्तनौ शुभे, D7 9 पीनोन्नत-शुभस्तनौ, D10 उभौ स्तनौ स्मौ शुभौ — (L. 18) B2 स्पृतौ (for सहितौ) K2 स्तनशुजातौ सहितौ, D5 सुभौ सुजातौ लक्ष्म्या च, D1.2 हीन्यौ सुजातौ सुवनौ Cs cites सुजातौ K2 स्थो-पेतौ, B2 पानावलि-, D7 9 सुपीनौ (for पीनौ वृत्तौ) Cc cites वृत्तौ — (L. 19) D10 कुड्मलाम्बुजिनाकारौ (cf. Cs) Cr पयोदगौ (=पयोदरौ?) — (L. 20) Om. in D7 K2 कामप्रतादावेतौ; D3 कामप्रवाददावेतौ Cc cites प्रतोदाविव K2 स्तनौ ते (for तुदत) — (L. 21) K2 D7 9 त्रिवलीभा°, D10 वलीविभा° Cc analyses वलीविभा° K2 आवर्ते नाभि मध्यं — (L. 24) B3m.4 क्रोशी मा, D7 9 असह्यो, Cc असाध्यो (as above) K2 B5 अथ, B3m.4 च (for माम्) K2 मन्येहमिति प्रार्थये, B2.4 वाधतेतीव भामिनि — (L. 25) B D5 6 10 ज्वालावानय मदनो, D3 जज्वाल वाय मदनो, D7 9 सतापयन्मां वन B3 मा स्पृहेत्, D5 7 9 निर्दहन् — (L. 26) Cr cites त्वत्सं B2.4.5 Dn1 D5 मा (for मे) B1.3 त्वत्संगमाशा(B3m °नि)तज्ज्वलितश्चामिदहन्नयं — (L. 28) B2.4 D7 9 शमन त्वं (for °यस्व) — (L. 29) K2 मदोत्करा, B2 D–7.9 शरोत्तमा — (L. 30) Dn D11.12 T2 त्वत्संग-मेन शमिता, D7 9 त्वत्सारुमनंनिरता Cr cites निशिता K2 शरा, B (except B5) D2.5 6.11 Cr पीना, D7 9 नष्टा (for तीव्रा) D7 9 शशिवराने — (L. 31) Om. in Dn D11.12 T2. D7 9 प्रवाविदार्य — (L. 32) B2 D2.6.7 9.10 च (for हि) D7 9 अनवद्यांगि (for असिता°) B2.4 D3 7 9.10 च तुरा गा — (L. 33) K2 त्वं प्रापय ममारभ B3 (m as above) रत्युन्मा°, B4 रत्युन्मादकरारमा, D6 प्रत्युन्माद-करारले, D7 9 मृत्युपायसमा° K2 प्रत्युत्साहकर, B2 3m Cr सान्त्वाल्यकरा°, B4 प्रत्युत्सादकरा°, D2.5 प्रीत्युत्सादकरा°, D6 प्रत्युन्मादकरा, D7 9 मृत्युन्माद° Cc cites कारा B2 Cr त्वं (for मम) — (L. 34) K2 B2–4 D2 6.10 °भोगाद् K2 D7 9 मां समुद्धर्तुमर्हसि, B2–4 D2.10 मामुद्धर्तुं समर्हसि, D6 मां समुद्धर्तुमर्हसि — (L. 35) K2 विचित्रपुष्पाभरणा, D7 दिव्यमाल्या°. D7 9 दिव्या° (for सर्वा°) — (L. 36) K2 मा दत्त्व, B3m D2.7 9 सेवस्व (for सेव त्वं) — (L. 37) K2 कर्तुं (for वस्तुं) D7 9 तथैवार्हा सुख वस्तु — (L. 38) Dn1 D11.12 T2 प्राप्नु हि, D10 प्राप्य च, Cn.r (commenting on line 41) प्राप्नुहि (as above) K2 प्राप्नुया उत्तम सौ° K2 मदगामिनि, B2–4 D6 गजगा°, B3m D5 (after corr.) 7 मत्तकाशिनि — (L. 39) K2 B (except B1) D5–7 9.10 पानानि (for पेयानि) — (L. 40) K2 पिब त्वं हि (for पिब°), and रमस्व (for रममाणा) — (L. 41) K2 भोगान्मत्तस्त्वं निपुणान् D7 9 मद्यान्विविं (for चाप्य°) — After line 41, K2 (which om. line 42) ins.

निर्यन्तु वरारोहे भूषदक्षिणमप्रदान् !,

repeating thereafter 4 14 1[ab] — (L. 42) B2 4 6 D3 10 Ca.c(?) r पाहि; Crp (Cat.) पिब (as above) D7 10 मानयस्व वरारोहे B3–5 D3.5–7 9 10 om. च

13

(L. 3) T1 G1 शिव, G2 M3 विभु (for प्रभु) — (L. 10) G2 व्याल प्रियत्व, M1.4.5 व्याल प्रिय° M मेदिनी (for भामिनि) — (L. 12) G2 M1.5 °असरोमि — (L. 17) M

गन्धर्वाः किल पञ्चैना रक्षन्ति रमयन्ति च ।
एवमेषा समाचष्ट तदा प्रथमसंगमे ।
तथैव गजनासोरूः सत्यमाह ममान्तिके ।
ते हि क्रुद्धा महात्मानो नाशयेयुर्हि जीवितम् ।
राजा चैव समीक्ष्यैनां समोहं गतवानिह ।
मया च सत्यवचनैरनुनीतो महीपतिः ।
सोऽप्येनामनिदां दृष्ट्वा मनसैवाभ्यनन्दत ।
भयाद्गन्धर्वमुख्यानां जीवितस्योपघातिनाम् ।
मनसापि ततस्त्वेनां न चिन्तयति पार्थिव ।
ते हि क्रुद्धा महात्मानो गरुडानिलतेजसः ।
दहेयुरपि लोकांश्च युगान्तेष्विव भास्कराः ।
सैरन्ध्र्या ह्येवदाख्यातं मम तेषां महद्बलम् ।
तव चाहमिदं गुह्यं स्नेहादाख्यामि बन्धुवत् ।
मा गमिष्यसि वै कृच्छ्रां गतिं परमदुर्गमाम् ।
बलिनस्ते रुत्र कुर्युः कुलस्य च जनस्य च ।
तस्मात्त्वास्यां मनः कर्तुं यदि प्राणाः प्रियास्तव ।
मा चिन्तयेथा मा गास्त्वं मप्रियं च यदीच्छसि ।
एवमुक्तस्तु दुष्टात्मा भगिनीं कीचकोऽब्रवीत् ।
गन्धर्वाणां शतं वापि सहस्रमयुतानि वा ।
अहमेको हनिष्यामि गन्धर्वान्पञ्च किं पुनः ।
न च त्वमभिजानीषे स्त्रीणां गुह्यमनुत्तमम् ।
पुत्रं वा किल पौत्रं वा भ्रातरं वा मनस्विनी ।
रहसीह नरं दृष्ट्वा नानागन्धविभूषितम् ।
योनिरुत्क्लिद्यते स्त्रीणामसतीनां मया श्रुतम् ।
सा त्वं ध्रुवं ब्रूहि चैनां मम चेच्छसि जीवितम् ।
एवमुक्ता सुदेष्णा तु शोकेनाभिप्रपीडिता ।
अहो दुःखमहो कृच्छ्रमहो पापमिति स्म ह ।
प्रारुदन्मृगशावाक्षी विपाकं तस्य वीक्ष्य सा ।
पातालेषु पतत्येष विलपन्वडवामुखे ।
त्वत्कृते विनशिष्यन्ति भ्रातरः सुहृदश्च मे ।
किं तु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमेवमभिप्लुतः ।
न च श्रेयोऽभिजानीषे काममेवानुवर्तसे ।
ध्रुवं गतायुस्त्वं पाप यदेव काममोहितः ।
अकर्तव्ये हि मां पापे नियुनङ्क्षि नराधम ।
अपि चैतत्पुरा प्रोक्तं निपुणैर्मनुजोत्तमैः ।
एकस्तु कुरुते पापं स्वजातिस्तेन हन्यते ।
गतस्त्वं धर्मराजस्य विषयं नात्र संशयः ।
अनूपक्रमिमं सर्वं स्वजनं घातयिष्यसि ।
एतत्तु मे दुःखतरं येनाहं भ्रातृसौहृदात् ।
विदितार्था करिष्यामि तुष्टो भव कुलक्षयात् ।
गच्छ शीघ्रमितस्त्वं हि स्वमेव भवनं शुभम् ।

16

After 4. 15. 14, S ins.

द्रौपदी ।
प्रजारक्षणशीलानां राज्ञां ह्यमिततेजसाम् ।
कार्यानुपालनान्नित्यं धर्मे सत्ये च तिष्ठताम् ।
स्वप्रजायां प्रजायां च विशेषं नाधिगच्छताम् ।
प्रियेष्वपि च द्वेष्येषु समत्वं ये समाश्रिताः ।
विवादेषु प्रवृत्तेषु समकार्यानुदर्शिनाः ।
राज्ञा धर्मासनस्थेन जितौ लोकावुभावपि ।
राजन्धर्मासनस्थोऽसि रक्ष मां त्वमनागसीम् ।
अहं त्वनपराध्यन्ती कीचकेन दुरात्मना ।
पश्यतस्ते महाराज हता पादेन दासिवत् ।
त्वत्समक्षं नरश्रेष्ठ निष्पिष्टा वसुधातले ।
अनागसीं कृपार्हां मां स्त्रियं त्वं परिपालय ।
रक्ष मां कीचकाज्जीवां धर्मं रक्ष नरेश्वर ।
मत्स्याधिप प्रजा रक्ष पिता पुत्रानिवौरसान् ।
यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहाद्वा कुरुते नृपः ।
अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ।
मत्स्यानां कुलजस्त्वं हि तेषां सत्यं परायणम् ।
स्व किलैवंविधो जातः कुले धर्मपरायणे ।

समाचष्ट, G1.3 तथाचष्ट. — (L. 12) M (except M4) महानति (for मही°). — (L. 17) T1 G भास्कर° — (L. 18) T2 G3 M (except M4) बलावल (for महद्बलम्) — (L. 20) T G2 दुस्त्वा, M5 कष्टा (for कृच्छ्रां) — (L. 21) T1 M (except M5) रुत्रां, T2 G2 वल (for रुत्र) T2 G2 दुर्वंश्य (for कुलस्य च) — M om. lines 22–23 — (L. 22) T om. न — (L. 25) M1–3 °युत तथा — (L. 28) T1 भ्रातरं चैव मातुलं, M °रं वा यश(M4 5 मन)स्विन — (L. 29) M ना(M1.3 स्त्रा)नाग° — (L. 30) T1 G1.3 °रुत्क्लि-द्यते, T2 °रुत्क्लिद्यते, G2 °त्क्लवते — After line 30, T1 G2 ins

मां निरीक्ष्यानुलिप्तांग सर्वाभरणभूषितम् ।
बहुमेष्यति सैरन्ध्री मन्मथेनाभिपीडिता ।

— (L. 31) T दृष्टा, G1 द्रष्टु, G2.3 धृष्ट, M4 श्रुत (for ध्रुवं) G3 M1–3 5 वदस्व, M4 ब्रवस्व (for ब्रूहि च) T2 G1 मम चेज्जीवित प्रिय, M4 जीवित मां यदीच्छसि, M5 मम चेदिच्छसि प्रिय — (L. 33) M ब्रुवन् (for स्म ह) — (L. 34) M transp तस्य and वीक्ष्य — (L. 35) T भवतो (for विलपन्) — (L. 42) T2 G M5 तु (for स्व-) — (L. 44) T G2 अनूपिनम्, G1.3 अनुपक्रम्

16

(L. 1) M °शीलेन T2 G2 राज्ञामनित°, M राज्ञा ह्यमित-तेजसा — (L. 2) M तिष्ठता — (L. 3) M °गच्छता — (L. 4) M च° (for ये), and °श्रित (for °श्रिता°) — (L. 5) T1 G1 सम, T2 सम्यक् (for सम-) — (L. 10) M नृपश्रेष्ठ — (L. 14) T2 G1 M (except M4) नृप

अतस्त्वाहमभिक्रन्दे शरणार्थं नराधिप ।
त्राहि मामद्य राजेन्द्र कीचकात्पापपूरुषात् ।
अनाथामिति मा ज्ञात्वा कीचकः पुरुषाधमः ।
प्रहरत्येव नीचात्मा न च धर्ममवेक्षते ।
अकार्याणामनारम्भात्कार्याणामनुपालनात् ।
प्रजासु ये सुवृत्तास्ते स्वर्गमायान्ति भूमिपाः ।
कार्याकार्यविशेषज्ञाः कामकारेण पार्थिवाः ।
प्रजासु किल्बिषं कृत्वा नरकं यान्त्यधोमुखाः ।
नैव यज्ञैर्न वा दानैर्न गुरोरुपसेवनात् ।
प्राप्नुवन्ति तथा धर्मं यथा कार्यानुपालनात् ।
अपि चेदं पुरा ब्रह्मा प्रोवाचेन्द्राय पृच्छते ।
द्वन्द्वं कार्यमकार्यं च लोकेष्वासीत्परं यथा ।
धर्माधर्मौ पुनर्द्वन्द्वं विनियुक्तमथापि वा ।
क्रियायामक्रियायां च प्रापणे पुण्यपापयोः ।
प्रजायां सृज्यमानायां पुरा ह्येतदुदाहृतम् ।
एतद्वो मानुषाः सम्यक्कार्यं द्वन्द्वत्रयं भुवि ।
अस्मिन्सुनीते दुर्नीते लभते कर्मजं फलम् ।
कल्याणकारी कल्याणं पापकारी तु पापकम् ।
तेन गच्छन्ति संसर्गं स्वर्गाय नरकाय वा ।
एवमुक्त्वा परं वाक्यं विससर्ज शतक्रतुम् ।
शक्रोऽप्यापृच्छ्य ब्रह्माणं देवराज्यमपालयत् ।
यथोक्तं देवदेवेन ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
तथा त्वमपि राजेन्द्र कार्याकार्ये स्थिरो भव ।

Colophon

वैशंपायनः ।

एवं विलपमानायां पाञ्चाल्यां मत्स्यपुंगवः ।
अशक्तः कीचकं तत्र शासितुं बलदर्पितम् ।
विराटराजः सूतं तु सान्त्वेनैव न्यवारयत् ।
कीचकं मत्स्यराजेन कृतागसमनिन्दिता ।
नापराधानुरूपेण दण्डेन प्रतिपादितम् ।
पाञ्चालराजस्य सुता दृष्ट्वा सुरसुतोपमा ।
धर्मज्ञा व्यवहाराणां कीचकं कृतकिल्बिषम् ।
पुनः प्रोवाच राजानं स्मरन्ती धर्ममुत्तमम् ।
संप्रेक्ष्य च वरारोहा सर्वांस्तत्र सभासदः ।
विराटं चाह पाञ्चाली दुःखेनाविष्टचेतना ।

Then follow 4 15 24-27.

17

S ins after 4 15 33 (T_1, which hapl. om st. 33 and lines 1-8 of the foll passage, ins after 32).

श्रूयतां ते सुकेशान्ते मोक्षधर्माश्रया कथा ।
यथा धर्मः कुलस्त्रीणां दृष्टो धर्मानुरोधनात् ।
नास्ति यज्ञः स्त्रियः कश्चिन्न श्राद्धं नाप्युपोषणम् ।
या तु भर्तरि शुश्रूषा सा स्वर्गायाभिजायते ।
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।
अनुरुध्यमाना भर्तारं दृश्यन्ते वीरपत्नयः ।
शुश्रूषया क्लिश्यमानाः पतिलोकं जयन्त्युत ।
भर्तॄन्प्रति तथा पत्न्यो न कुप्यन्ति कदाचन ।
बहुभिश्च परिक्लेशैरविज्ञाताश्च शत्रुभिः ।
अनन्यभावशुश्रूषाः पतिलोकं जयन्त्युत ।
न क्रोधकालं नियतं पश्यन्ति पतयस्तव ।
न क्रुद्धान्प्रतियायाद्धि पतींस्ते वृत्रहा अपि ।
तेन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः कामरूपिणः ।
यदि ते समयः कश्चित्कृतो ह्यायतलोचने ।
तं स्मरस्व क्षमाशीले क्षमा धर्मो ह्यनुत्तमः ।
क्षमा धर्मः क्षमा सत्यं क्षमा दानं क्षमा तपः ।
व्रतिनो द्वादशाहस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।
कश्चित्षष्टिशतारस्य मासोनस्याक्षमी भवेत् ।
वैशंपायनः ।
इत्येवमुक्ते तिष्ठन्तीं पुनरेवाह धर्मराट् ।

— (L 20) M_{1-3} मत्वा मां, $M_{4.5}$ मां मत्वा (for मां ज्ञात्वा) — (L. 23) $M_{1.5}$ स्यु, $M_{2.3.4}$ (*sup lin* as in text) तु (for ते) — (L 26) M तपोदानैर् (for न वा दानैर्) — (L 28) M एतत् (for इदं) — (L 31) $G_{1.3}$ क्रियाणामक्रियाणां च, M_{1-3} अक्रियायां क्रियायां च — (L 36) M निःसंग (for संसर्गं) — After line 36, T G ins

सुकृतं दुष्कृतं वापि कृत्वा मोहेन मानवः ।
पश्चात्तापेन तप्येत स्वबुद्ध्या मरणं गतः ।

— (L. 38) T_1 G देवान्पालयते प्रभुः, T_2 देवान्प्रभुरपालयत् — (L 40) $G_{1.3}$ यतो (for स्थिरो) — Colophon *Adhy no* 18 — (L. 43) M °नैवाभ्यवारयत् — (L 46) M transp. पाञ्चाल° सुता and दृष्ट्वा — (L 47) M °हारस्य — After line 49, T G_2 ins

राजानुवर्तनपरान्कीचकं च कृतागसम् ।

17

Lines 5-6 = Manu 9 3 — Lines 7-8 = (var) 4 15 32 — (L 7) Hypermetric! T_2 G_2 आराध्य° (for अनु°). — $G_{1.3}$ om line 8 — (L. 9) $M_{1.2}$ भीरु (M2 भर्तुर्) भर्तृभयात्पत्न्यो, M_{3-5} (corrupt) भर्तृभीरुभयात्पत्न्यो — (L 10) T_1 $M_{1.2.5}$ अवशा°, G_3 परिशा° $G_{1.2}$ वधुभि° (for शत्रुभिः) — (L 11) G_1 M_1 परलोक, $M_{2.4}$ पुण्यलोक $G_{1.3}$ M (except M_3) व्रजति (for जयन्ति) — (L. 18) T_1 $G_{1.3}$ त्रिदिनो, T_2 M_2 त्र्यशिनो

18

After 4. 15 41, S (M2-5 om lines 13-19) ins.:

भ्रातुः प्रयच्छ त्वरिता जीवश्राद्धं तमद्य वै ।
सुदृष्टं कुरु चैवैनं नासून्मन्ये धरिष्यति ।
तेषां हि मम भर्तॄणां पञ्चानां धर्मचारिणाम् ।
एको दुर्मर्षणोऽत्यर्थं बले चाप्रतिमो भुवि ।
निर्मनुष्यमिमं लोकं कुर्यात्क्रुद्धो निशामिमाम् ।
न च संक्रुध्यते तावद्गन्धर्वः कामरूपधृक् ।
नूनं ज्ञास्यति यावद्धि ममैतत्पादघातनम् ।
तत्क्षणात्कीचकं पापं सपुत्रभ्रातृबान्धवम् ।
विनशिष्यति दुष्टात्मा यथा दुष्कृतकर्मकृत् ।
अपि चैतत्पुरा प्रोक्तं निपुणैर्मनुजोत्तमैः ।
एकस्तु कुरुते पापं कालपाशवशं गतः ।
नीचो ह्यात्मापराधेन कुलं येन विनश्यति ।
सुदेष्णामेवमुक्त्वा तु सैरन्ध्री दुःखमोहिता ।
कीचकस्य वधार्थाय व्रतदीक्षामुपागमत् ।
अभ्यर्थिता च नारीभिर्मानिता च सुदेष्णया ।
न च स्नाति न चाश्नाति पांसून्न परिमार्जति ।
रुधिरक्लिन्नवसना बभूव मृदितेक्षणा ।
तां तथा शोकसंतप्तां दृष्ट्वा प्ररुरुदुः स्त्रियः ।
कीचकस्य वधं सर्वा मनोभिश्चाशशंसिरे ।

19

The foll. (addl.) adhy is ins after adhy 15 in S (except M2 2.5, M1 marg ins lines 1-3 here and the whole adhy after the end of this parvan)

जनमेजयः ।
अहो दुःखतरं प्राप्ता कीचकेन समाहता ।
पतिव्रता महाभागा द्रौपदी योषितां वरा ।
दुःशालां मानयन्ती या भर्तॄणां भगिनीं शुभाम् ।
नाशपत्किन्दुरात्मानं सा बलात्कारेण वाहिता ।
किमर्थमिह संप्राप्ता कीचकेन दुरात्मना ।
नाशपच्च महाभागा कृष्णा पादेन ताडिता ।
तेजोराशिरिव देवी धर्मज्ञा सत्यवादिनी ।
केशपक्षे परामृष्टा मर्षयिष्यत्यशक्तवत् ।
नैतत्कारणमल्पं हि श्रोतुकामोऽस्मि सत्तम ।
कृष्णायास्तु परिक्लेशान्मनो मे दूयते भृशम् ।
कस्य वंशे समुद्भूतः स च दुर्ललितो मुने ।
बलोन्मत्तः कथं चासीत्स्यालो मात्स्यस्य कीचकः ।
दृष्ट्वापि तां प्रियां भार्यां सूतपुत्रेण ताडिताम् ।
नैव चुक्षुभिरे वीराः किमकुर्वन्त तं प्रति ।
वैशंपायनः ।
त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नः कुरूणां कीर्तिवर्धन ।
एतत्सर्वं यथा वक्ष्ये विस्तरेणेह पार्थिव ।
ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतो भवति पार्थिव ।
प्रातिलोम्येन जातानां स ह्येको द्विज एव तु ।
रथकारमितीमं हि क्रियायुक्तं द्विजन्मनाम् ।
क्षत्रियादवरो वैश्याद्विशिष्टमिति चक्षते ।
सह सूतेन संबन्धः कृतः पूर्वं नराधिपैः ।
तेन तु प्रातिलोम्येन राजशब्दो न लभ्यते ।
तेषां तु सूतविषयः सूतानां नामतः कृतः ।
उपजीव्य च यत्क्षत्रं लब्धः सूतेन यत्पुरा ।
सूतानामधिपो राजा केकयो नाम विश्रुतः ।
राजकन्यासमुद्भूतः सारथ्येऽनुपमोऽभवत् ।
पुत्रास्तस्य कुरुश्रेष्ठ मालव्यां जज्ञिरे तदा ।
कीचका इति विख्याताः शतं षट् चैव भारत ।
तेषामासीद्बलश्रेष्ठः कीचकः सर्वजित्प्रभो ।
अग्रजो बलसमत्तस्तेनासीत्सूतपञ्चवम् ।
मालव्या एव कौरव्य तत्र ह्यवरजाभवत् ।
तस्यां केकयराजस्तु सुदेष्णा दुहिताभवत् ।
तां विराटस्य मात्स्यस्य केकयः प्रददौ मुदा ।
सुरथायां मृतायां तु कौसल्यां श्वेतमातरि ।
श्वेते विनष्टे शङ्खे च गते मातुलवेश्मनि ।
सुदेष्णां महिषीं लब्ध्वा राजा तु समपाद्युदत् ।
उत्तरं चोत्तरां चैव विराटात्पृथिवीपते ।
सुदेष्णा सुषुवे देवी कैकेयी कुलवृद्धये ।
मातृष्वसृसुतां राजन्कीचकस्तामनिन्दिताम् ।
सदा परिचरन्प्रीत्या विराटे न्यवसत्सुखी ।

18

(L. 2) M (except M1) न म (for नाम्नः) — (L. 12) T G1.3 तेन (for येन) — (L. 17) T1 G1 °क्लिन्नवदना G1 °व मदिरेक्षणा, G2 °वामुदितै°, G3 °व नदितै°, M1 °व रुधिरोक्षिता — (L. 18) T2 प्रानन्दिता, G2 प्रानन्दुः, M1 प्ररुदिता — (L. 19) G1.3 °श्च शशंसिरे, G2 °श्चाशशंसिरे

19

After the prior half of line 2, G1.3 read the posterior half of line 6, then lines 7–8, 3–5 and the prior half of line 6, followed by the posterior half of line 2 — In G3 lines 7–8 are repeated. — (L. 9) Cf. 1 56 4[ab] G1.3 M1 कृतपूर्वो G1.3 निशां स्मृत, M1.4 नरेश्वरै° (for नरा°) — (L. 22) Om. in G1.3 M1.4 तथापि तैर्महीपालै(M4 °नैरन्यात्र) — (L. 24) Om. in G2 T2 G1.3 क्षेत्र, and राजन् (for लब्ध). — (L. 25) Om in G2 M1.4 कीचको (for केकयो). — (L. 28) Om in M1.4 — (L. 29) T G2 नपि (for आसीद्) G1 कुलश्रेष्ठ, G3 बल श्रेष्ठ, M4 बल श्रेष्ठ M1 तेषामतिबलो ज्येष्ठ — (L. 31) M1 द्वितीयाया तु मालव्यां (for

भ्रातरश्चास्य विक्रान्ता सर्वे च तमनुव्रता ।
विराटस्यैव सहृष्टा बल कोश च वर्धयन् ।
कालेया नाम दैतेया प्रायशो भुवि विश्रुता ।
जज्ञिरे कीचका राजन्याणो ज्येष्ठस्ततोऽभवत् ।
स हि सर्वास्त्रसपन्नो बलवान्भीमविक्रम ।
कीचको नष्टमर्यादो बभूव भयदो नृणाम् ।
त प्राप्य बलसमत्त विराट पृथिवीपति ।
जिगाय सर्वांश्च रिपून्यथेन्द्रो दानवान्पुरा ।
मेखलाश्च त्रिगर्तांश्च दशार्णांश्च कशेरुकान् ।
मालवान्यवनाश्चैव पुलिन्दान्काशिकोसलान् ।
अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च तङ्गणान्परतङ्गणान् ।
करदाश्च निषिद्धाश्च शिवान्मल्लिच्छिकास्तथा ।
अन्ये च बहव शूरा नानाजनपदेश्वरा ।
कीचकेन रणे भग्ना व्यद्रवन्त दिशो दश ।
तमेव वीर्यसपन्न नानायुतसम बले ।
विराटस्तत्र सेनायाश्चकार पतिमात्मन ।
विराटभ्रातरश्चैव दश दाशरथोपमा ।
ते चैनानन्ववर्तन्त कीचकान्बलवत्तरान् ।
एवविधबलो भीम कीचकास्ते च तद्विधा ।
राज्ञ स्याला महात्मानो विराटस्य हितैषिण ।
एतत्ते कथित सर्वं कीचकस्य पराक्रमम् ।
द्रौपदी न शशापैन यस्मात्तद्वदत शृणु ।
विक्षरन्ति तप क्रोधादृषयो न शपन्ति च ।
जानन्ती तद्यथातत्त्व द्रौपदी न शशाप तम् ।
क्षमा धर्मः क्षमा दानं क्षमा यज्ञ क्षमा यशः ।
क्षमा सत्य क्षमा शील क्षमा कीर्ति क्षमा परम् ।
क्षमा पुण्य क्षमा तीर्थ क्षमा सर्वमिति श्रुति ।
क्षमावतामयं लोक परश्चैव क्षमावताम् ।
एवत्सर्वं विजानन्ती सा क्षमामन्वपद्यत ।
भर्तृणा मतमाज्ञाय क्षमिणा धर्मचारिणाम् ।
नाशपत्त विशालाक्षी सती शक्तापि भारत ।
पाण्डवाश्चापि ते सर्वे द्रौपदी प्रेक्ष्य दुःखिताम् ।
क्रोधाग्निना व्यदह्यन्त तदा लज्जाव्यपेक्षया ।
अथ भीमो महाबाहु सूदयिष्यस्तु कीचकम् ।
वारितो धर्मपुत्रेण वेलयेव महोदधि ।
सधार्य मनसा रोष दिवारात्र विनिःश्वसन् ।
महानसे तदा कृच्छ्रात्सुष्वाप रजनीं च ताम् ।

Colophon.

20

After 4 17 10, T_1 ins

सहस्र वालखिल्यानां सहस्रमुदवासिनाम् ।
सहस्रमश्मकुट्टाना सहस्र वायुभोजिनाम् ।
सहस्र भुवि पत्नीना सहस्र ब्रह्मचारिणाम् ।
सहस्र वानप्रस्थानां सहस्र गृहमेधिनाम् ।
हंसा परमहसाश्च योगिनश्च द्विजातय ।
कुटीचका परिव्राजो ये चान्ये वनचारिण ।
नित्य भक्तास्मकाश्चैव बहवश्चोर्ध्वरेतस ।
चतुर्वेदविदो विप्रा शिक्षामीमासयो स्थिरा ।
पदक्रमपरा विप्रा सामाध्ययनिकाश्च ये ।

21

B Dn D_{1-7} $_{9-12}$ ins after 4 20 24^{ab} (B_3, after 4 20 22) K_2 D_8, after 4 20 24

अथ मा तत्र कैकेयी प्रेषयत्प्रेषणेन तु ।
तेनैव चोदिता पूर्वं भ्रातृप्रियचिकीर्षया ।
सुरामानय सैरन्ध्रि कीचकस्य निवेशनात् ।
सूतपुत्रस्तु मा दृष्ट्वा महत्सान्त्वमवर्तयत् ।
सान्त्वे प्रतिहते क्रुद्ध परामर्शमनाभवत् ।
विदित्वा तस्य सकल्पं कीचकस्य दुरात्मन ।
तथाह राजशरण जवेनैव प्रधाविता ।
सदर्शने तु मा राज्ञ सूतपुत्र परामृशत् ।
पातयित्वा तु दुष्टात्मा पदाहं तेन ताडिता ।
प्रेक्षते स्म विराटस्तु कङ्कश्च बहवो जना ।

the prior half) $M_{1.4}$ चित्रा (for तत्र) — (L 32) $M_{1.4}$ तां सुदष्णेति वै प्राहुर्विराटमहिषीं प्रियां — (L. 33) $M_{1.4}$ कीचक (for केकय) — After line 51, $M_{1\ 4}$ ins

मल्दान्निषधाश्चैव तुण्टिकेरांश्च कोङ्कणान् ।

— (L. 52) T G_2 किरातान् (for करदान्) T_1 M_1 मल्लिरिकान्, T_2 G_2 मल्लिच्छिकान् G_1 शिथिलान्मल्लकांस्तथा — (L. 55) M_1 °युतबल रणे — (L. 63) T_2 G_2 रक्षति च, $M_{1.3}$ क्षरन्तीति $G_{1.3}$ नाशयति (for न शपन्ति) — (L. 64) M_1 पाञ्चाली (for द्रौपदी) — G_1 om line 66 $M_{1\ 4}$ om. the posterior half of line 66 and the prior half of line 67 — (L 72) $G_{1.3}$ $M_{1\ 4}$ दुःखिता — (L 73) M_4 काल° (for लज्जा°) — Colophon *Adhy no* 20.

21

- (L. 1) B $D_{5.6}$ Cr प्रेषयत्, D_8 अप्रैषीत् B (except B_3) Dn $D_{4\ 11.12}$ Cr प्रणयेन (for प्रेष°) — (L. 2) $D_{6\ 7}$ तया (for तेन) K_2 $D_{4\ 7-9}$ नोदिता, B_4 प्रेषिता, Dn D_{10-12} देशिता $D_{7\ 9}$ तूर्णं, D_{10} पूर्व Dn_2 $D_{8\ 10\ 11}$ भ्रातु° (for भ्रातृ-) — (L 3) Dn $D_{5\ 11\ 12}$ कल्याणि, a few MSS सैरिन्ध्रि K_2 निकेतनात् — (L 5) Cv क्रुद्ध (as above), Cvp क्षुद्र — (L 6) D_6 त भाव (for सकल्प), and महा° (for दुरा°) — (L. 7) B_4 राजसदन, Cs as above. — (L. 9) B_4 D_4 बाधिता (for ताडिता) K_2 पदा तेनैव बाधिता, D_6 स तदा मां पदावधीत् — (L. 10) K_2 वीक्षते K_2 B_3 $D_{6\ 10}$ स (for स्म) B_2 ततो वीक्ष्य, B_4 तत्प्रेक्षको;

रथिनः पीठमर्दाश्च हस्त्यारोहाश्च नैगमाः ।
उपालब्धो मया राजा क्रुद्धश्चापि पुनः पुनः ।
ततो न वारितो राजा न तस्याविनयः कृतः ।
योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम सारथिः ।
त्यक्तधर्मा नृशंसश्च नरस्त्री समतः प्रियः ।
शूरोऽभिमानी पापात्मा सर्वार्थेषु च लुब्धवान् ।
दारामर्शी महाभाग लभतेऽर्थान्बहूनपि ।
हरेदपि च वित्तानि परेषां क्रोशतामपि ।

Thereafter D3 *repeats* 24*cd*

22

After 4. 21 6, D3 ins

अथ ज्ञात्वा विराटोऽपि कृष्णामश्य तु कीचकम् ।
अब्रवीत्स प्रतीहारं द्वाःस्थ आनय कीचकम् ।
प्रहितः स विराटेन द्वाःस्थः कीचकमन्दिरम् ।
गत्वा तमब्रवीत्सूत मत्स्यस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
कीचकोऽपि नृपादेशान्मत्स्यस्य भवनं ययौ ।
उवाच मत्स्यराजस्य प्रणिपत्य प्रविश्य च ।
आगतोऽहं महाराज विराट वचनात्तव ।
यदस्ति यदि वक्तव्यं श्रुत्वा यास्यामि वै गृहम् ।
विराट उवाच ।
कलत्रे वाथ वा मित्रे भृत्ये राज्ञि यथापि वा ।
निवेदितं सुखे दुःखे सुखं भवति कीचक ।
त्वमेव शरणं मह्यं राज्यं च त्वत्प्रसादतः ।
मत्वा वापि ममैव त्वं तेन त्वा प्रतिपेदिरे ।
पश्याम्यहर्निशं दुर्गं विपरीतं तु मण्डलम् ।
सधूमं ज्वलनं मन्ये वैमनस्यं च वाजिनाम् ।
शृणोमि च शिवां घोरामदिवा प्रतिभाषिणीम् ।
रात्रौ बलिभुजः संधाग्रच्च सूर्यस्य मण्डलम् ।
अन्यच्च सम्प्रभाषन्ते दैवज्ञा मम कीचक ।
मम द्वादशगः सौरिर्जन्मर्क्षे तव कीचक ।
पश्यामि हर्म्यपतनं कीचक भ्रातृपं विना ।
जानाम्येतैर्महोत्पातैर्युगान्तप्रतिमैरलम् ।
मृत्युस्ते भविता तथ्यमथ वा मम कीचक ।
शृणोमि वीर सैरन्ध्र्याः शूराः साहसकारिणः ।
गन्धर्वाः पतयः पञ्च सन्ति देवेन्द्रवल्लभाः ।
मुनिना केनचिच्छप्ताश्चरन्तीमां वसुंधराम् ।
रक्षमाणाश्च सैरन्ध्रीं भार्यां स्वीयां पतिव्रताम् ।
तेषां तु भार्यां त्वं वत्स सैरन्ध्रीं कर्तुमिच्छसि ।
न च शक्ता त्वया भोक्तुमेषा गन्धर्वरक्षिता ।
त्वं बालीव कामार्तः कार्यमेतन्न बुध्यसे ।
विद्युत्पातैरिमैः सौम्य मर्तव्यं भवता ध्रुवम् ।
कान्या चैवविधा नारी चरेद्वै क्षितिमण्डले ।
विना सैरन्ध्रीं भद्र ते स्वयं गन्धर्वरक्षिताम् ।
वृद्धो वा यदि वा स्वामी यदि वा भगिनीपतिः ।
राजा पूज्यः सदा मान्यः कर्तव्यं वचनं मम ।
कैकेयपुत्र तन्नाशात्त्यज सैरन्ध्रिजां कथाम् ।
कुलैषा महती भाति रूपेणातीव कीचक ।
त्यक्त्वा कामं सैरन्ध्र्या त्वं मदीयां ध्वजिनीं भवान् ।
गपालयस्व विश्रब्धो मद्भास्यात्कैकयात्मज ।
कीचक उवाच ।
सर्वथा भवदीयं मे कर्तव्यं वचनं तथा ।
तथाप्येषा मयावश्यं भोक्तव्या तनुमध्यमा ।
सैरन्ध्री यदि मे पार्श्वे स्थिता स्नेहेन भामिनी ।
शेते न शयने मत्स्य तदा मन्ये मृतं स्वयम् ।
याचते मां भृशं कामः सैरन्ध्र्यर्थं नराधिप ।
जीवितं तृणवत्त्यक्त्वा भोक्तव्या हि मया शुभा ।
न लोकमपि गन्धर्वा मयि शक्ता विशां पते ।
वैशंपायन ।
स मन्मथार्तो नृपतिं गतस्तु
त्यक्त्वा तु वाक्यं नृपतेर्नरेन्द्र ।
संयोगमिच्छन्द्रुपदात्मजायाः
संधायमानो विदितं स मृत्युम् ।
Colophon (*adhy no* 22)

23

After 4 21 49, N ins.

कीचकानां तु मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ।
अन्योन्यमभिसंरब्धौ परस्परवधैषिणौ ।
वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ।
ततः समुद्यम्य भुजौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ।
नखदंष्ट्राभिरन्योन्यं घ्नतः क्रोधविषोद्धतौ ।

D7 9 तत्रैक्षत (for प्रैक्षत स) Some MSS (incl. Dn) तु (for च) D3 प्रैक्षतन्तु विराटस्य D8 प्राक्रोशन् (for क्रुद्ध) — (L. 13) K2 D3 ततो न, D7 9 न तेन (for ततो न) K2 D5–10 C3 r विनय, B3 नियम (for अविनय) — (L. 15) K2 B1.3 Dn D5.8 10 °धर्मो K2 न नस्य समत Cn analyses नर्ग्नोसमत (cf. Cs) — (L. 16) K2 शूरो-वमानी, B1 D3 10 शूरमानी च, B5 D2 शूराभिमानी K2 अपि मौनमान्, B2 च लोभवान, B4 D3 च लुब्धवान्, D7 9 तथा धने (for च लुब्धवान्) Cr cites लोभवान्, Crp (Dev) मुख्य-वान्, Ca.c s rp मुग्धवान् — (L. 17) K2 दारानथा; D1m 7 दारान्दर्पान्, some MSS °मया — (L 18) K2 D8 10 उद्धरेदपि, Dn D11 12 आहरेदपि (for हरेदपि च)

23

Lines 2 and 3 are transp in B4 Dn D8.11.12 — (L. 2) Om in D8 B (except B2) D2 10–12 °न्यमपि संरब्धौ, D1 8 °न्य जयसंरम्भात्, D4 °न्य तौ सुसंरब्धौ, D7 9 °न्यमभिसंरम्भात् K B1.5 Dn D5(m as above) 11.12 °वधै° (for °वधे°) — (L 3) D1.8 7 9 पुरा वा नरसिंहयो ,

25

After line 3 of 448* (cf v. l. 4 21 58), T G3 ins

महतोऽत्युत्य वेगेन कीचकोरसि वीर्यवान् ।
जानुभ्यां ताडयामास सोऽपि पादौ प्रगृह्य च ।
भ्रामयामास वेगेन ताडयामास च क्षितौ ।
भीमोऽपि लाघवात्पादौ मोचयित्वोरुविक्रमः ।
उत्प्लुत्य सोर्ध्वमपतत्कीचकस्य शिरोपरि ।
केशे गृहीत्वा चाकृष्य विचकर्ष स सर्वतः ।
हस्तौ गृहीत्वा भीमस्य कीचको बलगर्वितः ।
मोचयित्वा केशपक्षं गले जग्राह पाण्डवम् ।
गृहीतकण्ठावन्योन्यं पातयामासतू रणे ।
हुंकारफूत्कृतोच्छ्वासौ मार्जाराविव कोपितौ ।
कीचकोपरि कौन्तेयः कौन्तेयोपरि कीचकः ।
अन्योन्यं पातयित्वैव मुहूर्तं सूतपाण्डवौ ।
पुनरुत्थाय तौ वीरावन्योन्यं बाहुशालिनौ ।
बाहुयुद्धमयुध्येतामुपतापप्रकोपितौ ।
पादाभ्यां चैव जानुभ्यां मुष्टिभ्यां च परस्परम् ।
एवं तयोः प्रहरतोर्भीमकीचकयोस्तदा ।
स्वनः समभवद्रात्रौ विस्फूर्जितमिवाशने ।
लब्ध्वान्तरमथो भीमः पाणिभ्यां कीचकं बली ।
हीयमानं समुद्वीक्ष्य बभञ्जालिङ्ग्य मध्यतः ।
उत्तानं पातयित्वैनं पादाभ्यामुरसि स्थितः ।
सम्मृज्य पाणिना पांसु दक्षिणेन दृढाकृतिः ।
मुष्टिं गृहीत्वा वेगेन शिरस्यभिजघान ह ।
मुष्टिघातेन तेनासौ निर्यज्जिह्वाक्षितारकः ।
विसृजन्मलमूत्रे च क्रोशन्मद्द्विपवत्स्वरम् ।

26

After 4 22 26, T G3 ins

मा खिद्यस्व याज्ञसेनि पातिव्रत्यव्रते स्थिता ।
पातिव्रत्यस्थिता नारी भव रक्षेत्सदात्मनः ।
पुरा स्त्री देवरातस्य पतिव्रता शिरोमणिः ।
कदाचिद्भर्तृरूपेण रक्षसापहृता सती ।
कस्यचित्सरसस्तीरे वा निवेश्य स राक्षसः ।
तद्भर्तृरूपं संत्यज्य रक्षो भूत्वा सुदारुणम् ।
साम्ना दानेन भेदेन सा यदा नान्वमन्यत ।
तदा तां पातयित्वा स मैथुनायोपचक्रमे ।
ततः सा धैर्यमास्थाय विवरं न ददौ तदा ।
ततः स खड्गमुत्कृष्य भीषयामास तां सतीम् ।
साभिलक्षभया साध्वी प्राणत्यागे सुनिश्चिता ।
प्रतिज्ञामकरोत्कृष्णे पतिव्रतपरायणा ।
आराधितो यदि मया भर्ता मे दैवतं महत् ।
कर्मणा मनसा वाचा गुरवस्तोषिता मया ।
तेन सत्येन योनिर्मे भवत्वद्य शिला दृढा ।
एवं तया प्रतिज्ञाते तद्योनिः सा शिलाभवत् ।
अन्तरा नाभिजान्वोर्यत्तत्सर्वं च शिलाभवत् ।
ततः स खड्गमुत्कृष्य वेगेनास्याः शिरोऽहरत् ।
जया नाम सखी साभूत्पार्वत्या नखमांसवत् ।
तस्मात्पतिव्रतायाश्च दुःखमल्पं सुखं बहु ।

27

S ins after 4. 28 14 (G1 M3, which om. st. 13–14, ins after 12)

वैशंपायन ।
ततो दुर्योधनो वाक्यं श्रुत्वा तेषां महात्मनाम् ।
मुहूर्तमिव संचिन्त्य सचिवानिदमब्रवीत् ।
श्रुतं ह्येतन्मया पूर्वं कथासु जनसंसदि ।
धीराणां शास्त्रविदुषां प्राज्ञानां मतिनिश्चये ।
कृतीनां सारफल्गुत्वे जानामि नयचक्षुषा ।
सत्त्वे बाहुबले धैर्ये प्राणे शारीरसंभवे ।
साम्प्रतं मानुषे लोके सदैत्यनरराक्षसे ।
चत्वारस्तु नरव्याघ्रा बले शक्रोपमा भुवि ।
उत्तमाः प्राणिनां तेषां नास्ति कश्चिद्बले समः ।
समप्राणबला नित्यं संपूर्णबलपौरुषाः ।
बलदेवश्च भीमश्च मद्रराजश्च वीर्यवान् ।
चतुर्थः कीचकस्तेषां पञ्चमं नानुशुश्रुम ।
अन्योन्यानन्तरबलाः परस्परजयैषिणः ।
बाहुयुद्धमभीप्सन्तो नित्यं संरब्धमानसाः ।
तेनाहमवगच्छामि प्रत्ययेन वृकोदरम् ।
मनस्यभिनिविष्टं मे व्यक्तं जीवन्ति पाण्डवाः ।

सौख्यं प्राप्स्यामि परमं (for the prior half) — (L. 15) Ś1 K क्रोधमनाथ°. — (L. 17) B1 Dn D11. 12 उद्भ्रान्तनेत्र, D2 8 विभ्रांत° — (L. 18) B2 विष्पिप्य, D8 निघृष्य B (except B3) Dn D1. 9 11 12 °पुट (B4 °पुटौ) बली, D3 °बलीयसा. — After line 18, D8 *repeats* line 10 — After line 18, B4 ins

अभ्याहनन्महाराज पदाघातैश्च दारुणैः ।

— After line 19, D8 ins

अभ्याहनन्महाबाहुः पादाष्ठीले सुदारुणे ।

(a v l. of the previous insertion)

27

After वैश°, T1 ins .

भीष्मद्रोणकृपैरुक्तैः कर्णदुःशासनादिभिः ।

— (L 4) T1 G वीराणां (for धीराणां) T1 G1. 3 शस्त्र° (for शास्त्र°) — (L. 5) T2 G2 °फल्गुत्व — (L. 12) T1

तत्राहं कीचकं मन्ये भीमसेनेन मारितम् ।
सैरन्ध्रीं द्रौपदीं मन्ये नात्र कार्या विचारणा ।
शङ्के कृष्णानिमित्तं तु भीमसेनेन कीचकः ।
गन्धर्वव्यपदेशेन हतो निशि महाबलः ।
को हि शक्तोऽपरो भीमात्कीचकं हन्तुमोजसा ।
शस्त्रं विना बाहुवीर्यात्तथा सर्वाङ्गचूर्णितम् ।
सर्वेतु वा तथा शीघ्रं चर्ममांसास्थिचूर्णितम् ।
रूपमन्यत्समास्थाय भीमस्यैतद्विचेष्टितम् ।
ध्रुवं कृष्णानिमित्तं तु भीमसेनेन सूतजः ।
गन्धर्वव्यपदेशेन हतो निशि न संशयः ।
पितामहेन ये चोक्ता देशस्य च जनस्य च ।
गुणास्ते मत्स्यराष्ट्रेषु बहुशोऽपि मया श्रुताः ।
विराटनगरे मन्ये पाण्डवाश्छन्नचारिणः ।
निवसन्ति पुरे रम्ये तत्र यात्रा विधीयताम् ।
मत्स्यराष्ट्रं गमिष्यामो ग्रहीष्यामश्च गोधनम् ।
गृहीते गोधने नूनं तेऽपि योत्स्यन्ति पाण्डवाः ।
अपूर्णे समये चापि यदि पश्याम पाण्डवान् ।
द्वादशान्यानि वर्षाणि प्रवेक्ष्यन्ति पुनर्वनम् ।
तस्मादन्यतरेणापि लाभोऽस्माकं भविष्यति ।
कोशवृद्धिरिहास्माकं शत्रूणां निधनं भवेत् ।
कथं सुयोधन गच्छेद्युधिष्ठिरस्त्वत पुरा ।
एवमपि यत्नं मात्स्यः परिभवान्मयि ।
तस्मात्कर्तव्यमेवेदं तथान्यात्रा विधीयताम् ।
एतत्सुनीतं मन्येऽहं सर्वेषां यदि रोचते ।

28

After 4. 29. 19, D_4 (marg.) $_5$ (on suppl. fol.) $_6$ (marg.) ins.:

दुर्योधन उवाच ।
उक्तमेतद्विधेय वा वाक्यमुक्तं त्वयानघ ।
यदैव चारैः प्रदिष्टैरिहागम्य निवेदितम् ।
निधनं सूतपुत्रस्य कीचकस्य बलीयसः ।
तदैव हि महाचिन्ता हृदि पाण्डुसुतान्प्रति ।
कीचकं बलसंपन्नं नान्यो हन्ता वृकोदरात् ।
नियमेन हि पार्थानां विराट प्रियमिच्छति ।
संग्रामे चापि विश्वस्ता नियोगाय स्थिता ध्रुवम् ।
पितामहेन यच्चोक्तं [ ] पार्थनिवेदने ।
तद्धि राज्ञो विराटस्य धूर्ते विषये [ ] ।
तत्र गत्वा वर्गांश्च विराट गो धन यथम् ।
गृहीष्यामस्य राष्ट्रं च प्रसह्य स्वपर्वयुतः ।
अनुयास्यन्ति ते चापान्विराटस्य हितैषिणः ।
तत्र तेऽस्माभिः शक्ये गुप्ता चैषां यथागतिम् ।
अपूर्णसमयान्भूयो वनाय गमयामहे ।
इतरापि चैवास्मिंश्च मम भोक्ष्याम मेदिनीम् ।
अल्पावशिष्टः कालोऽयं समयश्च विभाति मे ।
उद्योजयाम सैन्यानि श्वोभूते गमनं प्रति ।

कर्ण उवाच ।

यदि तत्र गता ते पार्था भवेयू राजसत्तम ।
शिशिरे वोसगर्द्धी तस्मात्तथापि खलु यास्यथ ।
निमहाला विराटस्य पाण्डवानां प्रबोधनम् ।
दीनास्ते कोशहीनाश्च वनवासेन कर्शिताः ।
सुखेन हन्तुमर्हन्ति अथ प्रवासनाय वै ।

29

After 4. 30. 3, $_8$ ins.:

ततः शब्दो महानासीद्वेणुश्च दिवमस्पृशत् ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषो भेरीणां च महास्वनः ।
गजाश्वरथनागानां नराणां च पदातिनाम् ।
एवं तैस्त्वभिनिर्याय मत्स्यराजस्य गोधने ।
त्रिगर्तैर्गृह्यमाणे तु गोपालाः प्रत्यषेधयन् ।
अथ त्रिगर्ता यत्नवः परिगृह्य धनं बहु ।
परिक्षिप्य हयैः शीघ्रं रथव्रातैश्च भारत ।
गोपालान्प्रत्ययुध्यन्त रणे कृत्वा जये धृतिम् ।
ते हन्यमाना बहुभिः प्रासतोमरपाणिभिः ।

M (except M_4) °शुश्रुम — (L. 17) T G_2 पातित (for मारितम्) — (L. 20) M_2 न संशय (for महा°). — $G_{1,2}$ om. line 23 — (L. 24) M समानेतु (for समास्थाय) T G_2 तथा भीमस्य चेष्टित (for the posterior half) — (L. 25) T_1 कीचक, $G_{1,2}$ कीचका, $M_{1,2,5}$ सूतजा — (L. 26) T_1 $M_{1,2,5}$ हता (for हतो) T_2 G_2 युधि (for निशि) — (L. 28) T G_2 मात्स्य°, M °राष्ट्रस्य (M_5 °राष्ट्रपि) — (L. 31) T $M_{1,4,5}$ हनि° (for गमि°) — (L. 33) T_2 G_2 M_4 पश्येम — (L. 38) G_1 °हत; G_2 °हृत, M_2 °हृा (for °स्मृा) $G_{1,2}$ पुन (for पुरा) — (L. 39) G M_4 नतत्र (for तस्मि)

28

Cf. the previous passage (No. 27), which is similar in sense. Here are the v. l. of D_5: — (L. 1) युक्तमुक्त हि राजेन्द्र वाक्यमेतत्त्वयानघ — (L. 13) यथालिङ्ग यथागति (for the posterior half) — (L. 23) सुखमाप्त्या भविष्यति पार्थिवा इति मे मति

29

(L. 2) G_1 घोषश्च, $M_{1,2}$ निर्घोषा, M_3 घोषाश्च M_{1-3} °स्वना M om. line 3 — (L. 9) T_1 G_2 $M_{1,2,4}$ रथिभि (for बहुभि) T_1 G_2 M मारिभि प्रासपाणि(T_1 G_2 °धारि)भि — (L. 14) T_2 G_2 गोपान्विद्रावयमाणे, $G_{1,3}$ गोपालान्द्रावयमाणे,

गोपाला गोकुले भग्ना वारयामासुरोजसा ।
परश्वधैश्च मुसलैर्भिण्डिपालैश्च मुद्गरैः ।
गोपालाः कर्षणैश्चित्रैर्जघ्नुरश्वान्समन्ततः ।
ते हन्यमानाः संक्रुद्धास्त्रिगर्ता रथयोधिनः ।
विसृज्य शरवर्षाणि गोपान्व्यद्रावयन्रणे ।
ततो युवानः सन्नीताः श्वसन्तो रेणुगुण्ठिताः ।

30

After 4. 31. 19, D1 ins.:

अयुध्यन्त रणे वीराः शूराः परिघबाहवः ।
कबन्धाः समरे हन्तुं महायोधाः प्रचक्रमुः ।
हन्यता हन्यतामेव शिरांसि पतितान्यपि ।
कबन्धान्प्रेरयामासुर्हुंकारोच्चारणादिभिः ।
विराटश्च महाश्चर्यं दृष्ट्वा कौतुकमागतः ।
हर्षं लेभे परं राजा मनस्येवंविधा नराः ।
कबन्धेन शतं योधाः पातिता रणमूर्धनि ।
ततः कबन्धः पतितः पुष्पवर्षं सहैव तु ।
विमानं प्रेरितं देवैरप्सरोभिः समावृतम् ।
समक्षं सर्वयोधानां तत्रारूढो दिवं ययौ ।
न शेकुरपि संक्रुद्धाः शूराः कर्तुं पराङ्मुखान् ।

This is followed by 11–14, 578*, 582*, 20, 21 etc.

31

After 4. 32. 21, Dn D5 (on suppl. fol.) 1 2. 11. 12 ins.:

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु वेगेन भीमसेनो महाबलः ।
गृहीत्वा तु धनुःश्रेष्ठं जवेन सुमहाजवः ।
विमुञ्चञ्छरवर्षाणि सतोय इव तोयदः ।
स भीमो भीमकर्माणं सुशर्माणमथाद्रवत् ।
विराटः समवीक्ष्यैनं तिष्ठ तिष्ठेति चावदत् ।
सुशर्मा चिन्तयामास कालान्तकयमोपमम् ।
तिष्ठ तिष्ठेति भाषन्तं पृष्ठतो रथपुंगवः ।
पश्यतां सुमहत्कर्म महद्युद्धमुपस्थितम् ।
परावृत्तो धनुर्गृह्य सुशर्मा भ्रातृभिः सह ।
निमेषान्तरमात्रेण भीमसेनेन ते रथाः ।
पातिता भीमसेनेन विराटस्य समीपतः ।
रथानां च गजानां च वाजिनां च ससादिनाम् ।
सहस्रशतसंघाता शूराणामुग्रधन्विनाम् ।
पत्तयो निहतास्तेषां गदां गृह्य महात्मना ।
तद्दृष्ट्वा तादृशं युद्धं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।
चिन्तयामास मनसा किंशेषं हि बलस्य मे ।
अपरो दृश्यते सैन्ये पुरा मग्नो महाबले ।
आकर्णपूर्णेन तदा धनुषा प्रत्यदृश्यत ।
सुशर्मा सायकांस्तीक्ष्णान्क्षिपते च पुनः पुनः ।

32

Ś1 K ins. after 604* (for sequence see below); B D, after 4. 32. 35^{ab}:

विराटस्य महात्मानः परिक्लेशविनाशनाः ।
स्थिताः समक्षं ते सर्वे स्वयं भीमोऽभ्यभाषत ।
नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
किं तु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
गले गृहीत्वा राजानमानीय विवशं वशम् ।

M विद्रुतेषु दिशो दश (M5 गोपालान्भ्यचकाड्क्षत्). — After line 14, T1 ins.:

हन्यमानेषु गोपेषु विद्रुतेषु दिशो दश ।

— (L. 15) Om. in G1 M1.2. T1 G2 रेणुकुण्ठिताः, T2 G3 °मूर्च्छिताः.

31

Of the comm. only Cn.s comment on some of these lines (Cn on lines 7–8, 10, 16–18; Cs on lines 5, 16). — D5 om. line 2. — (L. 3) Dn2 D1 2 विमुञ्चन्. — (L. 4) D5 1 2 अभितः (for अथाद्र°). — (L. 5) D5.1 2 विराटमभिसंप्रेक्ष्य. D5 चाब्रवीत्, D1 2 चाब्रुवत्. — (L. 7) D5 1 2 भानुमन्तं (for भाषन्तं), and D5 1 2 रथिपुंगवः (for the posterior half). — (L. 13) After line 10, D5.2.11.12 read line 13. D5.1 2 संघाताः (for संघाता). D5 दुर्धराणामुग्रधन्विनाम्, D1 °णां च सुधन्वि°. — (L. 17) D5 1 2 अथ सम्यक्सैन्येषु पुरा भग्ने तथा बले. — (L. 19) D5.1 क्षिपेत (for क्षिपते).

32

The sequence of the lines in Ś1 K (which om. altogether lines 2–4, 11–12) is as follows: Ś1 6, 5, 7–10, 13–21, (lines 33^{ab}, 34, 35^{ab} of text), 1, 22–23, (line 35^{cd} of text), K 6, 5, 7–10, 13–21, (stanzas 33–34 of text), 22, (line 35^{ab} of text), 1, (line 35^{cd} of text). These transpositions and omissions are mostly ignored in the foll. notes. — (L. 1) Om. in D4. K महाराजा, Dn2 D11.12 महाराज. — (L. 2) B2 D5 भीमसेनोऽब्रवीदिदं (for the posterior half). D4 त्वयास्य तदा भीम स चोवाच महाबल; Cop rp प्राह भीमो महाबाहुरिदं वचनमर्थवत्, Crp (Cat.) as above. After line 2, B3 ins. a line which is given as a v. l. in Cop.rp for line 2. — (L. 5) B1.2.5 D5 Cc rp (Cat.) नीतो, Cr गले (as above). D3 शैगवम् (for राजानम्). Dn2 D4.11.12 आनयामास चैव हि, D1 अवशं स्ववशे तत, D3 अवशं पाण्डुरहितं. — (L. 6) Ś1 K

तत एन विचेष्टन्त बद्ध्वा पार्थो वृकोदर ।
रथमारोपयामास विसंज्ञं पांसुगुण्ठितम् ।
अभ्येत्य रणमध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ।
दर्शयामास भीमस्तु तामवस्थां सुशर्मण. ।
प्रोवाच पुरुषव्याघ्रो भीममाहवशोभिनम् ।
त राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतां वै नराधम ।
एवमुक्तोऽब्रवीद्भीम सुशर्माणं महाबलम् ।
जीवितु चेदिच्छसे मूढ हेतु ते वदत शृणु ।
दासोऽस्मीति त्वया वाच्य समरसु च सभासु च ।
एव ते जीवित दद्यामेष युद्धजितो विधिः ।
तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणय वच· ।
मुञ्चेममधमाचार प्रमाण यदि ते वयम् ।
दासभाव गतो ह्येष विराटस्य महीपते ।
अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैव कार्षी. पुन· कचित् ।
एवमुक्ते तु सव्रीड सुशर्मासीदधोमुखः ।
स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थिवान् ।
प्रमुच्य च सुशर्माण पाण्डवास्ते हतद्विप ।
स्वबाहुबलसपन्ना ह्रीनिषेवा यतव्रता· ।

☞ This is a badly fitting *replica* of a scene at the end of the Jayadratha vimoksana in the Āraṇyaka (cf B 3 272 7-21), from which another short passage has been utilized by the interpolator earlier in the course of this parvan (cf v l. 4 15 6). — Lines 22–23 are a *variant* of 4 32 34^{cd}–35^{ab}, a sure sign of interpolation!

33

After 4 32 47^{ab}, S ins.

पुनरेव विराटश्च राजा कङ्कमभाषत ।
अहो शूरस्य कर्माणि वल्लवस्य द्विजोत्तम ।
सोऽहं शूरेण सग्रामे वल्लवेनाभिरक्षितः ।
त्वत्कृते सर्वमेवैतदुपपन्न ममानघ ।
वर वृणीष्व भद्र ते ब्रूहि किं करवाणि ते ।
ददानि ते महाप्रीत्या रत्नान्युच्चावचान्यपि ।
शयनासनयानानि कन्याश्च समलंकृता. ।
हस्त्यश्वरथमर्धाश्च राष्ट्राणि विविधानि च ।
तथैव च मम प्रीत्या प्रतिगृह्य ममान्तिके ।
वैशपायन ।
त तथा वादिन तत्र कौरव्य प्रत्यभाषत ।
एषैव तु मम प्रीतिर्यत्त्व मुक्तोऽसि शत्रुभि ।
प्रतीतश्चेत्पुनस्तुष्ट प्रवेक्ष्यसि तदानघ ।
दारै पुत्रैश्च सश्लिष्य सा हि प्रीतिर्ममातुला ।
सुशर्माण तु राजेन्द्र सभृत्यबलवाहनम् ।
विसर्जय नरश्रेष्ठ वरमेतदहं वृणे ।
एवमुक्तस्तु कङ्केन विराटो राजसत्तम ।
प्रत्युवाच तत कङ्क सुशर्मा यातु चेष्टत· ।

34

After 624* (cf v l 4 31 12), G1 ins.·

एतेन वै सारथिना तदार्जुन.
स देवगन्धर्वमहोरगासुरान् ।

प्र(Ś1 स)कामभयपीडित (for the posterior half) — (L. 7) D1–3 विवश (for विसंज्ञ) — (L 8) Ś1 K कृत्वा त रथमध्यस्थ Cr cites अभ्येत्य — (L 9) D7 (before corr) ० तदावस्थां Ś1 K B1 5 Dn D11 12 सुशर्माण नराधिप (for the posterior half) — (L 10) Some MSS व्याघ्र Ś1 उवाच च ततो भीम, K D6 तमुवाच ततो ज्येष्ठो Ś1 K1 मुचामु वै महाबल, K2 मुच मुच महाबल — (L 11) D6 त्रिगर्तं (for त राजा) B8 D1–6, 10 प्राहसन्, B4 D8 प्राहसन् D3 आह (for दृष्ट्वा) D8 Cv नराधिप — (L. 12) Om in Ś1 K B2 Dn D1, 3 4 10–12 D5 7–9 ततो भीमोऽब्रवीन्मूढ (D8 °भीदाक्य) त्रिगर्तानां नराधिप — After line 12, D2 (marg) ins

उवाच पुरुषव्याघ्र नृपस्य वचने रत· ।

— (L. 13) Ś1 जीव चेदिच्छसे मूढ, K2 (corrupt) जीवितु मिच्छसि चेन्मूढ, D4 7 (m as above) ० जीवमिच्छसि चेन्मूढ Ś1 मे (for ते) B2 Dn1 D1 3 4 5 10 गदत (for वदत) — (L. 14) Ś1 K सदा (for त्वया) — (L 16) Ś1 K तदा (for ततो), and भ्राता भीम महाबल Ca cites सप्रणय — (L 17) Om in B2 Dn1 मुंच मुच, D4, 7–10 मुचैनम् B8 Dn1 D1–7 9 Ca.c rp (Cat) प्रमाणा, Cr cp as above — (L. 19) Dn1 D8 कदाचन (for पुन कचित्) — After line 19, Dn1 alone ins a colophon, followed by वैश° उ°, which is copied by most of the printed editions! — (L. 20) Ś1 K B8 D6 उक्तस्तु, D1 3 स उक्त , D8 स मुक्त (for उक्ते तु) Ś1 K तूष्णीं किंचिदधोमुख — (L. 22) Om in D4 Ś1 Dn1 विसृज्य तु, B1 2 5 Dn2 D6 10–12 अवमुच्य, D5 7 9 प्रमुच्याथ — After line 22, D6 *repeats* line 1 K B2 4 D1–5 7–10 om line 23, which is itself a *repetition* (with v l) of 35^{ab}

33

(L. 2) G1 शूरस्य (for शूद्रस्य) — (L 6) M5 ददामि — (L. 9) G1 3 M5 एतानि च, M4 (*sup lin* as in text) सर्वमेव (for तथैव च) — (L. 12) M1–3 प्रविशाद्य परतप (for the posterior half) — (L 15) M1–3 नृप° (for नर°)

सर्वाणि भूतान्यजयत्स वीर्यवान्
अतर्पयच्चापि हिरण्यरेतसम् ।
यदस्य सख्यामपि तस्य सयुगे
जानामि वीर्यं परवीर्यमध्यग ।
सगृह्य रश्मीनपि वार्य वीर्यवान्
आदाय चाप प्रययो रथे स्थित ।
न सर्वभूतानि न देवदानवा
न चापि सर्वे कुरव समागता ।
धन हरेयुस्तव जातु धन्विनो
बृहन्नला तूत्तरसारथिर्यदि ।

35

After 4 36 40, D4 ins the foll passage, of which D5 ins, at the some point, lines 2–3 only

प्रगृह्यैवद्धन सर्वं मुञ्च मा त्व बृहन्नडे ।
आरनालेन जीविष्ये न मे गोभि प्रयोजनम् ।
जीवन्प्राप्स्यामि गा ह्यन्या निवर्तस्व बृहन्नडे ।
अर्जुन उवाच ।
यशो हि कल्पान्तशतैकसाक्षि
न जीवित कुञ्जरकर्णलोलम् ।
क्षितिपालसूनो भव रङ्गमध्ये
लज्जामहे सगररङ्गभङ्गात् ।
उत्तर उवाच ।
या कीर्तिरुत्सर्पति देहनाशे
धिग्दुस्सदा मूलविनाशिनीं ताम् ।
विक्रीय देह द्रविणेन को नु
यात्राकृत देवकुले करोति ।

36

T1 ins after 4 37 10[ab] G3 (which om 10–11), after 4 37 9

ये जेतारो मही‍पानाममुना बहवो हता ।
यस्मिंस्तेजो महत्कृत्स्न निर्भरोच्छ्रसित भवेत् ।
येन मे दक्षिणा दत्ता बद्ध्वा द्रुपदमोजसा ।
विद्ध्वा वियद्गत लक्ष्यं विनिर्जित्य च पार्थिवान् ।
निर्जितानेन पाञ्चाली पुरानेन स्वयवरे ।
खाण्डवे येन सतृप्तो वह्निर्जित्वा सुरासुरान् ।
परिणीता सुभद्रा च येन निर्जित्य यादवान् ।
निर्जितो येन युद्धेन त्रिपुरारि स्मरार्दन ।
गत्वा त्रिविष्टप येन जितेन्द्रा दानवा युधि ।
निवातकवचा राजन्दानवाना त्रिकोटय ।
निर्जिता कालकेयाश्च हिरण्यपुरवासिन ।
येन त्व मोचितो बद्धश्चित्रसेनेन तद्वने ।
येन गत्वोत्तर मेरोरानिनाय महद्धनम् ।
याजितो धर्मसूनुश्च नृपान्सर्वान्विजित्य च ।
यस्मिञ्शौर्यं च वीर्यं च तेजो धैर्यं पराक्रम ।
औदार्यं चैव गाम्भीर्यं ह्रीः श्रीर्धर्मो दयार्जवम् ।
एवमादिगुणोपेत सोऽय पार्थो न सशय ।

37

After 4 39 19, S (which om. st 20) ins

माता मम पृथा नाम येन मा पार्थमब्रुवन् ।
देवदानवगन्धर्वान्पिशाचोरगराक्षसान् ।
अह पुरा रणे जित्वा खाण्डवेऽग्निमतर्पयम् ।
हुताशन तर्पयित्वा सहित शार्ङ्गधन्वना ।
त्रिविष्टपगतो दृष्ट्वा पितामहमहेश्वरौ ।
मूर्च्छया पतित भूमावागतौ देवसत्तमौ ।
दृष्ट्वा तौ वरदौ देवौ सज्ञा लब्ध्वोत्थित पुन ।
मूर्ध्नाभिप्रणत भूमौ तौ तदा वरदौ वरौ ।
कृष्णेत्येकादश नाम प्रीत्या मे तत्र चक्रतु ।
तुष्टौ च मम वीर्येण कर्मणा चाभिराधितौ ।
सर्वदेवै परिवृतौ भूयो मा स्वयमूचतु ।
वर तात वृणीष्वेति यथार्थयसि पाण्डव ।
ततोऽहमस्त्राण्यलभ दिव्यानि च दृढानि च ।
ब्राह्म पाशुपत चैव स्थूणाकर्णं च दुर्जयम् ।
ऐन्द्र वारुणमाग्नेय वायव्यमथ वैष्णवम् ।
ततोऽहमजय भूयो रथेनैन्द्रेण दुर्जयान् ।
मातलि सारथिं कृत्वा निवातकवचाग्रणे ।
अवध्यकवचान्देवैर्वरदत्तान्महासुरान् ।
तिस्र कोटीर्दानवानां सयुगेष्वनिवर्तिनाम् ।
एको निर्जित्य संग्रामे भूयो देवानतोषयम् ।
ततो मे भगवानिन्द्र किरीटमददात्स्वयम् ।
देवाश्च शङ्खमददु शत्रुसैन्यनिवारणम् ।
अह पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरवासिनाम् ।

35

(L. 2) C3 cites आरनाल

37

(L. 7) G1 लब्ध्वेरित, M1 °स्थित — (L 8) M1–3 अभि॰ प्रणत, M4 मूर्ध्ना निपतितौ — (L 10) M1 2 4 (sup lin as above) चाभितोषितौ, M3 °नदितौ — (L. 12) T1 G य (for यत्) — (L. 18) T1 G सर्वान्हत्वा महारथान् (for the posterior half) — (L 20) M समरे (for संग्रामे) — (L. 21) T1 G प्रददात् (for अददात्) — (L. 22) T1 G M3 (sup lin as above) °विश° (for °निवा°) — (L. 23) = (var) 4. 56 11[ab] M2.4

हत्वा षष्टिसहस्राणि जय सम्प्राप्तवानहम् ।
असम्भ्रान्तो रथे तिष्ठन्समरेषु शरेषु च ।
शत्रुमध्ये दुराधर्षा न मुह्यन्ति च मे दिश ।
अह गन्धर्वराजेन ह्रियमाण सुयोधनम् ।
भ्रातृभि सहित तात गन्धर्व समरे जितम् ।
चतुर्दश सहस्राणि हत्वा चैनममोचयम् ।
मा भैर्विगतसन्त्रास. कुरूनेतान्समागतान् ।
सुयोधनस्य मिषत कर्णस्य च कृपस्य च ।
पितामहस्य भीष्मस्य द्रोणद्रौणस्य च स्वयम् ।
सर्वानेव कुरुश्रेष्ठ प्रतानेष्यामि ते पशून् ।

Colophon

38

After 4 39 23, D_3 ins

न चार्तव्य त्वया वीर लोकपालसमो ह्यसि ।
प्रसादये महाबाहो पूर्व यत्स्खलित मम ।
तावन्मेऽभूद्भय पार्थ यावत्त्वां नावलोकये ।
विभयो दर्शनात्तुभ्य कस्त्वां योद्धुमेजिजीविषु ।
एव प्रहृष्टरोमाणं सूते मात्स्यसुतोऽर्जुनम् ।
प्राञ्जलि. समुपातिष्ठद्रागवो दुहिण यथा ।
ततोऽर्जुन' समाश्वास्य मत्स्य वैराटिमब्रवीत् ।
उवाच मुदित काले समो हत्वा यथा रवि ।
आश्वास्य पुत्र मात्स्यस्य धनुर्विस्फार्य गाण्डिवम् ।
प्रेक्षणीयतमो भूत्वा तस्थौ दीप्तो रविर्यथा ।

39

After 4 40 27, N (D_1 missing) ins

उत्तर उवाच ।

एकस्त्व पाण्डवश्रेष्ठ बहूनेतान्महारथान् ।
कथ जेष्यसि सग्रामे सर्वशास्त्रास्त्रपारगान् ।
असहायोऽसि कौन्तेय ससहायाश्च कौरवा ।
अत एव महाबाहो भीतस्तिष्ठामि तेऽग्रत ।

वैशम्पायन उवाच ।

उवाच पार्थो मा भैषी. प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वै. सुमहाबलै ।
सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत्तदा मम ।
तथा प्रतिभये तस्मिन्देवदानवसकुले ।
खाण्डवे युध्यतो मे कस्तदासीत्तदा मम ।
निवातकवचै. सार्धं पौलोमैश्च महाबलै ।
युध्यतो देवराजार्थे क सहायस्तदाभवत् ।
स्वयवरे तु पाञ्चाल्या राजभि सह सयुगे ।
युध्यतो बहुभिस्तात क सहायस्तदाभवत् ।
उपजीव्य गुरु द्रोण शक्र वैश्रवण यमम् ।
वरुण पावक चैव कृप कृष्ण च माधवम् ।
पिनाकपाणिन चैव कथमेतान्न योधये ।
रथ वाहय मे शीघ्र व्येतु ते मानसो ज्वर ।

40

This passage of 27 lines, which has been placed by oversight in this App, is only a part of the full adhy (4 43 10–20), which was wrongly copied here by the scribe of B_3 and subsequently *omitted* by him in its proper place The passage, which is ins after 4 42 28 begins with पार्थसात्राय दास्यामि (cf 4 43 10ᵃ) and ends with अथ पश्यन्तु कौरवा (= 4 43 20ᵈ), followed by a *repetition* of 4 42 28 It needs only to be noted that the passage contains 822*, and 826*, but not 823* (a Southern stanza which is found interpolated in some N MSS. including B_1)

(*sup lin* as above) °पुरमाहन — (L. 24) Cf 4 56 11ᶜᵈ T_1 G विजय प्राप्तवानपि — (L. 25) $M_{3.4}$ समेषु विषमेषु च (for the posterior half) — (L. 26) M_4 आपतत्सु (for शत्रुमध्ये) — After line 29, T_1 ins

मत्नामकथन कीर्ति प्राप्यान्यैश्च प्रकीर्तिताम् ।
एतानि मम नामानि योऽहन्यहनि कीर्तयेत् ।
त न पश्यन्ति सत्त्वानि न त निघ्नन्ति शत्रव ।
अथ पश्य महाबाहो मम वीर्य सुदु सहम् ।

— (L 30) M_4 कृष्ण (for एतान्) — Colophon *Adhy no* 8 42 ($M_{3.4}$ 41)

39

Of the comm only Cr cites स्वयवरे from line 12 — (L. 1) $Ś_1$ K कथम् (for बहून्) — (L. 2) K बहून् (for कथ) K समेत्य, Dn_3 $D_{1.5}$ जेष्यामि $Ś_1$ समेत्य पार्थ सग्रामे $Ś_1$ K सहाय(Ś1 °य)स्तिष्ठामि (?) — (L 3) $Ś_1$ K कौरव्य (for कौन्तेय), and सहायाश्चापि वी° — (L. 4) D_3 अत एव हि तिष्ठामि वीर पार्थ तवाग्रत — (L. 5) K धीमान्, D_3 जिष्णुर् (for पार्थो) K कौन्तेय (for मा भैषी) — (L. 7) $Ś_1$ K D_3 °सखो मम; D_3 सहायता — D_3 reads lines 8–9 after line 11 — (L. 9) B_3 अभवत्, B_{3m} $D_{5-7.9}$ अगात् (for आसीत्) $B_{3.4}$ $D_{4-7.9.10}$ सहायवान् (for तदा मम) $Ś_1$ K D_5 क सहायस्तदाभवत् — K_1 reads lines 10–11 after 13 — (L 14) $Ś_1$ K °व्य रणे रुद्र — $Ś_1$ K_2 B_1 (om the second line) ins after line 15 $D_{4.5.7.9}$ (all om the second line), after line 16 K_1, after line 17

समागताय न वार्ष्णेय योगानामीश्वर प्रभुम् ।
कृष्ण च देवकीपुत्र न भीर्मामुपयास्यति ।

41

Before 4. 45. 1 (that is, after adhy. 44), S ins.:

वैशंपायनः।
कृपस्य तु वचः श्रुत्वा कर्णो राजन्युधां पतिः।
पुनः प्रोवाच सक्रुद्धो गर्हयन्ब्राह्मणं कृपम्।
लक्षयाम्यहमाचार्य भयाद्भक्तिं गतं रिपोः।
भीतेन हि न योद्धव्यमहं योत्स्ये धनंजयम्।
ननु वारुणमाग्नेयं याम्यं वायव्यमेव च।
अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव सत्त्वहीनस्य ते वृथा।
मित्रकार्यं कृतमिदं पितापुत्रैर्महारथैः।
भर्तृपिण्डश्च निर्दिष्टो यथेष्टं गन्तुमर्हथ।
भिक्षां हरस्व त्वं नित्यं यज्ञाननुचरस्व च।
आमन्त्रणं हि भुङ्क्ष्वाथ मात्मान्युद्धेन भीषय।
मार्गणाग्रे मया मुक्तं निर्दहेत्पृथिवीमिमाम्।
किं पुनः पाण्डुपुत्राणामेकमर्जुनमाहवे।
आगमिष्यन्ति पदवीं मत्त्वा पाण्डवमाश्रिताः।
तानहं निहनिष्यामि भवता गम्यतां गृहम्।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा अश्वत्थामा प्रतापवान्।
उवाच वदतां श्रेष्ठो दुर्योधनमवेक्ष्य च।
ततश्छेत्स्यामि खड्गेन शिरस्ते ब्राह्मणाधम।
वैशंपायन उवाच।
एवमुक्ते तु वचने कर्णेनामित्रसूदन।
अश्वत्थामा ततो राजन्खड्गं जग्राह चर्म च।
गृहीत्वा विमलं खड्गं चर्म चादाय सुप्रभम्।
दुद्राव योद्धुं तं कर्णं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा।
तस्मिन्गृहीते खड्गे तु कर्णोऽपि रथिनां वरः।
उच्चचार रथात्तूर्णं गृह्णन्खड्गं स वीर्यवान्।
ततस्तौ तु महावीर्यौ ध्वजाङ्कौ युद्धदुर्मदौ।
अन्योन्यस्य वधं प्रेप्सू सिंहाविव मदोत्कटौ।
तौ दृष्ट्वा सुमहावीर्यौ युद्धाय समवस्थितौ।
दुर्योधनस्ततस्तूर्णं रथादुत्तीर्य वेगवान्।
अभिगम्य गुरोः पुत्रमश्वत्थामानमब्रवीत्।
अश्वत्थामन्गुरोः पुत्र क्षम्यतां द्विजसत्तम।
कर्णो वक्तुं न जानाति ब्राह्मणश्चातिकोपनः।
त्वयि सन्निहितो भारो युद्धस्यास्य विनिश्चयः।
स तथाभिहितो राजन्राज्ञा चैव निवारितः।
स्वरथं प्राप्य तूर्णं वै न च किंचिदुवाच ह।
कर्णोऽपि स्वं रथं तूर्णमारुरोह नृपाज्ञया।

42

After 4. 45. 26, D1 ins.:

कर्ण उवाच।
सदैव द्रोणपुत्रोऽयं पापात्मा पापपौरुषः।
किमत्र कार्यं पार्थेन कथं वा स प्रशस्यते।
अन्यत्र कामान्मोहाद्वा लोभाद्वा बाल्यात्तु केवलात्।
प्रशंसति दुरात्मानं पाण्डवं पापपौरुषम्।
मां चापि निन्दते नित्यं द्विषतस्तस्य काम्यया।
तस्मादयं सुदुर्बुद्धिः पश्यतां मम पौरुषम्।
अश्वत्थामोवाच।
वाक्शूरा ब्राह्मणाः प्रोक्ता बाहुशूराश्च क्षत्रियाः।
धनुषा चार्जुनः शूरः कर्णः शूरो मनोरथैः।
कर्ण उवाच।
सदा भीष्ममते सर्वा वाहिनी ब्राह्मणो गुरुः।
प्रीत्या च पाण्डुपुत्राणां दर्शयन्नहितं तव।
सदा च वायवो यान्ति नित्यं वर्षति वासवः।
अर्जुनं समरे जित्वा लब्ध्वा च विजयं महत्।

43

After 4. 48. 23, S ins.:

ततः स समरे वीरो बीभत्सुः शत्रुपूगहा।
गोपालांश्चोदयामास गाश्चैताश्चोदयेति च।
उत्तरं चाह बीभत्सुर्हर्षयन्पाण्डुनन्दनः।
गवाग्रं समीक्षस्व गाश्चैवाशु निवर्तय।
यावदेते निवर्तन्ते कुरवो जवमास्थिताः।
याम्युत्तरेण गाश्चैताः सैन्यानां च नृपात्मज।
पश्यन्तु कुरवः सर्वे मम वीर्यपराक्रमम्।
ते लाभमिव मन्वानाः कुरवोऽर्जुनमाहवे।
दृष्ट्वा यान्तमदूरस्थं क्षिप्रमन्यपतन्रथैः।
हस्त्यश्वपरिवारेण महताभिविराजता।
योधैः प्रासासिहस्तैश्च चापबाणोद्यतायुधैः।
तान्यनीकान्यदृश्यन्त कुरूणामाततायिनाम्।
सम्पतन्त इवाकाशे विद्युत्वन्तो बलाहकाः।
तानि दृष्ट्वा ह्यनीकानि निवर्तितरथानि च।
पार्थोऽपि वायुवद्धोरः सैन्याग्रं व्यधुनोत्तरः।

41

(L. 2) M सरम्भो (for सक्रुद्धो). — (L. 3) M (except M1) निर्दैष्टो (for निर्दिष्टो). — (L. 10) M आमन्त्रणानि (for °णं हि). — After line 14, T ins.:

[illegible]

42

(L. 2–3)=(var.) 4. 42. 25. — (L. 11)=4. 42. 24ab.

43

(L. 1) T2 धीरो, M शूरो (for वीरो). — (L. 2) T2 M गाश्चोदयति च (for the posterior half). — (L. 10) T1 G1.3 °ना चापि राजता. — M om. line 14. — (L. 15) T1 G1.3 सैन्याग्र°

11

After [illegible] 20, all MSS except Ś1 K D1 [illegible] ins.:

[illegible] सहसा किरीटी
[illegible] शरजालमुग्रम् ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] पार्थस्य निशम्य युद्धं
[illegible] कुरवोऽभितस्थुः ।
स [illegible]
[illegible] कर्णानुजीवश्च [illegible] ।
[illegible] साश्वं सरथं ससारथिं
[illegible] घोरशरौघवृष्ट्या ।
[illegible]
योधा [illegible] ।
[illegible] भीष्ममुख्याः महारथाः
किरीटिना कीर्णरथाः पृषत्कैः ।
स चापि तानर्जुनबाहुमुक्ता-
ञ्छराञ्शरौघैः प्रतिहत्य कर्णः ।
तस्थौ महात्मा सधनुः सबाणः
सविस्फुलिङ्गोऽग्निरिवाशु कर्णः ।
ततस्तु जज्ञे तलतालशब्दः
सशङ्खभेरीपणवप्रणादः ।
प्रक्ष्वेडितज्यातलनिस्वनं च
वैकर्तनं पूजयतां कुरूणाम् ।
उद्धूतलाङ्गूलमहापताकं
ध्वजोत्तमं साकुलभीषयन्तम् ।
गाण्डीवनिर्ह्रादकृतप्रणादं
किरीटिनं प्रेक्ष्य ननाद कर्णः ।
स चापि वैकर्तनमर्दयित्वा
साश्वं ससूतं सरथं पृषत्कैः ।
तमाववर्ष प्रसभं किरीटी
पितामहं द्रोणकृपौ च दृष्ट्वा ।
स चापि पार्थं बहुभिः पृषत्कैः

11

(L. 1) B1 [illegible], S [illegible] (for सहसा) — (L. 2) [illegible] D[illegible] सहसा (for [illegible]) S [illegible] — After line 2, S ins.:

[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।

— (L. 3) S [illegible] (G[illegible]) [illegible] — (L. 4) S [illegible] (M [illegible]) — D[illegible] om. lines 7–9 — (L. 7) D[illegible], S [illegible] पार्थ [illegible] (T[illegible] M[illegible]) [illegible]. C[illegible] cites निशम्य — (L. 8) B (except B[illegible]) D[illegible] S [illegible] — (L. 9) S [illegible] (for [illegible]), [illegible] (for [illegible]) — (L. 10) B[illegible] G M[illegible] [illegible], [illegible] (for [illegible]) — D[illegible] om. lines 11–13. — (L. 11) B (except B[illegible]) D[illegible] [illegible], S [illegible] (for [illegible]) — (L. 12) S [illegible] (T[illegible] G[illegible] [illegible] T[illegible] [illegible] G[illegible] [illegible], M[illegible] [illegible]) [illegible] — (L. 13) [illegible] (for [illegible]) — (L. 15) B[illegible] D[illegible] [illegible], T[illegible] G[illegible] [illegible] M[illegible] [illegible], G[illegible] [illegible] D[illegible] [illegible], D[illegible] [illegible], S [illegible] (M[illegible] [illegible]) (for [illegible]) — (L. 16) B[illegible] D[illegible] [illegible], [illegible] D[illegible] [illegible] D[illegible] D[illegible] S [illegible], D[illegible] [illegible], D[illegible] [illegible] — (L. 1[illegible]) D[illegible] D[illegible] [illegible], S [illegible] (for [illegible]) — (L. 1[illegible]) B [illegible] [illegible], S [illegible] (for [illegible]) — (L. 2[illegible]) S [illegible] (for [illegible]) — After line 20, B[illegible] D[illegible] ins.:

अन्तर्दधे पार्थशिरप्रवर्ष-
भूर्ते तदा [illegible] योधाः ।

— (L. 21) B1 [illegible] Dn D[illegible]–12 [illegible]; D[illegible] [illegible] (for जज्ञे) S [illegible] (M[illegible] [illegible]) — (L. 22) B[illegible] D[illegible] °भेरीपटहप्रणादः (D[illegible] °[illegible]), B[illegible] [illegible], D[illegible] [illegible] भेरीपटह°, S °भेरीपणवा[illegible] — D[illegible] om. lines 23–53 — (L. 23) Om. in D[illegible] Dn[illegible] D[illegible] 12 [illegible], C[illegible] [illegible], Cn [illegible] (as above) S [illegible] — Ca cites lines 25–28 (with v. l. वीक्ष्य for प्रेक्ष्य in line 28) — (L. 25) S [illegible] (for उद्धू°). — (L. 26) D[illegible] [illegible] Dn[illegible] D[illegible] [illegible] B[illegible] D[illegible] Cr [illegible] (D[illegible] °[illegible]) [illegible], B[illegible] Crp °[illegible] (Crp °[illegible]), B[illegible] Crp °[illegible] (B[illegible] °[illegible]) [illegible], B[illegible] Dn[illegible] D[illegible] Co rp °[illegible] (Dn[illegible] Co °[illegible]) [illegible], B[illegible] Cn [illegible] °[illegible], S [illegible], Crp °[illegible] and °[illegible] (as above). — ❀Cr [illegible] ❀ — (L. 27) B[illegible] D[illegible] °[illegible]; Cr as above. — (L. 29) D[illegible] [illegible], S [illegible] (for स चापि) — (L. 30) T1 G1 [illegible] M[illegible] [illegible] (for °[illegible]) D[illegible] [illegible] (for [illegible]) D[illegible] [illegible], T1 G[illegible] M[illegible] [illegible], T[illegible] G[illegible] M[illegible] [illegible] (for पृषत्कैः) D[illegible] [illegible] (for [illegible]). — D[illegible] om. lines 31–36. — (L. 31) B[illegible] [illegible], S [illegible] — (L. 33) S [illegible] (for स चापि), and [illegible] (for [illegible]) — D[illegible] om. 34–36 — (L. 34) S °[illegible] (T[illegible]

वैकर्तनो मेघ इवाभ्यवर्षत् ।
तथैव कर्णं च किरीटमाली
सञ्छादयामास शितैः पृषत्कैः ।
तयोः सुतीक्ष्णान्सृजतोः शरौघा-
न्महाशरौघास्त्रविवर्धने रणे ।
रथे विलग्नाविव चन्द्रसूर्यौ
घनान्तरेणानुददर्श लोकः ।
अथाशुकारी चतुरो हयांश्च
विव्याध कर्णो निशितैः किरीटिनः ।
त्रिभिश्च यन्तारममृष्यमाणो
विव्याध तूर्णं त्रिभिरस्य केतुम् ।
तेनातिविद्धः समरावमर्दी
प्रबोधितः सिंह इव प्रसुप्तः ।
गाण्डीवधन्वा ऋषभः कुरूणा-
मजिह्मगैः कर्णमियाय जिष्णुः ।
शरास्त्रवृष्ट्या निहतो महात्मा
प्रादुश्चकारातिमनुष्यकर्म ।
प्राच्छादयत्कर्णरथं पृषत्कै-
र्लोकानिमान्सूर्य इवांशुजालैः ।

°धारे) — (L. 35) S वैकर्तनं चापि किरी° — (L. 36) S (except T2) प्रच्छाद° Dn1 शरैः पृषत्कैः, D6 G1.3 M शितैः शरौघैः; T G2 महेन्द्रकल्पः — (L. 37) S अनोवान् (for सुतीक्ष्णान्) — (L. 38) B1.3.5 महाशरौघास्त्रमहाविमर्दे (B5 °द°), B2 D8 अन्योन्यघोरास्त्रविमर्दनिष्ठे, B4 आसीत्तयोरास्त्रमहाविमर्दे, D3 महांस्तयोरस्त्रतुलो विमर्द°, D5 महांस्तयोरास्त्रमहाविमर्दे, D9 सहाद्भुतौघोरमहाविमर्दे, S अ(G2 श)स्त्रयोरास महान्विमर्द°, cf. C5 Cr cites विमर्दे. — (L. 39) S राहुप्रमुक्ताविव चन्द्र° — (L. 40) T1 G क्षणान्तरेण D10 T1 G1.3 आशु (for अनु) Co r cite घनान्तरेण — After line 40, S ins

हतास्तु पार्थेन नरप्रवीरा
भूमौ शयानाः सुमुखाः सुकेशाः ।
सुवर्णलोहायसवर्मगात्रा
वृक्षा यथा हैमवता निकृत्ता ।
तथा स शत्रून्समरे विनिघ्न-
न्गाण्डीवधन्वा व्यधमत्तपस्वान् ।
चचार संख्ये विदिशो दिशश्च
दहन्निवाग्निर्वनमातपान्ते ।
प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते
विधूनयन्वायुरिवाल्पसारान् ।
तथा सपत्नान्विधमन्किरीटी
चचार संख्येऽतिरथो रथेन ।
शत्रून्निवेन्द्रः समरे किरीटी
व्यद्रावयत्तद्रथसिंहवृन्दम् ।
प्रच्छादयन्नारुरिष्टधन्वा
रथेषुभिः शत्रुगणाननेकान् ।
कर्णं त्वयोवाच किरीटमाली
शूरः कुरूणां प्रवरोऽभिगर्जन् ।

Thereafter S reads our adhy 55, and cont

अन्येरतामृत्य मही समग्रा
पार्थेषुमार्गेषु महाद्रिपेन्द्रा ।
हिरण्यकक्ष्या शरजालचित्रा
यथा नगाः पावकजालनद्धा ।
स शत्रुसेनाङ्गनिबर्हणानि
कर्माणि कुर्वन्तममानुषाणि ।
वैकर्तनः पूर्वममृष्यमाणः
समर्पयल्लक्ष्यमिवाशु दूरात् ।

[Lines 1–12 are a repetition (with v l.) of 4 49 15^{a}–17^{d} — (L. 2) T2 G1 M4 युवान° (for शयाना) T G2 M2.4 सुपुपु° (for सुमुखा) — (L. 3) M1 (sup lin as above) 5 °वर्मनद्धा — (L. 6) T2 G2 द्विपता निहंता (for व्यधमत्तप°) — (L. 7) T2 G2 प्रदिशो (for विदि°). — (L. 11) T1 G1.3 विकिरन् (for विध°) — (L. 14) T2 G2 M4.5 विद्राव्य तत्, M1–3 विद्रावयन् (for व्यद्रा°) M °वीर° (for °सिंह°) — (L. 15) T2 प्राच्छा° — (L. 16) G2 परेषु°, M1–3 वरेषु° (for रथेषु°)]

— (L. 41) D6 तुरगान् (for हयांश्च) S ततश्चतुर्भिस्तुरगान्निकृत्य — (L. 42) D6 पार्थस्य विव्याध शरैस्तु कर्ण°, S °ध कर्णोऽथ धनञ्जयस्य — D3 om. lines 43–44. — (L. 43) S षड्भिश्च सूतं दशभिर्हयांश्च — (L. 44) S षष्ट्या च पार्थं (for विव्याध तूर्णं) — After line 44, S ins

सविस्फुलिङ्गोज्ज्वलभीमघोषः
कोपेन्धनः केतुशिखः शरार्चिः ।
कर्णाग्निरस्त्रानिलभीमवेगो
वनौ दिधक्षन्निव पार्थकक्षम् ।
स्तनेनिशङ्खस्तनभीमघोष-
श्चलत्पताकोज्ज्वलभीमविद्युत् ।
पार्थाम्बुदः शस्त्रशराम्बुधारः
कर्णानलं संशमयाञ्चकार ।

— (L. 45) B5 Dn D11.12 ततो (for तेन), and अभि° (for अति°) S समरे किरीटी (for समरा°) — D3 om lines 47–51 — (L. 47) B2 D6 S प्रवर° (for ऋषभ°) — (L. 48) D9 जघान कर्णं निशितैश्च जिष्णुः, S प्रतत्वरे कर्णवधाय जिष्णुः — (L. 49) B1.3.4 D5.6.10 सहास्त्र° (for शरास्त्र°) B2.4.5 D5.6.10 अभि° (for नि°) S स प्राप्तमस्त्रं युधि सव्यसाची — (L. 50) S अद्भुतवीर्य(T G2 °घोर°; G3 °भीम)कर्मा — (L. 51) B2 Dn2 D5.9 प्रच्छाद°; S सताप°. M

45

B Dn D5 6 11 12 (all probably by conflation) ins after 4 50 2[ab] S ins after passage No 46 of this App

तत प्रहस्य बीभत्सु' कौन्तेयः श्वेतवाहन' ।
दिव्यमस्त्र प्रकुर्वाण प्रत्ययाद्गथसत्तमात् ।
यथा रश्मिभिरादित्य' प्रच्छादयति मेदिनीम् ।
तथा गाण्डीवनिर्मुक्ताश्छादयन्ति शरा दिशः ।
न रथाना न चाश्वाना न ध्वजाना न वर्मणाम् ।
अतिविद्धे शितैर्बाणैरासीद्व्यङ्गुलमन्तरम् ।

B2 5 Dn2 D6 11 12 (all om lines 9-15) S cont

दैवयोगाद्धि पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च ।
शिक्षाबलोपपन्नत्वादस्त्राणां च परिक्रमात् ।
ध्वजगाण्डीवयोश्चापि दैवी मायाकृतेति च ।
इतस्ततश्च सयाने दूरे वाप्यथ वान्तिके ।
दुर्गे विपमजाते वा स्थले निम्ने तथा क्षितौ ।
न च रुध्येद्गतिस्तस्य रथस्य मनसो यथा ।
समरेषु तु विद्वासस्तस्य तास्तान्पराक्रमान् ।
वीर्यमत्यद्भुत दृष्ट्वा तथा पार्थस्य तद्बलम् ।
त्रेसुरेव परे भीता. पराङ्मुखरथा अपि ।
कालाग्निमिव बीभत्सु निर्दहन्तमिव प्रजा. ।
नारय. प्रेक्षितु शेकुर्ज्वलन्तमिव पावकम् ।
तानि भिन्नान्यनीकानि रेजुरर्जुनमार्गणै' ।
तिग्मांशोश्च घनाग्राणि व्यापानीव गभस्तिभि ।
अशोकाना वनानीव सचितै कुसुमै' शुभै. ।
पार्थ. सरक्षयामास रुधिरेणाकुल बलम् ।

Dn2 D11 12 (all om. lines 26-27, 32-33, 39, 41, 44-49, 74-75, 79-81, 85, 89, 95-99) S cont

सहस्रशोऽर्जुनशरैश्छिन्नान्युच्चावचानि च ।
छत्राणि च पताकाश्च खेऽभ्युवाह सदागति ।
ये त्वर्जुनबलत्रस्ताः परिपेतुर्दिशो दश ।
रथाङ्गदेशमुत्सृज्य पार्थच्छिन्नयुगा हया ।
निकृत्तपूर्वचरणास्ते निपेतु शितैः शरै ।
शिरोभिः प्रथम जग्मुर्मेदिनीं जघनैर्हया' ।
चक्षुर्नखविषाणेषु दन्तवेष्टेषु च द्विपान् ।
मर्मस्वन्येषु चाहत्य तथा निघ्नन्गजोत्तमान् ।
कौरवाणा गजाना तु शरीरैर्गतचेतसाम् ।
क्षणेन सवृता भूमिर्मेघैरिव नभस्तलम् ।

(except M3) शरौघैर् (for पृषत्कैर्) — (L. 52) S °माली (for °जाले)

45

Before line 1 (that is, after 4 50 2[ab]), B Dn D5 6 11.12 ins

अधारयत वेग स वेलेव तु महोदधे ।

— M2 om lines 2-4 — (L. 2) B2 5 S (except T2 G3, M2 om, M4 sup lin) विकु° (for प्रकु°) B3 8 Dn D5 6 11.12 Co s प्रत्यायाद् B Dn D5 6.11 12 °सत्तम — (L. 4) B Dn D5 6 11 12 T G2 निमुक्तै (for निर्मुक्ता) B1 2 4 Dn D5 11 12 शरै पार्था, B8 D6 अच्छादयत् (for छादयति) B Dn D5 6 11 12 G1 3 M1 दिशो (for शरा) B Dn D5 6 11 12 दश (for दिश) T G2 शरै प्रच्छाद यदिश — (L. 5) B (except B1) Dn D5 11 12 गजानां (for ध्वजानां) — (L 6) B D6 Cn.s अनिनिद्ध (B3 अनिर्भिन्न), Dn1 D5 अनिर्विद्ध, Dn2 D11.12 अतिनिद्ध, T G2 अनाविद्ध, G1 3 अविद्ध तु G1 शरैर् (for शितैर्) T1 G1 3 M1-3 नासीद् (for आसीद्) T1 G1 व्यगुलिग्, M1 व्यतरम्, M2-4 विवर् (for व्यङ्गुल्म्) M1 अगुलम् (for अन्त°) — (L 7) B2.5 D6 °योगाच, Dn2 D11 12 दिव्ययोगाच्च, G1 दैवयोगेन — (L 8) B3 निकसिल्पोप°, B5 शिक्षाकरपोप°, Dn2 D6 11 12 Cn शिक्षाशिल्पोप° — After line 8, B Dn D5 6 11.12 ins

• मीर्यंतत्त्वं तु । चाम्य दृष्ट्वा जिष्णोरपूजयन् ।

Cr व्यूढस्यापतत शरै इत्यनन्तरम् अधारयत वेग स इत्यादि दृष्ट्वा तस्याथ विक्रमम् इत्यन्त श्लोकचतुष्टय दी अ स संमतम् । — (L. 9) B2 5 Dn2 D6.11 12 om lines 9-15 T G2 दैव्या शक्त्या च (T2 स) मायया — (L. 12) M3 न निरुध्येद्, M4 न रुध्येत; M5 न च रुद्धा — (L 14) M1-3 पार्थस्यापि च तद्बलम् — (L. 15) G1 त्रेसुश्चैव, M1 2 वितत्रसु G1 M3 4 अपरे (for परे) G1 3 कुरवश्च पराङ्मुखा (for the posterior half) — (L 19) B2 5 Dn2 D6 11 12 Cn s शैल प्रति वला(B2 5 D6 नवा)भ्राणि, G1.3 °शोरिव गात्राणि. B2 5 Dn2 D6 11. 12 व्यापानीवार्करश्मिभि (B2 5 °श्मय) — (L 20) B2 कुदानि, B5 D6 फुल्लानि, Dn2 D11.12 छत्राणि, G1 संवृते ; G3 असिते (for संचिते) Dn2 D11.12 यद्वच्च (for कुसुमै°) — (L 21) B2 5 Dn2 D6 11 12 रेजु पार्थशरैस्तत्र तदा सैन्यानि भारत — For omissions of Dn2 D11 12 see above — (L 22) Dn2 D11 12 (cf Cn s) स्त्रग्रोजुनशरै शीर्णै शुष्यत्पुष्प दिरणथ — (L 23) Dn2 D11 12 Cn s दधार (for ऽभ्युवाह) — (L. 24) Dn2 D11 12 स्वबलत्राम नात्रस्ता — (L 25) Dn2 D11 12 Cn s °देशानादाय (for °मुत्सृज्य) — (L 27) G3 पर, M1-3 परे, M5 पुन (for हया) — (L 28) Dn2 D11 12 कर्णकक्षविषाणेषु अंतरोष्ठेषु चैव ह — (L 29) Dn2 D11 12 मर्मस्वगेषु Dn2 D11.12 पातयत्समरे गजान्, M5 तदा जघ्नुगजो° — (L 30) Dn2 D11 12 कौरवाग्रगजानां T2 G च (for तु) — (L. 31) T1 G M1 2 नभ सलम् — After line 31, T G2 ins

संछिन्नपरपादांश्च गजानेव व्यनाशयत् ।

अस्त्रैर्दिव्यैर्महाबाहुरर्जुन प्रदहन्निव ।
वडवामुखसभूत कालाग्निरिव सर्वत ।
यथा युगान्तसमये सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
कालपक्वमशेषेण धक्ष्येदुग्रशिख शिखी ।
तद्वत्पार्थोऽस्त्रतेजोभिर्धनुषो निस्वनेन च ।
दैवाद्वीर्याच्च वीभत्सुस्तस्मिन्दौर्योघने बले ।
रणशक्तिममित्राणा प्रायेणापनिनाय स. ।
चेष्टा प्रायेण भूताना रात्रि प्राणभृतामिव ।
सोऽतीयात्सहसा शत्रून्सहसा चाभिपेदिवान् ।
शीघ्र दूर दृढामोघमस्त्रमस्यातिमानुषम् ।
खगयानाभिसवीतै खविष्टै खगमैरिव ।
अर्जुनेन खमावव्रे लोहितप्राणपै खगै ।
अर्जुनास्त्रविनिर्मुक्ता शरा गाण्डीवधन्वन ।
तार्क्ष्यवेगा इवाकाशे न ससर्जु परात्मसु ।
वर्माणि सारथींश्चैव हैमजालानि वाजिनाम् ।
किरीट सूर्यसकाश वैयाघ्रमथ चर्म च ।
तस्य सर्वाणि गात्राणि रथस्य द्विषता शरै ।
नीहारेणेव भूतानि छन्नानीव चकाशिरे ।
सकृदेव न त शेकू रथमभ्यसितु परे ।
अनभ्यस्त्र पुनस्तैर्हि रथ. सोऽविपपात तान् ।
तच्छरा द्विट्शरीरेषु यथैव न ससज्जिरे ।
द्विडनीकेषु वीभत्सोर्न ससज्ज रथस्तथा ।
स तद्विक्षोभयामास विगाह्यारिवल रथी ।
अनन्तवेगो भुजग क्रीडन्निव महार्णवे ।
अस्यतो नित्यमत्यर्थं सर्वघोषातिगस्तथा ।
सतत श्रूयते भूतैर्धनुषश्च किरीटिन ।
सच्छिन्नास्तत्र मातङ्गा बाणैरल्पान्तरान्तरे ।
सस्यूतास्तत्र दृश्यन्ते मेघा इव गभस्तिभि ।
दिशोऽनुभ्रमत सर्वा सव्य दक्षिणमस्यत ।
सतत दृश्यते युद्धे सायकासनमण्डलम् ।
पतन्त्यरूपेषु यथा चक्षूषि न कदाचन ।
नालक्ष्येषु शरा पेतुस्तथा गाण्डीवधन्वन ।
मार्गो गजसहस्रस्य युगपन्मर्दतो वनम् ।
कौन्तेयरथमार्गस्तु रणे घोरतरोऽभवत् ।
नून पार्थजयैषित्वाच्छक्र सर्वामरै सह ।
हन्त्यस्मानिति मन्यन्ते पार्थेनैवार्दिता परे ।

क्षुरप्रैर्निशितैरन्यान्मेघपर्वतसनिभान् ।
एकदन्ताक्षिचरणान्गजान्पार्थो व्यदारयत् ।
ऊर्ध्वमुद्धृतशुण्डाग्रान्विपुलास्यान्सभूरुहान् ।
वक्त्रमारभ्य जघनमुपर्यर्धं व्यदारयत् ।

— (L 34) Dn2 D11 12 read यथा after सर्वं — (L. 35) Dn2 D11.12 Cn 8 कालक्षयम् Dn2 D11.12 दहत्यग्र°, G1 3 धक्ष्यत्युग्र° Cn 8 cite अग्रशिख — (L 36) Dn2 D11.12 त्वद्वत्पार्थो महाराज ददाह समरे रिपून् — After line 36, Dn2 D11.12 ins

तत सर्वास्त्रतेजोभिर्धनुषो निस्वनेन च ।
शब्देनामानुषाणा च भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
भैरव शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कुर्वत ।

— (L. 37) Dn2 D11 12 (cf Cn. 8) दैवारिपाच्च — After line 37, Dn2 D11.12 ins

भयमुत्पादयामास बलवानरिमर्दन ।

— (L 38) T2 रणे, G1 रथ (for रण) Dn2 D11.12 (cf. Cn 8) रथशक्तिममित्राणा प्रागेव निपतद्भुवि Cnp शक्ति° — (L 40) Dn2 D11.12 Cn 8 सोपयात्, T1 G1.2 सोत्ययात् Dn2 D11 12 Cn 8 पश्चात् (for शत्रून्) Dn2 D11.12 Cn 8 साहसात्, T2 G2 वसुधा (for सहसा) Dn2 D11.12 T2 चाप्युपेयिवान्, G1 तेभिपेदिरे, G3 अभिप्रपेदिवान्, M3 चाभिपेदिरे Cn.8 cite उपेयिवान् — (L 41) M2.3 5 °खमसन्नमा° — After line 41, T G2 ins

दृष्ट्वा ते कौरवा भीता अतिमानुषविक्रमम् ।

— (L 42) Dn2 D11.12 शरमार्ते सुतीक्ष्णाग्रै समादिष्टै खगैरिव — (L. 43) Dn2 D11.12 अर्जुनस्तु (for अर्जुनेन) Dn2 D11 12 लोहितप्राशनै — After line 43, Dn2 D11.12 (cf Cn 8) ins

अभ्रमध्ये यथार्कस्य रश्मयस्तिग्मतेजस ।
दिशासु च तथा राजन्नसंख्याता शरास्तदा ।

— (L 44) T G °मुक्त and शरो T G2 °नि:सृत, G1 °संयुत°, G3 °सहत, M1 °सयुता (for °धन्वन) — (L 45) T1 G1 ससर्ज, T2 G2 ससज्ज, M4 ससज्जु — (L. 47) T2 G2 M वैयाघ्रस्य (M1.2 °घ्र तु; M3 °घ्र च, M4.5 °घ्रक) रथस्य च — (L 49) T G छन्नानि प्र(G1 च, G3 न)चकाशिरे — (L. 50) Dn2 D11 12 Cn 8 सकृदेवानत शेकु°, T1 °व न सशेकु, G1.3 °व तु सशेकु, M3 °वकृत शे°, M4.5 °व तु त शे° T1 अभ्यर्दितु; G1.2 अभ्यासितु, Cn 8 as in text — (L. 51) Dn2 D11.12 (cf. Cn.8) अलभ्य पुनरश्वैस्तु Dn2 D11 12 (cf Cn.8) रथात्स्रोतिप्रपादयेत्, G1 रथ सोवीव वायुवत् — (L 52) Dn2 D11.12 ते शरा T2 G2 M4.5 Cn.8 ससञ्जिरे — (L 54) Dn2 D11.12 स्वरातिवलमजसा (for the posterior half) — (L 55) Dn2 D11.12 G3 Cn.8 अनतभोगो — (L 56) Dn2 D11.12 Cn.8 सर्वमेवा° (for सर्वघोषा°) — (L 57) Dn2 D11 12 अश्रुत, T1 G1.3 सनाद (for सतत) M शब्दो (for भूतैर्) Dn2 D11 12 T2 धनुर्घोष (for धनुषश्च) — (L 58) Dn2 D11.12 सततास्, G1.2 संछन्नास् — (L 59) Dn2 D11.12 सघृतास्तेन (for सस्यूतास्तत्र) — (L 60) Some MSS सव्य- (for सव्य) — (L 64) Dn2 D11.12 गच्छतो वने, T2 नर्दतो वन — (L. 65) Dn2 D11.12 यथा भवेत्तथा जज्ञे रथमार्ग किरीटिन — (L. 67) Dn2 D11 12 °स्मानित्यमन्यत पार्थेन निहता परे.

घ्नन्तमत्यर्थमहितान्सव्यसाचि तु मेनिरे ।
कालमर्जुनरूपेण ग्रसन्तमिव च प्रजा ।
कुरुसेनाशरीराणि पार्थनानाहतान्यपि ।
पेतु पार्थहतानीव पार्थकर्मानुदर्शनात् ।
ओषधीना शिरासीव कालपक्तिसमन्वयात् ।
अवनेमु कुरूणा हि वीर्याण्यर्जुनजान्भयात् ।
बाह्वोरथास्फोटयतो प्रध्माते शङ्खमर्जुने ।
चकार चार्जुन क्रोधाद्विमुखान्नुपितानपि ।
अर्जुनेन विभिन्नानि बलाग्राणि पुन क्वचित् ।
चक्रुर्लोहितधाराभिर्धरणी लोहितोत्तराम् ।
लोहितेनापि सपृक्के पासुभि· पवनोद्धते ।
तेनैव च समुद्धूते· सूक्ष्मर्लोहितबिन्दुभि ।
लोहितार्द्रे प्रहरणैर्निमग्ना लोहितोक्षिता· ।
लोहितेषु निमग्नास्ते निहताश्च किरीटिना ।
बभूवुर्लोहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मय· ।
सार्कं तत्क्षणेनासीत्सध्याभ्रमिव लोहितम् ।
अप्यस्त प्राप्य चादित्यो निवर्तेत न पाण्डव· ।
निवर्तेत न जित्वारीनित्यजल्पन्विचक्षणा· ।
तान्सर्वान्समरे शूरान्पौरुषे पर्यवस्थितान् ।
दिव्यैरस्त्रैरमेयात्मा सर्वानार्च्छद्धनुर्धरान् ।
स तु द्रोण त्रिसप्तत्या क्षुद्रकाणा समर्पयत् ।
अशीत्या शकुनिं चैव द्रौणिमप्याशु सप्तभि· ।
दु पष्ट दशभिर्बाणैरर्जुन समविध्यत ।
दु·शासन द्वादशभि· कृप शारद्वत त्रिभि ।
भीष्म शातनव षष्ट्या प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
स कर्ण कर्णिनाविध्यत्पीतेन निशितेन च ।
वासविर्द्विपता मध्ये विव्याध परमेषु च ।
स कर्ण सतनुत्राण निर्भिद्य निशितै· शरै· ।
अगच्छद्धारयन्भूमिं चोदितो दृढधन्वना ।
ततोऽस्य वाहान्व्यहनच्चतुर्भिश्च क्षुरेण तु ।
सारथेश्च शिर· कायादपाहरदरिंदम ।
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद चाप तस्य करे स्थितम् ।
तस्मिन्विद्धे महाभागे कर्णे सर्वास्त्रपारगे ।
हताश्वसूते विरथे ततोऽनीकमभज्यत ।

Colophon (in S only)

वैशपायन· ।

तत्प्रभग्न बल सर्वं विपुलौघवल तथा ।

S cont

भीष्ममासाद्य सतस्थौ वेलामिव महोदधिः ।
तानि सर्वाणि गाङ्गेयः समाश्वास्य परतपः ।
ततो व्यूह्य महाबाहु· समरेष्वपराजित ।
रथनागाश्वकलिल युयुधे युद्धकोविद ।
अभेद्य परसैन्यानां शूरैरथ समीक्षितम् ।
आचार्यदुर्योधनसूतपुत्रै
कृपेण भीष्मेण च पालितानि ।
अवध्यकल्पानि दुरासदानि
नराश्वमातङ्गसमाकुलानि ।

☞ Then S reads 4 49 3–20, followed by a passage given in App I (No 44) In the course of the latter passage, namely, No 44, S reads our adhy 55.

— (L. 68) M$_{1-3}$ अत्यतम् (for अत्यथम्) G$_{1.3}$ घ्नतमत्यर्थं भीनास्ते, M$_1$ घ्नतमित्यथिता सर्व Dn$_2$ D$_{11}$ $_{12}$ (of Cn $_3$) निजय तत्र मे°, G$_1$ $_3$ मेनिरे सव्यसाचिन — (L. 69) Dn$_2$ D$_{11.12}$ संहरतमिव प्रजा — (L 70) Dn$_2$ D$_{11.12}$ (of Cn $_3$) पार्थनैवाहतान्यपि — (L. 71) Dn$_2$ D$_{11.12}$ M$_3$ $_4$ Cn $_3$ सेदु, M$_3$ नेदु (for पेतु) Dn$_2$ D$_{11.12}$ °नुशासनात् — (L. 72) Dn$_2$ D$_{11.12}$ द्विपच्छीपाणि सोन्वयात्, T$_2$ G$_{2.3}$ कालपक्ति°, G$_1$ काले पक्व°, M$_{1.2}$ काले पक्ति° — (L 73) Dn$_2$ D$_{11}$ $_{12}$ Cn अवनेशु, M$_3$ अन्वनेमु Dn$_2$ D$_{11.12}$ T$_2$ G$_2$ वीर्याण्यजु°, G$_1$ $_3$ M$_5$ शिरास्यजु° — (L 76) Dn$_2$ D$_{11}$ $_{12}$ अजुनानिलभिन्नानि वनान्यर्जुनविद्विपां — (L 77) Dn$_2$ D$_{11}$ $_{12}$ लोहितांतरा, M$_1$ °तोत्कां, M$_2$ °तोत्तर, M$_5$ °तोक्षिता — (L 78) Dn$_2$ D$_{11.12}$ °तेन समायुक्ते पा° पवनोद्धते — (L 83) Dn$_2$ D$_{11}$ $_{12}$ T$_1$ सार्कं च, T$_2$ G$_2$ आकाश G$_{1.3}$ तत्र (for तत्तत्) Dn$_2$ D$_{11}$ $_{12}$ संध्यायाम् (for °भ्रम्) — (L 84) Dn$_2$ D$_{11}$ $_{12}$ सूर्योपि (for चादित्यो) — (L. 85) T$_1$ G$_2$ °तेताविजित्वारीन्, M$_{1.2}$ °तते त्वजित्वारीन् — (L 86) T$_2$ G$_2$ M$_5$ स (for तान्). Dn$_2$ D$_{11.12}$ G$_3$ शूर°, Dn$_2$ D$_{11}$ $_{12}$ सम° (for पर्य°) — (L. 87) Dn$_2$ D$_{11.12}$ अचिंत्यात्मा (for अमेया°) — (L. 88) Dn$_2$ D$_{11.12}$ T$_2$ क्षुरप्राणा, G$_{1.3}$ नाराचानां Dn$_2$ D$_{11.12}$ समार्पयत् — (L 90) Dn$_2$ D$_{11.12}$ दु·मह, and द्रौणिमष्टाभिरेव च (for the posterior half) — (L 92) Dn$_2$ D$_{11.12}$ राजान च शतेन ह (for the posterior half) — (L 93) Dn$_2$ D$_{11.12}$ कर्णे च कर्णिना कर्णं, and om. the posterior half of this line and the prior half of the next line M तनुत्राणं शिते शरे (for the posterior half) — (L. 94) Om in M. The prior half is om in Dn$_2$ D$_{11.12}$ Dn$_2$ D$_{11.12}$ परवीरहा (for परमेषु च) — Dn$_2$ D$_{11.12}$ M om lines 95 and 97 — (L. 100) Dn$_2$ D$_{11.12}$ M$_3$ $_5$ महेष्वासे, G$_1$ $_3$ महाबाहौ Dn$_2$ D$_{11.12}$ °कोविदे (for °पारगे) — Colophon *Adhy no* S 56 (M$_2$ $_3$ 55) — (L. 102) Dn$_2$ D$_{11}$ $_{12}$ तत्प्रभग्न बल दृष्ट्वा T G$_2$ °निभ, G$_{1.3}$ °स्तन (for °बल) T G$_2$ महत् (for तथा) Dn$_2$ D$_{11.12}$ पार्थमाजिस्थित पुन — (L 106) T$_2$ G$_2$ M$_4$ $_5$ युयुजे — (L. 107) M$_3$ $_4$ $_5$ शूरैरभिस°. — (L. 111) T G$_2$

46

After its version of 4. 50 4–23, S ins

वैशंपायन ।
अश्वत्थामा तत कर्णं तत्र समीक्ष्य वीर्यवान् ।
उवाच स्मयमानो वै सूतपुत्रमरिंदमम् ।
कर्ण यत्तत्सभामध्ये वह्वयद्ध विकत्थसे ।
न मे युधि समोऽस्तीति तदिद प्रत्युपस्थितम् ।
एषोऽन्तक इव क्रुद्ध सर्वभूतावमर्दन ।
सग्रामशिरसो मध्ये जृम्भते केसरी यथा ।
शूरोऽसि यदि सग्रामे दर्शयस्व सभा विना ।
यद्यशक्तोसि वीरेण पार्थेनाद्भुतकर्मणा ।
पुनरेव सभा गत्वा धार्तराष्ट्रेण धीमता ।
मातुल प्रतिगृह्याशु मद्रयस्व यथासुखम् ।
एवमुक्तस्तदा कर्ण क्रोधादुद्वृत्त लोचने ।
द्रोणपुत्रमिद वाक्यमुवाच कुरुसनिधौ ।
नाह बिभेमि बीभत्सोर्न कृष्णाद्देवकीसुतात् ।
पाण्डवेभ्योऽपि सर्वेभ्य क्षत्रधर्ममनुव्रत ।
सत्त्वाधिकाना तुला हि धनुर्वेदोपजीविनाम् ।
गर्जता जायते दर्प स्वरश्च न विषीदति ।
पश्यत्वाचार्यपुत्रो मामर्जुनेन चिर सह ।
युध्यमान सुसयत्त जयो वै सत्यवस्थित ।
तत प्रहस्य बीभत्सु कौन्तेय श्वेतवाहन ।
दिव्यमस्त्र विकुर्वाण प्रत्ययाद्रथसत्तमान् ।
महामना मन्दबुद्धिर्नि श्वसन्धृतराष्ट्रज ।
उवाच स महाराज राजा दुर्योधनस्तदा ।
न विद्म ह्यर्जुन तत्र वसन्त मात्स्यवेश्मनि ।
तेनेद कर्ण मात्स्यानामग्रहीष्म धन बहु ।
एवचेत्तर्हि गच्छामो विसृजन्तो धन बहु ।
अयशो नातिवर्तेत लोकयोरुभयोरपि ।
न च युद्धात्पर नास्ति क्षत्रियाणा सुखावहम् ।
तस्मात्पार्थेन सग्राम कुर्महे न पलायनम् ।
एतावदुक्त्वा राजा वै अभियानमियेष स ।
तानि पञ्च सहस्राणि वीराणां हि धनुष्मताम् ।
अभ्यद्रवस्तदा पार्थं शलभा इव पावकम् ।
वर्मिता वाजिनस्तत्र सभृताश्च पदातिभि ।
भीमरूपाश्च मातङ्गास्तोमराङ्कुशपाणिभि ।
अधिष्ठिता सुसयत्तैर्हस्तिशिक्षाविशारदै ।
अभ्यद्रवन्त सक्रुद्धाश्चापहस्तोद्यतायुधै ।
पञ्च चैन रथोदग्रास्त्वरिता पर्यवारयन् ।
द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्च कुरुराजश्च वीर्यवान् ।
अश्वत्थामा महाबाहुर्धनुर्वेदपरायण ।
इषून्वै सम्यगस्यन्तो जीमूता इव वार्षिका ।
ते लाभमिव मन्वाना प्रत्यगृह्णन्धनजयम् ।
शरौघानभिवर्षन्तो नादयन्तो दिशो दश ।

☞ Then follows passage No 45 of this Appendix.

47

After वैश° उ° of 4 52 1, N (Ś1 missing, D1 missing for lines 1–8) ins.

दृष्ट्वा व्यूढान्यनीकानि कुरूणा कुरुनन्दन ।
तत्र वैराटिमाभाष्य पाण्डवोऽथाब्रवीदिदम् ।
जाम्बूनदमयी वेदी ध्वजे यस्य प्रकाशते ।
तस्य दक्षिणतो याहि कृप शारद्वतो यत ।
धनजयवच श्रुत्वा वैराटिस्त्वरितस्तदा ।
हयान्रजतसकाशान्हेमभाण्डानचोदयत् ।
आनुपूर्व्या नुदञ्शूर आस्थाय जवमुत्तमम् ।
प्राहिणोच्चन्द्रसकाशान्कुपितानिव तान्हयान् ।

M1. 3 रथाश्व° (for नराश्व°)

46

(L 3) T2 G3 त्व (for तत्) — (L 10) T2 G2 M1. 3 परि° (for प्रति°) — (L. 11) G1 M1. 3 उद्वृत्तलोचन°, G2 उद्धृत्य चक्षुषी, M2 5 उद्वृत्य लोचने — (L. 16) G1 M गर्जनात् (for गर्जता) — (L 17) G1 M1. 2. 4 परं, M5 रणे (for चिर) G3 °नेनातिरंहसा, M3 °नेनात्र सह T2 G2 रथि सत्तम°, G1 रथिनां वरं, G3 रथसत्तम°, M2 3 रथसत्तम — (L. 24) T2 M4 5 मत्स्याना — (L 25) G3 एतस्यैव हि, M3 तचेन्नात्र हि, M4 इत पर चेद्, M5 एव चेत्तर्हि — (L. 29) T2 °यातुम् (for °यानम्) — (L. 31) T G1. 3 अनल शलभा इव (for the posterior half) — (L 32) G1 संनाहाश्च, G3 M1. 3 संवृताश्च, M2 4. 5 सभृताश्च — (L. 36) T G2 त्वरित, G3 परित — After line 38, G3 ins

कृपप्रभृतयश्चान्ये शकुनिर्धृतराष्ट्रजा ।

— (L. 39) T इषूस्ते, G इषुभि , M4 इषूश्च (sup lin इषव)

47

(L. 1) Dn2 D4 5 7 9 11 12 कुरुनदन, D6 पाडु° — (L 2) B1–3 Dn D5. 11. 12 आमन्त्र्य (for आभाष्य) B1 Dn D11. 12 पार्थो वचनमब्रवीत्, D6 पाडवो वाक्यमब्रवीत् — (L 3) Dn D11. 12 प्रदृश्यते, D6 प्रभासते (for प्रका°) B5 D8 ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते — (L. 5) B1. 3 Dn D7 11 12 तत (for तदा) — (L 6) B2 4. 5 D5 6 हेमदण्डेन चोदयत्, D4 5 m. 7 9 हेमभांड(D4 °कुम-; D5 m °भार)परिच्छदान् (for the posterior half) Ca o v cite हेमभाण्डान्, Cs भाण्ड — (L. 7) B Dn D6 11 12 Cr आनुपूर्व्यात्तु तत्सर्वे B2 D2. 5 (m as in text) रथम् (for जवम्) B1 3 Dn2 D5. 11. 12 जवमास्थाय चोत्तम — (L. 16) B1 Dn D2 4. 8

स गत्वा कुरुसेनायाः समीपं हयकोविदः ।
पुनरावर्तयामास तान्हयान्वातरंहसः ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य मण्डलं सव्यमेव च ।
कुरून्संमोहयामास मत्स्यो यानेन तत्त्ववित् ।
कृपस्य रथमास्थाय वैराटिरकुतोभयः ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ।
ततोऽर्जुनः शङ्खवरं देवदत्तं महारवम् ।
प्रदध्मौ रथमास्थाय नाम विश्राव्य चात्मनः ।
तस्य शब्दो महानासीद्धम्यमानस्य जिष्णुना ।
तथा वीर्यवता संख्ये पर्वतस्येव दीर्यतः ।
पूजयांचक्रिरे शङ्खं कुरवस्ते ससैनिकाः ।
अर्जुनेन तथा ध्मातः शतधा यन्न दीर्यते ।
दिवमावृत्य शब्दस्तु निवृत्तः शुश्रुवे पुनः ।
सृष्टो मघवता वज्रः प्रपतन्निव पर्वते ।

48

Before the ref. of 4. 53. 1, S ins.

वैशंपायनः ।

जितं वैकर्तनं दृष्ट्वा पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
स्थिरो भव त्वं संग्रामे जयोऽस्माकं नृपात्मज ।
यावच्छङ्खमुपाध्मास्ये द्विषतां रोमहर्षणम् ।
अविक्लवमसंभ्रान्तमव्यग्रहृदयेक्षणम् ।
याहि शीघ्रं यतो द्रोणो ममाचार्यो महारथः ।
तथा संक्रीडमानस्य अर्जुनस्य रणाजिरे ।
बलं सत्त्वं च तेजश्च लाघवं चाप्यवर्धत ।
तच्चाद्भुतमभिप्रेक्ष्य भयमुत्तरमाविशत् ।

उत्तरः ।

अस्त्राणां तव दिव्यानां शरौघान्क्षिपतश्च ते ।
मनो मे मुह्यतेऽत्यर्थं तव दृष्ट्वा पराक्रमम् ।
द्वैधीभूतं मनो मह्यं भयाद्भरतसत्तम ।
अदृष्टपूर्वं पश्यामि तव गाण्डीवनिस्वनम् ।
तव बाहुबलं चैव धनुः प्राकर्षतो बहु ।
तव तेजो दुराधर्षं यथा विष्णोस्त्रिविक्रमे ।

वैशंपायनः ।

तमुत्तरश्चित्रमवेक्ष्य गाण्डिवं
शरांश्च मुक्तान्सहसा किरीटिना ।
भीतोऽब्रवीदर्जुनमाजिमध्ये
नाहं तवाश्वान्विषहे नियन्तुम् ।
तमब्रवीदीषदिव प्रहस्य
गाण्डीवधन्वा द्विषतां निहन्ता ।
मया सहायेन कुतोऽस्ति ते भयं
प्रेषुत्तराश्वानुपमह्य वाहय ।
आश्वासितस्तेन धनंजयेन
वैराटिरश्वान्प्रतुतोद शीघ्रम् ।
धनंजयश्चापि निरुध्य चापं
विस्फारयामास महेन्द्रकल्पः ।
उत्तरं चैव बीभत्सुरब्रवीत्पुनरर्जुनः ।
न भेतव्यं मया सार्धं तात संग्राममूर्धनि ।
राजपुत्रोऽसि भद्रं ते कुले महति मात्स्यके ।
जातस्त्वं क्षत्रियकुले न विषीदितुमर्हसि ।
धृतिं कृत्वा सुविपुलां राजपुत्र रथं मम ।
युध्यमानस्य समरे शत्रुभिः सह वाहय ।
उक्त्वा तमेव बीभत्सुरर्जुनः पुनरब्रवीत् ।
पाण्डवो रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाजं समीक्ष्य तु ।

49

After 4. 56. 3[ed], N (Ś1 missing) ins.

अथ सैन्यं महद्दृष्ट्वा रथनागहयाकुलम् ।
अब्रवीदुत्तरः पार्थं प्रविविद्धः शरैर्भृशम् ।
नाहं शक्ष्यामि वीरेह नियन्तुं ते हयोत्तमान् ।
विषीदन्ति मम प्राणा मनो विह्वलतीव मे ।
अस्त्राणामिह दिव्यानां प्रभावात्संप्रयुज्यताम् ।
त्वया च कुरुभिश्चैव भ्रमन्तीव दिशो दश ।
गन्धेन मूर्च्छितश्चास्मि वसारुधिरमेदसाम् ।
द्वैधीभूतं मनो मेऽद्य त्रासं चैव प्रपश्यतः ।
अदृष्टपूर्वं शूराणां महासंख्ये समागमः ।

10–12 बलम् (for रथम्). K पाडव (for चात्मनः) — (L. 18) B D11 12 तथा वीर्यवत, D1 2 4 10 महावीर्यवता (D2 °तां). Co cites वीर्यवत — (L. 19) B1 Dn D6 11, 12 सह, B4 तेन, D1–3, 7–10 ते च (for ते स).

48

(L. 7) M1–3 चाप्यवर्धत — (L. 13) T1 G M5 मुहुः (for बहु) — (L. 22) T2 G2 M2 5 प्रेषु°

49

(L. 2) B1 Dn D9, 11, 12 अप° (for प्रति°). D4, 7 9 दृढं (for भृशम्) — (L. 3) D2 4 8 10 इमान् (for हय°) — (L. 5) K गतागतं च दिव्यानां. K अस्त्राणां, B1 Dn2 D9, 11, 12 प्रभाव° — (L. 6) K B1 Dn2 D4 9–12 द्रवंति (for भ्रमन्ति). B3–5 D10 मम (for दश) — (L. 7) B1 Dn D4 11 12 चाहं, D1 चार्तं (for चास्मि) — (L. 8) B (except B1) D5 6 मह्यं (for मेऽद्य). B1 Dn D11, 12 तव; B3–5 D5–7 9 त्रासं. D3, 4 10 प्रपश्य मे, Co as above. D1 2 संत्रासं चैव पश्य मे — (L. 9) K1 B3 5 Dn1 D4 °पूर्वं. K B1 Dn D10–12 मया संख्ये. K B1 Cr समागमं. B2 4 5 D6 महत्सैन्यसमागमं, B3 Ca (of Co) महत्संयत्समागमं, B8 m महासंशयमागतं, D5 महासंपत्समागमं, D8 9 महासंख्यस°-

गोधावातेन महता शङ्खाना निनदेन च ।
सिंहनादैश्च शूराणा गजानां बृंहितैस्तथा ।
गाण्डीवशब्देन नृशमशनिप्रतिमेन च ।
श्रुति स्मृतिश्च मे वीर प्रनष्टा मूढचेतस ।
अलातचक्रप्रतिमं मण्डल सततं त्वया ।
व्याक्षिप्यमाण समरे गाण्डीव च प्रपश्यत. ।
दृष्टिर्विचलिता वीर हृदयं दीर्यतीव मे ।
वपुश्चोग्र तव रणे क्रुद्धस्येव पिनाकिनः ।
व्यायच्छतस्तव भुज दृष्ट्वा भीर्मे भवत्यपि ।
नाददान न संधानं न मुञ्चन्त शरोत्तमान् ।
त्वामह सप्रपश्यामि पश्यन्नपि विचेतन ।
अवसीदन्ति मे प्राणा भूरिय चलतीव मे ।
न च प्रतोद नानीपून्नयन्तु शक्तिरस्ति मे ।
अर्जुन उवाच ।
मा भैषी स्तम्भयात्मान त्वयापि नरपुगव ।
अत्यद्भुतानि कर्माणि कृतानि रणमूर्धनि ।
राजपुत्रोऽसि भद्र ते कुले मत्स्यस्य विश्रुते ।
जातस्त्व शत्रुदमने न विषादितुमर्हसि ।
धृतिं कृत्वा सुविपुलां राजपुत्र रथे मम ।
युध्यमानस्य समरे हयान्संयच्छ शत्रुहन् ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटि रथसत्तम ।
अर्जुनो रथिना श्रेष्ठ. पुनरेवेदमब्रवीत् ।
सेनाग्रमाशु भीष्मस्य प्रापयस्वैतदेव माम् ।

50

Before 4 59 1, which is transp in S (in other words, after adhy. 57), S ins

वैशंपायन ।
एव विद्राव्य तत्सैन्य पार्थो भीष्ममुपाद्रवत् ।
अस्तेषु सर्वसैन्येषु कौरव्यस्य महात्मन ।
नरसिंहमुपायान्त जिगीषन्त पराक्रणे ।
वृषसेनोऽभ्ययात्तूर्णं योद्धुकामो धनजयम् ।
तस्य पार्थस्तदा क्षिप्र क्षुरधारेण कार्मुकम् ।
न्यकृन्तद्रुक्मपृष्ठेण जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
अथैन पञ्चभिर्भूय प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
स पार्थबाणाभिहतो रथात्प्रस्कन्द्य प्राद्रवत् ।
दुःशासनो विकर्णश्च शकुनिश्च विविंशति ।
आयान्त भीमधन्वान पर्यकीर्यन्त पाण्डवम् ।
तेषां पार्थो रणे क्रुद्ध शरै सनतपर्वभि ।
युग ध्वजमथैषां च चिच्छेद तरसा रणे ।
ते निकृत्तध्वजा सर्वे छिन्नकार्मुकवेष्टना ।
रणमध्यादपययु पार्थबाणाभिपीडिता ।
तत प्रहस्य बीभत्सुर्वैराटिमिदमब्रवीत् ।

— (L. 10) B₁ Dn D11.12 गदापातेन, D1 योधाघातेन, D2 गोधाघोषेण, D2.5.7 योधापातेन, D3 योधघोषेण, Ca as above Dn D8.11.12 निस्वनेन च — (L. 12) B2 D8 गाडीवस्य च घोषेण वज्रोपमस्तमेन च — (L. 14) D1-4.10 च द्रुत (for सतत) — (L. 15) K °प्यमान, D7 व्याकृष्य°, D8m व्याकृष्य° D1 व्याक्षिप्य समरे पार्थ Dn1 च कर्षत, Dn2 D11.12 प्रकर्षत, D7.9 प्रदृश्यते D3 गाडीवस्य च पश्यत — (L. 16) B1.2.4 Dn D4.9.11.12 प्रचलिता — (L. 17) B2 D8 वपुश्चोग्र च ते वीर Dn2 D11.12 om. lines 18–20 — (L. 18) K शरता, B1 शराग्राजन्, B3 D2.4.6.8 शतनुत्र, D1.2.7 शरमुत्र, D5 1(marg sec m) 8 तव भुजौ D3 दृष्ट्वा भीतोस्मि फाल्गुन, D9 °ष्ट्वा भीतो महद्भु, D10 भीतभीतो भवस्त्वयि ◊ Cv तव व्यायच्छत शतनुजमिव दृष्ट्वा मे मन भीर्भवति । शतनुजमिव युध्यत । ◊ — (L 19) B3(m as above) D1.2.10 Ccp संदधान Cc n r cite सधान (as above) — (L. 20) K भवन (for त्वामह) B2.8 न चेनन°, D3 विचेतन — (L. 21) B1-3 Dn D1.2.5.6.11.12 च (for मे) — (L 22) B1 Dn D1.2.11.12 रश्मींश्च (for नानीपून्) Ca.s cite अभीपून् (as above) K2 न प्रतोदेन मे वीर, B2.4.5 D4.6 न प्रतोदं न चाभीपून्, D1 नैव प्रतोद नो अभान् K2 D1-4.8.10 नियन्तु (for सयतु) — (L 25) B विश्रुत — (L. 26) B1 D2.4.6.9 °दमनो, Cv °दमने (as above) B1.5 Dn2 D11.12 नावसीदितुम्, Dn1 न च सीदितुम्, Cv as above Ca विषीदितुमिच्छसि — (L. 27) D1-4.10 transp कृत्वा and सुविपुलां — After line 28, K ins a colophon (*adhy no* K1 55) — (L. 29) B1.2.4 Dn D8.11.12 — (L 30) B1-3 Dn D11.12 उत्तरं नरसत्तम, D1 पार्थं — (L. 31) K अत्र (for आशु). नान्यम् (for पुनरेवेदम्)

50

After line 2, T G2 ins

बाणान्धनुषि संधाय चतुर पाकशासनि ।
भीष्म च प्राहिणोद्धीनस्त्व द्वान्यानन्यवादयत् ।
तस्य कान्तिक गत्वा द्वावभूतां च कौशलम् ।
तोऽप्याशीरवदद्भीष्म कौन्तेयो जयतामिति ।

— After line 4, T G2 ins *

वैकर्तनात्मजो वीर सग्रामे लोकविश्रुत ।
शौर्यवीर्यादिभि कर्णाद्भिन्नाद्भिन्न इवोदित ।
आत्मना युध्यतस्तस्य वृषसेनस्य पाण्डव ।
मुहूर्तं तस्य तद्दृष्ट्वा हस्तलाघवपौरुषे ।
तुतोष च तत पार्थो वृषसेनपराक्रमम् ।

— (L 7) G1.3 बाणै (for भूय) — (L. 12) T1 युगा ध्वजात्रथाक्षाश्च, T2 G1.3 धनुर् (T2 युग) ध्वजमथाक्ष च, G2 युगान्ध्वजनथोक्षाश्च, M1.5 युग ध्वजरथाक्ष (M5 °रथेषा) च T

एत मे प्रापयेदानीं ताल सौवर्णमुच्छ्रितम्।
मेघमध्ये यथा विद्युदुच्चरन्ती पुन पुन.।
असौ शांतनवो भीष्मस्तत्र याहि परंतप।
अस्त्राणि तस्य दिव्यानि दर्शयिष्यामि संयुगे।
घोररूपाणि चित्राणि लघूनि च गुरूणि च।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वैराटि पार्थसारथि।
वाहयचोदितस्तेन रथं भीष्मरथं प्रति।
अथ त चोदितं दृष्ट्वा फल्गुनस्य रथोत्तमम्।
वायुनेव महामेघ सहसाभिसमीरितम्।
त प्रत्ययाद्य गाङ्गेयो रथेनादित्यवर्चसा।
आयान्तमर्जुन दृष्ट्वा भीष्म परपुरंजय।
प्रत्युज्जगाम युद्धार्थी महर्षभ इवर्षभम्।

51

After 4 59 5, S ins

अन्तरिक्षे प्रजल्पन्ति सर्वे देवाः सवासवा॰।
यदर्जुन कुरून्सर्वान्प्राक्रन्तच्छस्त्रतेजसा।
कुरुश्रेष्ठाविमौ वीरौ रणे भीष्मधनंजयौ।
सर्वास्त्रकुशलौ लोके एतावतिरथावुभौ।
उभौ देवमनुष्येषु विश्रुतौ स्वपराक्रमै॰।
उभौ परमसरब्धावुभौ दीप्तधनुर्धरौ।
समागतौ नरव्याघ्रौ व्याघ्राविव तरस्विनौ।
उभौ सदृशकर्माणौ सूर्यस्याग्नेश्च भारत।
वासुदेवस्य सदृशौ कार्तवीर्यसमावुभौ।
उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ शूरौ महाबली।
सर्वास्त्रविदुषा श्रेष्ठौ सर्वशस्त्रभृतां वरौ।
अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च।
अनयो. सदृश वीर्यं मित्रस्य वरुणस्य च।
को वा कुन्तीसुत युद्धे द्वैरथेनोपयास्यति।
ऋते शांतनवादन्य. क्षत्रियो भुवि विद्यते।
इति सपूजयामासुर्भीष्म दृष्ट्वार्जुन गतम्।
रणे समप्रहृरिष्यन्त दृष्ट्वा देवा. सवासवाः।
अथ बहुविधशङ्खतूर्यघोषै॰
विविधरवैः सह सिंहनादमिश्रै.।
कुरुवृषभमपूजयत्कुरूणां
बलममराधिपसैन्यसप्रभ तत्।

Colophon

(*Adhy no.* T G M1.3 61, M2-4 60)

52

After adhy 59, S ins the foll. addl. adhy •

वैशंपायनः।

गास्ता विजित्य संग्रामे कुरूणा मिपता वने।
ततो योद्धुमना. पार्थ प्रायात्पश्च रथान्प्रति।
आददानश्च नाराचान्व्यामृशच्चिपुधी अपि।
संस्पृशानश्च गाण्डीव भूय. कर्णं समभ्ययात्।

अश्वत्थामा।

कर्ण यत्तत्सभामध्ये बह्वनद्ध प्रभाषसे।
न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं प्रत्युपस्थितम्।
एषोऽन्तक इव क्रुद्ध सर्वभूतावमर्दनः।
अदूरात्प्रत्युपस्थाय जृम्भते केसरी यथा।

कर्णः।

नाह बिभेमि बीभत्सो॰ कृष्णाद्वा देवकीसुतात्।
पाण्डवेभ्योऽपि सर्वेभ्य॰ क्षत्रधर्ममनुव्रतः।
सत्वाधिकानां पुसां तु धनुर्वेदोपजीविनाम्।
दर्शनाज्जायते दर्प॰ स्वरश्च न विषीदति।
पश्यत्वाचार्यपुत्रो मामर्जुनेन रणे सह।
युध्यमान सुसयत्त दैव तु दुरतिक्रमम्।

G2 बली (for रणे) — (L 17) G1 3 चलतीव (for उच्च॰) — M3 om lines 19–21 — (L. 20) T G2 दृढानि (for गुरूणि) — After line 20, T G2 ins

अस्माकं पोषको नित्यमा बाल्यान्मात्स्यभूमिप।
श्रेयस्कामी सदास्माक योगक्षेमकर सदा।
तस्याङ्के वर्धितो बाल्ये तपोत्स्येऽनेन सांप्रतम्।
अस्माक धार्तराष्ट्राणा शमकामो दिवानिशम्।

— M3 om lines 21–23 — (L. 22) M1.4 5 उवाह (for वाह॰) — (L. 23) G1.3 त रथ, M5 त रणे (for अथ त) M1.2 4 तमायांत (M4 त ते मया) रथ दृष्ट्वा.

52

(L. 2) M2-5 युद्धमना — (L 3) T2 M5 विमृश्य॰, G1.3 आमृश॰ — (L. 5) T2 G2 M3 त्व (for तत्). G3 विकत्थसे, M5 प्रभाषसे — T2 om lines 6–8. — (L. 7) T1 M1 3 सम (for इव) — After the prior half of line 7, G1 ins

क्षत्रधर्ममनुव्रत।
वक्ष्यामिसम पार्थ.

— (L 8) G1 3 M3 प्रत्यवस्थाय M2 संग्रामशिरसो मध्ये (for the prior half). — T1 G2 ins after line 8 T2 (which om lines 6–8), after line 5

न पलायस्व शूरश्चेत्स्थित्वा युध्यस्व फल्गुनम्।

— (L. 12) M गर्ज॰ (for दर्श॰). G1.3 M1 5 सत्व (for दर्प) — After line 14, T G2 ins..

अश्वत्थामा।

को दोष कर्ण शूराणां वाचा साक हि पौरुषम्।
विद्यते यदि तल्लोके गुणोत्तरमिहोच्यते।
युध्यस्व त्वममी पार्थ प्रपलायस्व मा रणात्।
घर्षं वच सरन्कर्णं नाहमित्यादि संयुगे।

वैशंपायन ।
त मनन्तादृया पञ्च परिवार्य धनजयम् ।
त इषून्मन्यगलन्तो मुमुक्षन्तोऽपि जीवितम् ।
ते लाननिव मन्वाना क्षिप्रमार्छन्धनजयम् ।
शरौघान्सन्यगलन्तो जीमूता इव वार्षिका ।
बहुभिर्विविधैर्वाणैर्निशितैर्लोमवाहिभि ।
आद्रवन्नत्वरस्ताय प्रत्यविध्यन्धनजयम् ।
ततः प्रहस्य बीभत्सु सर्वशस्त्रभृतां वर ।
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाण प्रत्ययाद्रथसत्तमान् ।
यथा रश्मिभिरादित्य प्रच्छादयति मेदिनीम् ।
एवं गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः प्राच्छादयद्दिशः ।
न रथाना न नागाना न ध्वजाना न वाजिनाम् ।
अविद्धं निशितैर्बाणैरासीद्व्यङ्गुलमन्तरम् ।
सर्वे शान्तिपरा योधा स्वचिच नाभिजज्ञिरे ।
हस्तिनोऽश्वाश्च विनदा व्यवलीयन्त सर्वश ।
यथा नलवन नागः प्रविश्य परिद्दिमर्दन ।
एव सर्वानपातयदर्जुन शस्त्रवेदना ।
गाण्डीवस्य तु घोषेण पृथिवी समकम्पत ।
ननाश्लि धार्तराष्ट्राणामभ्यकुन्वद्धनजय ।
ततो विगाह्य सैन्यानां मध्य शस्त्रभृता वर ।
सारथिं समरे शूरमभ्यभाषत वीर्यवान् ।
सनियम्य हयानेतान्मन्द वाहय सारथे ।
आचार्यपुत्र समरे योधयिष्येऽपराजितम् ।
पुरा क्षेप मया मुक्तः स मे भवति पृष्ठत ।
एवमुक्तोऽर्जुनेनाजावश्व यानरथं प्रति ।
विराटपुत्रो जवनान्प्रहसमश्वानचोदयत् ।
कर्ण ।
एषोपयाति बीभत्सुर्मथितो गाढवेदन ।
त तु वनैव यास्यामि नायं मुच्येत जीवितात् ।
द्रोण ।
नैषो नयेन निर्यातो महात्मा पाकशासनि ।
एव भीता निवर्तन्ते न पुनर्गाढवेदना ।
यद्येनमभिसंरब्ध पुनरेवाभियास्यसि ।
बहून्यस्त्राणि जानीते न पुनर्मोक्ष्यते भवान् ।
दिष्ट्या दुर्योधनो मुक्तो दिष्ट्या गाव पलायिता ।
मुक्तमुष्टिपु संग्रामे किं रणेन करिष्यसि ।
क्रोशमात्रमतिक्रम्य बलमन्वानयामहे ।
अन्वागतबला पार्थं पुनरेवाभियास्यम ।

Colophon

☞ Most of lines 5–39 above recur (with v l.) in passages No 45 and 46 of this Appendix, and elsewhere

53

Before adhy 60 (or after adhy 58), S ins
अर्जुन ।
दक्षिणामेव तु दिशं हयानुत्तर वाहय ।
पुरा सार्थानवलेपामय शब्दोऽत्र विद्दताम् ।
अश्वत्थाम्न प्रविशय प्राचीमुद्याहि सारथे ।
अचिराद्द्रष्टुमिच्छामि गुरुपुत्र यशस्विनम् ।
वैशंपायन ।
मोहयित्वा तु तान्सर्वान्वलुवीर्येण पाण्डव ।
प्रसव्यं चैवमावृत्य क्रोशार्धं प्राद्रवत्तत ।
यथा सुसस्कृतो बाण सुपर्णश्चापि शीघ्रग ।
तथा पार्थरथ शीघ्रमाकाशे पर्यवर्तत ।
मुहूर्तोपरते शब्दे प्रतियाते धनंजये ।
हस्त्यश्वरथपादात पुरस्कृत्य महारथा ।
द्रोणभीष्ममुखा सर्व सैन्यानां जघने ययु ।
यत्ता पार्थमपश्यन्त सहिता शरविक्षता ।
सैनिका ।
दिष्ट्या दुर्योधनो मुक्तः सैन्य भूयिष्ठमागतम् ।
क्रोशमात्रमतिक्रम्य बलमन्त्रानयामहे ।

— (L. 18) G1 M (except M4) शारदा (for वार्षिका) — (L. 19) M1.2 transp विविधैर् and निशितैर् M3 विशिखैर् (for विविधैर्), and विविधैर् (for निशितैर्) T2 M (except M3) लोमवाहिभि . — (L. 20) G1.2 अथ ते; M (except M3) अद्रवात् (for आद्र°) — (L. 25) T G3 चाश्वाना (for नागानां) T G2 M3 2 वर्मणां (for वाजिनाम्) — (L. 26) M3-5 अतीव (for अविद्ध). G1.3 अनिर्विद्ध शितैर्वा°, M1.2 अतिनिर्दै शितैर्वा° T1 G1 M1.2 नासीद् (for आसीद्) M3 अविभ्यद्गुलमन्तर. — (L. 27) G3 M यौधाः — (L. 28) T G3 दन्तिनो (for हस्तिनो) M1-3 नागाश्च (for सर्वशः) — (L. 32) T1 अभ्यकपद्, T2 G2.3 अभ्यकृंतद् (for अभ्य°) — M3 om. lines 36–39 — (L. 37) M2.4 हि मे (for मया) T1 M3 5 शम्ब° (for मुक्त°) M1.5 पुरा तापामवलेपा T1 तावुद्, M4 सार्थं- (for स मे) M1.4 अथ शब्दोत्र लिप्तां — For lines 38–39, M1 subst

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिरपराजित ।
चोदयामास तानश्वानश्वत्थामरथं प्रति ।,

while M3-5 subst.:

अश्वत्थाम्न प्रति रथ भृशमश्वानचोदयत् ।

— (L. 41) T2 योत्स्यामि, M1-2 यास्यामो — (L. 43) T2 G2 M3 नैव (for एव) — (L. 47) G2 मुक्तो दिष्ट्या च स°; M1 (sup lin) मुक्तस्त्वलाभ सं° — Colophon Adhy. no T G M1.2.4 63, M3 5 62

53

(L. 12) G3 यत्तास्तद्दृश्यति कौंतेय शरविक्षतसैनिका — (L. 13)

याम यत्र वन गुल्म नदीमन्वश्मकां प्रति ।
वैशंपायन ।
अथ दुर्योधनो दृष्ट्वा भग्न स्वबलमाहवे ।
अमृष्यमाणः कोपेन परिमार्गन्धनंजयम् ।
न्यवर्तत कुरुश्रेष्ठ स्वेनानीकेन संवृत ।
वार्यमाणो दुराधर्षैर्भीष्मद्रोणकृपैर्भृशम् ।
ततोऽर्जुनश्चित्रमुदारवेग
समीक्ष्य गाण्डीवमुवाच वाक्यम् ।
इदं त्विदानीमनय कुरूणां
शिव धनु' शत्रुनिबर्हण च ।
अत्याशुग वेगवदाशुकर्तृ
अवारणीय महते रणाय ।
प्रदारण शत्रुवरूथिनीना-
मनीकभित्सयति वज्रकल्पम् ।
प्रयाहि यत्रैष सुयोधनो हि
त पातयिष्यामि शरै सुतीक्ष्णै' ।
आचार्यपुत्र च पितामह च
सुयोधन सूतसुत च सख्ये ।
द्रोण कृप चैव निवार्य युद्धे
शिरो हरिष्यामि सुयोधनस्य ।
तमुत्तरश्चित्रमुदारवेग
धनुश्च दृष्ट्वा निशिताञ्शरांश्च ।
भीतोऽब्रवीदर्जुनमाजिमध्ये
नाह तवाश्वान्विपहे नियन्तुम् ।
तमब्रवीन्मात्स्यसुत प्रहस्य
गाण्डीवधन्वा द्विपता निहन्ता ।
मया सहायेन कुतोऽस्ति ते भय
प्रेह्युत्तराश्वानुपमन्त्रयस्व ।
आश्वासितस्तेन धनंजयेन
वैराटिरश्वान्प्रतुतोद शीघ्रम् ।
विष्फारयस्तद्धनुरुग्रवेग
युयुत्समान' पुनरेव जिष्णु ।
गाण्डीवशब्देन तु तत्र योधा
भूमौ निपेतुर्बहवोऽतिवेलम् ।
शङ्खस्य शब्देन तु वानरस्य
शब्देन ते योधवरा. समन्तात् ।
अर्जुन. ।
एषोऽतिमानी धृतराष्ट्रसूनु'
सेनामुखे सर्वसमृद्धतेजाः ।
पराजय नित्यममृष्यमाणो
निवर्तते युद्धमना पुरस्तात् ।
तमेव याहि प्रसमीक्ष्य यत्त
सुयोधन तत्र सहानुज च ।
वैशंपायन ।
तमापतन्त प्रसमीक्ष्य सर्वे
कुरुप्रवीरा' सहसाभ्यगच्छन् ।
प्रहस्य वीर स तु तानतीत्य
दुर्योधने द्वौ निचखान बाणौ ।
तेनार्दितो नाग इव प्रभिन्न
पार्थेन विद्धो धृतराष्ट्रसूनु' ।
युयुत्समानोऽतिरथेन सख्ये
स्वय निगृह्यार्जुनमाससाद ।

54

After 4 60 15, S ins

तस्मिन्महेष्वासवरेऽतिविद्धे
धनंजयेनाप्रतिमेन युद्धे ।
सर्वाणि सैन्यानि भयार्दितानि
त्रास ययु पार्थमुदीक्ष्य तानि ।
ततस्तु ते शान्तिपराश्च सर्वे
दृष्ट्वार्जुन नागमिव प्रभिन्नम् ।
उच्चैर्नदन्त बलवन्तमाजौ
मध्ये स्थित सिंहमिवर्षभाणाम् ।
गाण्डीवशब्देन तु पाण्डवस्य
योधा निपेतु' सहसा रथेभ्य. ।
भयार्दिता. पार्थशराभितप्ता
सिंहाभिपन्ना इव वारणेन्द्रा ।
सरकनेत्र पुनरिन्द्रकर्मा

M_2 भग्न स्वबलमाहवे, M_3 दिष्ट्या गाव पलायिता (for the posterior half) — (L 15) $G_{1.3}$ M_3 यात (for याम) $M_{1.2.4.5}$ °श्मकीं, M_3 °श्मका — (L 17) T_2 G_1 M_4 क्रोधेन (for कोपेन) $M_{1.2}$ प्रतिमार्ग — (L. 19) M_1 °कृपादिभि, $M_{2.5}$ °मुख्यैर्भृश — After line 21, T_1 G_2 ins

भोगेन्द्रकल्प भुवनेषु रूढ
ममैषमच्छेद्यमदाग्र्यमाजौ ।

— (L. 27) M_1 अनीकजित् — After line 27, T_1 G_2 ins

वैधव्यद शत्रुनितम्बिनीनां
सुखप्रदं कौरववंशजानाम् ।

— (L 36) T_2 $G_{1.3}$ $M_{1.4}$ उग्रवेग (for आजिमध्ये) — (L. 40) T G_2 $M_{4.5}$ भय ते (for ऽस्ति ते भय) — (L. 41) G_1 अभिमन्त्र्य वाहय, M_{1-3} उपमन्त्र्य वाहय (for उपमन्त्रयस्व) — (L. 43) T G_2 M_3 अतुदज्जवेन (for प्रतुतोद शीघ्रम्) — (L 44) T_1 G_2 $M_{2.3}$ (*sup lin* as above) उग्रघोष; T_2 उग्रघोरं — (L 46) M (except M_5) तत्र (for योधा) — (L. 47) M (except M_5) योधा (for भूमौ)

वैकर्तनं द्वादशभिः पृषत्कैः ।
विद्राव्य तेषां द्रवतां समीक्ष्य
दुःशासनं चैकरथेन पार्थः ।
कर्णोऽब्रवीत्पार्थशराभितप्तो
दुर्योधनं दुष्प्रसहं च दृष्ट्वा ।
दृष्टोऽर्जुनोऽस्य प्रतियाम शीघ्रं
श्रेयो विधास्याम इतो गतेन ।
मन्ये त्वया तात कृतं च कार्यं
यदर्जुनोऽस्माभिरिहाद्य दृष्टः ।
भूयो वनं गच्छतु सव्यसाची
पश्यामि पूर्णं समयं न तेषाम् ।
शरार्दितास्ते युधि पाण्डवेन
प्रमत्तुरन्योन्यमथाह्वयन्तः ।
कर्णोऽब्रवीदापतत्येष जिष्णुः
दुर्योधनं सपरिवार्य यामः ।
सर्वांश्च विद्रावणयूथपामः
काले प्रवृत्ते युधि शात्रवाणाम् ।
अयं च पार्थः पुनरागतो नो
मूलं च रक्ष्यं भरतर्षभाणाम् ।
समीक्ष्य पार्थं तरसापतन्तं
दुर्योधनं कालमिवात्तशस्त्रम् ।
भयार्तरूपः शरणं प्रपेदे
द्रोणं च कर्णं च कृपं च भीष्मम् ।
तं भीतरूपं शरणं व्रजन्तं
दुर्योधनं शत्रुसहो निषङ्गी ।
इत्यब्रवीद्वीतमना किरीटी
बाणेन विद्धं रुधिरं वमन्तम् ।

55

After 4. 60. 19, $D_{4.7}$ ins.

भीतं विवस्त्रं विरथं यतोऽहं
विसंज्ञमाजौ विकलं विवस्त्रम् ।
विमुक्तकेशं च पलायमानं
ग्रासं तवाहं शरणं वदन्तम् ।
तवास्मि चेति प्रलपन्तमेव
रक्षेति मा वादिनमेव वादीन् ।
पराङ्मुखाच्चाहमहो निहन्मि
यतस्ततो जीव सुयोधन त्वम् ।
वचांसि चेत्त्वं स्मरसि स्वकीया-
न्युक्तान्यहो द्यूतजये सभायाम् ।
ऊरुं स्वकं दर्शयता समक्ष-
मस्मान्समाक्षिप्य जगाद कृष्णाम् ।
मृता यथैते किल पाण्डुपुत्रा
व्याघ्रा यथा चर्ममयाश्च सर्पाः ।
प्रभग्नदंष्ट्राश्च सकूर्चषण्ढा-
स्तिला यथारण्यभवास्तथैते ।
जनो यथा काकयवाञ्जगाद
पाण्डूंस्तथा नामधरांस्तु विद्धि ।
समाविशस्त्वङ्कमिमं ममेति
राज्यस्य मेऽलंकरणं भव त्वम् ।
द्रोणस्य भीष्मस्य कृपस्य चैव
यच्छृण्वतस्त्वं बहुधालपन्तो ।
तदेहि भो न त्वकजस्य सैन्यैः
सहापि मामेकरथं रथैः स्वैः ।
सर्वैः स्वयोधैर्बहुभिः समं स्व
युध्यस्व मामेकमपीह वीरम् ।
जीवन्विमोक्षे न पलायमानो
मन्द त्वयुक्तं स्मर तत्सभायाम् ।
परीप्स युद्धेन कुरून्समक्षं
प्राणान्मया बाहुबलाभिसृष्टान् ।

56

After 4. 61. 15, D_4 ins.

ततोऽर्जुनो स्वापनमस्त्रमुग्रं
कोदण्डमारोप्य कुरून्प्रवीह ।
भीष्मं गुरुं पुत्रयुतं कृपं च
मुक्त्वा मुमोचान्यशिरस्त्वमर्षी ।
शिरांसि तेषामथ तद्यपत्र
प्रस्वापनास्त्रं कुरुपुंगवानाम् ।
एकैकशः कूर्चशिरोऽर्धमर्धं
पृथक्पृथक्त्वा लुनदन्यमन्यम् ।
भाग शिरः कूर्चभवं विमुण्ड्य
प्रत्याययौ पार्थकरं तदस्त्रम् ।
ततः प्रहृष्टः पुरुषप्रवीरो
गुरून्नमस्कृत्य जगाद चोच्चैः ।
प्रयान्तु भोऽन्तःपुरमाशु वीरा
स्वं स्वं प्रियाणां प्रतिदर्शयन्तु ।
प्राणानुपादाय मयाद्य मुक्ता
मोक्ष्यामि रोषं पुनरप्यहो त्वम् ।

54

(L. 15) G_3 विव्याध (for विद्राव्य) — (L. 16) $M_{1.3}$ चैव रथेन, M_2 चैव धरेण, M_5 चैकशरेण — (L. 27) T_2 आह्वयति (for आपतति) T $G_{1.2}$ एव (for एष) — (L. 33) T G_2 सहसा (for तरसा) — (L. 40) = 4. 60. 15^d, $M_{2.3}$ बाणातिविद्ध, M_1 (*sup. lin.* as above) $_5$ बाणेन विद्धा

57

B (B_5 has lines 1–2 only) Dn $D_{2\ 5-7\ 9-12}$ ins the foll passage after 4 62 6 $D_{1\ 3}$ ins it after 4 61 29 Ś1 om lines 1–4 of the passage, and ins the rest after 4 62 11 K_2 ins. lines 1–4 after 4 61 29, and the rest after 4 62 11: $D_{3.8}$ ins lines 1–4 after 4 61 29, and the rest after 4 62 6 S (for lines 1–4, cf v l 4. 61. 26–27) ins. after 1053* (cf. v l 4 62 6)

ततोऽर्जुनं नागमिव प्रभिन्न-
　मुत्सृज्य शत्रून्विनिवर्तमानम् ।
विराटराष्ट्राभिमुखं प्रयान्तं
　नाशक्नुवंस्ते कुरवोऽभियातुम् ।
ततः स तं मेघमिवापतन्तं
　विद्राव्य पार्थः कुरुमेघसैन्यम् ।
तं मत्स्यपुत्रं द्विषतां निहन्ता
　वचोऽब्रवीत्संपरिगृह्य भूयः ।
पितुः सकाशे तव तात सर्वे
　वसन्ति पार्था विदितं तवैव ।
तान्मा प्रशंसेर्नगरं प्रविश्य
　भीतः प्रणश्येत स मत्स्यराजः ।
मया जिता सा ध्वजिनी कुरूणां
　मया च गावो विजिता द्विषद्भ्यः ।
एवं तु कामं नगरं प्रविश्य
　त्वमात्मना कर्म कृतं ब्रवीहि ।
　　उत्तर उवाच ।
यत्ते कृतं कर्म न पारणीयं
　तत्कर्म कर्तुं मम नास्ति शक्तिः ।
न त्वां प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे
　यावन्न मां वक्ष्यसि सव्यसाचिन् ।
　　वैशंपायन उवाच ।
स शत्रुसेनामवजित्य जिष्णु-
　राच्छिद्य सर्वं च धनं कुरुभ्यः ।
श्मशानमागम्य पुनः शमीं ता-
　मभ्येत्य तस्थौ शरविक्षताङ्गः ।
ततः स वह्निप्रतिमो महाकपिः
　सहैव भूतैर्दिवमुत्पपात ।
तथैव माया विहिता बभूव
　ध्वजं च सिंहं युयुजे रथे पुनः ।
निधाय तच्चायुधमाजिवर्धनं
　कुरूत्तमानामिषुधीर्ध्वजांस्तथा ।
प्रायात्स मत्स्यो नगरं प्रहृष्टः

57

G_1 om. lines 1–2 — (L 1) T $G_{2\ 3}$ M_{1-4} धनजयं (for ततोऽर्जुनं) M_4 (*sup lin*) $_5$ धनजयो नाग इव प्रभिन्न — (L 2) D_4 M विजित्य, T G_2 विपूत्य, G_3 निसृज्य (for उत्सृ°) K_2 $D_{1\ 4.\ 9}$ S (G_1 om) परिवर्तमानः — (L 3) S गास्ता विजित्या° (for विराटराष्ट्रा°) — (L 4) K_2 $D_{1.\ 7.\ 10}$ T $G_{1.\ 2}$ ते, M_5 ये (for त) K_2 $D_{1\ 4\ 6\ 9}$ मिगंतु; T G_2 $M_{1.\ 3}$ प्रयातु, G_1 प्रवीरा , G_3 प्रयाना , M_5 मिसर्तु — After line 4, D_3 ins

विषण्णरूपा भयपीडिताश्च
　जग्मुः पुरस्कृत्य यथाप्रवेशम् ।

T_2 G_2 M_3 om lines 5–6 — (L 5) T_1 G_3 M (M_3 om) वात° (for तत) $B_{1\ 2}$ Dn_2 $D_{7-9\ 11\ 12}$ स तन्, $M_{1.\ 2}$ यथा (for स त) $B_{3.\ 4}$ D_2 सिंहम्, D_6 सिंह (for मेघम्) D_5 महावात, T_1 G_3 $M_{4\ 5}$ महामेघम् (for स त मेघम्) $D_{1\ 4\ 8}$ T_1 $G_{1\ 3}$ $M_{1.\ 4\ 5}$ आतपांते, D_5 अभ्रवृंद, D_6 प्रभूत, M_2 आपतते — (L 6) $B_{3\ 5}$ $D_{2\ 5\ 6\ 10}$ M_4 कुरुसैन्यवृंद, $D_{1\ 4\ 8}$ च कुरुप्रवीरान्, D_7 युधि शत्रुसैन्य°, T_1 कुरुराज°, $G_{1\ 3}$ $M_{2\ 5}$ कुरुसैन्यमेक , M_1 कुरुसैन्यमेघ — (L 7) B_{1-3} Dn $D_{8\ 11\ 12}$ मत्स्यस्य पुत्रं, S तं मात्स्य° — (L. 8) $B_{1\ 2}$ $D_{1\ 3.\ 4\ 8}$ संपरिरभ्य, B_4 संप्रतिगृह्य, Dn D_{10-12} संपरिष्वज्य S राजन् (for भूय) — (L 10) K_2 $B_{1\ 3\ 4}$ $D_{2\ 5\ 6\ 10}$ $M_{1\ 2\ 4}$(*sup lin*) $_5$ विदिता , D_6 नगरे (for विदित) B_1 त्वयेव, $B_{3\ 4}$ $D_{6\ 10}$ तथैव, $D_{1.\ 4}$ तवेद, D_2 त्वयैव ते; $D_{5\ 7\ 9}$ G_1 तवैतत्, D_8 तवास्मिन्, T_1 G_3 तवेति, T_2 G_2 M त्वयेति (for तवैव) — (L 11) B_3 $D_{3.\ 5}$ तस्मात्, D_1 न तान्, $D_{4\ 6}$ तन्मां, $D_{7\ 9\ 10}$ न मां, D_8 T G_1 M तन्मा B_3 $D_{2\ 5\ 6}$ न शंसेर्, S न (T_1 G_3 स) शंसीर् — (L 12) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{11.\ 12}$ प्रणश्येद्धि, T G_2 $M_{1\ 2\ 5}$ प्रणश्येत्स, $G_{1.\ 3}$ $M_{3.\ 4}$ प्रणश्येच्च T G_3 $M_{1-3.\ 5}$ च, G_2 हि (for स) — (L. 15) K_2 $B_{3\ 4}$ $D_{7\ 9\ 10}$ प्रीत , $B_{1.\ 2}$ Dn $D_{5\ 11.\ 12}$ पितु , D_6 प्रीति (for एव) K_2 तु चेत्, $B_{1.\ 2}$ Dn $D_{11.\ 12}$ सकाश, $D_{1\ 4\ 8}$ च राज्ञो, D_8 स राजा (for तु काम) D_2 स प्राप्तकाम — (L 16) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{6\ 7\ 9\ 11.\ 12}$ $G_{1.\ 2}$ °त्मन $D_{1.\ 4.\ 8\ 9}$ वदेथा , Cv ब्रवीहि (as above) — (L 17) S (except M_3) वार° (for पार°) — (L 19) M त्वा (for त्वां) — (L. 20) D_6 यावत्त्वय वक्ष्यसि न प्रवीर — (L 21) K_2 ततः स शत्रून् (for स शत्रु°) $D_{6\ 10}$ अभिजित्य जिष्णुर्, S (except T_1) तरसा विजित्य — (L 22) D_1 S कुरूणां (for कुरुभ्य) — (L 23) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{4.\ 8\ 9\ 11\ 12}$ T_2 $M_{1.\ 2}$ आगत्य (for आगम्य) — (L. 27) $D_{1\ 3\ 4\ 7-9}$ सकलाश्च ता वै, T_2 M विहिता बभूव सा — (L. 28) B_4 Dn $D_{6\ 7\ 9\ 11.\ 12}$ T_2 M_{1-3} C_3 सैंह (for सिंह) D_3 om. lines 29–31 — (L 29) Some MSS (incl. Dn) विधाय $D_{7\ 10}$ °वर्धन , S °मर्दन — (L. 30) K_2 $D_{4\ 5\ 7-9}$ इषुधीन् Dn $D_{9.\ 11\ 12}$ शरान्; T_2 G_2 ध्वज — (L. 31) B_1 D_7 S मात्स्यो

किरीटिना सारथिना महात्मा ।
पार्थश्च कृत्वा परमार्यकर्म
निहत्य शत्रून्द्विषता निहन्ता ।
विधाय वेणीं च तथैव भूयो
जग्राह रश्मीन्पुनरुत्तरस्य ।
विवेश हृष्टो नगर महात्मा
बृहन्नलारूपमुपेत्य सारथि ।

58

After 4 63 47, S (M_3 missing) ins

विराट ।
सैरन्ध्रि किमिद रक्तमुत्तरीयेण गृह्यते ।
कोऽत्र हेतुर्विशालाक्षि तन्ममाचक्ष्व पृच्छत ।
सैरन्ध्री ।
रक्तबिन्दूनि कङ्कस्य यावन्ति धरणीमियु ।
तावद्वर्षाणि राष्ट्रे ते अनावृष्टिर्भविष्यति ।
एतन्निमित्त राजेन्द्र कङ्कस्य रुधिर मया ।
गृहीतमुत्तरीयेण विनाशो मा भवेत्तव ।
Colophon.
जनमेजय ।
युद्ध त्वमानुष द्रष्टुमागतास्त्रिदशा पुन ।
किमकुर्वन्त ते पश्चात्कथयस्व ममानघ ।
वैशंपायन ।
वासवप्रमुखा सर्वे देवा सर्षिपुरोगमा ।
यक्षगन्धर्वसंघाश्च गणा ह्यप्सरसा तथा ।
युद्ध त्वमानुष दृष्ट्वा कुरूणा फल्गुनस्य च ।
एकस्य च बहूना च रौद्रमत्युग्रदर्शनम् ।
अस्त्राणामथ दिव्याना प्रयोगानथ सग्रहान् ।
लघु सुष्ठु च चित्र च कृतीना च प्रयत्नत ।
भीष्म शारद्वत द्रोण कर्ण गाण्डीवधन्वना ।
जितानन्यांश्च भूपालान्दृष्ट्वा जग्मुर्दिवौकस ।
सर्वे ते परितुष्टाश्च प्रशस्य च मुहुर्मुहु. ।
असङ्गगतिना तेन विमानेनाशुगामिना ।
प्रतिजग्मुरसङ्गेन त्रिदिव च दिवौकस ।
कुरवोऽर्जुनबाणैश्च ताडिता शरविक्षता ।
कुरूनभिमुखा याता समग्रबलवाहना ।
विराटनगराच्चैव गजाश्वरथसकुला ।
योधै क्षत्रियदायादैर्बलवद्भिरधिष्ठिता ।
विराटप्रहिता सेना नगराच्छीघ्रयायिनी ।
उत्तर सह सूतेन प्रत्ययात्समरिंदमम् ।
तस्मिंस्तूर्यशताकीर्णे हस्त्यश्वरथसकुले ।
प्रहर्ष स्त्रीकुमाराणा तुमुल समपद्यत ।
अर्जुन ।
नगरे तुमुल शब्दो रेणुश्चाक्रमते नभ ।
किं नु खल्वपयातास्ते कुरवो नगर गता ।
ते चैव निर्जितास्माभिर्महेष्वासा सचेतस ।
आमुञ्च कवच वीर चोदयस्व च वाजिन ।
जवेनाभिप्रपद्यस्व विराटनगर प्रति ।
न तावत्तलनिर्घोष गाण्डीवस्य च निस्वनम् ।
ध्वज वा दर्शयिष्यामि कदाचित्स्वजनो भवेत् ।
उत्तर ।
सेनाग्रमेतन्मात्स्याना गणिकाश्च स्वलकृता ।
कन्या रथेषु दृश्यन्ते योधा विविधवासस ।
उत्तरामत्र पश्यामि सखीभि परिवारिताम् ।

D_3 प्रविष्ट॰, S प्रवेष्टु — (L 32) B_1 Dn $D_{7\ 9\ 11\ 12}$ महात्मना (for महात्मा) — (L 33) Om. in D_3 Some MSS तु (for च) — (L 35) Dn $D_{11\ 12}$ चकार (for विधाय) K_2 T $G_{2\ 3}$ M भूय , $D_{1.\ 3\ 8}$ वेष (for वेणीं) K_3 रूप, $D_{1.\ 2.\ 3}$ G_3 $M_{1.\ 2\ 4\ 5}$ वेणीं, D_4 T G_2 वेप, M_3 वेण्य (for भूयो) G_1 भूयश्च मूल प्रथिताग्र्यवेणीं — (L 37–38) Om in M. B_{1-3} Dn $D_{1\ 9\ 11\ 12}$ महामना (for महात्मा) $D_{7\ 9}$ बृहन्नडा सारथिरूपमेत्य (for line 38) S बृहन्नला-रूप($G_{1.\ 3}$ ॰वेष)मथो विहाय प्रायात्समात्स्यो ($G_{1.\ 3}$ स मात्स्य) नगर प्रवेष्टु

58

(L. 2) G_3 $M_{1\ 2\ 4}$ तत्वत (for पृच्छ॰) — (L 3) $G_{2\ 3}$ ययु॰ (for इयु) — (L 4) T G_2 तावद्वर्षसहस्राणि — After line 4, G_2 (which om lines 5–6) ins.

यो यतीश नियम्येत सहस्र यातना यमे ।
यतो रक्त दर्शयति यावन्त पासु गृह्णति ।
तावन्त॰ पितृलोकस्था॰ पितर प्रपतन्त्यध॰ ।
इति ज्ञात्वा विराटेन्द्र धृत रक्त च वाससा ।
मया तव हितार्थाय त्वयि प्रणयकारणात् ।

G_2 om. lines 5–6 — Colophon *Adhy no* T G $M_{1.\ 5}$ 69, $M_{2\ 4}$ 68 — G_1 *om* lines 7–9 — (L 16) T G_2 विजितान्भूमिपालश्च, G_1 ॰न्यांश्च वै भूपान्, G_3 M_5 ॰न्यान्भूमिपा॰ — (L 19) T G_2 ॰सगास्ते, $M_{1\ 2}$ ॰संख्येन — After line 19, G_2 ins

कुरवो निर्जिता सर्वे भीष्मद्रोणकृपादय ।
अनव्यास्त्रिदशै सर्वे सेन्द्रै सर्वे सुरासुरै ।
पार्थेनैकेन सग्रामे विस्मयो नो महानहो ।
कस्मिन्मुहूर्ते सजात कस्य धर्मस्य वा फलम् ।
किमाश्चर्य फल्गुनेऽस्मिन्यो रुद्रेण न्ययोधयत् ।
निवातकवचानाजौ यस्त्रिंशत्कोटिसमितान् ।
तस्य चैतत्किमाश्चर्य स्तुवन्त इति ते सुरा ।

अनीकानि प्रकाशन्ते हृष्टिनोऽश्वाश्च नर्मिता ।
रथिनश्च पदाताश्च बहवो न च शस्त्रिण ।
विरागवसना सर्वे संहृष्टा प्रतिभाति मे ।
न च मेऽत्र प्रतीघातश्चित्तस्य स्वजने यथा ।
वैशपायन ।
तत. शीघ्र समागम्य उत्तर स्वजन बहु ।
परस्परममित्रघ्न सस्वजे त समागतम् ।
प्रीतिमान्पुरुषव्याघ्रो हर्षयुक्त. पुन पुन ।
दिष्ट्या जयसि भद्र ते दिष्ट्या सूतो बृहन्नला ।
दिष्ट्या सग्राममागम्य भय तव न किंचन ।
उत्तर ।
अजैषीदेष ताञ्जिष्णु' कुरूनेकरथो रणे ।
एतस्य बाहुवीर्येण यद्गावो विजिता मया ।
कुरवो निर्जिता यस्मात्सग्रामेऽमिततेजस. ।
अकार्षीदेष तत्कर्म देवपुत्रोपमो युवा ।
एष तत्पुरुषव्याघ्रो विक्षोभ्य कुरुमण्डलम् ।
गाव. प्रसह्य विजिता रणे मा चाभ्यपालयत् ।
वैशपायन. ।
उत्तरस्य वच श्रुत्वा शसमानस्य चार्जुनम् ।
चोदिता राजपुत्रेण जयमङ्गलवादिन' ।
ततो गन्धैश्च माल्यैश्च धूपैश्चैव सुसभृतै ।
कन्या पार्थममित्रघ्न किरन्त्य समपूजयन् ।

59

After 4 64 35, S (M8 missing) ins

वैशपायन ।
प्रदाय वस्त्राणि किरीटमाली
विराटगेहे मुदित सविश्य. ।
कृत्वा महत्कर्म तदाजिमध्ये
दिदृक्षया सोऽभिजगाम पार्थम् ।
त प्रेक्षमाणस्त्वथ धर्मराज
प्रपच्छ पार्थोऽथ स भीमसेनम् ।
किं धर्मराजो हि यथापुरं मां
मुग्न प्रतिच्छाय न चाह किंचित् ।
तमेवमुक्त्वा परिशङ्कमान
दृष्ट्वार्जुन भीमसेन च राजा ।
तत्राब्रवीत्तावभिवीक्ष्य वीरौ
युधिष्ठिरस्तत्परिमृज्य रक्तम् ।
दुरात्मना त्वय्यभिपूज्यमाने
विराटराज्ञाभिहतोऽस्मि पार्थ ।
तस्मात्प्रहाराद्रुधिरस्य बिन्दू
न्पतन्त्र येमे पृथिवीं स्पृशेयु ।
इति प्रतिच्छाद्य मुख ततोऽह
मन्यु नियच्छन्नुपविष्ट आसम् ।
क्रुद्धे तु वीरे त्वयि चाप्रतीते
राजा विराटो न लभेत शर्म ।
अजानता तेन तथैव वीर्य
छद्मस्य सत्रेण वल च पार्थ ।
इद विराटेन मयि प्रयुक्त
त्वा वीक्षमाणो न गतोऽस्मि हर्षम् ।
तेनाप्रमेयेन महाबलेन
तस्मिंस्त्वयोक्ते शममाश्रितेन ।
त भीमसेनो बलवानमर्षी
धनजय क्रुद्ध उवाच वाक्यम् ।
न पार्थ नित्य क्षमकालमाह
बृहस्पतिर्ज्ञानवतां वरिष्ठ ।
क्षमी हि सर्वं परिभूयते हि
यथा भुजगो विषवीर्यहीन ।
विराटमद्यैव निहत्य शीघ्र
सपुत्रपौत्र सकुल ससैन्यम् ।
योक्ष्यामहे धर्मसुत तु राज्ये
अद्यैव शीघ्र त्वरिरेप मात्स्य ।
अनेन पाञ्चालसुताश्च कृष्णा
उपेक्षिता कीचकेनानुयाता ।
तस्मादय नार्हति राजशब्द
राजा भव त्व तत्र पार्थ वीर्यात् ।

जग्मु' सुरालय हृष्टा विस्मयाविष्टचेतस ।
— (L 40) T1 G2 विराग(G2 °ट)वचनात्सर्व, T2 G1 विराट प्रमुखा सर्वे, G3 विकासवसना सर्वे, M2 °वदना सर्व T2 G2 समागता (for संहृ°) T M4 5 °भांति — (L 42) G1 समासाद्य, G3 उपागम्य M1.2 5 उत्तर M1.2 4 5 (*sup lin* as above) स्वजन G3 प्रति, M4 5 (*sup lin* as above) च ह (for बहु) — (L 43) T1 M (M3 missing) °मित्रघ्न — (L 48) T2 G2 °वीर्य तथैन गावो जिता मम — (L 52) M1 2 5 जितवान् (for निजिता)

59

(L 2) T2 M4 5 सवीक्ष्य — (L 11) G1 3 M1 2 राजा, M4.5 राजन् (for वीरौ) — After line 18, G2 ins
शुभाह राष्ट्र निखिलीकृत भवे
इय हि यस्मिन्सुखिनो भवाम ।
— (L 21) G1.3 M (M3 missing) अजानता तेनघ (G1 °न च, G3 °न हि, M5 °न तु) शौर्यमत्र्य (M5 °मुम) — (L. 26) G1 3 M5 आस्थि° (for आश्रि°) — (L 36) T G2 रिपुरेप, G1 न भवेत्स (for त्वरिरेप)

राजा कुरूणां च युधिष्ठिरोऽयं
मात्स्येषु राजा भवतु प्रतीतः ।
तस्याद्य देहं शतधा भिनद्मि
कुम्भं घनेनेव यथाम्बुपूर्णम् ।
अर्जुनः ।
भवतः क्षमया राजन्सर्वे दोषाश्च नोऽभवन् ।
तस्मादेनं च हत्वा वै सबलं सहबान्धवम् ।
पश्चाच्चैव कुरून्सर्वान्हनिष्यामो न संशयः ।
वैशंपायनः ।
भीमसेनश्च ये चान्ये तथैवेति तमब्रुवन् ।
तमब्रवीद्धर्मसुतो महात्मा
क्षमी वदान्यः कुपितं च भीमम् ।
न प्रत्युपस्थास्यति चेत्सदारः
प्रसादने सम्यगथास्तु वध्यः ।
न हन्तव्यो दुरात्मायं कुरवश्चापि तेऽर्जुन ।
श्वः प्रभाते प्रवेक्ष्यामः सभां सिंहासनेष्विह ।
राजवेषेण संयुक्तान्यदि तत्र न मंस्यते ।
पश्चाद्वध्यामहे सर्वान्विराटेन सबान्धवान् ।

60

After 4.67.13, S (M3 missing) ins.:

प्रतिगृह्य स्नुषार्थं वै दर्शयन्वृत्तमात्मनः ।
शीलशौचसमाचारं लोकस्यावेद्य फल्गुनः ।
लोके विख्याप्य माहात्म्यं यशश्च स परंतपः ।
कृतार्थः शुचिरव्यग्रस्तुष्टिमानभवत्तदा ।
युधिष्ठिरः ।
राजन्प्रीतोऽस्मि भद्रं ते सखा मेऽसि परंतप ।
सुखमध्युषिताः सर्वे अज्ञातास्त्वयि पार्थिव ।
वैशंपायनः ।
विराटनगरे राजा धर्मात्मा संशितव्रतः ।
पूजितश्चाभिषिक्तश्च रत्नैश्च शतशश्चितः ।
तथा ब्रुवन्तं प्रसमीक्ष्य राजा
परं प्रहृष्टः स्वजनेन तेन ।
स्नेहात्परिष्वज्य नृपो भुजाभ्यां
ददौ तमर्थं कुरुपुंगवानाम् ।
युद्धात्प्रयाताः कुरवो हि मार्गे
समेत्य सर्वे हितमेव तत्र ।
आचार्यपुत्रः शकुनिश्च राजा
दुर्योधनः सूतपुत्रश्च कर्णः ।
समर्च्य राजन्सहिताः समर्था
समादिशन्दूतमथो समग्राः ।
युधिष्ठिरश्चापि सुसंप्रहृष्टो
दुर्योधनाद्दूतमपश्यदागतम् ।
स चाब्रवीद्धर्मराजं समेत्य
युधिष्ठिरं पाण्डवमुग्रवीर्यम् ।
धनंजयेनासि पुनर्वनाय
प्रव्राजितः समये तिष्ठ पार्थ ।
त्रयोदशे ह्येष किरीटमाली
संवत्सरे पाण्डवेयोऽद्य दृष्टः ।
ततोऽब्रवीद्धर्मसुतः प्रहस्य
क्षिप्रं गत्वा ब्रूहि सुयोधनं तम् ।
पितामहः शांतनवो ब्रवीतु
यद्यत्र पूर्णोऽद्य त्रयोदशो न ।
संवत्सरान्ते तु धनंजयेन
विस्फारितं गाण्डिवमाजिमध्ये ।
पूर्णो न पूर्णो न इति ब्रवीतु
यदस्य सत्यं मम तथ्यमाणम् ।
तेनैवमुक्तः स निवृत्य दूतो
दुर्योधनं प्राप्य शशंस तत्त्वम् ।
समेत्य दूतेन स राजपुत्रो
दुर्योधनो मन्त्रयामास तत्र ।
भीष्मेण कर्णेन कृपेण चैव
द्रोणेन भूरिश्रवसा च सार्धम् ।
समर्च्य रात्रौ बहुभिः सुहृद्भिः
भीष्मोऽब्रवीद्धार्तराष्ट्रं महात्मा ।
तीर्णप्रतिज्ञेन धनंजयेन

— G1 om. lines 41–44, G3 om. lines 43–44. — (L. 43) T G2 त मात्स्यदेह. — (L. 47) G1.3 हनिष्यामि. — (L. 53) T2 G1.2 विराट॰ (for कुरव). — (L. 55) After the prior half of line 55, G2 ins.:

स्नानमस्य स्वलंकृता ।
विराटो यदि तत्रस्थान्राजालंकारशोभितान् ।
राजलक्षणसंपन्नान्

G3 यद्यस्मान्नवजानते, M1.2.5 यदि नो नानुमंस्यते (for the posterior half).

60

T G2.3 M5 read lines 7–8 after line 12. — (L. 8) T G1.2 शतशोऽर्चित, M1 विविधैश्चित, M5 बहुभिश्चित. — (L. 12) M2.4.5 ॰पाण्डवाना (for ॰पुंगवाना). — After line 12, M2.4 ins. a colophon (*adhy. no.* 75), followed by वैश॰. — (L. 16) T2 G1.2 ॰सुतश्च (for ॰पुत्रश्च). — (L. 17) M (M3 missing) समेत्य (for समर्च्य). G3 च सर्वे, M1.2 सुहृद्भिः (for समर्था). — M2 om. lines 30–33. — (L. 30) T2 G2 न तु यत्र तत्स्यात् (for अद्य त्रयोदशो न).

विस्फारितं गाण्डिवमाजिमध्ये।
ते धार्तराष्ट्रा समयं निशम्य
तीर्णप्रतिज्ञस्य धनंजयस्य।
संचिन्त्य सर्वे सहिता सुहृद्भि
सपार्थिवा स्वानि गृहाणि जग्मु।
Colophon

61

After 4 67 24, T G2.3 (om. lines 2–4) ins

वासुदेव तथायान्तं दृष्ट्वा पाण्डुसुतास्तदा।
मात्स्येन सहिता सर्वे प्रत्युद्याता जनार्दनम्।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मङ्गल्यैश्च जनार्दनम्।
ववन्दुर्मुदिता सर्वे पादयोस्तस्य पाण्डवा।
मात्स्येन सहिता सर्वे आनन्दाश्रुपरिप्लुता।
पाण्डवाः।
एवं तव प्रसादाद्धि वर्षाण्येतानि सर्वश।
त्रयोदशापि दाशार्ह यथा स समय कृत।
उषिता स्मो जगन्नाथ त्वं नाथो नो जनार्दन।
रक्षस्व देवदेवेश त्वामद्य शरणं गता।
वैशंपायन।
तान्वन्दमानान्सहसा परिष्वज्य जनार्दनः।
विराटस्य सहायास्तान्सर्वयादवसंवृत।
यथार्हं पूजयामास मुदा परमया युत।
वृष्णिवीराश्च तान्सर्वान्यथार्हं प्रतिपेदिरे।
कृष्णा च देवकीपुत्रं ववन्दे पादयोस्तथा।
तामुद्यम्य सुकेशान्तां नयने परिमृज्य च।
उवाच वाक्यं देवेश सर्वयादवसंनिधौ।
मा शोकं कुरु कल्याणि धार्तराष्ट्रान्समाहितान्।
अचिराद्घातयित्वाह पार्थेन सहितं क्षितिम्।
युधिष्ठिराय दास्यामि व्येतु ते मानसो ज्वर।
अभिमन्युना च पार्थेन रौक्मिणेयेन ते शपे।
सत्यमेतद्वचो मह्यमवेहि त्वमनिन्दिते।
इत्युक्त्वा तां विसृज्याथ प्रीयमाणो युधिष्ठिरम्।
अन्वास्त वृष्णिशार्दूल सह वृष्ण्यन्धकैस्तदा।

62

After 4 67 25ᶜᵈ, D3–5 7–9 ins

अनेकशः समाजग्मुर्नानादिग्भ्यो नराधिपाः।
विराटनगरं प्राप्य हस्त्यश्वरथसादिन।
नानादेशोद्भवांश्चैव रत्नानि सुबहून्यपि।
वस्त्राणि च महार्हाणि मणीनां निचयानि च।
रौक्मं चोच्चावचं वस्त्रं श्लक्ष्णानीव मृदूनि च।

— After line 44, T G2.3 ins

नेच्छन्त्यसत्येन सुरेन्द्रलोकं
पाण्डो सुता ब्रह्मणश्चापि लोकम्।
तथ्यं च ते पथ्यमहं ब्रवीमि
स्वर्ग्यं यशस्यं परलोकपथ्यम्।
कुन्तीसुतैस्त्वं समुपैहि संधिं
भुङ्क्ष्व स्वराज्यं सह पाण्डवेयै।
युध्यस्व नोचेत्क्षिरवृद्धिराजौ
कुन्तीसुतैर्यद्यपि राज्यमिच्छे।
आप्तं न शक्यं कपटेन भोक्तुं
राज्यं परेषां हि महाबलानाम्।
जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समग्रं
हतो भवान्भोक्ष्यसि स्वर्गलोकम्।
वैशंपायन।
तत स भागीरथिसूनुवाक्यं
निशम्य गान्धारितनूद्भवो नृप।
उवाच भीष्मप्रमुखे च मित्रे
मेहीं न दद्यादणुमात्रिकामपि।
निहन्मि पाण्डूदरसंभवान्वा
हतोऽस्मि तैर्वा सुरलोकमेमि।

— *Colophon* *Adhy no* (in *all* S MSS) 76।

61

(L. 3) T1 मङ्गलैश्च — After line 5, T1 ins

ततः प्राञ्जलय सर्वे पाण्डो पुत्रा जगत्पतिम्।
ऊचु संहृष्टमनसो युधिष्ठिरपुरोगमा।

— (L. 6) T2 G2 तव कृष्ण (for एव तव) — (L 11) T2 सभा यात, G3 सभा गत्वा (for सहायास्तान्) — After line 12, T1 ins.

विराटस्य सुतां कृष्ण * * * * [द्र]ष्टुं ह।
सहासीनो विराटेन महार्हे परमासने।
न्यविशत्संप्रहृष्टात्मा यादवानां यशस्कर।
* * मात्स्य समायान्तं नमन्त प्राञ्जलिं तदा।
आशीर्भिरभिनन्द्याथ संपरिष्वज्य पाण्डवा।

— After line 14, T1 ins.

त्राहि त्राहीति रुदती बाष्पगद्गदभाषिणी।
तत कृष्णां च पतितां पादयोर्जगदीश्वर।

— (L 17) T1 सबान्धवान् (for समा°) — (L 20) T1 भामिनि (for ते शपे) — After line 20, T1 ins

युधिष्ठिरेण रामेण वसुदेवेन ते शपे।

— (L. 22) G3 °ञ्याशु कृष्णस्तत्र मुद ययौ

62

(L. 1) D3 समाजग्मुर्महात्मानो (for the prior half) — (L 2) D3.5 9 °रथदन्तिन — (L 3) D5 7 °द्रव्याश्चै° D3 7 8 च (for अपि) — (L. 5) D3 रुक्ममुच्चावचं चैव वस्त्राणि च मृदून्यपि — (L 7) D3 अश्वाश्चित्र°, D3 अश्वाश्चित्र°

मणिकाञ्चनचित्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
अश्वास्तित्तिरकल्माषाश्वेताश्वाश्चैव सर्वश ।
विवाहार्थमनुप्राप्ता सौभद्रस्य महात्मन ।
मङ्गलेन च सयुक्त ब्रह्मघोषेण नादितम् ।
वेदोद्गीतं सामभिश्च स्तुतिभिर्ब्रह्मचारिणाम् ।
वेदी विरचिता तत्र सर्वरत्नविभूषिता ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णा सवंश शुक्लवासस ।
नानादेशोद्भवाश्चैव गायनास्तत्र चागता ।
समेता सर्वशस्तत्र ब्राह्मणा वेदपारगा ।

प्रख्यांश्च, D1 अश्वाश्च तित्तिरप्रख्यान् D3.4 9 श्वेताश्वाश्च सहस्रश, D5 श्वेतांश्चान्यान्सहस्रश — (L. 9) D5 विवाह सनिरीक्षितु, D8 ब्रह्मघोषसमन्वित, D9 °घोषैर्निनादित — (L 12) D3 9 °कीर्णं D3.5 सर्वश शुक्लवाससा, D9 सर्वशुक्ला च वासमा

APPENDIX II

This Appendix is a list of Sanskrit excerpts culled from Dr Juynboll's edition of the Javanese Version of the Virāta, but emended in the light of the variants given by him as well as of the Javanese paraphrase, and further compared with the Critical Text published here Complete identity between the passages compared is shown by the sign of equality (=), difference between them is indicated by either ± or ∼ the former shows close proximity (*implying only some trifling addition or omission or both*), the latter rather remote resemblance (implying free paraphrase) A few passages included in this list, it will be seen, have nothing corresponding to them in our edition, or for that matter in other printed editions and even in our MSS The excellent book of Dr Kurt Wulff on the Javanese Version of the Virāta, *Den oldjavanske Wirāṭaparwa og dens Sanskrit-original* (Kopenhagen 1916) has been utilized and was immensely helpful. The majority of the emendations of the Javanese text adopted here agrees with those proposed by Dr Wulff, but not all.

As the fifth column shows, *the Javanese text is based on a misch-codex*, the base being of the Northern type When in the fifth column, "N" stands alone, it signifies that either the excerpt is an exclusively Northern feature or it has a definite Northern trait (large or small), similarly "S" When there is no entry in this column, it should be understood that the excerpt is common to the two recensions, or, in the case of corruptions, could have been derived from either

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed	Specific source (N or S)	Remarks
		I			
1	8 22–23	कथ विराटनगरे	= 1 1a		
		मम पूर्वपितामहा ।	= 1b		
		अज्ञातवर्षमुपेता	∼ 1c		The variation °वर्षेनुपेता not shown by any of our MSS
		दुर्योधन भयार्दिता ॥	= 1d		
2	10 3–4	चेदिमत्स्याश्च	Cf. 9c	N	
		शूरसेना पटच्चरा ।	= 9d	N	
		दशार्णा नवराष्ट्राश्च	± 9e	N	
		मल्ला शाल्वा युगवरा ॥	= 9f	N	
3	5	कुन्तिराष्ट्र च	Cf. 13* 1	N	

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit Ed	Specific source (N or S)	Remarks
	10 5	अवन्ति	Cf. 13* 1	N	See above.
4	21–22	मृदुर्वदान्यो ह्रीमांश्च	= 1 17ᵃ		
		धार्मिक सत्यविक्रम (?)।	= 17ᵇ	N	धार्म्मिक preserved in old Javanese paraphrase.
		राजस्त्व तपसा क्लिष्टः	~ 17ᶜ	N+S	
		किं करिष्यसि पाण्डव ॥	= 17ᵈ	N	
5	12 37	विदिते चापि वक्तव्य	= 4. 6ᵃ		
		सुहृद्भिरनुरागिभि ।	± 6ᵇ		°रागिभि not shown by any of our MSS
	13 1	अतोऽहमपि वक्ष्यामि	= 6ᶜ		
		हेतुमत्र निबोधत ॥	± 6ᵈ		But one S MS also has हेतुमत्र
6	14 14–15	अनुशिष्टा स्म भद्र ते	= 45ᵃ	N	
		नैतद्वक्तास्ति कश्चन।	= 45ᵇ		
		कुन्तीमृते मातर नो	= 45ᶜ		
		विदुर वा महामतिम् ॥	± 45ᵈ	N	
7	16 1–2	जयो जयन्तो विजयो	= 5 30ᵃ	N	
		जयत्सेनो जयद्बल. ।	= 30ᵇ		
		इति गुह्यानि नामानि	= 30ᶜ	N	
		चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥	= 30ᵈ	N	
		II			
8	17 1–3	कस्यासि (?) राज्ञो (?) विषयादिहागतः।	= 6 9ᵇ		
	4–5	गोत्र च नामापि [च] शस तत्त्वतः	= 9ᶜ	N	
	6	किं चापि शिल्प तव विद्यते कृतम् ॥	= 9ᵈ	N	
9	9	युधिष्ठिरस्यासमह पुरा सखा	= 10ᵃ	N	
	10–11	वैयाघ्रपद्य पुनरस्मि ब्राह्मण ।	= 10ᵇ	N	
	12	अक्षान्प्रवप्तु कुशलोऽस्मि देविता	± 10ᶜ	N	
	13	नाम्नास्मि कङ्केति	Cf 10ᵈ	N	
10	19 25–26	जयतीन्दु मुख तस्या / गतिर्हंस स्मित श्रियम्। / मृदुत्व च लता सेय / कथ दासी भविष्यति ॥		Nil	Not found in any of our sources
11	37	सैरन्ध्री तु भुजिष्यास्मि	= 8 15ᶜ	N	
		सत्यमेतद्ब्रवीमि ते।	= 15ᵈ	N	
12	20 3	अहमेतन् सुमालिनीम् (?)	Cf. 19ᵃ		Corrupt?

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
13	20 11	गन्धर्वा पतयो मह्यं युवान पञ्च कामिनि।	= 8 25[c]	N	
14	21 5	कुतोऽसि कस्यासि कथ त्वमागत	± 25[d]	N	कामिनि not shown by any of our MSS
15	9–11	मातलिरिव देवपते- र्दशरथनृपते सुमन्त्रो यन्ता। सोह (?) इव जामदग्न्यस्य तथा च ते शिक्षयाम्यश्वान्॥	= 11 5[e] = 242* 1[a] ± 1[b] ± 2[a] ± 2[b]	 S S S S	
16	22 17–18	III आगत राजमल्लेन (?) कृत्स्ने भूर्भुवमण्डले। सिंहव्याघ्रगजा वापि (?) क्रीडन्ति (?) विद्धि भूपते॥	± App I, No 10, lines 8–9	S	Old Jav para. मह, which is shown by three of our S MSS
17	23 34	IV स तु चित्ताग्निमवस			
18	24 3–4	नैव पुरा जातु मयेह दृष्टा	± 13 5[a]	N	Old Jav para. has काम, just as in N चित्त is not shown by any of our MSS
	8–9	राज्ञो विराटस्य निवेशनेषु। रूपेण चोन्मादयतीति मा भृशा गन्धेन जाता मदिरेव भाविनी॥	= 6[a] ± 6[b] ± 6[c] ± 6[d]	N N N	
19	27–28	लक्ष्मीः पद्मालया का त्वं त्वं देवी किं सुमध्यमे। ह्री श्री कीर्तिरथो कान्ति-			
20	34	रासा का त्वं वरानने॥ रतिर्वा रूपिणीति त्वम्	~ App I, No 12, lines 9–11	N	T2 (an inferior S MS) has also these lines
21	25 4–5	लज्जोन्मादो मामर्दनो (?) दावाग्निरिव निर्दहन् (?)। त्वत्सगमाशासकल्प- (?) सिद्धाग्निर्निर्दहत्यपि (?)॥	~ Ibid lines 25–26	N	T2 has also these lines of the last extract
22	21 24	परदारे न ते बुद्धि- र्जातु कार्या कथचन। विवर्जन ह्यकार्याणा- मेतत्सत्पुरुषव्रतम्॥	= 13 15[a] = 15[b] = 15[c] = 15[d]	 N N	
23	26 16–17 44	किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशु	= 21[e]	N	

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit Ed	Specific source (N or S)	Remarks
		अन्त्र जिघृक्षसिव मन्यसे हि माम् ।	± 13 21ᵈ	N	
24	27 11	उत्तिष्ठ गच्छ सैरन्ध्रि	= 14 10ᵃ	N	
		कीचकस्य निवेशनम् ।	= 10ᵇ		
25	15	पिपासा मा प्रबाधते	= 10ᵈ	N	
26	34–35	तपोधना सतत तु		Nil	
		गुरुत्वइया पतिव्रताम् ।		Nil	
		सत्येन (?) रक्षितां व्यक्त	~ 18ᶜ		
		मा कुर्यात् (?) कीचको वशे ॥	~ 18ᵈ		
27	28. 3–4	देवा रक्षन्तु मामिह		Nil	But cf. 297*.
28	29. 14–16	केचित्प्राशसन्ता वधू	± 331*. 1ᵃ	S	
		केचिच्चिन्दन्ति कीचकम् ।	= 1ᵇ	S	
		केचिच्चिन्दन्ति राजान	= 2ᵃ	S	
		केचिद्देवीं च ते नराः ॥	= 2ᵇ	S	
29	26–27	भर्तारमनुरुध्यन्त्य	= 15 32ᵃ	N	
		क्लिश्यन्ते वीरपत्नय ।	= 32ᵇ	N	
		शुश्रूषया क्लिश्यमाना	= 32ᶜ		
		पतिलोक जयन्त्युत ॥	= 32ᵈ		
30	31 25–26	न चेत् कीचक (?) हन्यास्त्व	± 357*. 3ᵃ	S	
		ग्रीवां बध्वा जले म्रिये ।	± 3ᵇ	S	
		विपमालोड्य पास्यामि	= 4ᵃ	S	N (20. 33ᶜ) has also this pāda
		प्रवेक्ष्येऽप्यथवानलम् ॥	± 4ᵇ	S	
31	30	अस्त्रेणाङ्ग च भेत्स्यामि	± 6ᵃ	S	अस्त्रेण is a corruption for शस्त्रेण of S Old Jav para. has कृन्तु, 'sword'.
32	32 1	मद्यान् क सोपदासनम् (?)		Nil	Old Jav para. does not help in the reconstruction
33	17	कूपेऽग्निरिव सवृत.	= 18 10ᵈ		
34	29–30	अनित्या (?) किल मर्त्यानाम्	= 19 3ᵃ		Old Jav para, which extends to the next pāda, is after N
35	34 31–33	समय रक्षमाणानां	= 20 26ᶜ		
		रम्भस्तस्य (?) भविष्यति ।	~ 26ᵈ		Old Jav para has क्रोध मात्सर्य Evidently the text has got corrupted
		भार्यायां रक्ष्यमाणाया	= 27ᵃ		
		प्रजा भवति रक्षिता ।	= 27ᵇ		

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit Ed		Specific source (N or S)	Remarks
		प्रजायां रक्ष्यमाणाया·	=	20 27^c		
		मात्मा भवति रक्षित ॥	=	27^d		
36	34. 34	वदतां (?) वर्णधर्मांश्च	=	28^a		
		ब्राह्मणानां हि मे (?) श्रुतम् ।	=	28^b		
37	35 11–12	कीचकस्यापि नष्टस्य			Nil	These lines are an anticipation of 21 59, here put in the mouth of Bhima (in between 21 1^{ab} and 1^{cd})
		सुख हस्तौ च मस्तकम् ।				
		भङ्क्त्वा सर्वाणि रूपाणि				
		गात्रे प्रवेशयाम्यहम् ॥				
38	37 19	दण्डपाणिरिवान्तक	~	21 51^d	N	
39	38 13–14	क्वास्य ग्रीवा क्व चरणौ	=	67^a		
		क्व पाणी क्व शिरश्च क्व ।	±	67^b	S	
40	35	जयो जयन्तो विजयो	=	22 12^a	N	
		जयत्सेनो जयद्बल ।	=	12^b		
41	39 26–27	एव ते (?) भीरु वध्यन्ते	=	27^a		
		ये त्वां हिंसन्ति मानवा ।	~	27^b	S	
42	40 1–2	यथा वज्रेण वै भिन्न (?)	=	23 2^a	S	
		पर्वतस्य महच्छिर ।	=	2^b		
		विनिर्कीर्णं प्रदृश्यन्ते	±	2^c		
		तथा सूता महीतले ॥	=	2^d		
43	16–17	गच्छ सैरन्ध्रि भद्र ते	=	9^a		
		यथाकाम चरावले ।	=	9^b		
		राजा बिभेति सुश्रोणि	±	9^c	N	
		गन्धर्वेभ्य· पराभवात् ॥	=	9^d		
		V				
44	41 29–30	कुतोऽस्मामि परो यत्न·	=	24 9^a		
		स्तेषामन्वेषणे सदा ।	=	9^b		
		पाण्डवाना मनुष्येन्द्र	=	9^c		
		तस्मिन्महति कानने ॥	=	9^d		
45	43 13–14	शूराश्च कृतविद्याश्च	=	26 2^a		
		बुद्धिमन्तो जितेन्द्रिया ।	=	2^b		

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed	Specific source (N or S)	Remarks
		धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च	= 26 2[c]	N	
		राजानं चाप्यनुव्रता. ॥	~ 2[d]		
46	44 22–23	नावज्ञेयो महीपालः	± 28 4[a]		
		प्राकृतोऽपि बुभूषता ।	= 1[b]		
		किं पुन पाण्डवांस्तेन (?)	± 1[c]		
		सत्य विज्ञातुमन्तव (?) ॥			Old Jav para. does not help in the reconstruction of this pāda.
47	29	स्वराष्ट्रे परराष्ट्रेषु	± 6[a]	N	
		ज्ञातव्य बलमात्मन ।	= 6[b]		
48	45 1–2	सधिश्च विग्रहश्चैव			Cf Manu. 7 160.
		आयन आसनैव च ।			
		द्वैधीभाव सश्रयश्च			
		षड्गुण चिन्तयेत्सदा ॥			
49	10–11	स्वाम्यमात्यो जनपदो			Cf *Ibid* 9 294.
		दुर्गं द्रविणसचय ।			
		दण्डनीतिश्च मित्र च			
		सप्त प्रकृतयो मता ॥			
		VI			
50	47. 20	क्षरन्त इव जीमूता	= 30. 26[c]		
51	22	चलन्त इव पर्वता	= 27[d]	N	
52	34	रथै रथा समाजग्मु	± 31 8[a]	S	
		पत्तिभिश्च पदातय. ।	± 8[b]		पत्तिभिश्च is shown by the extreme South M group !
	48 1	सादिभि सादिन सार्धं	± 8[c]		सार्धं is shown by none of our MSS
		गजाश्चापि महागजे. ॥	± 8[d]		
53	7	आदित्योऽन्तरधीयत	= 6[b]		
54	49 1–2	अथा(?)न्धकार प्रणुद-	± 32 2[a]		
		न्नुदतिष्ठत्तथाशुमान् ।	~ 2[b]	S	अंशुमान् only in M ! नत्त and -न्नृपम (in pāda 4) are not shown by any of our MSS
		कुर्वाणो निर्मलां रात्रिं	= 2[c]		
		नन्दयन्क्षत्रियर्षभान् ॥	± 2[d]		
55	16–17	तस्मिन्गृहीते विरथे	= 10[a]	N	
		विराटे बलवत्तरे (?) ।	= 10[b]		

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
80	63 20	कृष्ण इत्येव सञ्ज्ञा मे	~ 39 20^a	N	
81	25	तेनाहुः सव्यसाचीं माम्	~ 17^d		Again differently cast in our MSS
82	31	तस्मादाहुर्धनंजयम्	± 11^d	S	तस्माद् only in the extreme South M group
83	64 3	दासोऽहं ते भविष्यामि	= 718* 1^a	S	
	4	पश्य मामनुकम्पया ।	= 1^b	S	
84	65 6	नैवंविध (?) पुरा दृष्ट	~ 41 14^d		
		न श्रुत वा कथंचन ।	~ 14^b		
85	15–16	सर्वयोद्धृसमक्षाणि-	= 42 15^c		
		रिति न समयः कृत ।	= 15^d		
		अथ कस्मात्स्थिता द्वैते	= 16^a		
		रथेषु रथसत्तमा ॥	= 16^b		
86	22	नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति	= 17^c		
87	66 9	धार्तराष्ट्राय दास्यामि	= 43 10^c	N	
		निहत्य समरेऽर्जुनम् ।	= 10^d		
88	19–20	अद्य दुर्योधनस्याहं	= 19^a		
		शल्यं हृदि चिरस्थितम् ।	= 19^b	N	
		समूलमुद्धरिष्यामि	= 19^c	N	
		बीभत्सुं पातयन्रथात् ॥	= 19^d	N	
89	33	भारं हि रथकारस्य	= 44 4^c		
		न व्यवस्यन्ति पण्डिता ।	= 4^d		
90	67 17–18	अकृतास्त्र कृतास्त्र च	± 16^a		
		बलवन्त सुदुर्बल ।	= 16^b		
		तादृश कर्ण य पार्थं	= 16^c		
		योद्धुमिच्छसि दुर्मतिः ॥	± 16^d		
91	35–36	पचत्यग्निरवाभ्यस्तु	= 45 3^a		
		तूर्णा भाति दिवाकर ।	= 3^b		
		तूर्णी धारयते लोका	= 3^c		
		न्वसुधा सचराचरान् ॥	= 3^d		
92	69 10	दुर्योधन पार्थजले	= 48 17^c	N	

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
105	76 21–22	नाह शक्योऽपि त्वेमान् (?) ।	± {App I, No 49 line 3^{a}	N	
		नयितु (?) ते हयोत्तमान् ।	± 3^{b}	N	The sequence of lines 2–4 is supported by old Jav para
		विषीदन्ति मम प्राणा	= 4^{a}	N	
		मनो विह्वलतीव (?) मे ॥	= 4^{b}	N	
106	30	न च प्रतोदं न पाशान् (?)	± 22^{a}	N	
		सयन्तु शक्तिरस्ति मे ।	= 22^{b}	N	
107	35	* * * स्तम्भयात्मान	Cf 23^{a}	N	
		धारये(?)नरपुगव ।	± 23^{b}	N	
108	78 7	तव शान्तनवो भीष्मो	= 59 1^{a}	N	
		दुराधर्षः प्रतापवान् ।	= 1^{b}	N	
109	79 24	नैव तवेद भुवि नामधेयम्	= 60 18^{a}		
110	30	निवर्तितस्तद्वच[न]ाङ्कुशेन	± 61 1^{c}		तद्वचन- is not shown by any of our MSS
		महागजो मत्त इवाङ्कुशेन ।	± 1^{d}	N	
111	80 17–20	आचार्यशारद्वतयोस्तु शुक्ले	± 13^{a}		
		कर्णस्य पीत रुचिर च वस्त्रम् ।	= 13^{b}		
		द्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नीले	= 13^{c}		
		वस्त्रे समादत्स्व रथिप्रवीर (?) ॥	± 13^{d}		रथि- is not shown by any of our MSS
112	27	जानाति मेऽस्त्रप्रतिघातमेषः(?)	= 14^{b}		
113	81 12	क्व ते गता बुद्धिरतूल्क वीर्यम्	= 20^{d}		
114	17	अपापेऽस्य मनो निविष्टम् (?)	± 21^{d}		Cf end of the pāda अपापे is not shown by any of our MSS
115	19	सर्वे स्थिता स्रो निहता रणेऽस्मिन्	± 22^{b}	N	
	21	क्षिप्र कुरून्याहि कुरुप्रवीर ।	= 22^{c}		
116	31–34	तान्प्रस्थितान् [प्रीत]मना स पार्थो	= 25^{a}		
		धनजयः सर्वकुरुप्रवीरान् ।	= 25^{b}	S	
		आभाषमाणोऽनुययौ मुहूर्तं	= 25^{c}	N	अनुययौ and सपूजयन् are supported by old Jav para. रणे is not shown by any of our MSS
		सपूजय[न्नत्र] रणे महात्मा ॥	± 25^{d}	N	
117	82 12	हृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यपुत्रम्	= 29^{b}	N	
118	24	पार्थ किं करवाम ते	= 62. 4^{d}		

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
131	89 7–8	यदि वैतत्पतेद्भूमौ	± 8^{a}		वा and मस्तकात् are not shown by any of our MSS.
		रुधिरं मम मस्तकात् ।	± 8^{b}	N (?)	
		सराष्ट्रस्त्वं महाराज	= 8^{c}	N	
		विनश्येथा नरर्षभ ॥	± 8^{d}	N+S	
132	14–15	त्वया दायादवानस्मि	= 12^{a}		
		कैकेयीनन्दिवर्धन ।	= 12^{b}		
		त्वया मे सदृशः पुत्रो	= 12^{c}		
		न भूतो न भविष्यति ॥	= 12^{d}		
133	27–28	न मया निर्जिता गावो	= 19^{a}	N	
		न मया निर्जिता परे ।	= 19^{b}	N	
		कृतं तु कर्म तत्सर्वं	= 19^{c}	N	
		देवपुत्रेण केनचित् ॥	= 19^{d}		
134	90 3–4	न मया कर्म तत्कृतम् (?).	± 21^{d}		
135	15	पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा	= 25^{c},		
		हतो वा स्वर्गमेष्यसि ।	± 25^{d}		एष्यसि is not shown by any of our MSS.
136	31–32	तस्यै दास्यामि तां पुत्रीं	= 1117*. 1^{a}	S	
		ग्रामं वै काञ्चनान्ययो ।	± 1^{b}	S	
		स्फुरितं च कटीसूत्रं	± 2^{a}	S	
		स्त्रीसहस्रं शतानि च ॥	± 2^{b}	S	
137	91 18–19	ततस्तृतीये दिवसे	= 65 1^{a}	N	
		भ्रातरः पञ्च पाण्डवा ।	= 1^{b}		
		स्नाता शुक्लाम्बरधराः	= 1^{c}		
		समये चरितव्रता ॥	= 1^{d}	N	
138	92 4–5	संसरन्ति दिशा सर्वा	= 10^{a}		Old Jav para runs "who knows not the *teja* of *S'as'ānka*, when the *dig-maṇḍala* is lighted up by the *candrakānti* Just as the brilliance of *Mrga lānchana* is *vyāpaka* in the *das'ades'a*, so is his *yas'a* spread wide in the *trilokamandala*"
		यथा सोम्यं तथा विधि ।		Nil	
		यशांसि यस्य वै लोके		Nil	
		ख्यातानि सर्वपूरुषै ॥		Nil	
139	37	उषिता स्म सुखं राजन्	± 66 10^{a}		वय is not shown by any of our MSS
		वयं तव निवेशने ।	± 10^{b}		
	93 1	अज्ञातवासे निहिता	± 10^{c}		
		गर्भवासे प्रजा इव ॥	± 10^{d}		
140	32–33	दिष्ट्या भवन्तः संप्राप्ताः	= 25^{a}		

Readings of Javanese MSS noted by Juynboll in his edition of the Javanese Version of the Virātaparvan

N B It should be understood that when no MSS are mentioned in the following list, the reading cited is the *concordant* reading of all MSS collated for his edition by Juynboll Figures refer to the Serial numbers of the preceding table.

1 ᵃ) °नुपेन° — ᵈ) °नयाधिक°.

2 ᵇ) ABCE पचोर, DGH पचेर (for पटचरा)

3 कुन्तिवरष्ट (for कुन्तिराष्ट्र च)

4 नृदु वरेन्ये छिनाश्च धर्मासत्येति विक्रम । रात्र त्व तापना छिट छिद्रुरन्यन पन्दव° But in his Introduction (pp 10–11) to *Drie Boeken van het Oudjavaansche Mahābhārata*, Juynboll registers the reading of F as follows नृदु वद्रेरवे हीनाश्च धर्म सलेति निक्रमा । रात्र त्व इनन छिट विद्रुरदयन पाण्डव In the latter half of the first line, the emendation धर्मसत्योऽतिनिक्रम would be very near to the MSS, though it is not shown by our Mbh. MSS

5 ᵃ) वधिते (for विदितं) — ᵈ) अत्क निवोधन

6 ᵃ) नु (for न) — ᶜ) मनरन्न (for मानर नो) — ᵈ) महासनि

7 ᵈ) नत्रे (for चक्रे)

8 ᵃ) का सरण्या (for कन्यानि गाश्रो) विनयादि अगत° — ᵇ) नाम्नोपि मल्ल (for गुम) — ᶜ) क्रियापिदिश्रल्यान्तर विषवे यन्

9 ᵃ) युधिष्ठिरस्य मनुदन्पुरमका — ᵇ) वैयामपाय पुररदिन — ᶜ) अङ्गुप्रवक्त गुधलोसि देहिना — ᵈ) नाम्नामा (for नाम्नासि)

10 ᵇ) गनिहृद्रमन्मिन — ᶜ) त्न (for त्ता) — ᵈ) कथन्दर्घी भनिष्यति.

11 ᵃ) सैरन्ध्रि and मुजन्यामि — ᵇ) त्रिविनि

13 ᵃ) गन्धर्वपतियो — ᵇ) युद्धान

15 ᵃ) °पके. (for °पतेर्) — ᵇ) मुनङ्ग यन्त

16 ᵈ) विधि नूवर्त

17 चेनामि°.

18 ᵃᵇ) दय पुर नतु मयेदि ऊण रशो विरसे नितनेतमेनु — ᶜ) वोन्मदयनिनि म धूप

19 ᵇ) तन्देविद्धि मनधनम्

21 ᵃ) ममादन — ᶜᵈ) त्वत्सङ्गमामासकुल्य श्चाग्निन्दनिद्रत्यपि

22 ᵃᵇ) परधारान्य ते बुद्धि नातु कार्य्यन् — ᶜᵈ) विमाञ्जन पापकाय्यमेतत् सातुलम°

23 ᵃ) किन्नतुरद्दे मपुको — ᵇ) वाग्नुनिद मन्यसे हे (short ε)न्

24 ᵃ) गन्ध सैरन्ध्रि — ᵇ) निवेश्नना

25 पिपास मा प्रवाचके

26 ᵃᵇ) नपो यस्र महान तु गुन्वम्य पतोमता — ᶜ) स्कैश्च (for सलेन) — ᵈ) अमवङ् (for मा कुर्यात्)

28 ᵃᵇ) All MSS except E प्रशङ्श (for प्राशसन्) and कैचक — ᶜ) All MSS except E तिन्दन्त E विरन (to be emended to विराट), other MSS रानन (for राजान)

29 ᵃ) भाकरान् (for भर्तारम्) — ᵇ) निरपातय (for वीरपत्नय) — ᶜᵈ) छिगमन पातिलोकव्रायन्त्युत

30 ᵃᵇ) भने कुण्टन्तु हन्यस्ता भीव वद्धपडे प्रिये — ᵈ) प्रसक्ष्योपेष

31 अस्त्रेभद्रग्र भेक्सामि

34 अनिल किन्तु मात्यानि

36 चित्ताना वर्णधनैश्च माक्षनान महाद्युति

37 ᵃᵇ) कैचकस्यापि नास्तय मुरुहस्तो व — ᶜ) मुद्र — ᵈ) प्रेणयन्यहन्

40 ᵃ) नया जयान्तो — ᵇ) °सेन जयद्राल°

41 ᵃ) त्भन्ते (for एव ते) — ᵇ) हिङ्शान्ति

42 ᵃ) वक्षेत्रा मिश्नाना — ᶜ) °दस्यन्ते (for °दृश्यन्ते) — ᵈ) सुति (for सुता)

43 ᵇ) °कामान्तरान्ते — ᶜ) विभेनि

44 ᵇ) अद्वेपते (for अन्वेषणे) — ᶜ) मनुष्यन्द्र

45 ᵃ) °निया च — ᵇ) जितेन्द्रिय — ᵈ) राना नाशाप्यनुग्रह

46 ᵃ) वारिष्टक — ᵇ) प्राकृतापि विभूपित — ᶜ) पाण्डव न्तेन — ᵈ) मत्य निशतुमान्तन°

47 ᵃ) °राष्ट्रेपु

88 ª) °स्वाहा (for °स्वाहं) — ᵇ) विरक्षितम् — ᵈ) भिरत्स पाय

89 ª) नारद हि रत° — ᵇ) °सन्ति पण्डित°

90 ª) कृतास्ति च — ᵇ) बलायन्नाम् — ᵈ) इत्यासि.

91 ª) पालाग्निवाच्यम् — ᵇ) तुस्ति नाहि (?).

92 ᵇ) पूर पौरिव माज्जति

93 ª) एनाग्निरान्तरं — ᵇ) चला° (for बल°)

94 ª) भनुसे राज विन्यथा — ᵇ) दद्यमिच्छिदर.

95 ª) नूनमनस — ᵇ) सार्प्मे च तनुमार्थ.

97 ª) उसे (short ö) पक्षो वदे वशम् — ᵇ) पुन्तिकर्म्म विनिगर्म्म. — ᶜ) कोपिनशर्मिय. काकुद — ᵈ) सदा पमार दुर्पाद.

98 ᵇ) °नप.

100 ª) शोनितात्क सा — ᵇ) पुष्पितर्

101 तस्यां कोपां परिवृताद्

102 Juynboll notes °प्राहृतम् (but for which word?)

103 ª) यतेस्माभामाक्षे. — ᶜ) शुचि सगो स्थिरम् — ᵈ) स्यादिर सामुपस्थित

104 ᵇ) यथोक्तस्वनिमारमहा. — ᶜ) नाभिर्मभरयिद. — ᵈ) इच्छति.

105 ª) नाद्य प्रनलापि ढरेताद् — ᵇ) विनदाग्नि मम प्रश — ᶜ) मन विशात्यशिता मे — ᵈ) नवित्तुवे भयोत्तम.

106 ª) च (for च) and नाविमर् (for न पाशान्) — ᵇ) मायत्त and अद्य.

107 ª) साम्यपाममार् — ᵇ) भारतेद् नरपुङ्गव.

108 ᵇ) दूरधर्म्मो

109 ओत नविदर्भा नारद On page 16 of his *Drie Boeken van het oudjavaansche Mahābhārata*, Juynboll notes for the MS P नेगम् तविदर्मुनि नामपेव दुर्योधन

110 ª) °त नद नाकुलेना — ᵇ) °गज मत्तमिता°.

111 ª) °भारतपोत, — ᶜ) द्रोणस्य रा था and नीज. — ᵈ) रथस्य वीर

112 वि (for त्व) and साम (for मन.).

113 दुर्गम्

114 भवम्भान and तिष्ठि.

115 ª) च्चलिन् ओ and रते गमिन् — ᵇ) पाय (II

विराटपर्व

om.) for याहि and 'विरे (for 'वीर)

116 [a]) तन्मस्त्रितनानसन् — [c]) ननायु' (for ऽनुययौ)

— [d]) सम्पूर्णमया रणे महात्मन्

117 ववीत्तात्र

118 क तुर धन ते

119 [b]) पण्णे and चेदने

121 [a]) पृजत तुन — [b]) भोक्तव्य कतग्रन

122 [a]) आतु जानिस — [b]) पदि (for यदि) — [c])

यन्तर् and सण्टे — [d]) नाथान्ये इन त्रियति

123 [a]) किन्तु पूते राजेन्द्राश्च — [b]) मानवा

124 ये यनि (for ते यदि)

125 Juynboll's note reads AB 'तत्परिदञ्चय, C

'त्रपेरिवर्न्नंपद, E तत्तद्', F om., G 'जपेद्, DH 'जयद्

126 [a]) नत्य (for पद्य) — [b]) जिन

127 [a]) दिरन्याश्च निर्जिना — [c]) जीवन — [d]) धुयते

प्रविवर्तभा'

128 [a]) 'वश (for 'वेदयम्) — [b]) न प्रवेशात् पृष्टजाठ

129 मनेपथ (for ऽर्नि')

130 [b]) क्षिप्र भापति यो नर — [c]) न स माझादिपद्

ध्योरन्

131 [a]) वेतत्सनो (for वैत्रतवेद्) — [c]) सरोदसा — [d])

विनान्येचा नरसभा

132 [a]) आत्लिन् (for अग्नि) — [b]) 'य भिन (for

...) — [c]) वक्र (for पुत्रो!)

133 [a]) गवा — [b]) मयो निर्जित — [d]) कादचित्

134 नामयाया कन्मोत्कृत्य

135 [a]) पृथिवी चोक्षते — [b]) अथ (for इतो) and

पश्यमि

136 [b]) ग्राममेकश्च अन्यते — [c]) धूरिकश्च कनिपुत्रि

137 [a]) तत कृतिनिये दमे — [b]) माचंर' — [d]) यम

योधनितमत

138 [a]) शशक्नुन्ति दिशा मर्व्वे — [c]) यशांशि — [d])

'पुरुमा

139 [a]) उसिकासात्मुके(short 8)म् राजान् — [b]) वयम्

— [c]) अशतावाश नियन्त — [d]) गभवाश

and निवेशने — [e]) अशतावाश

प्रजाश्य

140 [a]) कवन्न — [b]) सर्व्व — [c]) अवचरित क्रुत्स

— [d]) यशक दे दुरात्मसि

141 [a]) चिर — [b]) भ्रातरोपश्चिर — [c]) युष्माभ्यां.

— [d]) प्रायश्चित्तशर्मीकृन'

143 [a]) परिवर्प — [b]) महात्मने — [d]) जनमिलोकन

(for पृथगनेकश)

144 [a]) रत्नादि — [b]) वत्सस निविधान — [c]) सुकन्य

(for नुत्यानि)

145 [b]) वमन्तिम्म तदानूप — [cd]) कथानम्यत्मा (for

कालेन यन्मा)

146 [a]) 'पर्व्व — [c]) 'सिद्धिर् and वशान्तित (for च

सततिं) — [d]) जयन्तवाप्नोति and वन्दुभि

ADDENDA ET CORRIGENDA

1

1 जनमेजय उवाच It should be noted that here and in the sequel, S *always* om. उवाच Ś1, though a N MS., retains उवाच only occasionally

3 c) अरणीसहितं तन्मे The important v l. for तन्मे are मान्थं and मन्थं

(a) सहित, "a pair", not understood, hence तन्मे changed in S (except two MSS.) to मान्थं — D1 अरणीयुग्म after Crp Cv reads as text अरणीयुग्म This युग्म is actually used as *gloss* by Arjuna, who reads अरणीसहितं अरणीयुग्मं

(b) This compound occurs in the Āranyaka-parvan no less than five times (in the Vulgate) — (i) B 3 311 8ab अरणीसहितं मन्थं (v l. मान्थं) ब्राह्मणस्य तपस्विनः, but stanzas 7–10 appear to be a later addition, since in our collations about 12 MSS omit them. — (ii) B 3. 311 12ab अरणीसहितं मन्थं (v l मान्थं, मह्यं) समासक्तं वनस्पतौ. The v l. मह्यं in 6 MSS is very significant (dat. for gen. मम)—counter-*part of* तस्य, यस्य, मम *of the following passages* — (iii) B 3 314 12ab अरणीसहितं यस्य मृगो ह्यादाय गच्छति Here सहितं is replaced in S by तु हृता (with मृगेण हरता वर or ना मृगे हरता वर for b), thus getting rid of the very awkward word. — (iv) B 3 314 13ab अरणीसहितं यस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया S has the very convenient substitute आग्नेयमिदं मन्थं (for a), taken over from B 3 314 27cd आग्नेयं ददुस्ते ब्राह्मणाय तपस्विने — (v) B 3 314. 20ab अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत S मान्थं for चेदं

9 b) परितः कुरून्, "lying about the Kuru-land" For the location of Daśārnas, Pāñcālas, Yakṛllomas and Śurasenas with reference to Matsyas, see 4. 5 3–4.

20 d) पितृदेवता Cf. 4. 6 10d देवता (all MSS., only K दैवता, B1 दैवतं, D2-4.5 दैवते), 15 35d अस्य देवता (entire N, only K °दैवता), 17 22c देवता (entire N, including even K!)

2

5 c) निहनिष्यामि, "shall strike down", in contradistinction to हनिष्यामि "shall kill", in the next line. Parallels are नियोत्स्यामि and नियोधका° in the previous line. Elsewhere नि + √हन् means "to kill", e g see 4 13 18c, 20. 19c, 22 28b, 29a, 23 1a.

22 a) प्रतिमुच्य, in the older sense, "putting on"

3

2 ab) For N अश्वबन्ध and ग्रन्थिक, against S अश्वाध्यक्ष and दामग्रन्थी, cf. 4 11 4d and 5b (अश्वसूत in N, अश्वबन्ध in most S), 11 8d (ग्रन्थिक in all MSS), 18 32b and 30 19d दामग्रन्थि (in almost all MSS.)

4

8 d) परिवत्सरम्, "a full year"

33 ab) निगृहीत°, "thrown out of favour" प्रगृहीत°, in 33a, "favoured"

5

2 c) गिरिदुर्गेषु There are no hills on the banks of the Yamunā!!

23 In the footnotes, for "(=164f)" read "(= 164*)"

31 c) यथाप्रविशामि° S reads यथानमाश्रम But cf. 4. 11 13b यथाप्रविशामि° in *all* MSS — In the footnotes (p 33, column 2) under ☞, for "C, D, E, F, G", read "D, E, F, G"

6

15 Under 180*, in line 97, read तस्योषितवानह

7

1 c) खजं च दर्वी च Cf. Bhāratamañjarī, Virāṭap., st. 35, दर्वीखण्डलाञ्छन (? read °खज°)

2 Under 183*, in line 2, read रात्रिमिवावभासयन्.

3 Under 185*, in line 11, read मतिर्नमेति च

— In the v. l. of line 16 of the same passage, read. समागत for समागत.

7 In the footnotes, add "S om. 7[cd]".

8

19 [d]) In the footnotes, for "Ś1 K1 सुदोष्णा" read "Ś1 K सुदोष्णा".

10

5 [d]) अपिनद्ध कुण्डले, "having unfastened the kundalas".

11

3 In the footnotes, 241*, together with "—For 4, S subst " and the variants given in [ ] should have come after st. 4 and not after st. 3, as printed.

12

2 In the last line of the variants given in [ ], for "ऽअवसन" read "ऽवसन्".

13

14 [a]) परदारासि = परदारा + असि (double crasis!) or परदारा (fem sing) + असि? Mark the masc. sg परदारे in 15[a].

14

5 [a]) पविर्णी त्व Cf Bhāratamañjarī, Virāṭap, st. 77 कुतोत्सव त्वां

7 [d]) For सुपरिस्रुताम्, cf परिस्रुत in 4. 15 5[b] and its v l.

17 [ab]) कांस्यं हिरण्मयम् The word कांस्य had already lost its original sense, and had come to mean simply "a vessel".

15

15 [b]) पदा भूमिमुपस्पृशन्, "a mortal" (acc. to Devabodha, in another place). Kṣemendra (Virāṭap., st. 98), however, substitutes for it Śakra.

सुख न शेते शक्रोऽपि येषा वैरिपद श्रित ।

34 Before 336*, read "S (which om. 34[ef]) ins. after 34[ab] (transposed)" instead of "S after 34[cd]", as erroneously printed.

18

25 [c]) यसिन् = यसिन् कृते सतीत्यर्थ (Arj).

20

4 Under ☞, for "4. 21. 21[a]" read "4. 21. 21".

32 [b]) भिन्धि कुम्भमिवाश्मनि A vedic simile which occurs also in the Atharvaveda, Paippalāda Saṃhitā.

21

46 Under 443*, in line 1, read: °गुणान्विताम्

66 In the footnotes, with reference to 454*, for "After 68", read "After 66".

25

2 [b]) अन्तत It is worth noting that S generally avoids अन्तत , cf. 4 25. 3[b], 27 25[d], 34 3[b].

26

9 [c]) तेजोराशिरसंख्येय . असंख्येय, "not to be looked at"? A Prakritism? Cf. the vedic verb सं + √ख्या, "to see". Maitrāyaṇī Saṃhitā, *passim*.

29

27 [d]) घर्मपक्ष is the "warm fortnight", i. e., the dark fortnight Cf. शीतरश्मि and its synonyms as the names of the moon.

31

1 In the footnotes, for "569*" read "569[a]*".

35

23 [a]) पात्रालिकार्थे Cf Bhāratamañjarī, Virāṭap, st 214 मत्केलिपुत्रिकाहेतो

36

30 [ab]) In the footnotes add "D2 5.6 10 B4 क्रिया (for क्रिय)".

37

8 For lines 2-5 of 683*, cf also 794*.

67

In the post-colophon statements, the following corrections are necessary — P 294, col 2, line 2, after "कृष्णपक्षे" add "तिथौ". — P. 295, col. 1, line 4, after "१५५३" add "(or १५५०, or १५५७)". At the end of the same line, add "शाके" after "मेवाड". — On the same page (295), col. 1, line 7 from bottom, read "ins." for "is".

ERRATA

☞ *Only mistakes in the constituted text have been listed here. For other corrections see the Addenda et Corrigenda*

Adhy & Śl No					
9	10	Remove the wavy line under the last pāda			
17	7	On the left hand top margin (p 30) the reference should read C 4 5 29			
21	44	For	सत्सवं	read	तत्सवं
30	28	,,	पष्टिं	,,	पष्टि°
36	40	,,	हेमण्दड°	,,	हेमदण्ड°
38	25	,,	उपासगे	,,	उपासङ्गे
63	32	,,	देवितुन्	,,	देवितुम्
66	27	,,	अय	,,	अय

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed.	Specific source (N or S)	Remarks
131	89 7–8	यदि वैतत्पतेद्भूमौ	± 8ᵃ		या and मस्तकात् are not shown by any of our MSS.
		रुधिरं मम मस्तकात् ।	± 8ᵇ	N (?)	
		सराष्ट्रस्त्वं महाराज	= 8ᶜ	N	
		विनश्येथा नरर्षभ ॥	± 8ᵈ	N+S	
132	14–15	त्वया दायादवानस्मि	= 12ᵃ		
		कैकेयीनन्दिवर्धन ।	= 12ᵇ		
		त्वया मे सदृशः पुत्रो	= 12ᶜ		
		न भूतो न भविष्यति ॥	= 12ᵈ		
133	27–28	न मया निर्जिता गावो	= 19ᵃ	N	
		न मया निर्जिता परे ।	= 19ᵇ	N	
		कृतं तु कर्म तत्सर्वं	= 19ᶜ	N	
		देवपुत्रेण केनचित् ॥	= 19ᵈ		
134	90 3–4	न मया कर्म तत्कृतम् (?).	± 21ᵈ		
135	15	पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा	= 25ᶜ,ᵈ		
		हतो वा स्वर्गमेष्यसि ।	± 25ᵈ		एष्यसि is not shown by any of our MSS.
136	31–32	तस्मै दास्यामि तां पुत्रीं	= 1117*. 1ᵃ	S	
		ग्रामं वै काञ्चनान्ययो ।	± 1ᵇ	S	
		स्फुरितं च कटीसूत्रं	± 2ᵃ	S	
		स्त्रीसहस्रं शतानि च ॥	± 2ᵇ	S	
137	91 18–19	ततस्तृतीये दिवसे	= 65 1ᵃ	N	
		भ्रातरः पञ्च पाण्डवा ।	= 1ᵇ		
		स्नाता शुक्लाम्बरधराः	= 1ᶜ		
		समये चरितव्रता ॥	= 1ᵈ	N	
138	92 4–5	संसरन्ति दिशः सर्वा	= 10ᵃ		Old Jav. para runs "who knows not the *teja* of *S'as'ānka*, when the *dig-maṇḍala* is lighted up by the *candrakānti*. Just as the brilliance of *Mrga lānchana* is *vyāpaka* in the *das'ades'a*, so is his *yas'a* spread wide in the *trilokamandala*"
		यथा सोम्यं तथा विधि ।		Nil	
		यशांसि यस्य वै लोके		Nil	
		ख्यातानि सर्वपूरुषैः ॥		Nil	
139	37	उषिता स्म सुखं राजन्	± 66 10ᵃ		
		वयं तव निवेशने ।	± 10ᵇ		वय is not shown by any of our MSS
	93 1	अज्ञातवासे निहिता	± 10ᶜ		
		गर्भवासे प्रजा इव ॥	± 10ᵈ		
140	32–33	दिष्ट्या भवन्तः संप्राप्ताः	= 25ᵃ		

Readings of Javanese MSS noted by Juynboll in his edition of the Javanese Version of the Virātaparvan

N B It should be understood that when no MSS are mentioned in the following list, the reading cited is the *concordant* reading of all MSS collated for his edition by Juynboll Figures refer to the Serial numbers of the preceding table.

1 c) °तुमेन° — d) °नयाधिक°.

2 b) ABCE पचोर, DGH पचेर (for पटचरा)

3 दुन्तिवरट (for दुन्तिराट्ट च)

4 नृदु वरेन्ये हिनाश्च धर्मासत्येति विक्रम । राज त्व तापना द्विट क्रिकुरन्धन पन्दव° But in his Introduction (pp 10–11) to *Drie Boeken van het Oudjavaansche Mahābhārata*, Juynboll registers the reading of F as follows नृदु वद्रेव्ये हीनाश्र धर्म प्रत्येति विक्रमा । रान त्व द्यनन द्विट° विकुरदयन पाण्डव In the latter half of the first line, the emendation धर्मसत्योऽतिविक्रम would be very near to the MSS, though it is not shown by our Mbh. MSS

5 a) वधिने (for विदितै) — d) अल्क निवोधन

6 a) तु (for स) — c) मनरन्न° (for नागर नो) — d) महामति

7 d) नग्रे (for चक्रे)

8 a) का सत्ना (for कन्यानि गावो) भिनयादि अगव° — b) नाम्नोपि मल्स (for ग्राम) — c) क्रियापिदिव्यलान्तर विचदे यन्

9 a) युधिष्ठिरस्य मनुदम्युग्मका — b) वैयामपाय पुररदिन — c) अनृन्प्रवक्त पुराणोसि देहिना — d) नान्नामा (for नाम्नासि)

10 b) गनिदद्मन्मिन — c) लन (for लता) — d) कथन्दर्घी भविष्यति.

11 a) सैरन्ध्रि and तुजन्यामि — b) त्रिविनि

13 a) गन्धव्यपतियो — b) तुदुधान

15 a) °पके. (for °पतेर्) — b) मुनत्रय यन्त

16 d) विधि नूर्वते

17 चेतामि°.

18 ab) दय पुर नतु मयेदि ऊग रगो विरसे नितनैलमेनु — c) वोन्नदयनिनि म धृप

19 b) तन्देविद्धि मनधनन्

21 a) ममादन — cd) त्वलत्र्नमामासकृत्य रद्धाम्रिन्द-निहत्मपि

22 ab) परधारान्य ते बुद्धि नातु कार्य्यन् — cd) विमाञ्जन सापकाय्यमेतत् सातुनम°

23 a) किन्नतुरद्दे मपुको — b) चाष्टनिद मन्यसे हे (short e)न्

24 a) गन्ध सैरन्ध्रि — b) निवेशना

25 पिपास ना प्रवाचके

26 ab) नपो यस महान तु गुन्वस्य पतोमता — c) स्कोच्च (for सलेन) — d) अमवट् (for मा कुर्यात्)

28 ab) All MSS except E प्रशद्दा (for प्राशसन्) and कैचक — c) All MSS except E तिन्दन्त E विरत (to be emended to विराट), other MSS राजन (for राजान)

29 a) भाकरान् (for भर्तारम्) — b) निरपातय (for वीरपत्नय) — cd) छिगमन पातिलोकव्रायन्तुत

30 ab) भने कुण्टन्तु हन्यस्त्वा भीव वद्धपक्षे प्रिये — d) प्रनक्ष्योपेध

31 अन्नेभनत्र भेक्सामि

34 अनिल किन्तु मात्स्यानि

36 चित्ताना वर्णेधर्मेश्च माझनान महाद्युति

37 ab) कैचकन्यापि नास्तदय गुरुहस्तो व — c) गुद्ध — d) प्रनेगयम्यहन्

40 a) नया जयान्तो — b) °सेन जयद्वाल°

41 a) लभन्ते (for एव ते) — b) हिड्यन्ति

42 a) वज्रेन निम्नाना — c) °दद्दयन्ते (for °दृश्यन्ते) — d) तुति (for सूता)

43 b) °कामान्तरान्तरे — c) विभेनि

44 b) अद्वेपते (for अन्वेषणे) — c) मनुष्यन्द्र

45 a) °निद्या च — b) जितेन्द्रिय — d) राना नाशाय्यनुग्रह

46 a) बारिद्दक — b) प्राकृनापि विभूपित — c) पाण्डव न्तेन — d) मत्स विज्ञातुमान्तन°

47 a) °राष्ट्रेपु

51 [a]) [illegible] (for सान्ननान्तौ).

52 [a]) [illegible] — [c]) सादिनिश्चरिना मार्थ — [d]) [illegible]

53 [illegible]

54 [ab]) [illegible] (for [illegible]) [illegible] दपाविद्यप्रभाइनुमान् — [c]) [illegible] — [d]) [illegible]

55 [a]) [illegible] — [b]) अवमान्तरे

56 [illegible]

58 [a]) [illegible] — [b]) अहर् (for [illegible]). — [d]) [illegible]

59 [a]) [illegible] — [b]) मादित्यं [illegible] — [c]) नालकारिसानि

60 [a]) [illegible] — [b]) [illegible]

61 [illegible]

62 [illegible] (for मोत्स्यते)

63 [a]) [illegible] — [b]) [illegible] — [c]) भियो [illegible] and [illegible] — [d]) [illegible]

64 [illegible]

65 [a]) [illegible] — [b]) [illegible] . — [c]) अमर्थं [illegible]

66 [illegible]

67 [a]) [illegible] — [b]) [illegible] — [c]) [illegible] — [d]) [illegible]

68 [a]) [illegible] — [c]) [illegible] — [d]) [illegible]

69 [b]) [illegible] — [d]) पानुम and °पावक

70 [a]) [illegible] — [c]) [illegible] — [d]) मचाने [illegible]

72 [c]) [illegible] — [d]) [illegible]

73 [illegible]

74 [illegible]

75 [illegible]

88 [a]) °स्वाहा (for °स्वाहं) — [b]) विरसिवम् — [d]) विभरस्व पाय

89 [a]) नारद हि रत° — [b]) °सन्ति पण्डित°

90 [a]) कृतास्ति च — [b]) बलावन्तात् — [d]) इनाति.

91 [a]) पालागिनवाच्यस् — [b]) तुरति नाहि (?).

92 [b]) पुर पोरिव माजति

93 [a]) प्लागिरान्तरे — [b]) बला° (for बल°)

94 [a]) पनुसे राज विन्यथा — [b]) दद्मभिन्दिदर .

95 [a]) नूनननस — [b]) सार्पम्यं च तनुमार्थ.

97 [a]) उसे (short ö) पक्षो वदे यशम् — [b]) पुन्तिकर्म्मं विनिमर्म . — [c]) कोपिनशार्मिव. काकुह् — [d]) सदा पमार दुर्पाद .

98 [b]) °नप .

100 [a]) शोनितात्क सा — [b]) पुष्पितर्

101 तसा कोपा परिशताद्

102 Juynboll notes °प्राहूषम् (but for which word?)

103 [a]) यतैस्नभामास्ने. — [c]) शुद्धि सगो लिपरम् — [d]) त्वादिर सगुपस्तित

104 [b]) यथोक्तसनिगारमहा. — [c]) नाभिर्गभरविष्टं. — [d]) इच्छति.

105 [a]) नाद दनलापि हरेदात् — [b]) विमदानि मम प्रण — [c]) मन विश्वास्यनिता मे — [d]) नविगुते भयोत्तम.

106 [a]) व (for च) and नाविमर् (for न पाशान्) — [b]) मायत्त and अद्य.

107 [a]) स्वाम्ययासमार् — [b]) भारोद् नरपुङ्गव.

108 [b]) दुरधम्यो

109 [illegible] On page 16 of his *Drie Boeken van het oudjavaansche Mahābhārata*, Juynboll notes for the MS P नेगर् सदिन्गुनि नामपेव दुर्योधन

110 [a]) °त [illegible] — [b]) °गन मतमिता°.

111 [a]) °[illegible], — [c]) [illegible] and [illegible]. — [d]) [illegible]

112 [illegible] (for [illegible]) and माम (for [illegible].).

113 [illegible]

114 [illegible] and [illegible].

115 [a]) [illegible] and [illegible] — [b]) पाप (II

]

विराटपर्व

om.) for याहि and °त्रिरे (for °वीर)

116 ^a) तन्मस्त्रित्रनानसन् — ^c) ननानु° (for ऽनुययौ)

— ^d) सम्पूर्णंसया रणे महात्म्यन्

117 ववीचात्र

118 क तुर धन ते

119 ^b) पर्ण्णं and चेदने

121 ^a) गृजत दुन — ^b) भोक्तव्य कतग्रन

122 ^a) आनु जानित — ^b) पदि (for यदि) — ^c) यन्तर् and सप्टे — ^d) नाथान्ये वन जिपति

123 ^a) किन्तु पूते राजेन्द्राथ — ^b) मानवा

124 त्रे यनि (for ते यदि)

125 Juynboll's note reads AB °तत्परिदम्भय, C °तपेरिवर्न्नपव, E तस्तर्°, F om., G °जपेव, DH °जपव

126 ^a) नत्स्य (for यद्य) — ^b) जिन

127 ^a) दिरन्याध्र निर्जिना — ^c) जीवन — ^d) ध्रुयते प्रतिवर्त्तना°

128 ^a) °वद्य (for °वेदयम्) — ^b) न मनेगाव् पृष्नाठ

129 मनेपथ्र (for ऽनि°)

130 ^b) क्षिन्न भाषति यो नर — ^c) न त्स मापादिपद् — ^d) ध्योरन्

131 ^a) वेतत्नो (for वेतलवेद्) — ^c) सरोद्दसा

— ^d) निनान्धेचा नरस्तना

132 ^a) आलिन् (for अग्नि) — ^b) °वर्धिन (for °वर्धन) — ^c) वक्र (for पुत्रो!)

133 ^a) गवा — ^b) मयो निर्जित — ^d) कादचित्

134 नामपाया कन्मांत्कृत्य

135 ^a) पृथिवी चोक्षते — ^b) अथ (for इतो) and पष्यनि

136 ^b) ग्राममेकश्च अन्यते — ^c) भूरिकम्र कनिपुर्त्रि

137 ^a) तत कृतिनिये दमे — ^b) भार्त्तर — ^d) यम योधनितमत

138 ^a) शशकुन्ति दिशा मर्व्वे — ^c) यशांशि — ^d) °पुरुमा

139 ^a) उसिकालात्मुके(short ठ)म् राजान् — ^b) वयम् — ^d) गभवाश and नियेशने — ^c) अग्रतावाश नियन्त प्रजाद्ग्य

140 ^a) कवन्न — ^b) सर्व्वं — ^c) अवचरित फ्रत्स

— ^d) यशक दे दुरात्नसि

141 ^a) चिर — ^b) भ्रातरोपश्चिर — ^c) युष्माभ्यां.

— ^d) प्रायश्चित्तशर्माकृन°

143 ^a) परिवर्प — ^b) महात्मने — ^d) जनमिलोकन (for पृथगनेकश)

144 ^a) रसादि — ^b) वत्सस्य निविधान — ^c) सुकन्य (for नुष्यानि)

145 ^b) वमन्तिन्म तदानृप — ^{cd}) कथानन्यत्ना (for कालेन यन्ना)

146 ^a) °पर्व्व — ^c) °सिद्धिर् and वशान्तित (for च सर्नाद) — ^d) जयन्तवाप्नोति and वन्दुभि

ADDENDA ET CORRIGENDA

1

1 जनमेजय उवाच It should be noted that here and in the sequel, S *always* om. उवाच Ś1, though a a N MS., retains उवाच only occasionally

3 [a]) अरण्यसहित तन्ये The important v l. for तन्ये are माण्ड and मत्स्य

(a) सहित, "a pair", not understood, hence तन्ये changed in S (except two MSS.) to माण्ड — Dr अरण्यसुक्त after Crp Cv reads as text अरण्युग्म This युग्म is actually used as *gloss* by Arjuna, who reads अरण्यसहित अरण्युग्म

(b) This compound occurs in the Āranyaka-parvan no less than five times (in the Vulgate) — (i) B 3 311 8[ab] अरणीसहित मन्थ (v l. माण्ड) ब्राह्मणस्य तपस्विन, but stanzas 7-10 appear to be a later addition, since in our collations about 12 MSS omit them. — (ii) B 3. 311 12[ab] अरणीसहित मन्थ (v l माण्ड, मम) समासक्त वनस्पतौ. The v l. मम in 6 MSS is very significant (dat. for gen. मम)—counter-part of तस्य, यस्य, मम of the following passages — (iii) B 3 314 12[ab] अरणीसहितं यस्य मृगो ह्यादाय गच्छति Here सहित is replaced in S by तु हृता (with मृगो वहता वर or ता मृगो वहता वर for [a]), thus getting rid of the very awkward word. — (iv) B 3 314 13[ab] अरणीसहित मम ब्राह्मणस्य हृत मया S has the very convenient substitute आग्नेयमिद मम (for [a]), taken over from B 3 314 27[cd] आग्नेय हृतवसे ब्राह्मणाय तपस्विने — (v) B 3 314. 20[ab] अरणीसहित चेद ब्राह्मणाय प्रयच्छत S माण्ड for चेदं

9 [b]) परित कुरून्, "lying about the Kuru-land" For the location of Das'ārnas, Pāñcālas, Yakṛllomas and Śurasenas with reference to Matsyas, see 4. 5 3–4.

20 [d]) प्रियदेविना Cf. 4. 6 10[d] देविता (all MSS., only K वेदिता, B1 दर्शिना, D2–4.5 दवने), 15 35[d] अक्षदेविना (entire N, only K °वेदिना), 17 23[a] देविना (entire N, including even K1)

2

5 [a]) निहनिष्यामि, "shall strike down", in con-tradistinction to हनिष्यामि "shall kill", in the next line. Parallels are नियोत्स्यामि and नियोधका° in the previous line. Elsewhere नि + √हन् means "to kill", e g see 4 13 18[c], 20. 19[e], 22 28[b], 29[a], 23 1[a].

22 [a]) प्रतिमुच्य, in the older sense, "putting on"

3

2 [ab]) For N अश्वबन्ध and ग्रन्थिक, against S अश्वाध्यक्ष and दामग्रन्थी, cf. 4 11 4[d] and 5[b] (अश्वसूत in N, अश्वबन्ध in most S), 11 8[d] (ग्रन्थिक in all MSS), 18 32[b] and 30 19[d] दामग्रन्थि (in almost all MSS.)

4

8 [d]) परिवत्सरम्, "a full year"

33 [ab]) निगृहीत, "thrown out of favour" प्रगृहीत, in 33[a], "favoured"

5

2 [c]) गिरिदुर्गेषु There are no hills on the banks of the Yamunā!!

23 In the footnotes, for "(=164[f])" read "(=164*)"

31 [a]) यथाप्रतिज्ञाभि° S reads यथासमाज्ञप्त But cf. 4. 11 13[b] यथाप्रतिज्ञाभि° in *all* MSS — In the foot-notes (p 33, column 2) under ☞, for "C, D, E, F, G", read "D, E, F, G"

6

15 Under 180*, in line 97, read तस्योपितवानह

7

1 [a]) खड्गं च दर्वी च Cf. Bhāratamañjarī, Virātap., st. 35, दर्वीखण्डलाञ्छन (? read °खड्ग°)

2 Under 183*, in line 2, read रात्रिमिवावभासयन्.

3 Under 185*, in line 11, read मतिर्ममेति च

— In the v. l. of line 16 of the same passage, read. समागत for समागत.

7 In the footnotes, add "S om. 7[cd]".

8

19 [d]) In the footnotes, for "Ś1 K1 सुदोष्णा" read "Ś1 K सुदोष्णा".

10

5 [d]) अपिनह्य कुण्डले, "having unfastened the kundalas".

11

3 In the footnotes, 241*, together with "—For 4, S subst " and the variants given in [ ] should have come after st. 4 and not after st. 3, as printed.

12

2 In the last line of the variants given in [ ], for "ऽअवसन" read "ऽवसन्".

13

14 [a]) परदारासि = परदारा + असि (double crasis!) or परदारा (fem sing)+असि? Mark the masc. sg परदारे in 15[a].

14

5 [a]) पर्विणी त्व Cf Bhāratamañjarī, Virāṭap, st. 77 कृतोत्सव त्वां

7 [d]) For सुपरिस्रुताम्, cf परिस्रुत in 4. 15 5[b] and its v l.

17 [ab]) कांस्यं हिरण्मयम् The word कांस्य had already lost its original sense, and had come to mean simply "a vessel".

15

15 [b]) पदा भूमिमुपस्पृशन्, "a mortal" (acc. to Devabodha, in another place). Kṣemendra (Virāṭap., st. 98), however, substitutes for it Śakra.

सुख न शेते शक्रोऽपि येषा वैरिपद श्रित ।

34 Before 336*, read "S (which om. 34[ef]) ins. after 34[ab] (transposed)" instead of "S after 34[cd]", as erroneously printed.

18

25 [e]) यसिन् = यसिन् कृते सतीत्यर्थ (Arj).

20

4 Under ☞, for "4. 21. 21[a]" read "4. 21. 21".

32 [b]) भिन्धि कुम्भमिवाश्मनि A vedic simile which occurs also in the Atharvaveda, Paippalāda Samhitā.

21

46 Under 443*, in line 1, read: °गुणान्विताम्

66 In the footnotes, with reference to 454*, for "After 68", read "After 66".

25

2 [b]) अन्तत It is worth noting that S generally avoids अन्तत , cf. 4 25. 3[b], 27 25[d], 34 3[b].

26

9 [c]) तेजोराशिरसंलक्ष्येय . असंलक्ष्येय, "not to be looked at"? A Prakritism? Cf. the vedic verb सं + √क्शा, "to see". Maitrāyaṇī Samhitā, *passim*.

29

27 [d]) घर्मपक्ष is the "warm fortnight", i. e., the dark fortnight Cf. शीतरश्मि and its synonyms as the names of the moon.

31

1 In the footnotes, for "569*" read "569[a]*".

35

23 [a]) पाञ्चालिकार्थे Cf Bhāratamañjarī, Virāṭap, st 214 मत्केलिपुत्रिकाहेतो

36

30 [ab]) In the footnotes add "D2 s.c in B4 स्त्रिया (for स्त्रिय)".

37

8 For lines 2-5 of 683*, cf also 794*.

67

In the post-colophon statements, the following corrections are necessary — P 294, col 2, line 2, after "कृष्णपक्षे" add "तिथौ". — P. 295, col. 1, line 4, after "१५५३" add "(or १५५०, or १५५७)". At the end of the same line, add "ग्रामे" after "मेवाड". — On the same page (295), col. 1, line 7 from bottom, read "ins." for "is".

ERRATA

☞ *Only mistakes in the constituted text have been listed here For other corrections see the Addenda et Corrigenda*

Adhy & Śl No					
9	10	Remove the wavy line under the last pāda			
17	7	On the left hand top margin (p 30) the reference should read C 4 529			
21	44	For	सस्सवं	read	तस्सवं
30	28	,,	पट्टिं°	,,	पट्टि°
36	40	,,	हेमण्दड°	,,	हेमदण्ड°
38	25	,,	उपासर्गे	,,	उपासङ्गे
63	32	,,	देवितुन्	,,	देवितुम्
66	27	,,	अय	,,	अय